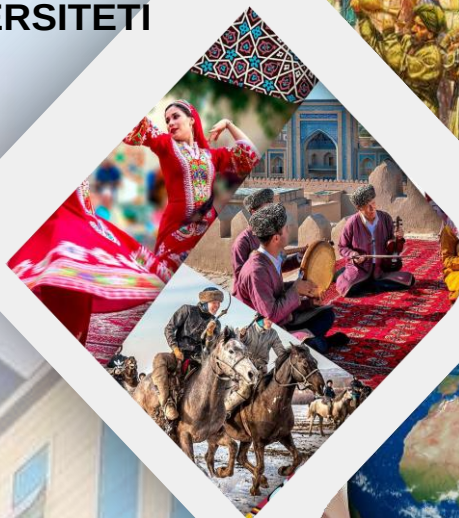

**SIVILIZATSIYALARARO
MULOQOT: TARIXIY TAJRIBA
VA ZAMONAVIY XALQARO
MUNOSABATLARDA
FALSAFIY YONDASHUVLAR**

*Respublika ilmiy-amaliy
konferensiya materiallari
to'plami*

TOSHKENT-2025

“Sivilizatsiyalararo muloqot: tarixiy tajriba va zamonaviy xalqaro munosabatlarda falsafiy yondashuvlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. 2025 yil 27 sentyabr, Toshkent shahri.

Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchilar: **Urolbek Ergashev, Abduvali Yo‘ldashev, Sherzod Salimov, Nurislom Ahmadjonov, Behruz Sayfullayev.** – Toshkent: TIFT universiteti nashriyoti, 2025. 452 bet.

Mas’ul muharrir:

K.K.Kalonov – Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalari universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası professori, sotsiologiya fanlari nomzodi

Tahrir hay’ati:

B.Sayfullayev – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;

B.Maxmudov – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;

U.Ergashev – falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);

A.Axmedov – falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);

Sh.Salimov – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);

A.Yo‘ldashev – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);

I.Xudayberdiyev – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);

D.Qoraboyeva – falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);

R.To‘raqulova – katta o‘qituvchi

To‘plam tarkibidan o‘rin olgan maqola, ma’ruza va tezislar mualliflarning ilmiy tadqiqot natijalari va shaxsiy ilmiy qarashlarini o‘zida aks ettiradi.

Mazkur ilmiy-amaliy konferensiya O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirining 2024 yil 27 dekabrdağı “2025 yilda xalqaro va respublika miqyosida o‘tkaziladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejalarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 490-son buyrug‘i ijrosini ta’minlash maqsadida o‘tkazilgan.

KONFERENSIYA YALPI MAJLISI MA'RUZACHILARI

KIRISH SO'ZI

Nodirov Azizxon Asrorovich – Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti rektori

ASOSIY QISM:

O'zbek sivilizatsiyasining ijtimoiy va ma'naviy asoslarining falsafiy tahlili

Nazarov Qiyom Normirzayevich – O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati raisi, falsafa fanlari doktori, professor

**Shanxay Hamkorlik Tashkiloti:
Sivilizatsiyalararo muloqot va o'zaro hamkorlikning samarali xalqaro platformasi**

Sobirov Qobiljon Qosimovich – O'zbekistonda Shanxay hamkorlik tashkilotining Xalq diplomatiyasi markazi direktori

Discourse analysis of contemporary issues: science and education, economy, ecology, urbanisation, and artificial intelligence

Parveen Kumar – Professor, American University of Technology (Hindiston)

**Empirik bilimlarning shakllanishida
madaniyatlararo muloqotning o‘rni**

*Xurshid Jumanazarov – O‘zbekiston Fanlar
Akademiyasi Tarix instituti katta ilmiy xodimi
tarix fanlari doktori (DSc)*

**Dialogues to Discovery: From Oral Traditions
to Archaeological Heritage**

*Dr. Supriya Banerjee – Associate Professor
Amity University in Tashkent (Hindiston)*

**Lokal (mahalliy) sivilizatsiyalarning
tasavvurimizdagi hamjamiyat sifatida
gavdalanishining sotsiomadaniy tahlili**

*Kalonov Kamil Kulaxmatovich – TIFT
universiteti professori, sotsiologiya fanlari
nomzodi*

MODERATOR:

*Alimardonov Otabek Qudratovich – O‘zbekiston
Milliy universiteti tarix fakulteti
“O‘zbekistonning eng yangi tarixi” kafedrasi
dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori
(PhD)*

“SIVILIZATSIYALARARO MULOQOT: TARIXIY TAJRIBA VA ZAMONAVIY XALQARO MUNOSABATLARDA FALSAFIY YONDASHUVLAR” MAVZUSIDAGI XALQARO KONFERENSIYA ISHTIROKCHILARIGA!

Assalomu alaykum, hurmatli anjuman ishtirokchilari, aziz mehmonlar!

Barchamizga ma'lum insoniyat tarixida “tamaddun”lar yoki ilmiy nuqtai nazardan batafsil ta'rifini yozadigan bo'lsak, “sivilizatsiyalararo muloqot”lar tarix silsilasining barcha davrlaridan boshlab shu kungacha o'zining dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Sivilizatsiyalararo muloqot kommunikativ madaniyatning eng yuksak darajadagi axloqiy mohiyatini tashkil etadi. Uning negizida tarixiy haqiqatning xronologik asoslari, falsafiy tafakkur va mushohadaning diskurs tahlillari, iqtisodiyot va moliya sohasida inson kapitali omilini muvofiqlashtirish, xalqaro munosabatlarda esa davlatchilik, etnik va diniy qadriyatlar mavzusidagi diplomatik barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan ilmiy tendensiyalarning tahlillarini kuzatib borish mumkin.

Zamonaviy jamiyatlar globallashtirish dunyoda media texnologiyalarning yuqori sur'atlarda rivojlanishi hisobiga chegarasi yo'q axborotlashuv, nazorati yo'q turli shakldagi o'zaro muloqotlarni vujudga keltirdi. Axborotlar media-makonida turli bilim va madaniyat darajasiga ega insonlarning bema'lol ishtirok etishi, hamma vaqt ham obyektiv va ishonchli ahamiyatga ega bo'lgan ilmiylikni ta'minlash imkoniyatlarini bermayapti. “Muloqot” atamasining yunon tilidan olingan izohiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, uning mazmuni “dia – ikki va logos - suhbat”, ya'ni ikki yoki undan oshiq insonlarning aql ustiga qurilgan suhbatlashish san'atini ifodalashi ilmiy lug'atlarda aks ettiriladi. Shunga muvofiq ravishda “sivilizatsiya” mavzusining ilmiy ilmiy ta'rifini berish uchun tarix, falsafa, antropologiya, geografiya va boshqa bir qator fanlarga oid adabiyot va manbalardagi talqini mutaxassis va tadqiqotchilardan tomonidan asoslab kelinmoqda. Internet saytlari va ijtimoiy tarmoqlarni kuzatar ekanmiz, turli soha va yo'nalishlarda

“Sivilizatsiyalararo muloqot” bo'yicha o'nlab ilmiy anjuman, seminar va davra suhbatlari o'tkazilganligi, yangi kontekstda rejalashtirilayotganlariga guvoh bo'lish mumkin. O'z maqomi va dolzarbligiga ko'ra butun bir xalqaro ilmiy hamjamiyat doirasida muhim baxs-munozara majmuasiga aylangan “Sivilizatsiyalararo muloqot” bo'yicha tashkil etilgan bugungi ilmiy konferensiyani Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universitetida o'tkazilayotganligi albatta quvonarli.

Bugungi axborotlashgan jamiyatda ijtimoiy gumanitar fanlar o'zining ilmiy asoslangan metodologiyasi va empirik metodlari bilan jamiyat hayotining barcha sohalariga tobora chuqur kirib bormoqda. Kundalik hayotimiz va turmush tarzimizda "sivilizatsiya", "inson sivilizatsiyasi", ayniqsa "islom sivilizatsiyasi" bilan bog'liq jumlar tez-tez takrorlanmoqda va jamiyat taraqqiyotining ko'zgusi sifatida tafakkur qilinmoqda. Xususan mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning **"Xalqimizning boy va betakror merosiga oid ko'p kitoblar, turli o'lkalarga sochilib ketgan qo'lyozmalar, noyob ma'lumotlar, san'at asarlari, afsuski, bizga noma'lum edi. Islom sivilizatsiyasi markazi sabab, milliy tariximizni o'rganishda katta qadamlar qo'ydik, ko'plab yangi manbalar yuzaga chiqdi. Endi bularning ta'siri, natijasi qanday bo'ladi? Ularni faqat yodgorlik sifatida saqlamasdan, faol ilmiy iste'molga kiritish, aholimiz, yoshlarimizga tushunarli tilda yetkazish, jahon jamoatchiligiga keng targ'ib qilish kerak. Bu dargoh nafaqat o'tmish haqida hikoya qiladigan, balki tarix, bugun va kelajakni bog'laydigan, taraqqiyotimizning asosiy yo'nalishlarini belgilab beradigan aql-tafakkur markazi bo'ladi"**¹, deb aytgan fikrlari sivilizatsiyalararo muloqotning yangi davri boshlanayotganligini belgilab beradi.

So'zimning yakunida ilmiy konferensiyaning asosiy ma'ruzachi va barcha ishtirokchilariga muvaffaqiyat tilagan holda, anjumanning samarali yakun topishiga omad tilab qolaman.

Azizxon Asrorovich Nodirov

Toshkent Xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti rektori

¹ Mirziyoyev Sh.M. Islom sivilizatsiyasi markazi – milliy o'zligimiz, ilm-fan, ta'lim va madaniyat timsoli // <https://president.uz/uz/lists/view/7843>

1-SHO'BA. TARIXIY KONTEKSTDA SIVILIZATSIYALARARO MULOQOTLARNING TRANSFORMATSIYALASHUVI

O'ZBEK FALSAFASI – XALQIMIZ SIVILIZATSIYASINING MA'NAVIY POYDEVORI

Nazarov Qiyom Normirzayevich – “TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti
professori, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati raisi, falsafa fanlari doktori

Hozirgi davrda mamlakatimiz hududida shakllangan, xalqimiz sivilizatsiyasi va uning o'ziga xos hayot tarzi va dunyoqarashi, etnik tafakkuri va ma'naviy qiyofasini ifodalaydigan milliy falsafani ilmiy anglash va tushunish uni tiklash hamda taraqqiy ettirishning yangi metodologiyasini ishlab chiqish nihoyatda muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Ushbu yangi metodologiyaga asos bo'lgan umum falsafiy paradigmalar majmuiga ko'ra, voqelikning muayyan qismini, biror jihatini, rivojlanishining ayrim holatini o'rgatuvchi metodologiyaga metafizika, voqelikning chiziqli rivojlanish, o'zgarish jarayonini va uni tashkil etuvchi elementlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorliklarni aks ettiruvchi metodologiyaga dialektika, voqelikda ro'y beruvchi keskin, halokatli o'zgarishlar, nochiziqli rivojlanish jarayonlarini o'rganishda qo'llaniladigan metodologiyaga sinergetika misol bo'la oladi. Yunon falsafasida geometriya yer maydonlarini o'lchashda metodologiya bo'lib xizmat qilgan va geometriya ilmini falsafani o'rganish uchun muhim paradigma, deb bilishgan. Platon Akademiyasiga kiraverishdagi eshikka "Kimki geometriyani bilmasa, bizning hududimizga kirmasin" deb yozib qo'yilgani bejiz emas. Forobiy sharqona fikrlash uslubi nuqtai nazaridan Yunon faylasuflari, xususan Aristotel asarlarini sharxlagan. Bunday sharxlar yunonlar merosini o'rganishda metodologiya bo'lib xizmat qilgan. Masalan, Ibn Sino Aristotelning "Metafizika" asarini 20 marotaba o'qisa ham tushuna olmagan, uning mazmuniga Forobiyning sharhlarini o'qigandan so'ng osongina tushunib yetganligini yozib qoldirgan.

Shunday ekan, bugungi kunda o'zbek falsafasi, uning tarixi va tadrijiga mutlaqo yangi metodologiya, unga sharqona fikrlash uslubi va o'zbekona tafakkur tarzi nuqtai nazaridan yondashish, ya'ni uni xalqimizning olis ming yilliklar qa'ridan davom etib kelayotgan yaxlit va izchil dunyoqarashi, o'ziga xos milliy tafakkur shakli, millatimiz hayotining ijtimoiy-ma'naviy fenomeni sifatida tushunish va talqin qilish ehtiyoji muhim zaruratiga aylandi. Ushbu yangi metodologiyaning tayanch paradigmalari va muhim jihatlari quyidagilarga asoslanadi:

1. XX asrning 90-yillaridan boshlab biz yashayotgan dunyo nihoyatda o'zgarib ketdi. Xalqimiz mustaqillikka erishdi, keyingi yillarda esa, Yangi O'zbekiston, rivojlangan jamiyat barpo etishga kirishdi. Ushbu jarayon o'z navbatida, odamlar dunyoqarashini tubdan o'zgartirish, yangi davrga mos zamonaviy tafakkurni shakllantirish, xalqimiz ma'naviyatini yanada yuksaltirishni taqozo etmoqda.

Albatta, hamma sohalar qatori tafakkur, ma'naviyat olamida ham raqobat kuchayib, shafqatsiz tus olayotgan hozirgi murakkab va tahlikali davrda o'zligi va ma'naviy mustaqilligini saqlab qolishga intilayotgan xalq va davlatlar milliy

falsafasini taraqqiyot modeli talablariga uyg'unlashtirish, shu orqali rivojlanishning yangi bosqichiga ko'tarilishga harakat qilmoqda. Bu borada dunyoda muayyan tajriba ham to'plangan.

2. Biz bugungi kunda «yunon falsafasi», «xitoy falsafasi», «hind falsafasi», «arab falsafasi», «ingliz falsafasi», «fransuz falsafasi» yoki «nemis falsafasi» kabi atamalarga o'rganib qolganmiz.

Ana shunday nomlar bilan yuritiladigan falsafa maktablarining har biri insoniyat sivilizatsiyasi haqida alohida yondashuvlarga ega bo'lishi bilan birga, o'z xalqining betakror milliy qiyofasi, qadriyat va an'analari, mentaliteti hamda ma'naviyatini ham teran aks ettiradi. Aynan shuning uchun ham ular yuksak e'tiroflarga sazovor bo'lgan.

3. Ilm-fan sohasidagi ko'p yillik kuzatish va tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, shonli tarixi, ulug' allomalari, beqiyos moddiy va ma'naviy boyliklari mavjud bo'lgan bizning mintaqa va mamlakatimiz hududida, albatta, yuksak rivojlangan falsafa, o'ziga xos dunyoqarash, ilg'or tafakkur shakllangani ham tabiiy holdir.

Bu jihatdan, bizning jahon xalqlari tafakkurining ajralmas qismi sifatida haqli tarzda e'tirof etilishi lozim bo'lgan va uning muhim tarkibiy qismiga aylangan milliy falsafamiz, ya'ni "O'zbek falsafasi" va ushbu atamaga to'la-to'kis mos keladigan etnik fikrlash tarzimiz borligi aslo rad qilib bo'lmaydigan tarixiy haqiqatdir.

4. Shu ma'noda, o'zbek falsafasi ming yilliklar qa'ridan kelayotgan va uzoq madaniy tarixga ega bo'lgan xalqimiz bilan birga shakllangan etnik dunyoqarash shakli, jahon tafakkur tizimidan oziqlanib, asrlar davomida u bilan uyg'un holda rivojlangan, zamonlar osha turli ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ta'sirida boyib, muttasil yangilanib va takomillashib kelayotgan noyob hodisa, milliy-etnik va ma'naviy-ma'rifiy fenomendir.

Ushbu milliy falsafaning tarixiy tadrijini chuqur o'rganish, zamonaviy o'zbek falsafasi takomili va taraqqiyoti uchun zarur imkoniyatlar ochilishi zarurligini anlash, bu borada kengqamrovli izlanishlar olib borish hayot taqozosiga aylandi.

5. Bugungi kunda «O'zbek falsafasi» tushunchasi ilmiy-akademik doiralarda keng qo'llanayotgani, hech shubhasiz, yurtimizning mustaqillikka erishganidan keyingi davri, ayniqsa, hozirgi davrda amalga oshirilayotgan islohotlar bilan bevosita bog'liq ekanini alohida ta'kidlash lozim.

Ayni paytda «Avesto» kitobi yaratilgan olis zamonlardan toki hozirgi davrgacha uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tgan ushbu falsafaning shakllanish va takomillashish bosqichlari ilmiy-nazariy jihatdan atroflicha tahlil etilgan tadqiqot va izlanishlar barmoq bilan sanarli ekanini taassuf bilan qayd etishga to'g'ri keladi.

Xalqimizning zamonaviy tafakkuri shakllanishi uchun ulkan ahamiyatga molik milliy falsafamizning shakllanishida hal qiluvchi o'rin tutgan ijtimoiy-tarixiy va ma'naviy va ma'rifiy paradigmalar quyidagilardan iborat:

Birinchidan, azaldan inson makon etgan eng qadimiy zaminlardan biri bo'lgan azim Sirdaryo va Amudaryo havzasida joylashgan yurtimiz iqlimining mo'tadilligi, bu yerda tabiatning to'rt fasli ham to'liq kuzatilishi, dehqonchilik madaniyati va o'troq hayotning rivojlangani shu hududda yashab kelgan xalqning o'ziga xos turmush va tafakkur tarzi, ongi va dunyoqarashining shakllanishiga kuchli ta'sir o'tkazgan. Shu asosda ona zaminga sadoqat, kuchli vatanparvarlik, o'zaro mehr-

oqibat va muloqotdagi og'ir-vazminlik, o'zgalarga saxovat va mehmondo'stlik kabi fazilatlar azaldan asosiy milliy falsafiy qadriyatlar darajasiga ko'tarilgan.

Ikkinchidan, hozirgi O'zbekiston hududi qadim zamonlardan boshlab buyuk karvon yo'llari ustida joylashgan. Ayniqsa, ilk qadamlari olis ming yillar qa'ridan boshlangan Buyuk ipak yo'lining eng muhim chorrahalaridan biri aynan shu hudud bo'lgani esa xalqimizning turli madaniyat va qadriyatlar, ilm-fan yutuqlaridan bahramand bo'lishi uchun keng imkoniyatlar yaratgan. Eng muhimi, o'lkamiz aholisining qalbi va ongida boshqa xalq va millatlarning turmush va tafakkur tarzi, san'ati, adabiyoti, uruf-odat va an'analariga hurmat ruhini, bag'rikenglik va muloqot uchun ochiqlik, do'stlik va olijanoblik fazilatlarini shakllantirgan.

Uchinchidan, bu zaminda azaldan turli elatlar va millatlarning o'zaro inoq, hamkor va hamjihat bo'lib yashashi, qadimdan mavjud bo'lgan zardushtiylik va buddizm ta'limotlari bilan islom dinining uyg'unlashuvi insonparvarlik, bolajonlik, oilaparvarlik, ilm-ma'rifat, haqiqat va adolat uchun fidoiylikning boshqa mintaqalarda kamdan-kam uchraydigan yuksak namunalari shakllanishiga sabab bo'lgan.

To'rtinchidan, diniy va dunyoviy tasavvurlarning o'zaro uyg'un va hamkorlikda rivojlanishi Markaziy Osiyoda «Avesto» madaniyati, Moniylik va Mazdak ta'limoti, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Ulug'bek akademiyasi, Samarqand, Buxoro, Toshkent, Urganch, Qo'qon va Shaxrisabz kabi ilmiy markazlar paydo bo'lishi, Birinchi va Ikkinchi Renessans kabi noyob hodisalar aynan shu o'lkada yuqori cho'qqiga ko'tarilishi uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Bu esa o'z navbatida, mintaqada ilm-fan rivoji va ijtimoiy-falsafiy tafakkur taraqqiyoti uchun mustahkam zamin mavjud bo'lishiga keng imkoniyat yaratgan.

Tabiiyki, ana shu va yana bir qator boshqa omillar o'zbek falsafasining ko'p qirrali va g'oyat keng ko'lamli ma'naviy-ma'rifiy tizim sifatida vujudga kelishi, tadriji va takomilida beqiyos rol o'ynadi. Shu bilan birga, jahon va mintaqa umumiy taafakkuri bag'rida kamol topgan ushbu milliy falsafa asrlar davomida vatandoshlarimizning barcha avlodlari qalbi va ongiga katta ta'sir ko'rsatib keldi, halqimiz ma'naviyati va dunyoqarashining ajralmas tarkibiy qismiga aylandi.

Afsuski, o'tgan asrda bizning ongimizga falsafaning xalqdan yiroq va ko'pchilik uchun tushunarsiz bo'lgan, aksariyat hollarda murakkab kategoriya va mavhum tushunchalardan iborat shakli singdirildi. Ushbu bir yoqlamalilikning ta'siri mamlakatimizdagi falsafiy doiralarda haligacha seziladi va bu ayrim kishilarda "Falsafa mutlaqo tushunarsiz ilm sohasi", ba'zi hollarda esa, "Falsafa butunlay keraksiz fan" degan noto'g'ri tasavvurlar hosil bo'lishi va ularning hali-xamon saqlanib qolishiga sabab bo'lgan.

Bu boradagi ana shu bilan bog'liq kemptiklikni bartaraf etish imkonini beradigan yangi metodologiyaning asosiy paradigmal omillari, ilmiy jihatlar va o'ziga xos xususiyatlari mavjud va bunda bir qator jihatlariga e'tybor qaratish lozim.

Avvalo ta'kidlash joizki, insoniyat tarixida barcha istilolar bilan bog'liq bir qonuniyat borki, bu - istilochilar xalqning o'zlari kelganiga qadar mavjud bo'lgan barcha osori-atiqalari, muqaddas qadamjolari, moddiy va ma'naviy boyliklari, milliy qadriyatlari, urf-odatlari va an'analarini ham yo'qotib boraveradilar. Mazkur jarayondagi tadbirlar istilo qilingan xalqning tarixiy xotirasini o'zgartirish, uning tafakkuriga istilochilarning tushuncha va tamoyillarini, qadriyatlarini singdirish va

shu asosda o'zlariga mos yangi va taslimchi avlodni shakllantirish asosiy maqsad bo'lib qolavergan.

Ushbu yo'nalishdagi ikkinchi qonuniyat shundayki, istilochilarning uzoq vaqt, ya'ni istilo davri qancha davom etsa, shuncha cho'ziladigan va bo'yso'ndirilgan xalqning mard, botir, bilimli, millatparvar kishilarini paydar-pay yo'qotib borilishi va shu asnoda palid va maydakash, millat qayg'usidan ko'ra amal va nafs ilinjidagi kishilar genini millat qonida, uning genofondida ko'paytirib borishga harakat qilinishidir.

Bu vazifalar bir necha marta uzoq cho'zilgan istilolar domiga tushgan xalqimizga nisbatan asrlar davomida shunday ustakorlik bilan bajarilganki, o'z o'tmishimizda yaratilgan osori-atiqalar, qadriyatlarning asl muallifi bizning xalqimiz ekanligiga ishonmaydiganlar, ya'ni qadriyatlarimizni qadrlamaydiganlar, istilochilarga ishonadiganlar va ularga xizmat qiladiganlar safi tobora ortib boravergan.

Avvaliga Makedoniyalik Iskandar istilosi, so'ngra esa keyingi bosqinlar Avesto davridan hozirgacha xalqimiz hayotining asl tarixi va tadriji haqida bizga yetarli ma'lumotlar qoldirmagan va aslida istilolarning maqsadlaridan biri ham shu bo'lgan. Ya'ni, xalqimizning osori-atiqalarini g'orat qilgan, iloji boricha yo'qotgan, xususan "Avesto"ning katta qismini yoqib yuborgan va uning qolgan qismini Yunonistonga yuborgan Iskandardan keyingi bosqinchilar ham uning yo'lidan borganlar. Ularning barchasi o'zlariga mos kelmaydigan osori-atiqalarni, milliy qadriyatlarni ayovsiz yo'q qilishgan, ularni xalq xotirasidan o'chirish va millatning tarixiy xotirasini yo'qotish hamda uni tubdan o'zgartirish istilochilar uchun asosiy vazifa bo'lib qolavergan.

Bu jihatdan, insoniyat tarixining qadimiy qonunlaridan biri, ya'ni muayyan millat uzoq davom etgan istibdod davridan o'tib, mustaqillikka erishishi bilanoq, uning tafakkuri bir kunda yoki bir yilda to'la mustaqil bo'lishi va birdaniga tubdan yangilanishi qiyinligi mutaxasislarga ma'lum.

Shu ma'noda istilo etilgan millatning ozod va mustaqil hayotga erishgani uning tafakkuri tezda o'zgarib, asl ildizlariga qaytishi va o'zligini osongina anglab, falsafiy hayotining tarixiy asoslarini zudlik bilan va tezgina to'g'ri tushunib olishini anglatmaydi. Va bu sohadagi mutlaq yangilanish, tafakkurning tubdan to'zgarishi jarayoni bir necha yillar, ba'zida o'nlab yillar davom etishi mumkinligini ham olimlar yaxshi bilishadi.

Falsafaning azaliy qoidalaridan biriga ko'ra, davr o'tadi odamlar qoladi, zamon yangilanadi, ammo eski istibdod davriga xos tasavvurlarning millat genofondiga singdirilgan ta'siri qoladi. Ya'ni, vaqt, zamon shiddat bilan o'taveradi, ammo xalq, uning ongi, tafakkuri, qadriyatlari qolaveradi.

Albatta, odamlar ongida eski davrda ko'plab mezonlar kabi, keyingi asrlarda singdirilgan falsafiy kategoriya, tushuncha va tamoyillar ham bir muddat saqlanib qoladi. Asl mezonlarga qaytish, tafakkur va ruhiyatning yangilanishi uchun ham muayyan muddat lozim bo'ladi.

Ushbu o'zgarish va yangilanish jarayonida asl tarix sahifalari tiklanishi, muhim voqealar ildizi va tadriji haqidagi tasavvurlar yangilanishi va tarixiy haqiqatlar o'z o'rnini topishi bilan bog'liq murakkab o'zgarish jarayoni ro'y beradi.

Bu jarayonda xalq o'zini va o'zligini anglaydi, o'tmishning uzilib qolgan nuqtalari orasidagi bog'liqlik, istilolar natijasida va istilochilar tomonidan ataylab

yaratilgan uzluksizlik zanjiri yangi davrga ulanadi, tarixiy voqealarning uzluksizlik tamoyili tiklanadi, tarixga yangicha nuqtai-nazar shakllanadi.

Bugungi kunga kelib, yurtimizda ana shunday jarayon yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ushbu serqirra va dorilomon jarayonda tarixga yangicha qarash uchun keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Mustaqillik tafakkuriga ega bo'lgan yangi faylasuflar, tarixchilar, adabiyotchilar xullas yangi ziyolilar avlodi shakllanmoqda, o'tmishimizning uzilib qolgan nuqtalari qayta bog'lanmoqda, ular haqidagi asl haqiqatlar tiklanmoqda.

Natijada o'zbek qadriyatlarining asl ildizlari, milliy tafakkurning antik manbalari bo'lgan xalq og'zaki ijodining qadimgi namunalari va mumtoz osori-atiqalar, xalqimiz falsafasining Renessanslar davri, o'rta asrlardagi va undan keyingi davri, xususan o'tgan asrdagi jarayonlar to'g'risidagi haqiqatlar ham qayta tiklanmoqda.

Bu jihatdan, hozirgi davrda olis tarix silsilaridan kelayotgan va turli istilolar bilan bog'liq ayanchli merosning xalq tafakkuridagi qoldiqlarini bartaraf qilish, millat genofondini yangilash, uning tafakkurini haqiqiy mustaqillik dunyoqarashiga aylantirish eng muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Bu esa o'z navbatida ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni yanada kuchaytirish, jumladan milliy falsafa tarixi va tadriji, uning takomil bosqichlari, aholi, ayniqsa, yoshlar ongida bu boradagi xolisona fikrlarni shakllantiri va falsafiy ta'lim-tarbiya masalalariga yangicha qarashni taqazo qilmoqda.

O'zbek falsafasining tarixiy shakllanishi va takomil bosqichlari mavzusi muqarrar tarzda xalqimizning o'tmishi ming yilliklar qa'ridan boshlangan etnogenezi, yagona etnos tarzida shakllanishi va millat sifatidagi etnodinamikasi bilan bog'liq o'ta dolzarb masalalarga doir muammolardan ayru emas.

Bu jihatdan, o'zbek falsafasining etnogenetik ildizlarini o'rganishda ajdodlarimizdan qolgan arxeologik manbalar, antik davrlarga xos asori-atiqalar, moddiy madaniyat yodgoriklari, turli bitiklar, xalq og'zaki ijodining qadimgi namunalari, xullas barcha tarixiy asoslar majmui tayanch omil sifatida xizmat kiladi.

Shu ma'noda, milliy falsafamiz tarixi va genezisi yurtimizda odam zotining minglab yillar burun makon tutishi, O'rta Osiyoning ikki azim daryolari - Amudaryo va Sirdaryo havzasida eng qadimdan boshlab yashab kelayotgan turkiy urug'lar va elatlarning qorishishi, shu hududning eng qadimiy va barcha hududlarda keng tarqalgan o'zbek urug'i bilan aralashib, yaxlit etnosga aylanishi jarayoni bilan uzviy bog'liqdir.

Bu nuqtai nazardan, «Boshqa hududlardan bu zaminga keyingi ming yillikda ko'chib kelgan ko'chmanchi turkiy kabilalar o'zbek xalqi shakllanishida asosiy rol ni o'ynagan» degan fikr ham, va unga qarama-qarshi bo'lgan «Bu boradagi milliy tarix va etnogenezda ularning mutlaqo aloqasi yo'q» degan fikr ham ilmiy jihatdan sayoz va bir tomonlama bo'lib, asl tarix haqiqatini to'liq ifodalamaydi.

Negaki ularning har ikkisida ham Amudaryo va Sirdaryo havzasida bu borada eng qadimdan mavjud bo'lgan hamda uzluksiz davom etib kelayotgan etnosiyosiy va etnomadaniy jarayonlar dialektikasi va dinamikasi hisobga olinmaydi. Bu o'z navbatida, bir tomondan o'zbek xalqining uzoq tarixiy ildizlarini inkor etishga sabab bo'lsa, ikkinchidan, hozirgi zamonda mintaqada yashab kelayotgan etnik birliklar shakllanishi to'g'risidagi xato yondashuvlarga ozuqa beradi va uchinchidan esa,

bugungi kunda ushbu etnik birliklar orasida milliy nizolarni keltirib chiqarishga doir g'oya va qarashlarga asos bo'ladi.

Bu borada alloma bobomiz Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi», Abulg'oziy Bahodirxonning «Shajarai turk» kabi kitoblariga, Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, A.Yakubovskiy, B.Grekov S.Tolstov, I.Mo'minov, Ya.G'ulomov, Sh.Shoniyozov, A.Asqarov, A.Ziyo kabi olimlarning izlanishlari natijalariga hamda paleoantropologik, toponimik, numizmatik, tarixiy lingvistik va kadimgi yozma manbalar tahliliga asoslanib quyidagi umumiy xulosalarga kelish mumkin:

O'zbek xalqi tarixan qadimdan ildiz olgan etnik jamoa (elat) bo'lib, uning eng qadimiy asosini hozirgi O'zbekiston hududi va uning atroflarida, Sirdaryo va Amudaryo havzasida azaldan o'troq yashab kelgan mahalliy sug'diylar, baxtariylar, xorazmiylar, qadimiy farg'onaliklar, sak-massagetlar, qang'lar kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Shu bilan birga Sibir va Oltoy hududlari, Dashti Qipchoq va Oltin O'rda yerlaridan kelgan turkiy etnik birliklarning bugungi o'zbek xalqi rivojida ishtirok etganligini butunlay inkor qilish ham tarix haqiqatiga mos kelmaydi.

Ayni shu ma'noda, eng qadimgi antik davr Renessansi, ya'ni Zardo'sht ta'limoti va zardo'shtiylik, "Avesto" g'oyalari va undan keyingi arab bosqiniga bo'lgan zamonlar, so'ngra esa, islomning kirib kelishi va tarqalishi, Qoraxoniylar va Somoniylar, G'aznaviy va Saljuqiylar hamda Xorazmshohlar zamoni, "O'zbeklar mamlakati" (Oltin O'rdaning katta bir qismi), O'zbekxon va Abulxayrxon, ularning avlodlari, Temuriylar va Shayboniylar, keyingi amirlik va xonliklar davrlari falsafasi ham o'zbek falsafasining bir butun va yaxlit tarixiy-tarkibiy qismi sifatida chuqur va atroflicha o'rganilishi, targ'ib va tashviq etilishi lozim.

Ma'lumki, G'arb falsafasi tarixchilari uchun xristianlik falsafasi, apologetika va patristika, realizm va nominalizm g'oyalari, atoqli ilohiyotchi ulamolar Flaviy Iustin, Tertulian, Aleksandriyalik Kliment, Avreliy Avgustin, Kentilberiyalik Anselm, Akviniyalik Foma kabi ko'plab din ulamolarining g'oya va qarashlari o'z mintaqalari falsafasi tarixining tarkibiy qismi sifatida qaralishi odatiy holga aylangan. Ushbu hudud xalqlari vakili bo'lgan qaysi mutaxassisning G'arb yoki jahon falsafasi tarixiga bag'ishlangan asari yoki dissertatsiyasini olmang, ana shu an'ana davom etib kelmoqda. Bu tarixiy an'ana jahon faylasuflari tomonidan qabul qilingan hamda bugungi dunyoning barcha hududlariga keng tarqalgan.

Shunday ekan, bizning milliy falsafamizda ham shu taxlit an'ana to'la-to'kis namoyon bo'lmog'i, ya'ni turli maslak va qarashlarga ega bo'lgan alloma bobolarimiz, jamladan diniy tafakkur vakillarining merosi ham o'zbek falsafasining tarkibiy qismi sifatida qaralmog'i, aynan falsafiy nuqtai nazardan yanada keng va atroflicha o'rganilmog'i lozim.

Bugungi kunda nafaqat Forobiy, Xorazmiy va Farg'oniy, Beruniy va Ibn Sino, Ulug'bek va Ali Qushchilar, balki ular qatorida Zardusht, Mazdak va Moniy, Buxoriylar va Termiziylar, Bujayriy va Ustrushoniylar, Zamahshariy va Kubrolar, Yassaviy va G'ijduvoniylar, Naqshband va Porsolar, Marg'inoniylar va Sadrushshuarolar, Qaffol Shoshiy va Ahror Valiy kabi yuzlab diniy ulamolarimizning boy merosini xalqimizning milliy falsafasi tarixi va tadrijining tarkibiy qismi sifatida e'tirof etish, falsafiy metodologiya jihatidan yanada chuqurroq o'rganish, targ'ib va tashviq etish muqaddas burchimizga aylandi.

Ushbu haqiqatni tushunish ehtiyoji allaqachon davr talabiga aylangan va aynan ana shu zaruratni anglashgina bizni yaqin o'tmishdagi adashishlardan forig' bo'lish va asl falsafamizga qaytish imkonini beradi. Asl milliy falsafamiz esa, bizning tilimiz va qalbimiz, qadriyatlarimiz va mentalitetimizdan yiroq ontognoseologik tafakkur tarzi emas, balki ayni alloma bobolarimizdan ilk ibtidosini olgan tushuncha va tamoyillarga tayanadigan milliy-ma'naviy fenomen ekanligi shubhasiz.

Aynan ana shunday yondashuvgina yurtimizda islom tarqalganidan keyin yashagan alloma bobolarimizni turli fanlar, din yoki adabiyot kabi xilma-xil sohalar vakillari sifatida emas, balki xalqimizning asl farzandlari, umumiy ma'naviy-madaniy boyliklar va yaxlit etnik falsafiy merosimizni shakllantirgan Hikmat ilmi namoyandalari, ya'ni Hikmat ahli sifatida tushunish va talqin etish imkonini beradi.

«O'zbek falsafasi» tushunchasini qadimgi Yunonistonda shakllangan va kamolga yetgan, hozirgacha G'arb tafakkurini belgilab kelayotgan va bizda ko'pchilik diplomli falsafa mutaxassislari asoslanadigan ontognoseologik filosofiya tamoyillari nuqtai nazaridan va unga tayanib shakllangan g'arbona metodologiya jihatidan ob'ektiv in'ikos ettirish va butun mazmun-mohiyati bilan to'la-to'kis tavsiflash qiyin. Negaki, metodologik jihatdan, o'zbek falsafasining eng qadimgi antik davridan tashqari, keyingi qariyb bir yarim ming yillik tarixi va tadriji otabobolarimiz yuzlab yillar davomida e'tiqod qilib kelgan ananaviy islom tafakkuri hamda Forobiydan boshlanadigan Hikmat ilmiga asoslanadi va uning milliy zaminimizdagi namoyon bo'lish shakllaridan biridir. Ya'ni ushbu falsafaning mazmun mohiyatini va ahamiyatini aniq-tiniq tasavvur qilish uchun Forobiyning falsafani «Hikmat ilmi» deya tavsiflagani va undan keyingi islom falsafasida ana shu tavsif umume'tirof etilganini nazardan qochirmaslik lozim.

Alloma bobomizning falsafaga nisbatan qo'llagan «Falsafa – hikmat ilmidir» degan lo'nda va sermazmun ta'rifi, u tomonidan ishlab chiqilgan falsafiy kategoriyalar, tushunchalar va tamoyillar tizimi o'sha davrda butun islom olami ilm ahli orasida mashhur bo'lishi va e'tirof etilishining sabablarini anglash unchalik mushkul emas, albatta. Chunki o'sha davrda «Hikmat ilmi» sifatida tavsiflangan yangi falsafa el-yurtga tanilmagan yoki tor doirada ma'lum biror-bir shaxs emas, balki zamonasining eng mashhur va atoqli olimi bo'lgan Forobiy qalamiga mansub edi va bu jihatdan nihoyatda asosli va ishonchli ta'rif sifatida tushunilar va talqin qilinardi. O'sha davrda allomaning nomi shu darajada mashhur ediki, uni musulmon olamida «Sharq Arastusi», «Ikkinchi muallim» deb atar edilar va u 160 dan ortiq kitoblar muallifi sifatida davrining eng yetuk va eng baland darajada e'tirof etilgan faylasufi edi.

Forobiydan keyin u tomonidan ishlab chiqilgan tushuncha va ta'riflar unutilmadi, aksincha butun Arab xalifaligi mamlakatlari ilm-fanida keng miqyosda qabul qilindi. Xalifalik tarqalib ketganidan keyin esa, asrlar davomida ko'plab Sharq mamlakatlari, islom tarqalgan hududlarda keng qo'llandi va e'tirof etib kelindi. Forobiy tomonidan yangi falsafa – «Hikmat ilmi» yaratilganidan 300 yil o'tib alloma Yassaviyning o'z falsafiy devoniga «Hikmat» nomini bergani ham bejiz emas. O'z navbatida bu, Forobiy falsafa ilmiga kiritgan tushuncha va ta'riflarning nafaqat ilm-fanda, balki xalq orasida ham ma'lum va mashhur bo'lgani, o'z davrining eng yetuk allomalaridan biri, mashhur faylasuf bobomiz Hoja Ahmadning «Hikmat» iborasini o'z devoniga nom sifatida tanlagani esa, aslo tasodif bo'lmaganidan dalolat beradi.

Jahon falsafasining har qanday mintaqaviy yoki milliy shakli kabi, o'zbek falsafasining amaliyoti va takomili bilan uzviy bog'liq tadrijiy jarayonda muayyan falsafiy tushuncha va tamoyillar, kategoriyalar xalqimiz tarixi davomida asta-sekin shakllangan va takomillashib borgan. O'lis asrlar qa'ridan kelayotgan ushbu jarayonda Islom Renessansi davridan boshlab shakllangan ko'plab falsafiy ontologik va gnoseologik tushuncha hamda tamoyillar xalqimiz tafakkuriga singib ketgan.

Bu jihatdan zamonaviy o'zbek falsafasida "Hikmat ilmi"ga xos «Javhar» va «Oraz», «Vahdat ul-vujud», «Vahdat ul-vojib», «Vahdat ul-mumkin», «Vahdat ul-shuhud», «Olami kubro» (Katta olam) va «Olami sug'ro» (Kichik olam) hamda shunga uyg'un bo'lgan «Olami akbar» va «Olami asg'ar», «Ofoq» va «Anfus», «Aql» va «Naql», «Aqliy bilim» va «Naqliy bilim», «Anal haq», «Aql al-faol», «Halol va harom», «Dil ba Yor», «Dast ba kor», «Vuqufi zamoniy» kabi tushunchalar, kategoriyalar va tamoyillar tizimi ham o'z ifodasini topmog'i zarur. «Ustozi soniy»dan boshlanadigan «Hikmat ilmi», «Hikmat ahli» kabi tushunchalar, «Falsafa – hikmat ilmidir» degan tamoyil ham mazkur tizimning muhim jihatini tashkil etishi zarurligi esa bahs talab qilmaydigan haqiqatdir.

Bugun zamon va tafakkur yangilanmoqda, O'zbekiston va o'zbek xalqi yangilanmoqda. Uzoq o'tmish, kechagi va bugungi kun, hozirgi avlodning missiyasi va kelajakdagi ustuvor vazifalarini anglashga nisbatan munosabat va qarashlar o'zgarmoqda. Xalqimizning millat sifatidagi o'zligini anglashi, o'z makonida eminerkin yashashi, ma'naviy qiyofasi va milliy qadriyatlarini asrab-avaylashi, o'z taqdirini va istiqbolini o'zi, mustaqil hal qilishi uchun muhim asoslar yaratilib, imkoniyatlar kengayib bormoqda.

Har qanday milliy falsafa kabi, bugungi o'zbek falsafasi ham ana shunday dorilamon zamon ehtiyojlari, hozirgi davr talablari va chorlovlari epkinidan chetda turolmaydi, albatta. Garchand, falsafa, ijtimoiy fanlar, g'oya va mafkuraga nisbatan qarashlar ancha o'zgargan bo'lsada, ammo bu ushbu fan sohalarining davr talabi va hayot nidolariga javob bermasligi, zamon bilan hamnafas bo'lmasligi, har qanday yangilanish uchun xos bo'lgan ziddiyatli va muammoli jarayonlardan ko'z yumishi zarurligini anglatmaydi.

Bu esa, o'z navbatida, zamonaviy o'zbek falsafasi umumbashariy muammolar bilan birga, Vatanimiz mustaqilligini mustahkamlash, ilg'or fuqarolik jamiyatini barpo etish yo'lida amalga oshirilayotgan islohotlar tamoyillari, ustuvor yo'nalishlari va dolzarb vazifalarini aks ettirishi zarurligini ham anglatadi. O'z navbatida bu, hozirgi davrda o'zbek falsafasi tarixi va tadrijini, uning kelajagini belgilaydigan omillarni tadqiq etishga qaratilgan yangi metodologiyani ishlab chiqish, uni maxsus va tizimli o'rganish davri va ehtiyoji vujudga kelganidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, bu borada inson va jamiyatni taraqqiyotga boshlaydigan ezgu g'oyalar mazmun-mohiyatini aholi, ayniqsa, yosh avlodning qalbi va ongiga singdirish, jamiyatimizda yangi dunyoqarash va zamonaviy tafakkurni shakllantirish bilan bog'liq nazariy va amaliy faoliyat ham nihoyatda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bularning barchasi bugungi o'zbek falsafasining dolzarb vazifalari bo'lib, ularni amalga oshirish zarurati barchamizning zimmamizga ulkan mas'uliyat yuklaydi.

MAHALLIY (LOKAL) SIVILIZATSIYALARNING “TASAVVURIMIZDAGI HAMJAMIYAT” SIFATIDA GAVDALANISHINING SOTSIOMADANIY TAHLILI

Kalanov Komil Kulaxmatovich – TIFT universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası professori

Annotatsiya. Maqolada sivilizatsiya jarayonlarining zamonaviy talqinini sotsiologik tahlil etib, unda XX asrning taniqli sotsiologi Benedikt Anderson tomonidan ilgari surilgan “tasavvurimizdagi hamjamiyatlar” nazariyasini muammoga nisbatan qo‘llaydi. Maqolada mahalliy, ya’ni lokal sivilizatsiyalar atamasining vujudga kelishi, uning axborotlashgan jamiyatda yanada faollashuvi jihatlarini yoritilgan. Mahalliy sivilizatsiyalarning dunyo hamjamiyatidagi to‘qqizta shakliga e’tibor qaratiladi va undagi ijtimoiy xususiyatlar davr ruhi bilan bog‘langan holda transformatsiyalashib borish tendensiyasiga e’tibor qaratilgan. Tasavvurdagi hamjamiyatlar konsepti yordamida kishilik jamiyati rivojlanib borishining “sekin harakatlangan mumtoz sivilizatsiyalar” va “faollashgan tasavvurdagi hamjamiyatlar sivilizatsiyalari” farqlanadi. O‘zbekiston sharoitida ilk marotaba mahalliy sivilizatsiyalar muammosi sotsiologik jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: mahalliy sivilizatsiya, jamiyat, jamoaviylik, hamjamiyat, multikulturalizm, transformatsiyalashuv, dunyo xaritasi, parallel makon, globallashuv

Ushbu ma’ruzada ilgari surilayotgan muammoning sotsiologik jihatlariga e’tibor qaratilib, uning metodologik asosini “tasavvurdagi hamjamiyatlar” yondashuvi asosida tahlilini berib o‘tamiz. “Tasavvurdagi hamjamiyatlar” nazariyasi irlandiyalik etnosotsiolog Benedikt Anderson tomonidan XX asrning 80-yillari o‘rtalarida ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lib, mutaxassis bugungi zamonaviy globallashgan dunyoda hamjamiyatlarning oshib borayotgan ahamiyatiga alohida baho beradi. Axborotlar oqimiga qaramlilik, ijtimoiy mobillik (harakatlanish, jumladan migratsiya) darajasining oshib borishi, raqamli jamiyatga bog‘lanib qolishlik, multikulturalizmning kengayib borishi kishi, yoki qaysidir bir guruhning tasavvurlar ko‘lamini kengaytirib yubordi [1;416]. Multikulturalizmning zamonaviy ko‘rinishini sotsiologlar bugungi kunda immigratsiyada ishtirok etib, keyinchalik o‘zlikni anglash, o‘zlikni namoyon qilish (identiklik) jarayonlari va rivojlangan jamiyatlarda paydo bo‘lgan, o‘ziga xos yangi madaniy element (gender, feminizm va shu kabilar) sifatida avj olib borayotgan holatlar bilan bog‘lab ko‘rsatadilar. Immigratsiyada qatnashgan etnos (xalq)larning mavjud yerlik aholiga nisbatan o‘z milliy madaniyatlarini ham tadbiq etishga intilishlari multikulturalizm sivilizatsiyasini vujudga kelishi uchun asos bo‘lmoqda [2;164]. Multikulturalizm asrlar mobaynida mavjud bo‘lib kelgan mahalliy sivilizatsiyani, o‘ziga nisbatan qaratilgan yoki unga nisbatan singib, uyg‘unlashib borayotgan madaniy tendensiyalarga bog‘linib ketgan harakatlarni namoyon etuvchi ijtimoiy-demografik simbioz (qorishma) g‘oyasi sifatida e’tirof etish mumkin.

XX asr 90-yillaridan boshlab dunyo xaritasining keskin o‘zgarib borishi nafaqat falsafiy-tarixiy, balki ijtimoiy-siyosiy jihatdan ham sivilizatsiyalar muammosiga bo‘lgan qiziqishni oshirib bordi. Bugungi kunda tadqiqotchilar “global”, “hududiy” va “mahalliy” sivilizatsiyalar va undagi sivilizatsiyalararo o‘zaro munosabatlardagi

fokusni tadqiq etadilar. Sotsiologiya sohasida sivilizatsiyalarning transformatsiyalashuv jarayonlari barcha tadqiqotlarning o'zagini tashkil etadi.

“Tasavvurimizdagi hamjamiyatlar” nazariyasining vujudga kelishiga turtki bergan omillar:

Sivilizatsiyalar tarixi va uning rivojlanib borish tendensiyasi to'g'risida fikr-mulohazalar bildirilar ekan, aksariyat tadqiqotchilar uni asosan davlat va jamiyat timsolida olib qarashgan. Zamonaviy raqamli olamda insoniyatning o'zaro munosabat va aloqalari masofadan turib amalga oshirilgan ekan, endi biz unda “jamiyat” yoki “jamo”ni anglatuvchi hatti-harakatlar ta'sirini bevosita kuzatish imkoniyatlaridan tobora uzoqlashib borayotganligimizni inkor qilmaymiz. Internet va ijtimoiy tarmoqlar olamida tasavvurlarimizga og'dirilgan “hamjamiyatlar” shakllanib qolganligini e'tirof etish vaqti keldi. Masalaning ikkinchi tomoni ham bor bo'lib, ko'plab tadqiqotchilar “jamiyat”, “jamoaviylik”, “hamjamiyat” kabi atamalarning ildizi bir joyga borib taqaladi, ularning o'rtasida amalga oshiriladigan tahlil ko'lamini u qadar uzoq masofada qarash shart emas, degan fikrlarni ham ilgari surishlari mumkin. Lingvistika nuqtai nazaridan olib qaralsa, albatta bunda ma'lum ma'noda haqiqat bor, lekin faollashib ketgan axborotlar dunyosida, ta'kidlash mumkinki, “tasavvurdagi hamjamiyatlar” alohida tadqiqot obyekti hisoblanib, ayni shu omil mahalliy (mahalliy) sivilizatsiyalar rivojiga sezilarli darajada turtki berib yubordi.

Zamonaviy sivilizatsiyalar rivojini sotsiologiyada XIX-XX asrning “sekin harakatlangan mumtoz sivilizatsiyalar” va XXI asrning “faollashgan tasavvurdagi hamjamiyatlar sivilizatsiyalari”ga farqlash taklif etiladi [3;15]. XXI asrda sivilizatsiyalar rivoji juda ham shoshyapti, siyosiy jarayonlardan tortib – etnik masalalargacha, urbanizatsiyadan boshlab – raqamli jamiyatgacha bo'lgan hodisalarda taraqqiyotning misli ko'rilmagan sur'atlari yangidan-yangi tasavvurdagi hamjamiyatlarni vujudga keltirmoqda. Sivilizatsiyalar tarixi asta-sekinlik bilan emas, balki yuqori sur'atlarda o'zaro uyg'unlashib ketgan “mahalliy” (mahalliy) sivilizatsiyalarni yaratmoqda.

Tarixiy xotira va unutish. Parallel ijtimoiy makonda “yangi”ning tasdig'i va “eski”ning uzoqlashishi:

Tarixiy xotira nuqtai nazaridan “eski” va “yangi” hodisalarning muallaq joydagi sinxron, ya'ni bir vaqtda paydo bo'lib, keyin unutiladigan tasavvurni hosil etadi. Parallel ijtimoiy makonda Toshkentning joylashuvdagi eski mahalliy (mahalliy) sivilizatsiyalar o'zgarmadi. Teatr va muzeylar, istirohat bog'lari va markaziy ko'chalar, metro stansiyalari va universitetlar joylashuv shaklini deyarli saqlab qoldi. Lekin, mazmun parallel hayotdagi tarixiy xotira bilan bog'liq mahalliy sivilizatsiyani yangisiga transformatsiya qilishga ulgurdi. Joy va buyumlar ijtimoiy qiyofasi, tabiiyki insonlarning ham tubdan o'zgarishiga sabab bo'ldi. Mahalliy sivilizatsiyalar transformatsiyalashuvdagi o'zgarishlarga sotsial patern, ya'ni ijtimoiy modellar ta'sir o'tkazadi [4;33-41].

Parallel ijtimoiy makondagi mahalliy sivilizatsiyalarga birinchi navbatda axborotlashgan, raqamli jamiyat o'z ta'sirini o'tkazib bormoqda. Sivilizatsiyalarning hududiy jihatdan o'z o'rnini globallikka va undan mahalliy xususiyatlarga tarmoqlashuvda arxaizmdan sanoatlashuvga, sanoatlashuvdan postindustrial jamiyatlarga o'tish va undan axborotlashgan jamiyatning bir qismi sifatida harakatlanishi natijasida sodir bo'ladi. Mutaxassis va tadqiqotchilar dunyoning globallashuvi to'g'risidagi ilmiy baxs-munozaralarda faollashib borar ekanlar,

ikkinchi tomondan milliy va diniy identiklikni saqlash omillari “tasavvurimizdagi hamjamiyatlar” sivilizatsiyalarini parallel ijtimoiy makonga olib chiqishda davom etadi.

“Tasavvurdagi hamjamiyatlar” mahalliy sivilizatsiyalarining xaritalar va muzeylarda ifodalanishi:

Yuqorida ta’kidlaganimiz, o’tgan asrning 90-yillaridan boshlab jahon siyosiy xaritasida yangi mustaqil mamlakatlarning hududlarini ko’rsatilishi mahalliy sivilizatsiyalarni tasvirlashga qaratilgan identiklikni ilmiy asoslashga bo’lgan intilishlar tendensiyalarini avj oldirdi. “Tasavvurdagi hamjamiyatlar” nazariyasiga ko’ra, ushbu omilni ifodalashda shaharsozlik va ayniqsa undagi arxitektura namunalari, muzeyshunoslik va tarixiy xaritalarga bo’lgan kommentariylarda atroflicha izohlash imkoniyati paydo bo’ldi [5]. “Mahalliy sivilizatsiyalar” muammosi ilk bor taniqli amerikalik mutafakkir S.Xantingtonning mashhur “Sivilizatsiyalar to’qnashuvi” asarida o’z ifodasini topadi [6;640]. S.Xantington shakllantirgan xaritada dunyoning mahalliy tasviri to’qqizta sivilizatsiyalarga taqsimlanadi. Unda Markaziy Osiyo davlatlari, shu jumladan O’zbekiston xaritasi “Islom sivilizatsiyasi” sifatida e’tirof etiladi.

S.Xantington tomonidan mahalliy sivilizatsiyalarning ifodalanishi

“Tasavvurimizdagi hamjamiyatlar” nazariyasiga ko’ra mahalliy sivilizatsiyalarni ifodalashda foydalanilayotgan xarita va muzeylar yangi zamonaviy davlatchilik tizimida “muqaddaslik” tuyg’usini ifodalash darajasiga ko’tarildi [7;278-279]. Muqaddaslikni nafaqat diniy tafakkur sifatida, balkim sivilizatsiyalarning ijtimoiy-madaniy yoki siyosiy-g’oyaviy jarayonlarini ifodalovchi hodisa sifatida ham qarash mumkin.

Mahalliy (lokal) sivilizatsiyalar “tasavvurimizdagi hamjamiyat” sifatida:

Kishilik jamiyatini ilmiy tasniflar ekanmiz, uning o’zlikni anglashdagi identiklik jihatlarini ifodalashda axborotlashgan jamiyatdagi diskurs (o’zaro munosabatlar) maydondan kelib chiqib, tasavvurdagi hamjamiyatlarga qiyoslash mumkin. Keng aholi ommasining ijtimoiy tarmoqlardagi faollashuvi va hattoki unga to’g’ridan-to’g’ri qaram bo’lib borayotganligini kuzatib borar ekanmiz, bir tomondan globallashgan internet tarmog’ida insonlarning ma’lum ma’noda o’z “BIZ”ligini

anglayotganligini, lekin ikkinchi tomondan yosh darajasi, yoki avlodlar nuqtai nazaridan o'zga hamjamiyatlardagi sivilizatsiyalarda o'zlarini tasavvur qilayotganliklarini inkor etish qiyin [7;348-349]. Sivilizatsiyalar zamonaviy jamiyatda tasavvurlarimizdagi hamjamiyatga aylanishida insonlarning tarixiy xotirasida jamlangan diniy, etnik va tarixiy identiklik chegaralari ta'siridan axborotlashgan raqamli jamiyatning keng ko'lamdagi ma'lumotlari natijasida chiqib ketayotganligini e'tirof etish kerak bo'ladi. Raqamli jamiyat qisqa fursatlar ichida qadriyatli arxaizmni ifodalab kelgan qishloqlar va kichik shaharlarning katta va yirik shaharlar (megapolis)ga urbanizatsiyalashuv jarayonlarini yuqori sur'atlarda tezlashtirmoqda. Tasavvurimizdagi hamjamiyatlarning keyingi bosqichi urbanizatsiyalashuv misolida mahalliy sivilizatsiyalarni parallel hayotga olib kiradi. Ayniqsa bunda "Z-avlod" yoki zumerlarning ishtiroki eng yuqori darajaga chiqadi.

Zamonaviy jamiyatlarda sivilizatsiya kategoriyasi shunchalik ko'p qirrali bo'lib bormoqdaki, endi uning ilm-fanda turli xil ma'no va mazmunda talqinini berish mumkin. Tabiiyki, bu sotsiologiyaga ham tegishli. Ayni vaqtda mamlakat miqyosida sivilizatsiyalar masalasi tarix, falsafa, xalqaro munosabatlar kabi yo'nalishlarning tadqiqot obyekti sifatida o'ziga ilmiy izlanuvchilarni jalb etmoqda. Biroq, sivilizatsiyalar mavzusini yoritishda ijtimoiy muhitning o'rni oshib borayotganligi, xususan, essensializm va konstruktivizm yondashuvlari asosida muammoni o'rganishga bo'lgan qiziqishlar ortganligini e'tirof etish kerak bo'ladi. Essensial yondashuvga ko'ra mavjud hamjamiyatlar ma'lum geografik makon va tarixiy vaqt ichida mahalliy sivilizatsiyalarni namoyon etadi [7;279]. Shuningdek, konstruktivizm yondashuvini geosiyosiy xususiyatlar orqali talqinini berib, mahalliy sivilizatsiyalar tasavvurini hosil etish mumkin. Masalan, "Sharq" yoki "G'arb" [7;280].

Shunday qilib, "tasavvurimizdagi hamjamiyatlar" nazariyasi yordamida sivilizatsiyalar mavzusini yangicha ruhdagi zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida tadqiq etish metodologiyasini shakllantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества: Размышления об истоках и распространении национализма. М.: Кучково Поле, 2016.
2. Citizenship and national identity. From colonialism to globalism / Ed. by T. K. Oommen. New Delhi, London: SAGE, 1997.
3. Андерсон Б. Воображаемые сообщества: Размышления об истоках и распространении национализма. М.: Кучково Поле, 2016.
4. Малков С.Ю. Цивилизации как объект анализа и моделирования // Журнал: Информационные войны. 2024, №1.
5. Сухонос С.И. Определение понятия "Локальной цивилизации" (ЛЦ) // [5665-shn.pdf](#);
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизации. М.: Изд-во АСТ, 2016.
7. Андерсон Б. Воображаемые сообщества: Размышления об истоках и распространении национализма. М.: Кучково Поле, 2016.

SIVILIZATSIYALARARO MULOQOT: TARIXIY MEROS VA ISTIQBOLLI HAMKORLIK SABOQLARI

Muxitdinova Firuza Abdurashidovna – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, yuridik fanlar doktori

Annotatsiya. Maqolada sivilizatsiyalararo muloqot fenomeni tarixiy tajriba va zamonaviy xalqaro munosabatlar kontekstida tahlil qilinadi. Turli sivilizatsiyalar oʻrtasidagi madaniy, siyosiy va diniy muloqotning shakllanishi, ularning global hamkorlikdagi ahamiyati hamda zamonaviy falsafiy yoʻnalishlardagi talqinlari koʻrib chiqiladi. Sharq va Gʻarb sivilizatsiyalari tajribasi, islom va yevropa madaniyati oʻrtasidagi muloqot jarayonlari, shuningdek, XXI asr global muammolarini hal etishda sivilizatsiyalararo hamkorlikning dolzarbligi asoslanadi.

Kalit soʻzlar: sivilizatsiya, Abu Nasr Forobiy, **Ipak yoʻli**, Chin solnomalari, YuNESKO.

Sivilizatsiyalararo muloqot insoniyat tarixi davomida muhim jarayon boʻlib kelgan. U turli madaniy, diniy va siyosiy anʼanalarning bir-biri bilan oʻzaro aloqasi, tajriba almashishi va hamkorlikni oʻz ichiga oladi. Zamonaviy globallashuv davrida bunday muloqot nafaqat madaniy aloqalarni, balki siyosiy barqarorlik, xavfsizlik va barqaror rivojlanishni taʼminlovchi omil sifatida ham namoyon boʻlmoqda.

Jumladan, **antik davrda yunon va sharq sivilizatsiyalari muloqotiga nazar tashlasak**, Aleksandr Makedonskiyning mil. avv. IV asrdagi sharqqa yurishlari natijasida ellinistik madaniyat keng hududga tarqaldi: Baqtriya–Sogʻdiyona hududidagi Ay-Xanumda yunon meʼmoriy anʼanalari mahalliy uslublar bilan uygʻunlashgan shahar madaniyati shakllandi [1;4]. Samarqand va Baqtriyada topilgan ellinistik davr tangalari, gimnasiy va teatr meʼmoriy qoldiqlari madaniy integratsiyaning moddiy dalillaridir [3;4]. Ellin dunyosi bilan Eron, Hindiston va Markaziy Osiyo oʻrtasidagi ilm-fan, sanʼat va huquqiy gʻoyalar almashinuvi ellinistik “kosmopolis” konsepti orqali tarixiy manbalarda yoritilgan [1;2].

Islom uygʻonishi davri (IX–XII asrlar)da esa, Sharq olimlari ilmiy merosi Yevropaga yetib borib, Uygʻonish davri rivojiga asos boʻldi. Sharq mutfakkirlari – Abu Nasr Forobiyning mantiq va siyosiy-falsafa tasniflari, Ibn Sinoning “Qonun”i, Ibn Rushdning Aristotelga sharhlari XII asrdan boshlab Toledo, Salerno va Parij markazlarida lotinchaga tarjima qilindi va Yevropadagi oʻrta asr sxolastikasiga kuchli taʼsir koʻrsatdi [5;9]. Xususan, Ibn Sinoning tibbiy klassifikatsiyasi Yevropa universitetlarida asrlar davomida asosiy oʻquv qoʻllanma boʻldi; Ibn Rushdning “averroizm”i esa Akvinat Foma bilan intellektual munozarada markaziy oʻrin tutdi [6;7, 9].

Bu jarayonning epistemik mexanizmini – grek ilmining arab tiliga, soʻng lotin tiliga oʻtishi – tadqiq etgan Gutas va Byornett chiqish nuqtalari va tarjima maktablarini aniq tasvirlaydi [8;9].

“Ipak yoʻli” – sivilizatsiyalar muloqotining amaliy koʻrinishi esa, oʻrta asrlarda Ipak yoʻli Sharq–Gʻarb aloqalarining nafaqat savdo tarmogʻi, balki texnologiya (qogʻozchilik), dinlar (buddizm, islom), sanʼat uslublari va hunarmandchilik meʼyorlarining transfer kanali boʻlganini koʻrsatadi [10;13]. Samarqandda VIII asrda qogʻoz ishlab chiqarishning yoʻlga qoʻyilishi va bu

texnologiyaning Markaziy Osiyodan G'arbga tarqalishi yozuv madaniyatini "inqilob" darajasida o'zgartirgan [11]. Marko Polo sayohatnomasi Sharq shahar madaniyati va savdo-diplomatik odatlarini yevropalik o'quvchiga yetkazgan dastlabki keng qamrovli tasvirlardan biri sifatida ahamiyatli [12]. Chin solnomalarida (mas., Tan shu) Markaziy Osiyo bilan elchixonalar va savdo munosabatlari haqidagi ma'lumotlar muloqotning davlatlararo boshqaruv darajasiga chiqqanini tasdiqlaydi [13].

XXI asrda globalizatsiya jarayonlari va turli madaniy-siyosiy sivilizatsiyalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik kuchayishi muloqot g'oyasini xalqaro munosabatlarning asosiy tendensiyalaridan biriga aylantirdi [1;2]. Hantingtonning "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi" nazariyasi sivilizatsiyalararo ziddiyat ehtimolini ko'targan bo'lsa, Amartiya Sen va YuNESKO tadqiqotchilari bunday qarashni tor doirali deb baholab, muloqot va hamkorlikni insoniyat taraqqiyotining asosiy sharti sifatida ko'rsatdilar [2;3]. Demak, XXI asrda sivilizatsiyalararo muloqot – ziddiyatni bartaraf etishning global siyosati sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shuningdek, YuNESKOning 2001 yilda qabul qilingan "Cultural Diversity Universal Declaration" hujjatida madaniy xilma-xillik "insoniyatning umumiy merosi" sifatida e'tirof etildi va sivilizatsiyalararo muloqot davlatlararo munosabatlarda institutli yo'nalishga aylandi [4]. BMT Bosh Assambleyasi tashabbusi bilan 2005 yilda "Alliance of Civilizations" (Madaniyatlar ittifoqi) dasturi ishga tushirildi. Uning maqsadi – turli madaniy va diniy guruhlar o'rtasida o'zaro ishonchni kuchaytirish va ekstremizmni profilaktika qilishdir [5]. Shuningdek, O'zbekiston, Turkiya, Qozog'iston kabi mamlakatlar ishtirokidagi mintaqaviy muloqot loyihalari Markaziy Osiyoda madaniy diplomatiyaning yangi modelini shakllantirmoqda [6].

Global muammolar yechimlarida muloqotning o'рни – bu, avvalo, insoniyat oldida turgan umumiy tahdidlar (terrorizm, ekologik inqiroz, iqlim o'zgarishi, migratsiya oqimlari, dinlararo ziddiyatlar va kiberxavfsizlik muammolari) ni bartaraf etishda turli sivilizatsiyalar, davlatlar va madaniy-gumanitar makonlar o'rtasidagi hamkorlikka tayanish zarurati bilan bog'liq. Masalan: F. Fukuyama va S. Xantington asarlarida global muammolarni hal qilish jarayonida sivilizatsiyalararo qarama-qarshiliklardan ko'ra, muloqot va hamkorlikni kuchaytirishning muhimligi ta'kidlanadi. YuNESKOning 2001 yildagi "Madaniy xilma-xillik Deklaratsiyasi"da turli sivilizatsiyalar va madaniyatlar o'rtasidagi muloqot insoniyatning barqaror rivojlanishi uchun muhim shart sifatida belgilangan. BMT Bosh Assambleyasi 2005 yilda qabul qilgan "Alliance of Civilizations" tashabbusi diniy va etnik ziddiyatlarni yumshatishda, terrorizمنى ma'naviy-ideologik asoslarini zaiflashtirishda muloqotning global ahamiyatini ko'rsatadi. Shunday qilib, muloqot nafaqat madaniy yoki diniy munosabatlar sohasida, balki geosiyosiy barqarorlik va jahon xavfsizligini ta'minlashda ham falsafiy va amaliy asos sifatida namoyon bo'ladi. Bu jarayon "insoniyat taqdiri yagona" degan g'oya bilan ham uyg'un keladi.

Terrorizm, diniy radikalizm, migratsiya, ekologik inqiroz kabi XXI asrning global muammolari sivilizatsiyalararo muloqotsiz hal etib bo'lmaydi. Masalan, Parij (2015) va Nyu-York (2001) voqealaridan keyin terrorizmga qarshi kurash faqat kuch ishlatish orqali emas, balki turli dunyoqarashlar o'rtasida ishonch va tushunishni kuchaytirish orqali amalga oshirilishi zarurligi anglashildi [7]. Ekologik muammolarda esa – Kioto protokoli va Parij iqlim kelishuvi doirasida Sharq va G'arb

davlatlari, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida muloqot jarayoni yechimning falsafiy va amaliy sharti sifatida xizmat qilmoqda [8].

Globallashuv va raqamli asrda sivilizatsiyalararo muloqot – millatlar va davlatlar o'rtasida tinchlik, barqaror taraqqiyot va insoniy qadriyatlarni muhofaza qilishning muhim shartlaridan biridir.

O'zbekiston ham xalqaro maydonda sivilizatsiyalararo muloqot g'oyasini qo'llab-quvvatlab, islom sivilizatsiyasi merosini targ'ib qilish va turli madaniy markazlar o'rtasida hamkorlikni yo'lga qo'yishda faol ishtirok etmoqda. Globallashuv va raqamli asrda sivilizatsiyalararo muloqot – millatlar va davlatlar o'rtasida tinchlik, barqaror taraqqiyot va insoniy qadriyatlarni muhofaza qilishning muhim shartlaridan biridir. Shu ma'noda, bugungi kunda Amir Temur davlatchiligini o'rganishning yangi bosqichi sharq mamlakatlarida, xususan, Turkiya olimlari bilan ilmiy hamkorlik doirasida faol rivojlanmoqda. Bu hamkorlik tarixiy merosni qayta anglash va uni zamonaviy davlat boshqaruvi nazariyasi bilan uyg'unlashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bundan tashqari, Abu Nasr Forobiyning ilmiy merosini o'rganish va targ'ib qilish yo'nalishida Forobiy nomidagi Qozog'iston davlat universiteti bilan hamkorlik kuchaymoqda. Xususan, xalqaro anjumanlarda ushbu hamkorlik doirasida ilmiy izlanishlar, qo'shma tadqiqotlar va ta'limiy dasturlar amalga oshirilayotgani sivilizatsiyalararo muloqotning amaldagi yorqin namunasidir.

Ushbu masalalar muhokamasidan kelib chiqib quyidagi takliflarni ilgari surish joiz:

Birinchi navbatda YuNESKO va BMT tashabbuslarini milliy va mintaqaviy darajada qo'llab-quvvatlash lozim.

Ikkinchidan, Markaziy Osiyoda madaniy diplomatiya platformalarini kuchaytirish (masalan, Forobiy nomidagi Qozog'iston universiteti va O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi hamkorligi orqali) yangicha yondopshuvlar va hamkorlikni yanada yo'lga qo'yish kerak.

Ilm-fan va ta'lim sohasida sivilizatsiyalararo muloqotni chuqurlashtirish, xususan, Amir Temur davlatchiligi va Forobiy merosini xalqaro tadqiqotlarda keng qo'llash davri desak, ayni haqiqat bo'ladi. Bunda olimlar tarixiy manbalarni keng ilmiy muomalaga kiritishlari uchun xalqaro ilmiy anjumanlarni kuchaytirish kerak.

Sivilizatsiyalararo muloqot insoniyat taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyatga ega jarayondir. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, sivilizatsiyalar o'zaro muloqotsiz rivojlana olmaydi. Zamonaviy xalqaro munosabatlarda esa u insoniyat oldida turgan global muammolarni bartaraf etishning asosiy yo'li sifatida namoyon bo'lmoqda. Sivilizatsiyalararo muloqot – insoniyat tarixida davriy jarayon bo'lib, uning ildizlari Antik davrdan boshlanib, Islom uyg'onishi va Ipak yo'li orqali davom etgan. Zamonaviy global muammolar sharoitida esa u faqat falsafiy g'oya emas, balki amaliy xalqaro siyosiy institutga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Арриан. Походы Александра Македонского / Пер. и комм. И. И. Толстого. –М.: Наука, 1993.

2. Блум Дж. Бумага до книгопечатания: технология и влияние до появления печати. М.: Новое литературное обозрение, 2018.

3. Бёрнетт Ч. Передача арабо-греческой науки в Латинский Запад. Лондон: Variorum, 1997.

4. Бернард П. Ай-Ханум и эллинистическая Бактрия: археологические исследования. Париж: CNRS Éditions, 1985.
5. Вентура ислама: интеллектуальная история исламской цивилизации / Ходжсон М. Г. С. М.: АСТ, 2004.
6. Гутас Д. Греческая мысль, арабская культура: перевод и трансформация. М.: Языки славянской культуры, 2003.
7. Декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии. Париж: UNESCO, 2001.
8. Каримова Г. Cultural Diplomacy in Central Asia: New Trends // Central Asian Survey. 2020. Vol. 39(3).
9. Марко Поло. Книга о разнообразии мира / Пер. Л. С. Семеновой. М.: Эксмо, 2016.
10. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: Александр — Цезарь / Пер. М. Л. Гаспарова. М.: Наука, 1994.
11. Сартон Ж. Введение в историю науки. Т. I–III. М.: Наука, 1982.
12. Сен А. Identity and Violence: The Illusion of Destiny. New York: Norton, 2006.
13. Тан Шу (История династии Тан). СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000.

SIVILIZATSIYALARNING TARIXDAGI ROLINI JAHON TINCHLIGIGA E'TIBOR QARATGAN HOLDA O'RGANISH

Abbos Eqbol Mehran – Shahid Chamron Ahvaz universiteti, Markaziy Osiyo va Kavkaz tadqiqotchisi, Eron Islom tarixi fanlari nomzodi (PhD)

Muhammad Rizo Alam – Shahid Chamron Ahvaz universiteti, tarix kafedrası professori, Eron islom tarixi fanlari nomzodi, professor

Abstract. Civilizations, as the cornerstone of human culture, have played a vital role in shaping history and social developments. In this study, the impact of different civilizations on the concept of world peace and how they interacted throughout history is examined. Looking at historical experiences, it can be seen that some civilizations have helped to strengthen world peace by promoting human values and peaceful coexistence. Also, this research examines the challenges and opportunities arising from cultural and civilizational diversity in creating sustainable peace and seeks to benefit from historical experiences to advance peace in the contemporary world. This research seeks to examine the role of civilizations in history with an emphasis on world peace from a descriptive-analytical perspective. Therefore, it seeks to answer these questions: 1- How can interactions between civilizations help to strengthen world peace? 2- What factors have caused tension and war between civilizations throughout history? The findings of the research indicate that positive interaction and peaceful coexistence between civilizations can lead to strengthening world peace. Lack of mutual understanding and cultural misunderstanding is one of the main factors in the emergence of wars and tensions between civilizations. The purpose of this research is to analyze the role of civilizations in human history and

their impact on creating and maintaining global peace in order to provide solutions for advancing peace in the future by examining past experiences. The necessity of this research is that, considering the current tensions at the global level and increasing cultural inequalities, examining the role of civilizations in history can help to better understand the roots of peace and war. Also, this research can help policymakers and social activists in designing effective strategies to promote peace and peaceful coexistence. The results of this research show that history has shown that wherever there is a conflict of interests, violence has also occurred. According to peace researchers, the only way to achieve peace is to dry up the roots of violence. Today, cultural diplomacy is recognized as one of the important pillars of international relations. In order to achieve lasting peace, civilizations need to find non-political solutions for dialogue between nations, and in this, the role of culture is very important and colorful as one of the key factors.

Keywords: civilizations, history, world peace, war, coexistence.

Introduction. Civilizations, as a set of beliefs, values, and human achievements, have played a significant role in shaping human history. Since ancient times, interactions between different civilizations have not only led to scientific and cultural advances, but in many cases have also fueled conflicts and wars. However, history shows that the clash of civilizations can be an opportunity for peaceful coexistence and international cooperation. In this article, we will examine the role of civilizations in history with an emphasis on creating and promoting world peace. So far, numerous studies have been written on peace, but no independent analytical work has been written on the role of civilizations in history with an emphasis on world peace, and few case studies have been conducted, including: Milad Myoob Ban (2018) *The Place of World Peace*; Inayatollah Yazdani and Mahboobeh Farhang (2018) *The Role of Cultural Organizations in Ensuring World Peace*; Seyed Reza Salehi Amiri and Saeed Mohammadi (2010) *Cultural Diplomacy*; Amir Masoud Shahram-Nia and Nazanin Lotfi Naeini (2013) *The Impact of Globalization on Cultural Diplomacy with Emphasis on Peacebuilding Theory*; Seyed Davoud Aghaei (2010) *International Organizations*; The aim of this article is to analyze the impact of civilizations on the course of history and to examine how to create global peace through understanding and respect for cultural diversity. The article also seeks to identify historical patterns that can be used as a guide to resolving contemporary conflicts and promoting international solidarity. The necessity of this research stems from the fact that in today's world, despite significant advances in science and technology, conflicts and wars still remain one of the main challenges of humanity. A deeper understanding of the history of civilizations and cultural interactions can help us to benefit from past experiences and provide solutions to achieve lasting peace. Also, a better understanding of cultural diversity can lead to reduced tensions and increased global solidarity. Ultimately, this research can help promote dialogue between cultures and civilizations, paving the way for a more just and peaceful global society.

Definition of Peace and Its Indicators. The end of the Cold War and the beginning of the 1990s marked the beginning of a stage in history that has been interpreted in many ways. Some have called it the end of history, some the end of ideology, some the age of culture, and some the age of civilizations. What nations hoped for most in the final years of the twentieth century, as the flames of the Cold

War subsided, was the arrival of an era free from war and ideological conflicts. UNESCO's designation of the final decade of this century as the Decade of Culture was also a sign of this.[1] In this regard, it should be acknowledged that in 1982, the World Conference on Cultural Policies was held in Mexico City. The aim of this conference was to show that cultural relations could provide the greatest basis for peace and development in the world today. UNESCO proposed the expansion of peace based on universal values such as respect for life, freedom, justice, cooperation, and tolerance. The idea was influenced by the international atmosphere of the fall of the Berlin Wall and the end of the Cold War, and in its definition, it can be said that the culture of peace is a set of values, attitudes, behavioral patterns, and lifestyles that do not accept violence and prevent it by challenging the roots of violence in order to solve problems between nations [2]. In addition to the aforementioned factors, the collapse of the Soviet Union and the end of the Cold War can also be considered a turning point in the history of international developments because it resulted in a culture and cultural factors that had previously played a minor role in the field of international relations. Peace is defined in the Oxford dictionary as: liberation or the end of war and hostilities that leads to a situation in which one nation is not at war with another nation. The word "peace" is derived from the Latin word "pax", meaning treaty, or cessation of hostilities. In 1981, the United Nations General Assembly adopted resolution 67/36, whereby a day was declared as the International Day of Peace. Subsequently, in 2001, a new resolution was adopted, numbered 282/55, and September 21 of each year was declared as the International Day of Peace. According to this resolution, the International Day of Peace should be a day of ceasefire and non-violence, even during world wars. [3] There have also been numerous definitions of culture. Kush defines culture as a set of artistic, intellectual and moral achievements that constitute the heritage of a nation and establish the unity of that nation. [4] He also stated in the definition of culture: Culture contains the creations, thoughts and worldview of the people of a land, and the cultural identity of each nation depends on the three factors of history, language and psychological components of that nation. According to the United Nations resolutions "RES/A/5/13 and RES/A/243", the culture of peace is defined as follows: A culture of peace is a set of values, attitudes, behaviors and ways of life that reject violence and prevent conflicts by attempting to identify the roots of conflict and resolve them through dialogue and negotiation between individuals, groups and nations[5].

Civilization and World Peace. Thinkers who speak of a global community believe that the world would be a better place to live if it were to become one community, but it should be noted that ethnic identities remain within the global identity. In this regard, they state that if, on the assumption, participation and interaction of all cultures of neighboring countries and understanding between them can be provided, and if it can be accepted that something called a global culture is being formed, this global culture will not be contradictory to the existence of different cultural identities, but rather, in principle, the interaction between them and the preservation of national identity are what leads to the formation of a global culture. Since every nation has a share in forming it, it strives to preserve it and, by setting aside conflicts, an understanding is reached and peace is formed in the shadow of culture [6].

Johan Galtung, the father of world peace studies, has been proposing various theories against violence for more than sixty years and has been concerned with the issue of models for creating peace and justice and negating violence. According to Galtung, war is not the opposite of peace, but violence is its opposite. Therefore, addressing the notion of peace requires clarifying our understanding of the concept of violence. Galtung divides violence into three categories:

1. Direct violence or traumatic violence, this type of violent acts may be physical, verbal, or written.

2. Structural violence, which is associated with systematic processes in which specific social structures or institutions prevent individuals from fully realizing their talents and capabilities, here violence is institutionalized in the structure of society.

3. Cultural violence, in this type of violence, aspects of culture such as religion, beliefs, language, art, and even sciences such as philosophy and mathematics are exploited in a way that legitimizes direct violence or structural violence [7].

In different eras, religions have engaged in dialogue and reflection with each other for various reasons; Because they understood the need for common thinking and did not consider the coexistence and solidarity of the world to be separate from each other. Accordingly, at the present time, numerous international documents, including two international human rights treaties, were developed so that, in addition to promoting human rights and common concepts among all religions, they could expand peace at the global level and provide a means to eliminate non-essential and unimportant heterogeneities. At this time, too, the dialogue of civilizations still has great importance and has not lost its role. The role of the dialogue of civilizations is so important that it can not only bring about positive and permanent peace at the international level and firmly establish the cessation of conflict with the sanctities of other religions, but also lead to the promotion of new concepts of human rights even within countries [8].

Every civilization and society needs security and safety from threats to achieve its goals. One of the ways to give objectivity to Islam's emphasis on the primacy of peace and security is to use diplomacy in relations with neighbors and other countries. Today, in the era of globalization, one of the important methods for achieving security and tranquility in the international system is to use the method of defensive diplomacy. Defensive diplomacy plays a role in achieving the security of Islamic civilization in the era of globalization through tools such as; expanding negotiations in the light of globalization, exchanging defense equipment technology, conflict prevention, deterrence, peacekeeping, and multilateral defense agreements [9]. Establishing and maintaining peace has always been one of the important concerns of mankind. The bitter and bloody experiences of mankind throughout history, especially the occurrence of two world wars, have increasingly placed international relations on the path of preventing the creation of tension-causing conditions and strengthening the grounds for maintaining peace. Dialogue of Civilizations, as one of the approaches that promotes peace and strongly opposes violence, includes significant components that help establish and sustain peace at the global level. Constructivism, a theory that has recently become popular in the field of international relations and whose middle approach has led to it being recognized as the end of the fourth debate in international relations, also includes principles whose study and application will play an undeniable role in the success and efficiency of

peace studies. Both approaches consider a set of components to create and strengthen peace, the most important of which are the interpretation of the international status quo as a historical and changeable situation, the negation of state-centeredness in international relations, the belief in the mutual influence of structure and actors in international developments, the belief in the simultaneous influence of material and immaterial factors in international developments, attention to epistemological pluralism and the need to establish international justice and eliminate global inequalities [10]. Despite all the attacks and efforts of anti-religionists in the present era, we can witness that religion is not on the margins of the current trends and developments of our time. On the one hand, there are extremist groups that have come to the scene with the guise of religion and the means of violence. On the other hand, we are witnessing the efforts of religious thinkers and scholars who, relying on the element of religion and emphasizing attention to interfaith diplomacy, are not only seeking to promote solidarity between co-religionists, introduce religion, and revive the status of religion, but also new efforts that go further and seek to create a positive role in awakening nations, changing attitudes toward the role of religious teachings in the world, and promoting peace through the participation of religions. On the one hand, interfaith diplomacy can take steps towards achieving peace by considering the common principles inspired by divine commandments, and on the other hand, by reducing tension and improving the attitudes of religions towards each other, it can lead to world peace by strengthening good relations and ultimately by expanding the areas for dialogue among religions. These measures can be realized through relations between states, individuals and groups with a common or non-common religion, as well as international organization [11].

Islam, as a model of coexistence and world peace, as well as an example of dialogue between civilizations, has paid attention to all areas of coexistence, including political, social, economic, religious, cultural and civilizational coexistence, and has based the relationship of Muslims with other nations and religions on the basis of compromise and security. The main goal of coexistence in all these areas is also to create a moral environment for the prosperity of human society. Therefore, today, writing works on the subject of world peace and coexistence and peaceful relations between followers of different religions and nations, with the aim of creating unity, solidarity and empathy between them, is considered a religious and social necessity and a universal Islamic duty [12].

Conclusion. A review of the role of civilizations in history shows that cultural and social interactions between them can act as a key factor in shaping global peace. While some clashes and conflicts between civilizations have led to war and violence, history has also shown numerous examples of peaceful coexistence and international cooperation. These experiences show that by recognizing and respecting cultural diversity, we can help create a space for dialogue and exchange. In addition, civilizations can serve as rich sources of knowledge and wisdom for solving contemporary challenges. By learning from each other and capitalizing on shared achievements, we can achieve effective solutions to global crises such as war, poverty, and climate change. Ultimately, promoting a culture of peace and solidarity requires continuous efforts at the individual and societal levels. By creating educational and cultural programs that emphasize the importance of understanding and coexistence, we can raise a generation that seeks peace and cooperation instead

of war and tension. This approach will benefit not only civilizations but all of humanity.

Resources

1. Chopani, Yadollah. (2009). The Phenomenon of Globalization of Cultures. Journal of Politics (Journal of the Faculty of Law and Political Sciences). Volume 39. Issue 3. pp. 155-175.
2. Yazdani, Enayatollah; Farhang, Mahboobeh. (2018). The Role of Cultural Organizations in Ensuring World Peace. Journal of International Relations Studies. Year 1. Issue 2. pp. 133-141-151.
3. - Miveh Ban, Milad. (2018). The Place of World Peace, First Edition. Tehran: Qanun Yar Publishing House.pp.10-20.
4. Fallahi, Kazem. (2017). Principles and Culture of Anthropology. Gilan: Publications of the General Directorate of Culture and Islamic Guidance.p.12.
5. Dehghani Firouzabadi, Jalal. (2010). Cultural Diplomacy of the Islamic Republic of Iran in the Persian Gulf Region. Siasat Journal. Volume 40. Issue 4. pp. 103-122.
6. Chopani, Yadollah. (2009). The Phenomenon of Globalization of Cultures. Journal of Politics (Journal of the Faculty of Law and Political Sciences). Volume 39. Issue 3. p.160.
7. Sabahchi, Yahya; Mir Mohammad Hosseini, Tayyiba. (1400). Exploring the foundations of Galtung's cultural peace in Mulla Sadra's intellectual system. Two quarterly scientific journals, Hekmat Sadra'i. First issue. Serial 19. Autumn and Winter, pp. 93-108.
8. Babaei Mehr, Ali and Esmaeil Nasab, Hossein. (2015). The role of dialogue among civilizations in promoting human rights and expanding peace. International Studies Quarterly, 11(4), 173-197.
9. Marzbani, Hossein, Torabi, Mohammad and Shirkhani, Ali. (1401). The role of defense diplomacy in achieving the security of Islamic civilization in the era of globalization. Quarterly Journal of Sacred Defense Studies, 8(4), 163-188.
10. Bozorg Mehri, Majid; Ahmeidan, Fatemeh (2014). Common components of peace in structuralist theory and the idea of dialogue among civilizations. Foreign Policy Quarterly, 27(3), pp.637-658.
11. Rajaei, Alireza; Zahrani, Mustafa (1403), The role and position of religions in global diplomacy, Quarterly Encyclopedia of Political Sciences, Year 5, Issue 14, Spring, 145-171.
12. Habibzadeh, Faqrzin (1401), Peaceful coexistence and world peace from the perspective of Islam, relying on the book "Peaceful coexistence between divine religions" by Ali Atiyah Al-Kaabi, International Conference on Dialogue of Religions and Sects; Peaceful coexistence.pp.7-19.

TURKISTON VA HIND TARAQQIYPARVARLARINING MAMLAKAT RAVNAQI YO‘LIDAGI QARASHLARI (XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARI)

Sayfullayev Behruz Dilshod o‘g‘li – TIFT universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası mudiri, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

XIX asr ikkinchi yarmidan boshlangan Turkistondagi taraqqiyparvarlik, ma’rivotparvarlik harakatlari XX asr boshlariga kelib mamlakat ozodligi yo‘lidagi asosiy qadamlardan biriga aylanadi. Bu vaqtda Turkistonda Qo‘qon xonligi butunlay tugatilgan va Buxoro, Xiva xonliklari Rossiya imperiyasining yarim mustamlakasiga aylangan edi. Ayni shu davrda bir necha asrlar davomida Boburiylar (1526-1858) boshqaruvida bo‘lgan Hindiston to‘liq Angliya tomonidan bosib olingan edi. Mustamlakachilarga qarshi turkistonliklar singari hind xalqi doimiy ravishda ozodlik kurashlari olib borgan. Lekin harbiy jihatdan ustun bo‘lgan ingliz va rus armiyalariga ikki o‘lka xalqi qurol kuchi bilan qarshilik qila olmasligi aniq bo‘lgach, ma’rifat, ilm-fanni rivojlantirish orqali mustaqil davlat tuzish harakatlari boshlanadi.

Turkistonda “Ozodlik, Tenglik, va Adolat bo‘lgan” shiori ostida rivojlangan jadidchilik harakati namoyandalari eski kurash usullari - qo‘zg‘olon va g‘alayonlarni inkor etgan holda madaniy-ma’rifiy va tamadduniy, g‘oyaviy-mafkuraviy, islohotchilik, tinch demokratik kurashni avj oldirdilar. B.Qosimovning ta’kidlashicha, jadidchilikning mohiyatini millat va vatanni anglashdan ular manfaati uchun kurashishgacha bo‘lgan siyosiy jarayon tashkil qildi [1]. Turkistonda Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy va Abdurauf Fitrat, Hoji Muin, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi yuzlab jadidlar yetishib chiqqan paytda Hindistonda ham ingliz mustamlakasidan ozod bo‘lish uchun taraqqiyparvarlar va milliy ozodlikning g‘oyaviy kurashchilari ko‘paydi.

Hindistondagi g‘oyaviy kurash boshliqlaridan biri Sayid Ahmadxon bo‘lib, 1817 yilda tug‘ilgan. 1857 yil Murodobod shahrida yangi usul maktabi ochgan. 1863 yilda G‘ozipur shahrida siyosiy harakatlarini faollashtirib, “Ilmiy jamiyat”ni tashkil qilgan. Lekin, bu shahardagi qarshiliklar tufayli 1864 yilda Aligarx shahriga ko‘chgan. Ikki yillik harakatlari natijasida atrofiga ko‘plab tarafdorlarni to‘playdi va 1866 yili Hindistonni parlament yo‘li bilan boshqarish uchun kurashgan “Ingliz va hind assotsiatsiyasi”ni tuzadi [2]. Kurashlari ko‘lamini kengaytirish, ko‘proq tarafdorlar to‘plashda bu davrda eng yaxshi qurol hisoblangan matbuotni rivojlantirish maqsadida “Aligarx institutining gazetasi”ni nashr ettira boshlagan. 1869-1870 yillarda Angliyaga borib, u yerdagi yangiliklar bilan tanishadi va 1870 yilda Hindistonga qaytgan Sayid Ahmadxon “Taxzibul axloq” haftalik jurnaliga asos solgan. Ushbu jurnalda musulmonlarni inglizlarga qarshi milliy ozodlik kurashlariga da’vat etuvchi, shuningdek, islom dinini isloh qilishga oid ko‘plab maqolalar chop ettirgan. Ma’rifatparvar Sayid Ahmadxonning omma oldida ta’siri kuchayib ketayotganidan cho‘chigan ingliz hukumati 1876 yili jurnal faoliyatini to‘xtatgan [3].

Harakatlari natijasiz tugab, doimiy qarshilikka uchragan bo‘lsa ham Sayid Ahmadxon mamlakatni mustamlakachilik zulmidan ozod qilishning birinchi sharti xalqni ma’rifatli qilishda deb bildi. Turli din vakillarining mutaassibliklarini qoraladi, ilm-fanga erkinlik berilishini, yangiliklar kirib kelishiga qarshilik bildirilmasligini talab qildi. Uning davlat boshqaruvini yangicha tartibga o‘tkazishga oid qarashlarida

o'rta asr sharq mutafakkirlari Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy va Ibn Rushdning ta'siri sezilib turadi. Sayid Ahmadxon asarlarida yangiliklarga qarshi bo'lgan mutaassib ulamolarni keskin tanqid ostiga olgan. U Yevropa fani va madaniyatini tarqatish yo'li orqali jamiyatning zamonaviy ehtiyojlari bilan islomni moslashtirish g'oyasini ilgari suradi [4]. Bu g'oyalar Turkiston jadidlarining qarashlarida ham birinchi o'rinda turgan.

Milliy o'zlikni uyg'otish, vatanparvarlikni targ'ib qilish, xalqni mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik kurashlariga da'vati diniy mutaassiblikni yengib, ilm-fanni rivojlantirishga oid hind ma'rifatparlarining qarashlari tatar taraqqiyparvarlari, ular orqali Turkiston jadidlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Xususan, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Hoji Muin va Abdulla Avloniylarning islomiy qarashlari Sayid Ahmadxon qarashlari bilan uyg'undir. Abdurauf Fitrat "Najot yo'li" asarida diniy ulamolarni tanqid qilgan bo'lsa, Mahmudxo'ja Behbudiy, Hoji Muin, Abdulla Avloniylar maqolalari hamda asarlarida diniy mutaassiblikni qoralaydilar. Abdurauf Fitratning "Rahbari najot" asari islom sivilizatsiyasining asosiy maqsadi bo'lgan najot yo'lini yoki ikki dunyo saodatini ko'rsatdi [5]. Turkiston yoki islom olamidagi hozirgi hayot, boshqacha aytganda, musulmonlarning xatolari ularni halokatga olib borayotganini ta'kidlab, bunda najot yo'lini ushbu asari orqali ko'rsatib berishga harakat qiladi [6]. Bunday g'oyalar aynan hind ma'rifatparvari Sayid Ahmadxonning g'oyalari bilan hamohangdir.

Turkistonlik jadidlarining asosiy harakati matbuotni rivojlantirish, turli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy muammolarni o'z maqolalari orqali xalqqa yetkazish bo'lgan bo'lsa, hind ma'rifatparlari ham bu davr o'z gazeta va jurnallariga asos soladi. Islohotchilik va milliy ozodlikning g'oyaviy kurashchilaridan yana biri Abul Kalom Ozod (1888 – 1958) 1912 yili "Al Hilol" gazetasini chiqaradi. Unda hindistonliklarni inglizlarga qarshi kurashga chaqiradi, inglizlar tomonidan avj oldirilgan diniy adovatni qoralaydi. Abul Kalom Ozodning "Al Hilol" gazetasi obunachilari nafaqat Hindistonda, balki Eron, Afg'oniston va Turkiston mintaqasida ham bo'lgan [6].

Hind mutafakkirlarining milliy ozodlik, davlat va jamiyatni isloh qilishga oid qarashlari ko'proq Abdurauf Fitratning taraqqiyparvarlik harakatiga ta'sir ko'rsatganini uning "Hind sayyohi bayonoti" asarida, "Chin sevish" va "Hind ixtilolchilari" dramalari orqali bilish mumkin [8]. "Hind ixtilolchilari" asari tom ma'noda milliy ozodlik kurashi g'oyalarini yoritishga bag'ishlangandir. Muallif ushbu asarlari orqali Turkiston xalqini ozodlik uchun kurashga da'vat etib, birlashishga chorlagan. "Hind ixtilolchilari" asari voqealari faqat Hindistongagina tegishli bo'lmay, bu muammo mustamlaka va mustamlakachi mavjud har bir mamlakatga daxldor edi.

Ko'plab olimlar Abdurauf Fitrat asarlarini tahlil qilar ekan uni Rabindranat Tagor bilan maslakdosh deb ta'riflaydi hamda: "Turkiston va Buxorodag'ina emas, balki Sharqning boshqa go'shalaridagi xalqlar ham Fitratni taniydilar. Bir musulmon shoirining dunyog'a qarashi buddistlarning qarashidan uzoq tursa kerak degan bir fikr miyaga kelsa ham Fitratning ba'zi bir asarlarida ko'rilgan dunyog'a qarashi hind shoiri Rabindranat Tag'urning qarashlari bilan bir nuqtag'a kelub birikadur" deya ta'kidlaydi [9].

Turkiston jadidlari faqat hind ma'rifatparvarlari g'oyalaridan ma'naviy ko'mak olmasdan bu mamlakat haqida asarlar va maqolalar yozgan. Jumladan, XX asr

boshida tarixchi Po‘lat Soliyev birinchi ilmiy asari “Hindiston Angliya zulmi ostida” nomi bilan nashr qildiradi. Asarni yozish 1919 yillari boshlangan, nashri esa 1926 yilga kelib amalga oshgan [10]. 1954 yili O‘zbekistonga kelgan Hindiston bosh vaziri Javohirlal Neru tomonidan asar yuqori baholangan. U tashrif chog‘ida respublika Fanlar akademiyasiga kelganda Po‘lat Soliyev bilan uchrashish istagida ekanligini bildiradi. Uning olamdan o‘tgani haqida ma’lumot berilganda, qabrini ziyorat qilish uchun olib borishlarini so‘raydi. Bunga javoban Po‘lat Soliyev qatag‘on qurboni bo‘lgani tufayli qabri ma’lum emasligi aytiladi. Bosh vazir uning Hindiston ozodlikni qo‘lga kiritishidan 20 – 25 yil avval yozgan maqolalari, risolalari hind vatanparvarlariga juda kuchli ta’sir qilganligi, ularga mustaqillik uchun kurashning asl mohiyatini chuqur anglash, idrok etishda qo‘llanma bo‘lganligini so‘zlab beradi. Bular yuqorida nomlari keltirilgan asarlar edi. Ana shu uchrashuv tafsiloti, Javoharlal Neruning olim haqida chuqur hurmat bilan bildirgan fikrlari xususida Po‘lat Soliyevning qizi Farida Po‘latovna Muhiddinova (Soliyeva)ga ushbu suhbatda ishtirok etgan ToshDU Sharqshunoslik fakultetining o‘sha paytdagi dekani A.Hamroyev va muloqotda bevosita tarjimonlik qilgan X.Xolmurodova-Barnoxo‘jayeva so‘zlab bergan [11].

Asardagi mustamlaka zulmi oqibatlarini aytib o‘tish orqali olim Turkiston xalqlarining ham qanchalik rus jabr-zulmi ostida ezilayotganligiga ishora qiladi. Chunki rus ma’murlari senzurasida chiqadigan bu davrdagi maqola va asarlarda mustamlaka zulmini ochiq yozishning imkoni yo‘q edi.

Yuqoridagi ma’lumotlardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Turkiston va Hindiston xalqi, olimlari, ziyolilari mamlakat ozodligi yo‘lida doim hamfikir bo‘lishdi. Ikki yirik imperiyaning iskanjasidan qutulishda asosiy yo‘lni ma’rifatda ko‘rdi. Lekin, ularning olib borgan harakatlari o‘z davrida katta natijalar ko‘rsata olmadi. Lekin, ushbu g‘oyalardan ilhom olgan keyingi avlodlar mamlakat mustaqilligini qo‘lga kirita oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. -T.: Ma’naviyat, 2002. –B. 21.
2. Jamolova D. Turkiston mintaqasi va sharq mamlakatlari taraqqiy-parvarlarining o‘zaro aloqalari (XIX asrning so‘nggi choragi – XX asrning birinchi choragi). Tarix fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent, 2023. –B. 94.
3. Teshabayev S. Sayid Axmad Xan — индийский мыслитель XIX века // O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar” jurnali. 1967. № 3. –B. 43 – 45.
4. Ghannouchi R. Al-Hurriyat al-’Ammah fil-Dawlah al-Islamiah. Arab Unity Studies Centre. Beirut. 1993. –P. 252.
5. Fitrat A. Najot yo‘li. Tarjima, so‘z boshi va izohlar muallifi Sh. Vohidov va G.Muzaffarzoda. -Toshkent: “Sharq”, 2001.
6. Fitrat A. Tanlangan asarlar. V jild. Toshkent: “Ma’naviyat”. 2010. –B. 62-208.
7. Jamolova D. Turkiston mintaqasi va sharq mamlakatlari taraqqiy-parvarlarining o‘zaro aloqalari. –B. 97-98.
8. Fitrat. Hind sayyohi bayonoti // Tanlangan asarlar. 1-jild. - Toshkent: “Ma’naviyat”, 2000. –B. 98-168.
9. Pestovskiy B. O‘zbek teatri tarixi // “Inqilob” jurnali. 1922. № 2. –B. 23.

10. P. Soliyev. Angliya zulmi ostida Hindiston o'lkasi. Turkiston davlat nashriyoti. Toshkent, 1926 yil. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi. PYA U/122.

11. D. Jamolova. Javoharlal Neru hurmatiga sazovor bo'lgan olim // Xalq so'zi gazetasi. 2022 yil. 8-aprel.

UYG'ONISH DAVRIDAGI SHARQ ILM-FANINING YEVROPAGA TA'SIRI

Maxmudov Bexzod Xamidovich – TIFT universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrasida dotsenti

Elmurodov Diyorbek Elmurodovich – TIFT universiteti Tarix yo'nalishi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Uyg'onish davri, Yevropa tarixida madaniy, ilmiy va ijtimoiy inqiloblarning boshlanishiga asos bo'lgan muhim davr hisoblanadi. Bu davrda Yevropada qadimiy yunon va Rim madaniyatining tiklanishi, san'at va fan sohalarida yangi yutuqlar erishish boshlangan. Ammo Renessansning shakllanishida faqat Yevropa madaniyatiga xos omillar emas, balki Sharq ilm-fani, falsafasi va madaniy meroslari ham muhim rol o'ynagan. Sharq ilm-fanining yuksalishi, uning Yevropaga ta'siri, ayniqsa uyg'onish davrida bilimlar, texnologiyalar va falsafiy qarashlarning rivojlanishida keskin o'zgarishlarga olib keldi.

Kalit so'zlar: Ilm-fan, madaniyat, bilim, falsafiy qarashlar, inqilob, matematika, tabiiy fanlar, algebra, algoritmlar.

Sharq ilm-fani deb ko'pincha Islom olami, ayniqsa Arab, fors va turkiy madaniyatlarning ilmiy merosi tushuniladi. O'rta asrlarda Islom dunyosi ilmiy bilimlarni yig'ish, saqlash va ularni yanada rivojlantirish borasida katta ish olib bordi. Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Al-Farobiy, Ibn Rushd kabi olimlarning asarlari tabiatshunoslik, tibbiyot, matematika, falsafa va boshqa sohalarda muhim yutuqlarni bildiradi. Ularning ijodlari Yevropa universitetlarida o'qitilgan fundamental manbalar sifatida qabul qilindi, tarjima qilinib keng tarqaldi va shu tariqa Yevropaning ilmiy inqilobiga ko'maklashdi.

Sharq ilm-fanining Yevropaga ta'sirining birinchi va eng qiziqarli jihatlaridan biri buyuk arab olimi Al-Xorazmiy faoliyatidir. Algebra va algoritmlar nazariyasining asoschisi sifatida uning asarlari Yevropada matematika rivojida tub burilish yasadi. Algebra so'zi ham Al-Xorazmiy ismidan kelib chiqqan. Uning yozgan hisobi va jarayonlari, shuningdek, raqam tizimi bo'yicha ishlari Yevropada matematikaning yangi darajaga ko'tarilishiga zamin yaratdi. Bu fan sohasidagi taraqqiyot Yevropaning texnologiya va ilm-fan sohalarida jadal o'sishiga imkon berdi [1].

Tabiiy fanlar va tibbiyot sohasida ham sharq ilm-fani Yevropaning ko'plab olimlariga ta'sir ko'rsatdi. Ibn Sino asarlari, ayniqsa “Tibbiyot kitobi” Yevropada o'nlab asrlar davomida tibbiyot fanining asosiy matni bo'lib xizmat qildi. Uning kasalliklar, diagnostika va davolash usullariga oid qarashlari, shuningdek, farmakologiya va anatomiya bo'yicha izlanishlari Yevropa tibbiyotining

rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ayniqsa, u anotomik tuzilish va tabiiy jarayonlarni o'rganishda zamonaviy metodlarning shakllanishiga turtki berdi. Falsafa sohasida ham sharq ilm-fani juda katta ta'sir ko'rsatdi.

Ibn Rushdning Aristotel falsafasini sharhlashi Yevropaning falsafiy tafakkuriga juda kuchli ta'sir qildi. U Yevropa falsafasida o'rta asr skolastikasining rivojlanishiga yordam berdi. Shu orqali mantiq va bilim metodologiyasi sohalarida chuqur o'zgarishlar yuz berdi. Shuningdek, Al-Farobiy va boshqa sharq faylasuflarining asarlari falsafa va ilm-fan sohasidagi nazariyani boyitdi, Yevropalik olimlarning yondashuvlarini shakllantirdi. Uyg'onish davrida Sharq olimlarining asarlarini lotin tiliga tarjima qilish ishlari keng ko'lamda olib borildi. Bu tarjimalar orqali Yevropalik olimlar yangi bilimlar bilan tanishdi, qadimiy va zamonaviy ilmiy qarashlarni uyg'unlashtirish imkonini qo'lga kiritdi. Tarjimonlar va Yevropalik faylasuflar, masalan, Tomas Akvinlik, Al-Farobiy va Ibn Rushd asarlarini o'rganib, ularni Evropaning ilmiy va falsafiy makoniga kiritdilar. Tarjima harakati shakllanishi Yevropadagi ilmiy va madaniy uyg'onishni tezlashtirdi [2].

Sharq ilm-fanidan Yevropaga o'tgan fanlar qatorida astronomiya va geografiya ham bor edi. Arab astronomlari va geografiya bo'yicha olib borgan tadqiqotlari Yevropaning o'rta asrdagi ilmiy tasavvurlarini boyitdi. Ular tomonidan yaratilgan asboblardan, masalan astrolab va boshqa navigatsion qurilmalar, dengiz sarguzashtlari va kashfiyotlarda foydali bo'ldi. Bu kashfiyotlar Yevropa davlatlarining dengizlar orqali yangi, uzoqroq hududlarga chiqishiga turtki berdi, yangi ilmiy kashfiyotlar va irqi va madaniy almashinuvlarning davom etishini ta'minladi [3]. Sharq madaniyatining Yevropaga ta'siri faqat ilm-fan bilan cheklanib qolmadi. U madaniyat, san'at, arxitektura va musiqa sohalariga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Arxitektura uslublari, naqshinkorlik va bezakdagi sharq elementlari Yevropaning uyg'onish davridagi san'atiga o'zgacha rang berdi. Musiqada esa sharq motivlari va unsurlari o'rin olishi Yevropa musiqiy madaniyatining boyishiga hissa qo'shdi. Ayni paytda, ta'lim tizimida ham Sharq ilm-fanining ta'siri sezilarli bo'ldi. Islom madaniyatida hukmron bo'lgan universitet va maktab tizimi Yevropada oliy o'quv muassasalarining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi. Sharq maktablari va madrasa tizimlarida ilmiy izlanishlar va ilmiy hayot faollashtirilgan bo'lsa, Yevropada ham o'xshash ta'lim muassasalari tashkil etildi. Akademik erkinlik va ilmiy izlanishlarga bo'lgan hurmat uyg'onish davrida o'quv muhitining rivojlanishiga yordam berdi [4].

Sharq ilm-fani Yevropa fanining rivojlanishida eksperiment va kuzatuv metodlarini joriy etishda ham ta'sir ko'rsatdi. Arab va fors olimlarining tabiatshunoslik, kimyo, optika va boshqa tabiiy fanlardagi tajribalaridan olingan bilimlar Yevropalik olimlarga ilmiy tadqiqotlarni yangi asosda olib borish imkonini berdi. Bu, o'z navbatida, ilmiy metodologiya va ilmiy jarayonni tubdan o'zgartirdi, yangi ilm-fan paradigmasining shakllanishiga turtki bo'ldi [5]. Barcha yuqoridagi faktlar natijasida shuni aytish mumkinki, Sharq ilm-fani uyg'onish davrida Yevropaning ilmiy, madaniy va ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi omillardan biri bo'ldi. Bu ta'sir Yevropaning nafaqat ilmiy bilimlar bazasini boyitdi, balki uning madaniyatiga, falsafasiga va hatto siyosiy fikrlashiga ham o'zaksimon ta'sir ko'rsatdi. Uyg'onish davrida Sharq va G'arb olimlari o'rtasidagi almashinuv va hamkorlik yangi ilmiy inqiloblarga, ijodiy yondashuvlarga va madaniy uyg'onishga olib keldi.

Uygʻonish davrida Sharq ilm-fanining Yevropa madaniyatiga taʼsiri faqat ilm-fan sohalarida emas, balki madaniyatning boshqa koʻplab jabhalarida ham sezilarli boʻlgan. Birinchidan, adabiyot va falsafa sohalarida Sharq olimlarining asarlari va falsafiy qarashlari Yevropa tafakkurining rivojlanishiga katta taʼsir koʻrsatdi. Masalan, Ibn Rushdning Aristotel falsafasini sharhlashi Yevropadagi scholastika maktabining shakllanishiga yordam berdi, shuningdek, Islom falsafasi va sufizmi gʻoyalari Yevropa adabiyotida va ruhiy hayotda yangi yondashuvlar uchun ilhom manbai boʻldi. Ikkinchidan, sanʼat va arxitektura sohasida Sharq uslublari, naqshinkorlik va bezak elementlari Yevropa sanʼatida keng qoʻllanildi [6]. Masalan, gilos naqshlari va arabesk uslublari Renessans davrida saroylarda, cherkovlarda va boshqa muhim inshootlarda-koʻplab bezaklarda uchradi. Musiqa sohasida esa Sharq musiqiy unsurlari va asboblari, ritmik va melodik qarashlar Yevropa musiqasini boyitdi va yangi janrlar shakllanishiga turtki berdi. Shuningdek, kiyinish, hunarmandchilik va tekstil sohalarida Sharq naqshlari va dizaynlari keng tarqalib, ular Yevropa modasi va bezak sanʼatini oʻzgartirdi. Sharq rang-barang matolari, ipak va boshqa noyob toʻqimachilik mahsulotlari Yevropada katta talabga ega boʻldi. Tashkiliy nuqtai nazardan, taʼlim tizimi va ilmiy maktablarning shakllanishida ham Sharq namunalaridan ilhom olingan. Islom dunyosidagi madrasalar tizimi Yevropada universitetlarning rivojlanishiga taʼsir qilganligi, ilmiy seminarlar va munozaralar madaniyatining shakllanishida katta rol oʻynagani maʼlum. Shunday qilib, uygʻonish davrida Sharq ilm-fani Yevropa madaniyatining koʻplab sohalariga — falsafa, sanʼat, musiqa, adabiyot, kiyim-kechak, taʼlim va ilmiy tashkilotlarga chuqur taʼsir koʻrsatgan va bu taʼsir Yevropaning madaniy uygʻonishini yanada boyitgan va rang-baranglashtirgan.

Xulosa sifatida, uygʻonish davridagi Sharq ilm-fanining Yevropaga taʼsiri keng koʻlamli va chuqur boʻlib, bu taʼsir bugungi ilm-fan va madaniyatning shakllanishida muhim poydevor yaratdi. Sharq olimlarining asarlari va ilmiy yutuqlari Yevropa uygʻonishining ildizlarini tashkil etdi va dunyo ilm-fanining taraqqiyotida oʻziga xos oʻrin egalladi. Bu davrda Sharq va Gʻarb oʻrtasidagi bilim almashinuvi insoniyat tarixida yangi sahifani bosib ochdi va yangi era boshlanishini taʼminladi. Shu tariqa, uygʻonish davrini faqat Yevropa ichidagi oʻzgarishlar sifatida emas, balki xalqaro bilim va madaniyat almashinuvi nuqtai nazaridan kengroq anglash zarurligi yaqqol koʻrinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Olimova, D. (2023). “Sharq madaniyatining Yevropa Uygʻonish davridagi falsafa va ilm-fanga taʼsiri”. Oʻzbekiston Fanlar Akademiyasi Axborotnomasi, 12(3), 15-29.
2. Tursunov, A. (2021). “Sharq ilmiy merosining Yevropadagi tarqalishi va uning uygʻonish davridagi roli”. Ilmiy Maqolalar Toʻplami, 5, 58-72.
3. Yusupov, M. (2020). “Arab matematik olimlari va ularning Yevropa matematikasiga taʼsiri”. Matematika va Ilmiy Texnologiyalar Jurnal, 3(2), 45-53.
4. Mirzaev, B. (2024). “Sharq va Gʻarb ilm-fanining uygʻonish davridagi madaniy almashinuvi”. Sharqshunoslik Ilmiy Tadqiqotlari, 1(1), 22-38.
5. Rasulova, N. (2022). “Ibn Sino ijodining Yevropa tibbiyot ilmiga taʼsiri”. Tibbiyot Tarixi va Etikasi, 6(4), 10-24.
6. Qodirov, S. (2023). “Sharq va Yevropa ilmiy munosabatlarining uygʻonish davridagi oʻrni”. Tarixshunoslik va Madaniyat, 8(2), 70-85.

MAHMUD QOSHG'ARIYNING "DEVONU LUG'OTIT TURK" ASARIDA HARBIY ATAMALAR

Maxmudov Bexzod Xamidovich – TIFT universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix" kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari asosida Qoraxoniylar davlatining harbiy boshqaruv tizimi va strategiyasiga doir atamalar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Qoraxoniylar, Mahmud Qoshg'ariy, Devonu lug'otit turk, ashug, sunu, kesma, bogda, su, subashi, chovush, haylboshi, yizak, qulovuz.

Ma'lumki, diyorimiz tarixida IX–XII asrlar ulkan bir ma'naviy-ma'rifiy davr sifatida xarakterlanadi. Bu davrda faoliyat yuritgan har bir qomusiy allomaning ilmiy merosi, keyinchalik dunyo ilm-faniga asosiy poydevor bo'lib xizmat qilgan. Ana shunday allomalardan biri – Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad al-Qoshg'ariydir.

XI asrda yashab ijod etgan buyuk tilshunos, tarixchi va etnograf Mahmud Qoshg'ariy tomonidan yozilgan "Devonu lug'otit turk" asari turkiy xalqlar tarixini, madaniyatini, urf-odatlarini va til boyligini o'rganishda eng muhim manbalardan biridir. Ushbu asar turkiy tillarning eng qadimiy lug'ati bo'libgina qolmay, balki o'sha davr ijtimoiy-siyosiy hayoti, jumladan harbiy san'ati haqida ham qimmatli ma'lumotlarni beradi.

"Devon"da uchraydigan harbiy atamalar turkiy xalqlarning davlatchiligi, qo'shin tuzilishi, qurol-aslahalari va jangovar san'atidan dalolat beradi. Bu atamalarni ilmiy tahlil qilish turkiy xalqlarning o'rta asrlardagi harbiy madaniyatini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu "Devon"ni Qoraxoniylar davlati tarixiga oid eng muhim birlamchi manba sifatida baholash mumkin. Biz quyida asosan Qoraxoniylar davriga oid harbiy atamalar va ularning ma'nosi xususida to'xtalamiz.

Qoraxoniylar davlati o'z faoliyatini, so'zsiz, o'rta asrlardagi barcha davlatlar kabi, harbiy kuchlarga doimiy tayanish asosida olib borgan. Shu bois, harbiy kuchlarga ehtiyoj yuqori bo'lib, markaziy hokimiyat ularni sifat jihatdan rivojlantirish va takomillashtirishga katta e'tibor bilan qaragan. Bu davlatning harbiy qo'shinlari turli qurol-yarog'lar bilan, jumladan, qilich, qalqon, o'q-yoydan tashqari ashug – temir dubulg'a, sunu – nayza, kesma – ensiz va uzun nayza, bog'da nomli xanjarlari bilan qurollangan edi [1].

Harbiy qo'shinlarning joylashuvi va harakati qat'iy belgilangan tartib asosida amalga oshirilgan. Masalan, oddiy askar "su" deb atalgan bo'lsa, butun harbiy qo'shin saf tortgan holatda "cherik" deb nomlangan. "Su" atamasi umumiy harbiy qo'shin ma'nosida, ya'ni ko'plikda ham qo'llanilgan. Bugungi kunda o'zbek xalqida "O'zbek bunday bo'lmaydi" degan ibora – yakka o'zbek shaxsi emas, balki butun xalq, millatni anglatishi hammamizga ayon.

Har bir harbiy qismlar o'zlariga yuklatilgan vazifalarni bajargan. Jumladan, haylboshi – otliq qo'shinlarga boshchilik qilgan; yizak – qo'shin avangardi bo'lib, oldinda yurgan, u eng qizg'in nuqtalarda jang qilgan jasur jangchilardan tashkil topgan. Chovush nomli mansab egasi jangda safni tartibga keltirgan. Tinchlik davrida

esa askarlarni o'zboshimchalikka yo'l qo'ymasdan, tinch aholiga ozor yetkazishdan saqlagan. Chunki harbiylar nazoratsiz qolsa, tinch aholiga tegishli mol-mulkni bosib olish yoki talon-taroj qilish xavfi kuchayardi. Bunday holat esa hukmdorga nisbatan norozilik uyg'otishi mumkin edi. Shu sababli chovush lavozimidagi kishilarga katta mas'uliyat yuklatilgan.

Qo'shinlarga yo'l ko'rsatib borish esa qulovuz zimmasida bo'lgan. Ular asosiy qo'shinni olib o'tishga qulay yo'llarni aniqlash, xavf-xatar haqida ogohlantirish bilan shug'ullangan. Umumiy qo'shindan tashqari maxsus saralangan harbiy bo'linma ham faoliyat ko'rsatgan. U yortug' nomi bilan yuritilib, hukmdor atrofida bo'lib, uni xavf-xatardan himoya qilgan. Bu tarkibdagi jangchilar turli sinovlar, harbiy musobaqalar va jang tajribasiga ko'ra tanlab olingan. Ular eng og'ir va murakkab vaziyatlarga tayyor, hukmdorning eng sadoqatli kishilari hisoblangan.

Hukmdorning shaxsiy qo'riqchisi esa yatg'oq deb atalgan [2]. Bu lavozim egasi hukmdorga tunu-kun hamroh bo'lib, uni kutilmagan xavfdan himoya qilishga mas'ul bo'lgan. Qo'shinga umumiy rahbarlik qiluvchi lashkarboshi "subashi", deb atalgan [3]. Bu lavozimga harbiy jihatdan katta tajribaga ega, sadoqatli kishilar tayinlangan. Ko'pincha bu mas'uliyatli lavozim sulola xonadoniga mansub shaxslarga ishonib topshirilgan. Masalan, Qoraxoniylar davlatini Ahmad ibn Ali Arslonxon boshqargan (998–1017/1018) davrda ularning Movarounnahrda yurishlari jadallashadi. Bu yurishga hoqonning ukasi Nosir ibn Ali boshchilik qilgan. Uning lashkarboshiligi davrida Qoraxoniylar qo'shini 994 yilda Farg'ona va Xo'jandni, 995–996 yillarda E'loq va Shosh hududlarini, 997 yillarda esa Ustrushonani egallab, Movarounnahrning markaziy hududlariga kirib borgan [4].

Harbiy qo'shinlarni boshqarish taktik jihatdan ham takomillashgan. Harbiy yurishlarga oldindan puxta tayyorgarlik ko'rilgan. Har bir harbiy bo'linma o'ziga xos vazifalarni bajargan. Yurish vaqtida dushmanga qarshi pistirma qo'yish, dushman hujumidan saqlanish uchun baland va qulay joylarda harbiy istehkomlar – "qarg'u" qurish, tunda dushman ustiga to'satdan hujum qiladigan – "aqinchi" maxsus harbiy bo'linmalari mavjud bo'lgan [5].

Urushda jasorat ko'rsatgan askarlar mukofotlangan, keyingi janglarda ularni ruhlantirish uchun mansablari ko'tarilgan. O'zining harbiy qobiliyatini yuksak darajada ko'rsata olgan jangchilar, hatto hoqon nazariga tushib, uning iltifotiga sazovor bo'lishgan. Bunday obro'-e'tiborga ko'pgina hollarda ijtimoiy kelib chiqishi qul bo'lgan turk askarlari erishgan. Mahmud Qoshg'ariy o'z asarida Qutlug'tegin, Chag'ritegin, Kumushtegin, Kuchtegin, Alptegin kabi qul ismlarini qayd etganligi, buning dalolatidir [6]. Shubhasiz, ular hoqonga sidqidildan xizmat qilib, shunga munosib ravishda uning e'tiborini qozonishgan. Demak, Qoraxoniyalarda kishini ijtimoiy kelib chiqishiga emas, balki uning qobiliyati va iste'dodiga qarab tanlashgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Тошкент. 1960.-1-жилд. – Б. 67, 97, 340, 393, 407; 3-жилд. – Б. 22, 379, 393.
2. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б. 144, 149, 349; 2-жилд. – Б. 236; 3-жилд. – Б. 26, 48, 49, 226.
3. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент. 1971. – Т Б. 374-396.
4. Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. Тошкент.1999. – Б. 51.
5. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б. 106, 153, 219, 352, 401, 430

6. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б. 144, 391; 2-жилд. – Б. 123; 3-жилд. – Б. 251

O'ZBEK TAOMLARINING KELIB CHIQISH TARIXI

Jumayev Buron Ulug'murotovich – TIFT universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası (PhD) katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ba'zi o'zbek milliy taomlari, xususan, osh (palov), sumalak, somsa va umummilliy taom bo'lmish muzqaymoq haqida ularning yaralish tarixi, asosan qaysi hududlarda keng tarqalganligi va tayyorlanish usullari haqida keltirilgan bo'lib, ushbu ma'lumotlar gastronomik turizm, oshpazlik sohalari uchun qiziqarli ma'lumot bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: taom, osh, sumalak, somsa, muzqaymoq, tarix, tayyorlanish, dasturxon, oshpaz.

Bugungi kunda taomlar tarixini yoritish nafaqat o'zimiz uchun balki, sayyohlar uchun ham muhim sanaladi. O'zbek milliy taomlarini dunyoga tanitish, mamlakatimizga sayyohlar oqimini ko'paytirish maqsadida O'zbekiston oshpazlar uyushmasi 2010 yilda Butunjahon bosh oshpazlar hamjamiyati uyushmasiga, 2017 yilda Butunjahon Islom davlatlari pazandalar uyushmasiga a'zo bo'lgan. Ko'plab xorijiy festivallar, sammit va musobaqalarda o'zaro tajriba almashib, yuksak marralarga erishmoqda. Xususan, 2016 yilning 1 dekabrda “Palov madaniyati va an'analari” nominatsiyasini YUNESKOning Nomoddiy madaniy meros ro'yxatiga kiritildi. 2017 yil 8 sentabrda mashhur oshpaz Bahriddin Chustiy boshchiligidagi “Ginnes oshi” loyihasi amalga oshirildi. 7360 kilogrammli mega palov tayyorlandi hamda O'zbek milliy shoh taomi “Ginneslar rekordi” kitobiga kiritildi[1].

Osh tarixi. Palov, osh so'zining kelib chiqishi haqida Ibn Sino nomi bilan bogliq qadimiy afsona mavjud. Aslida palov osh so'zi ichiga solinadigan masallqlarning bosh harflaridan tuzilgan qisqartmadir: **P** - Piyoz, **A** - ayoz-sabzi, **L** - laxm-go'sht, **O** - olio-yog', **V** - vet-tuz.

Bir kuni Buxoro hukmdorining o'g'li kambag'al oiladan bo'lgan bir g'o'zal, yosh qizni uchratib qoldi. Ikkalasing mavqei, jamiyatda tutgan o'rni teng bo'lmaganligi sababli, ular orasidagi nikoh imkonsiz edi. Baxtsiz sevgidan azob chekayotgan shaxzoda yeb-ichichishdan, hayotdan zavqlanmay qoladi va kudan-kun zaiflashib boraveradi. Shunda hukmdor mashhur tabib Ibn Sinoni chaqirtirib, kasallik sababini aniqlab berishini va yagona merosxo'rini davolab berishini o'tinib so'raydi. Yigitni ko'zdan kechirgan Ibn Sino kasallik sababi sevgi muhabbat ekanligiga amin bo'ladi. U hukmdorga merosxo'rini davolashning 2 yo'li borligi birinchisi: ikkala yoshlarni uylantirib qo'yish, ikkinchi yo'li: yigitni yettita masalliqdan iborat bo'lgan juda kuchli taom bilan, ya'ni palov osh bilan davolash mumkinligini aytadi. Ibn Sino yigitga palov oshni yedirgan sayin unda kuch quvvat oshayotganligining guvohi bo'ladi. Shundan so'ng xalq orasida mazkur taom nafaqat davolovchi va kuch beruvchi taom balki ziyofatlar va bayram taomiga ham aylanishga ulguradi[2].

Muzqaymoq tarixi. O'rta asrlar hamda xonliklar davrida hozirgidek muzlatgichlar o'rnini turli ko'rinishdagi chuqurliklarda saqlanuvchi qishda olib

qo'yilgan muzlar bajargan. Mahmud Koshg'ariy "Devoni lug'ati turk" asarida bunday inshoot "buzluq", ya'ni muzxona, muz saqlanadigan joy deb atalgan. Davrining yirik madaniyat va savdo markazlari hisoblangan Samarqand, Buxoro kabi shaharlar o'rta asrlardayoq o'ziga xos qandolatchilik san'ati bilan nom qozongan. Bu yerlarda turli shirinliklar qatori tarkibi va tayyorlanish texnologiyasi, masallig'i bilan ajralib turuvchi totli yegulik – "rohatijon" tayyorlangan. Rohatijon bizning davrimizdagi muzqaymoqdir. Manbalarga ko'ra, Buxoro shahrida hatto maxsus rohatijon sotuvchilar rastasi bo'lgan. Qadimgi turkiy xalqlar dasturxonida yana bir xil taom bo'lgan. Turfa ko'katlar qo'shib, qor, muz yoki suvga qo'yib sovutilgan holda iste'mol qilingan. Afsuski, "Devoni lug'ati turk"da ushbu taomning nomi aniq ko'rsatilmagan. Balki undan keyingi so'z (qacha – qop, xalta) tuzilishiga ko'ra go'jadir[3].

Go'ja hanuz Samarqand, Jizzax viloyatida "ko'cha" yoki "ko'cha oshi" tarzida ifoda etiladi. Nima bo'lganda ham ushbu qadimiy taom tayyorlanishida muz–qor ishtirok etgani biz uchun qiziqarli holat. Go'sht, sut singari sifati tez buziladigan mahsulotlarni jaziramadan saqlash uchun ham muzxona deb ataluvchi shunday maxsus inshootlar tashkil etilgan. XX asr boshlarida Nurota shahri yaqinidagi G'ozg'on qishlog'ida yashagan mashhur qandolatchi Umr Mahmarahimovning shunday muzxonasi bo'lgan[4].

Rohatijon tayyorlashda muz yupqa qirilib, zarralari tut shinnisiga aralashtirilgan holda dasturxonga tortilgan. Bunday laziz yegulik, ayniqsa, yozning haroratli kunlari xo'randaga rohat bag'ishlagan. Umr Mahmarahimovning rohatijoni shunchalar mashhur bo'lganki, undan tatib ko'rish uchun hatto Amir Olimxonning o'zi G'ozg'onga kelganini hamon qishloq ahli, keksalar aytib yuradi[5]

Sumalak tarixi. Sumalakning kelib chiqishi tarixi olis davrlarga borib taqaladi. Tarixchilarning ta'kidlashicha, bundan 3000 yil ilgari ham O'rta Osiyo aholisi o'rtasida bahorni kutib olish, qishloq xo'jalik ishlarini boshlash arafasida endi unib chiqqan ko'm–ko'k o't–o'lanlardan maxsus taomlar tayyorlab yeyish odati bo'lgan. Tabiiyki, – sumalak so'zining kelib chiqishi to'g'risida buyuk tilshunos Mahmud Qoshg'ariy o'zining – "Devonu lug'otit turk" asarida yozishicha, suma ivitilgan bug'doy nomi. U quritib tuyiladi, so'ng undan ugra oshi va non pishiriladi. Sharbat qilish uchun undirilgan arpaga ham-sumall deyiladi. Demak, – suma – ivitilgan bug'doy yoki arpa ma'nosini anglatuvchi qadimgi turkiy so'zdir. Shu boisdan sumalak pishirish udumi O'rta Osiyoda yashagan turkiy qavmlari orasida qadimdan keng rasm bo'lgan, deb xulosa chiqarish mumkin. Shuningdek, "sumalak" "si malak" so'zidan olingan degan taxminlar ham bor. "Si malak – o'ttiz pari, o'ttiz farishta" degani. Sumalak pishayotganda, qozon boshida o'ttiz malak o'ttirar emish. Ular yordamida sumalak pishar ekan. Tong mahali, hamma charchab, uxlab qolganida, farishtalar sumalakka tuz soladilar va u shirin bo'ladi M. Xasanov yozma tarixiy manbalarga, jumladan, Muhammad Husayn Burxonning "Burxoni qoti" lug'atiga tayanib, sumalakni "samanu" so'zi bilan bog'lab, quyidagilarni yozadi: "samanu – holvaytarga o'xshagan narsa, ko'klagan bug'doy usimtalarining shirasidan tayyorlanadi".

Somsa tarixi. Taxminlarga ko'ra, somsa O'rta Osiyoda X asrda paydo bo'lgan. Samsa dastlab eronlik tarixchi Abu-l-Fadl Bayxakiy (995-1077) asarlarida tilga olingan. Keyinchalik samsa ko'plab davlatlarda tayyorlanadigan sevimli taomga

aylandi xususan XIII asrda Hindistonda eng mashhur taomlardan biri bo'lib, savdogarlar tomonidan qo'shni mintaqalarga ham olib kelingan[6].

Shu o'rinda choy tarixiga ham qisqacha to'xtalib ketadigan bo'lsak, choy dastlab xalq orasida juda kam iste'mol qilingan XI-XII asrlarga kelib Xitoyning Tayvan orolida ommaviy tarzda choy tayyorlana boshlagan va tavar sifatida sotilgan. Choy dastlab uzatilmaydigan bir vaqt borki, u ham bo'lsa Ro'za-ramazon oylaridir. Bu vaqtda aksariyat ro'zadorlar og'iz ochishda suv bilan boshlashadi. Ro'zador kishining "og'iz ochar" vaqti bo'lgan iftorlikda ro'zani suv bilan ochishi keng tarqalgan an'analardan biri hisoblanadi[7]. Umuman olganda choy haqida yana ko'plab tarixiy faktlarni keltirib o'tish mumkin.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, taomlarning kelib chiqish tarixi haqida so'z yuritilishi, bu insonlarning hozirgi ijtimoiy hayot, milliyligining, madaniyatining chuqur tushunilishga yordam beradi. Shuningdek o'zbek milliy taomlarining shakllanishidagi asosiy komponentlar dehqonchilik bilan shug'ullangan o'troq aholi va chorvachilik bilan shug'ullanuvchi aholining taom hamda taom tayyorlashdagi an'analarni o'zaro almashtirish negizida tarkiban boyitish asnosida yaratilganligini kuzatishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston: O'zbek palovi Ginnes rekordlar kitobiga kirdi // <https://www.bbc.com/uzbek/lotin-41203687> (12.03.2020).
2. <https://uzbekistan.travel/uz/o/palov-haqida-afsona%20/>
3. Usmonov M. "O'zbek pazandalik san'ati" –T.: 2005. –B. 480.
4. Nizomov A. O'rta asrlarda ham bobolarimiz muzqaymoq yegan(mi?) // <https://yuz.uz/uz/news/orta-asrlarda-ham-bobolarimiz-muzqaymoq-eganmi> (06.04.2023).
5. Nizomov A. O'rta asrlarda ham bobolarimiz muzqaymoq yegan(mi?) // <https://yuz.uz/uz/news/orta-asrlarda-ham-bobolarimiz-muzqaymoq-eganmi> (06.04.2023).
6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Samosa>
7. Аширов А. Ислом динида сувга муносабат. Islom tafakkuri (1-son) 2022. – B. 47-51 .

1950-1960 YILLARDA O'ZBEKISTONDA PAXTACHILIKNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLI VA MUAMMOLARI (BUXORO VILOYATI MISOLIDA)

Rizayev Baxtiyor Nazarboevich – Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası dosenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Bu maqolada 1950-1960 yillar O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish istiqboli va muammolari Buxoro oblasti misolida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Shofirkon, G'ijduvon, kam sho'rlangan, rayon, o'n dalali almashlab ekish sxemasi, Vobkent, Romitan, Qorako'l, to'qqiz dalali sxema.

1950-yillarda Buxoro oblastida paxtachilikni rivojlantirish uchun keng - ko'lamli rejalar ishlab chiqildi. 1950-1955 yillarda gektariga 25,0 s hosildorlikka

erishib, 305,0 ming tonna paxta xomashyosini etishtirish maqsad qilindi. Oblastning Kogon, Romitan, Buxoro rayonlari hamda "Narpay" sovxozi va barcha kolxozlarda 5 yilda jami 59,2 ming ga qo'riq va bo'z er o'zlashtirilib, shundan 39,5 ming ga er paxta ekish uchun ajratildi[1].

Beshinchi besh yillikda oblastda yangi er o'zlashtirish ishlari jadallik bilan olib borilgan bo'lsa-da, erlarni qishloq xo'jaligi muomalasiga kiritish jarayonida ko'plab muammolar yuzaga keldi. Asosan, suv tanqisligi ta'sirida o'zlashtirilgan erlarning qayta yaylovlarga aylanishi odatiy holga keldi.

Malikcho'li massividagi "Yangiobod" paxtachilik kolxozida 1954-1956 yillarda gektaridan faqat 8,5 s hosil olindi. 1957 yilda gektariga 15 s hosildorlikka erishish rejalashtirilgan bo'lsa-da, bu natijaga erishish mumkin bo'lmadi. Natijada kolxoz 1957 yil 5 fevralda "Narpay" sovxoziga birlashtirildi[2].

Kogon rayonida yangi erlarda makkajo'xori, beda, jo'xori etishtirishga urinishlar ham muvaffaqiyatsizlikka uchradi. 1958 yilda rayonning Lenin, Oxunboboev va O'bacho'li kolxozlarida makkajo'xori va jo'xori ekish rejalari faqat 25-27 foizga bajarildi[3].

1958 yilda Respublika rahbariyati tomonidan Buxoro oblast qo'riq xo'jaliklari muammolarini o'rganish uchun maxsus komissiya tashkil etildi. Komissiya xulosasiga ko'ra, o'tgan 8 yil mobaynida oblastning yangi xo'jaliklarida paxtaning yalpi hosildorligi gektariga 20 s oshmagani, aslida esa 7-8 s bo'lganligi aniqlandi.

Tadqiqotlar natijasida Buxoroning o'ziga xos tabiiy-iqlimiy sharoitida turli hududlarga alohida yondashuv zarurligi ko'rsatdi:

-Shofirkon, G'ijduvon va kam sho'rlangan rayonlarda - o'n dalali almashlab ekish sxemasi;

-Vobkent, Romitan va Qorako'l kabi o'rta sho'rlangan rayonlarda - to'qqiz dalali -sxema;

-Kogon, Galaosiyo kabi kuchli sho'rlangan rayonlarda - sakkiz dalali sxema;

Monitoring va ilmiy tahlil natijalari oblastda qo'riq xo'jaliklarida chorva uchun ozuqabop o'simliklar etishtirishning samaraliroq bo'lishini ko'rsatdi[4].

Amu-Qorako'l mashina kanalining 1963 yilda foydalanishga topshirilishi Qorako'l rayon Zamonbobo va Eshakchi zonalarida 10-15 ming tonna paxta etishtirish imkoniyati yaratdi. Biroq, rayon ma'muriyati tomonidan rejani amalga oshirish yuzasidan ko'rilgan chora-tadbirlar o'zini oqlamadi. 1965 yilda rayon mehnatkashlari davlatga 48 ming tonna paxta tayyorlashi lozim bo'lgan paytda, faqat 39 ming tonna paxta sotdilar[5].

Amu-Buxoro mashina kanalining 1965 yilda ishga tushirilishi bilan oblastda sug'oriladigan er maydonlari 24 ming ga oshdi. Shundan:

- Kogon rayonida - 7377 ga
- Buxoro rayonida - 12462 ga
- Romitan rayonida - 1430 ga
- Sverdilov rayonida - 2555 ga[6]

1968 yilda O'zbekiston KP MK va O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetida Buxoro oblastidagi holat muhokama qilindi. "Yangi erlarni o'zlashtirish ishlarini yaxshilash va paxtachilik sovxozlarini tashkil etish to'g'risida"gi qaror qabul qilindi. Qarorda 1962-1968 yillarda Respublikada o'zlashtirilgan yangi erlarning 329 ming ga muomaladan chiqib ketganligi qayd etildi.

Tadqiqotlar natijasida yangi erlardan samarali foydalanish uchun tuproq tarkibi va xususiyatiga qarab ixtisoslashtirish lozimligi aniqlandi. Buxoro oblastining hududlarida o'zlashtirilgan qo'riqda bogdorchilik, uzumchilik, poliz, meva-sabzavot etishtirish va chorvachilikka ixtisoslashgan xo'jaliklar tashkil etishga yo'l ochildi.

1969-1970 yillarda respublikada o'zlashtirilgan yangi erlarda 13 ta davlat xo'jaliklarini tashkil etishga qaror qilindi. Buxoro oblastining Kogon rayonida "Buxoro" sovxozi va Qorako'l rayonida "Olot" paxtachilik sovxozlari tashkil etildi. "Buxoro" sovxozida olib borilgan ishlar natijasida 1970-yillarda davlatga paxta sotish rejasi oshig'i bilan bajarildi. Davlat xo'jaligida etishtirilib, davlatga sotilgan paxtaning 83 foizi birinchi navli edi[7]. Oblast ijroiya qo'mitasi sovxozni ko'p tarmoqli agrosanoat majmuasiga aylantirishga qaratilgan rejalarni amalga oshirdi.

"Olot" sovxozida esa ijobiy natijalarga erishish mumkin bo'lmadi. Sovxoz aholi manzilgohlaridan olis, cho'l hududida tashkil etilgani va tuproq tarkibining noqulayligi sababli kutilgan natija bermadi. 1974 yil 7 mayda oblast ijroiya qo'mitasining qarori bilan "Olot" sovxozi qorako'lchilikka ixtisoslashtirildi. Yangi yo'nalishda sovxoz ijobiy natijalarga erishdi: 1975 yilda 130 tonna, 1976 yilda 158 tonna, 1977 yilda 193 tonna go'sht tayyorlab davlatga sotildi[8].

Buxoro oblasti sovet hukumatining doimiy diqqat-markazida bo'lgan yagona qorako'l terisi etishtirish markaziga aylandi. 1960-yillarda oblast markazidan 200 km olisdagi Tomdi rayoni chorvachilikka ixtisoslashtirildi. Rayonda 3 ta sovxoz va 6 ta kolxoz tashkil etilib, jami qorako'l tuyog'i 70 ming boshni tashkil etdi[8].

Tomdi rayonida erishilgan yutuqlar oblast mas'ullarini yanada ruhlantirdi. 1974 yilda Oblast partiya komiteti va Mehnatkashlar deputatlari Buxoro oblast ijroiya qo'mitasi qorako'lchilik istiqbollarini muhokama qilib[9], beshta qorako'lchilikka ixtisoslashgan sovxoz tashkil etish to'g'risida qaror qabul qildi.

Qorako'lchilik sohasida ko'rilgan chora-tadbirlar ta'sirida 1976 yilga kelib oblastda qorako'lchilikka ixtisoslashgan sovxozlar soni 27 taga etkazildi[10]. Natijada 1976 yili 1974 yilga nisbatan qorako'l teri etishtirish 36 foizga ko'paydi.

1950-1960 yillarda Buxoro oblastida tashkil etilgan qo'riq xo'jaliklaridan unumli foydalanishning aniq mexanizmi yo'q edi. Sovet hukumatining har qancha urinishlarga qaramasdan, ko'zda tutilgan natijalarga erishish murakkab kechdi. 1970-yillardan boshlab oblastda o'tgan yillardagi tajribalarga tayanilgan holda ma'lum bir yutuqlarga erishildi. Bu aholining og'ir mehnati va turli hududlarning tabiiy sharoitlariga moslashtan xolda ularni ixtisoslashtirish orqali amalga oshirildi.

Qorako'lchilikka ixtisoslashtirish va chorvachilikni rivojlantirish bu yo'naltirilda eng muvaffaqiyatli natijalarga olib keldi, Buxoro oblastini yagona qorako'l terisi etishtirish markaziga aylantirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 158-йиғма жилд, 30-варақ.
2. Кармана туман давлат архиви 2-фонд, 1-рўйхат, 263-йиғма жилд, 15-варақ.
3. Қоровулбозор тумани давлат архиви 4-фонд, 1-рўйхат, 1-йиғма жилд, 23-варақ.
4. Бухоро вилоят давлат архиви 1196-фонд, 1-рўйхат, 56-йиғма жилд, 52-варақ .

5. Ищенко Ф.И. Настойчиво и систематический внедрять севообороты в колхоз Бухарской области.// Сельского хозяйство Узбекистана.— Ташкент, 1959. -№12. —С. 16-17.

6. Байбурин Р.З. Роль государственных капитальных вложений в развитии колхозного производства (На материалах ирригации и мелиорации земель Бухарской области)// Экономика и культура Бухарской области после великого октября. —Ташкент: Фан, 1968. —С. 113.

7. Правда Востока, 1968 год 24 ноябрь.

8. Правда Востока, 1968 год 24 ноябрь.

9. Олот туман давлат архиви 115-фонд, 1-рўйхат, 165-йиғма жилд, 43-варақ.

10. Шаппо А. Томди яйловларини ўзлаштирайлик.// Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги. —Тошкент, 1971. -№4. —Б. 60-61.

MAYMANANING AFG‘ON HUKMDORLARI TOMONIDAN BOSIB OLINISHIGA OID BA‘ZI MULOHAZALAR

Sharipov Shohruz – TIFT universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası dotsenti, t.f.f.d (PhD)

Annotasiya. Ushbu maqolada Maymana viloyati va uning Afg‘on hukmdorlari tomonidan bosib olinishi va uning mustaqilligining tugatillishining asosiy sabablari yoritilgan. Maqola eng so‘nggi tadqiqotlar va tarixiy manbalardagi dalillar asosida yozilganligi bilan dolzarbdir.

Kalit so‘zlar: Maymana, o‘zbek voliyarlari, Chahor viloyat, Turkiston, Hojibek, Afg‘on Turkistoni, Ahmadshoh, Fors Xurosoni, Murg‘ob daryosi.

XVIII–XIX asrlarda Maymana o‘zbek voliyarlari tomonidan boshqarilib [1], Chahor viloyat (“To‘rt viloyat”) deb atalgan mintaqaning eng muhim shahri bo‘lgan. Ushbu Chahor viloyat tarkibiga Shibarg‘on, Saripul va Andxoy kirgan. Har bir hudud mustaqil ravishda o‘zbek sulolalari tomonidan boshqarilgan [2], ular ko‘pincha o‘zaro ixtilofda bo‘lgan bo‘lsalar-da, tashqi tahdid yuzaga kelganda o‘z kelishmovchiliklarini bir chetga surib, Maymana yetakchiligidagi mustaqillikni saqlab qolish uchun birgalikda harakat qilganlar.

Maymana shahri bu davrda Afg‘onistonning shimoliy qismida joylashgan bo‘lib, u Tirbandi Turkiston (ya‘ni Turkiston tog‘lari) tizmasining shimoli-g‘arbiy chekkasida joylashgan edi va Fors Xurosoni, Turkiston va Movarounnahrni bog‘lovchi asosiy savdo yo‘li ustida joylashgan edi [3]. Maymananing qal‘asi Badg‘is shimolidagi kirishni himoya qilgan va shu bilan birga janubi-g‘arb tomondan Turkistonga kirishni nazorat qilgan. Maymanadagi o‘zbeklar ishtiroki Shayboniy Muhammadxon davrida boshlangan. XVI asr boshlarida u o‘z qo‘shinlarini Faryob va Maymana tomon yuborgan [1]. 1605-yilda Maymananing hokimi Tahirbiy bo‘lib, u Maymananing valisi Muhammad nomidan hukmronlik qilgan. 1611-yilga kelib Maymanadagi o‘zbek hukmdorlarining ta‘siri butun Afg‘on Turkistonida kengaya boshlagan. 1731-yilda Nodirshoh Hirotni bosib olgandan so‘ng Maymanani ham o‘ziga bo‘ysundiradi va bu yerga o‘z qo‘shinlarini yuboradi. Uning Maymanaga qilgan hujumlariga o‘zbeklar hamda afshorlar qo‘shilgan [4].

1747-yilda Nodirshoh o'ldirilgach, uning qo'shinidagi o'zbeklar o'z yurtlariga qaytib ketishadi, afg'onlar esa Ahmadshoh Durroniyni o'z hukmdori deb e'lon qilishadi. Ahmadshoh Durroniy tomonidan Maymanaga Hojixon Mingni voliy etib tayinlaydi. 1840-yilda Konolli yozgan hisobotga ko'ra, Hojixon Ahmadshohga uning hukumatga chiqishida yordam bergangan sodiq odamlardan biri bo'lganligi uchun Balx va Maymanaga hokim etib tayinlangan. Biroq boshqa manbalar bu tayinlovning boshqa sabablarini ham keltiradi. "Tarix-i Ahmadshoh" asarida keltirilishicha, Hojibek (Hojixon) va boshqa turkistonlik zodagonlar Ahmadshoh saroyiga kelib, Buxoroda hokimaytni egallab olgan Muhammad Rahimxonning Balx va Maymana ta'siri kuchayotganligidan shikoyat qilganlar. Shunda Ahmadshoh bu hududlarda o'zining ishonchli vakili bo'lmish Hojibekka "Valiy-i Balx" (Balx hukmdori) unvoni berilgan va u shundan so'ng "Hojixon" deb atala boshlangan. Unga, shuningdek, "Sohib-i ixtiyor" — ya'ni Afg'on Turkistoni bo'yicha bosh soliq yig'uvchisi unvoni ham berilgan, harbiy hokimiyat esa Otaullohxon turkman qo'liga topshirilgan. Shundan so'ng Ahmadshohning Turkiston ustidan nazoratni qayta tiklash uchun yurishi boshlangan va Chichaktuy, Maymana va Andxoy bo'ysundirilgan. 1751-yilga kelib bu hududlar to'liq bo'ysundirilganligi deb e'lon qilinadi [5].

Hojixon bir muddat Balx volisi deb atalgan bo'lsa-da, aslida u faqatgina soliq yig'uvchilik lavozimida qolgan va Maymana uning bosh qarorgohi bo'lgan. Bu geografik jihatdan ham mantiqiy edi, chunki Balx va Maymana o'rtasida Aqcha, Shibirg'on, Andxoy va Saripul kabi mayda xonliklar joylashgan bo'lib, Hojixonning ayni vaqtda ikkala shaharda hokimlik qilgani ehtimoldan yiroqdir. Bu davrda yozilgan manabalarga ko'ra Hojixon Ahmadshohga nisbatan tez-tez isyon ko'targan va soliqlarni yig'ish davomida o'zining zulmkorligi va talonchilik bilan mashhur bo'lgan. Shikoyatlar kuchaygach, Ahmadshoh uni tekshirish uchun adliya vakilini — dorug'a-i adolatni tayinlaydi, biroq Hojixon va uning ittifoqchilari bu tekshiruvga to'sqinlik qilishadi. Ular Buxoro qo'shinlari tomonidan Aqchaga uyushtirilgan bosqinga yordam bergan holda, afg'on qo'shinlarini Balx tomon chekinishga majbur qilganlar. Shunday qilib, Hojixon afg'on hukmdorining rasmiy ittifoqchisi bo'lishiga qaramay, asosan o'z manfaatlarini, shuningdek, turkman va o'zbek guruhlarining manfaatlarini ilgari surgan holda faoliyat yuritib, Maymanadagi o'z hokimiyatini ham ularga tayangan holda shakllantirgan edi. Hojixon Maymanada o'zining hokimiyatini juda ham mustahkam etgan holda tashkil etgan ediki, hattoki bu shaharning voliyligini o'zining avlodlariga me'rosiy tarzda qoldirishga erishgan edi.

Konollining Maymana tarixiga oid hisobotida Hindistondagi Siyosiy va Maxfiy idora tomonidan Maymananing ilk davrlariga oid yozuvlarni tayyorlashda keng foydalangan. U keltirgan hukmdorlar hukmronligi davomiyligi haqidagi ma'lumotlarga asoslanib, xronologik ketma-ketlik tuzilgan, biroq bu ma'lumotlar aslida juda noto'g'ri bo'lgan. Bu jadvalda G'ulom Sarvar (1793–1795) va Edvard Stirling (1828–1829) kabi mualliflarning asarlari hisobga olinmagan. Bu holat hayratlanarlidir, chunki Sarvarning hisobotlari Ost Indiya (Sharqiy Hindiston kompaniyasi)ning arxivida mavjud bo'lgan holda, Stirling esa o'z safarlari hukumat tomonidan rasman tasdiqlangan deb o'ylagan va bu sababli rasmiy hisobot topshirmagan. Sarvar va Stirling tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarga asoslanadigan bo'lsak, Jonxon 1795-yilda hali tirik bo'lgan va 1790-yilda emas, balki keyinroq vafot etgan.

Uning o'rniga taxtga chiqqan Rahimxon 1798-yilda o'ldirilgan deb taxmin qilingan. Ammo, Stirlingning 1828-yilda yozishicha, Rahimxonning o'g'li Aliyorxon o'sha vaqtda bor-yo'g'i yigirma to'rt yoki yigirma besh yoshda bo'lgan, ya'ni u 1803–1804-yildan oldin tug'ilgan bo'lishi mumkin emas. Shu sababli, uning otasining vafoti eng erta hisoblaganda taxminan 1804-yilda yuz bergan bo'lishi mumkin. Konolli Aliyorxon "o'n to'rt yil oldin vafot etgan" deb yozgan, bu esa 1826-yilda uning hukmronligi yakunlanganini ko'rsatadi. Biroq Stirling 1828-yil noyabrida Maymanada bo'lganida Aliyorxonni tirik holatda uchratgan, demak, Mizrobxon Konolli o'ylagandek uzoq hukmronlik qilmagan. Byorns 1838-yilda Mizrobxon "olti yilcha hukmronlik qilgan" deb yozgan, bu esa 1831–1832-yilni ko'rsatadi [4]. Bu Stirlingning kundaliklari bilan ham mos tushadi va Aliyorxonning o'limini 1830-yillarga to'g'ri kelgan degan xulosa qilishimizga sabab bo'ladi. Sarvar, Stirling va Byornsning ma'lumotlaridan foydalanib, ularning yozuvlarini Konolli tomonidan keltirilgan Maymana hukmdorlarining hukmronlik davrlari bilan muvofiqlashtirish mumkin (jadvalda keltirilgan).

XVIII asr oxirida Maymananing Durroniylar imperiyasiga qaramligiga faqat soliq va harbiy askarlarni yuborish bilan cheklangan edi. Bu davrda Maymanadan Temurshohga jo'natilgan asosiy mahsulotlar ot va qo'y bo'lgan, xarajatlar va daromadlar quyidagicha keltirilgan:

- Yer solig'i orqali yig'ilgan daromad – 100 000 rupiy
- Vaqf yoki diniy mulklar – 10 000 rupiy
- "Shoh"ning xarajatlari – 35 000 rupiy
- Afg'on xazinasi uchun yuborilgan mablag' – 65 000 rupiy

Vali (Jonxon)ning umumiy xarajatlari esa 100 000 rupiy deb ko'rsatilgan. Xuddi shu davrda Balxning daromadlari Maymananikidan to'rt baravar ko'p bo'lgan. Garchi Maymana o'z daromadlarining bir qismini Temurshohga yuborishda davom etgan bo'lsa-da, 1790-yilga kelib shahar ichki siyosatda deyarli mustaqil bo'lib qolgan. Ahmadxon taxtni o'z qo'liga olib, o'n yilcha hokimiyatda qolgan, biroq keyinchalik u ham o'ldirilgan. Ushbu taxt uchun kurashlar Ahmad va Rahim oilalari o'rtasida katta adovatni yuzaga keltirgan va Ahmadning o'g'illari amakilari oilasidan qochish uchun Mozori Sharifga ketganlar[1].

Natijada bu davrda Maymanadagi o'zbeklar hokimiyatini cheklash maqsadida boshqa xalqlarni majburiy ravishda ko'chirib keltiradi. Masalan, XIX asr oxiriga kelib, shaharda o'zbeklar bilan bir qatorda turkmanlar, aymoqlar, arablar va balujlar ham yashagan [3]. 1880-yillar oxiriga kelib, bu yerga ko'plab afg'onlar (pushtunlar) ham ko'chirilgan va ular keyingi o'n yilliklarda katta ta'sir va siyosiy kuchga ega bo'la boshlagan 1888-yilda Turkistondagi afg'on noibi Is'hoqxon isyon ko'taradi va o'zini Afg'oniston amiri deb e'lon qiladi [4; 5]. U o'zbeklarni o'z tarafiga og'dirish uchun Chahor Viloyat Afg'onistondan mustaqil bo'ladi deb va'da beradi, oqibatda bu xabar esa mintaqa aholisi tomonidan katta xursandchilik bilan kutib olinadi [4]. Biroq Husaynixon bu isyonni tan olmaydi va natijada Husaynixon isyonchilar tomonidan jazoga tortilib qamoqqa tashlanadi. Uning Maymanada qolgan o'g'li esa isyonchilarni qo'llab-quvvatlashga qarshi turishda davom etadi. U hatto Maymanadagi afg'on noibi bilan birgalikda sodiq bo'lmagan afg'on askarlarini Hirotga yuborib, u yerda ularni qatl ettirishga erishadi. Uning o'rniga o'g'li Muhammad Sharif taxtga o'tiradi va u Abdulrahmonxonni "o'z podshohi va sohibi" sifatida tan olib, unga sadoqat bilan bo'yin egadi.

Muhammad Sharif bu shartnoma sodiqligini 1892-yilgacha saqlaydi. O'sha yili u amir buyrug'iga binoan Hazorajotga qo'shin yuborishi kerak edi. Biroq ushbu qo'shin isyon ko'taradi va afg'on garnizoniga hujum qiladi, lekin isyonchilar Almar yaqinida tezda mag'lubiyatga uchraydi. Natijada Muhammad Sharif lavozimidan ag'dariladi hamda Qobulga yuboriladi va Maymana bevosita Qobul nazorati ostiga o'tadi. Shu bilan Hojixon Mingning avlodlari tomonidan Maymanada hukmronlik davri afg'on amirlari tomonidan tugatildi.

Quyidagi xronologik jadval Maymanadagi merosiy valiylik ketma-ketligi Hojixonon boshlab xonlikda to so'nggi voliy bekor qilinmaguncha bo'lgan davrni qamrab oladi.

Maymanada hukmronlik qilgan xonlar	Hukmronlik yillari
Hojixon Ming	1751-1773
Jonxon	1773-1795
Jonxonning katta o'g'li (ismi noma'lum)	1795
Rahimxon	1790-1798 (1795-1804)
Ahmadxon	1798-1810 (1804-1814)
Aliyorxon	1810-1826 (1814-1830)
Mahmudxon	1826 (1830-1831)
Mizrobxon	1831-1845
Hukumatxon	1845-1847
Hukumatxon II	1847-1862
Husaynixon	1862-1876
Afg'on hukmdori vakili	1876-1879
Dilovarxon	1879-1884
Husaynixon	1884-1889
Vali Muhammadsharifxon	1888-1893
Afg'on hukmdorining vakili, shu paytdan boshlab Maymana Afg'on davlatining rasman va amalda viloyatlaridan biri bo'ladi.	1893

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Christine Noelle. State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan The Reign of Amir Dost Muhammad Khan (1826-1863).1998. London. Routledge. p. 75.
2. Jonathan L. Lee. The History of Maimana in Northwestern Afghanistan 1731-1893. Iran, Vol. 25 (1987), p. 107.
3. Laurence Lockhart. "Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources". Luzac & Co., London.1939. p. 53.
4. A.H. Fayzullayev. "Afg'onistondagi turkiy xalqlarning tarixiy-siyosiy mavqeyi (o'zbeklar misolida)". Oriental Journal of Social Sciences, vol. 2, no. 2, 2022, -B.151
5. The History of Maimana in Northwestern Afghanistan 1731-1893. Iran, Vol. 25 (1987), p.118
6. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIX в.). –М., 1965. -С. 385.

МИГРАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Салимов Шерзод Юнусович – (PhD) старший преподаватель кафедры “Социально-гуманитарные науки и история” Ташкентского международного университета финансового управления и технологий

Аннотация. В данной статье представлен информативный анализ современных миграционных тенденций. Модель факторов выталкивания и притяжения как движущей силы миграции, урбанизации и миграции, а также выводы из изученных данных о влиянии миграции на экономику представлены в виде аналитических рассуждений. В частности, в статье обсуждалось, как иммиграция увеличивается с экономическим развитием страны и как она влияет на привлекательность страны, согласно модели «притягивающего фактора». Поскольку в этих регионах в основном сохраняется экономический рост, также приводится ряд аналитических соображений о причинах, по которым многие люди в этих странах мигрируют из сельских районов в городские в поисках работы. В заключение были представлены размышления о том, как миграция связана с нашей сегодняшней жизнью.

Ключевые слова: (э)мигранты, миграция, диаспора, урбанизация, экономика, тенденции, глобализация.

Введение. Продолжительность времени, в течение которого человек должен прожить в каком-либо месте, прежде чем он будет считаться мигрантом, варьируется, но обычно вам нужно прожить где-то не менее трех месяцев или года, прежде чем вас можно будет назвать мигрантом. Человек является мигрантом там, где мигрант идет. Человек является иммигрантом из места своего происхождения. Если в стране больше иммиграции, чем эмиграции, население может расти. Миграция означает, что люди начинают жить в другом месте. Часто люди пересекают границу. Обычно это граница между странами. В данной статье представлен информативный анализ современных миграционных тенденций. Так, существуют «модели выталкивающих и притягивающих факторов» как драйверов миграции, урбанизации и миграции, а также выводы данных опросов о влиянии миграции на экономику, которые представлены в виде аналитических аргументов. В частности, в статье обсуждалось, как иммиграция увеличивается с экономическим развитием страны и как это влияет на привлекательность страны согласно модели «притягивающих факторов». Аналитические соображения также разделяются относительно того, почему многие люди в этих странах переезжают из сельских районов в города в поисках работы, поскольку экономический рост в этих регионах остается в значительной степени неизменным. Короче говоря, миграция из сельской местности в город ведет к урбанизации, и этот процесс оказывает значительное влияние на плотность населения, его распределение и экономические возможности в различных регионах. Наконец, состоялась дискуссия о том, как миграция связана с нашей сегодняшней жизнью.

Миграция означает, что люди начинают жить в другом месте. Часто они пересекают границу. Обычно это граница между странами. Тот, кто мигрирует,

называется мигрантом. Туристы также пересекают границу, но остаются в другом районе ненадолго [1;112].. Поэтому человека называют мигрантом только в том случае, если он дольше проживал в другом месте. Срок, в течение которого человек должен прожить где-то, прежде чем он будет считаться мигрантом, варьируется от места к месту, но часто вы должны прожить где-то от трех месяцев до одного года, прежде чем вас назовут мигрантом. Человек является эмигрантом в том месте, откуда уезжает мигрант. Человек является иммигрантом, откуда он приехал. Если в стране больше иммиграции, чем эмиграции, население может расти. Это называется коэффициентом чистой миграции. Другая причина роста населения — превышение уровня рождаемости над уровнем смертности [2;11].

Глобализация и миграция. По мнению некоторых, глобализация привела к значительному увеличению миграции. Например, число мигрантов увеличилось с 84 миллионов до 243 миллионов человек в период с 1970 по 2015 год. Это огромный рост, но в процентах от мирового населения это увеличение с 2,3% до 3,3%.

Другие используют несколько иные данные и считают, что в среднем мигрирует около 3% населения мира. До Первой мировой войны миграций было много, а с 1914 по 1945 год миграций стало меньше[3;44].

После Второй мировой войны миграция поднялась до довоенного уровня. В результате они приходят к выводу, что миграция не увеличилась резко, но глобализация привела к тому, что количество людей, которые хотят остаться в другом месте на короткое время, например, туристов, значительно выросло. Но это не миграция.

Одной из основных причин миграции является потребность в рабочей силе в странах назначения [4; 2]. Особенно опасные, трудные или грязные работы все меньше и меньше выполняются жителями страны назначения, и в результате на них часто нанимают иммигрантов.

Другие причины миграции включают воссоединение семьи, брак и учебу. Около 10% всех мигрантов во всем мире являются беженцами, что составляет около 0,3% населения мира беженцами. Они бежали в другую страну от политического насилия или преследований. Таким образом, количество беженцев также может быстро меняться в связи с возникновением или разрешением конфликтов [5;95]. В последние годы число беженцев резко увеличилось из-за конфликтов в Сирии, Афганистане, Южном Судане и Венесуэле.

Около 83% беженцев во всем мире прибывают из 10 стран. Около 75–80% беженцев принимают в соседней стране, что показывает, что конфликты и возникающие в результате потоки беженцев являются серьезной проблемой, особенно лишь в нескольких регионах мира.

Результаты и их обсуждение. Итак, у нас есть модель факторов выталкивания и вытягивания в качестве движущей силы миграции. Тем не менее, есть также некоторая критика модели, и поэтому в этой части объясняется критика модели, а также других теорий миграции. В модели факторов «отталкивания и притяжения» описываются преимущества и недостатки как регионов отправления, так и регионов назначения.

Первый пункт критики модели заключается в том, что миграция, по-видимому, является лишь следствием различий в характеристиках между районами без учета того, как мигранты выбирают место назначения. Это соответствует историко-структурной теории, которая предполагает, что миграция является главным образом результатом неравного распределения богатства [6;48].

В мировой системе периферийные страны могут обеспечить дешевую рабочую силу, необходимую странам ядра. Поскольку прибыль остается в ядре, согласно историко-структурной теории, это еще больше увеличивает различия в уровне благосостояния, и эти различия являются важнейшей движущей силой миграции. Такого же рода теория является неоклассической теорией. Предполагается, что миграция происходит из-за того, что в районах выезда много работников, а значит, там низкая заработная плата.

По мере миграции людей предложение рабочей силы будет падать, что приведет к росту заработной платы. В регионе назначения, где мало рабочих и высокая заработная плата, новые рабочие увеличат предложение рабочих, что приведет к падению заработной платы [7;113]. Таким образом создается своего рода равновесие, при котором заработная плата станет примерно одинаковой, а миграция прекратится. Но историко-структурная теория и неоклассическая теория, а также модель факторов выталкивания и притяжения игнорируют свободный выбор мигрантов. Например, около 3% населения мира являются мигрантами, а это значит, что остальные 97% не мигрируют и делают выбор где-то остаться.

Характеристики местности также могут быть положительными для одного мигранта и, следовательно, причиной выезда в этот регион, в то время как для других мигрантов это может быть причиной выезда. Кроме того, решение о миграции в конечном итоге зависит от характеристик мигранта, таких как возраст, уровень образования и пол мигранта, а также от его или ее социальных контактов и связей за границей [8;54].

Более того, многие мигранты через некоторое время также возвращаются на родину, что не может быть объяснено как с точки зрения историко-структурной теории, так и с точки зрения неоклассической теории и модели факторов выталкивания и притяжения. Обычно они не менялись. Вкратце: выбор мигрировать не объясняется. Второй пункт критики заключается в том, что согласно модели факторов выталкивания и притяжения миграция будет уменьшаться по мере экономического развития, но исследования показали, что она будет увеличиваться. Согласно теориям миграционного перехода, мы можем отобразить это на графике; горизонтальная ось показывает экономическое развитие, а вертикальная ось показывает долю мигрантов [9;87].

Иммиграция, как ожидается в соответствии с моделью факторов выталкивания и притяжения, будет увеличиваться по мере экономического развития страны, потому что страна становится более привлекательной. Однако эмиграция из беднейших стран низка. Мало у кого есть деньги на переезд. В результате эмиграция сначала будет увеличиваться при экономическом развитии: люди станут богаче, и появится возможность мигрировать. Эмиграция увеличивается до тех пор, пока страна не станет страной со средним уровнем дохода.

Если страна будет развиваться еще дальше, эмиграция уменьшится. Таким образом, во многих странах, особенно странах со средним уровнем дохода, существует как иммиграция, так и эмиграция. Модель факторов выталкивания и притяжения не может объяснить, почему в стране много иммиграции и одновременно эмиграции. Модель устремлений-возможностей пытается объяснить выбор мигрировать на индивидуальном уровне: если кто-то очень беден, у него нет желания мигрировать, но и нет вариантов. Желание мигрировать возрастает за счет развития и, например, образования, благодаря которому люди больше узнают о других сферах. С более высоким развитием увеличиваются и финансовые возможности, поэтому кто-то с большей вероятностью мигрирует.

Третий момент критики заключается в том, что согласно теориям миграционных сетей миграция часто зависит от общей истории, которая не отражена в модели факторов выталкивания и вытягивания [10;24]. Из-за войн, колониального прошлого и предыдущей вербовки рабочих между двумя странами может уже существовать сеть, или может быть проще мигрировать из одной страны в другую. Кроме того, предыдущие группы мигрантов могут по-прежнему контактировать с потенциальными мигрантами из зоны выезда. Они могут помочь и проинформировать их перед поездкой и после прибытия, что приводит к значительному количеству миграции между несколькими странами. Таким образом, важна сеть, в которой потенциальные мигранты с районом поселения были важны.

Городская миграция - текущие перспективы. До сих пор обсуждались основные концепции миграции, поэтому давайте обсудим важную форму миграции: городскую миграцию. Урбанизация часто возникает в результате миграции из села в город. Сельское означает сельскую местность, а городское означает город. По мере того, как люди мигрируют из сельской местности в города, все большая часть жителей страны проживает в городе, что называется урбанизацией. Во многих развитых странах урбанизация имела место с 19 века. Индустриализация означала, что на фабриках в городе было много работы, а в сельской местности работы было мало. Высокая рождаемость в сельской местности привела к изобилию рабочих, и многие люди переехали в город.

Уровень урбанизации - это процент жителей, проживающих в городе, и поэтому он резко увеличился. Скорость урбанизации – это скорость, с которой увеличивается степень урбанизации. Если в городе уже живет много людей, к ним присоединится относительно небольшое количество людей, а это означает, что скорость урбанизации падает при высоком уровне урбанизации. Упадок внутренних городов, увеличение количества доступных автомобилей и рост благосостояния позволили богатым жить за городом и каждый день ездить в город на работу с 1950-х годов.

Процесс, при котором люди переезжают из города в районы вокруг него, называется субурбанизацией. Особенно в таких американских городах, как Лос-Анджелес, в этот период многие кварталы были построены за пределами города. Эти кварталы называются пригородами. Поскольку для того, чтобы у каждого был дом с садом, требовалась огромная площадь, мы говорим о «городском разрастании»: город раскинулся на огромной площади. Потому что

богатые покинули город, бедные остались в городе, и все больше и больше людей уезжало; субурбанизация стала самоусиливающимся процессом.

С 1980-х годов интерес к городу снова растет; идет реурбанизация. Люди возвращаются в город, потому что он был отремонтирован. В конце концов, джентрификация сделала некоторые районы более привлекательными, потому что люди переезжают в город на работу, учебу или отдых [11;37]. Эта новая миграция в город имеет последствия для периферийных районов, таких как Нидерланды. В сельских муниципалитетах периферийных районов молодые люди уезжают в город учиться и работать и остаются там. Поэтому в районах отправления не хватает молодых работников, у которых, в свою очередь, тоже есть дети. В результате в этих районах наблюдается старение населения.

Городская миграция влияет на экономику. Компании также уходят из-за нехватки подходящих работников. Это создает самоусиливающуюся ситуацию для людей и компаний, которые уходят. В некоторых странах наблюдается сильный экономический рост. Этот экономический рост может быть следствием развития особых экономических зон; области, в которых компании могут закрепиться на выгодных условиях, таких как налоговые льготы. Эти особые экономические зоны в основном развиваются в городах вдоль побережья, чтобы компании могли легко экспортировать товары через порты. Поскольку экономический рост по-прежнему в основном замечен в этих районах, многие люди в этих странах переезжают из сельской местности в такие города в поисках работы. Так создаются мегаполисы

Заключение. Многие люди в этих странах переезжают из сельской местности в эти города в поисках работы, тем более что в этих регионах все еще наблюдается экономический рост. В сельских районах высокая рождаемость и обилие рабочей силы, и многие люди мигрировали в города. Поскольку прибыль остается в основе, согласно теории исторической структуры, это еще больше увеличивает имущественное неравенство, и это неравенство является наиболее важным фактором миграции. Некоторые теории и критические замечания, связанные с миграцией. Существует модель выталкивающих и притягивающих факторов как движущих сил миграции. Из этого они делают вывод, что миграция значительно не увеличилась, но глобализация сильно увеличила количество людей, которые, как и туристы, хотят остаться где-то еще на короткий период.

Все большая часть населения страны проживает в городах из-за миграции из села в город. Третье замечание, согласно теории миграционной сети, заключается в том, что миграция часто зависит от общих историй, которые не отражены в моделях факторов выталкивания и притяжения. Короче говоря, миграция из сельской местности в город ведет к урбанизации, и этот процесс оказывает значительное влияние на плотность населения, его распределение и экономические возможности в различных регионах.

Используемая литература

1. Aganbegyan, A. G., Zaslavskaya, T. I. (1974). Methodological Issues in the Studies Social Processes. Novosibirsk.
2. Amrita LimbuAmrita Limbu (2022) Badhyata and dukha : emotions, labor, and migration across education migration to Australia and labor migration to Qatar from Nepal. Journal of Ethnic and Migration Studies.

3. Korel, L. V. (1982). Population movements between urban and rural areas in conditions of urbanization. Novosibirsk: Nauka.
4. David A. Hollinger (2018) Protestants Abroad: How Missionaries Tried to Change the World but Changed America. DOI: 10.1515/9781400888795
5. Kutafieva, E. S., Moskaleva, N. I., Papenov, K. V., and Trudova, M. G. (1971). Migration of the rural population in the Central Economic Region. Moscow.
6. Jill Ahrens (2022) ‘Somehow I’m an Expat and He’s a Migrant’: Intersectional Identities, Multiple Migrations and Family Decision-Making Amongst Middling Migrant Couples. DOI: 10.1007/978-3-031-12503-4_7
7. Shanthi Robertson (2022) Returning to Where?: Onward Migration and Diverse ‘Return’ Mobilities amongst Nigerian Transnational Families in Europe. Journal of African Diaspora 14(1):35-63. DOI: 10.1163/18725465-bja10026
8. Marta Bivand, Erdal Marta, Bivand Erdal, et al, (2022) Becoming Destination(s)? Complex Migration Trajectories, Transnational Lifeworlds, and Migration Decisions. DOI: 10.1007/978-3-031-12503-4_2.
9. Mirkina, O. N. (2018). Trends in Contemporary International Labour Migration. The economic journal, 3(51), 92–107.
10. Shanthi RobertsonRosie Roberts (2022) Rethinking Privilege and Social Mobility in Middle-Class Migration: Migrants ‘In-Between’. DOI: 10.4324/9781003087588
11. Shanthi RobertsonRosie Roberts (2022) Rethinking Privilege and Social Mobility in Middle-Class Migration: Migrants ‘In-Between’. DOI: 10.4324/9781003087588

TURON SIVILIZATSIYASIDA JADIDCHILIK HARAKATI: O‘TMISH, ZAMON VA KELAJAK

Yo‘ldashev Abduvali Abdumutalibovich – TIFT universiteti katta o‘qituvchisi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan jadidchilik harakatining tarixi, asosiy yo‘nalishlari ma‘naviy va siyosiy ahamiyati yoritilgan. Unda yangi usul maktablari, milliy matbuot va teatr faoliyati, taraqqiyparvarlar merosi o‘rganilgan. Shu bilan birga, jadidchilik g‘oyalarining o‘tmishdan ibratini, zamonnasiga tadbqiqi va bugungi davrdagi dolzarbligi va kelajakda milliy ma‘naviyat, ta‘lim va madaniy taraqqiyotdagi istiqbollari tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Jadidchilik, ma‘rifat, milliy uyg‘onish, yangi usul maktablari, matbuot, teatr, ma‘naviyat, milliy g‘oya, sivilizatsiya, kelajak istiqbollari.

Kirish. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston tarixida yangi bir davr – ma‘naviy uyg‘onish jarayoni yuzaga keldi. Bu jarayon xalq ongini uyg‘otish, milliy ozodlik, erk uchun kurash va ma‘rifat g‘oyalarini targ‘ib qilishga qaratilgan jadidchilik harakati orqali ifodalandi. Jadidchilik (arabcha “jadid” – “yangi”) avvalo ta‘lim tizimini isloh qilish, xalqning ma‘naviy-ma‘rifiy taraqqiyotini ta‘minlash, milliy va siyosiy ongini mustirishni maqsad qilgan edi. Taraqqiyparvarlik harakati

namoyandalir ham siyosiy, ham madaniy-ma'naviy sohada milliy uyg'onish g'oyalarini ilgari surdilar.

Jadidchilik harakati nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning ildizlari Sharq va G'arb tafakkuri o'rtasidagi muloqotda namoyon bo'ldi.

Muhokama va natijalar. Jadidlar milliy ruhiyat, vatanparvarlik, erkinlikning mazmun mohiyati, kurash uslublarini yaratishda o'zlaridan oldingi Turon davlatchiligining tarixiy ildizlariga nazar soldilar. I va II renasansning aynan otabobolari tomonidan Turon diyorida vijudga keltirilgani ularda buyuk fan olimlari, ne ne mutafakkirlar yetishganligi, davlatchilik, ozodlik uchun kurashlarda dunyoni titratgan qahramonlar, sarkardalar borligini ko'rdilar. Bu timsollar ular uchun yanada kuch berdi. O'z davrida xalqni uyg'otish, yoshlarni komil vatanparvar qilib tarbilashda ushbu ajdodlarni namuna qilib ko'rsatdilar. Vatan, millat, hurriyat tushunchalarini ularning ongiga singdirishga harakat qildilar. Taraqqiyparvarlar asarlari va o'zlari yaratgan milliy matbuotdagi maqolalarida o'tmish siymolariga ko'p bor murojaat qildilar. Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush", Abdurauf Fitratning "O'g'izxon", "Temur sag'anasi" kabi asarlar bunga yaqqol misol deyish mumkin.

Jadidchilik harakati tarixni, o'z zamonasini chuqur anglagan holda o'z dasturlarini yaratgan edilar. Unda bir qator yo'nalishlar ustuvor vazifa sifatida qaralgan. Harakatning vijudga kelishida ham bir qator omillar mavjud edi. Ya'ni, jadidchilik harakatining yuzaga kelishi mustamlakachilik siyosatining kuchayishi, an'anaviy ta'lim tizimining zamon talabiga javob bermasligi va jamiyatning orqada qolishi ularni faol harakat qilishga undadi. Shu bois ham ular avvalo, ta'lim sohasida islohotlar o'tkazishga kirishdilar. Avvalgi maktablardan farqli bo'lgan zamonasi talablariga javob bera oladigan maktabni yaratishga harakat qildilar. Xususan, Munavvarqori Abdurashidxonov 1901 yili Toshkentda ilk yangi usul maktabini ochgan edi. Bu maktabni Turkiston taraqqiyparvarlik harakatidagi dastlabki ma'lum dasturgan asoslangan yangi usul maktabi deyish mumkin. Chunki unda bolalarning ta'lim olish jarayoni dars soatlari, tanafus, bola yoshiga qarab darslarni tashkil etish, mavzularni ularni yoshiga mos ravishda tanlashga alohida e'tibor berilgan. Qolaversa, bu maktablarda bolalar savodxonlikka tezroq erishishi, tabiiy fanlar va jamiyatshunoslikka oid bilimlarni olishi mumkin edi [1;56 Qosimov, 1994: 56-b.]. Jadid ma'rifatparvari Mahmudxo'ja Behbudi "Ehtiyoji millat" nomli maqolasining boshidanoq – "muntazam maktablari bor. Va u maktabda diniy ilm ustinda dunyoviy ilm va fanlar ham o'qilur. Chunki dunyoda turmak uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur. Zamona ilm va fanidan bebahra millat boshqa millatlarga poymol bo'lur...", degan fikrlari ham bevosita zamonga mos maktablarni yaratishga qaratilgan edi [2;384].

Jadidchilik harakatining yana bir muhim tomoni bu milliy matbuotga asos solinishi edi. Jadidlar millat himoyasi uchun jangovar qalqon va muazzam minbar bo'lgan gazeta va jurnallarni tashkil etish uchun juda shahdam kurashadilar.

Toshkentda Ismoil Obidiy "Taraqqiy", Munavvarqori Abdurashidxonov "Xurshid", Abdulla Avloniy "Shuhrat", Saidkarim Saidazimboev "Tujjor", Ahmadjon Bektemirov "Osiyo", Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev "Sadoi Turkiston" gazetolari, shuningdek, Abdurahmon Sodiq o'g'li "Al-Isloh" jurnalini nashr etishga muvaffaq bo'ldilar. Samarqandda esa Muhmudxo'ja Behbudi "Samarqand" gazetasi va "Oyna" jurnalini, Qo'qonda Obidjon Mahmudov "Sadoi Farg'ona" gazetalarini

chiqardi. Bu gazeta va jurnallar doimo maxfiy politsiya “oxranka”ning aygʻoqchilari kuzatuv, taʼqibi ostida boʻldilar.

Jadidlar oʻzbek xalqi hayotiga milliy teatrni olib kirdi. Oʻzbek milliy teatrini shakllantirishda Mahmudxoʻja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Gʻulom Zafariy kabi taraqqiyparvarlarning xizmatlari kattadir. 1912 yili yozilib, 1913 yili bosilgan “Padarkush” sahna asari Behbudiyga juda katta shuhrat keltirdi. Mahmudxoʻja Behbudiyning “Padarkush” asari esa jadid teatrining asosiy namunasi hisoblanadi [3;12]. Garchi birinchi oʻzbek sahna asari “Mahramlar” yiliga koʻra bir yilcha oldin Namanganda Abdulrauf Shahidiy tomonidan eʼlon qilingan boʻlsa-da, bu sohada ham karvonboshi boʻlib Behbudiy tarixga kiradi. Bjsi uning asarida milliy ruhning, axloqiy trbiyaning ahamiyati yuqori boʻlib, xalq tomonidan yuqori qiziqishda qarshi olingan. Asar 1914 yilning 15 yanvarida Samarqand havaskorlari tomonidan sahnaga qoʻyiladi.

Munavvarqori Abdurashidxonov homiyligida 1913 yil Toshkentda musulmon sahna sanʼati havaskorlari jamiyati – “Turon” nomli birinchi teatr ochilgan. Uning badiiy rahbari Abdulla Avloniy edi. Teatr oʻz faoliyatini 1914 yil 27 fevralida Toshkentdagi “Kolizey” binosida (2000 tomoshabin) “Padarkush” tomoshasi bilan boshlagan. Toshkent, Samarqand, Andijon, Qoʻqon shaharlarida turli teatr guruhlar, vujudga kelgan. Shunday qilib, milliy jadid adabiyoti va teatri paydo boʻldi.

Jadidlar milliy oʻzlikni anglash va mustaqillik gʻoyasini maʼrifat orqali targʻib qildilar. Birgina misol, Abdurauf Fitratning 1917 yilda yozilgan “Oila” asarini oʻqigan har bir kishi unda, milliy qadriyatlarni saqlash va zamonaviy bilimlarni oʻzlashtirish bir-biriga uygʻun holda talqin qilinganligini koʻradi [4;34].

Ular yoshlarni har jihatdan yetuk qilib tarbiyalashni asosiy vazifalardan biri deb bilganlar. Shu maqsadda ularning oliy taʼlimi uchun zamin hozirladilar. Oliy taʼlimning asosi universitet tashkil etish uchun Toshkent shahar Dumasidan ham foydalandilar. Munavvar qori Abdurashidxonov, A. Fitrat, M. Behbudiy, U. Asadullaxoʻjaev va boshqalar milliy dunyoviy oliy taʼlim gʻoyasini oʻz asar va maqolalarida keng targʻibot-tashviqot qiladilar. Oliy taʼlimga zamin yaratish uchun, jadid maktablarida dunyoviy ilmlar oʻqitildi, xorijga yoshlar oʻqishga yuborildi.

Dunyoviy hozirgi zamon oliy oʻquv yurti – universitetga asos solishga jadidlar faqat 1918 yilda Musulmon xalq dorulfununini tashkil etish bilan muvaffaq boʻldilar. Umuman, jadidlar juda qisqa vaqt ichida butunlay yangi yaʼni, jadid xalq maorifi tizimini hozirgi zamon xalq maorifi tizimiga olib chiqdilar.

Ammo aytish joizki ularning bunday keng koʻlamli islohotlari mustamlakachi sovet hukumati tomonidan salbiy baholandi. Ularning ishlaridan turli sohta ayblar topib XX asrning 30-yillaridan qatagʻon qilindi. Mustaqillikka qadar ularning nomlari, islohotlari yuzasidan ijobiy soʻz aytishga sovet mafkurasi yoʻl qoʻymadi.

Mustaqillik yillarida jadidchilik harakati tarixiy haqiqat sifatida qayta baholandi. Ayniqsa soʻngi yillarda ularning tarixiy merosiga eʼtibor yanada ortdi. Xattoki Oʻzbekistonning birinchi prezidenti ham oʻz davrida “Jadidlar milliy ozodlik va maʼrifat gʻoyalarini targʻib etar ekan, ularning maqsadlari bugungi milliy davlatchilik gʻoyalari bilan uygʻunlikda namoyon boʻlmoqda”, degan edi [5;214].

Mustaqillik, erkinlik zamonida amalga oshirilayotgan islohotlarda jadidchilik harakati namoyandalari yaratgan yoʻnalishlardan foydali jihatlarni olish har jihatdan ahamiyatlidir. Xususan, bugungi taʼlim islohotlari, yaʼni zamonaviy maktablar, universitetlar va milliy kadrlar tayyorlash siyosati oʻz ildizini yaratishda bobolar

merosini ham e'tiborga olishi muhim jihatlardandir. Chunki jadidchilik harakatining g'oyalari bugun ham o'z ahamiyati va dolzarbligini yo'qotmagan. Ayniqsa XXI asrda globallashuv jarayonida milliy madaniy merosni asrab-avaylash, milliy o'zlikni saqlab qolishda jadidlar merosi katta ahamiyatga ega [6;142].

Jadidlar milliy g'oyani ma'rifat orqali ifoda etgan edilar. Bugun ham bu yo'nalishda ularning qarashlaridan foydalanish mumkin. Ular yoshlarni ilmga, ma'rifatga va milliy g'ururga chorlaganlar. Bugungi kunda yoshlarning zamonaviy bilim olishi, innovatsion tafakkur bilan milliy qadriyatlarni uyg'unlashtirishi jadidchilik g'oyalari bilan uzviy bog'liqdir.

Xulosa. Jadidchilik harakati – Turon sivilizatsiyasida milliy uyg'onishning alohida bosqichi sifatida tarixiy ahamiyatga ega. U ta'lim, matbuot, teatr, adabiyot va ijtimoiy hayotda ulkan iz qoldirdi. Bugungi kunda jadidlar merosi qayta tiklanib, ilmiy-nazariy jihatdan o'rganilmoqda. Kelgusida esa jadidchilik g'oyalari milliy davlatchilik va ma'naviy hayot taraqqiyotida muhim omil bo'lib qolishi shubhasizdir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Qosimov B. Jadidchilik va milliy uyg'onish. – Toshkent: Fan, 1994. 56-b.
2. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. 1-jild. Nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi Sirojiddin Ahmad. Toshkent: Akademnashr, 2018. 384-b.
3. Behbudiy M. Padarkush. – Samarqand, 1913. – 12 b.
4. Fitrat A. Oila. – Buxoro, 1917. 34-b.
5. Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent: Sharq, 1997. 214 b.
6. Rahimov X. Globallashuv va milliy meros. – Toshkent: Ma'naviyat, 2020. 142-b.

QADIMGI SAMARQANDNING SHAHARSOZLIK SIVILIZATSIYASI

Habibullayev Orif Muhiddin o'g'li – Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ellin davri sivilizatsiyasida Samarqand vohasining shaharsozlik sohasidagi yutuqlarining muhim belgilari, o'ziga xos xususiyatlari, ajralib turuvchi jihatlari kabi masalalar muhokama qilingan. Ayniqsa, Samarqand tarixida Afrosiyobning shaharsozlik borasidagi sivilizatsiyasining eng muhim tarixiy omillariga alohida e'tibor qaratildi.

Kalit so'zlar: Samarqand, So'g'diyona, Afrosiyob, Zarafshon vohasi, sivilizatsiya, shahar, shaharsozlik, ellinizm, mudofaa devorlari, lumbaz tipi.

Samarqandning butun So'g'diyona tarixidagi ahamiyati uning qulay geografik joylashuvi bilan ham belgilanadi. Zarafshon vohasi uch tomondan tog'lar bilan va faqat g'arb tomondan dasht hududlari bilan ajralib turadi. Ushbu hududlarni o'rta Zarafshon vohasi ham deysinadi. Tarixiy madaniy nuqtai nazardan esa ushbu hududlarni Samarqand deb atash ham mumkin. Zamonaviy topografik xaritalarda Afrosiyobning to'rtta mudofaa devorlari bo'lganligi aniq ko'rinib turadi. Ulardan

birinchi va to'rtinchi devorlar eng qadimiy hisoblanadi. Ikkinchi va uchinchi devorlar so'ngi antik va ilk o'rta asrlarga oidligi aniqlangan.

Afrosiyobdagi mudofaa devorlarini o'rganishning yangi bosqichi 1989 yilda O'zbek Fransuz ekspeditsiyasi tomonidan boshlandi. Bunga akademik P.Bernar boshchilik qildi [1]. Afrosiyob mudofaa devorlarining shimoliy chekkasida S.K.Kabanov paxsa devorlarining mavjudligini ta'kidlagan edi. Ammo, u bu paxsa asosiy devor tagini tekislash uchun qilinganligini sezmagan. Keyingi tadqiqotlar ushbu paxsaning 12 qazishmadagi mudofaa devori bilan bir vaqtda hukm surgan devor qoldig'i ekanligini ko'rsatdi. Bu yerdagi yo'lak galereya tipidagi so'ngi ellinistik va paxsa devorlar 18,8 m uzunlikda kuzatiladi. Ellinistik va ahmoniylar davri devorlari yo'lak galereyalari 2,30 2,10 m kenglikda qurilgan. Bu devorlar shimoliy tomondan 1 m qalinlikda va 1,30 m balandlikdagi kontrfors yordamida mustahkamlangan [2].

1990 yilda M.I. Filanovich tomonidan amalga oshirilgan qazishma tozalandi va bu yerdan ham ahmoniylar davri paxsa devorlari aniqlandi. Shunday qilib, yangi va eski qazishmalardan ancha qadimgi devorlar, paxsali qurilmalar aniqlandiki, ular er.av. I ming yillikning o'rtalariga oiddir.

"Buxoro darvoza"sidagi qazishmalarni dastlab G.V.Shishkina olib borgan va uning qazishmalarida bir nechta yo'llar kesishganligiga qarab, u "Buxoro darvozasi" aynan shu yerda joylashgan degan fikrga kelgan. Ammo, u ushbu darvozaning aniq joyini aniqlamagan edi. 1991 yilda M.X.Isomiddinov va K.Rapenlar bu yerdagi qadimiy devorlarning shahar mudofaa tizimidagi o'rnini aniqlashga kirishdilar. Ma'lum bo'lishicha, Buxoro darvozasi o'rnida qadimda jarlik bo'lgan va bu yerdan Siyob arig'iga yomg'ir suvlari oqib tushib turgan. Bu yerda Afrosiyobning qadimgi aholisi lumboz tipidagi primitiv mudofaa inshootini barpo etganlar. Aynan ana shu tabiiy qiyalikan qadimgi aholi darvoza sifatida foydalanilgan.

Ahmoniylar va undan oldingi davrlarda bu yerdagi tik qiyalik tekislangan va darvozaning har ikkala chekkasiga to'rtburchak g'ishtlardan devor terilgan. Darvozaning eni 2 m bo'lgan. Bu yerdan ahmoniylargacha bo'lgan devorlar topilmagan, balki faqat ellinistik davr devorlari qoldiqlari aniqlangan. Ekspeditsiya 1977 yilda Sh.S.Toshxo'jayevning 27-qazishmasida ham ish olib bordi. Natijada uning eng quyi qismidan loy bo'laklaridan qilingan (lumboz) val aniqlandi. Bu devor 3 m gacha balandlikda saqlanib qolgan. Bu yerdan ilgari aniqlanmagan usti yumaloq g'ishtlar topildi. Ularning ustki qismida qo'lda chizilgan belgilar mavjud. ushbu devor 6 m balandlikgacha saqlanib qolgan. Bu yerdagi 5 qatlam qisman val bilan qoplangan va bu ushbu qatlamning mudofaa vali bilan bir vaqtda hukm surganligidan dalolat beradi. So'ngra, ushbu usti yumaloq qadimgi g'ishtli devor to'rtburchak g'ishtlar bilan ta'mirlangan. Devorning ichki tomonida 2 m dan oshadigan qalinlikdagi madaniy qatlamlar hosil bo'lgan. bu yerdagi madaniy qatlamlar (1-5) ilk temir davridan er.av. 6-5 asrlarga oiddir.

O'zbek-Fransuz ekspeditsiyasigacha hych kim Afrosiyobdagi qadimgi mudofaa devorlarini davrlashtirmagan, ya'ni qurilish davrlariga ajratmagan. Faqatgina 15A-qazishmadan yumaloq g'ishtlar aniqlanganidan keyingina shaharning ichki tarafida ularga sinxron madaniy qatlamlar borligi aniqlandi va bu qatlamlarning qalinligi 2 m ga yetadi. Shunga o'xshash qatlamlar 44, 28 va asosan, 27-qazishmalarda ham aniqlandi. Bu qazishmalar shaharning ilk urbanizasiya jarayonlarini o'rganish istiqbollarini belgilashda katta ahamiyatga ega [3].

So‘g‘d ahmoniylar imperiyasi tarkibiga kirganidan keyin bu yerda shahar qurilishi va uning muhim elementi bo‘lgan mudofaa devorlari bunyod etish ishlari ham o‘zgargan. Aftidan, aynan shu davrdan yo‘lakli galereyali hamda tuynakli mudofaa devorlari qurilishi boshlangan. Bu davrga oid minoralar Afrosiyobda aniqlanmagan. Ammo, shimoliy Baqtriyada ular Qiziltepa yodgorligida aniqlangan va ular to‘g‘ri to‘rtburchak shaklli Ushbu shahar xuddi Afrosiyob singari uch tomondan tabiiy jarliklar bilan va bir tomondan ulkan botiq bilan o‘ralgan.

Afrosiyobning fortifikasiya tizimida er. av. 1 ming yilliklarning o‘rtalarida uchta katta bosqich bo‘lgan. Eng qadimgi val bo‘lib, u shaharning turli chekkalarida turlicha barpo qilingan. Tabiiy baland joylar biroz ishlov berilgan va devorga aylantirilgan. Tabiiy tekis joylarga esa loy bo‘laklaridan lumboz uslubida va qurilgan. Afrosiyobning shimoliy qismi baland jarlik bilan qoplangan va bu qismida devor qurilmagan. Bu davrning devorlarini xarakteri va ularning tagidan topilgan chaplama sopol buyumlari qoldiqlariga ko‘ra ilk temir davri bilan sanalash mumkin. Ammo, 27-qazishmaning 1-qatlamidan topilgan val qoldiqlari er.av. VIII asrning o‘rtalari yoki oxirlari bilan sanalash mumkin. Bu haqda bu yerdan topilgan charxda ishlangan silindr knus shaklidagi hamda chaplama naqshli sopol idishlar qoldiqlari guvohlik beradi [4].

Afrosiyobdagi mudofaa sistemasining ikkinchi bosqichida yumaloq yuzali g‘ishtlardan qurilgan devorlar xarakterlaydi. Bunday qurilish uslubi va g‘ishtlarning o‘zi O‘rta Osiyoning shimoli sharqiy rayonlarida ilk temir davri bilan sanalangan. Afrosiyob mudofaa inshootlarining ikkinchi qurilish davrida bir tomondan eski an‘analar saqlanib qolsa, ikkinchi tomondan qator yangiliklar qilinadi.

Qadimgi davrlardan boshlab Samarqandning mudofaa devorlari uch marta qayta qurilgan. Bu holat urbanizasiya jarayonlari, shahar qurilishi hamda uning gullab yashnashi va tushkinlikka uchrashi bilan bog‘liqdir.

Ellinistik davrda fortifikasiya sistemasi hali qadimgi so‘g‘d davrlarida paydo bo‘lgan yo‘lak galereya tipida qurilishi davom ettirilgan. Fransuz ekspeditsiyasi boshlangan davrlardanoq Afrosiyobning fortifikasiyasini o‘rganish ishlari olib borildi. Natijada, ellinistik davrning ichida bir nechta fortifikasion bosqichlarni ajratish imkoni tug‘ildi. Hozirda A.Makedonskiy davridagi eng qadimgi devor qoldiqlari Buxoro darvozasi atrofidan topilgan. Bu yerda hali devorlar qurilishida tabiiy relef bilan hisoblashishgan. Qadimgi so‘g‘dlar davrida bu yerdagi ikkita tepalik yaxshilab yo‘nilib, darvoza sifatida foydalanilgan. Eni 2 m keladigan ushbu darvozaga ikki tomondan mudofaa devorlari kelib tutashgan.

Mudofaa inshootlariga, moddiy madaniyatga va aholining maishiy hayotiga kirib kelgan ellinistik va boshqa o‘zgarishlar qadimgi so‘g‘dning shaharlari hamda qishloqlari mudofaa tizimini yanada mustahkamladi. Ko‘pgina shaharlarning, jumladan, Samarqandning qurilish ishlarida grek ustalari mehnat qildi. Bu holat ayniqsa, mudofaa devorlari qurilishida ko‘rinib turadi: devorlar aniq simmetriya va har bir g‘isht mohirlik bilan teriladi.

Shunday qilib, O‘rta Osiyo Aleksandr Makedonskiy tomonidan egallanganidan keyin bu yerlarda ellinistik ta’sir doirasi kengaydi. Ellinistik ta’sir natijasida alohida arxitektura elementlari paydo bo‘ldi. Xususan, so‘g‘d hududida aynan A.Makedonskiy yurishlari boshlangan vaqtdagi greklar arxitekturasi uchun xos bo‘lgan to‘g‘ri burchakli minoralar kirib keldi.

O'rta Osiyo hududlarining yirik imperiyalar tarkibiga, davstlab Ahmoniylar, so'ngra Aleksandr Makedonskiy tuzgan imperiya tarkibiga va keyinchalik Salavkiylar va Grek Baqtriylar davlatlari tarkibida bo'lishi o'zaro madaniyatlarning aralashuvi uchun qulay zamin hozirladi.

Samarqand saroyidagi eng qadimgi hunarmandchilik tarmog'i charxga ishlangan sopol buyumlar ishlab chiqarish bo'lgan. Samarqand saroyi topografiyasida ibodatxona maydoni alohida ajralib turadi. U sharq tomonda arkning yonidagi chuqurlik, shimolda Buxoro darvozasi jarligi, g'arbda 1-chuqurlik va janubda mudofaa devorlari bilan ajralib turadi [5]. Ammo, ibodatxona maydonidan qadimgi qurilishi qoldiqlari topilmadi. Bu yerdan faqatgina 6 qazishmada er.av. 1 ming yillik o'rtalariga oid madaniy qatlam aniqlangan. Ushbu qatlamlardan chaplama xarakterdagi qozonlar topilgan.

Antik davr manbalarida So'g'diyaning shaharlari xususan, Samarqandning ichki tuzilishi haqida hech narsa demaganlar. Faqatgina shahar ikki qismdan iborat: saroy pastki shahar qismlaridan tashkil topganligi va ular devor bilan o'ralganligi aytib o'tilgan xolos. Samarqandning tashqi devori 13 km ga teng bo'lgan. Bu yerdan gap aftidan, Samarqand shahridan tashqaridagi devor haqida boradi. Bu devordan hyech narsa saqlanib qolmagan. Ko'plab tadqiqotchilar ushbu devorni shaharning to'rtinchi devori bilan salkashtirib yuboradilar. Ammo, to'rtinchi devorning uzunligi 6 km dan oshmaydi. Biroq, manbalarda shaharning ikkita yirik darvozasi bo'lganligi haqida ma'lumot beradi. Bu o'rta asr manbalarida Kesh yoki Temir darvoza deb nomlangan janubiy va g'arbdagi Navbahor darvozalaridir.

Samarqandning boshqa ikkita darvozasi: Xitoy (Sin) (Istaxri, 290) va Buxoro darvozalari relefi ko'rinarsiz shaklga ega. Ibn al Faqixda bu yerda to'rtta darvoza bo'lganligi qayd qilinadi: Kesh, Xitoy, Ustrushona va Temir darvozalar tilga olinadi. Buxoro va Xitoy darvozalarining Siyob arig'ining baland jarliklari ustida joylashganligi haqida manbalarda aytilgan. Afrosiyobning shimoliy qismida olib borilgan qazishmalar natijasida Buxoro darvozasi aniqlandi. Bu darvoza Siyob jarligidan 40 m balandlikda joylashgan.

Afrosiyob to'rtinchi devorining relefiga ko'ra bu yerda yana boshqa darvozalar ham bo'lganligi kuzatiladi. Afrosiyobning eng janubiy chekkasida, Shoxi Zindadan janubi sharqroqda devor uzilgan egarga o'xshash joy kuzatiladi. Tadqiqotchilarning fikricha, bu yerdan Samarqandning ikkinchi janubiy darvozasi joylashgan bo'lgan va bu darvozadan og'ir yukli karvonlar kirgan. Afrosiyobning qolgan Buxoro va Xitoy darvozalari juda balandda joylashgan bo'lib, ulardan og'ir yuklarni olib kirish mushkul bo'lgan.

O'rta asr manbalarida Afrosiyobda to'rtta darvoza bo'lganligi qayd qilingan. Aftidan, qadimda davrda darvozalar ko'proq bo'lgan. negaki, faqat Siyobga qaragan shimoliy devorning o'zida uchta darvoza bo'lgan. ulardan biri Buxoro darvozasi bo'lsa, ikkinchisi undan 150 m g'arbroqda joylashgan va nishab qiyalikka ega bo'lgan. Shuningdek, shimoliy devoridagi uchinchi darvoza arkning shimoliy qismida bo'lganligi ta'kidlangan. Bu yerning relefida ham egarsimon shakl hosil bo'lgan va u yerdan mahalliy aholi hozirda ham Afrosiyobdan chiqish uchun foydalanishadi. Bu joy bilan Buxoro darvozasi oralig'idagi masofa 150 m ni tashkil qiladi va undan sharqroqda shahar darvozalari mavjud bo'lgan. aftidan, darvozalarning bunday simmetrik joylashuvi ellinistik davrda paydo bo'lgan. Ammo,

shaharning asosiy darvozalari hamma vaqtlarda to'rtta bo'lgan va bular: Xitoy, Kesh, Buxoro va Navbahor darvozalaridir.

Bu davrda Afrosiyobda g'ishtli va paxsali monumental arxitektura hukm surgan bo'lsada, hunarmandlar uchun primitiv karkas tipidagi uy joylarning ham hukm surganligini aytish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бернар П., Исамиддинов М.Х., Соколовская Л. Первый полевой сезон узбекско-французской экспедиции на Афрасиабе // ОНУ. –Ташкент. 1990. №6. – С. 45-51.

2. Кабанов с.К. Стратиграфический раскоп на северной части городища Афрасиаб \\\ Афрасиаб вып. 2. –Ташкент. 1973. –С. 23.

3. Бернар П., Грене Ф., Исамиддинов М.Х. Основные результаты работы узбекско-французской экспедиции на Афрасиабе в 1990-1991 гг. \\\ ОНУ. №3-4. –С. 36.

4. Ташкенбаев Н.Х., Исомиддинов М.Х. Самарканд қадимий даврдан бошлаб то XIII аср бошларигача (Афрасиёб материаллари асосида). – Самарканд, 1995. –Б. 36.

5. Иневаткина О.Н. Акрополь древнего Самарканда в структуре города (VI в до н.э. –V в. Н.э.).дисс. На соиск. К.и.н. –Москваб 1995. –С. 83.

TURKISTON JADIDLARINING O'RTA VA OLIY TA'LIMNI TASHKIL ETISHDA XORIJ TAJRIBASIDAN FOYDALANISHI

Gulmira Ochilova – O'zFA Tarix instituti katta ilmiy xodimi

Turkistonda jadidchilik harakati paydo bo'lgandan boshlab birinchi o'rinda e'tiborini milliy yangi usuldagi maktablar ochishga qaratadi. Bu yo'lda dunyo tajribasidan foydalanish, musulmon an'anaviy maktabalari va rivojlangan davlatlar ta'limini uyg'unlashtirishga katta ahamiyat beriladi. maktablarda dars jarayoni, o'qituvchilar, darsliklar bilan ta'minlash dolzarb masalaga aylanadi.

1908 yildan boshlab jadid maktablari tashkilotchilari ikki yillik rushdiya – o'rta ta'lim maktablarini tashkil qila boshlaydilar. Bunday maktablarning birinchi tashkilotchisi ham Munavvarqori Abdurshidxon o'g'li bo'ldi. 1908 yilda Munavvarqori Shayxontohur mahallasida tashkil qilgan "usuli jadid" maktabi qoshida birinchi ikki yillik rushdiya maktabi ochadi va Abdulla Avloniyni ham unda ishlashga jalb qiladi, ko'proq darsliklar yozishga da'vat etadi. Bu maktab «Namuna maktabi» nomi bilan katta shuhrat qozondi. Rushdiya maktabining asosiy maqsadi, birinchidan, Turkiston o'lkasida shitob bilan rivojlanib, faoliyat doirasi kengayib borayotgan usuli jadid maktablari uchun zamonaviy o'qituvchi kadrlar tarbiyalab yetishtirish bo'lsa, ikkinchidan, iqtidorli, ilmga chanqoq yoshlarni taraqqiy etgan chet el oliy o'quv yurtlariga o'qishga yuborish edi. Rushdiy sinfini bitirib chiqqanlar mahalla masjidlarida imom, savdogar boylarning qo'lida ish yurituvchi bo'lib ishlashhamda xoriyda o'qish malaka – qobiliyatiga ega bo'ldilar. Buning uchun esa yoshlarning qiziqishiga ko'ra tabiiy fanlar, chet tillari (Yevropa tillari)dan talab darajasida ma'lumotga ega bo'lishlari kerak edi [1]. Rushdiya maktablarida, ayniqsa, tabiiy fanlarni o'qitish og'ir kechdi. Chunki matematika, fizika, kimyo, biologiya,

ma'danshunoslik kabi fanlardan o'zbek tilida o'qituvchilar, darslik va o'quv qo'llanmalari yo'q darajada edi. Asosan, bu maktablarda o'quvchilar Qozon, Ufa, Orenburg shaharlarida nashr etilgan darslik va o'quv kitoblari asosida o'qitilar edi, Turkiyada chop etilgan darsliklardan o'qituvchilar yashirin ravishda foydalanar edilar. Chunki General-gubernatorlikning 1909 yil farmoyishining to'rtinchi moddasida «Mahalliy maktablarda faqat Rossiya senzurası ruxsati bilan nashr etilgan kitoblarga o'qitiladi», degan maxsus ta'kid mavjud edi. Shu munosabat bilan jadid maktablari va ularda o'qitiladigan kitoblar qat'iy nazorat ostiga olingan edi. Maktablardagi o'qituvchilar ham Rossiyaning musulmon o'lkalaridan kelib dars berayotgan ma'rifatparvarlar bo'lgan.

1910 yildan Namanganda Is'hoqxon Ibrat "usuli jadid" maktabi qoshida ikki yillik rushdiya sinfi tashkil qildi. Rus va nemis tillari o'qituvchisi etib, Abdurauf Shahidiy, Husain Makayev va uning rafiqasi Fotiha Makayevani tayinlaydi. Matematika, fizika, kimyo, biologiya fanlaridan tatar va ozarbayjon tillarida nashr etilgan darosliklar sotib oladi. Matematikadan o'g'il bolalarga ham Fotiha Makayeva dars bergan [2].

Xiva xonligida "usuli jadid" maktabilari bilan barobar ular qoshida rushdiya sinflari tashkil qilish ham yo'lga qo'yildi. Bu ishda Asfandiyorxon hamda Said Islomxo'ja bosh bo'dilar. 1907 yilda Xivada birinchi bor rushdiya sinfining ochilishi haqida Bog'chasaroyda chiqadigan "Tarjimon" gazetasida shunday ma'lumot beriladi: "Kelajak may oyindan, inshoolloh, maktabi rushdiya ochilajakdir. Maktabning sohibi vuzaroyi kiromdan Islomxo'ja janoblari o'lub, muallimi daha Ahmad Nuriddin afandidur"[3].

1910 yilda bu rushdiya sinfi devonbegi Said Islomxo'ja maxsus jadid maktabi uchun qurdirgan ikki qavatli maktabga ko'chirildi va "Rushdiya maktabi" deb e'lon qilindi. Devonbegi Qozon va Bog'chasaroydan o'qituvchilar chaqirtirdi, katta hajmda maxsus darsliklar, o'quv kitoblari oldirdi. Darslar maxsus dars jadvali asosida muntazam olib borildi.

Turkiston jadidlari tomonidan bugungi kunda o'rta maxsus bilim yurtlariga to'g'ri keluvchi bu kabi maktablarni tashkil qilib ularni tamomlagan o'quvchilarni keyingi bosqich oliy ta'limga jalb qilish va bu orqali mamlakatni ozod qilish va rivojlantirish g'oyasini ilgari suradi. Jadidlarning oliy ta'lim g'oyasi Rossiyada fevral demokratik inqilobi g'alaba qozonib, biroz muddat keng demokratik diktatura o'rnatilgach, ma'lum ma'noda umumdemokratik ya'ni ikki maqsad va manfaatni uyg'unlashtiruvchi xarakterga ega bo'ldi. Jadidlar endi rus ziyoli va olimlari bilan demokratik asosda hamda o'zaro hamkorlikda Toshkent shahar duması orqali bevosita universitet tashkil etish harakatida bo'ldilar. Lekin bu harakatlar tezlik bilan o'z samarasini bermaydi. Bir necha yillik kurashlar natijasida 1918 yil 12 mayda Munavvarqori rahbarligidagi milliy dunyoviy oliy ta'lim fidoyilarining mehnati samarasi bo'lgan Musulmon Xalq dorilfununining rasmiy tantanali ochilish marosimi Toshkentning eski shaharida bo'lib o'tadi [4].

Ayni shu dorilmuallimin jamoasida ham mahalliy o'qituvchilar bilan birga boshqa davlatlardan kelgan pedagoglar faoliyat yuritadi. Abdurauf Fitrat ona tilidan, Kamol Shamsi arifmetika va geometriyadan, Haydar Shavqiy gigiyena, gimnastika va olmon tilidan, Abdulla Rahimboyev arifmetikadan, Abdurahmon Ismoilov san'atdan, Rizayev madaniyat tarixi va siyosiy iqtisoddan, Munavvarqori ona tilidan, Efendiyev ona tili, jo'g'rofiya va etnografiyadan, Ibrohim Ismoilov didaktika va

tabiatshunoslikdan, A.Proykova rus tilidan dars beradi. 1918 yil 31 maydan uning maxsus gazetasi “Xalq dorifununi” chiqa boshlaydi. To‘rt oy davomida uning 15 ta soni bosildi. Tatar ma’rifatparvari Muxtor Bakir gazetaning tashkilotchisi va mas’ul muharriri bo‘ldi.

Faqatgina bu bilan chegaralanmasdan Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdrashidxonov, Abdulla Avloniy, Toshhoji Tuyuqboyev, Nizomqori Mulla Hasanov, Bashrulla Asadullaxo‘jayev, Abdurauf Fitrat va boshqalar millatni uyg‘otish – o‘zligini anglatish hamda taraqqiy toptirish ilm-fan va texnika bilan qurollantirish uchun xorijdagi rivojlangan mamlakatlar yordamida milliy mutaxassis kadrlarni tayyorlash ishiga katta e’tibor berdilar. Lekin, rus hukumatining qattiq qarshiligi tufayli bu boshlangan ishlar oxiriga yetmaydi. Xorijda o‘qishga ketgan yoshlarning katta qismi Turkistondagi qatag‘on siyosati qurboni bo‘ladi, omon qolganlari o‘z yurtiga qaytmaydi [5].

Xulosa qilib aytganda, Turkiston jadidlari boshlang‘ich, o‘rta va oliy ta’lim muassasalarini ochib, ularning faoliyatini tashkil qilishda ko‘proq tatar, ozarbayjon, boshqird, turk ma’rifatparvarlarining tajribalari bilan tanishdi. Ular tomonidan yozilgan darsliklar asosida milliy ta’lim tizimini tashkil qilishga harakat qildi. Bu bosqichga o‘tishning dastlabki davrlarida o‘qituvchilar yetishmasligi oldini olish uchun jadidlar xorijlik kamkasblariga murojaat qildi va ular bilan hamkorlikda yangi usuldagi o‘qitish tizimini takomillashtirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimova N. Chor Rossiyasining Turkistonda milliy madaniyat sohasida olib borgan siyosati (1867-1917 yillar). Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent, 2004. 72-bet.

2. Dolimov U. Is’hoqxon to‘ra Ibrat. Toshkent, 2019. 60-66-betlar.

3. Xivadan maktub // “Tarjimon” gazetasi, 1907 yil 34-son.

4. Xolboyev S. Milliy universitetning tarxiy ildizlari va tashkil topishi. – T.: “Sharq”, 2003, 13-14-betlar.

5. Hasanov B. Turkiston jadid taraqqiyparvarlarining o‘lkada oliy ta’limni tashkil etish borasidagi faoliyati // “Jadidlarning ma’rifiy faoliyati: G‘oyalari, maqsadlari, vazifalari va Turkiston taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi”. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent, 2023. 32-39-betlar.

ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕЖ ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ДИАЛОГА В ИСТОРИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Хидирова Дурдона Мухтаровна – преподаватель Ташкентский
международный университет финансового менеджмента и технологий

Аннотация. Статья посвящена исследованию трансформации межкультурного диалога в историческом контексте. На основе сравнительно-исторического анализа рассматриваются основные этапы взаимодействия цивилизаций: от торгово-культурных контактов античности и Средневековья до глобализированных форм диалога в XXI веке. Особое внимание уделено концепциям А.Тойнби, трактовавшего диалог как основу мирного участия цивилизаций в общем мировом процессе, и С.Хантингтона,

предложившего теорию «столкновения цивилизаций». В статье показано, что в современном мире межкультурный диалог приобретает новые формы благодаря глобализации и цифровым технологиям, но сталкивается с вызовами — культурной унификацией, конфликтами идентичности и религиозным радикализмом. Автор приходит к выводу, что развитие равноправного диалога между цивилизациями остаётся ключевым условием предотвращения конфликтов и обеспечения устойчивого развития человечества.

Ключевые слова: межкультурный диалог, цивилизации, глобализация, культурное взаимодействие, историческая трансформация.

Понятие межкультурного диалога трактуется как устойчивый процесс обмена ценностями и идеями между различными культурно-цивилизационными общностями. В литературе встречается резонансное высказывание, что «вся история человечества – это диалог» [1]. Под диалогом здесь понимаются «общение с культурой, реализация и воспроизводство её достижений, обнаружение и понимание ценностей других культур» [2], а также «активное взаимодействие равноправных субъектов» [3]. Считается, что благодаря диалогу уменьшаются культурные барьеры и создаётся доверие между народами [3]. В классических концепциях (Тойнби) история представляется как динамика цивилизаций, где диалог способствует «мирному участию» обществ в общем мировом процессе [4]. В отличие от этого, в конце XX века С. Хантингтон выдвинул тезис, что после «холодной войны» будущее конфликтов будет определяться «столкновением культур, а не государств» [5]. Такой взгляд вызвал бурные дискуссии и побудил искать альтернативные модели, где приоритет отдаётся сотрудничеству и взаимопониманию. Цель статьи – на основе анализа классических и современных источников (работы А.Тойнби, С.Хантингтона, М.Кастельса и других) выявить эволюцию форм межкультурного диалога в истории и обозначить его современные проявления и проблемы.

Исследование показало, что формы межкультурного диалога менялись вместе с историческим развитием обществ. В эпоху античности и Средневековья диалог преимущественно осуществлялся через торговлю, культурный обмен и религиозные контакты (например, караванные пути, гуманистические переводы, научные школы). В новое время к этому добавились дипломатия империй, миссионерство и колониальные контакты, а также первые глобальные просветительские проекты. Уже в первой половине XX века историки заостряли внимание на масштабах взаимосвязей цивилизаций. Так, А. Тойнби рассматривал историю как «историю цивилизаций» и подчёркивал, что в глобальном масштабе они не являются «замкнутыми единицами» [4]. По его мнению, интеркультурный диалог обеспечивает обмен ценностями и «мирное участие» в общем «большем сообществе» [4]. Он отмечал, что процессы глобализации (активизировавшиеся после Первой мировой войны) усилили взаимосвязи между цивилизациями и сделали обмен идеями ключевым элементом мировой истории [6].

Во второй половине XX века произошёл поворот в дискурсе: после распада «советско-американского» мира С. Хантингтон ввёл в обсуждение

идею конфликта культур. Он утверждал, что «будущие войны будут вестись не между странами, а между культурами» [5], и выделил линии разлома между цивилизациями. Эта концепция привлекла внимание политологов и общественности, однако не была единогласно принята. Ей противопоставлялись идеи диалога и интеграции. В конце 1990-х годов, например, М. Хатами предложил концепцию «Диалога цивилизаций» как антипод «столкновению» Хантингтона, а ООН организовала Год диалога цивилизаций (2001) с целью укрепления межкультурного понимания.

Таким образом, результаты показывают, что исторически межцивилизационный диалог проходил через различные этапы: от спонтанных обменов в торговле и науке до целенаправленных идеологических и институциональных инициатив в XX–XXI веках. В то время как Тойнби видел диалог как основу мирного сосуществования [4], Хантингтон предупреждал о рисках его отсутствия [5]. Эти точки зрения отражают широкий диапазон восприятия диалога в истории и наглядно демонстрируют его трансформацию — от естественного состояния культурных контактов к сознательным политико-дипломатическим практикам.

В современном мире межцивилизационный диалог обретает новые формы и сталкивается с новыми проблемами. Как отмечает Ю.Д. Данилов, в начале XXI века глобальная конкуренция «окончательно приобрела цивилизационное измерение», и установление устойчивого диалога между культурами стало «необходимым фактором не только для обеспечения дальнейшего мирового развития, но и для выживания человечества» [7]. Вместе с тем усиливается обратная тенденция: глубокая культурная дифференциация, часто выливающаяся в острые конфликты [8]. В информационную эпоху новые коммуникационные технологии и глобальные сети открывают беспрецедентные возможности для общения (международные форумы, обмен через Интернет и СМИ), но они же порождают «информационные пузыри» и идеологическое раздробление.

По мнению В. Лекторовского, современная глобализация зачастую нивелирует отличия между цивилизациями, выдвигая на первый план единую «масс-культуру» («американизацию» мира) и тем самым ставя под сомнение сам смысл диалога [9]. Он подчёркивает, что для успешного диалога необходима изначальная терпимость: «толерантность... выступает как первоначальное условие любого плодотворного диалога» [10]. Невзирая на это, учёные указывают, что диалог остается ключевым механизмом предотвращения конфликтов. Диалог культур может служить «примиряющим фактором, предупреждающим возникновение войн и конфликтов», создавая атмосферу доверия и взаимного уважения [3].

Таким образом, в XXI веке межцивилизационный диалог реализуется через разнообразные институты и практики: от образовательных программ и культурных обменов до международных инициатив (например, ООН, БРИКС, ШОС) и интернет-сообществ. Одновременно перед ним стоят серьёзные вызовы: радикализация, ксенофобия, неравенство и поляризация. Перспективы диалога зависят от готовности государств и общественных акторов развивать межкультурное образование, поддерживать межрелигиозные и межэтнические

контакты, а также обеспечивать равноправный обмен в глобальном информационном пространстве.

Проведённый анализ показывает, что формы межкультурного диалога трансформировались в соответствии с историческим контекстом и общественными изменениями. Если в прошлом межкультурное общение происходило в рамках торговли, миссионерства и научных обменов, то в XX–XXI веках ему придана более институциональная и политическая форма. Классические авторы (Тойнби, Хантингтон) и современные исследователи (Кастельс и др.) по-разному отражают эти изменения в своих трудах: одни отмечают потенциал диалога для общего развития и глобального порядка [4], другие — новые риски конфронтации [5]. Несмотря на различные подходы, большинство работ сходятся во мнении, что диалог необходимо укреплять. Он выступает необходимым условием взаимопонимания и мирного сосуществования цивилизаций [3]. В условиях глобализации и информационного общества сохранение и развитие диалога между культурами остаётся ключевой задачей для обеспечения устойчивого развития и предотвращения новых конфликтов.

Список литературы

1. Борисенко О.А. Межкультурный диалог. Диалог культур. Чита: Читинский гос. ун-т, 2009. (Электронный ресурс: <https://s.econf.rae.ru/pdf/2009/11/6c29793a14.pdf>).
2. Ди Фиоре Л. Arnold J. Toynbee. // 1914–1918 Online. International Encyclopedia of the First World War. Freie Universität Berlin, 2016.
3. Данилов Ю.Д. Современные проблемы межкультурного диалога. Вестник БГТУ, 2014. №1. С. 167–171.
4. Лекторовский В.И. Как возможен диалог цивилизаций. Россия и мусульманский мир, 2012. №4. С. 51–60.
5. Halabudenko O. A. Basic Transformation of Legal Pictures: Purpose and Method of Comparative Law. The Journal of Comparative Law, Vol. 19, Issue 1, 2024. С. 103–121. (Доступно онлайн).
6. Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster, 1996.
7. Khatami M. Dialogue Among Civilizations, 1998 (соответствующее выступление на Глобальном форуме диалога культур, ЮНЕСКО, 1998).

ERONDA HUKMRONLIK QILGAN TURKIY SULOLALAR

Qo‘chqarov Temirbek Baxromjon o‘g‘li – Oriental Universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Eronda IX-XIII asrlarda hukmronlik qilib kelgan turkiy Somoniy, G‘aznaviy, Saljuqiy va Xorazmshoh sulolalarining mintaqa hududiga, etnik muhitiga, iqtisodiy va ijtimoiy hayotga ta’siri haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: Eron, forsiyazon, Sosoniylar, o‘g‘uz, Bahrom Chubin, Somoniy, G‘aznaviy, zardushtiylik, moniylik, simjuriylar, alaviylar, ilyosiylar.

Kirish. Tarixan Eron mintaqasi dunyo sivilizatsiyalarining o‘choqlaridan biri sifatida alohida o‘ringa ega bo‘lib, ushbu mintaqada qadimdan forsiyzabon(kassiyalar, kimmeriyalar, elamiylar, midiyalik va boshqa eroniylar) xalqlar istiqomat qilib kelmoqda. Eronda Sosoniylardan keyin turkiy xalqlarning migratsiyasi natijasida kuchli turk sulolalarining uzoq vaqt hukmronlik qilib mintaqani nazorat qilganini ko‘rishimiz mumkin. Islom tarixining o‘rta asrlari, Sharq musulmon dunyosida chuqur siyosiy, madaniy va ijtimoiy o‘zgarishlar davri bo‘ldi. Bu asrlarda Bag‘doddagi Abbosiylar xalifaligining markaziy hokimiyati susayib, uning sharqiy viloyatlari – Movarounnahr (O‘rta Osiyo) va Xorason mustaqil yoki yarim mustaqil sulolalar qo‘liga o‘tadi. Bu jarayonning eng diqqatga sazovor jihati shundaki, hokimiyat tepasiga ko‘pincha mahalliy emas, balki markaziy Osiyo cho‘llaridan kelgan turkiy qabilalar va ularning sarkardalari asos solgan sulolalar keladi.

Muhokama va natijalar. Eronda milodiy (224-651) hukmronlik qilgan Sosoniylar sulolasi davrida davlat ijtimoiy-siyosiy hayotida turklarning nufuzi oshib, nafaqat harbiy qo‘mondonlar hatto siyosiy amaldorlar qatlamida ham ularning soni oshib borganligini ko‘rishimiz mumkin. Tarixchi olim Sh.Kamoliddinning takidlashicha, Eron mintaqasiga turkiylarning ko‘plab ko‘chib o‘tishi asosan xioniylar va eftallar davrida keng qamrovli amalga oshganligini alohida o‘ringa egaligini asosli misollar bilan tasdiqlaydi[1;83-85]. Sh.Kamoliddin Somoniylar sulolasiga oid tadqiqotlarida, Somon-xudotning kelib chiqishi Sosoniy Xusrav II Anushirvonning dastlab Armaniston va Ozarbayjon, keyinchalik Ray va Xuroson hududlarini marzboni lavozimida ishlagan, asli kelib chiqishi o‘g‘uz turkiylaridan bo‘lgan Bahrom Chubinga borib taqalishini qayd etgan. Sosoniy hukmdorlar asosan chegara qo‘shinni tashkil etishda eroniy bo‘lmagan xalqlardan (xioniylar, eftaliylar, xazarlar, turklar, daylamiylar, armanlar, gruzinlar va boshqalar) tayinlagan. Turkiy xalqlarning Sosoniylar saroyida ko‘plab lavozimlarga jalb etilishida eng avvalo Xusrav I Anushirvonning turk xoqoni Kukam-xoqon(Istami)ning qiziga uylanishi turtki bo‘lganligi manbalardan ma‘lum. Xusrav I Anushirvonning diniy bag‘rikenglik siyosati esa Eron mintaqasida zardushtiylikdan keyin ko‘chmanchi xalqlarning dinlarini keng tarqalishiga olib keldi. Turkiylar va forsiylar bir-biriga yaqin hududda istiqomat qilganligi sababli madaniy almashinuv jarayoni ham yuqori darajada amalga oshgan. Qozoq tarixchisi A.Kamalovning tadqiqotlarida ham aynan eroniyzabon xalqlar bilan turkiylarning bir mintaqada yashaganligi keyinchalik ikki xalqning madaniy jihatdan qorishuvga uchraganligini takidlab o‘tgan[2;10-28]. Xususan, turklarni ham o‘troq, ham ko‘chmanchi qismlari zardushtiylik va otashparastlikni forslardan o‘zlashtirgani[3;4-9], keyinchalik ko‘plab turkiylarning diniy atributlarida bu holat kuzatiladi. Yuqoridagi ma‘lumotlardan ma‘lum bo‘ladiki, Eron mintaqasiga ilk o‘rta asrlardagi turkiylarning keng ko‘lamli migratsiyasi uchun ham ijtimoiy, ham madaniy muhit mavjud edi.

Eronda Sosoniylar sulolasi 651-yilda Usmon ibn Affon xalifaligi (644-656) davrida so‘nggi hukmdor Yazdigart III (632-651) taxtdan ag‘darilib butunlay tugatildi. Arablarning Eron va Markaziy Osiyo mintaqasida hukmronlik davri shu tarzda boshlandi. Islom madaniyati va urf-odatlarini kuchli bir bo‘g‘iniga aylanganini IX-XII asr Uyg‘onish davri ham yorqin misoli hisoblanadi. Ushbu davrda Arab xalifaligida Horun ar-Rashid (786-809) vafotidan keyin zaiflashuvga sabab bo‘lgan shaxzodalar o‘rtasidagi nizoning boshlanganidan foydalanib, Markaziy Osiyo va Eron mintaqasida dastlab Tohiriylar, keyinchalik Safforiylar va Somoniylar davlati

(soliq to'lab turishi bilan tobe bo'lgan, amalda mustaqil) yangi davlatlar ajralib chiqdi. Abbosiylar (750-1258) hukmronligi davrida turkiylarning keng ko'lamli armiyaga harbiy kuch sifatida (otliq askar, kamonchi, harbiy sarkarda va amaldorlarga qo'riqchi) jalb etildi. O'tgan davr mobaynida Abbosiylar davriga kelganda, arab va forsiylarga qaraganda turkiy jangchilar ishonchli vakilga aylandi. Markaziy Osiyo va Kavkazning janubidan keltirilgan turkiylar keyinchalik qulga aylantirilib xalifalik bozorlarida sotilgan. Abbosiylar davrida mamluk - مملوك; مالوك jangchilar[4] bo'linmasi tashkil etilib, keng ko'lamli Arab xalifaligining barcha hududiga joylashtirildi.

Turkiy sulola vakillaridan Somoniylar sulolasi (875-999) Movarounnahr va Xuroson mintaqasida hukmronlik qilgan davlat bo'lib, davlat o'zini rivojlanishi cho'qqisiga yetganda Eronning janubiy-sharqiy qismini ham zabt etdi. "Sharqning mashhur sulolalari" asarida Xuroson va Sharqiy Eronning boshqa shaharlari bir asr davomida (900-996) Somoniylar davlati tarkibida bo'lganligi, Seyistondagi safforiylar somoniylarning vassaligida bo'lganligi haqida eslatib o'tiladi. Aynan ushbu sulola davrida Seyiston, Kirmon, Jurjon shaharlari va unga tutash hududlar zabt etildi. Ushbu mintaqalar nazoratida Somoniylarga vassal bo'lib, Tabaristonda Alaviylar (864-928)[5;146-147], Seyistonda Simjuriylar[5;106-109] (912-1002), Kirmonda Ilyosiylar[5;106-109] (932-968) va Jurjon hududida Ziyoriylar (928-1042)[5;118-119] sulolalari hukmronlik qilgan. Ushbu jarayonlardan ma'lumki, Eron mintaqasida hukmronlik qilgan turkiy sulolalar ham forsiyzabon mahalliy sulolalar bilan doimiy ijtimoiy-siyosiy masalalarda goh turkiylarning, goh forsiylarning ustunligi bilan kurashlarda boshqarib kelgan.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Somoniylar sulolasi davrida nafaqat Markaziy Osiyo, balki ularning ta'siri doirasidagi Eron shaharlarining ham madaniy, ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jihatdan yuksalganini ko'rishimiz mumkin. Ayniqsa, savdo-iqtisodiy jarayonlar markazlashuvning yuksalishi bilan kuchayib bordi, Buyuk ipak yo'lining ahamiyati yanada yuksalganini guvohi bo'lamiz. Eron va Markaziy Osiyo mintaqalarida arab tili va fors tili asosiy davlat va jamiyatning muloqot tili sifatida kuchayib bordi.

Somoniylardan keyin Eron mintaqasidagi yetakchilik Buvayxiylar sulolasi (932-1062) vakillariga o'tdi. Ular nafaqat Eron mintaqasi, balki 977-yilda Abbosiylar xalifaligi markazi Bog'dodni egallab, butun Iroq ustidan hukmronlik o'rnatadi. Eron tarixida ushbu sulola davri "Fors uyg'onish davri"[6] deya atalib, Eronda Abbosiylar sulolasi davri bilan Saljuqiylar davlati (1038-1308) o'rtasidagi mahalliy sulolaning hokimiyatni egallashi va mintaqani yuksalishiga, tarqoq qabilalarni birlashtirish jarayonini nazarda tutadi[7;81-82]. Ushbu sulolaning Eron mintaqasidagi Ray, Xamadon va Isfaxon kabi markaziy shaharlarini turkiy G'aznaviylar sulolasi (977-1186) hukmdori Mahmud G'aznaviy (998-1030) tomonidan 1029-yilda zabt etildi. Qolgan Buvayxiylarga qarashli joylar 1055-yilda butunlay Saljuqiylar sulolasi tomonidan egallandi[5;150].

G'aznaviy hukmdor Mahmud davrida Eron mintaqasining katta qismi sulola vakillariga uzoq vaqt vassal sifatida bo'ysunib turdi. G'aznaviylar davrida mamlakat markazi G'azna shahrida davrning eng buyuk ilm-fan darg'alarining 400 dan ortig'i hukmdorlarning sog'lom ijtimoiy-siyosiy muhitni taminlaganligi uchun bir joyga jamlangan edi. Ushbu madaniy muhitning ta'sirida Eron mintaqasidagi Ray shahri mamlakatning g'arbiy poytaxti sifatida tanilishi bilan birga, ilm-fan sohalarining

yuksalganligini kuzatamiz. Ray shahri o'zining nafaqat ijtimoiy-madaniy mavqeyi G'aznaviylar davrida, balki Saljuqiylar davrida ham yo'qotmadi. Sulola davrida Eronning Mashhad mintaqasining Tus shahridan yetishib chiqqan Abulqosim Firdavsiy ham birmuncha vaqt G'aznada ijod qilganligi haqida eslatib o'tiladi[8;514-523]. Firdavsiyning "Shohnoma"sini yozib Mahmud G'aznaviyga sovg'a qilganligi ham buni tasdiqq'i sifatida aytishimiz mumkin. Firdavsiy asarni yozish uchun 40 yilga yaqin vaqt sarflagan. Hukmdor Mahmudni "Shohnoma" asarini yozib berishi uchun har 1000 baytga 1000 dinor va'da qilganligi haqida Nizomiy Aruziy o'zining "Chahor suhbat" asarida ma'lumot bergan. Asarda berilgan ma'lumotga ko'ra, Sulton Mahmud G'aznaviy asar yozib bo'linganidan keyin munosib taqdirlamagani uchun shoir uni qul naslidan bo'lgan hukmdorlikka munosib emas deya qoralaydi[9;753-757]. Ba'zi manbalarda berilgan ma'lumotlarga qaraganda, hukmdor Mahmud va'da qilingan pulni Firdavsiyning shialikka moyilligi sabab berilmagan deyilsa, yana bir manbada G'aznaviylar saroyida 60 ming dinor pul bo'lmagan o'sha davrda deyiladi va shuning uchun 60 ming dirham berilganligi aytiladi. Firdavsiy berilgan dirhamlarni o'sha vaqtda bir qismini uni saroydan chaqirgan shaxsga, bir qismini eshik og'asiga va bir qismini kambag'allarga bergan. Aslida Firdavsiy agar pulni hammasini olganda Tus shahrida suv muammosini hal qilish uchun katta suv omborini qurdirmoqchi bo'lganligi haqida ma'lumotlar ham qayd etilgan. Asar forsiy hukmdorlar haqida yozilgan nodir durdona bo'lib, turkiy hukmdorlar (Somoniy Nuh ibn Mansur va G'aznaviy Mahmud) asarni yozilishi uchun homiylik qilgan. Asar zamonaviy davr uchun ham dolzarbligini yo'qotmagan.

Ushbu sulola davrida Rovadiylar (Ravvodiylar)ning Vasxudan ibn Mamlon (1019-1059) ismli hukmdoridan ruxsat olinib, bugungi Ozarbayjonning etnogeneziga kuchli ta'sir o'tkazgan o'g'uzlarning 2000 oilasi Ozarbayjonga bo'lgan hududlarga ko'chirildi. Ba'zi manbalarda ularning soni 4000 oilagacha bo'lgan, bir qismi Saraxs, Obivard va Farova hududlariga ya'ni sharqiy Eron hududlariga joylashgan. Isfahon va Kermon hududlariga ko'chib borgan turkiylar bilan mahalliy forsiyzabonlar o'rtasida ziddiyatlar kelib chiqdi. Ushbu o'g'uz turkiylarning ichidan keyinchalik Saljuqiylar sulolasi (1038-1308) kelib chiqdi. Dastlab o'g'uzlar Arslon ibn Saljuqni rahbar qilib olib, Eron mintaqasida G'aznaviylarga qarshi kurash jarayonida ushbu turkiy guruhlarini birlashtirdi. Mahmud I davrida Arslon ibn Saljuqqa qarshi kurashish uchun 1025-yildan boshlab kurash olib bordi. Arslon ibn Saljuq qo'lga olinib, 7 yil qamoqda saqlanib 1032-yilda vafot etgan. G'aznaviylar sulolasida Mahmuddan keyin davlatda Ma'sud davrida Saljuqiylar butunlay Eronda hokimiyatni qo'lga oldi. Saljuqiylar 1042-yildan o'zlarining birinchi poytaxti Ray shahridan turib mustaqil davlat sifatida idora eta boshladi. Sulola davrida Eron mintaqasida markaz Ray va Isfahondan tashqari Nishopur, Tabriz, Sheroz hamda Hamadon (Saljuqiylarning qishki poytaxti) shaharlari yuksak darajada madaniy jihatdan rivojlandi.

Nishopur shahri aynan ushbu sulola davridan boshlab savdo-iqtisodiy jihatdan yuksala boshladi. Saljuqiylar o'g'uz turkiy bo'lib[10;1-16], sunniy musulmon davlati bo'lib, Eron mintaqasidagi uzoq muddat hukmronlik turkiylarning forsiylashib mintaqa etnogeneziga kuchli ta'sir o'tkazdi[11;9]. Mintaqada sulola turk-fors madaniyatini yuksalishiga katta hissa qo'shdi[12;161]. Saljuqiylar mahalliy aholi bilan aralashib, keyingi o'n yilliklarda fors madaniyati va fors tilini o'zlashtirdilar[13;157-169]. Forsga kelgandan so'ng, saljuqiylar fors madaniyatini

qabul qildilar va fors tilini hukumatning rasmiy tili sifatida ishlatdilar va “Turkiy hukmdorlar tomonidan homiylik qilingan fors madaniyati” xususiyatiga ega turk-fors an’analarning rivojlanishida muhim rol o’ynadi[14;79]. Bugungi kunda ular fors madaniyati, san’ati, adabiyoti va tilining buyuk homiylari sifatida esga olinadi.

Saljuqiylar sulolasi bilan birdek Eron mintaqasida ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarda Anushteginiy xorazmshohlar sulolasi vakillari ham faol yuksaltirdi. Anushteginiylardan Alouddin Takash (1172-1200) davrida Saljuqiylardan G’arbiy Eron mintaqalarigacha bo’lgan hududlar zabt etilib, davlat sarhadlariga qo’shildi. Xorazmshohlar davrida Movarounnahrda va Xorazmda Urganch, Buxoro hamda Samarqand shaharlari eng rivojlangan markazlar bo’lsa, Eronda Nishopur, Ray, Isfahon, Hamadon va Tabriz shaharlari davlatning g’arbiy qismidagi madaniy-iqtisodiy markazlar edi. Tarixchi Sh.Kamoliddinning so’zlari bilan aytganda, Markaziy Osiyo va Eron mintaqalari chambarchas siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy bog’liqlikda turk-fors madaniyati rivojlangan.

Xulosa. Eron mintaqasi forsiyzabon aholisi turkiy dunyoning madaniy ta’siri bilan turkiylarning diniy muhitiga zardushtiylik va moniylik kirib keldi. O’rta asrlarda ayniqsa, turkiylarning hayotida sug’diylar muhim ahamiyat kasb etganligi, keyinchalik sug’diylar O’rta Osiyo va Sharqiy Turkistonning o’troq turklari bilan to’la qo’shib ketganligi ma’lum. Islom dini Markaziy Osiyo turklari orasiga forslar orqali kirib keldi. Aynan shu sabab XIX asr oxiri XX asr boshlarida ham Markaziy Osiyoda fors tili rasmiy davlat va hujjatchilik ishlarida qo’llanildi. Eron mintaqasida esa, dastlabki turkiy xalqlarning migratsiyasi davrida ko’chib borib o’rnashganlar bugungi Eron Islom Respublikasining 35% dan 45% gacha tashkil etayotgan turkiy xalqlarning mintaqa ijtimoiy-madaniy muhitida muhim rol o’ynaganini ko’rishimiz mumkin.

Adabiyotlar ro’yxati

1. Ш.С. Камолиддин. Марказий Осиё тарихи тарихшунослигининг долзарб муаммолари. 2-нашр Тошкент Давлат шарқшунослик институти. – Тошкент. 2019. –Б. 83-85.
2. Камалов А.К. Тюрки и иранцы в Танской империи /Алматы: ИД «МИР», 2017. –С. 10-28.
3. Камолиддин Ш.С. О распространении зороастризма среди тюрков // ЎзМУ хабарлари (Вестник НУУз, Acta NUUz). Ташкент: Университет, 2004, № 4. С. 4 - 9.
4. Ayalon, David (2012) [1991]. “Mamlūk”. In Bosworth, C. E.; van Donzel, E. J.; Heinrichs, W. P.; Lewis, B.; Pellat, Ch. (eds.). *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Vol. 6. Leiden: Brill Publishers. doi:10.1163/1573-3912_islam_COM_0657. ISBN 978-90-04-08112-3.
5. Ш.Воҳидов, А.Қодиров. Шарқнинг машхур сулолалари. - Тошкент: Akademnashr, 2013. –Б. 146-147.
6. Harter, Conrad Justin (2016). *Narrative and Iranian Identity in the New Persian Renaissance and the Later Perso-Islamicate World* (Thesis). University of California Irvine.
7. Bernard Lewis. *The Middle East: 2,000 Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day*. pp. 81–82.
8. Ferdowsi, Abu’l Qāsem / Djalal Khaleghi Motlagh // *Encyclopædia Iranica*: [англ.]/ed. by E. Yarshater. - 1999. - Vol. IX, Fasc. 5. - P. 514-523.

9. Бертельс Е. Э. Фирдоуси // Литературная энциклопедия: В 11 т.. - М.: Художественная литература, 1939. - Т. 11. - Стб. 753-757.

10. Rāvandī, Muḥammad (1385). Rāḥat al-ṣudūr va āyat al-surūr dar tārikh-i āl-i saljūq. Tihrān: Intishārāt-i Asāfir. ISBN 978-964-331-366-1. Tetley, G.E (2009). Hillenbrand, Carole (ed.). The Ghaznavid and Seljuk Turks: Poetry as a Source for Iranian History. London and New York: Routledge. pp. 1–16. ISBN 978-0-415-43119-4.

11. Nishapuri, Zahir al-Din Nishapuri (2001), “The History of the Seljuq Turks from the Jami’ al-Tawarikh: An Ilkhanid Adaptation of the Saljuq-nama of Zahir al-Din Nishapuri,” Partial tr. K.A. Luther, ed. C.E. Bosworth, Richmond, UK. K.A. Luther, p. 9.

12. Grousset, Rene, The Empire of the Steppes, (Rutgers University Press, 1991), 161, 164.

13. M. Ravandi, “The Seljuq court at Konya and the Persianisation of Anatolian Cities”, in Mesogeios (Mediterranean Studies), vol. 25–26 (2005), pp. 157–169.

14. Daniel Pipes: “The Event of Our Era: Former Soviet Muslim Republics Change the Middle East” in Michael Mandelbaum, “Central Asia and the World: Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and the World”, Council on Foreign Relations, p. 79. Bosworth, C.E.; Hillenbrand, R.; Rogers, J.M.; Blois, F.C. de; Bosworth, C.E.; Darley-Doran, R.E., “Saldjukids,” Encyclopaedia of Islam. Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs. Brill, 2009.

XORAZM OKRUGIDA SANOAT RIVOJLANISHINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI (XX ASR 20–40-YILLAR MISOLIDA)

Marimov Muzaffar Erkinovich – Urganch Ranch texnologiya universiteti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asrning 20–40-yillarida Xorazm okrugida sanoat rivojlanishining o‘ziga xos jihatlari, ishlab chiqarish korxonalari soni va turlari, mahalliy xomashyo asosida tashkil etilgan kustar korxonalar faoliyati, temir yo‘l transporti shakllanishi hamda sanoat jarayonida ayollar mehnatining kengayishi tarixiy manbalar asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Xorazm okrugi, sanoat rivoji, yengil sanoat, kustar korxonalar, transport, temir yo‘l, ayollar mehnati.

XX asrning 20–40-yillari Markaziy Osiyo, jumladan, Xorazm tarixida iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlar davri sifatida alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu davrda mintaqaning iqtisodiy hayotida qishloq xo‘jaligi yetakchi o‘rin tutgan bo‘lsa-da, sanoat sohasi ham asta-sekin shakllanib, keyinchalik hudud iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Biroq Xorazmda sanoatning rivojlanishi boshqa viloyatlardagidan farq qilib, o‘ziga xos jihatlarga ega bo‘ldi. Xorazmda urushdan oldingi va urush yillarida og‘ir sanoat emas, balki asosan yengil sanoat korxonalari rivojlandi. Buning sababi sifatida, birinchidan, hududda og‘ir sanoatni yo‘lga qo‘yish uchun zarur moddiy-texnika bazasining mavjud emasligi; ikkinchidan, malakali

ishchi kuchi va mutaxassis kadrlarning yetishmasligi ko'rsatiladi. Shu sababli asosan mahalliy xom ashyo asosida xalq iste'mol mollari ishlab chiqaruvchi kustar-sanoat kooperativlari, artellar va kichik korxonalar faoliyat yuritdi.

1920–30-yillarda hududdagi mavjud eski sanoat korxonalarini qayta tiklash va rekonstruksiya qilish, shuningdek, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini barpo etish bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirildi. Natijada sanoat korxonalari soni 1928-yildagi 12 tadan 1940-yilga kelib 50 taga yetdi. [1;48] Bu ko'rsatkich hudud iqtisodiy salohiyatining ortib borayotganini va sanoat ishlab chiqarishining sezilarli darajada kengayganini tasdiqlaydi.

Sanoat taraqqiyoti Xorazmda transport tizimining shakllanishiga ham turtki berdi. Jumladan, 1929-yilda Urganch shahrida yog' va paxta tozalash zavodlari o'rtasida uzunligi 1 km bo'lgan birinchi temir yo'l qurildi [2;88].

Harakat vositasi sifatida ot yoki eshak kuchidan foydalanilgan bo'lsa-da, mazkur yo'l mintaqada temir yo'l transporti rivojining ilk qadami sifatida katta ahamiyat kasb etdi.

1934-yilda esa Urganch–Cholish pristani oralig'ida uzunligi 13 km bo'lgan ikkinchi qisqa enli temir yo'l qurildi. Ushbu yo'l orqali Amudaryo orqali tashqaridan keltirilgan va boshqa hududlarga jo'natilgan yuklar tashildi. [3;30]

Transport aloqalarining kengayishi sanoat ishlab chiqarish hajmlarining o'sishi va iqtisodiy integratsiyaning chuqurlashishiga xizmat qildi.

1936-yilda Xivada sanoat kombinati tashkil etilib, unda etikdo'zlar, baliqchilar, to'quvchilar, kulollar va boshqa ustaxonalar ishladi. Sanoat kombinati jamoasi Staxanovchilar harakatiga faol qo'shildi. Staxanovchilar va mehnat zarbdorlari orasida S.Matyokubov, B.Masharipov, G.Runov va boshqalar faollik ko'rsatib, planni 130-250 foizga bajardilar [4;191].

Xorazmda sanoat korxonalarining faoliyati ayollar mehnati ulushining ortishi bilan ham xarakterlanadi. 1928-yilda Urganchdagi yog' zavodida atigi 12 nafar ayol ishlagan bo'lsa, 1941-yilga kelib ularning soni 53 nafarga yetdi. Shu bilan birga, Xivadagi paxta tozalash zavodida 1941-yilda 61 nafar ayol mehnat qilgan bo'lib, ulardan 6 nafari ilg'or ishchi sifatida taqdirlangan. Bu holat sanoat jarayonida ayollar mehnatining nafaqat kengayganini, balki ularning mehnati ijtimoiy jihatdan qadrlanganini ham ko'rsatadi.

XX asrning 20–40-yillari Xorazmda sanoat rivojlanishi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, asosan mahalliy xomashyo asosidagi yengil sanoat korxonalari ustuvorlik kasb etdi. Ushbu davrda kichik kustar-sanoat kooperativlari, artellar, beda urug'ini tozalovchi va paxta tozalash zavodlari hudud iqtisodiyotida muhim o'rin egalladi. Temir yo'l transportining shakllanishi esa sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish va tashish imkoniyatlarini kengaytirdi. Shuningdek, ayollar mehnati sanoat taraqqiyotida muhim ijtimoiy-iqtisodiy omil sifatida namoyon bo'ldi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Зиядуллаев С.К. Промышленность Узбекистана и основные экономические проблемы ее развития. –Т.: Фан,1967. 260 с.
2. Матниязов М. Хоразм тарихи II жилд. –Урганч: Хоразм, 1997. 298 б.
3. ЎЗМДА Ўзбекистон Марказий Давлат архиви, Ф.Р-73, Рўйхат II, д. 93, 30 варак.

4. Мўминова И. М. История Хорезма с древнейших времен до наших дней. –Т.: «Фан», 1976. 316 с.

STATE POLICY ON THE RESTORATION OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN OUR COUNTRY

Abdakimova Orzugul Umidjon kizi – Researcher-pedagogue

Annotation. In this thesis, the state of historical and cultural heritage in the former Soviet period and the increased attention to them after the establishment of the independent state of Uzbekistan. It is about the state policy aimed at the restoration of the historical and cultural heritage.

Key words: literary and cultural heritage, spiritual heritage, UNESCO, World Historical and Cultural Heritage list, “Golden heritage”, national center.

From ancient times, our country has a special place in the development of human civilization, including Islamic culture. The world has acknowledged that the world has acknowledged the invaluable contribution of our great ancestors to the development of science and culture.

Literature and cultural heritage is material and cultural riches in the past. Samples of the ancestors remaining to generation, written literature, art, architecture, etc. The literary and cultural heritage is consistent and strongly associated with the history of the people created; The literary and spiritual monuments, material and cultural monuments, which have created and preserve from these people to the present, include material and cultural monuments. Self-inheritance, the spiritual wealth we have arrived from our ancestors, our ancestors has been aimed at political, legal and religious views, scientific achievements, historical, artistic and art. After the independence of Uzbekistan, special attention was paid to the restoration and further development of the rich cultural heritage, which left the ancestry. The country has done a great work has been done in the country to repair and beautify the holy shrines of the great scientists and holy saints, to study their rich scientific cultural heritage. Imam Bukhari, Imam Bukhari, Imam Termizi, Bahauddin Naqshbandi, Imam Moturidi, is gaining attention to the study of their inheritance.

Many mosques and madrassahs, such as Kalon, Shahi Zinda, Kokgumbaz, were renovated. These changes are being recognized and high by the international community. The National Model of Modern Cultural Olds is an integral part of the sovereign national development program. Its theoretical and conceptual grounds were developed in the works of the First President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov [1;22]. They do not perform without spiritual recovery, and the idea that only "high spirituality will lead to a great future." Even during the Soviet totalitarianism, the colonial policy has led to historical, spiritual and cultural losses of the people of Uzbekistan during the reign. After all, the sovereignty of our country cannot be achieved by the restoration of spiritual, national, religious and historical values. Therefore, the reputation of the spiritual, socio-economic developments in the republic, and the restoration of the spiritual heritage and cultural values of the people, along the early days of Uzbekistan, have been placed in the country. He became an

integral part of society to spiritual strengthen. It is known that during the Soviets, national and religious traditions, rituals were banned, criticized and our people were expelled from the mitrement life of our people. Only thanks to independence has the opportunity to restore them. The return of Navruz was the biggest achievement of the country [2;18].

I.A.Karimov took the following summary: "We are own given the experience of our destiny and rely on our ancient values, we are still in a deep understanding that we have been recognized by such nations, and the international community has admitted to our people.

In terms of maintaining historical values and national customs, we know the importance of the anniversary of the great scholars and thinkers of the world of Islam. The 1,200th Anniversary of At-Termizi, the 850th anniversary of Najmiddin Kubro, the 920th anniversary of Bahmud Zamakshari, was widely celebrated all over the world, and many nights, seminars and conferences were held. The 1000th anniversary of the epic "Alpomish", the 800th anniversary of the birth of a legendary commander Jaloliddin Manguberdi were held. The Gold Heritage Fund plays a special role in restoring the national and spiritual heritage. It should also be noted that in 1994 the establishment of the society in the 1994 society and all this was of great importance in the restoration and development of the spiritual life of our people. As part of the 1225th anniversary of Imam al-Bukhari, the 1225th anniversary of his works were published by his works, such as "Al-jome as- sahih), (Al-Eva Al-Mufrad).

Important events by cooperation between Uzbekistan and UNESCO are rising to a new international level. UNESCO is promoting unique cities and architectural monuments, not only in Uzbekistan, not only in Uzbekistan [3;41]. UNESCO includes more than 7,000 historical architectural architecture and art to the World Historical and Cultural Heritage History. The first site included in the UNESCO Heritage List was Khiva. In 1997, with the direct presence of UNESCO, the 2,500th anniversary of this historic city was celebrated. This year, the 2,500th anniversary of Bukhara was celebrated on underground of UNESCO.

In 2005, the city of Samarkand with the support of the UNESCO sponsorship, as well as the UNESCO World's World Heritage, celebrated its 2750s. People's traditions are formed for many centuries, which are manifested in modern life, but the process of recovery of historical traditions is much more active. Ancient folk holidays such as Navruz, melon feast, flower feast, especially in rural areas, is becoming more and more ancient people holidays. Navruz, boychechak of the feast of Navruz, Boychechak, and others belong to the regional holidays. These holidays are familiar to all peoples of the region, which are important to agriculture, and therefore for many nations living in Central Asia. In the years of independence, merger processes not only Uzbeks, but other nations [4;46].

It was also carried out on the basis of ethnic and cultural bases among the nations. National and cultural centers appeared. In 1989, the Republican Center for Culture of Culture was established under the Ministry of Culture. It includes 12 national centers like Kazakh, Korean. The Agency for Tourism and Sports of the Republic of Uzbekistan was established on June 21, 2021 by Shavkat Mirziyoyev. The agency is specially authorized in the field of the export and import of cultural heritage, museums, archeology, cultural property [5;71].

The public administration is prescribed our people value the religion of Islam spiritually. Abu Abdullah Muhammad ibn Ismail Al-Bukhari enriched the Qur'an, the main source of Islam after the Qur'an, enriched Islam and enriched Islam. Our ancestors Imam al-Moturidi, Burhoniddin Al-Marg'inoni, Bahauddin Naqshbandi, Imam Ahmad Yassavi, who invites the creators of religious, moral and legal afflictions involving spiritual maturity. On October 23, 1998, Samarkand celebrated the 1225th anniversary of the birth of the great thinker Imam al-Bukhari [6;22].

The growing focus on the protection of cultural heritage facilities in Uzbekistan is a testament to the pursuit of the country's specific culture and history through national and international efforts. Intangible cultural heritage plays a crucial role in the cultural diversity, encouragement of social solution and sustainable development. The participation of local community and practitioners in the protection of the intangible cultural heritage is important in ensuring its validity and sustainability, intangible cultural heritage operations and documentation to maintain them and submit them to future generation.

References

1. Sh.M.Mirziyoyev «Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz»
2. Karimov I.A. «Yuksak manaviyat va yengilmas kuch»
3. Imom Nazarov «Milliy manaviyatimiz asoslari»
4. UzNE. The first volume. Tashkent, 2000.
5. www.ziyonet.net
6. www.madaniymeros.uz

1920–1930-YILLARDA SAMARQAND VILOYATIDA XOTIN-QIZLARNING ISHLAB CHIQRISH VA SANOATGA JALB ETILISHI: ISLOHOTLAR VA NATIJALAR

Abdujabborova Saodat Bozorboyevna – Samarqand davlat universiteti
1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur tezisdagi 1920–1930-yillarda Samarqand viloyatida xotin-qizlarning sanoat va ishlab chiqarish sohalarida faol ishtiroki o'rganiladi. Sovet davri iqtisodiy siyosatining ayollarni mehnat bozoriga jalb qilishdagi roli, yangi korxonalar va ustaxonalar ochilishi, texnik bilim beruvchi kurslar va maktablarning tashkil etilishi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, bu jarayonlarning mahalliy jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga, gender rollarining o'zgarishiga va ayollarning iqtisodiy mustaqilligini oshirishga qo'shgan hissi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: xotin-qizlar ishtiroki, sanoat va ishlab chiqarish, Samarqand viloyati, 1920–1930-yillar, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, gender rollari, iqtisodiy mustaqillik.

Sovet hokimiyatining dastlabki, yillarida, ya'ni XX asrning 20-30-yillarda o'ta ziddiyatli, inqilobiy o'zgarishlar muhim rol o'ynagan jamiyatda ayollarga munosabat kommunistik partiya ko'rsatmasi va talab-ehtiyojidan kelib chiqib hal qilindi. Mahalliy xotin-qizlarni ishlab chiqarishga keng jalb etish, avvalo mustabid

tuzumning iqtisodiy bazasini mustahkamlash uchun zarur edi. Eng avvalo, sotsializmning bosh maqsadi o'z iqtisodini rivojlantirish ekan, shu maqsadda xotin-qizlardan ishchi kuchi sifatida foydalanib, ularni ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etdi. "Sotsializm mamlakatlaridan bo'lak jahonda hech bir mamlakatda ishlovchi xotin-qizlar foizi bunchalik yuqori emas" [1: 6]. 1920-yil may oyida bo'lib o'tgan Turkiston ishchi ayollarining Birinchi o'lka syezdi ayollarni "mazlum Sharqda inqilobiy o'zgarishlarga va sharq ayollarining iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash uchun kurashga chaqirdi" [2: 248-249]. Chunki, mustabid tuzum xotin-qizlarning ishlab chiqarishdagi ommaviy ishtirokisiz ularning to'liq ozodligini ta'minlab bo'lmagligini ta'kidlagan holda, ularning oiladan ham ko'ra ko'proq ishlab chiqarishda qatnashishidan manfaatdor edi. "Iqtisodiy mustaqillik-jamiyatda xotin-qizlar teng huquqligini ta'minlashda asosiy, bosh yutuq", deb, "iqtisodiy mustaqillikni ta'minlashdagi bosh vazifa esa, xotin-qizlarni ijtimoiy mehnatga jalb qilishdan iborat", deb hisoblanadi. XX asr 20-yillarning ikkinchi yarmidan sovet hokimiyati o'zining moddiy-iqtisodiy bazasini mustahkamlash zaruriyatidan kelib chiqib, paranjidan ozod bo'lgan xotin-qizlarni ishlab chiqarishning barcha sohalariga faol jalb qilishni istiqboliy vazifa etib belgiladi. Shuning uchun unga xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlovchi omil sifatida qaraldi. Shu maqsadda mahalliy xotin-qiz kadrlardan ishchilar sinfini to'ldirishga kirishildi [3: 201-216].

Xotin-qizlarni ishlab chiqarishga jalb etish uchun klublarga ham katta e'tibor qaratildi. Klublarda aktiv kadrlar (o'qituvchi, xotin-qizlar ishining tashkilotchilari) tayyorlovchi uzoq va qisqa muddatli muntazam kurslar tashkil etila boshladi. Klublar orqali ayollar ishlab chiqarish malakasiga ega bo'lar, hunarmandchilik uyushmalariga kirib, mustaqil maosh olardilar. Klublar soni yil sayin ko'payib borardi. 1926-yilda Respublika shahar va qishloqlarida 34 ta xotin-qizlar klubi va 91ta qizil burchak bo'lib, ularga 6000 dan ziyod ayol qatnardi. Bu xotin-qizlar o'rtasida madaniy-oqartuv ishlarini yaxshilashga erishilgan yutuqlar hamda klublar shuhratidan dalolat berar edi.

Vaholanki, xotin-qizlar dastlab xatto klub ostonasidan qadam bosishdan ham qo'rqardilar. "1924-yil, 8-martda Toshkentda birinchi xotin-qizlar klubi ochilganda, deb hikoya qilgan edi VKP(b) Markaziy Komiteti O'rta Osiyo byurosi xotin-qizlar bo'limining sobiq mudirasi S. T. Lyubimova, -u derazalari hovliga qaragan binoda joylashgan edi. Xatto erkak zoti ko'rinmaydigan bu klubga ham o'zbek xotin-qizlari birdaniga qadam qo'ymadilar. Maxsus tushuntirish ishlari olib borishga to'g'ri keldi va shundan keyingina dastlabki uch nafar ayol biz tomonga mo'raladi. Erkaklar yo'qligini ko'rib chachvonlarini ko'tardilar-u lekin klub ichiga kirishdan hayiqdilar" [4: 38].

Dastavval mahalliy xotin-qizlar kooperatsiyalarga birlashtirildi. 1925-yil fevraldagi O'zbekiston KP 1-syezdi kasb-hunarmandchilik kooperasiylariga e'tiborni kuchaytirish lozim, deb topdi. Hunarmandchilik kooperatsiyalari mahalliy xotin-qizlarni fabrikalarga jalb qilishda o'tish bosqichini bajargan. Kooperatsiya masalasiga faqat ijobiy baho berilishi ham jiddiy xatolik bo'lar edi. Kooperatsiyaga yalpi jamoalashtirishning boshlang'ich bo'g'ini sifatida baho berildi, ular haqidagi tushuncha bir-biridan keskin farqlanmadi. Kooperatsiyalar yengil sanoatga taalluqli bo'lib, ular shaharlardagina mavjud edi. 1925-yilda kooperatsiyalardagi xotin-qizlar soni 500 ta bo'lgan bo'lsa, 1926-yilda ularning soni 3,5 mingga yetdi. Xotin-qizlarni kooperatsiyalarga jalb qilish chuqur o'ylab, ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb

qilish, umumiy mehnatga o'rgatish orqali nafaqat ularning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash, balki yangi dunyoqarashini shakllantirishda ham asosiy omil bo'ladi, deb hisoblandi [5: 196-212].

1929-yilda mahalliy millat xotin-qizlarining ko'pchiligi o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'ldi. 1926-yilda 27 xotin-qiz oliy o'quv yurtida tahsil oldi. Bir qator xotin-qizlar ishchi fakultetlariga qabul qilindilar. Sanoat sohasidagi ta'limni takomillashtirish uchun turli to'garaklar tashkil etildi. 1927-yilda O'zbekiston bo'yicha 37 to'garakda 50 xotin-qiz (barchasi bo'lib 304 kishi) mashg'ulotlar o'tgan bo'lsalar, bu raqam 1928-yilda esa 54 to'garakda 75 xotin-qiz (barchasi bo'lib 558 kishi) mashg'ulot o'tgan. Lekin, ba'zi to'garaklarda ta'lim uchun haq olinishi xotin-qizlar sonini keskin kamayib ketishiga sabab bo'ldi [6: 73].

Sanoatda xotin-qizlar mehnatini siqib chiqarish davom etdi. Bunga sabab, yengil sanoatda turar joy muammosi va maktabgacha tarbiya muassasalarining yetishmasligi bo'lsa, og'ir sanoatda esa ko'p jismoniy mehnat talab qilinishi edi. Masalan, shoyini qayta ishlash sanoatida 1927-yili xotin-qizlar salmog'i 80,3% bo'lsa, 1929-yilga kelib bu raqam 63,3% ni tashkil etdi. To'qimachilik sanoatida esa 1927-yildagi 38% dan 1929-yilga kelib, 32,9% ga kamayib ketdi. Oziq-ovqat tarmog'ida xotin-qizlar salmog'i 1927-yilda ishchi kuchining 10%ini tashkil qilgan bo'lsa, 1928-yilda 7,9% ga tushib qoldi. Shuningdek, qandolatchilikda 53,3%-52%, tikuvchilikda 32,2%-30,7%ga, poligrafiyada 14%-12,6%ga tushib qoldi [7: 309-310]. Bunday holning paydo bo'lishining obyektiv sabablari shunda ediki, og'ir jismoniy mehnatga asoslangan sanoat ishlab chiqarishining talablariga xotin-qizlar javob bera olmadilar. Natijada juda katta ijtimoiy muammolar kelib chiqdi. Xotin-qizlar organizmidagi turli kasalliklar kelib chiqishi, ularni ommaviy tarzda sanoat korxonalaridan ketishiga sabab bo'ldi.

1920–1930-yillarda Samarqand viloyatida xotin-qizlarning ishlab chiqarish va sanoatga jalb qilinishi hududning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tub o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Sovet davri siyosati ayollarni mehnat bozoriga keng jalb qilish, yangi korxonalar ochish va texnik bilim beruvchi kurslarni tashkil etish orqali ularning iqtisodiy faolligini oshirdi. Bu jarayon gender rollarining qayta shakllanishi, ayollarning iqtisodiy mustaqillikka erishishi va mahalliy jamiyatda yangi ijtimoiy tafakkur shakllanishiga turtki berdi. Shu bilan birga, tajriba ko'rsatadiki, bu jarayonlar ma'lum muammolar va qarama-qarshiliklar bilan kechgan bo'lsa-da, ayollarni ijtimoiy-iqtisodiy hayotga keng jalb etish Samarqand viloyati taraqqiyoti uchun muhim omil bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axtamova Y. S. Xotin-qizlar masalasi: ikki dunyo, ikki xil yondashuv. -T.: Bilim, 1987. –B. 6.
2. Пробуждённые Великим Октябрём. Сборник очерков и воспоминаний. – Т.: 1961. –С. 248-249.
3. Шукурова Х.С. Социализм и женщины Узбекистана. –Т.: Узбекистан, 1970. –С. 201-216.
4. O'zbekiston xotin-qizlarining I syezdi. Statistik ocherklar. –Toshkent, 1950. – B. 38.
5. Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса в Узбекистане. -Т.: Фан, 1975. –С. 196-212.

6. Jo'rayeva N. D. O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida xotin-qizlarning o'rni (XX asrning 20-30-yillari). –T., 2004. –B. 73.

7. Коммунистическая партия Узбекистана в борьбе за решение женского вопроса в период строительства социализма. –С. 309-310.

ZO'RAVONLIK FENOMENINING TARIXIY ILDIZLARI VA SIVILIZATSIYALARARO MULOQOTLARDA UNING AKS SADOSI

Abdulfaizova Durdona Ikromjon qizi – Andijon davlat universiteti “Ijtimoiy falsafa” yo‘nalishi tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur tezisdan zo‘ravonlik fenomenining tarixiy ildizlari, uning ijtimoiy-falsafiy mohiyati va sivilizatsiyalararo muloqotlarda aks etishi tahlil qilinib, inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishga qaratilgan xalqaro huquqiy hujjatlar, xususan, inson, ayol va bolalar huquqlarini kafolatlovchi normativ-me‘yoriy asoslar ko‘rib chiqilgan. Zo‘ravonlikning turli shakllari – jismoniy, ruhiy, jinsiy va iqtisodiy bosim ko‘rinishida namoyon bo‘lishi, uning tarixiy manbalarda urushlar, qullik, diniy ta‘qiblar va gender tengsizliklar misolida ifodalanishi yoritiladi. Shuningdek, globallashtiruv davrida zo‘ravonlikning yangi ko‘rinishlari – iqtisodiy ekspluatatsiya, ekologik zo‘ravonlik va kiberzo‘ravonlikning jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta‘siri ochib berilgan. Tadqiqotda zo‘ravonlikni bartaraf etishda huquqiy-me‘yoriy chora-tadbirlar bilan bir qatorda falsafiy tafakkur va madaniy integratsiyaning o‘rni ham alohida ta‘kidlab o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: zo‘ravonlik, inson huquqlari, sivilizatsiyalararo muloqot, tarixiy ildizlar, gender tengsizlik, iqtisodiy ekspluatatsiya, huquqiy-me‘yoriy asoslar, falsafiy tafakkur, globallashtiruv.

Bugungi kunda zo‘ravonlik inson huquqlarining eng jiddiy buzilishi sifatida xalqaro hamjamiyatda dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Inson huquqlariga oid qator xalqaro hujjatlarda shaxsning barcha huquq va erkinliklarga ega bo‘lishi, shuningdek kamsitish, zo‘ravonlik, hech kimning qiynoqqa yoki shafqatsiz, g‘ayriinsoniy yoxud qadr-qimmatni xorlovchi muomala va jazoga duchor etilmasligi kabi qoidalar mustahkamlab qo‘yilgan. Insonga nisbatan, shu jumladan oiladagi zo‘ravonlikni taqiqlovchi va ularning profilaktikasi bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishni talab qiluvchi xalqaro huquqiy hujjatlarni shartli ravishda quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

a) inson huquq, erkinlik va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga oid xalqaro hujjatlar

b) ayollar huquq, erkinlik va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga oid xalqaro hujjatlar

v) bolalar huquq, erkinlik va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga oid xalqaro hujjatlar

Mazkur xalqaro hujjatlarda insonning barcha huquq va erkinliklarga ega bo‘lishi, shuningdek kamsitish, zo‘ravonlik, hech kimning qiynoqqa yoki shafqatsiz, g‘ayriinsoniy yoxud qadr-qimmatni xorlovchi muomala va jazoga duchor etilmasligi kabi qoidalar mustahkamlab qo‘yilgan.

Zo‘ravonlik insoniyatning ilk davrlaridan boshlab mavjud bo‘lgan ijtimoiy hodisadir. U dastlab kuch va hokimiyatni ta‘minlash vositasi sifatida namoyon bo‘lgan. Lotin tilidagi *violencia* so‘zidan kelib chiqqan “zo‘ravonlik” atamasi kuch ishlatish, shiddatlilik va o‘zgalarning irodasiga qarshi majburlash ma‘nolarini anglatadi [1]. Ingliz tilidagi *violate* fe‘li ham shu ildizdan kelib chiqqan bo‘lib, muqaddas yoki daxlsiz narsani buzish, tahqirlash jarayonini ifodalaydi [2].

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tomonidan zo‘ravonlikka ta‘rif quyidagicha berilgan: O‘linga, psixologik zararga, noto‘g‘ri rivojlanishga yoki mahrumlikka sabab bo‘luvchi o‘ziga, boshqa shaxsga, guruhga yoki jamiyatga qarshi har qanday kuchni qasddan qo‘llash, tahdid qilish yoki jarohat yetkazish zo‘ravonlikdir [3]. Shuningdek zo‘ravonlikka O‘zbekiston Respublikasining “Ayollarni zulm va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi qonunida quyidagicha ta‘riflanadi: zo‘ravonlik- jismoniy, ruhiy, jinsiy yoki iqtisodiy bosimni qo‘llash yoki qo‘llash bilan tahdid qilish yo‘li bilan ayollarga nisbatan ularning hayoti, sog‘lig‘i, jinsiy daxlsizligi, sha‘ni, qadr-qimmati va qonun bilan qo‘riqlanadigan boshqa huquq va erkinliklariga tajovuz qiladigan qonunga xilof harakat (harakatsizlik)[4]. Yuqoridagi ta‘riflardan kelib chiqib bizningcha zo‘ravonlik insonga turli xil usullarda (jismoniy, ruhiy, jinsiy yoki iqtisodiy) zarar keltirishi mumkin bo‘lgan harakat yoki harakatsizlikdir.

Tarixiy manbalarda zo‘ravonlik turli shakllarda uchraydi: davlatlar o‘rtasidagi urushlar, diniy ta‘qiblar, qullik tizimi, kolonializm, gender va oilaviy zo‘ravonliklar. Sivilizatsiyalararo muloqotlarda zo‘ravonlik ko‘pincha qarama-qarshilik, resurslar uchun kurash yoki mafkuraviy to‘qnashuvlar shaklida yuzaga kelgan. Shu sababli zo‘ravonlikni faqatgina jismoniy kuch sifatida emas, balki ijtimoiy-madaniy, siyosiy va iqtisodiy fenomen sifatida ham ko‘rish lozim.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab inson huquqlari global miqyosda asosiy qadriyat sifatida tan olinib boshlandi. BMT Bosh Assambleyasida qabul qilingan “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi”da insonning sha‘ni va qadr-qimmati daxlsizligi, uni qiynoqqa solish yoki zo‘ravonlikka duchor etish mumkin emasligi qat’iy belgilangan [5].

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) esa zo‘ravonlikni uch asosiy toifaga bo‘ladi: o‘z-o‘ziga nisbatan zo‘ravonlik, shaxslararo zo‘ravonlik va jamoaviy zo‘ravonlik [6]. Bu tasnif zo‘ravonlikning ko‘lamini kengroq tahlil qilishga yordam beradi va uni faqat jismoniy kuch emas, balki psixologik, iqtisodiy va ijtimoiy tazyiq shaklida ham tushunish zarurligini ko‘rsatadi.

Sivilizatsiyalararo muloqot doimo ikki tomonlama xarakterga ega: bir tomondan u hamkorlik, madaniyatlararo boyish va taraqqiyot imkonini beradi, ikkinchi tomondan esa to‘qnashuvlar va zo‘ravonlik xavfini ham yuzaga chiqaradi. Masalan, diniy konfessiyalararo munosabatlarda o‘zaro muloqot ko‘pincha tinchlik va bag‘rikenglikni mustahkamlasa-da, tarixda diniy zo‘ravonlik va ta‘qiblar ham keng tarqalgan. Globallashuv davrida zo‘ravonlikning yangi shakllari – iqtisodiy ekspluatatsiya, ekologik zo‘ravonlik, kiberzo‘ravonlik – jamiyatlararo munosabatlarda tobora ko‘proq sezilmoqda. Shu bois sivilizatsiyalararo muloqotda zo‘ravonlikka qarshi kurash nafaqat huquqiy-me‘yoriy darajada, balki falsafiy tafakkur va madaniy integratsiya asosida olib borilishi zarur.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, zo‘ravonlik insoniyat tarixida eng qadimiy ijtimoiy hodisalardan biri bo‘lib, u doimo kuch, hokimiyat va resurslar uchun kurash

jarayonida yuzaga kelgan. Bugungi globallashuv davrida esa uning yangi ko‘rinishlari jamiyat taraqqiyotiga tahdid solmoqda. Shu bois zo‘ravonlikka qarshi kurash faqat jinoiy-huquqiy choralar bilan emas, balki madaniy integratsiya, falsafiy yondashuv va xalqaro hamkorlik asosida olib borilishi lozim. Sivilizatsiyalararo muloqotning samaradorligi ham aynan inson huquqlarini ta‘minlash, zo‘ravonlikning har qanday ko‘rinishiga barham berish orqali yuzaga chiqadi. Shunday ekan, zamonaviy jamiyatda tinchlik, bag‘rikenglik va adolat tamoyillarini mustahkamlash zo‘ravonlikka qarshi kurashning eng muhim shartidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Zo‘ravonlik. Onlayn etimologiya lug‘ati. [<https://www.etymonline.com/word/violence>] (murojaat sanasi: 17.08.2025).
2. Violate. Onlayn etimologiya lug‘ati. [<https://www.etymonline.com/word/violate>] (murojaat sanasi: 17.08.2025).
3. Krug et al., „World report on violence and health“ World Health Organization, 2002.
4. <https://www.gendernadad.uz/ru/document/2469>
5. United Nations. Universal Declaration of Human Rights. UN General Assembly, 1948.
6. Krug, E.G., Dahlberg, L.L., Mercy, J.A., Zwi, A.B., Lozano, R. World Report on Violence and Health. Geneva: World Health Organization, 2002.

ROSSIYA IMPERIYASI VA MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI O‘RTASIDAGI ELCHILIK ALOQALARINING SIVILIZATSIYALARARO MULOQOTDAGI TALQINI

Boratov Dilshod Zokir o‘g‘li – O‘zbekiston milliy universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda sivilizatsiyalararo transformatsiyalashuv jarayonining Rossiya imperiyasi va Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi XIX asr 70-yillarda olib borilgan diplomatik aloqalardagi o‘ziga xosligi tahlil etilgan. Shuningdek, elchilarning ba’zi xatti-harakatlarining ushbu jarayondagi mazmuni ochib berilgan. Jumladan, o‘z davlatlarining asrlar davomida shakllangan va sivilizatsiyaning ajralmas qismiga aylangan diplomatik etiketlaridan voz kechish orqali Osiyo diplomatiyasi bilan transformatsiyaga kirishish sabablari aniq manbalar orqali yoritiladi.

Kalit so‘zlar: diplomatik transformatsiya, Rossiya imperiyasi, Afg‘oniston, N.G.Stoletov, Serdar Abdullaxon, siyosiy etiketlar, ikkinchi raqamli siyosiy aktor.

Ma‘lumki, sivilizatsiyalarning o‘zaro to‘qnashuvi va transformatsiyasi hududlar, mintaqalar hamda tor ma‘noda ikki davlat o‘rtasidagi siyosiy-ijtimoiy, savdo, madaniy aloqalarda ham o‘z aksini topadi. Xususan, diplomatik aloqalar va rasmiylarning muzokaralarida ham ikki hududning o‘z sivilizatsion an‘nalari o‘rtasidagi o‘xshashliklar bilan birga tafovutlar ham ko‘zga tashlanadi. Muzokaralarning ko‘zlangan natijaga erishishi uchun tomonlar o‘z diplomatik etiketlaridan voz kechishi yoki ikkinchi davlat siyosiy udumlarini qabul qilishi lozim bo‘ladi. Ushbu jarayonni sivilizatsion transformatsiya deb baholash mumkin.

Jumladan, XIX asr 2-yarmidan o'zining eng yuqori darajasini kasb etgan Rossiya imperiyasi va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi diplomatik aloqalarda ushbu holat tez-tez ko'zga tashlanib turadi. Bunga bir necha sabablar o'z ta'sirini o'tkazgan. Avvalo, aynan XIX asrning 70-80-yillarida inglizlar bilan Markaziy Osiyo masalasidagi o'zaro raqobatning tamomila yangi bosqichga chiqqanligi, qolaversa, xalqaro geopolitik maydondagi sodir bo'layotgan muhim jarayonlar har ikki tomonning Markaziy Osiyo masalasidagi qarashlariga ham ta'sir o'tkazishi tabiiy edi.

Elchiliklarning ahamiyati haqida so'z borganda Kobul hukumatining ham Peterburgdan yuborilgan elchiliklarga munosabatini takidlab o'tish lozim. Diplomatiya etiketlarga ko'ra, elchilikni qabul qiluvchi davlat ushbu elchilikka o'z xurmatini izhor etishning bir necha usullaridan foydalanadi. Bulardan biri elchilikni qabul qilish yoki boshqacha aytganda kutib olishdayoq ko'rinadi. Gap shundaki, 1878-yilda imperator nomidan yuborilgan diplomat N.G.Stoletov boshchiligidagi elchilikning kutib olish uchun Afg'oniston amiri Sheralexon alohida ahamiyat bergan.[3;88] Afg'oniston chegarasiga kirgan rus elchilariga ushbu hudud rasmiylari hamroxlilik qilishi bilan cheklanilmasdan amir Sheralexon Kobul rasmiylarini ham elchilarni kutib olish uchun yuboradi. Bu esa g'arb va sharq sivilizatsiyasining diplomatik munosabatlardagi ilk to'qnashuvi edi deb hisoblash mumkin.

Bunga yorqin misol elchilik guruhi Jalriz qishlog'iga yetganda ularga yaqin oraqada Kobul hukumatining rasmiy vakili Sheralexon yuborgan Serdar Abdullaxon bilan uchrashishlari haqida xabar beriladi. Serdar Abdullaxon Kobulning eng tajribali amaldorlaridan bo'lib, yoshi 70 yoshlar atrofida edi. [7;303] Ushbu jarayon ham bizga Afg'on hukumatining Rossiya bilan munosabatlarga jiddiy e'tibor qaratayotganligi va ularni munosib kutib olishga harakat qilganligini ko'rsatadi.

Serdar Abdullaxon bilan uchrashuv maxsus chodirda bo'lib o'tadi. Ushbu uchrashuvda aniq masalalar yuzasidan so'z bormasada, Kobul vakili elchilarga keyingi yo'nalishda ular afg'on hukumati rasmiy vakili, Afg'oniston tashqi ishlar vaziri Vazir Shax Muhammadxon bilan rasmiy uchrashuv bo'lishi haqida xabar beradi. Bundan xulosa shuki, Kobul hukumati elchilik guruhini kutib olish uchun bosqichli ya'ni Kobulga yaqinlashgan sari yuqori lavozimdagi amaldorlarni elchilarni kutib olish uchun jo'natadi. [5;117] Bu holat rus elchilari uchun kutilmaganlik effektiga ega edi. Chunki ular o'zlariga qadar Markaziy Osiyoga tashrif buyurgan diplomatlar tomonidan to'plangan materiallar bilan yaqindan tanishgan bo'lishsada, bu kabi diplomatik yondashuvlardan bexabar edilar. Shunga qaramasdan elchilar Amir Abdurahmonning barcha tashabbuslariga rozilik berish orqali o'z missiyalari yo'lida afg'on diplomatiyasini hamda sivilizatsiyasini qabul qilishga, boshqacha, aytganda transformatsiyalashuvga rozilik berishgan edi.

Kobul va Sank-Peterburg hukumatlari orasidagi diplomatik aloqalar jarayonlarida bir necha o'ziga xos usullardan foydalanishgan. Masalan, Elchilik guruhi a'zolari Maydan hududi orqali harakat qilishganda Serdar Abdulla bir kuni kech tushganda elchilar chodiriga kelib, guruh shifokori I.Yavorskiy bilan shaxmat o'shnamoqchi ekanligini aytadi. Rus elchilik guruhi a'zosi bu taklifni xurmat bilan qabul qiladi. O'yin davomida rus vakilining yutish imkoniyati imkoniyati bo'lishiga qaramasdan, u bir necha yon berishlarni amalga oshiradi.

Shu tariqa elchlilar Kobul sari harakatlanishda davom etishadi. Kobul yo'nalishidagi oxirgi hududlardan biri bu Arxangil vodiysi deb ataladi. Aynan mazkur hududga yetganda elchilik guruhi qarshisidan Kobulning navbatdagi rasmiy

vakillari kelishadi. Bu rasmiy vakillar Afg'oniston tashqi ishlar vaziri boshchiligidagi kishilar sanalib, ular o'zaro elchilik munosabatlarining keyingi bosqichida muhim hisoblanuvchi iliq so'zlar bilan o'z ehtiromlarini bildirishadi.

Bu uchrashuv ham ikki davlat o'rtasidagi diplomatik elchilik aloqalarining bir necha nozik jihatlarini ochib beradi. Masalan, o'zaro salomlashishdan so'ng Rus elchilik guruhi a'zolari Kobul rasmiylari kelgan ulovlarga joylashishadi. Ahamiyatli jihati shundan iboratki Kobul rasmiylari 3 ta fil va bir qancha otlarda kelishgan edi. O'sha davrda muhim siyosiy shaxslar fillarda harakatlanishi odat sifatida qaralgan edi. Elchilik guruhi rahbari N.Stoletov Afg'oniston vaziri bilan birgalikda aynan bir filda harakatlana boshlashadi. [7;307] Bu ham siyosiy jihatdan ko'p narsani anglatar edi. Ya'ni Afg'oniston vaziri elchilik rahbarini o'z filiga taklif qilishi avvalo xurmat ramzi, qolaversa o'zaro do'stona munosabatlarni o'rnatilishi uchun ham poydevor bo'lishini bu ikki vakil timsolida Rossiya-Afg'oniston tomonlari tushunilishini ham anglash qiyin emas edi. Ushbu o'ziga xoslik ham yuksak sivilizatsion yutuqlarga erishgan ikki xalqning o'z siyosiy maqsadlari yo'lida umumiylik hosil bo'lishiga mo'nelik qilmaganliklari aksincha rasmiylarning o'zi ushbu jarayon tashabbuskorlari bo'lishganligini ko'rsatadi.

Ushbu elchilik missiyasi o'zining ko'p jihatlarini bilan Rus-Afg'on munosabatlarini ochib beradi. Shunday jihatlardan biri bu elchilik munosabatlarining qanday tus olishi nafaqat ikki davlat o'rtasidagi yoki Markaziy Osiyoda siyosiy vaziyatga qolaversa xalqaro munosabatlarga ham bog'liq ekanligini ko'rsatib beradi. Ya'ni Rossiya imperiyasi va Afg'oniston munosabatlari xalqaro munosabatlar va geopolitik jarayonlar fonida tashkil etilar edi.[5;115]

Jumladan, N.Stoletov boshchiligidagi guruh Kobulga yaqinlashar ekan ular Toshkentdan maxsus xabar olishadi. Ushbu xabar Turkiston General-Gubernatori K.P.Kaufman tomonidan yuborilgan bo'lib, unda Peterburg hukumati tomonidan yuborilgan xabarnoma ko'rsatilgan edi. N.Stoletov qabul qilgan ushbu xabarnomada asosan xalqaro maydondagi voqealardan eng muhimi hisoblangan Berlin kongresi haqida so'z boradi. Unga ko'ra Berlin Kongressi o'z yig'ilishlarini tugatganligi, yakunda asosiy shartnoma Turkiya bilan imzolanganligi, Serbiya va Chernagoriyaning mustaqilligi e'tirof etilganligi, Rossiya esa o'z harbiy ko'maklari uchun 400 mln rubl miqdorida pul olishi belgilab qo'yilgan edi. Bu esa o'zaro munosabatlarda yuz berishi mumkin bo'lgan sivilizatsion transformatsiyalashuv jarayonining ma'lumotlar bilan doimiy taminlanganligi va jarayonning ongli ravishda boshqarilganligini ko'rsatib beradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, G'arb va Sharq sivilizatsiyalarining XIX asr ikkinchi yarmidagi transformatsiyalashuv jarayonini o'zida aks ettirgan jarayonlardan biri bu shubhasiz-diplomatik aloqalar hisoblanadi. Bunda siyosiy yon berishlar, kuchlar nisbatining transformatsiyalashuvdagi amahiyati, missiyaga yuklatilgan vazifalarning ushbu jarayonni tezlashtirishi mumkinligini alohida takidlab o'tish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кузнецов А.И., Райков Ю.А., Самойленко В. В. История дипломатии России. —М.: Издательство «Аспект Пресс», 2018.

2. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856-1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. —М.: Товарищество научных изданий КМК, 2012.

3. Ураков Д.Ж. Туркистон генерал-губернаторлигининг қўшни давлатлар билан сиёсий ва иқтисодий aloqalari. –Т., 2021.
4. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии. –М.: Наука, 1974.
5. Харатишвили Г.С. Русские путешественники, посетившие Афганистан при эмире Шер Али-хане (1863–1879) //Вестник СПбГУ. 2009. № 13.
6. Хидоятлов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в (60-70-х гг.). –Т.: Фан, 1969.
7. Яворский И.Л. Путешествие Русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878-1879 годах. – СПб., 1882.

MUHAMMAD VAFOYI KARMINAGIYNING “TUHFAT UL-XONIY” ASARIDA MANG‘ITLAR SULOLASI HOKIMIYATINING LEGITIMLIGI MASALASI

Egamberdiyev Alisher Muzaffar o‘g‘li – O‘zbekiston Milliy universiteti tayanch
doktoranti

Annotatsiya. Maqolada Muhammadvafoyi Karminagiyning “Tuhfat ul-xoniy” asarida Buxoro xonligida mang‘itlar sulolasi hokimiyatining mafkuraviy jihatdan qonuniylashtirilishi masalasi tahlil qilinadi. Asar ashtarxoniylar sulolasi tanazzulga yuz tutib, chingiziy bo‘lmagan mang‘itlar hokimiyat tepasiga kelgan XVIII asrning murakkab siyosiy o‘tish davrida yaratilgan bo‘lib, yangi sulolaning hukmronlikka bo‘lgan huquqini asoslashga qaratilgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat mahsulidir. Tadqiqotda Karminagiyning Movarounnahrda ko‘p asrlik legitimlik an‘anasi – “Chingiziylik tamoyili”dan voz kechib, uning o‘rniga yangi mafkuraviy yondashuvni ilgari surgani ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar. Tuhfat ul-xoniy, Muhammadvafoyi Karminagiyning, mang‘itlar sulolasi, legitimlik, Chingiziylik tamoyili, Muhammad Rahimxon, Buxoro amirligi, ashtarxoniylar, Nodirshoh, tarixnavislik.

Muhammadvafoyi Karminagiyning saroy tarixnavisligi an‘analari asosida yaratilgan “Tuhfat ul-xoniy” (“Xonning tuhfası”) asari XVIII asrning ikkinchi yarmida Buxoro xonligida ashtarxoniylar sulolasining tanazzuli va mang‘itlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi bilan kechgan murakkab siyosiy o‘tish davrining mahsulidir [1; 114]. Muallifning ushbu tarixiy jarayonlarning bevosita guvohi va ishtirokchisi bo‘lgani asarning qiymatini oshiradi. Mazkur manba voqealarni xronologik tartibda bayon qilish bilan birga, birinchi mang‘it hukmdori Muhammad Rahimxon shaxsini ulug‘lash orqali yangi sulola hukmronligini qonuniylashtirishga qaratilgan yaqqol g‘oyaviy-siyosiy vazifani bajargan. Shu bois, asar bugungi kunda mang‘itlar sulolasining siyosiy legitimlik konsepsiyasi qanday mafkuraviy asoslar yordamida shakllantirilganini tadqiq etish uchun muhim ahamiyatga ega.

Adabiy jihatdan “Tuhfat ul-xoniy” murakkab, qofiyali nasr – saj‘ uslubida yozilgan bo‘lsa-da, voqealarning keng qamrovli yoritilishi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, geografik hamda etnografik ma‘lumotlarga boyligi bilan O‘rta Osiyo tarixining birlamchi manbalari qatoridan o‘rin oladi [2; 47]. Muallif asarda o‘zini “muharriri

avroqi pareshonxotiriy” (parishonxotir varaqlar yozuvchisi) deya kamtarlik bilan tilga olsa-da [3; 20], matnning chuqur tahlili uning saroydagi siyosiy jarayonlar va mafkuraviy kurashlardan nihoyatda yaxshi xabardor ekanini ko‘rsatadi. Asar tili va uslubi Karminagiyning o‘z davri uchun mukammal bilimga ega bo‘lgani, islomiy ilmlar, xususan, Qur‘on oyatlari va hadislarini o‘z siyosiy qarashlarini asoslash uchun mahorat bilan qo‘llay olganini namoyon etadi. Uning maqsadi – Mang‘itlar sulolasini, ayniqsa Muhammad Rahimxonni ilohiy iroda bilan taxtga chiqqan qonuniy va adolatli hukmdor sifatida taqdim etishdan iborat edi. “Tuhfat ul-xoniy”ning Sankt-Peterburg, Qozon, Toshkent, Madina, Dushanbe kabi shaharlarda 29 ta qo‘lyozma nusxasi mavjudligiga qaramay [3; 2], asarning bugungi kungacha o‘zbek tiliga mukammal tarjimasi amalga oshirilmagan. Ilmiy jamoatchilik uchun muhim voqea sifatida uning tanqidiy matni ilk bor 2017-yilda Dushanbeda saqlanayotgan uchta qo‘lyozma asosida kirill yozuvida Xo‘jandda nashr etildi [4; 8], va mazkur tahlil aynan shu nashrga asoslanadi.

“Tuhfat ul-xoniy” so‘nggi ashtarxoniy hukmdor Abulfayzxonning qatl etilishi va Muhammad Rahimxonning taxtga chiqishi bilan bog‘liq siyosiy beqarorlik sharoitida vujudga keldi. Bunday vaziyatda chingiziylar an‘anasiga bog‘lanmagan yangi sulola xalq va zodagonlar oldida o‘z hukmronligini oqlash uchun kuchli mafkuraviy asosga muhtoj edi. “Tuhfat ul-xoniy” ana shu dolzarb ijtimoiy-siyosiy ehtiyojga javoban yaratilgan bo‘lib, uning maqsadlaridan biri – chingiziy bo‘lmagan mang‘itlar sulolasining hokimiyatga kelishini tarixiy va g‘oyaviy jihatdan oqlash, Muhammad Rahimxon shaxsini qonuniylashtirish va uning hukmronligini ilohiy taqdirning namoyon bo‘lishi sifatida taqdim etishdan iborat edi [5; 128]. Shu tariqa, “Tuhfat ul-xoniy” mang‘itlar hokimiyatining rasmiy mafkurasini shakllantirgan va uning dastlabki tarixiy naqlini yaratgan manba vazifasini o‘tagan.

Asar Buxoro amirligining tashkil topishi, mang‘itlar sulolasining dastlabki yillardagi siyosiy kurashlari, ma‘muriy va harbiy islohotlari haqida noyob ma‘lumotlar berishi bilan ajralib turadi. Unda Muhammad Rahimxonning taxtga o‘tirish jarayonlari, raqiblariga qarshi kurashi va davlatni boshqarish usullari batafsil yoritiladi. Biroq, asar muallifning o‘z homiysi bo‘lgan hukmdorga bag‘ishlab yozilgani sababli, unda xolislikdan ko‘ra subyektiv yondashuv va voqealarni mang‘itlar manfaati yo‘lida talqin qilish ustuvorlik qiladi. Masalan, Karminagiyning o‘z narrativ strategiyasida Muhammad Rahimxonning raqiblarini doimiy ravishda siyosiy raqib sifatida emas, balki axloqan buzuvchi shaxslar sifatida tasvirlaydi, ularga nisbatan “mufsid” (buzg‘unchi) yoki “xabisnahmat” (yomon niyatli) kabi so‘zlarni qo‘llaydi [3; 77, 75].

Ushbu jarayonlarning cho‘qqisi sifatida Muhammadvafoyi Karminagiyning Buxoro xonligidagi hokimiyatning ashtarxoniylardan mang‘itlarga o‘tishidagi hal qiluvchi palla – Eron shohi Nodirshoh Afshor bilan bo‘lajak Buxoro amiri Muhammad Rahimbiyning uchrashuvini batafsil tasvirlaydi [3; 99–104]. Muallifning yozishicha, Muhammad Rahimbiy Movarounnahrda boshqa zodagonlar bilan birga Nodirshohning harbiy qarorgohiga borganida, shoh uni alohida izzat-ikrom bilan kutib oladi. Muzokaralar davomida Rahimbiy Movarounnahrda siyosiy boshboshdoqlik va xalqning nochor ahvolini bayon etadi. Uning aql-zakovati va samimiyatidan ta’sirlangan Nodirshoh Movarounnahr taqdirini hal qiluvchi yig‘in o‘tkazib, unda nomigagina hukmdor bo‘lgan Abulfayzxonni amalda taxtdan ag‘darilganini e‘lon qiladi. Nodirshoh butun hokimiyatni – mamlakatni boshqarish

vakolatini – to‘liq Muhammad Rahimxonga topshiradi. Shu bilan birga, ko‘p asrlik an‘anani saqlash maqsadida xutba va tanga zarb etishni Chingizxon avlodidan bo‘lgan biror shahzoda nomidan davom ettirishga ruxsat beradi, biroq bu faqat ramziy ma’noga ega bo‘lib, real hokimiyat to‘liq Rahimxon qo‘lida jamlanishini belgilaydi. Bu voqea, aslida, Rahimxonning mamlakatning to‘laqonli, mustaqil hukmdori sifatida tan olinishi edi.

Asarda bu hokimiyat almashinuvining huquqiy va axloqiy asosi Nodirshoh nutqi orqali beriladi. Shoh zodagonlarga qarab, nega aynan chingiziy bo‘lmagan Rahimxon tanlanganini quyidagicha asoslaydi: “...muvaqqiyatli va yuksak nasabli oliyjanob Rahimxon ixtiyoriga topshiramiz, toki u ham zohiran va botinan, o‘zining uzoqni ko‘ra bilishi bilan izzat va shon-sharafli avlodlar jumlasidan va qudratli ajdodlar toifasidan bo‘lgani uchun xalqning muhim ishlariga mas’ul bo‘lsin va xos-u avom ishlarining tartibiga mutasaddi bo‘lsin” [3; 102]. Bu iqtibos – yangi sulola legitimligining muhim jihatidir. Karminagiyning bu so‘zlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, u vorislikni qonuniylashtirishda vorisning shaxsiy fazilatlaridan ham ko‘ra, uning “oliyjanob” va “qudratli ajdodlar”ga mansubligi haqidagi g‘oyaga ko‘proq urg‘u beradi. Bu esa chingiziylar an‘anasidan voz kechishni oqlashga qaratilgan mafkuraviy qadam edi.

Hokimiyatni Muhammad Rahimxonga topshirish jarayonida uning shaxsiy fazilatlarini (“uzoqni ko‘ra bilishi”) tan olingani holda, asosiy e’tibor uning “izzat va shon-sharafli avlodlar” hamda “qudratli ajdodlar” vakili ekaniga qaratiladi. Mang‘itlar ajdodlari hech qachon qonuniy hukmdor bo‘lmaganiga qaramay, ularga “qudratli” va “shon-sharafli” kabi sifatlar berilishi orqali Karminagiy yangi sulolaning hukmronlikka bo‘lgan da’volariga tarixiy va axloqiy asos yaratishga urinadi. Bu, Movarounnahrda asrlar davomida hukmron bo‘lgan va hukmdorlik faqat Chingizxon avlodlariga tegishli degan tushunchaga asoslangan legitimlik andozasidan ongli ravishda voz kechish edi. Mang‘itlar bu an‘anaga zid ravishda hokimiyatni egallaganlari uchun ularga o‘z hukmronligini oqlashning mutlaqo yangi ko‘rinishi zarur edi. Muhammad Rahimxonning qon-qarindoshlik (chingiziylik) o‘rniga, uning ajdodlarining “qudrati” va “shon-sharafi”ga urg‘u berish – bu legitimlikni qat’iy shajaraviy tamoyildan moslashuvchan axloqiy-siyosiy (ya’ni, boshqarishga munosib ajdodlarga egalik) tamoyilga o‘tkazishga qaratilgan urinishdir.

Xulosa qilib aytganda, Muhammadvafoyi Karminagiyning “Tuhfat ul-Xoniy” asari Buxoro amirligida Mang‘itlar sulolasining hokimiyatga kelishi va uning dastlabki legitimlik tamoyillarining shakllanishini o‘rganish uchun muhim ahamiyatga ega manbadir. Saroy tarixchisi sifatida muallif Muhammad Rahimxon hukmronligini oqlashni o‘z oldiga aniq maqsad qilib qo‘ygan. U hukmdor nasabining oliyjanob ekanligini ta’kidlash orqali uning taxtga chiqishini tabiiy va qonuniy voqea sifatida ko‘rsatishga intilgan. Shu tariqa, Mang‘itlar vorislik tizimining mafkuraviy asoslarini yaratishda chingiziylik an‘anasini chetlab o‘tib, vorisning legitimligini qat’iy qon-qarindoshlik rishtalaridan ajratib, uning o‘rniga ajdodlarning siyosiy qudrati va shaxsiy axloqiy fazilatlarini kabi yangi mezonlarni joriy etishga harakat qiladi. Bu esa Movarounnahrda hukmdorlik konsepsiyasining transformatsiyasidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

¹. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI – XVIII в.в. (письменные памятники). – Ташкент: Фан, 1985. – 266 с.

². Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари (қадимг замон ва ўрта асрлар). – Тошкент: Ўқитувчи, 2001. – 352 б.

³. Муҳаммадвафои Карминай. Тўхфат-ул-хонӣ / Муқаддима, таҳияи матн, нусхабадал, таълиқот ва феҳристҳои Чамшад Қўразода ва Нурулло Ғиёсов. – Хучанд: Нури маърифат, 2017. – 420 с.

⁴. Zamonov A., Egamberdiyev A. Buxoro amirligi tarixi (XVIII asr oʻrtalari – XIX asr oʻrtalari). – Toshkent: Tamaddun, 2022. – 184 b.

⁵. Тулибаева Ж.М., Исахан Г.Т. Арабографические источники по истории Казахстана: Фонд Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. – Астана: РГУ «Национального центра археографии и источниковедения, 2013. – 154 с.

MARKAZIY OSIYODA TRANS-KASPIY TEMIRYO‘L TARMOG‘I QURILISHINING MAQSAD VA VAZIFALARI

Ergashov Javokhir Inomjon o‘g‘li – Jizzax viloyati Jizzax shahar 29-maktab
o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur tezis XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi tomonidan qurilgan Trans-Kaspiy temiryo‘l tarmog‘ining Markaziy Osiyo mintaqasidagi siyosiy, iqtisodiy va strategik maqsadlarini ilmiy tahlil qiladi. Tadqiqot jarayonida arxiv hujjatlari, zamonaviy ilmiy adabiyotlar va tarixiy manbalar asosida temiryo‘lning geosiyosiy ahamiyati, mustamlakachilik siyosatidagi roli hamda mintaqaviy iqtisodiyotga ta’siri yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Trans-Kaspiy temiryo‘li, Markaziy Osiyo, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik siyosati, iqtisodiy integratsiya, “Katta o‘yin”.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga kengayishi bilan mintaqada transport-kommunikatsiya infratuzilmasi, xususan, temiryo‘l qurilishi dolzarb masalaga aylandi. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy, balki geosiyosiy manfaatlarga ham xizmat qildi. Markaziy Osiyo uchun Britaniya va Rossiya imperiyalari orasida kechgan siyosiy kurashda(geosiyosatda “Katta o‘yin” nomini olgan) Rossiya imperiyasining bir qancha maqsadlarini amalga oshirish uchun ushbu temiryo‘l qurilgan.

Foydalanilgan manbalar to‘plami Trans-Kaspiy temiryo‘lining turli nuqtai nazarlardan tahlilini ta’minlaydi. 1890-yilda olim Dobson George “Markaziy Osiyoda Rossiya temiryo‘li qurilishi” kitobida ushbu temiryo‘lning qurilish jarayonlari haqida batafsil ma’lumot beradi. Michael P. Gerace ning 2004-yilda nashr qilingan “Harbiy kuch, nizolar va savdo” tadqiqot ishidan esa Markaziy Osiyoni egallashda va keying yillarda iqtisodiy maqsadlar yo‘lida temiryoldan foydalanish jarayoni yoritilgan. Bu tarixiy jarayon haqida Britaniyaning nufuzli “The Times” nashri 1919-yilda Trans-Kaspiy temiryo‘li kurashi nomli maqola ham chiqargan. Bundan tashqari G. N. Gurzonning 1889-yilda nashr qilingan “Rossiya Markaziy Osiyoda” nomli maqolasida ham geosiyosiy ahamiyatga ega bo‘lgan ushbu temiryo‘l tarmog‘i haqida qayd qilingan.

Trans-Kaspiy temiryo‘li qurilishidan Rossiya imperiyasi qanday maqsadlarga erishishni rejalashtirgan edi?

1. Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi harbiy-siyosiy ustunligini mustahkamlash. Harbiy qo‘shinlarni temiryo‘l orqali tashib keltirish oson va tez edi. [1;47]

2. “Katta o‘yin” davrida Britaniya imperiyasiga qarshi geostrategik pozitsiyani mustahkamlashda temiryo‘l muhim vazifa bajarar edi.[2;180]

3. Temiryo‘l orqali mahalliy tovarlari tashib ketish va Rossiya markaziy hududlaridan mahsulotlarni keltirish oson edi. Shu tariqa ichki bozorlarni Rossiya mahsulotlari bilan to‘ldirib, xonliklarni iqtisodiy va siyosiy iskanjaga olish oson kechardi.

1879-yilda M.Skobelev boshchiligida ushbu temiryo‘l qurilishi boshlandi. Ushbu loyiha Kaspiy dengizining sharqiy qirg‘oqlarida joylashgan Bagarli temiryo‘l stansiyasidan boshlanib, Mashhad, Saraxs, Buxoro, Toshkent kabi yo‘nalishlarda qurib bitkazilgan edi. 1888-yilga kelib Trans-Kaspiy temiryo‘l tarmoqlari Buxoro va Samarqand shaharlariga, bu yerdan esa Jizzax uyezdi orqali 1898-yilda Toshkent va Andijongacha qurib bitkazildi. Shu tariqa Markaziy Osiyoning asosiy shaharlari Temiryo‘l orqali integratsiyalandi.

Natijada hududlarga harbiy qismlarni keltirish va siyosiy boshqaruv yanada osonlashdi. Bundan tashqari mintaqadagi paxta yetishtirish hududlari Rossiya to‘qimachilik sanoati bilan bog‘landi. Birgina paxta tashishni o‘zida katta o‘sinh bo‘ldi. Xususan, 1888-yilda 873000 pud paxta tashilgan bo‘lsa, 1893-yilda temiryo‘l orqali 3 million 588000 pud paxta tashildi[1;49]. Mahalliy bozorlarga Rossiya sanoat mahsulotlari keltirildi.

Temiryo‘l harbiy ustunlikni yanda oshirdi. Xususan, harbiy qismlarni tezlik bilan joylashtirildi va qo‘shin ta‘minotini yengillashdi[3;19].

Qo‘zg‘olonlarini tezda bostirish imkoniyatini oshdi. Ushbu temiryo‘lining qurilishi Markaziy Osiyo tarixida tub burilish yasadi. U mintaqani Rossiya imperiyasining iqtisodiy va siyosiy makoniga to‘liq integratsiyaladi. Shu bilan birga, temiryo‘l milliy iqtisodiyotning xomashyo bazasiga aylanishi, mahalliy hunarmandchilikning qisqarishi va mustaqil iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlarining cheklanishiga ham sabab bo‘ldi.

Temiryo‘l orqali Rossiya imperiyasi o‘zining Markaziy Osiyodagi hukmronligini mustahkamladi, xonliklar ustidan nazoratni kuchaytirdi va “Katta o‘yin” sharoitida Britaniya imperiyasiga qarshi strategik ustunlikka erishdi hamda temiryo‘l Markaziy Osiyoni xomashyo yetkazib beruvchi hudud sifatida imperiya iqtisodiyotiga integratsiyaladi[2;182]. Paxta yetishtirish va ishlab chiqariladigan neft hajmi keskin oshdi, ammo bu jarayon mahalliy iqtisodiyotning mustaqil rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi, hunarmandchilik va an‘anaviy ishlab chiqarish qisqardi[4;28].

Trans-Kaspiy temiryo‘l tarmog‘ining qurilishi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyo tarixida muhim burilish nuqtasini tashkil etdi. Bu inshoot Rossiya imperiyasi tomonidan nafaqat iqtisodiy, balki strategik va geosiyosiy maqsadlarda barpo etilgan bo‘lib, mintaqaning siyosiy xaritasini tubdan o‘zgartirdi hamda Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatining asosiy tayanchi bo‘lib xizmat qildi. Shu bilan birga, u Markaziy Osiyo jamiyatining keyingi modernizatsiya jarayonlariga

ham muayyan ta'sir ko'rsatdi: transport aloqalari kengaydi, yangi iqtisodiy yo'nalishlar yuzaga keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dobson George. "Markaziy Osiyoda Rossiya temiryo'li qurilishi". 1890.
2. P.Gerace. "Harbiy kuch, nizolar va savdo". 2004.
3. "The Times" nashri. "Trans-Kaspiy temiryo'li kurashi" nomli maqola. 1919-yil 3-mart.
4. G.N. Gurzon. "Rossiya Markaziy Osiyoda". 1889.

O'RTA ASR TURKIY YOZUV MADANIYATI RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Eshchanov Zakir Xudayarovich – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. O'rta asr davrida Markaziy Osiyoda turkiy yozuv madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi jarayoni ko'p qirrali hodisa bo'lib, bu davrda turli yozuv tizimlarining qo'llanilishi kuzatiladi. Ushbu maqolada VIII-XV asrlar oralig'ida turkiy yozuv madaniyatining asosiy rivojlanish bosqichlari, yozuv tizimlarining o'zgarishi va adabiy tillarga ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida tarixiy manbalar, qo'lyozmalar va arxeologik topilmalar asosida turkiy yozuv madaniyatining ijtimoiy-siyosiy sharoitlarga bog'liqligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: turkiy yozuv, o'rta asr, Markaziy Osiya, yozuv tizimi, adabiy til, madaniy meros.

Kirish. O'rta asr turkiy yozuv madaniyati Markaziy Osiyo tarixida alohida o'rin tutadi va O'zbekiston madaniy merosining poydevorini tashkil etadi. VIII-XV asrlar davomida turkiy xalqlar orasida yozuv madaniyatining rivojlanishi nafaqat adabiy va ilmiy faoliyat sohalarida, balki davlat boshqaruvi, diplomatiya va ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida muhim o'zgarishlar yuzaga keltirdi.

Bugungi kunda milliy o'zlikni anglash va tarixiy ongni mustahkamlash jarayonida o'rta asr turkiy yozuv madaniyatini tadqiq etish alohida dolzarflik kasb etmoqda. Globallashuv sharoitida milliy madaniy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirish uchun o'tmishning boy adabiy merosini o'rganish zarur hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, qadimgi Orxon-Enasoy yodgorliklaridan tortib to Navoiy davrigacha bo'lgan yozuv madaniyatining rivojlanish jarayonini o'rganish zamonaviy O'zbekiston tarixshunosligi uchun muhim vazifa hisoblanadi.

Muhokama va Natijalar. O'rta asr turkiy yozuv madaniyati masalasi ko'plab o'zbek va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Rus va sovet turkologiyasida V.V.Bartold, S.E.Malov, A.N.Kononov, V.V.Radlov, I.V.Stebleva kabi olimlarning asarlari alohida o'rin tutadi.

V.V.Bartold o'zining "Turkiston tarixi" asarida Markaziy Osiyodagi yozuv madaniyatining rivojlanishini keng tahlil qilgan [1;156] va islom madaniyatining turkiy yozuvga ta'sirini ko'rsatgan [1;203]. S.E.Malov "Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari" asarida runik yozuvning grammatik va leksik xususiyatlarini o'rganib [4;89], bu yozuv tizimining turkiy tillar tarixidagi o'rnini aniqlagan [4;112].

A.N.Kononov va V.V.Radlov turkiy tillarda yozuv madaniyatining shakllanish jarayonini tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etgan[2;78]. Ular o'z asarlarida turkiy yozuvning fonetik va grammatik xususiyatlarini tahlil qilib, arab yozuvining turkiy tillarga moslashtirilish jarayonini ko'rsatgan [6;245].

Turk olimi Z.V.Togan "Turkiston tarixi" asarida turkiy xalqlarning madaniy rivojlanishida yozuvning rolini alohida ta'kidlab o'tgan va o'rta asr turkiy yozma yodgorliklarining tarixiy qiymatini baholagan.

O'zbek turkologiyasida H.Qosimov, A.G'ulomov, A.Hasanov, E.Fozilov, B.Valixo'jayev kabi olimlarning ishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

H.Qosimov "O'zbek tili tarixi" asarida o'zbek adabiy tilining shakllanish jarayonida yozuv madaniyatining rolini tahlil qilgan. A.G'ulomov o'zining ko'plab tadqiqotlarida "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig" kabi yirik yodgorliklarning tilshunoslik va tarixshunoslik jihatdan ahamiyatini ko'rsatgan [3;67].

E.Fozilov "O'zbek adabiyoti tarixi" asarida o'rta asr turkiy adabiy yodgorliklarining badiiy va madaniy qiymatini baholagan. B.Valixo'jayev esa o'z tadqiqotlarida Navoiy davri yozuv madaniyatining xususiyatlarini o'rganib, chig'atoy adabiy tilining rivojlanishidagi muhim bosqichlarni aniqlagan.

Ammo shu bilan birga, o'rta asr turkiy yozuv madaniyatining rivojlanish tendensiyalarini kompleks tahlil qiluvchi, uning barcha bosqichlarini qamrab oluvchi monografik tadqiqotlar etishmovchiligini ta'kidlash lozim. Ayni paytda bu mavzuni zamonaviy metodologik yondoshuvlar asosida qayta ko'rib chiqish va yangi arxiv materiallarini jalb qilish zaruriyati mavjud.

O'rta asr davomida turkiy xalqlar orasida bir necha yozuv tizimi qo'llanilgan. Bularning eng muhimlari quyidagilardir:

Runik yozuv tizimi - VIII-X asrlarda Orxon-Enisoy hududlarida keng tarqalgan. Bu yozuv tizimi asosan qadimgi turkiy tillarning yozma shaklini aks ettirgan va siyosiy-harbiy mazmundagi yodgorliklar yaratishda ishlatilgan [7;134].

Uyg'ur yozuvi - IX-XIII asrlarda Sharqiy Turkistonda rivojlangan [5;23]. Bu yozuv tizimi sog'diy yozuvidan kelib chiqqan bo'lib, asosan buddaviy va manaviy adabiyot yaratishda qo'llanilgan [5;45].

Arab yozuvi asosidagi turkiy yozuv - XI asrdan boshlab islom madaniyatining ta'sirida shakllanib, keyingi asrlarda turkiy adabiy tillarga asosiy yozuv tizimi bo'lib qolgan.

XI asr boshlaridan e'tiboran Markaziy Osiyoga islom dinining kirib kelishi turkiy yozuv madaniyatida tubdan o'zgarishlar yuzaga keltirdi. Bu jarayon bir necha bosqichda amalga oshdi:

Birinchi bosqich (XI-XII asrlar) - Arab alifbosining turkiy tillarga moslashtirilishi va islomiy adabiyotning turkiy tilga tarjima qilinishi.

Ikkinchi bosqich (XII-XIII asrlar) - Turkiy tilda mustaqil islomiy adabiyot asarlarining yaratilishi va ilmiy terminologiyaning rivojlanishi [8;156].

Uchinchi bosqich (XIV-XV asrlar) - Turkiy adabiy tilning mukammal shaklga kelishi va klassik adabiyot asarlarining yaratilishi.

O'rta asr turkiy yodgorliklari va ularning ahamiyati. O'rta asr turkiy yozuv madaniyatining rivojlanishini "Divonu lug'otit turk" (Mahmud Koshg'ariy, XI asr) [3;234], "Qutadg'u bilig" (Yusuf Xos Hojib, XI asr) [9;89], "Muhabbatnomax" (Xorazm, XII asr) kabi yirik adabiy yodgorliklar orqali kuzatish mumkin.

Bu asarlarda turkiy tilning grammatik tuzilishi, leksik boyligi va stilistik imkoniyatlari to'liq namoyon bo'lgan [10;78]. Shuningdek, ular o'sha davr turkiy jamiyatining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotini aks ettiruvchi muhim tarixiy manbalar hisoblanadi.

O'rta asr turkiy yozuv madaniyati quyidagi ijtimoiy funktsiyalarni bajargan:

- Ma'muriy funktsiya - davlat idoralarida rasmiy hujjatlar tayyorlash;
- Diniy funktsiya - islomiy ta'limot va adabiyot yaratish;
- Madaniy funktsiya - xalq og'zaki ijodini yozma shaklga keltirish;
- Ta'lim funktsiya - bilim-ma'rifat tarqatish va savodxonlikni oshirish.

Tenishev E.R. fikricha o'rta asr turkiy yozuv madaniyatining rivojlanishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan [8;203]:

Iqtisodiy omillar - Ipak yo'li savdo yo'llarining rivojlanishi, shaharlar va hunarmandchilik markazlarining o'sishi;

Siyosiy omillar - yirik turkiy davlatlarning tashkil topishi va markazlashgan ma'muriyat tizimining shakllanishi;

Madaniy omillar - turli madaniyatlar bilan aloqalar o'rnatilishi va ilmiy markazlarning rivojlanishi;

Diniy omillar - islom dinining qabul qilinishi va yangi ta'lim tizimining joriy etilishi.

Xulosa. O'rta asr turkiy yozuv madaniyatining rivojlanishi murakkab va ko'p bosqichli jarayon bo'lib, bu davr turkiy xalqlarning madaniy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan. VIII-XV asrlar davomida turkiy yozuv madaniyati runik yozuvdan arab yozuvi asosidagi tizimga o'tish, islom madaniyati bilan uyg'unlashuv va klassik adabiy tilning shakllantirish bosqichlaridan o'tgan.

Bu davrda yaratilgan yirik adabiy yodgorliklar nafaqat turkiy xalqlarning madaniy merosi, balki jahon madaniyatining ham ajralmas qismi hisoblanadi. O'rta asr turkiy yozuv madaniyatining tadqiqi zamonaviy turkologiya fanining rivojlanishi va turkiy xalqlarning tarixiy o'tmishini to'liqroq o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Bartol'd V.V. Turkiston tarihi. - Toshkent: O'zbekiston SSR FA nashriyoti, 1963.
2. Kononov A.N. Grammatika turketskogo yazyka. - Leningrad: Nauka, 1956.
3. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. - Toshkent: Fan, 1960-1963.
4. Mallov S.E. Pamyatniki drevneturkskoy pis'mennosti. - M.-L.: AN SSSR, 1951.
5. Nadjip E.N. Uygursko-russkiy slovar'. - M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1968.
6. Radlov V.V. Opyt slovary turkskikh narechiy. - SPb., 1893-1911.
7. Stebleva I.V. Poetika drevneturkskikh pamyatnikov. - M.: Nauka, 1976.
8. Tenishev E.R. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika turkskikh yazykov. - M.: Nauka, 1984.
9. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. - Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1971.
10. Zajaczkowski A. Najstarsza wersja turecka "Husrav u Širin" Qutba. - Warszawa: PWN, 1958.

SHAHARLARNING EVOLYUTION INSTITUTIONALLASHUVIDA AN'ANAVIYLIK BILAN ZAMONAVIYLIKNING SINTEZI

Masharipov Baxtiyar – O'zbekiston milliy universiteti "Sotsiologiya" kafedrası
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada muallif zamonaviy shaharsozlikda alohida ijtimoiy jihat hisoblangan gender munosabatlarga o'z e'tiborini qaratadi. "Gender tenglik" davlat dasturlarining amaliyotga joriy etilishi zamonaviy urbanizatsiya shart-sharoitlari davrida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Davlat va jamiyat taraqqiyotiga daxldor har qanday masalaning yechimi xalq bilan o'zaro konsensus asosida tashkil qilinishi, mavjud muammolarni bartaraf etishda jamoatchilik fikri eshtilishi, zarur bo'lganda muayyan tizim nazoratini jamoatchilikka topshirilishi ijobiy o'zgarishlarni taqdim etadi. Tadqiqot obyekti hisoblangan gender tadqiqotlarda yangi innovatsion texnologiyalardan foydalanishning zaruriyati masalalari muallif tomonidan bevosita sotsiologik tadqiqotlar asosida ilmiy tahlili beriladi. Bunda inson omili, inson kapitali va tabiat uyg'unligi masalalari sotsiologik metodologiya asosida urbanizatsiyalashuv jarayonlariga tadbiiq etilgan.

Kalit so'zlar: urbanizatsiya, gender, shaharsozlik, innovatsiyalar, inson omili, inson kapitali, oila-nikoh, turmush tarzi, ijtimoiy voqelik

Shaharlar evolyution institutsionallashuvining tarixi uzoqlarga borib taqaladi. Lekin, ushbu tarix insoniyat tarixidan qisqa bo'lib, bu davr asosan jamiyatlar rivoji tarixiga mos keladi. Shaharlar jamiyatning hududiy birikmasi (sotsiumi) shaklida sinfiy tuzum, ya'ni quldorlik davrida ko'proq rivojlana boshladi. Umuman olganda, tadqiqotchilar shaharlarning vujudga kelishini ijtimoiy mehnat taqsimoti bilan bog'laydilar.

Tarix fanidan ma'lumki, dastlabki ijtimoiy mehnat taqsimoti dehqonchilikning chorvachilikdan ajralib chiqishi bilan belgilanadi. Ijtimoiy hayotda dehqonchilikning, jumladan, sug'orma dehqonchilikning paydo bo'lishi, aholini muqim bir joyda yashash, doimiy manzilgoh yerlar (statsionar) tashkil etilishiga sabab bo'ldi. Hosildorlikni oshirish maqsadida dastlabki sug'orish inshootlari yoki vositalarining og'ir qo'l mehnati vositasida yordamida qurilishi bilan odamlarning jamoa bo'lib yashash uchun hududiy birliklarini paydo qilardi. Shunday bo'lsa-da, u davrlarda ushbu birliklar qishloq yoki shahar nomi bilan atalmagan.

Shaharsozlik va shahar aholisi ijtimoiy mehnat taqsimotining navbatdagi bosqichi, ya'ni dehqonchilikdan hunarmandchilik va savdo-sotiqning ajralib chiqishi natijasida paydo bo'ladi. Ushbu kasbdagi kishilar bevosita qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanmaydilar, binobarin, ular tovar ayirboshlash, almashtirish tizimida vositachilik qilar ekanlar, bir vaqtning o'zida turli xil mehnat qurollari ishlab chiqarishni ham yo'lga qo'yadilar. Aholining qulay yashash maskanlarida istiqomat qilishga intilishlari, keyinchalik shaharlarni paydo bo'lishiga olib keldi.

Shaharlarning zamonaviylashib, taraqqiy etib borishida urbanizatsiya jarayonlarining faollashuvi, sanoatning rivojlanishi, bank-moliya tizimi, transport infratuzilmasining mujassamlashuvi bilan yanada takomillashib boradi. Ta'kidlash joiz, shahar tushunchasi o'z ta'rifiga ko'ra hamma joyda bir xil talqin qilinmaydi.

Mintaqaviy, hududiy, iqlimi, geografik joylashuv xususiyatlaridan kelib chiqib shaharlar kontingenti belgilanishi mumkin. Xususan, Markaziy Osiyo, jumladan, O'zbekistonda shaharlar an'anviy xususiyatlarga ko'ra, Sharq madaniyatini o'zida ifodalab, u sug'orma dehqonchilik, savdo va hunarmandchilik negizida rivojlanib kelgan. Shu boisdan ham, shaharsozlikning har qanday ko'rinishida marketlar tizimi bilan birgalikda dehqonchilik va attorlik bozorlari o'z xususiyatlarini saqlab kelmoqda.

G'arb mamlakatlarida shaharlarning maqomi, unda istiqomat qilayotgan aholi soni va zichligi, arxitekturaning qurilish shakli va joylashuvi, har bir manzilning bajaradigan ishi va vazifasiga qarab belgilanadi. G'arb mamlakatlarida aholisi 1,5 ming yoki 2 ming kishi bilan mavjud bo'lgan shahar yoki shaharchalar tez-tez uchraydi. Ammo Sharqda, xususan Markaziy Osiyo, O'zbekistonda bu jihat uchramaydi. Jumladan, mamlakatimizda 35 ming, 40 ming aholisi bor bo'lgan qishloqlar mavjudligini ta'kidlash mumkin. Hindiston, Xitoy, Pokiston, Bangladesh, Eron kabi mamlakatlarda shahar va qishloqlar o'rtasidagi tafovutlarda bundan ham yuqori statistik raqamlar kuzatilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasida 1972 yildan boshlab shahar maqomini olish uchun kamida 7 ming aholi vakili istiqomat qilishi, hamda ularning katta qismi qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lmagan sohalarda band bo'lishligi shart qilib belgilanadi [1; 62].

Shahar tushunchasi murakkab mazmun kasb etib, turli fan vakillari uni turlicha talqin etadilar. Iqtisodiy fanlar uchun asosan ishlab chiqarish, sanoat markazi sifatida e'tirof qilinsa, geografiyada uning demografik omillari, kartografiya va relyefi, sotsiologiyada kundalik hayot va turmush tarzi masalalari, tarixchi uchun undagi arxeologiya va madaniy meros masalalari muhim ahamiyat kasb etadi. Shaharlarni o'rganish, avvalambor, ularning genezisi va genetik xususiyatlarini tadqiq etishdan boshlanadi. Tarixiy manbalarga tayangan holda, o'rganilayotgan shahar yoki shaharchaning nima sababdan aynan shu hududda joylashganligi, unga ta'sir etgan omillar, geoiqtisodiy va geosiyosiy jihatlari qiziqtiradi. Mahalliy tadqiqotchi M.Xatamova yozganidek, "shaharlarning shakllanishi jarayonlari o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u o'zida jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotini aks ettiradi. Shahar madaniyati taraqqiyot jarayonining o'zi murakkab voqelik bo'lib, u bir tomondan umumiy ijtimoiy va iqtisodiy qonuniyatlarni, boshqa tomondan esa siyosiy tarixning aniq bir voqeligini ko'rsatib beradi" [2; 8-9].

Tarixiy jihatdan olib qaralsa, shaharlarni o'rganish retrospektiv, ya'ni oldinga qo'yilgan maqsad nuqtai nazaridan davriylik tamoyillariga ko'ra, ma'lum bir vaqt mobaynida bo'lib o'tgan lokal (mahalliy) tomonlarini yoritishga diqqat qilinadi. Ilm-fanda uni sotsial tarix, yoki og'zaki tarix deb ham yuritish mumkin. Ushbu soha tarix fani bilan gavdalantirilsa ham, unda sotsiologiyaga oid metodologiya va usullardan keng foydalaniladi. XX asrning atoqli mutafakkiri, fransiyalik sotsiolog olim P.Burdye bu yondashuvni "sotsial makon" atamasi bilan izohlaydi. Unga ko'ra: "Atrof-muhitni qanday bo'lsa, shu holatda o'rganish va kuzatib borish lozim. Bizni o'rab turgan sotsial maydon bir qator makonlardan tashkil topgan va undagi har bir mavqe (insonlar) o'zlari joylashgan ma'lum nuqtada tizimli harakat qiladi. Shu sababli ham ular turli o'zgarishlarni o'z makonlari orqali izohlaydilar"[3; 16].

Har qanday o'rganilayotgan shahar obyekti, uning qadimiyligi yoki zamonaviyligidan qat'i nazar, genetik xususiyatlariga e'tibor qaratiladi. Har bir

shaharning “eski” va “yangi” qismiga oid guruhlar ajratib ko‘rsatiladi. Lekin har ikki holatda ham ushbu atamalar nisbiy hisoblanadi. Vaqtlar o‘tishi bilan an’anaviylikka aylangan zamonaviylik “eski shahar” ma’nosiga aylanib borishi va yangi texnologiyalar va investitsiyalar hisobiga takomillashtirilgan arxitektura hisobiga “yangi shahar” ko‘rinishi shakllanishi mumkin. Shaharlar geografiyasini tadqiq etishda, ularning katta-kichikligi bo‘yicha tasniflashdan iborat bo‘ladi. Sotsiologiyada shaharlar o‘z tasnifiy turiga ko‘ra: a) katta; b) o‘rta; v) kichik shaharlarga bo‘linadi. Maxsus tadqiqotlar, xususan lokal tadqiqotlarda shaharlarning tipologizatsiyasi yana boshqa tasniflarga bo‘linishi mumkin.

Shaharlar va shahar aholisi ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini yoritishda, uning iqtisodiy-geografik o‘rni, ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil etilishi shakllariga alohida e’tibor qaratish kerak bo‘ladi. Bu borada shaharlardagi ishlab chiqarish, ya’ni sanoatning mujassamlashuvi, ixtisoslashuvi, kooperatsiya (savdo-sotiq)dagi xususiyatlari, kombinatsiyalashuv (ishlab chiqarish, birinchi navbatda zavod va fabrikalar) majmualari va turizm salohiyati (arxitektura me’morchiligi, gastronomiya, teatr va muzeylar, istirohat bog‘lari va b.) bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar farqlanadi.

Shaharlarning geografik joylashuvida uning chegaradoshlik joylashuvi xususiyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, katta va yirik shaharlar atrofida kichik shaharlar joylashganmi yoki qishloqlarga ulanib ketadimi? Yoki megapolis sifatida ikki yoki uchta katta shaharlar bir-birlarini to‘ldiradimi? Ushbu yirik shaharlarning ekotizimi qanday joylashgan. Shaharning atrofi tog‘li hududmi, yoki okean va dengizlar bilan qurshalganmi? Balkim qumliklar va cho‘l hududi o‘rtasida tashkil topgan ko‘rinishga egadir. Mo‘tadil iqlimlimi, yoki keskin kontinental? Aholisi monoetnik (faqat bitta millat vakillaridan tashkil topgan) tarkibdami, yoki polietnik (turli xil millat vakillaridan tashkil topgan) xususiyatlarga farqlanadimi? Shu kabi savollar yordamida ham shaharsozlikdagi ijtimoiy-ma’naviy infratuzilmalarni aniqlashtirish imkoni yaratiladi.

Har qanday shaharning ijtimoiy funksiyalarini ijtimoiy-iqtisodiy innovatsiyalar ko‘rsatkichlari darajasini belgilaydi. Xususan, tibbiyot, ta’lim, san’at va madaniyat, jismoniy tarbiya va sport, transport bilan ta’minlanganlik sifati aholining ijtimoiy-madaniy kayfiyatini belgilab beradi. Tadqiqotchilar bu ko‘rsatkichlarni “farovonlik indeksi”, “baxtlik indeksi”, “hotirjamlik indeksi”, “sog‘lom turmush tarzi indeksi” kabi omillar bilan baholaydilar. Shaharlar funksiyasining tahlili, ularning demografik jarayonlarini o‘rganish bilan to‘ldirilishi maqsadga muvofiq. Shaharlarning demografik rivojlanib borish jihatlari, undagi aholi miqdorining o‘sish sur‘atlarida o‘z aksini topadi. Shuning uchun ham shaharsozlikda aholi miqdorining dinamikasi, tabiiy va mexanik harakati, yosh darajasi va jinsiy omillar, milliy tarkibga ko‘ra aniqlanadi [4; 23].

Shahar sotsiologiyasini o‘rganishda “geurbanistika” va “urbanistika” atamalariga alohida urg‘u qaratiladi. Geourbanistikada shaharlarning katta-kichikligi, zichligi, ular orasidagi masofa, urbanistik va hududiy-urbanistik tarkib o‘rganiladi. Shuningdek, unda shahar manzilgohlarining hududiy tashkil etilishidagi murakkab shakllar, ya’ni shahar aglomeratsiyalari mamlakat miqyosida yoki hududlar doirasida alohida tadqiqot obyekti sifatida olib qaraladi. Urbanistik tarkib deganda, biz shaharlar zichligi, zichlik tarkibi va tarkib mavqesini tushunamiz. Hududlararo urbanistika tarkibini mamlakatning turli joylaridagi viloyat va tumanlarning har xil

rivojlanish bosqichidagi shahar (shaharcha)larning yirik (mega) shaharlar, xususan, poytaxt bilan qaysi darajada bog‘langanligi, ehtiyojlari ta‘minlanganligi nazarda tutiladi.

An‘anaviylik bilan zamonaviylik uyg‘unligi qiyosiy tahlil etilar ekan, shaharning o‘zini alohida olib qarash, uni yopiq tizim shaklida tahmin qilish maqsadga muvofiq bo‘lmaydi. Chunki har qanday shahar tizimini olib qaraladigan bo‘linsa, uning sug‘orma dehqonchilik bilan bog‘liq ildizlarini inobatga olgan holda, negizida qishloq turmush tarzi bilan bog‘liq simbioz mavjudligini inkor etib bo‘lmaydi. Sug‘orma dehqonchilikni yo‘lga qo‘yish uchun davlat bir daryo havzasidan kam bo‘lmagan hududda markazlashgan bo‘lishi, aholi ijtimoiy xarakterida esa davlat boshlig‘i va amaldorlariga nisbatan hurmat va itoatkorlik, o‘zaro munosabatlarda esa murosazoslik, andisha va hokazolar ustuvor bo‘lishi lozim [5; 12]. Shaharlar qanchalik tez rivojlanib borsa, uning qishloq hayoti bilan orasidagi ziddiy tafovutlar ortib boradi. Ushbu obyektiv borliq va haqiqatni shaharlar geografiyasi bilan bog‘liq qurilishlar, arxitektura materiallaridagi an‘anaviylikdan ilm-fan yutuqlari asosida takomillashtirilgan mahsulotlar hisobiga o‘zgarib borishi ma‘lum. Agar dastlabki shaharlarning uzoq o‘tmishda paydo bo‘lishligini ijtimoiy mehnat ta‘siri bilan izohlansa, uning keyingi funksional tiplari hududiy mehnat taqsimotining natijasi bilan ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Зиядуллаев С. Региональные проблемы экономики Узбекистана / С.Зиядуллаев. –Ташкент: Фан, 1986. – С. 62.
2. Хатамова М. О‘zbekiston shaharlari VI – VIII asrlarda (Choch vohasi misolida) –Toshkent: Yangi nashr, 2017. – B. 8-9.
3. Бурдые П. Социология социального пространства / М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. –С. 16.
4. Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В.М., Муртазаева Р.Х. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект / –Ташкент: Университет, 1998. –С. 23.
5. Mamanov A. Milliy mentalitet: xususiyatlar va omillar / Samarqand, 2022. – B. 12.

1932-1940 YILLARDA FARG‘ONA VILOYATI KONSERVA ZAVODLARINING MUAOMMOLARI VA TARIXIY TAJRIBASI

Omonov Yaxyo Akbarjon o‘g‘li – Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada 1932-1940-yillar Farg‘ona viloyati konserva zavodlarining ishlab chiqarish jarayoni muammolari, xususan zavodlar uchun xom-ashyo yetishmasligi va sifatsiz mahsulot ishlab chiqarilishining sabablari ochib beriladi. Mahsulot tanqisligining oqibatlari tarixiy dalillar asosida izohlanadi.

Kalit so‘zlar: Oziq-ovqat sanoati, Farg‘ona viloyati konserva sanoati, Namangan konserva zavodi, meva-sabzavotlar, pomidor, karam, bodring, turshak, “muz omborlari”.

O'zbekistonda oziq-ovqat sanoati rivojlanish tarixini o'rganish hozirgi davrda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda oziq-ovqat xavfsizligi masalalarini oldini olishda o'tmishda oziq-ovqat sanoatidagi rivojlanish davrlarini, ulardagi kamchilik va xatolarining qanday oqibatlariga olib kelganligini o'rganish va hayotga tadbqiq etish tarixchilarning oziq-ovqat tarmoqlaridagi islohotlarning olib borilishida dolzarb ahamiyatga egadir. Shu jihatdan Farg'ona viloyatida konserva zavodlarining tarixiy tajribasini o'rganish zarurati paydo bo'ladi. Oziq-ovqat ishlab chiqarish sanoat korxonalarining faoliyati bo'yicha ko'plab ilmiy izlanishlar mavjud bo'lib, ularda sovet davrida yaratilgan tadqiqotlarda KPSS va MKning qarorlarini bajarilishi va ularga aholining munosabatlari siyosiy jihatdan bo'rtirib, maqtab yoritilib borilgan. Jumladan, N.Spirin, L.Kokina, B.Kislyakov, F.Bezdudniy, K.Filatov, V.Zotov, N.Sharov, A.Xavin va boshqalarning ishlarida sovet davridagi oziq-ovqat sanoatining barcha ishlab chiqarishdagi jarayonlari faqat ijobiy jihatlari yoritib o'tilgan [1].

Mustaqillik yillariga kelib O'zbekistonda ko'plab oziq-ovqat sanoatidagi kamchiliklar, ayrim oziq-ovqat sanoat korxonalarining yo'qolib ketishi, ba'zilarining sinishi va ulardagi jiddiy salbiy kamchiliklarning atrofga va iqtisodga salbiy ta'sirlari o'rganila boshlandi. Tadqiqotchilar I.Karimov, Sh.Tulaganov, A.Xakimovlarning ishlarida oziq-ovqat sanoatining rivojlanishi va muammolari haqida tadqiqotlar qilingan [2]. Ammo, 1932-1940-yillarda Fargona viloyati konserva zavodlarining faoliyatidagi muammolar o'rganilmagan.

1932-yil sentyabrda SSSR VKP (b) MQ, MIQ va XKKning "Go'sht va konserva sanoatini rivojlantirish to'g'risida"gi qarori e'lon qilindi [3]. Mazkur qaror O'zbekiston SSR, xususan Farg'ona viloyati konserva sanoatiga o'zining bevosita ta'sirini ko'rsatib, meva-sabzabot ta'minoti va konserva zavodlaridagi ishlab chiqarish rejasining o'sishiga olib keldi.

1933-yilda Namangan uyezdi meva-sabzabot tresti rejani 89 foizga bajargan [4]. Shuningdek, Namangan konserva zavodi ham rejani to'liq bajara olmagan. Masalan, zavod 1933-yilda ishlab chiqarish rejasini 28 foizga bajargan, xolos [5]. O'zbekiston SSR Oziq-ovqat komissarligi zavod direktorlaridan rejalarni o'z vaqtida bajarishni qat'iy talab etsada, uni amalda bajarishga yetarli imkoniyat bo'lmagan. Farg'ona viloyati konserva zavodlariga yuklatilgan rejalarni bajarilishiga bir qancha omillar to'sqinlik qilgan. Bularga birinchidan, mavjud meva-sabzavotlarni tashib kelish yaxshi yo'lga qo'yilmagan. Ikkinchidan, konserva zavodlarida xomashyo yetishmagan. Masalan, 1934-zavodda ishlab chiqarish uchun xomashyo yetarli bo'lmagan [2]. Shuning uchun Farg'ona viloyati konserva zavodlari rejalarni bajarishda zavodlarga keltirilgan barcha mahsulotlarni qayta ishlashiga sabab bo'lgan. Bu o'z navbatida sifatsiz mahsulotlar ishlab chiqarilishiga olib kelgan. Chunonchi, 1933-yilda ishlab chiqarilgan tuzlangan bodring yetarli darajada tuzlanmaganligi aytiladi [6].

O'zbekiston SSR Meva-sabzavot boshqarmasi direktori Kupriyanov tomonidan 1934-yil 5-sentabrda Namangan konserva zavodiga yuborgan 227148-sonli xatida sentyabr oyida yuborilgan qayta ishlangan mahsulot talabga javob bermagani ta'kidlanadi [7]. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning sifati pastligining yana bir sababi xomashyoni tashishdagi kamchiliklar edi. Masalan, 1934-yil Farg'ona viloyati konserva zavodlarida mevalarni tashishda ehtiyotsizlik oqibatida ular ezilib, pachoqlanib ketishi doimo kuzatilgan. Bu esa o'z navbatida, bor xomashyodan imkon qadar foydalanishga rejalarni o'z holicha bajarilishini taqazo etgan. Ta'kidlash joizki,

Namangan konserva zavodidan ayrim hollarda rejadan tashqari qo'shimcha talablar yuklatilgan. Masalan, zavod sabzini konservalash bo'yicha rejani bajarish bo'lsa-da, O'zbek konserva sanoat tresti yana qo'shimcha sabzi konservasini yuborish vazifasini qo'ygan. Shu kabi qo'shimcha vazifalar Farg'ona viloyati konserva zavodlari tomonidan bajarib kelingan. Ammo, bu kabi ortiqcha vazifalar uchun qo'shimcha oylik va ishchi kuchisiz amalga oshirilgan. O'zbekiston SSR Yengil sanoat xalq komissarligi 1938-yilda 1937-yildan qolib ketgan rejani bajarish maqsadida yillik rejani 165 tonnadan 475 tonnaga oshirganiga qaramasdan, Namangan konserva zavodi 1938-yilda ham hukumatning topshirig'i bo'lgan qattiq danakli mevalarni (o'rik, shaftoli va hakoza mevalarni) tayyorlash rejasini bajarmagan [8].

1938-yilning o'zidayoq O'zbekiston SSR Yengil sanoat xalq komissarligidan Namangan konserva zavodi direktori Sherbinga yuborilgan xatda rejalar o'z vaqtida bajarilmaganligi uchun e'tiroz bildirilgan. Bajarilgan rejalar esa sifatsiz sabzavotlardan tayorlanganligi tanqid qilinadi. Zavod o'z rejasini bajara olmasligiga asosli sabablardan yana biri 1938-yilda ham Namangan konserva zavodi mevalarni sotib olishda past narxlar belgilangani uchun ko'p holatlarda kolxozlar zavodga mevalarni sotmagan. Bu ham xomashyoning yetishmasligiga zavod oldiga qo'yilgan rejalarining bajarilmasligiga olib kelgan. Farg'ona shahridagi konserva zavodi 1939-yilda o'n oylik rejani 42 foizga bajargan, xolos. Buning asosiy sababi, zavodni mahsulot bilan ta'minlash yaxshi yo'lga qo'yilmagan edi. Tuman va shaharlar pomidor, karam, bodring, turshak va boshqa mahsulotlarni o'z vaqtida yetkazib bermagan. Bularning barchasi korxonada 6 kun davomida ishlarning to'xtab qolishiga ham olib kelgan [9]. Farg'ona viloyatidagi konserva zavodlari ishdan vaqtincha to'xtab qolishiga zavod uskunalaridagi ba'zi ehtiyot qismlarining tez eskirishi ham katta ta'sir ko'rsatgan. Shunday bo'lsa-da, Farg'ona viloyatida mavjud konserva zavodlari 1940-yilda 1065 ming banka konserva mahsulotlari ishlab chiqargan edi.

1938-yilda Namangan konserva zavodi rahbariyati hududdagi kolxozlarga yetishtirilgan barcha mevalarni konserva zavodiga topshirishni so'raydi. Zavod rahbariyati turli byurokratik yo'llar bilan kolxozlardan mevalarni olib kelgan. Kolxozlar zavodga ko'p miqdorda sifatsiz mahsulot topshirishi oqibatida zavod ixtiyoridagi ot-aravalarni samarasiz ishlatish sodir bo'lgan. Ayrim hollarda zavodga butunlay yaroqsiz mevalar kelib turgan. Masalan, 1938-yilda zavod tayyorlov omboriga katta qismiga qurt tushgan o'riklar keltirilgan. Bundan tashqari, zavod xomashyoga bo'lgan talabni va o'z navbatida rejani bajarish maqsadida 1938-yilda turli tashkilotlarga qarashli yerlardagi mevalarni sotib olishga harakat qilgan edi. Shuningdek, zavodning 1938-yildagi nazorat dalolatnomalarida zavod va O'zbeksabzavot birlashmasining kelishuvi qayd etilgan. Kelishuv shartlarini zavod o'z vaqtida bajara olmaydi. Natijada, birgina 1938-yilda O'zbeksabzavot birlashmasidan 150 tonna chesnokni o'z vaqtida olib ketmaganligi uchun chesnoklar buzilish arafasiga kelib qolgan [10].

Xulosa qilib, tadqiq etilayotgan davrda Farg'ona viloyati konserva zavodlari xomashyo bilan o'z vaqtida va yetarli miqdorda ta'minlanmasligi, kolxozlar tomonidan meva-sabzavotlarni zavod uchun arzon narxda sotmasligi, kolxozlarning o'zidagi mahsulot yetishmasligi muammolari zavodlardagi rejalarini belgilangan muddatlarda va to'liq bajarilishiga to'sqinlik qilgan. Shunday bo'lsa-da, Farg'ona

viloyati konserva zavodlari ishlab chiqarish rejalari yildan-yilga o'sib borishi tadqiqot davri uchun xarakterli bo'lib qoldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1) Спирин Н.В., Кокина Л.И. Политика Коммунистической партии по вопросам развития легкой промышленности СССР. М., 1973. - С. 4.;

2) Кисляков Б.И. Легкая промышленность в девятой пятилетке. М.: Легкая индустрия. 1976. –С. 144.

3) Гўшт ва косерва саноатини ривожлантириш хақида. / Қизил Ўзбекистон. 1932 йил 3 октабр.

4) Namangan VDA. R-30-jamg'arma, 1-ro'uxat, 11-yig'ma jild, 5-varaq.

5) Namangan VDA. R-30-jamg'arma, 1-ro'uxat, 2-yig'ma jild, 4-varaq.

6) Namangan VDA. R-30-jamg'arma, 1-ro'uxat, 2-yig'ma jild, 7-varaq.

7) Namangan VDA. R-30- jamg'arma, 1- ro'uxat, 9-yig'ma jild, 53-varaq.

8) Namangan VDA. R-30-jamg'arma, 1-ro'uxat, 19-yig'ma jild, 1-varaq;

9) Қ.Юсупов. Фарғона консерва заводини ўпирилишидан чиқариш керак. / Қизил Ўзбекистон. 1939 йил 29 ноябр.

10) Namangan VDA. R-30-jamg'arma, 1-ro'uxat, 19-yig'ma jild, 34-varaq.

IJTIMOIIY TRAGEDIYANING BADIY TAHLILIDAGI NAZARIY YONDASHUVLAR

Raxmonova Yulduz Xusanovna – Toshkent davlat transport universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Falsafiy nuqtai nazardan, fojiaaviylik insonning orzu va intilishlari bilan reallikning murosasiz to'qnashuvini anglatadi. Ijtimoiy nuqtai nazardan, tragediya shaxsiy fojiadan tashqariga chiqadi va butun bir xalqning yoki jamiyatning iztiroblarini aks ettiradi. Shu bois adabiyotshunoslikda "ijtimoiy tragediya" atamasi shakllandi.

Kalit so'zlar: fojiaaviylik, shaxsiy fojia, jamiyatning iztirobi, ma'naviy inqiroz, siyosiy tazyiq, axloqiy-ruhiy inqiroz

Adabiyot insoniyat madaniyatining ajralmas qismi sifatida nafaqat estetik zavq bag'ishlaydi, balki jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni ham aks ettiradi. Adabiyotshunoslikda eng murakkab va falsafiy kategoriyalardan biri sifatida qaraladigan tragediya tushunchasi inson va jamiyat o'rtasidagi ziddiyatlar, shaxsiy orzu-umidlar bilan jamiyatdagi yozilgan va yozilmagan qoidalar o'rtasidagi murosasizlik natijasida yuzaga keladigan fojiaaviy vaziyatlarni badiiy ifodalash shakli sifatida talqin qilinadi.

Tragediya qadimgi yunon adabiyoti va falsafasidan boshlab turli nazariy talqinlarga ega bo'lgan. Aristotel o'zining mashhur Poetika asarida tragediyani "katarsis" — ya'ni tomoshabinda "qo'rquv va achinish orqali ruhiy poklanish" hosil qiladigan san'at turi sifatida belgilaydi [1]. Hegel esa tragediyani "ikki birday haqli kuchlarning murosasiz to'qnashuvi" sifatida sharhlab, uni insoniyat tafakkurining eng yuksak estetik shakllaridan biri sifatida ko'radi [2].

Ammo tarixiy taraqqiyot davomida tragediya faqat falsafiy-estetik hodisa emas, balki ijtimoiy jarayonlarning badiiy ifodasi sifatida ham tushunila boshlandi. XIX asrdan boshlab adabiyotshunoslikda “ijtimoiy tragediya” tushunchasi alohida ilmiy e’tiborga loyiq bo’ldi. Chunki yangi davr yozuvchilari shaxsiy fojiadan tashqari, jamiyatdagi sinfiy kurashlar, milliy ozodlik harakatlari, mustamlakachilik, siyosiy tazyiq, urush va ma’naviy inqirozlar kabi muammolarni fojiaviylikning markaziga olib chiqishdi.

Bugungi kunda ijtimoiy tragediyani badiiy tahlil qilish ko’p qatlamli metodologik yondashuvni talab qiladi. Chunki unda bir vaqtning o’zida falsafiy, estetik, psixologik, sotsiologik va kulturologik omillar uyg’unlashadi.

Falsafiy nuqtai nazardan, fojiaviylik insonning orzu va intilishlari bilan reallikning murosasiz to’qnashuvini anglatadi. Hegel tragediyani aynan shu qarama-qarshiliklarning muqarrar oqibati sifatida izohlaydi [2]. Unga ko’ra, fojiaviy qahramonning halokati shaxsiy zaiflikning emas, balki jamiyatning muqarrar qonunlari bilan to’qnashuvining natijasidir.

Ijtimoiy nuqtai nazardan, tragediya shaxsiy fojiadan tashqariga chiqadi va butun bir xalqning yoki jamiyatning iztiroblarini aks ettiradi. Shu bois adabiyotshunoslikda “ijtimoiy tragediya” atamasi shakllandi. Masalan: Yunon adabiyotida Sofoklning Shoh Edip tragediyasi shaxsiy fojiadan tashqariga chiqib, davlat, taqdir va inson o’rtasidagi to’qnashuvni ifodalagan [3]. XIX asr rus adabiyotida Dostoyevskiy qahramonlari (Raskolnikov, Stavrogin) nafaqat shaxsiy, balki butun jamiyatning axloqiy-ruhiy inqirozini ifodalaydi [4].

Shunday qilib, ijtimoiy tragediya mohiyatan jamiyatdagi ziddiyatlarni shaxsiy fojiaviy taqdir orqali umumlashma darajaga ko’taradi. Ijtimoiy tragediya bir qancha nazariy yondashuvlar asosida badiiy tahlil qilinadi. Quyida ularni birma-bir ko’rib chiqamiz.

- Falsafiy-estetik yondashuv

Aristotel tragediyani san’atning eng yuqori shakli sifatida e’tirof etib, uni axloqiy tarbiyaning vositasi deb baholaydi [1]. Hegel tragediyani tarixiy zaruriyatni anglash shakli sifatida talqin qiladi [2]. Nitshe esa tragediyani insonning hayotiy iroda va instinktlarining jamiyatdagi axloqiy normalar bilan murosasiz to’qnashuvi sifatida ko’radi [5].

- Ijtimoiy-realistik yondashuv

Adabiyotshunos olim G. Pospelovning ta’kidlashicha, “realizm tragediyani oddiy dramatik to’qnashuv sifatida emas, balki jamiyatning tarixiy rivojlanishidagi chuqur qarama-qarshiliklarning badiiy ifodasi sifatida talqin qiladi” [6].

- Psixologik yondashuv

Zigmund Freyd tragediyani shaxsiy psixikaning ijtimoiy me’yorlar bilan to’qnashuvi sifatida izohlaydi. U o’zining “Psixozanalizga kirish” ma’ruzalari kitobida shunday yozadi: “Fojea qahramoni o’z istaklarini to’liq amalga oshira olmaydi, chunki jamiyatning axloqiy tuzilishi uning istaklarini bostiradi. Natijada ichki inqiroz yuzaga keladi va bu fojiaga olib keladi” [7].

- Ekzistensial yondashuv

K.Yaspersning ta’kidlashicha, “fojea insonni o’z mohiyatini anglash sari majburan boshlovchi metafizik holatdir” [8]. A. Kamyu esa fojeani “absurd”

tushunchasi bilan izohlaydi. “Sizif haqida afsona” asarida Kamyu yozadi: “Fojea insonning hayotning absurdligini anglab turib ham yashashni tanlashidadir” [9].

• Postmodernistik yondashuv

Jean-François Lyotardning ta’biri bilan aytganda, “postmodernlik – bu katta narrativlarning tugashi” [10]. Umberto Eko “Atirgul nomi” romanida fojeani diniy mafkura, hokimiyat va bilim o’rtasidagi qarama-qarshiliklardan kelib chiqishini tasvirlaydi [11]. Terry Eagleton esa: “Biz fojeasiz davrda yashayapmiz, chunki fojea umuminsoniy qadriyatlarning buzilishi bilan bog’liq edi, postmodernlik esa bu qadriyatlarni inkor etadi” deya ta’kidlaydi.

Xulosa qilib, ijtimoiy tragediya tushunchasi adabiyot tarixida turli bosqichlarni bosib o’tgan. Antik davrdan boshlab Uyg’onish, klassitsizm, romantizm, realizm va modernizm oqimlari orqali u tobora murakkablashib, chuqurlashib bordi. Tragediyada shaxsiy taqdir orqali jamiyatdagi ziddiyatlar yoritildi, insonning erkinlikka intilishi, adolat izlash yo’lidagi kurashi va fojiaiviy halokati badiiy talqinda ifodasini topdi. Shuning uchun ham ijtimoiy tragediya nafaqat estetik hodisa, balki jamiyatning o’zini anglash shaklidir.

Adabiyotlar ro’yxati

1. Aristotel. Poetika. – Moskva: Iskustvo, 1957. – B. 45–46.
2. Gegel, G.V.F. Estetika. T. I. – Moskva: Iskustvo, 1968. – B. 212–220.
3. Sofokl. Shoh Edip. – Moskva: Iskustvo, 1972. – B. 78–102.
4. Dostoyevskiy, F.M. Prestuplenie i nakazanie. – Leningrad: Nauka, 1981. – B. 311–356.
5. Nitsshe, F. Rozhdenie tragedii. – Moskva: Respublika, 1990. – B. 57–63.
6. Pospelov, G.N. Vvedenie v literaturovedenie. – Moskva: Vysshaya shkola, 1988. – B. 214.
7. Freyd, Z. Psixanaliz kirish ma’ruzalari. – Moskva: Nauka, 1990. – B. 142.
8. Yaspers, K. Smysl i naznachenie istorii. – Moskva: Respublika, 1994. – B. 87.
9. Camus, A. Mif o Sisyfe. – Moskva: Azbuka, 1999. – B. 47.
10. Lyotard, J.-F. La Condition postmoderne. – Paris: Les Éditions de Minuit, 1979. – P. 7.
11. Eco, U. Il nome della rosa. – Milano: Bompiani, 1980. – P. 134–140.

QADIMGI USTRUSHONA ARXEOLGIK YODGORLIKLARINING O’RGANILISHI XUSUSIDA

Sharofov Sirojiddin Jaloliddin o’g’li – Jizzax davlat pedagogika universiteti
tayanch doktranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallifning olimlarimiz tomonidan o’lkamizning tarixiy viloyatlaridan biri hisoblanuvchi Ustrushonada olib borilgan arxeologik tadqiqotlar yuzasidan fikr-mulohazalari keltirib o’tilgan.

Tayanch so’zlar: Ustrushona, voha, Xarakana, rabod, otryad, arxeologik qazilmalar, qishloq makonlari, G’allaorol, Almantepa – I, II.

Mustaqillik sharofati bilan bebaho qadriyatlarimiz qayta tiklandi. Istiqlolimiz tarix haqiqatini tiklash, milliy madaniy merosni o'rganish va xolis baholash imkonini yaratdi. Bu jihat ayniqsa tarixni o'rganishda dastlabki manba hisoblanuvchi arxeologik qazuv ishlarini keng qamrovli tashkil etish va yangi materiallarni ilm ahliga yetkazishda ham namoyon bo'lmoqda. Ma'naviy barkamollik milliy g'urur bilan bog'liq bo'lib, eng chinakam g'urur va iftixor tuyg'ularidan biri bu shubhasiz, o'zining buyuk tarixi madaniy merosidan faxrlanishdir. Shu jihatdan qaralsa, "biz hali yurtimizni, uning o'ziga xos tarixi, madaniyati, bebaho ma'naviy merosimizni to'liq o'rganimiz yo'q" [1].

Darhaqiqat, biz o'zbeklar ham jahondagi boshqa xalqlar kabi qadimiy xalqmiz, ko'p asrlik tarixga egamiz. Xorazm va Surxon vohasidan, Samarqand va Buxorodan, Shosh va Iloq vohasidan, Quva va Surxondaryoning o'rta va quyi oqimidan keyingi 30 yil ichida topilgan arxeologik va antropologik ashyolar (mehnat va urush qurollari, uy-ro'zg'or va zeb-ziynat buyumlari), ulkan va hashamatli qasrlar, qo'rg'onlar, masjidid madrasalar, suv inshootlarining qoldiqlari va nihoyat, ota-bobolarimizning aqlu zakovati bilan yaratilgan ming yildan ortiq tariximizni o'z ichiga olgan qo'lyozma kitoblar bunga dalil-isbotdir [6].

O'lkamizdagi shunday ko'hna hududlardan biri Ustrushona viloyatidir. Yozma manbalarda Ustrushona hududi va nomi bir necha ko'rinishda uchraydi. Tarixiy manbalarda u dastlab "Sug'd orti sak o'lkalari", keyinchalik "Ustrushona" nomi bilan alohida ma'muriy hududni tashkil qilgan. Ustrushona shimolda Dashti Qipchoq, g'arbda Sug'diyona, sharqda Toshkent va Farg'ona, janubda Turkiston tog'lari bilan chegaralangan. Viloyatning poytaxt shahri Bunjikat hukmdorning qarorgohi hisoblangan [2: 91].

Ustrushona davlati, uning rustoqlari haqida arab geograf sayyohlari o'z esdaliklarida bir muncha mukammal ma'lumotlarni yozib qoldirishgan. Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, Ustrushona o'rta asrlarda ma'muriy tuzilish jihatidan 18 ta rustoqqa bo'lingan. Ushbu rustoqlarning 9 tasi tekislik, 9 tasi tog'lik va tog' oldi hududlarda joylashgan. Tekislikda joylashgan rustoqlar – Bunjikat, Zomin, Feknon, Xarakana, Sabat, Xovos, Shavkat, Fag'kat hisoblangan. Bu kabi tekislikda joylashgan har bir rustoqning ma'muriy markazi–bosh shahri mavjud bo'lib, mazkur rustoqlar mahalliy dehqonlar tomonidan idora qilingan [3:168].

Qadimgi Ustrushona haqida so'z borganda, hududda antik davrda bunyod etilgan Qaliyatepa, Qo'rg'ontepa shahar maskanlari, ilk o'rta asrlarda paydo bo'lgan Qing'irtepa, Almantepa, Pardaqultepa, Komilbobotepa, Yoqubbobotepa kabi qishloq makonlari, rivojlangan o'rta asrlarda faoliyat ko'rsatgan O'rda, Qizlartepa, Bo'ztepa kabi turar-joy manzillari, Sarboztepa, To'rtkultepa, Ko'k gumbaz singari karvonsaroylar ushbu vohada ilk antik davrdan boshlab aholi yashab, ularning faoliyati uzluksiz tarzda davom etganligidan guvohlik beradi.

Ustrushonaning markaziy, shimoliy va g'arbiy hududlarida o'tkazilgan tarixiy-arxeologik tadqiqotlar davomida o'nlab turli davrlar moddiy madaniyatiga oid yodgorliklar qayd etilgan. Qadimgi Ustrushonaning O'zbekiston qismidagi diqqatga sazovor, turli farazlar, ilmiy qarashlarga sabab bo'lgan, "Sak taqvimi" nomi bilan arxeologiya fanida emas, balki ko'proq OAVda katta shov-shuvlarga sabab bo'lgan joyi G'allaorol tumanidagi Shahidtepa yodgorliklari majmuasidir. O'zbekiston Madaniyat vazirligining San'atshunoslik olimlari L.I.Rempel va E.V.Rtveladze boshchiligidagi ilmiy guruh mazkur "g'alati qurilma"ning markaziy shoh qo'rg'oni

Shahidtepada 1966-yilda qazish ishlarini olib boradi. Biroq, qazuv-tadqiqotlari mobaynida Shahidtepa va unga aloqador boshqa tepaliklarda madaniy qatlam qoldiqlari ko'zga tashlanmaydi va ularni soxta qo'rg'onlar ekanligi ma'lum bo'ladi.

Bir qancha tarixiy ma'lumotlar va taqqoslashlar asosida bu ulkan, g'aroyib inshoot Shahidtepani o'sha paytda san'atshunoslik professori M.Bulatov qadimgi "Sak qabilalari taqvimi" deb izohlaydi. Professorning gipotezasicha, birinchidan, shoh qo'rg'on Shahidtepa o'troq sug'diylar va ko'chmanchi saklar uchun birgalikda sig'inadigan va astronomiyani o'rganadigan sajdagoh-rasadxona; ikkinchidan, asosan ko'chmanchi qabilalar o'rtasida zardushtiylik dinini tarqatish uchun targ'ibot markazi; uchinchidan, Shahidtepa kompleksini tashkil etuvchi 365 ta tepa, yil hisobi, fasllar almashinuvini belgilashda foydalaniladigan taqvim-kalendar sifatida faoliyat yuritgan [4: 33].

Ta'kidlash lozimki, 1978-yilda O'zR FA Arxeologiya institutida Jizzax va Sirdaryo oblastlari hududida muntazam ish olib borish maqsadida Shimoliy Ustrushona (keyinchalik Jizzax) otryadi tashkil qilinadi. Va natijada tadqiqotchi arxeolog E.B.Qodirov rahbarligidagi ushbu otryad faoliyatining dastlabki natijasi sifatida G'allaorol tumani, Obiz qishlog'idagi Qing'irtepa qal'asining 20 ga yaqin xonalari ochib o'rganilgan. Shuni muhimki, bu yerdan 35 dona tangalar xazinasi topiladi. Ushbu xazinada Turk xoqonligi maliklari tomonidan VIII asrda zarb qilingan tangalarning uchrashi e'tiborga molikdir. Shu tariqa keyinchalik, Qing'irtepa yaqinida joylashgan Almantepani yuqori va pastki madaniy qatlamlari, ya'ni VII-VIII asrlar qal'asini taroq tishlarisimon yonma-yon joylashgan uzun va tor xonalari ochib o'rganiladi [5: 39-40].

Jizzax viloyati G'allaorol tumani, Qashqabuloq qishlog'ining sharqiy qismida, Sangzor daryosining o'ng qirg'og'ida Almantepa I qishloq makoni joylashgan. Bu yodgorlik 1982-yilda Jizzax arxeologiya otryadi tomonidan qayd etilib, hisobga olingan va o'sha yilning o'zidayoq qazuv tadqiqotlari olib borilgan. Yodgorlik geografik joylashuvi nuqtai nazaridan yon-atrofdagi arxeologik yodgorliklarga qaraganda bir qator qulaylik va ustuvor xususiyatlarga ega bo'lgan. U ikki yarusli, tashqi ko'rinishi oval shaklida, g'arb-sharq yo'nalishida uzalgan.

1982–1983-yillarda O'zR FA Arxeologiya instituti Jizzax otryadi tomonidan Almantepaning yuqori qurilish qatlamlaridan "taroqsimon koridorlar" usulida qurilgan, 6 ta xonadan iborat me'moriy kompleks ochib o'rganilgan va me'moriy kompleks VII-VIII asrlar bilan davrlanib, Almantepa I nomi bilan ilmiy muomalada qayd etilgan. 1984-yilga kelib Almantepaning quyi qurilish qatlamlarini o'rganish, me'moriy inshootlarini to'liq ochish maqsadida qazuv ishlari yana davom ettirishga qaror qilingan. Almantepa I ga tegishli binolar olib tashlangandan keyin ushbu qurilishlar ostidan tekislangan va shibbalab zichlangan maxsus qatlamga duch kelingan. Arxeologik qazuv ishlarini olib borish mobaynida pastki me'moriy qurilish xonalarining barchasi paxsa va xom g'isht parchalari, g'ovaksimon tuproq qatlami bilan to'ldirilganligi o'z isbotini topgan.

Ustrushona tarixiy viloyati arxeologik yodgorliklarining o'rganilishi haqida so'z yuritganimizda 1985-yildan buyon respublikamizning yetakchi arxeologlaridan biri M.Pardayev rahbarligidagi Jizzax otryadi Sangzor daryosining quyi oqimi –Jizzax vohasi hududidagi Qaliyatepa, Komilbobotepa, Pardaqlutepa, Rasulboykultepa kabi shahar va asosan qishloq yodgorliklarida qazuv-tadqiqot ishlarini muvaffaqiyatli o'tkazib kelinmoqda.

Shuningdek, qayd etish lozimki, 1994-yilda respublikamizning “Fan” nashriyotida chop etilgan “Drevniy Zaamin” kitobining Yu.F.Buryakov hamda A.A.Gritsina tadqiqotlariga doir V bobida qisqacha ma’lumot tarzida bo’lsa-da, Jizzax vohasining so’nggi o’rta asrlarga oid tarixiy-etnografik tavsifi keltirib o’tilgan. Ushbu kitobning etnolog T.U.Salimov muallifligida yozilgan IV bobi o’lka aholisining so’nggi o’rta asrlardagi etnik shakllanishiga doir. Unda muallif Zomin tumani misolida voqa aholisining etnotarixiy ildizlarini izchil yoritib berishga uringan [7:86-102].

Yana shuni alohida ta’kidlash kerakki, Sangzor daryosi bilan bog’liq sug’orma dehqonchilik mavzellarida ilk qal’a-rabodlar qurilishi, rivojlanishi jarayonlarini, me’morchilik an’analari va rejalashtirish usullari davomiyligini o’rganish maqsadida Qaliyatepa atrofida joylashgan Pardaqlitepa, Komilbobotepa (M.Pardayev), Yoqubbobotepa (J.G’ofurov), Jumatepa (Z.Xolboyev), Qo’rg’ontepa (G’allaorol) atrofidagi Qing’irtepa va Almantepa I, II (A.Berdimurodov, M.Pardayev) yodgorliklari ochib o’rganilgan. Mazkur turar-joy komplekslari misolida Shimoliy-g’arbiy Ustrushona qal’a-rabodlari me’morchiligida rejalashtirish usullarining paydo bo’lishi va keyingi davrlarda rivojlanganligini bilish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Shimoliy-g’arbiy Ustrushona hududida olib borilgan arxeologiya tadqiqotlari tarixi va ilmiy natijalarining ko’lamini tasavvur qilish imkonini beradigan ishlar ro’yxatini yana ko’plab keltirish mumkin. Arxeologlarimiz tomonidan ochib o’rganilgan va keng ilmiy jamoatchilik tomonidan tahlil qilinib, tan olingan Qaliyatepa, Pardaqlitepa, Komilbobotepa, Qing’irtepa kabi qishloq makonlari shimoliy-g’arbiy Ustrushonaning namunaviy, etalon yodgorliklaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш-давр талаби” мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. / “Халқ сўзи”, 2017 йил 16 июнь.
2. Миллий ўзликни англаш ва мозийга назар. – Тошкент: “Наврўз”, 2013.
3. Ўзбекистон моддий маданияти тарихи. 38-нашри. ЎЗР ФА Археология институти. –Самарқанд, 2012.
4. М.Х.Пардаев., Ж.И.Ғофуров. Уструшонанинг илк ўрта аср қишлоқ маконлари (ёзма ва археология манбалари асосида). – Тошкент: “Ilmiy-texnika axboroti-press”, 2016.
5. Бердимуратов А.Э. Гемма инталия из Алмантепа // ОНУ, № 4. – Ташкент, 1984.
6. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. –Тошкент: “Ўқитувчи”, 2001.
7. Буряков Ю.Ф., Грицина А.А. Истахри истории Зааминского района // Древний Заамин. – Ташкент: “Фан”, 1994.

LANGUAGE, GENDER, AND CIVILIZATIONAL DISCOURSE: THE REPRESENTATION OF TAKINAKHATUN AND SARAYMULKHANIM IN THE TIMURID ERA

Shukurillayeva Lazzatoy Shamshodovna – Uzbekistan State University of World Languages

Abstract. This study investigates the symbolic and discursive representations of Takinakhatun and Saraymulkhanim (Bibikhonim) in the Timurid Renaissance of the 14th–15th centuries, demonstrating how women were linguistically constructed as agents of legitimacy, cultural continuity, and political influence. Through the combined approaches of gender linguistics, discourse analysis, and civilizational studies, the research shows that female figures in the Eastern Renaissance were not mere passive members of elite households but played central roles in shaping political and cultural narratives. The analysis highlights maternal metaphors, rhetorical interventions, and patronage as core mechanisms through which women exerted influence, thereby challenging conventional historiography that often marginalizes female agency.

Keywords: gender linguistics, Timurid era, Takinakhatun, Saraymulkhanim, civilizational discourse, Eastern Renaissance

The Timurid Renaissance, spanning the 14th and 15th centuries, represents a period of extraordinary cultural, political, and intellectual achievement in Central Asia. While the historiography often foregrounds male rulers such as Amir Temur, female figures in the dynasty have historically received limited scholarly attention. Yet, women like Takinakhatun, Temur’s mother, and Saraymulkhanim, his wife and patroness, played pivotal roles in shaping dynastic legitimacy, cultural identity, and political discourse [1; 5].

Recent advances in gender linguistics and discourse studies provide the tools to examine these figures not merely as historical footnotes but as active participants in civilizational dialogue. Language, as Cameron (1998) and Mills (2008) argue, does not simply reflect social realities, it constitutes them. In the context of the Timurid era, linguistic representations of women encode values of authority, continuity, and resilience, making them a fertile site for exploring the intersections of gender, power, and culture.

Takinakhatun, the mother of Amir Temur, is frequently invoked in Timurid chronicles as a source of moral and dynastic legitimacy. Terms such as “revered mother” and “pillar of lineage” emphasize her symbolic function as a stabilizing force within the nascent Timurid state. From a gender-linguistic perspective, these maternal metaphors transform private, familial roles into public, political authority, effectively bridging domestic and civilizational spheres [2; 12].

Her representation underscores a broader cultural pattern: motherhood was linguistically mobilized to authenticate dynastic succession. By situating maternal imagery at the heart of political discourse, chroniclers reinforced Temur’s authority while simultaneously embedding the moral and spiritual dimension of leadership within the figure of a woman. Takinakhatun, therefore, exemplifies the subtle yet

powerful ways in which language elevated women's symbolic presence within civilizational narratives.

Saraymulkhanim's portrayal in historical texts reveals a more dynamic interaction between language and female agency. As a patron of architecture and culture, her association with the Bibikhonim Mosque in Samarkand situates her at the intersection of civic identity and dynastic prestige [3; 8]. Linguistic expressions in inscriptions and chronicles, terms emphasizing majesty, continuity, and sacred patronage, confer upon her a quasi-public authority that extends beyond domestic confines.

The anecdote of her rhetorical intervention during a siege provides a striking example of female agency encoded in language. When Amir Temur requested gold from the treasury, Saraymulkhanim reportedly replied: "If your supplies have run out, has your policy also run out?" [4]. This statement transforms material wealth into a metaphor for political will, emphasizing strategic foresight over mere resources. From a gender-linguistic lens, her rhetorical question disrupts conventional portrayals of women as passive supporters, asserting female discourse as a legitimate force in political decision-making.

Analysis of Takinakhatun and Saraymulkhanim reveals several recurring discursive patterns:

1. Motherhood as Legitimacy: Maternal metaphors serve as instruments of dynastic validation (Takinakhatun).

2. Cultural Patronage as Continuity: Architectural and literary patronage is linguistically framed as a mechanism for sustaining urban and cultural identity (Saraymulkhanim).

3. Rhetorical Agency in Crisis: Female speech acts, especially those in moments of political tension, function as instruments of strategic intervention.

These patterns illustrate how gendered language was not merely ornamental but constitutive of civilizational discourse. Women's symbolic and discursive roles were integrated into the socio-political fabric, thereby shaping both historical narratives and collective memory.

Comparative examination of Eastern and European Renaissance discourses reveals interesting convergences and divergences. European noblewomen, such as Isabella d'Este or Elizabeth I, are often represented in chronicles and letters as patrons of art, music, and scholarship, with emphasis on aesthetic or dynastic symbolism [5; 9]. In contrast, Timurid texts frequently prioritize political, moral, and civilizational dimensions of female representation. While European narratives foreground intellectual contribution, Timurid discourse emphasizes rhetorical and symbolic interventions that directly affect governance and cultural identity.

This comparison underscores the importance of applying gender linguistics to historical texts: it reveals modes of female participation in public life that extend beyond aesthetic or symbolic framing, highlighting the Eastern Renaissance as a complex cultural phenomenon where women actively shaped civilizational trajectories.

The Eastern Renaissance in Central Asia was characterized by a synthesis of political, cultural, and intellectual currents. Within this synthesis, women's discursive positioning was neither incidental nor marginal. Takinakhatun and Saraymulkhanim exemplify how maternal imagery, architectural patronage, and rhetorical interventions contributed to the construction of a collective civilizational identity.

Their linguistic representations encode values of continuity, resilience, and moral authority, demonstrating that women were indispensable actors in the consolidation of the Timurid polity [6; 14].

This study has sought to illuminate the underexplored role of women in the Timurid Renaissance by focusing on Takinakhatun, the mother of Amir Temur, and Saraymulkhanim (Bibikhonim), his wife and political partner. Through the lenses of gender linguistics and discourse analysis, it has shown that these women were not passive figures of lineage or patronage but active contributors to the cultural and political life of their era.

Takinakhatun's representation in chronicles highlights her role as the moral and spiritual anchor of Temur's legitimacy, while Saraymulkhanim is depicted as a patron, advisor, and rhetorical actor whose words could shape political meaning. Her refusal to simply send gold during a military crisis, interpreted as a gendered speech act, demonstrates a form of authority grounded in language, wit, and symbolic power.

Placing these figures within a wider comparative framework underscores the need to broaden Renaissance studies beyond Europe. While European queens and noblewomen have received increasing scholarly attention, the contributions of Central Asian women remain understudied. By uncovering the symbolic and rhetorical strategies attached to Takinakhatun and Saraymulkhanim, this study reveals a distinct mode of female participation in the shaping of civilizational identity.

Ultimately, this research contributes to both gender linguistics and historical discourse studies by showing how women's voices though mediated through male chroniclers were nonetheless present in the language of power, legitimacy, and culture. It also points toward future directions: comparative analyses of female figures across civilizations, and closer attention to the voices of non-elite women, whose presence remains hidden beneath elite discourse.

The Timurid Renaissance, therefore, should not be seen solely as a male-centered achievement. Rather, it was a shared cultural project in which women, through symbolic presence and rhetorical agency, helped define the contours of Timurid civilization.

References

1. Cameron, D. *Feminism and Linguistic Theory*. London: Macmillan, 1998.
2. Mills, S. *Language and Gender: Interdisciplinary Perspectives*. London: Routledge, 2008.
3. Subtelny, M. *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Culture in the 14th–15th Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
4. Yazdi, S. A. *Zafarnama*. Critical edition, Tashkent, 2018.
5. Kelly-Gadol, J. *Women, History, and Theory: The European Renaissance*. Chicago: University of Chicago Press, 1977.
6. Fairclough, N. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman, 1995.
7. Wierzbicka, A. *Linguistic Cultural Studies: Cross-Cultural Communication*. New York: Oxford University Press, 1997.

JIZZAX VOHASI TURK GURUHINING MODDIY MADANIYAT BILAN BOG'LIQ UDUM VA IRIMLARI

Suvonkulov Muzaffar Zairovich – Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Jizzax vohasi aholisining etnik tarkibi juda boy bo'lib, 92 o'zbek urug'larining 20 dan ortig'i vohaga yerlashgan bo'lib, ularning madaniyati ham juda boy hisoblanadi. Ayniqsa, o'zbeklarning turk guruhi vohada qadimdan yashab kelayotgan, boshqa o'zbek urug'lari madaniyatiga katta ta'sir o'tkazgan etnik birlik hisoblanadi. Tezisdan turk guruhi moddiy madaniyati bilan bog'liq irim va udumlarning boshqa o'zbek urug'lari bilan o'xshash va farqli jihatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: turk, ro'zg'or, udum, irim, chorva, xo'jalik.

Kirish. Turkiy xalqlar tarixiga nazar tashlansa ijtimoiy hayotdagi ko'plab udumlar, irimlar inson va tabiat o'rtasidagi doimiy munosabat asosida shakllanganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Har bir irim, udum mohiyatida inson va tabiat o'rtasidagi aloqaga ezigulik va yovuzlikga xizmat qiluvchi ilohiy kuch borligiga ishonch yotadi. Ana shu kuchlarga qarshi kurashda inson amal qilishi zarur bo'lgan harakatlar irimlarda, udumlarda namoyon bo'lgan. Eng qadimiy turkiy xalqlar udum va irimlari "turk" guruhi ijtimoiy hayotida boshqa qardosh xalqlarga nisbatan bugungi kunimizgacha deyarli o'zgarmay saqlanib kelgan.

Muhokama va natijalar. Jizzax vohasi turk guruhi moddiy va manaviy madaniyatini tadqiq etganimizda ko'plab ana shunday udum va irimlarni aniqladik. Moddiy madaniyat bilan bog'liq udumlar deyarli har kunlik turmushda namoyon bo'ladi. Buni uy-ro'zg'or buyumlarini ishlatish, uyni jihozlash, kiyinish va hakazo holatlarda ko'rishimiz mumkin.

Qozon kuyasi bilan bog'liq udum va tabobatga oid amallar bo'lgan. Xususan, yosh bolalar badaniga yara toshib ketsa, davo uchun qozon kuyasi surtilgan, atalaga ham qo'shib berish savob hisoblangan. Shuningdek, o'lik yuvish uchun qozonda suv isitilsa, qozon ag'darilib ozgina kul sepib qo'yilgan. Kul qozonni pokizalaydi, deb tushunilgan.

Kundalik taomlarni tayyorlash uchun deyarli har kun foydalanilgan supra (surpa) bilan bog'liq ko'plab udum va rasm-rusumlar paydo bo'lgan. Surpa rizq manbayi hisoblangani uchun uni o'ziga qarab taxlab yig'ishtirilgan, bunda rizq o'zimizda qoladi, degan irim bo'lgan [1;179]. Oilaga yangi kelin kelganda supra bilan bog'liq udumlar amalga oshirilgan. Yangi kelgan kelinni qo'liga qaynonasi supradan un solgan va kelin shu undan xamir qorigan. Supra bilan birga ishlatiladigan o'qlov, elak, rapida, yengcha bilan bog'liq bir necha irimlar ham bo'lgan. Aza vaqtida o'qlov tikka qilib qo'yilgani uchun boshqa vaqtlarda hech qachon tik qo'yilmagan.

O'choq bilan bog'liq irimlar ham bo'lgan. Bozordan xarid qilib kelingan yangi qoramol, echki, tovuqlar o'choq atrofida aylantirilgan. Bu irim olov muqaddas hisoblangan zardushtiylik dini tasavvurlari bilan bog'liq. O'choq kosovi ham muqaddas hisoblangan. Kosovdan tabobatda ham foydalanilgan. Xususan, qizib turgan kosoz suvga botirilib, shu suv ko'k'yo'tal kasali bilan og'rigan bemorga ichirilgan. Tandir va o'choq kuli duch kelgan yerga tashlanmagan. O'choq va tandirni o'g'zi qibla tarafga qaratilmay qurilgan.

Tandir bilan bog‘liq irimlar ham bo‘lgan. Masalan: xonadon bekasi biror joyga ketib, hayallab qolsa, tandir og‘ziga borib, “falonchining onasi kel, bolang yig‘layabdi” – deb, chaqirilsa, onaning yuragi xavotirga tushib, tez yetib keladi, degan tushunchaga ishonishgan. Tandir kosovi ham muqaddas hisoblanib, ishlatib bo‘lingach oyoq ostidan chetda, yotiq holatda saqlangan [2;126].

Turk guruhi xo‘jaligi chorvachilikka asoslangani sababli sutli taomlar ko‘p tayyorlangan. Sigir, qo‘y, echki, ot va kam holatlarda tuya deyarli hamma oilalarda boqilgan. Ayniqsa, sog‘in sigir qozonni qaynatib turishiga sabab bo‘lganligi uchun juda qadrlangan. Sog‘in sigirni yomon ko‘zlardan asrash uchun uning shoxlariga turli tumorlar taqib qo‘yilgan. Bunday tumorlar ichiga qalampir, qorazira, tuz, qush jiyda cho‘pi, bug‘doy kepagi solib qo‘yilgan. Shuningek, yo‘lning chorraxalaridan xascho‘p teib olingan va latta, isiriq bilan birga tutatilib, sigir atrofida aylantirilgan. Sigir uzoq muddat sut bersin, deb sog‘ilayotgan vaqtida ustiga uzun arqon tashlash odati bo‘lgan. Sigir sutini kun botgach birovga berishmagan, sababi xalq orasida sigir emchagi og‘rib qoladi degan tushuncha shakllangan. Bunday og‘riq – “sigir uchunadi” deb atalgan. Agar tunda sigir sutini birovga berishdan boshqa iloj bo‘lmasa sutga ozgina qozon kuyasi, gugurt cho‘pi chaqilib, tosh yoki cho‘p solib berilgan. Qadimda sut sotish gunoh sanalgan, sutni sog‘in sigiri bor qo‘shnidan so‘rab olishgan [3;88]. Bunday irimlarga barcha Markaziy Osiyo xalqlari amal qilgan [4;11. 5;204. 6;274]. Ba‘zi holatlarda yangi tuqqan sigir suti 40 kungacha xamirga solinmagan [2;71-72].

Chorvador cho‘ponlar uzun tayoq bilan qo‘ylarni haydab yurgan. Bunday cho‘pon tayoqlari ajdodlardan avlodlarga meros bo‘lib kelgan. Cho‘ponlar orasida bu tayoq bilan bog‘liq udumlar bo‘lgan, unga baraka keltiruvchi asbob sifatida qaralgan. Shu sababli “cho‘ponni tayog‘idan, kelinni oyog‘idan baraka keladi” – degan maqol paydo bo‘lgan.

Xulosa. Kundalik hayotdagi yumushlar bilan bog‘liq bunday udumlar va irimlarning shakllanishida nafaqat turk guruhining, balki umuman turkiy xalqlarning inson va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro aloqasida g‘ayri tabiiy kuchlar ta’siri bo‘lishiga ishonchi mujasssamlashgan. Bu jarayon ibtidoiy dinlar bilan bog‘likda yuz bergan va bugungi kunimizgacha sayqallanib kelgan. Bunday udumlar va irimlarni bajarish orqali insonlarning qalblari tasalli topgan, ko‘ngillari xotirjamlashgan, o‘zlarining tasavvurlarida yovuzlik ustidan ezgulikning g‘alabasi yuz berganiga ishonishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bo‘riyev O. va boshq. O‘zbek xalqi boqiy qadriyatlari. – Qarshi: Nasaf, 2005.
2. Qurbonova M. Buxoro vohasi o‘zbek va tojiklarining an‘anaviy taomlari (XIX asr oxiri – XX asr boshlari) mavzusida 07.00.07 – Etnografiya mutaxassisligi bo‘yicha Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya ishi. Toshkent-1994.
3. Fayzullayeva M. Surxon vohasi aholisining taomlar bilan bog‘liq an‘ana va marosimlari (XX asr birinchi yarmi) mavzusida. 07.00.07 – Etnografiya, etnologiya va antropologiya mutaxassisligi bo‘yicha Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya ishi. Toshkent-2010.
4. Арғынбаев М.С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму-Дарья). – Сталинабад: АН Тадж ССР, 1958.
5. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент, 1974.

6. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.

SIVILIZATSIYALARARO MULOQOTNING MAMLAKATLAR TARAQQIYOTIGA TA'SIRI

Zokirov Mirzo – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada sivilizatsiyalararo muloqotning jamiyat va davlat taraqqiyotidagi o'rni ilmiy tahlil qilinadi. Kirish qismida global integratsiya sharoitida xalqlar o'rtasidagi madaniy, ijtimoiy va siyosiy aloqalarning ahamiyati ko'rsatib beriladi. Tadqiqot metodlari sifatida qiyosiy tahlil va tarixiy tajriba asosida muloqot jarayonining ijobiy jihatlari yoritiladi. Natijalar sivilizatsiyalararo hamkorlik mamlakatlarning barqaror rivojlanishi, innovatsion yutuqlarga erishishi va tinchlikni mustahkamlashga xizmat qilishini ko'rsatdi. Xulosa qismida esa bunday muloqot millatlararo totuvlik, madaniy xilma-xillikni saqlash va taraqqiyotning muhim omili ekanligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: sivilizatsiyalararo muloqot, taraqqiyot, madaniy xilma-xillik, hamkorlik, tinchlik, innovatsiya.

Kirish. Bugungi kunda globallashuv jarayonlari insoniyat hayotining barcha sohalariga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Xalqaro siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarda bir-biriga bog'liqlik darajasi tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, davlatlarning milliy taraqqiyoti va ijtimoiy barqarorligi ko'p jihatdan ularning boshqa xalqlar bilan qanday munosabatlar o'rnatishi, qanchalik ochiq muloqot yuritishi hamda madaniy xilma-xillikni qabul qila olishi bilan chambarchas bog'liq. Shu ma'noda, sivilizatsiyalararo muloqot tushunchasi zamonaviy dunyoning eng dolzarb ilmiy muammolaridan biri sifatida kun tartibiga chiqmoqda. Mamlakatlar o'rtasidagi madaniy almashinuv, diniy bag'rikenglik va siyosiy hamkorlik tarix davomida jamiyat taraqqiyotini belgilab kelgan omillardan biri bo'lgan. Sharq va G'arb sivilizatsiyalarining qadimiy davrdan boshlab o'zaro aloqada bo'lishi nafaqat iqtisodiy, balki intellektual va ma'naviy taraqqiyot uchun ham keng imkoniyatlar yaratgan. Masalan, Buyuk Ipak yo'li orqali amalga oshirilgan savdo va madaniy aloqalar insoniyat tarixida beqiyos ahamiyat kasb etgan. Bu jarayon bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, zamonaviy global integratsiya sharoitida yangi mazmun kasb etmoqda [1;112]. Sivilizatsiyalararo muloqotning mamlakatlar taraqqiyotiga ta'siri ko'p qirrali. Birinchidan, u millatlararo totuvlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

O'zbekiston misolida ham ushbu jarayon alohida ahamiyat kasb etadi. Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev o'z nutqlarida ko'p bor millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik va madaniyatlararo muloqot masalasini davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qayd etganlar. Jumladan, "bizning eng katta boyligimiz – bu millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik" degan g'oya mamlakatimiz taraqqiyot konsepsiyasining asosiy tamoyillaridan biri bo'lib xizmat qilmoqda [5;60]. Shu bois, O'zbekistonning xalqaro maydondagi ishtiroki ham ko'proq muloqot va hamkorlikni chuqurlashtirishga qaratilgan.

Muhokama va natijalar. Sivilizatsiyalararo muloqot masalasi nafaqat siyosiy va iqtisodiy jarayonlar doirasida, balki falsafiy tafakkur va ijtimoiy ong doirasida ham muhim ilmiy muammolardan biri sifatida qaralishi lozim. Zero, insoniyat tarixida sivilizatsiyalar to'qnashuvi emas, balki ularning o'zaro hamkorligi, qadriyatlar almashinuvi va ma'naviy yuksalishi jamiyat taraqqiyotining bosh omillaridan biri bo'lib kelgan. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, bugungi globallashuv sharoitida sivilizatsiyalararo muloqotning ijtimoiy-falsafiy mohiyatini ochib berish zaruriyati tug'iladi.

Falsafada ijtimoiy ong va ijtimoiy borliq o'zaro dialektik aloqada bo'lishi ta'kidlanadi. Insoniyatning ma'naviy yutuqlari, qadriyatlari va g'oyalari doimo ijtimoiy amaliyot bilan chambarchas bog'liq bo'lib kelgan. Sivilizatsiyalararo muloqot esa ijtimoiy ongning eng muhim shakllaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Chunki turli millat, din va madaniyat vakillari o'zaro muloqotda bo'lish orqali nafaqat iqtisodiy manfaatlarni, balki ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni ham boyitadilar.

Sivilizatsiyalararo muloqot jamiyat taraqqiyotida qadriyatlar almashinuvi jarayonini jadallashtiradi. Bu jarayon bir tomondan, milliy qadriyatlarni saqlash va ularga sodiqlikni mustahkamlasa, ikkinchi tomondan, umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikni rivojlantiradi. O'zbekiston tajribasida ko'rib turganimizdek, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik siyosiy barqarorlikning asosiy omili sifatida namoyon bo'lmoqda. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "bizning eng katta boyligimiz – bu millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik". Bu g'oya ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan jamiyat taraqqiyotining ma'naviy poydevorini ifodalaydi.

Bugungi kunda insoniyat duch kelayotgan global muammolar – ekologik inqiroz, terrorizm, migratsiya va iqlim o'zgarishi – bularning barchasi biror millat yoki davlat doirasida hal etiladigan masala emas. Bu muammolarni hal qilish uchun sivilizatsiyalararo muloqot va umumiy falsafiy mas'uliyat zarur. Chunki falsafiy nuqtayi nazardan qaralganda, insoniyat yagona mavjudot sifatida umumiy taqdirga ega. Shu sababli sivilizatsiyalararo muloqot global mas'uliyatni shakllantirishning muhim vositasi hisoblanadi [4;95].

Sivilizatsiyalararo muloqot ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan nafaqat davlatlarning rivojlanish omili, balki insoniyatning tarixiy va ma'naviy mavjudligi uchun ham zaruriy jarayon hisoblanadi. U jamiyatdagi qadriyatlar tizimini boyitadi, millatlararo totuvlikni ta'minlaydi va global muammolarni birgalikda hal etishga imkon yaratadi. Demak, sivilizatsiyalararo muloqot – bu insoniyat falsafasining eng muhim kategoriyalaridan biri bo'lib, taraqqiyotning ijtimoiy-ma'naviy asosi sifatida qaralishi kerak.

Xulosa. Sivilizatsiyalararo muloqot bugungi globallashuv sharoitida insoniyat taraqqiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. Insoniyat tarixiga nazar tashlasak, jamiyatlarning rivojlanishi, madaniyatlarning shakllanishi va millatlarning uyg'onishi doimo turli xalqlar o'rtasidagi muloqot, almashinuv va hamkorlik jarayonlari orqali yuz berganini ko'ramiz. Tarixiy misollar shuni ko'rsatadiki, bir-biri bilan aloqada bo'lgan xalqlar va davlatlar o'z ilm-fani, madaniyati va iqtisodiyotini tezroq rivojlantira olgan. Aksincha, o'zini tashqi aloqalardan yopiqlikka mahkum qilgan jamiyatlar inqirozga duch kelgan.

Sivilizatsiyalararo muloqotning falsafiy mohiyatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, u insoniyatning ma'naviy birligi va umumiy qadriyatlarga intilishini ifodalaydi. Muloqot jarayonida milliy qadriyatlar saqlanadi, bir vaqtning o'zida

umuminsoniy qadriyatlarga qo'shiladi. Bu jarayon dialektik tarzda jamiyatni boyitadi: eski qadriyatlar yangicha mazmun kasb etadi, yangi qadriyatlar esa insoniyatni kelajak sari yetaklaydi. Shu bois muloqot – bu taraqqiyotning manbai, insoniyatning umumiy taqdiri uchun falsafiy poydevor sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, sivilizatsiyalararo muloqot – bu nafaqat davlatlar taraqqiyotining, balki butun insoniyatning kelajak yo'lidagi asosiy strategik omildir. U jamiyatni madaniy va ma'naviy jihatdan boyitadi, iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytiradi va tinchlikni mustahkamlaydi. Demak, kelajakda insoniyatning barqaror taraqqiyoti va xavfsizligi sivilizatsiyalararo muloqotni rivojlantirish darajasi bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Абдуллаев А. *Глобализация ва цивилизациялар мулоқоти*. – Тошкент: Фан, 2020. – Б. 200.
2. Худойбердиев Б. *Халқаро муносабатлар ва ҳамкорлик назарияси*. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2018. – Б. 250.
3. Каримов А. *Sivilizatsiyalararo muloqotning nazariy asoslari*. // Ижтимоий фанлар журнаלי. – 2019. – №2. – Б. 40–48.
4. Ахмедов Ш. *Хавфсизлик ва маданиятлар мулоқоти*. – Тошкент: Университет нашриёти, 2021. – Б. 180.
5. Мирзиёев Ш. М. *Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз*. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 60.
6. Huntington S. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. – New York: Simon & Schuster, 1996. – P. 367.

1920–1930-YILLARDA SAMARQAND VILOYATIDA XOTIN-QIZLARNING ISHLAB CHIQARISH VA SANOATGA JALB ETILISHI: ISLOHOTLAR VA NATIJALAR

Abdujabborova Saodat Bozorboyevna – Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur tezisdа 1920–1930-yillardа Samarqand viloyatida xotin-qizlarning sanoat va ishlab chiqarish sohalarida faol ishtiroki o'rganiladi. Sovet davri iqtisodiy siyosatining ayollarni mehnat bozoriga jalb qilishdagi roli, yangi korxonalar va ustaxonalar ochilishi, texnik bilim beruvchi kurslar va maktablarning tashkil etilishi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, bu jarayonlarning mahalliy jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga, gender rollarining o'zgarishiga va ayollarning iqtisodiy mustaqilligini oshirishga qo'shgan hissasi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: xotin-qizlar ishtiroki, sanoat va ishlab chiqarish, Samarqand viloyati, 1920–1930-yillar, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, gender rollari, iqtisodiy mustaqillik.

Sovet hokimiyatining dastlabki, yillarida, ya'ni XX asrning 20-30-yillarda o'ta ziddiyatli, inqilobiy o'zgarishlar muhim rol o'ynagan jamiyatda ayollarga munosabat kommunistik partiya ko'rsatmasi va talab-ehtiyojidan kelib chiqib hal qilindi. Mahalliy xotin-qizlarni ishlab chiqarishga keng jalb etish, avvalo mustabid

tuzumning iqtisodiy bazasini mustahkamlash uchun zarur edi. Eng avvalo, sotsializmning bosh maqsadi o'z iqtisodini rivojlantirish ekan, shu maqsadda xotin-qizlardan ishchi kuchi sifatida foydalanib, ularni ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etdi. "Sotsializm mamlakatlaridan bo'lak jahonda hech bir mamlakatda ishlovchi xotin-qizlar foizi bunchalik yuqori emas" [1: 6]. 1920-yil may oyida bo'lib o'tgan Turkiston ishchi ayollarining Birinchi o'lka syezdi ayollarni "mazlum Sharqda inqilobiy o'zgarishlarga va sharq ayollarining iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash uchun kurashga chaqirdi" [2: 248-249]. Chunki, mustabid tuzum xotin-qizlarning ishlab chiqarishdagi ommaviy ishtirokisiz ularning to'liq ozodligini ta'minlab bo'lmagligini ta'kidlagan holda, ularning oiladan ham ko'ra ko'proq ishlab chiqarishda qatnashishidan manfaatdor edi. "Iqtisodiy mustaqillik-jamiyatda xotin-qizlar teng huquqligini ta'minlashda asosiy, bosh yutuq", deb, "iqtisodiy mustaqillikni ta'minlashdagi bosh vazifa esa, xotin-qizlarni ijtimoiy mehnatga jalb qilishdan iborat", deb hisoblanadi. XX asr 20-yillarning ikkinchi yarmidan sovet hokimiyati o'zining moddiy-iqtisodiy bazasini mustahkamlash zaruriyatidan kelib chiqib, paranjidan ozod bo'lgan xotin-qizlarni ishlab chiqarishning barcha sohalariga faol jalb qilishni istiqboliy vazifa etib belgiladi. Shuning uchun unga xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlovchi omil sifatida qaraldi. Shu maqsadda mahalliy xotin-qiz kadrlardan ishchilar sinfini to'ldirishga kirishildi [3: 201-216].

Xotin-qizlarni ishlab chiqarishga jalb etish uchun klublarga ham katta e'tibor qaratildi. Klublarda aktiv kadrlar (o'qituvchi, xotin-qizlar ishining tashkilotchilari) tayyorlovchi uzoq va qisqa muddatli muntazam kurslar tashkil etila boshladi. Klublar orqali ayollar ishlab chiqarish malakasiga ega bo'lar, hunarmandchilik uyushmalariga kirib, mustaqil maosh olardilar. Klublar soni yil sayin ko'payib borardi. 1926-yilda Respublika shahar va qishloqlarida 34 ta xotin-qizlar klubi va 91ta qizil burchak bo'lib, ularga 6000 dan ziyod ayol qatnardi. Bu xotin-qizlar o'rtasida madaniy-oqartuv ishlarini yaxshilashga erishilgan yutuqlar hamda klublar shuhratidan dalolat berar edi.

Vaholanki, xotin-qizlar dastlab xatto klub ostonasidan qadam bosishdan ham qo'rqardilar. "1924-yil, 8-martda Toshkentda birinchi xotin-qizlar klubi ochilganda, deb hikoya qilgan edi VKP(b) Markaziy Komiteti O'rta Osiyo byurosi xotin-qizlar bo'limining sobiq mudirasi S. T. Lyubimova, -u derazalari hovliga qaragan binoda joylashgan edi. Xatto erkak zoti ko'rinmaydigan bu klubga ham o'zbek xotin-qizlari birdaniga qadam qo'ymadilar. Maxsus tushuntirish ishlari olib borishga to'g'ri keldi va shundan keyingina dastlabki uch nafar ayol biz tomonga mo'raladi. Erkaklar yo'qligini ko'rib chachvonlarini ko'tardilar-u lekin klub ichiga kirishdan hayiqdilar" [4: 38].

Dastavval mahalliy xotin-qizlar kooperatsiyalarga birlashtirildi. 1925-yil fevraldagi O'zbekiston KP 1-syezdi kasb-hunarmandchilik kooperasiylariga e'tiborni kuchaytirish lozim, deb topdi. Hunarmandchilik kooperatsiyalari mahalliy xotin-qizlarni fabrikalarga jalb qilishda o'tish bosqichini bajargan. Kooperatsiya masalasiga faqat ijobiy baho berilishi ham jiddiy xatolik bo'lar edi. Kooperatsiyaga yalpi jamoalashtirishning boshlang'ich bo'g'ini sifatida baho berildi, ular haqidagi tushuncha bir-biridan keskin farqlanmadi. Kooperatsiyalar yengil sanoatga taalluqli bo'lib, ular shaharlardagina mavjud edi. 1925-yilda kooperatsiyalardagi xotin-qizlar soni 500 ta bo'lgan bo'lsa, 1926-yilda ularning soni 3,5 mingga yetdi. Xotin-qizlarni kooperatsiyalarga jalb qilish chuqur o'ylab, ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb

qilish, umumiy mehnatga o'rgatish orqali nafaqat ularning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash, balki yangi dunyoqarashini shakllantirishda ham asosiy omil bo'ladi, deb hisoblandi [5: 196-212].

1929-yilda mahalliy millat xotin-qizlarining ko'pchiligi o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'ldi. 1926-yilda 27 xotin-qiz oliy o'quv yurtida tahsil oldi. Bir qator xotin-qizlar ishchi fakultetlariga qabul qilindilar. Sanoat sohasidagi ta'limni takomillashtirish uchun turli to'garaklar tashkil etildi. 1927-yilda O'zbekiston bo'yicha 37 to'garakda 50 xotin-qiz (barchasi bo'lib 304 kishi) mashg'ulotlar o'tgan bo'lsalar, bu raqam 1928-yilda esa 54 to'garakda 75 xotin-qiz (barchasi bo'lib 558 kishi) mashg'ulot o'tgan. Lekin, ba'zi to'garaklarda ta'lim uchun haq olinishi xotin-qizlar sonini keskin kamayib ketishiga sabab bo'ldi [6: 73].

Sanoatda xotin-qizlar mehnatini siqib chiqarish davom etdi. Bunga sabab, yengil sanoatda turar joy muammosi va maktabgacha tarbiya muassasalarining yetishmasligi bo'lsa, og'ir sanoatda esa ko'p jismoniy mehnat talab qilinishi edi. Masalan, shoyini qayta ishlash sanoatida 1927-yili xotin-qizlar salmog'i 80,3% bo'lsa, 1929-yilga kelib bu raqam 63,3% ni tashkil etdi. To'qimachilik sanoatida esa 1927-yildagi 38% dan 1929-yilga kelib, 32,9% ga kamayib ketdi. Oziq-ovqat tarmog'ida xotin-qizlar salmog'i 1927-yilda ishchi kuchining 10%ini tashkil qilgan bo'lsa, 1928-yilda 7,9% ga tushib qoldi. Shuningdek, qandolatchilikda 53,3%-52%, tikuvchilikda 32,2%-30,7%ga, poligrafiyada 14%-12,6%ga tushib qoldi [7: 309-310]. Bunday holning paydo bo'lishining obyektiv sabablari shunda ediki, og'ir jismoniy mehnatga asoslangan sanoat ishlab chiqarishining talablariga xotin-qizlar javob bera olmadilar. Natijada juda katta ijtimoiy muammolar kelib chiqdi. Xotin-qizlar organizmidagi turli kasalliklar kelib chiqishi, ularni ommaviy tarzda sanoat korxonalaridan ketishiga sabab bo'ldi.

1920–1930-yillarda Samarqand viloyatida xotin-qizlarning ishlab chiqarish va sanoatga jalb qilinishi hududning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tub o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Sovet davri siyosati ayollarni mehnat bozoriga keng jalb qilish, yangi korxonalar ochish va texnik bilim beruvchi kurslarni tashkil etish orqali ularning iqtisodiy faolligini oshirdi. Bu jarayon gender rollarining qayta shakllanishi, ayollarning iqtisodiy mustaqillikka erishishi va mahalliy jamiyatda yangi ijtimoiy tafakkur shakllanishiga turtki berdi. Shu bilan birga, tajriba ko'rsatadiki, bu jarayonlar ma'lum muammolar va qarama-qarshiliklar bilan kechgan bo'lsa-da, ayollarni ijtimoiy-iqtisodiy hayotga keng jalb etish Samarqand viloyati taraqqiyoti uchun muhim omil bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axtamova Y. S. Xotin-qizlar masalasi: ikki dunyo, ikki xil yondashuv. -T.: Bilim, 1987. –B. 6.
2. Пробуждённые Великим Октябрём. Сборник очерков и воспоминаний. – Т.: 1961. –С. 248-249.
3. Шукурова Х.С. Социализм и женщины Узбекистана. –Т.: Узбекистан, 1970. –С. 201-216.
4. O'zbekiston xotin-qizlarining I syezdi. Statistik ocherklar. –Toshkent, 1950. – B. 38.
5. Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса в Узбекистане. -Т.: Фан, 1975. –С. 196-212.

6. Jo'rayeva N. D. O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida xotin-qizlarning o'рни (XX asrning 20-30-yillari). –T., 2004. –B. 73.

7. Коммунистическая партия Узбекистана в борьбе за решение женского вопроса в период строительства социализма. –С. 309-310.

SURXONDARYO VILOYATIDA XOTIN-QIZLARNING HUQUQLARI VA IMKONIYATLARI

Ismoilova Diyoraoy Xursandjon qizi – Termiz davlat universiteti magistri

Annotatsiya. Surxondaryo viloyatida mustaqillikdan keyingi davrlarda ayollarning haq-huquqlarini takomillashtirish chora-tadbirlari, xotin-qizlarga yaratilayotgan imkoniyatlar, ularning haq-huquqlarini himoya qilinishining ta'minlanishi, demografik ma'lumotlar va ularning sharhi o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: xotin-qizlar huquqlari, qonuniy hujjatlar, davlat siyosati, gender tengligi, mustaqillik davri, ijtimoiy faollik, bandlik.

Bugungi kunda mamlakatimizda xotin-qizlarning huquqlari va imkoniyatlarini kengaytirish, ularni ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy hayotning faol ishtirokchisiga aylantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, Surxondaryo viloyatida ham xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish, kasbiy salohiyatini rivojlantirish hamda jamiyatda munosib o'rin egallashiga sharoit yaratish borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

So'nggi yillarda qabul qilingan qonunlar, hukumat qarorlari va dasturlar doirasida viloyatda ayollarning bandligini ta'minlash, ularni tadbirkorlikka jalb etish, ijtimoiy himoya tizimini kuchaytirish hamda ma'naviy-ma'rifiy muhitni yanada sog'lomlashtirish yo'lida samarali chora-tadbirlar amalga oshirildi. Shuningdek, xotin-qizlarning ta'lim olish huquqlarini ta'minlash, ularni yetakchilikka tayyorlash va turli sohalarda o'z qobiliyatini ro'yobga chiqarishiga keng imkoniyatlar yaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida xotin-qizlarning huquq va erkinliklarini ta'minlash masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Ayniqsa, Surxondaryo viloyatida xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'rni yildan-yilga ortib bormoqda. Xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilish, ularni iqtisodiy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash orqali nafaqat jamiyatda barqarorlik, balki iqtisodiy rivojlanishga ham erishilmoqda.

Buning huquqiy tamoyillari sifatida quyidagilarni ta'kidlab o'tish masadga muvofiq bo'ladi:

Surxondaryo viloyatida xotin-qizlarning huquqlari quyidagi qonuniy hujjatlar asosida ta'minlanmoqda:

“Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida”gi Qonun;

“Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida”gi Qonun;
“2030-yilga qadar gender tenglik strategiyasi” milliy dasturi.

Viloyatda ushbu qonun va dasturlarni hayotga tatbiq etish maqsadida hokimlik huzurida Xotin-qizlar boshqarmasi, mahallalarda esa xotin-qizlar faollari faoliyat yuritmoqda.[1]

Viloyat xotin-qizlarining ijtimoiy hayotdagi o'rnini ham kengayib bormoqda. Xususan, Surxondaryo viloyatida xotin-qizlarning ijtimoiy faoliyati kengaymoqda; ta'lim sohasida qizlarning maktab va oliy o'quv yurtlariga qamrovi ortmoqda; xotin-qizlarning siyosiy hayotdagi ishtiroki kuchayib, ular orasida deputatlar, rahbar kadrlar soni oshmoqda; "Hunarmand ayolga shogird" dasturi orqali yosh qizlar hunar o'rganib, mustaqil iqtisodiy faoliyat yuritish imkoniga ega bo'lishmoqda [2; 43].

Bandlik va iqtisodiy mustaqillik kesimida viloyatda ayollar bandligini ta'minlash maqsadida oilaviy tadbirkorlik dasturlari doirasida imtiyozli kreditlar ajratilmoqda; xotin-qizlarga yer maydonlari, issiqxonalar va tomorqa xo'jaliklari berilmoqda; ularning kichik biznes va hunarmandchilik faoliyatini rivojlantirish uchun ko'mak berilmoqda. Bu orqali minglab xotin-qizlar o'z daromad manbaiga ega bo'lib, oilaviy iqtisodiy barqarorlikka hissa qo'shmoqda.

Bundan tashqari, ijtimoiy himoya va huquqiy yordam ko'rsatish uchun Surxondaryoda xotin-qizlar uchun maxsus ijtimoiy xizmatlar tashkil etilgan. Masalan, zo'ravonlikdan jabr ko'rgan ayollar uchun rehabilitatsiya markazlari; mahallalarda huquqiy maslahat xonalari; ehtiyojmand oilalarga moddiy yordam va turar-joy ajratish dasturlari [3; 76].

Shunga qaramay, qator muammolar ham mavjud. Xususan, qishloq hududlarda xotin-qizlarning ta'lim va kasb-hunarga kirish imkoniyatlari cheklangan; ayrim ayollar huquqiy savodxonligi yetarli emas; zo'ravonlik holatlari ba'zan yashiriladi va ochiq aytilmaydi. Bularni hal qilish uchun: huquqiy-ma'rifiy ishlarni kengaytirish, qishloq joylarda kasb-hunar markazlarini ko'paytirish, ayollarning iqtisodiy mustaqilligini oshirish zarur.

Surxondaryo viloyatida xotin-qizlarning huquqlari va imkoniyatlarini ta'minlash yo'lida keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Qonuniy asoslar, davlat dasturlari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va bandlikni ta'minlash borasida yirik loyihalar amalga oshirilmoqda. Xususan viloyatdagi xotin-qizlarning haq-huquqlarini himoya qilish davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, qonun loyihalari asosida kerakli chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Kelgusida gender tenglikni mustahkamlash, ayollarning jamiyatdagi o'rnini yanada oshirish O'zbekiston taraqqiyotida muhim omil bo'lib qoladi [4; 101].

Umuman olganda, Surxondaryo viloyatida xotin-qizlarning huquqlari va imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan ishlar so'nggi yillarda izchil ravishda rivojlanib bormoqda. Davlat siyosatida gender tenglik masalalariga alohida e'tibor qaratilayotgani viloyatda ham o'z samarasini bermoqda. Jumladan, ayollarning ta'lim olishi uchun yaratilayotgan sharoitlar, kasb-hunar o'rganishi va zamonaviy sohalarida o'zini sinab ko'rishi, tadbirkorlikni rivojlantirish uchun kredit va imtiyozlarning berilishi ularning ijtimoiy hayotda faol bo'lishiga mustahkam zamin yaratmoqda.

Shuningdek, ayollarni turli darajadagi rahbarlik lavozimlariga tayyorlash, ularning siyosiy faolligini oshirish, oila va jamiyat hayotida e'tiborini kuchaytirish maqsadida qator dasturlar amalga oshirilmoqda. Bu esa viloyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitning sog'lomlashishiga, oilaviy qadriyatlarining mustahkamlanishiga hamda farovon turmush tarzining shakllanishiga xizmat qilmoqda.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish ularning faqatgina shaxsiy farovonligi uchun emas, balki butun jamiyatning barqaror rivojlanishi, iqtisodiy taraqqiyot va ijtimoiy barqarorlikning kafolati sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, ayolning salohiyati jamiyat taraqqiyoti uchun beqiyos boylikdir. Shu sababli kelgusida Surxondaryo viloyatida ayollarning ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish, ularni raqamli texnologiyalar, innovatsion g’oyalar va zamonaviy kasblarga yo’naltirish, shuningdek, ularning rahbarlik salohiyatini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri bo’lib qolmoqda.

Demak, xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilish va imkoniyatlarini kengaytirish masalasi viloyatda ijobiy natijalar berayotgan bo’lsa-da, istiqbolda bu yo’nalishda izchil ishlarni davom ettirish, mahalliy sharoitdan kelib chiqib yangi tashabbuslarni ilgari surish hamda ayollarning hayotda faol ishtirokini qo’llab-quvvatlash muhim vazifadir. Zero, “Ayol – jamiyatning tayanchi, oila baxtining timsoli” degan g’oya hayotda o’z ifodasini topgandagina yurtimizda barqaror taraqqiyot va milliy yuksalishga erishish mumkin bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 12.08.2024 yildagi 500-sonli “O‘zbekiston Respublikasi Oila va xotin-qizlar qo‘mitasi faoliyatini tartibga solish sohasidagi ayrim normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori.
2. Rahmonqulov G‘. Ayollar huquqlari va gender tenglik. – Toshkent. 2024. – 132 b.
3. Toshpo‘latova S. O‘zbekistonda xotin-qizlar huquqlari kafolatlari. Monografiya. – Termiz: Kitobnashr, 2023. – 187 b.
4. Abduazizova N. Xotin-qizlar ijtimoiy-siyosiy hayotda: imkoniyat va muammolar. – Buxoro: Buxdu axboroti jurnali, 2023. – B. 78-84.
5. BMTning “CEDAW” Konvensiyasi – Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllarini tugatish to‘g‘risida xalqaro hujjat.

“TARIXIY RASHIDIY” ASARINING QO‘LYOZMA NUSXALARI VA TARJIMALARI

Sharipova Dilnavoz – O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mirzo Muhammad Haydarning “Tarixi Rashidiy” asarining mavjud bo‘lgan va bizgacha yetib kelgan qo‘lyozma nusxalari haqida aniq faktlar asosida ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, asarning turli davrlarda bir necha marotaba turli tillardagi tarjimalari haqida ham bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: “Tarixi Rashidiy”, N.Ellias, E.Ross, Sharqshunoslik instituti, Britaniya muzeyi, Tehron universiteti, Dushanbe qo‘lyozmalar fondi.

XV asrda yashab o‘tgan tarixchi, mohir sarkarda va davlat arbobi – Mirzo Muhammad Haydarning mashhur “Tarixi Rashidiy” asarining bizgacha bir qancha qo‘lyozma nusxalari yetib kelgan. Asarning ahamiyatini uning bir necha nusxalarda hozirgacha yetib kelganligidan ham bilish mumkin. Muallif asarni XVI asrda fors tilida yozgan va keyinchalik ushbu asar turli tillarga tarjima qilingan. Asar Yevropa olimlarini ham ancha qiziqishini uyg‘otgan. Ayrim manbalardagi ma’lumotlarga

ko'ra asar o'z davri voqelarini eng aniq faktlarga asoslanib gavdalantirgan tarixiy manba hisoblanadi. Mazkur asar XIX asr oxirlari va XX asr boshlaridan boshlab bir necha marta ingliz va boshqa Yevropa tillariga tarjimalari amalga oshirilgan. Asarning qo'lyozmalaridan biri Toshkentda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi"[1;21].

"Tarixi Rashidiy" asari qozoq tarixi uchun muhim ahamiyatga ega, bu asar 1465-yilda Qozoq xonligining tashkil topishini hujjatlashtiradigan yagona tarixiy ma'lumotdir. Ushbu asar ikkita daftardan iborat, xususan, qozoq xalqiga qaratilgan oltita rivoyatni o'z ichiga oladi [2;67].

Islom Jemeney "Tarixi Rashidiy" asari bo'yicha tadqiqotlarida bir nechta qo'lyozmalar haqida quyidagicha ma'lumotlar bergan:

1. Britaniya muzeyi: Qo'lyozma nastaliq yozuvida yozilgan 342 varaqdan iborat. Har bir varaq ikki sahifadan iborat bo'lib, har bir sahifada 19 qator, ba'zan 18 qator. Sahifalarning o'lchamlari 18 sm dan 11 sm gacha, yozuv esa 14 sm dan 7,5 sm gacha. Ushbu qo'lyozma matnning to'liq versiyasidir.

2. Tehron universiteti: Markaziy kutubxonada 3218-raqamli qo'lyozma saqlanadi, bu qo'lyozmaning har biri ikki sahifadan iborat 185 varaqdan iborat. Har bir sahifada 15 satrdan iborat bo'lib, yozuv o'lchamlari 14 sm dan 7 sm gacha. Bu nasx yozuvi qo'lyozmasi to'liq emas, asl jildning yarmiga yaqinini qamrab oladi va Alouddin Attor tarjimai holi oldidan to'xtaydi, ba'zi manba sahifalari yo'q.

3. Toshkent Sharqshunoslik instituti: O'zbekistonda 1430-raqamli qo'lyozma 23 sm x 13,5 sm o'lchamdagi 321 varaqdan iborat bo'lib, o'zining nafis xattotligi bilan ajralib turadi. Ushbu qo'lyozma to'liq versiyadir [2;71].

4. Dushanbe qo'lyozmalar fondi: Tojikistonda 475-raqamli qo'lyozma ham "Tarixi Rashidiy"ning to'liq nusxasi hisoblanadi [3;13].

Bundan tashqari, forscha qo'lyozmalarni turli to'plamlarda, jumladan, Sankt-Peterburg, Rossiya, Kashmir va boshqa mamlakatlardagi kolleksiyalarda topish mumkin. Muallif Sankt-Peterburg va Londondagi matn variantlarining shaxsiy nusxalari, shuningdek, O'zbekiston, Tojikiston va Erondagi qo'lyozma fondlaridan nusxalari borligini eslatib o'tadi. Tehronlik taniqli sharqshunos olim Shayx Absattor hoji Derbisaliy muallifga Eron fondidan olingan foto nusxasini sovg'a qilgan va buning uchun muallif chuqur minnatdorchilik bildiradi. Qo'lyozmalarning ushbu jamlanmasi "Tarixi Rashidiy"ning qozoq tarixi va madaniyatini tushunish uchun muhim tarixiy manba sifatidagi ahamiyati hamda Markaziy Osiyo tarixini o'rganishdagi yanada kengroq ahamiyatini ko'rsatadi [4;34].

K.Zaleman tarjimon Muhammad Sodiq Koshg'ariy bo'lsa kerak deb faraz qilsa, A.M.Muginov asarni boshqa tarjimalarga solishtirib, uning tarjimoni Muhammad Niyoz bin Abdug'afur, degan fikrga kelgan [5;5].

"Tarixi Rashidiy"ning S-569 raqamli qo'lyozma nusxasining turkiy tarjimasini uyg'ur tarixchi olimi va shoiri Muhammad Sodiq Qoshg'ariy (1725-1849) tomonidan Koshg'ar hokimi Yunus Emin xoja farmoni bilan tarjima qilingan. Biroq, ushbu qo'lyozmaga "Tarixi Rashidiy" ning I, II, III ruknlarining tarjimasigina joylashtirilgan. Shunday qilib, S569 raqamli qo'lyozmani ham "Tarixi Rashidiy" turkiy tarjimasining to'liq nusxasi deb bo'lmaydi. Qo'lyozma sarlavhalari qizil siyohda, matni esa qora rangda, nasta'liq xatida, bichimi 31x21 sm qog'ozga yozilgan. Matnining bichimi 22x13 sm, har betiga 19 qatordan yozilgan, jami bo'lib

315 betni tashkil qiladi. Ushbu qo'lyozma XIX asr o'rtalarida ko'chirilgan. D 0192 raqamli qo'lyozma "Tarixi Rashidiy" IV qismining turkiy tarjimasidan iborat [6;8].

Bundan tashqari, "D 192 raqamli nusxa asar IV qismining, D 120 raqamli nusxasi esa I qismining, D 121 raqamli nusxa III, IV qismlarining tarjimasidir. D 122 va S 570 raqamli nusxalar esa "Tarixi Rashidiy"ning juda ham qisqartirilib, shoshilinch o'girilgan va ko'chirilgan deb topilgan. Sankt-Peterburgda saqlanayotgan "Tarixi Rashidiy" turkiy tarjimalarining to'liq nusxalari deb topilgan Muhammad Sodiq Koshg'ariy va Muhammad Niyoz ibn Abdurafur Niyoziy tarjimalarida arab-fors tillari elementlari anchagina saqlanib qolgan, buning ustiga ayrim fasllar tushib qolgan [4;38].

10191/II raqamli qo'lyozma sariq charmli qattiq karton muqovali, Qo'qonda tayyorlangan sarg'ich rangli qog'ozli, bichimi 20,5x30 sm, jami 422 varaq, har bir varag'ida nasta'liq xatida 19 qatordan yozilgan, qora matnli, sarlavhalari, fasl raqamlari qizil siyohda, lekin qo'lyozma varaqlarining o'ng yoki chap hoshiyasiga yozilgan. Qo'lyozmaning 62a-65a-varog'lariga "Tarixi Rashidiy" va uning ilovasiga tuzilgan mundarija, 66-69-betlariga tarjimonning muqaddimasi, 69-344-betlariga "Tarixi Rashidiy"ning turk tilidagi tarjimasi va 344-416-varag'lariga Xoja Muhammad Sharif tomonidan yozilgan ilova joylashtirilgan [7;34].

Mirza Muhammad Haydar Dug'latning "Tarixi Rashidiy" asarining ingliz tiliga tarjimasi, G'arb ilmiy jamoatchiligi uchun muhim voqea bo'ldi. Fors va turk tillarini yaxshi biladigan bir qancha sharqshunos olimlar, shu jumladan V.Erskine, X.Xovort, serjant-general W.H.Bellew, Eliot va R.B.Cho, "Tarixi Rashidiy"ning turli qismlarini tarjima qilishga harakat qilishgan. Ayniqsa, R.B.Choning tarjimalari, asarning faqat geografik qismlariga qaratilgan bo'lib, 1876-yilda "Geografik Jamiyat Jurnali"da nashr etilgan. Ushbu tarjimalar G'arbda asar haqidagi ilmiy tadqiqotlar uchun muhim poydevor bo'lib xizmat qilgan. Bundan tashqari, V.Erskinening asarning ba'zi boblarini ingliz tiliga tarjima qilganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Biroq, bu tarjimalar nashr etilmagan va ilmiy jamoatchilikka taqdim qilinmagan. Choning vafotidan so'ng, Elias asarning asl nusxasini izlashga kirishgan, lekin bu urinishlar muvaffaqiyatsiz yakunlangan. Ney Elias 1893-yilda Angliyaga qaytib kelganida, V.Erskine tomonidan amalga oshirilgan qisman tarjima bilan tanishdi. Avvaliga, Elias ushbu tarjimini yakunlab, uni Erskine nomi bilan nashr etishni rejalashtirgan edi [8;3-5].

Edvard Denison Ross "The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhamad Haidar, Dughlat. History of the moghuls of Central Asia an english version edited, with commentary, notes and map by N.Ellias" ning so'zboshida quyidagicha ma'limotlar beradi: "Tarixi Rashidiy" asarining ingliz tiliga tarjimasi, asar ilk marotaba omma e'tiboriga havola qilinishi hisoblanadi. Asar ilk bor G'arb ilmiy jamoatchiligiga tanishtirilgan bo'lsa-da, uning tarjimasi hali to'liq amalga oshirilmagan. To'liq tarjimaga eng yaqin yondashuvni yarim asrdan ko'proq vaqt avval, V.Erskine tomonidan ishlab chiqilgan. V.Erskinening bu ishlari 1840-yillarda, uning Britaniya Sharqiy Hindiston kompaniyasidagi xizmatidan nafaqaga chiqqanidan so'ng amalga oshirilgan. U Tarixi Rashidiyning katta qismlarini ingliz tiliga tarjima qilishga harakat qilgan. Uning tarjimasi 221 varaqdan iborat bo'lib, asarning bir qismini to'liq va to'g'ri tarjima qilishni maqsad qilgan. Erskinening tarjimasi va uning keyingi izlanishlari, bu asarning to'liq tarjimasi yo'lida birinchi qadam bo'ldi. Bu jarayonni yanada davom ettirish uchun kelajakda yanada to'liq va aniq tarjimalar zarur bo'ladi,

chunki asar, nafaqat Mo'g'uliston tarixini, balki Markaziy Osiyo tarixining muhim manbalaridan biridir [9;43].

Yuqorida ta'kidlanganidek, 1894-yilda "Tarixi Rashidiy"ning ingliz tiliga birinchi rasmiy tarjimasini boshlandi va bu jarayon yetti oy davom etdi. Britaniya muzeyi katalogida Edd Ross tarjimasiga yoki Professor Kauyel rahbarligida 090 raqami ostida saqlangan forscha matn bilan 157 raqamli matnga asoslangan. N.Ellias, "Tarixi Rashidiy" asarining olti bobdan iborat tarjimasiga, ya'ni o'sha davrga oid tarixiy, etnik, etnografik, geografik va hokazo ma'lumotlarni o'z ichiga olgan asar muallifi haqida ham muqaddima qo'shgan. Bu boy ma'lumotlarga ega bo'lgan boblar: "Muallif va uning ijodi", "Chig'atoy sulolasi", "Mo'g'ullar o'lkasi", "Mo'g'ul, turkiy va uyg'ur xalqlari", "Sharqiy xonlik yoki Uyg'uriston", "Rashidiylar tarixi" va keyingi davr" kabilardir.

"Amerikalik professor U.Tekston "Boburnoma"ni tarjima qilar ekan, muqaddimada aynan shu mavzuga to'xtalib, Boburning "mo'g'ul" deb atalganidan, Temuriylardek sharaflilar maqomdan mahrum bo'lganidan afsusda edi. Darhaqiqat, bunday chalkashliklarga chek qo'yish vaqti keldi. Ayniqsa, ilmiy doiralarda uni "Buyuk Mo'g'ullar imperiyasi" yoki "Boburiylar imperiyasi" deganda, bu borada amerikalik olimlarning fikr-mulohazalari juda muhim ekanligini ta'kidlash lozim [10;93].

Mirzo Muhammad Haydaning "Tarixi Rashidiy" asari XVI asrda yozilgan bo'lib, u Yevropa va Osiyo tarixchilari tomonidan Markaziy Osiyo, Mo'g'uliston, Qashqar va Movarounnahr tarixini o'rganishda asosiy manbalardan biri sifatida keng foydalanilgan. Asarning jahon miqyosida tadqiq etilishi XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan bo'lib, u ko'plab g'arbiy sharqshunoslar va tarixchilar tomonidan tarjima va tahlil qilingan. Yevropada XIX asrda ingliz sharqshunosi N. Elias asarni ingliz tiliga tarjima qilgan va unga izohlar yozgan. Eliasning tarjimasini London va Hindiston akademik doiralari katta qiziqish uyg'otgan. Angliya va Hindiston olimlari asarni Mug'ullar imperiyasi va Buyuk Ipak yo'li tarixi bilan bog'liq holda o'rganishgan. Fransuz olimlaridan esa Rene Grousset va Jean Aubin asarni Mo'g'ullar va Markaziy Osiyo tarixi kontekstida o'rganishgan. Nemis sharqshunoslari esa asarni Dashti Qipchoq va Temuriylar tarixi bilan bog'liq holda tadqiq qilishgan.

Rossiya sharqshunoslik maktabi ushbu asarga qiziqish bildirgan. XIX asr oxirlarida V.Bartold asarni tahlil qilgan va uning tarixiy ahamiyatini alohida ta'kidlagan. XX asrda rus sharqshunoslari A.N.Bernshtam va N.A.Aristov asarni Movarounnahr va Qashqar tarixi doirasida o'rgangan. Sovet davrida asarning rus tiliga tarjimalari tayyorlangan va ilmiy sharhlar berilgan. Turkiya va Eron tarixchilari asarni mo'g'ullar, chig'atoylar va turkiy xalqlarning tarixi doirasida o'rganishgan. Turkiyalik olimlar Zeki Velidi Togan va Ibrahim Kafesog'lu asarning turkiy xalqlarning siyosiy tarixi uchun muhimligini ta'kidlaganlar. Eronda asar safaviylar va temuriylar tarixi bilan bog'liq ravishda tadqiq etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rustamova M. "Tarixi Rashidiy" asari tahlili // dissertatsiya. –Samarqand: 2016.
2. Jemeniy Islam, Behruz Bikbabai, Begalieva A.K. Translation and manuscripts of the work "Tarih-I- Rashidi" translated. 2019.

3. D.Sharipova. “Mirzo Muhammad Haydarning “Tarixi Rashidiy” asari va uning tarjimalari” magistrlik dissertatsiyasi. –T.: 2025.
4. Jalilov O.H. Mirzo Muhammad Haydarning “Tarixi Rashidiy asarining turkiy qo‘lyozma nusxasi // Sharqshunoslik, 1997.
5. Mirzo Muhammad Haydar Ayoziy. Tarixi Rashidiy. –T.: O‘zbekiston, 2001.
6. Jalilov A. Spisok tyurskix rukopisey proizvedeniya Mirzo Muhammad Dug‘lati “Tarixi Rashidiy”, xranshixsya v instituti Vostokovideniya AN RO‘z// Muhammad Haydar Dug‘lati- gosudarstiy deyatel. Taraz, 1997.
7. Egamberdiyeva I. “ English translations of historical works”. T.: 2024.
8. The Tarikh-I-Rashidi of Mirza Muhamad Haidar, Dughlat. History of the moghuls of central asia an english version edited, with commentary, notes and map by N. Ellias. The translation by E. Denison Ross. –London, 1895.
9. Bartold V.V. Dvenatsat leksiya po istorii turetskikh narodov Sredney Dear. Hair. T.V. –Moscow, 1999.

ИСТОРИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ТЮРКСКОГО КАГАНАТА С САСАНИДСКИМ ИРАНОМ И ВИЗАНТИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

Утаганов Бехруз Чори угли – магистрант Национального университета
Узбекистана

Аннотация. Данная статья посвящена изучению дипломатических контактов тюркского каганата с двумя крупнейшими державами поздней античности и раннего средневековья — Сасанидским Ираном и Византийской империей. Автор рассматривает основные этапы дипломатии VI–VIII вв., формы взаимодействия (посольства, договоры, военные союзы, династические браки), а также их последствия для торговли по Великому шёлковому пути и культурного обмена. Показано, что тюркский каганат играл активную роль в международных отношениях Евразии, выступая не только как военная, но и как дипломатическая сила, способная влиять на баланс интересов между Ираном и Византией.

Ключевые слова: Тюркский каганат; Сасанидский Иран; Византийская империя; дипломатия; посольства; договоры; шёлковый путь; военные союзы; кочевые государства; культурный обмен.

Тюркский каганат, возникший в середине VI века, стал одним из первых кочевых государств, обладавших разветвлённой системой дипломатии. Его геополитическое положение между Китаем, Ираном и Византией превращало каганат в ключевого игрока международной арены. Именно дипломатия позволяла каганам укреплять собственную власть, контролировать торговые пути и влиять на баланс сил в Евразии.

Сасанидский Иран и Византия, будучи давними соперниками, активно искали союза с тюрками, стремясь использовать их военную мощь против друг друга. Таким образом, каганат оказался в уникальной позиции: он мог

лабиринт между двумя империями, добиваясь экономических и политических выгод.

Цель исследования — показать особенности дипломатии тюркского каганата, её инструменты и последствия в отношениях с Ираном и Византией.

Обсуждение и результаты

I. Механизмы дипломатии тюркского каганата

Посольства. Послы обменивались дарами, договорами и письмами, отражающими политическую волю кагана.

Договоры. Соглашения о безопасности торговых путей и нейтралитете.

Династические браки. Использовались для укрепления союзов.

Военные союзы. Тюрки часто участвовали в совместных походах.

Экономическая дипломатия. Контроль над караванами на шёлковом пути был главным инструментом давления.

II. Отношения с Сасанидским Ираном

1. Отношения были противоречивыми: то союз, то война.

2. Сасаниды стремились ограничить влияние тюрков в Средней Азии.

3. Торговля шёлком и контроль над городами Согда стали причиной конфликтов.

4. Иногда заключались временные союзы против Византии или арабских племён.

5. Культурное взаимодействие выражалось в распространении ремесленных традиций и обмене изделиями.

III. Отношения с Византийской империей

1. Византия активно использовала дипломатические подарки, чтобы привлечь тюрков.

2. Союз с тюрками помогал Византии бороться с персидской угрозой.

3. Посольства из Константинополя в ставку кагана упоминаются в хрониках Прокопия и Менаандра. Аннотация

4. Византийцы предоставляли тюркам торговые привилегии.

5. Влияние Византии выражалось также в проникновении христианских идей.

IV. Роль дипломатии в международных отношениях Евразии

Тюркский каганат выступал посредником в торговле между Востоком и Западом.

Его дипломатия способствовала усилению экономического могущества степных элит.

Влияние распространялось на культуру, религию и технологии.

Заключение

История дипломатических отношений тюркского каганата с Сасанидским Ираном и Византийской империей показывает, что кочевые государства обладали развитой системой внешней политики. Тюрки умело использовали дипломатические инструменты для защиты своих интересов. Их политика не ограничивалась военными походами: дипломатия, торговля и культурные контакты занимали не менее важное место.

Таким образом, тюркский каганат стал важнейшим элементом международной системы раннего средневековья, влияя на отношения Востока и Запада и способствуя обмену культурными и экономическими ценностями.

Использованная литература

1. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. — М., 1967.
2. Golden P. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — Wiesbaden, 1992.
3. The Cambridge History of Early Inner Asia. — Cambridge, 1990.
4. Cambridge History of Iran. Vol. 3. — Cambridge, 1983.
5. Klyashtorny S.G. Государства и народы Евразийских степей. — СПб., 2004.
6. Procopius. History of the Wars. — London, 1914.
7. Menander Protector. Fragments. — Berlin, 1985.
8. Chinese Dynastic Histories (Sui Shu, Tang Shu). — Beijing, 1973.

HISTORICAL FOUNDATIONS AND TRANSFORMATIONAL CHARACTERISTICS OF INTERCIVILIZATIONAL DIALOGUE

Shokirova Mubina Nabijon qizi – O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Siyosatshunoslik yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur tezisda sivilizatsiyalararo muloqotning tarixiy asoslari va transformatsion xususiyatlari yoritiladi. Qadimgi davrlarda Buyuk Ipak yo‘li orqali savdo, diniy va madaniy almashinuv, o‘rta asrlarda Bag‘dod, Buxoro, Samarqand va Andalusiyaning ilmiy-ma‘rifiy roli hamda yangi davrda geografik kashfiyotlar va kolonializmning ta‘siri tahlil qilinadi. XX asrdan boshlab BMT va UNESCOning tinchlik va muloqotni mustahkamlashdagi sa‘y-harakatlari, mustaqillik davrida esa O‘zbekistonning madaniy merosni asrash va bag‘rikenglik siyosati orqali qo‘shgan hissasi ko‘rsatib o‘tiladi. Tadqiqot sivilizatsiyalararo muloqotning uzluksizligi va zamonaviy xalqaro munosabatlarda barqarorlikni ta‘minlovchi ahamiyatini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: Sivilizatsiyalararo muloqot, Buyuk Ipak yo‘li, Bag‘dod, Buxoro, Andalusiya, geografik kashfiyotlar, kolonializm, BMT, UNESCO, O‘zbekiston.

Introduction. Intercivilizational dialogue is a socio-cultural process aimed at fostering mutual understanding, cooperation, and peace among different peoples, cultures, and religious confessions. In essence, this concept carries a broad and profound meaning, as throughout history it has served as a driving force for the mutual development of nations and societies. According to UNESCO, intercivilizational dialogue is a socio-cultural process directed towards strengthening peace, building mutual trust, and addressing global challenges collectively [1]. This definition highlights that intercivilizational dialogue is not only a feature of historical processes but also a fundamental mechanism for ensuring stability in contemporary international relations.

Discussion and Results. In today’s era of globalization, intercivilizational dialogue is gaining increasing significance. Global issues such as environmental challenges, migration processes, and religious or ethnic conflicts necessitate mutual understanding and cooperation among peoples. Therefore, intercivilizational dialogue is recognized as one of the most crucial factors in maintaining peace, valuing cultural diversity, and achieving sustainable development in modern international relations.

Throughout history, intercivilizational dialogue has continuously undergone transformation. While in ancient times it primarily manifested through trade and religious interactions, in later periods it expanded to include cooperation in science, politics, and culture. The key stages of these processes are examined below.

Since antiquity, the Great Silk Road served as a vital bridge between East and West, facilitating not only the exchange of goods but also cultural traditions, scientific knowledge, and philosophical ideas. Through this route, Buddhism, Christianity, Manichaeism, and Islam spread across vast territories, stimulating the religious dimension of intercivilizational dialogue [2;37]. Indeed, the Silk Road was instrumental not only in trade but also in disseminating scientific knowledge, philosophical concepts, and technologies that shaped the development of various civilizations. Over time, trade-based interactions evolved into broader cultural cooperation and religious tolerance, laying a historical foundation for intercultural harmony. Consequently, the Silk Road experience stands as a universal model for today's global dialogue. For instance, it facilitated extensive ties between the civilizations of China, India, Iran, Central Asia, and Europe. While China was renowned for silk, paper, and porcelain, India contributed spices, textiles, and religious-philosophical ideas. Iran served as a channel of cultural and religious influence, with Central Asia acting as a mediator linking East and West. European civilizations, in turn, enriched themselves through technologies, art, and trade goods.

As a result, these intercivilizational exchanges spread not only economic resources but also scientific knowledge, works of art, and religious and philosophical ideas across continents, thereby fostering intercultural tolerance, interfaith dialogue, and global progress.

In the medieval period, intercivilizational dialogue flourished in science and culture. Major centers such as Baghdad, Bukhara, Samarkand, and Andalusia played a mediating role. The House of Wisdom in Baghdad, for instance, was not merely a library but a hub of translation, scholarly research, and debate, laying the foundations for centuries of scientific advancement [3;27]. Similarly, the scholarly schools of Bukhara and Samarkand advanced astronomy, mathematics, and philosophy alongside religious studies, thus reinforcing the scientific basis of intercivilizational dialogue [4;105].

During the Islamic Golden Age, the intellectual exchange between East and West reached new heights. The scientific schools of Baghdad, Bukhara, and Samarkand preserved, reinterpreted, and developed Greek, Indian, and Persian legacies. Andalusia (Cordoba) acted as a cultural and intellectual bridge, transmitting this knowledge to Europe. Through libraries, scholars, and translations, achievements in mathematics, astronomy, medicine, and philosophy spread to the West. Consequently, the intellectual heritage of the East became a cornerstone in shaping the European Renaissance.

In the early modern era, the Age of Great Geographical Discoveries and colonialism reshaped intercivilizational relations. As McNeill observed, after 1500, Europe's maritime expansion linked all continents into a single system of interaction for the first time in history [5;564]. Spanish and Portuguese explorations fundamentally broadened intercivilizational ties, while colonial empires facilitated not only the spread of goods but also ideas and institutions across continents.

These relations, however, were asymmetrical. While European dominance expanded through economic and political superiority, Eastern civilizations also contributed to global dialogue by preserving and transmitting their religious, cultural, and intellectual values [6;570]. Thus, East–West relations were shaped not by equality but by a balance of power and competing interests. Nevertheless, this dynamic did not hinder the exchange of science, technology, and culture, but rather accelerated the development of intercivilizational dialogue.

Following World War II, intercivilizational dialogue entered a new phase. In 1945, the United Nations was established to ensure international peace and security and to promote friendly relations among nations. International organizations emerged as central actors in shaping global governance, fostering cooperation, and preventing conflicts through dialogue. UNESCO, in particular, advanced intercultural dialogue as a tool for building peace in human minds and recognized cultural diversity not as a source of conflict but as a source of enrichment [7;430]. This approach reaffirmed that intercivilizational dialogue is a key condition for global peace and stability.

In the period of independence, Uzbekistan has actively contributed to these processes. In particular, cooperation with UNESCO in cultural and humanitarian fields has strengthened the country's role in intercivilizational dialogue. By preserving cultural heritage in its ancient cities, hosting international scientific conferences, and promoting interethnic tolerance, Uzbekistan continues the historical tradition of connecting East and West at the modern stage.

Conclusion. In summary, intercivilizational dialogue has evolved through various stages—from trade and religious contacts to scientific cooperation, great geographical discoveries, and colonialism—eventually taking new forms under globalization. Today, initiatives of international organizations such as the UN and UNESCO, alongside the efforts of independent states, are further developing this process as a vital factor for peace, cooperation, and stability. Uzbekistan's contribution, in turn, ensures historical continuity and consolidates its role as a cultural bridge linking East and West.

References:

1. UNESCO. (n.d.). Intercultural Dialogue. UNESCO. Retrieved August 27, 2025, from <https://www.unesco.org/en/interculturaldialogue>
2. Foltz R. C. (1999). *Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century*. St. Martin's Press. Page 37.
3. Al-Khalili J. (2011). *The House of Wisdom: How Arabic Science Saved Ancient Knowledge and Gave Us the Renaissance*. New York: Penguin Press. Page 27.
4. That source, Page 105.
5. McNeill W. H. (1963). *The Rise of the West: A History of the Human Community*. Chicago: University of Chicago Press. Page 564.
6. That source, Page 570.
7. Baylis J., Smith S. & Owens P. *The Globalization of World Politics*. (2017), page 430.

2-SHO‘BA. ZAMONAVIY XALQARO MUNOSABATLARDA SIVILIZATSIYALARARO ALOQALAR VA TO‘QNASHUVLARDAGI TENDENSIYALARNING TAHLILI

TRANSMINTAQAVIY ENERGETIK XAVFSIZLIK TIZIMIDA TAPI: MARKAZIY VA JANUBIY OSIYO MISOLIDA.

Xudayberdiyev Ikrom Ilxomjon o‘g‘li – TIFT universiteti
“Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası v.b. dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy va Janubiy Osiyo mintaqalarida energetik loyihalarning ahamiyati, ularning xavfsizlikka va davlatlar o‘rtasidagi munosabatlarga ta’siri tahlil etilgan. Shuningdek, yangi Tolibon hukumatining amaldagi energetik loyihalarga munosabati qiyosiy tahlil qilingan bo‘lib, ijobiy va salbiy jihatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: TAPI, “Tolibon” hukumati, Ashraf G‘ani, TKPI, Tojikiston.

Zamonaviy galoballashuv davrida barcha yo‘nalishlarda integratsiya jarayonlari kuzatilganidek, siyosiy jarayonlar ham uning ta’siridan omon qolmaydi. Tarixdan Janubiy va Markaziy Osiyo mintaqalarida yagona davlat, din va madaniyat mavjud bo‘lib, hozirgi kunda turli davlatlar tashkil topishi natijasida hududiy jihatdan alohida davlatlarga bo‘lingan. Globallashuv esa hududiy chegaralarni qiyinchiliklarsiz kesib o‘tuvchi jarayon bo‘lib, o‘zaro munosabatlarga kirishish uchun sharoit yaratadi. Afg‘oniston-Pokiston munosabatlari Janubiy Osiyo mintaqasidagi asosiy muvozanatni boshqarib turuvchi xususiyatga ega ekanligi uning qo‘shni Markaziy Osiyo davlatlariga ta’sir ko‘rsatishiga yordam beradi. Afg‘onistonda turkman, o‘zbek va tojik diasporalarining mavjudligi Afg‘onistonning Turkmaniston, O‘zbekiston, Tojikiston respublikalari bilan aloqalari qanchalik yaqin bo‘lishini belgilashi mumkin. Yuqorida qayd etilgan millatlarning mavjudligi bir omil bo‘lsa, Afg‘oniston va Pokistonning energiyaga bo‘lgan ehtiyoji keyingi omil sifatida ko‘rinadi. O‘z navbatida Markaziy Osiyo respublikalari ham energiya resurslarini yetkazib berishga tayyor. Bu borada bir qancha iqtisodiy loyihalar amalga oshirilgan. Lekin bu loyihalarning amalga oshmasligida Afg‘onistondagi beqaror siyosiy vaziyat to‘sqinlik qilib kelmoqda. Pokistonning Markaziy Osiyo davlatlariga nisbatan tashqi siyosati va iqtisodiy jihatdan yaqinlashishi 1991-yildan keyin o‘zgardi. Chunki Markaziy Osiyo davlatlari shu yildan boshlab mustaqil tashqi siyosat yuritish imkoniyatiga ega bo‘lgan edi. Pokiston o‘zining energiyaga bo‘lgan ehtiyojini qondirishdagi eng asosiy qiyinchilik Pokiston Markaziy Osiyo davlatlari bilan tog‘ridan-to‘g‘ri chegaradosh emasligi edi. Afg‘oniston hududi orqali o‘tishi mumkin bo‘lgan Tojikiston Pokistonga eng yaqin davlat hisoblanadi.

Afg‘oniston va Pokistonning Markaziy Osiyo bilan bog‘lab turuvchi asosiy loyihalardan biri bu TAPI hisoblanadi. Ushbu loyiha ilmiy tadqiqot ishlarida juda ko‘p marta takrorlangan lekin biz bu loyihani iqtisodiy jihatdan emas, balki Afg‘oniston va Pokiston munosabatlaridagi beqaror siyosiy vaziyatni yaxshilovchi

loyiha sifatida va shu orqali ikki davlat munosabatlarida Markaziy Osiyo davlatlarining ro'lini ko'rib chiqamiz. Tadqiqotimiz doirasida Pokistonning Afg'onistondagi beqaror siyosiy jarayonlarga qanday aloqasi borligi haqida to'xtalgan edik. Endilikda Pokiston o'zining energiyaga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun Afg'oniston hududidagi beqaror siyosiy vaziyatni barqaror qilishiga to'g'ri keladi. Albatta, bu Afg'onistondagi yangi "Tolibon" hukumati kelgandan keyin vaziyatni yanada o'zgartirdi. Demak, yuqorida ta'kidlanganidek energetik xavfsizlikni tiklash orqali siyosiy xavfsizlikni ham tiklash mumkin. Bu borada loyihada ishtirok etayotgan davlatlarning barchasi loyihadan ko'rayotgan foyda bilan birgalikda mintaqadagi xavfsizlikka ham birdek hissa qo'shayotganliklarini tushunishlari lozim. Loyiha yetakchisi Turkmaniston gaz yetkazib berish bilan birga o'zining energetika bozorida katta o'zgarishlar qilish imkoniyatini qo'lga kiritadi. Birinchidan, Turkmaniston mustaqillikka erishganidan beri uning asosiy gazini import qiluvchi davlat Rossiya edi. Buning natijasida Turkmaniston import qaramligiga tushib qolgan. TAPI loyihasi Turkmaniston gaz bozorini diversifikatsiya qilishga yordam beradi. Ikkinchidan, Turkmaniston Afg'oniston bilan chegaradosh davlat ekanligi, Afg'oniston keladigan tahdidni oldini olish imkoniyatini oshiradi.

Afg'oniston ushbu loyihani Hamid Karzay va Ashraf G'ani davrida ham qo'llab-quvvatlangan. Lekin "Tolibon" harakatining hukumat tepasiga kelishi ushbu loyihaning uzoq vaqt markazdan chetda qolishiga sabab bo'ldi. E'tiborli jihati shundaki, loyiha "Tolibon" harakati tomonidan qo'llab-quvvatlanganligi va iqtisodiy qiyinchiliklarni boshdan o'tkazayotgan Afg'onistonga loyihani tugatish uchun Turkmaniston hukumati kredit ajratish masalasi muhokama qilingan. Loyiha ishga tushgandan so'ng Afg'oniston tranzitdan tushgan foyda orqali Turkmanistonning kredit mablag'ini qoplab beradi[1]. Gazni Afg'oniston hududidan Pokistonga o'tishi, Afg'oniston Pokistonning energiya xavfsizligini boshqarishini anglatadi. Loyiha bir vaqtning o'zida ikki davlat siyosiy jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Afg'oniston va Pokiston TAPI liyohasidan tashqari TKPI (Termiz-Kobul-Peshovar-Hindiston) loyihasida ham ishtirok etgan. Bu loyiha TAPIning analog shakli hisoblanib Gaz yetkazib beruvchi davlat Turkmanistondan O'zbekistonga o'zgaradi. Bu O'zbekistonning Amudaryo havzasidagi gaz resurslarining mavjudligi bilan bog'liq. Janubiy Osiyo uchun TKPI loyihasi maqbul loyiha hisoblanadi. Bu uning hududiy yaqinligi bilan izohlanadi. Chunki TKPI loyihasi TAPI loyihasi masofasining yarimini tashkil qiladi. Ushbu loyiha amalga oshishi natijasida Markaziy Osiyo xavfsizligi ta'minlanishi mumkin. Bu O'zbekistonning mustaqillik yillarida vujudga kelgan "O'zbekiston Islom Harakati" tashkiloti bilan bog'liq. Ushbu harakat Tojikiston orqali Afg'onistonga, "Tolibon" harakati ag'darilgandan so'ng Pokiston hududining Xaybar-Paxtunxva hududida o'z faoliyatini davom ettirgan. Bu borada Pokistonning O'zbekiston bilan 2001-yil 25-yanvarda o'zaro ekstraditsiya shartnomasini imzolagan. Shuningdek, Afg'oniston hukumatiga qarshi urush olib borayotgan kuchlar tarkibida O'rta Osiyodan chiqqan 400 ga yaqin jangarilarning ishtirok etayotgani ham ko'p narsani anglatadi. Afg'oniston va Pokistonning chegara hududlaridagi beqaror siyosiy vaziyatdan foydalangan, "O'zbekiston Islom Harakati" o'z faoliyatini davom ettirib kelmoqda. Iqtisodiy loyihalarni qo'llab-quvvatlash Afg'onistondagi yangi "Tolibon" hukumati va O'zbekiston hukumatini siyosiy nuqtalarda uchrashtirishi mumkin.

“Tolibon” hukumati tashqi ishlar vazirining O‘zbekistonga rasmiy tashrifi doirasida ham ushbu masalaga alohida e‘tibor qaratilgan. Markaziy Osiyo davlatlari ichida Tojikiston “Tolibon” hukumati bilan iqtisodiy va siyosiy munosabatlar o‘rnatishni ortga surmoqda. Bu “Tolibon” hukumatiga muxolifatda bo‘lgan Amrulloh Solih va Ahmad Masud kabi liderlar bilan bog‘liq. Bunga yana bir sabab, 2021-yil 25-sentabr kuni Rossiya tashqi ishlar vaziri Sergey Lavrovning bayonotida “Tolibon” harakatining tan olinishi muhokama qilinmayotganligi va Rossiyaning eng yirik harbiy bazasi mavjud bo‘lgan Tojikistonni qo‘llab-quvvatlashini e‘lon qilgan [3].

Ikki yirik loyiha liderlari Turkmaniston va O‘zbekiston gazni Janubiy Osiyoga yo‘naltirsa, gaz narxini belgilashi mumkin. Rossiyaga shu davrgacha Markaziy Osiyoda foydali resurslarning monopolistik importyor davlati bo‘lib keldi. Markaziy Osiyo respublikalari o‘zlarining energetik bozorlarini diversifikatsiya qilishlari ularning iqtisodiy o‘rinishlaridagi eng foydali va sezilarli qadam bo‘ladi. Gazning arzon ta‘riflarda yetkazib berilishining negizida siyosiy jarayonlar yotadi. Bu ikki yoki undan ortiq davlatlarning o‘zaro tovar almashinishi yoki mamlakatning tashqi qarzi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Loyihaning ishga tushirilishi Afg‘oniston va Pokistondagi boshqa sohalariga ham ta‘siri mavjud. Birinchidan, loyiha o‘tkazilishi va uni muntazam tekshirib turish ishchi kuchini talab qilishi natijasida, ishsizlik darajasini kamaytirish mumkin. Ikkinchidan, loyiha asosan aholi yashash punktlariga yaqin hududdan o‘tadi bu ana shu hudud vakillari uchun gazdan foydalanish imkoniyati berishi mumkin. Gaz bilan bog‘liq barcha sohalar, umumiy qilib aytganda ishlab chiqarish hajmining o‘rinishida ushbu loyihaning ahamiyati katta hisoblanadi.

Loyihaning davom etishi Afg‘onistonga “Tolibon” harakati kelganidan so‘ng keskin o‘zgarishi kutilgan edi. Lekin “Tolibon” ushbu loyihani qo‘llab-quvvatlashini e‘lon qildi. “Tolibon” tashqi ishlar vaziri Amirxon Muttaqiy va Turkmaniston tashqi ishlar vaziri Rashid Murodov loyihaning kelajakdagi holati yuzasidan muzokaralar olib bordi. Shuningdek, Turkmaniston prezidenti Sardor Berdimuhammedov Pokiston va Turkmaniston munosabatlarining 30 yilligi munosabati bilan yo‘llagan maktubida TAPI loyihasini ilgari surish masalasini ham aytib o‘tgan[4].

Xulosa qilish mumkinki, Turkmaniston “Tolibon” hukumatini de-fakto sifatida ko‘rib, hamkorlik qilishga intilmoqda. O‘z navbatida “Tolibon” harakati ham loyihani qo‘llab-quvvatlash orqqa Afg‘onistonni qo‘shni davlatlar bilan integratsiyalashtirishga harakat qilmoqda. 2023-yil 6-avgust kuni Pokiston va Turkmaniston o‘rtasida TAPI loyihasini amalga oshirish bo‘yicha hujjat imzolandi. Hujjat Pokiston energetika vazirining neft sanoati bo‘yicha o‘rinbosari Musaddiq Masud Malik va Turkmaniston davlat vaziri, “Turkman gaz” davlat konserni raisi Maqsat Babayev imzoladi.

2024-yil fevral oyida Afg‘oniston mas‘ul vakillari, neft vaziri Shahabuddin Delaver TAPI kompaniyasi bosh direktori Muhammetmirat Amanov bilan uchrashdi. Uchrashuvdagi asosiy masala ishga tushirish jarayonini tezlashtirish va qurilish amalga oshiriladigan hududning xavfsizlik bilan ta‘minlanishi masalasi ko‘tarildi. Bunga javoban “Tolibon” qo‘mondonlari 30 mingga yaqin jangchini ushbu loyiha xavfsizligi uchun yonlashini bildirgan. Shuningdek, “Tolibon” matbuot kotibi Zabihulloh Mujohid “loyihaning boshqa ishtirokchilari ham ushbu masalaga birdek mas‘ul bo‘lishi kerakligini aytib o‘tgan. Bu uning tan olinmagan hukumat sifatidagi mavqeini yaxshilashi mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Tamer C. TAPI Project and Regional Power Struggle // Ankasam, 14.09.2023. <https://www.ankasam.org/tapi-project-and-regional-power-struggle/?lang>
2. Karimov. I.A. Xavfsizlik va tinchilik uchun kurashmoq kerak. – T. 10. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – B. 111.
3. Nichols M., Psaledakis D. Russia's Lavrov says Taliban recognition 'not on the table' // 25.09.2021. <https://www.reuters.com/world/europe/russias-lavrov-says-taliban-recognition-not-table-2021-09-25/>
4. Taşcı M.N., Keskin O. Туркменистан и Пакистан подписали совместный план по реализации проекта ТАПИ // Ankasam, 09.06.2023. <https://www.ankasam.org/?lang=en>
5. Хайдаров А.А Мусульманское духовенство vs власть в современном Афганистане: взгляд из Узбекистана // Мир и безопасности – 2020. Vol 20. № 4 – С. 759.
6. Pannier B. Kazakhstan helping to get wheels turning on Afghanistan railway projects // 2.05.2024. <https://www.intellinews.com/pannier-kazakhstan-helping-to-get-wheels-turning-on-afghanistan-railway-projects-323720/>

MARKAZIY OSIYO DAVLATLARIDAGI MIGRATSION JARAYONLAR TAHLILI

Salimov Sherzod Yunusovich – TIFT universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası (PhD) katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Bugungi globallashuv jarayonida migratsiya masalasi tobora dolzarblik kasb etib bormoqda. migratsiya jarayoni muayyan vaqtlarda kuchayib-pasayish tendensiyasiga ega bo'lib, ma'lum hudud, mamlakat, mintqa ijtimoiy hayotiga o'zining ijobiy, salbiy, kerak bo'lsa, siyosiy ta'sirini o'tkazadi. Shu boisdan ham migratsiya jarayonini huquqiy tartibga solish, uni boshqarish masalalari alohida e'tibor talab qiladi.

Kalit so'zlar: globallashuv jarayoni, migratsiya masalasi, fuqarolarning huquqlari, manfaatlari, globalizatsiya va integrasion jarayonlar, fan, texnika, texnologiya, zamonaviy kommunikatsiyalar.

Kirish. XIX asr oxiri va XX asr boshida olimlar tilida globallashuv degan jumla paydo bo'ldi. Globallashuv insoniyat aql-zakovati, iqtidori va tinmay amalga oshirilgan mehnati evaziga fan, texnika, texnologiya, zamonaviy kommunikatsiyalar tizimida harakatga kelayotgan jarayon bo'lishi bilan bir vaqtda, ana shu omillarning ne'mati hamdir. Chunki insoniyat ham o'z taraqqiyoti tarixida erisha olmagan yutuqlarni bugun uning imkoniyatlaridan samarali foydalangan holda qo'lga kiritmoqda. Lekin shunisi aniqki, yuqorida qayd etilgan yutuqlar bugungi taraqqiyotga qanchalik ijobiy ta'sir o'tkazayotgan bo'lmasin, uning “ommaviy ma'naviyat”ni shakllantirishi va uni taraqqiyot yo'liga kirib borayotgan millatlar milliy ma'naviyatiga singdirishga o'tkazayotgan ta'siri bilan solishtirsa, inqirozning toshi og'irlashib borayotganligi kuzatiladi. Albatta, bir tomondan qaraganda, bu jarayonning ijobiy jihatlari ham yo'q emas.

Chunonchi, ko'pgina mamlakatlarga fan-texnika, texnologiya yutuqlarining jadal kirib kelishi globallashtiruv tufayli. Bu esa ularning iqtisodiy hayoti rivojiga, xalqlar turmush darajasining ortishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu tariqa bashariyatning umumiy intellektual salohiyati yuksalishiga yordam bermoqda. Shuningdek, bugungi kunda xalqaro migratsiya ichki migratsiyaga nisbatan kuchli oqimlarni hosil qilib, bir tomondan norasmiy mehnat migratsiyasi ulushi oshib borsa, ikkinchi tomondan, majburiy tashqi migratsiya saldosi o'smoqda. Natijada, qabul qiluvchi mamlakatlar, migrantlarning nisbatan o'z qatlamlari sanalgan ayollar va bolalarni joylashtirish va ular uchun zaruriy ijtimoiy shart-sharoitlarni yaratib berishda moliyaviy muammolarga duch kelmoqda.

Muhokama va natijalar. Ma'lumotlarga ko'ra, dunyoning turli mamlakatlarida o'rtacha 232 million nafar migrant yashaydi. Ularning aksariyati sayyoramizning shimoliy mamlakatlari hissasiga to'g'ri keladi. Yevropa mehnat muhojirlari orasida eng jozibador manzil hisoblanadi. 2019 yil holatida mintaqada 82 million muhojirni qabul qilgan bo'lib, undan keyingi o'rinlarni Shimoliy Amerika (59 million), Shimoliy Afrika va G'arbiy Osiyo mamlakatlari (49 million) egallagan [1, 18-b]. Oxirgi o'n yilliklarda globalizatsiya va integratsion jarayonlarining jadal rivojlanishi xalqaro mehnat almashinuvida ham o'z aksini topdi. Birlashgan millatlar tashkiloti va Jahon iqtisodiy forumi ma'lumotlariga ko'ra, 2015-2019 yillar oralig'ida xalqaro mehnat muhojirlari soni 11,4%ga ko'paygan. 2019 yilda muhojirlar soni jahon aholisining 3,5 foizini tashkil qilgan va ushbu ko'rsatkich 2000 yilga nisbatan 25%ga oshgan[2, 104-b].

Muhojirlarning aksariyati (60%) o'z mintaqasidagi qo'shni mamlakatlarga ko'chib o'tgan. Xususan, 2015 yilda 59 millionga yaqin osiyolik o'z yurtidan mintaqadagi boshqa mamlakatga ko'chib o'tgan bo'lsa, 40 million yevropalik Yevropaning boshqa davlatlarida qo'nim topgan[3, 43-b].

Umuman olganda, Yevropa mehnat muhojirlari orasida eng jozibador manzil hisoblanadi. 2019 yil holatida mintaqada 82 million muhojirni qabul qilgan bo'lib, undan keyingi o'rinlarni Shimoliy Amerika (59 million), Shimoliy Afrika va G'arbiy Osiyo mamlakatlari (49 million) egallagan [4, 106-b]. Pandemiyaning xalqaro mehnat migratsiyasiga ta'siri aksariyat mehnat muhojirlari iqtisodiyotning norasmiy sektorida vaqtincha va huquqlari himoyalanganmagan ishlarda faoliyat yuritishadi. Ko'pgina mamlakatlarda ushbu toifadagi insonlar o'sha davlatdagi milliy mehnat qonunchiligiga amal qilmaganligi sababli, pandemiya kabi favqulodda vaziyatlarda ularning ijtimoiy va iqtisodiy himoya choralaridan foydalana olmaslik xavfi yuqori. Xususan, COVID-19 bilan bog'liq inqiroz sharoitida ba'zi mamlakatlarda mehnat muhojirlariga nisbatan diskriminatsiya, ishdan bo'shatish, mehnat sharoitining yomonlashishi va boshqa shu kabi salbiy holatlarning oshishi kuzatilmoqda.

Aksariyat muhojirlarning turli sabablarga ko'ra sog'liqni saqlash tizimidan foydalana olmasligi, virusning yanada keng va jadal sur'atlarda tarqalishiga olib kelmoqda. Aksincha, tibbiy xizmatlardan foydalangan taqdirda, bu ularning moliyaviy ahvolini yanada yomonlashtirib, kambag'allik qopqoniga tushish ehtimolini ko'paytiradi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotiga ko'ra, iqtisodiy inqirozdan oldingi davrda dunyo bo'ylab yiliga 100 million nafar aholi sog'liqni saqlash uchun sarflangan xarajatlar tufayli kambag'allik darajasiga tushib qolar edi.

Shuningdek, qattiq karantin choralarining joriy qilinganligi va davlatlararo transport qatnovlarining cheklanganligi tufayli muhojirlar mehnat bozoridagi ish o'rinlarning keskin kamayishi va ish xaqi miqdorining tushishi kabi qiyinchiliklarga duch kelishmoqda.

Hisob-kitoblarga ko'ra, 2020 yilning ikkinchi choragida ish o'rinlarining qisqarishi dunyo bo'ylab 10,5 %ga teng bo'ldi. Boshqacha aytganda, joriy yilning 2-choragida dunyo bo'ylab ishsizlar soni 195 million nafarga ko'paydi. Mintaqalar kesimida, Amerika (-12,4%), Yevropa va Markaziy Osiyo (-11,8%) hududlarida raqamlar o'rtacha ko'rsatkichlardan ham salbiyroq tus oldi. Undan tashqari muhojirlarning aksariyati faoliyat olib boradigan iqtisodiyotning norasmiy tarmoqlaridagi o'rtacha ish haqi -60%ga qisqargan bo'lib, Yevropa va Markaziy Osiyo mintaqasida mazkur qisqarish -70%ga teng [5, 204-b].

Ma'lumki, bugungi kunda tashqi mehnat migratsiyasini tartibga solish, uning salbiy oqibatlarini bartaraf etish har bir mamlakat oldida turgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Migratsiya masalalari, ayniqsa, oxirgi o'n yillikda jahon hamjamiyatini jiddiy tashvishga solayotgan mintaqaviy va mahalliy nizolar, ishsizlik, qashshoqlik kabi muammolar zahirida yanada ahamiyatli bo'lib bormoqda. BMT ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi vaqtda dunyoda 250 milliondan ortiq shaxs migrasion jarayonlarning ishtirokchisi hisoblanadi [6].

Mamlakatimizda migrantlar huquqlarini kafolatlash yuzasidan qator ijobiy ishlar amalga oshirildi. Tashqi mehnat migratsiyasini tartibga solish maqsadida 10 ta normativ-huquqiy hujjat qabul qilindi. Xususan, 2020 yil sentabr oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashqi mehnat migratsiyasi sohasidagi vakolatli organlar faoliyatini takomillashtirish, chet elda ishlashni istagan shaxslarni o'qitish, chet elda bo'lish paytida fuqarolarning huquqlarini himoya qilish, ish bilan ta'minlash, shuningdek qaytib kelgan mehnat muhojirlari, ularning oila a'zolarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga qaratilgan qarori qabul qilindi[7].

Shuningdek, inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining Milliy strategiyasi doirasida jamiyat, davlat va inson manfaatlariga daxldor migratsiya masalalarini hal etish, sohadagi munosabatlarning barqarorligini ta'minlash, migrantlar huquqlariga oid xalqaro standartlarni milliy qonunchilikka implementatsiya qilish nazarda tutuvchi "Mehnat migratsiyasi to'g'risida"gi qonun loyihasi ishlab chiqildi[8].

Demak, migratsiyaga nafaqat tashkiliy, balki qonuniy nuqtai nazardan ham uning strategiyasini inobatga olgan holda choralar ko'rilmogda. Aytish joizki, migratsiya masalalari o'z ichiga faol, o'rta yosh va yosh aholini qamrab oladi. Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan tashqi migratsiyaga moyil bo'lgan aholining rasmiy statistikasi yuritiladi va xorijiy davlatlarda mehnat faoliyatini yuritayotgan aholining monitoringi olib boriladi, chunki bu birinchi galda mamlakatning imidjini belgilab beradi. Norasmiy migratsiya bilan qamrab olingan aholining monitoringini olib borish qiyin. Chunki bu yo'nalishda Ichki ishlar vazirligi, mahallalarga ham topshiriqlar berilgan bo'lsada, bunday statistikani yuritish qiyin. Chunki viloyatdan poytaxtga mehnat qilish uchun ketayapman deb, boshqa viloyatlar yoki qo'shni respublikalarga chiqib ketayotgan yurtdoshlarimiz ham yo'q emas. Albatta muhojirlarning ma'lumotlar bazasini shakllantirish va davlatlararo ma'lumot almashinish masalasi muhim[9].

Xulosa. Globallashuvni to'siq qo'yib, chegara tortib ushlab bo'lmaydi. Hindistonlik mashhur davlat arbobi Mahatma Gandining qo'yidagi so'zlarida: "Men uyimning darvoza va eshiklarini doim mahkam berkitib o'tira olmayman, chunki uyimga toza havo kirib turishi kerak. Shu bilan birga, ochilgan eshik va derazalarimdan kirayotgan havo dovul bo'lib uyimni ag'dar-to'ntar qilib tashlashi, o'zimni esa yiqitib yuborishini ham istamayman". Shuning uchun ham, milliy istiqlol g'oyasi bugungi globallashuv jarayonida uyimizni, hayotimizni toza havo bilan ta'minlab, ayni paytda. "dovullar"dan saqlash omili ekanligini anglashimiz zarur.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Inqiroz ichidagi inqiroz: COVID-19 va xalqaro migratsiya.
2. <https://review.uz/oz/post/inqiroz-ichidagi-inqiroz-covid-19-va-xalqaro-migratsiya>
3. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining Rossiya Federatsiyasidagi huquqlari: mehnat migrantlari va ularning oila a'zolari" mavzusidagi O'zbekiston – Rossiya forumi tafsilotlari.
4. Allanazarov M.K., & Mamasaliev M.M. (2020). Analysis of comprehension methods in the gnoseology of allame tabatabai. in инновационное развитие: потенциал науки и современного образования (pp. 106-109).
5. Mamasaliev, M. M. (2020). increasing the educational opportunities of social institutions in the process of innovative development. in инновационное развитие: потенциал науки и современного образования (pp. 204-206).
6. Nargis Qosimova. "O'zligimdan voz kechdim" yoki mehnat muhojirining armoni.
7. <https://www.nargis.uz>
8. <https://www.meningfikrim.uz/uz/news/view/253>
9. http://www.ecoross.ru/files/books2019/Katalog_UzGO_2019.pdf

УЗБЕКИСТАН-ТАДЖИКИСТАН: ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДВУСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЙ

Шералиев Нурали Шерали угли – Старший преподаватель Ташкентский международный университет финансового управления и технологий

Аннотация. В статье рассматриваются истоки и перспективы двустороннего и многостороннего сотрудничества между Узбекистаном и Таджикистаном, а также доверительные отношения между двумя странами.

Ключевые слова: дипломатические отношения, межгосударственных отношений, Узбекско-Таджикских отношений.

Основу межгосударственных отношений Узбекистана и Таджикистана составляют прочные узы дружбы и братства, общность культуры и традиций, общие духовные и гуманитарные ценности, которые испокон веков объединяют народы двух стран.

После обретения независимости Узбекистан установил дипломатические отношения с рядом стран мира. Основываясь на принципах и основных направлениях своей внешней политики, Узбекистан уделял большое внимание

вопросам установления взаимовыгодных отношений на международной арене. Особое значение имеет сотрудничество со странами Центральной Азии, и сегодня Узбекистан поддерживает связи с соседними странами в ряде политических, экономических, культурных и других областях.

В частности, для Узбекистана важно расширение сотрудничества с Республикой Таджикистан в этих областях. Система отношений между двумя государствами объединяет узбекский и таджикский народы, связанные многовековым братством, духовно-культурными ценностями и менталитетом. Именно поэтому развитие узбекско-таджикских отношений имеет особое значение не только с точки зрения обеспечения долгосрочных перспектив взаимного сотрудничества, но и с точки зрения обеспечения стабильности во всем Центральном азиатском регионе. С момента обретения независимости эти два соседних государства проводят свою внешнюю политику на основе принципов равноправия и конструктивности, с учетом национальных интересов и приоритетов.

Он был создан на основе общепризнанных принципов, уважения национальных интересов страны, норм международного права, невмешательства во внутренние дела других государств и мирного разрешения споров. Как особо отмечал Первый Президент Республики Узбекистан И. Каримов, “Проведение многосторонней активной внешней политики, отвечающей национальным интересам Узбекистана, является необходимым условием и важнейшим средством укрепления независимости нашего государства, преодоления экономических трудностей и улучшения жизни народа [1]”.

Важным событием, повлиявшим на развитие двусторонних отношений, стало проведение Дней культуры Таджикистана в Узбекистане. В июне 2000 года Первый Президент Республики Узбекистан И. Каримов посетил Таджикистан с официальным визитом. В ходе визита лидеры двух государств договорились об укреплении взаимной дружбы, сотрудничестве в социально-культурной и гуманитарной сферах, дальнейшем развитии экономических связей. По итогам этого визита были подписаны важные документы, в том числе Договор о вечной дружбе, Меморандум о делимитации границы и другие. Большой вклад в дальнейшее развитие узбекско-таджикских отношений внес визит Президента Э. Рахмона в Ташкент в конце 2001 года. В ходе этой встречи главы государств решили вопросы, связанные с перспективами двусторонних отношений. Границы открыты – возможности открыты. Человек, пересекавший границу год назад через пограничные переходы «Бекабад» с узбекской стороны и «Хаштак» (в народе «Ойбек») с таджикской, сегодня увидит совершенно иную картину. Хамское поведение тамошних таможенников и пограничников, раздражающе длинные и хаотичные очереди, пробки из-за машин, долго стоящих на границе, старые контрольно-пропускные пункты, которые то работают, то ломаются... больше нет [2].

Кроме того, состоялся разговор Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева с Президентом Республики Таджикистан Эмомали Рахмоном. Главы государств обсудили актуальные вопросы дальнейшего углубления узбекско-таджикских отношений стратегического партнёрства и развития регионального взаимодействия. Отмечена важность практической

реализации достигнутых договорённостей и подписанных соглашений по итогам визита на высшем уровне в Таджикистан 10-11 июня этого года. Особое внимание уделено продвижению совместных проектов кооперации в сферах торговли, промышленности, энергетики, сельского хозяйства, транспорта и других отраслях экономики, а также программ культурно-гуманитарного обмена в соответствии с принятыми «дорожными картами». Лидеры обменялись мнениями по складывающейся ситуации в Центральной Азии и подчеркнули необходимость продолжения тесного диалога и координации усилий в целях обеспечения безопасности и стабильности, укрепления добрососедства в регионе [3].

Лидеры Узбекистана и Таджикистана обсудили актуальные вопросы двусторонней повестки. Программа пребывания Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева в Душанбе началась со встречи с Президентом Республики Таджикистан Эмомали Рахмоном. Были обсуждены актуальные вопросы дальнейшего укрепления узбекско-таджикских отношений стратегического партнерства и союзничества.

Особое внимание уделено практическим аспектам реализации договоренностей на высшем уровне, прежде всего продвижению проектов кооперации в приоритетных отраслях экономики и расширению программы культурно-гуманитарного обмена.

В этом плане с удовлетворением была отмечена продуктивная деятельность совместной Межправительственной комиссии.

В ходе встречи главы государств обменялись мнениями по вопросам, включенным в повестку очередной Консультативной встречи лидеров стран Центральной Азии и саммита Международного фонда спасения Арала. Были также рассмотрены другие аспекты регионального взаимодействия.

В двустороннем товарообороте наблюдается значительный скачок. За последние 7 лет взаимная торговля выросла с 197 миллионов долларов США до 757 миллионов долларов. Сегодня Узбекистан входит в топ-5 крупнейших торговых партнеров Таджикистана, который, в свою очередь, занимает 10-место во внешнеторговом обороте Узбекистана. Есть все основания для доведения объёма взаимной торговли до 2 миллиарда долларов в ближайшие годы. Такая уверенность держится на том, что наблюдается рост спроса на взаимные поставки таких товаров, как минеральное топливо, электроэнергия, продовольствие, механическое оборудование, строительные материалы, черные и цветные металлы, изделия из них, руды, текстильная и химическая продукция и т.д [4].

Список использованной литературы

1. Каримов И. “По пути безопасности и стабильного развития” Т.6. –Т.: “Ўзбекистон” 1998. –С. 12.
2. Узбекистан-Таджикистан: продолжение региональных экономических связей. <https://www.uzanalytics.com/iqtisodi%D0%B5t/3069/>
3. Лидеры Узбекистана и Таджикистана обсудили актуальные вопросы двусторонней и региональной повестки <https://president.uz/ru/lists/view/5358>
4. Азамат Сеитов “Узбекистан и Таджикистан на новом историческом этапе двусторонних отношений” <https://iais.uz/storage/files/1/>

SHARQ MAMLAKATLARI O‘ZBEKISTON BOZORLARIDA: MEHNAT RESURLARI VA IQTISODIY O‘ZGARISHLAR

Sheraliyev Nurali Sherali o‘g‘li – TIFT universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası katta o‘qituvchisi

To‘yaliyev Asror Qo‘ldashboy o‘g‘li – TIFT universiteti Xalqaro munosabatlar yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola Sharq mamlakatlarining, xususan, Xitoy, Yaponiya va Janubiy Koreyaning O‘zbekiston iqtisodiyotiga, mehnat bozoriga ta’sirini tahlil qiladi. Tadqiqot davomida mazkur davlatlarning O‘zbekistondagi investitsiyalari, mehnat migratsiyasi, kadrlar masalasi va narxlar shakllanishi kabi omillar o‘rganildi.

Kalit so‘zlar: Sharq mamlakatlari, O‘zbekiston iqtisodiyoti, mehnat bozori, kadrlar siyosati, Xitoy investitsiyalari, Yaponiya biznesi, Janubiy Koreya ta’siri

So‘nggi yillarda O‘zbekiston iqtisodiyoti xorijiy investitsiyalar uchun jozibador hududga aylanib bormoqda. Ayniqsa, Sharq mamlakatlari – Xitoy, Yaponiya va Janubiy Koreya tomonidan kiritilayotgan investitsiyalar O‘zbekistonning sanoat, texnologiya va mehnat bozoriga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu ta’sir yangi ish o‘rinlarini yaratish, kadrlar malakasini oshirish va iqtisodiy o‘zgarishlarga olib kelmoqda.

Shu bilan birga, mehnat migratsiyasi, mahalliy ishchi kuchining raqobatbardoshligi va xorijiy kompaniyalar tomonidan amalga oshirilayotgan biznes strategiyalari kabilar muhim muammolar qatoriga kiradi. Xususan, Sharq mamlakatlarining iqtisodiy ishtiroki tufayli mahalliy bozor ishtirokchilarining imkoniyatlari va o‘zgarishlarga moslashish darajasi o‘rganilishi zarur.

Ushbu maqolaning maqsadi – O‘zbekiston mehnat bozorida Sharq mamlakatlari tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, investitsiyalar va kadrlar siyosatining ta’sirini tahlil qilishdir. Tadqiqot davomida ushbu mamlakatlarning iqtisodiy strategiyalari, mehnat migratsiyasi va O‘zbekiston iqtisodiyotiga bo‘lgan uzoq muddatli ta’siri o‘rganiladi.

Mazkur tadqiqotning natijalari O‘zbekiston mehnat bozorining rivojlanish dinamikasini tushunishga yordam beradi hamda hukumat va biznes sektori uchun samarali strategiyalar ishlab chiqishda qo‘l kelishi mumkin.

O‘zbekiston mehnat bozoriga Sharq mamlakatlarining ta’siri bo‘yicha turli tadqiqotlar mavjud bo‘lib, ular Xitoy, Yaponiya va Janubiy Koreyaning iqtisodiy strategiyalari, investitsiya siyosati hamda mehnat resurslaridagi o‘zgarishlarni yoritadi. Quyida ushbu mavzuga oid asosiy ilmiy adabiyotlar tahlil qilinadi.

Avvalambor, Xitoyning O‘zbekiston mehnat bozoriga ta’siri. Henry Kissingerning “On China” asarida Xitoyning xalqaro iqtisodiy strategiyalari va geosiyosiy manfaatlari keng yoritilgan. Kissinger Xitoyning uzoq muddatli strategik yondashuvi, diplomatik aloqalar va iqtisodiy ekspansiya orqali boshqa davlatlarga, jumladan, Markaziy Osiyo mamlakatlariga ta’sirini tahlil qiladi. Uning fikriga ko‘ra, Xitoyning “Bir kamar, bir yo‘l” tashabbusi O‘zbekistonda infratuzilma, savdo va mehnat bozori tarkibini o‘zgartirishga olib kelmoqda [1;321-324].

Shuningdek, J.Zhang o'z tadqiqotida Xitoyning Markaziy Osiyoga investitsiyalar kiritishidagi asosiy motivatsiyalarni tahlil qilgan. Uning fikricha, Xitoy kompaniyalari asosan texnologik transfer va arzon ishchi kuchidan foydalanish maqsadida ushbu hududga kirib kelmoqda [2]. Bu esa mahalliy mehnat bozori tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Yaponiya va Janubiy Koreyaning investitsion strategiyalari. Yaponiya va Janubiy Koreya iqtisodiy modellari O'zbekiston bozoriga texnologik rivojlanish va innovatsiyalar orqali ta'sir o'tkazmoqda. K.Sakamoto tomonidan olib borilgan tadqiqotda Yaponiya investitsiyalarining O'zbekiston sanoat sohasidagi o'rnini va ularning mehnat resurslariga ta'siri yoritilgan. Ushbu tadqiqotga ko'ra, Yaponiya kompaniyalari yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashga urg'u bermoqda, bu esa mehnat bozorida sifat jihatidan ijobiy o'zgarishlarga olib kelmoqda [3].

Janubiy Koreyaning O'zbekistondagi ta'siri asosan avtomobil sanoati va yengil sanoat yo'nalishlarida namoyon bo'lmoqda. R.Kim o'z tadqiqotida Janubiy Koreyaning O'zbekistonga kiritgan sarmoyalari natijasida yangi ish o'rinlari yaratilib, mahalliy mutaxassislarning bilim va tajribasi ortayotganini ta'kidlaydi [4]. U, shuningdek, koreys kompaniyalarining mahalliy xodimlarni o'qitish dasturlariga katta e'tibor qaratayotganini qayd etgan.

Mehnat migratsiyasi va raqobat. Mehnat migratsiyasi mavzusida R.Smith tomonidan olib borilgan tadqiqotda xalqaro migratsiyaning Markaziy Osiyo mehnat bozoriga ta'siri tahlil qilingan. Uning fikricha, Sharq mamlakatlarining iqtisodiy ta'siri ortishi bilan O'zbekiston ishchi kuchi migratsion jarayonlarga nisbatan moslashuvchan bo'lib bormoqda. Bu esa ichki mehnat bozorida raqobatning oshishiga olib kelmoqda [5].

Hozirgi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Xitoy, Yaponiya va Janubiy Koreyaning O'zbekiston mehnat bozoriga ta'siri turli omillar orqali shakllanmoqda. Xitoyning iqtisodiy ekspansiyasi, Yaponiya va Koreyaning texnologik yondashuvlari hamda mehnat resurslariga qaratilgan strategiyalari ushbu jarayonda muhim rol o'ynamoqda. Ushbu adabiyotlar tadqiqotimizning nazariy asosini tashkil etadi va keyingi bo'limlarda keltiriladigan empirik natijalarga tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Sharq mamlakatlari, jumladan, Xitoy, Yaponiya va Janubiy Koreya O'zbekiston bozorlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu maqola mehnat resurslari va iqtisodiy o'zgarishlar kontekstida ushbu ta'sirni o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotda ushbu davlatlarning sarmoyaviy ishtiroki, texnologik almashinuvi va ishchi kuchi migratsiyasi tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida iqtisodiy adabiyotlar va mavjud statistik ma'lumotlar tahlil qilinib, Sharq mamlakatlarining O'zbekiston bozorlarida tutgan o'rnini yoritildi. Xitoyning sanoat va infratuzilma loyihalariga sarmoya kiritishi, Yaponiya kompaniyalarining texnologik hamkorligi va Janubiy Koreyaning mehnat bozoriga ta'siri chuqur o'rganildi.

Metodologik yondashuv sifatida iqtisodiy modellar, regressiya tahlillari va amaliy misollar asosida tadqiqot olib borildi. Xitoyning O'zbekistondagi yirik infratuzilma loyiholari, Yaponiya tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan innovatsion texnologiyalar va Janubiy Koreyaning kadrlar tayyorlash dasturlari natijalarga misol sifatida keltirildi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Sharq mamlakatlarining O'zbekistonga ta'siri bevosita sarmoya hajmi va ishchi kuchi almashinuvi bilan bog'liq. Xitoy sarmoyalari

sanoat va qurilish tarmoqlarida ish o‘rinlari yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Yaponiya va Janubiy Koreyaning ilg‘or texnologiyalari va kadrlar tayyorlash dasturlari esa mahalliy ishlab chiqarishning sifatini oshirishga xizmat qiladi. Biroq, bunday hamkorlikning salbiy jihatlari ham mavjud, jumladan, texnologik qaramlik xavfi va mahalliy korxonalar uchun kuchayib borayotgan raqobat muammosi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, kelajakda O‘zbekiston iqtisodiy siyosatida xorijiy investitsiyalarni boshqarish va mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. Sharq mamlakatlari bilan iqtisodiy hamkorlik O‘zbekiston iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish va mehnat bozorini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Raqobatning kuchayishi o‘z navbatida yangi muammolarni yuzaga keltiradi. O‘zbekiston mehnat bozorida raqobatni kuchaytirish, ayniqsa, iqtisodiy o‘sishga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaydi. Aksincha, bu jarayon o‘zining salbiy jihatlari bilan mamlakatning iqtisodiy barqarorligiga tahdid soladi:

1. Ishchi kuchining arzonlashishi: Mahalliy ishchilar o‘rtasidagi raqobatning kuchayishi natijasida mehnat haqi pastlaydi, ayniqsa, past malakali ishchilar uchun. Bu esa, o‘z navbatida, jamiyatda iqtisodiy farqni yanada kuchaytiradi. Kadrlarning malaka darajasi o‘smasdan, ular faqatgina arzon ishchi kuchiga aylanishi mumkin, bu esa ishlab chiqarish va xizmatlar sifatiga zarar yetkazadi.

2. Mahalliy ishchilarni xorijiy raqobatchilar bilan solishtirish: Raqobat kuchayishi shundaki, mahalliy ishchilar ko‘pincha xorijiy kompaniyalarga ishga o‘tkazilmoqda, ularning maoshi ancha yuqori bo‘ladi. Bu esa mahalliy ishchilarning ish o‘rinlarini yo‘qotishiga olib keladi, natijada iqtisodiy barqarorlikni yomonlashtiradi. Xorijiy kompaniyalar ko‘p hollarda mahalliy bozorni o‘z foydasiga ishlatishga intilishadi va bu mahalliy mehnat kuchi uchun salbiy oqibatlarga olib keladi.

Mazkur tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Sharq mamlakatlarining iqtisodiy ishtiroki O‘zbekiston uchun katta imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Ammo bu imkoniyatlardan samarali foydalanish uchun davlat siyosati puxta rejalashtirilgan, uzviy va barqaror bo‘lishi lozim. Uzoq muddatli strategik hamkorlik asosida mehnat bozori ehtiyojlarini hisobga olgan holda kadrlar tayyorlash, texnologik almashinuv va mahalliy ishtirokchilarning salohiyatini oshirish O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun muhim yo‘nalish bo‘lib qoladi. Sharq mamlakatlari – Xitoy, Yaponiya va Janubiy Koreya tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy ishtirok, investitsiyalar va texnologik hamkorlik O‘zbekiston mehnat bozoriga kompleks ta’sir ko‘rsatmoqda. Mazkur davlatlarning investitsiyalari yangi ish o‘rinlarini yaratish, ishlab chiqarish hajmini oshirish va mehnat resurslarining sifatini yaxshilashda muhim omil bo‘lmoqda.

Shu bilan birga, bu jarayon mehnat migratsiyasi, raqobat kuchayishi va mahalliy kadrlarning xorijiy kompaniyalarga moslashuvi kabi muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, texnologik almashinuvda malaka darajasining pastligi, til va madaniy tafovutlar kabi omillar mahalliy ishchi kuchining to‘liq integratsiyasini qiyinlashtirmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Sharq mamlakatlari O‘zbekiston iqtisodiy tizimiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu hamkorlikning samaradorligini oshirish uchun strategik yondashuv talab etiladi. Bu jarayonda davlat tomonidan ishlab chiqilgan

uzoq muddatli rejalar va mahalliy tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash dasturlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kissinger, H. (2011). "On China". Penguin Books. New York: Penguin, p. 321-324. https://www.researchgate.net/publication/277933231_On_China_Henry_Kissinger_New_York_Penguin_pp_624_pbk_2012_ISBN-10_0141049421_896
2. Stiglitz, J. E. Globalization and its Discontents. W.W. Norton & Company. Columbia University) (2002). <https://wnorton.com/books/globalization-and-its-discontents/>
3. World Bank. Uzbekistan Economic Update. Retrieved from (2023). <https://www.worldbank.org/uzbekistan>
4. Rodrik, D. The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy. W.W. Norton & Company. Harvard University (2011). <https://drodrik.scholar.harvard.edu/>
5. Smith, A. The Wealth of Nations. London: W. Strahan and T. Cadell. https://www.bard.edu/library/arendt/pdfs/Smith_wealth_of_nations_01.pdf

SIVILIZATSIYALARARO ALOQALARNING TA'LIM TIZIMIDAGI AKS ETTIRILISHI – DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH OMILI SIFATIDA

O'ktamov Madadjon O'ktam o'g'li – Shahrizabz davlat pedagogika instituti
Matematika va ta'limda axborot texnologiyasi kafedrası o'qituvchisi
Fayzullayeva E'zoza O'tkir qizi – Shahrizabz davlat pedagogika instituti
Matematika yo'nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sivilizatsiyalararo aloqalarning zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Xususan, turli sivilizatsiyalarning madaniy, ilmiy va tarixiy yutuqlarini o'quv jarayoniga integratsiya qilish orqali o'quvchilarda keng dunyoqarash, bag'rikenglik va global fuqarolik ongini shakllantirish imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqotda madaniyatlararo ta'limning metodologik asoslari, milliy ta'lim dasturlarida sivilizatsiyalararo mazmunni aks ettirish yo'llari va yangi yondashuvlar ilmiy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro tajriba va zamonaviy texnologiyalar asosida ta'lim samaradorligini oshirishga qaratilgan takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: madaniyatlararo kommunikatsiya, tolerantlik, xalqaro integratsiya, dunyoqarash.

Bugungi globallashuv davrida insoniyat o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo'ymoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, sun'iy intellekt, tezkor migratsiya va xalqaro integratsiya jarayonlari natijasida dunyo tobora "yaqinlashib" bormoqda. Bunday sharoitda sivilizatsiyalararo muloqot va o'zaro tushunuvchanlik global barqarorlik, xavfsizlik va taraqqiyotning asosiy tayanchi sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu esa o'z navbatida, insonlarning dunyoqarashi, madaniy bag'rikengligi va xalqaro muomala ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan ta'lim tizimiga strategik yondashuvni talab etadi.

Ta'lim bu borada vosita emas – balki sivilizatsiyalararo aloqalarni uyg'unlashtiruvchi strategik kuchdir. Ayniqsa, umumiy o'rta, oliy va maxsus ta'lim muassasalarida madaniyatlararo muloqotga oid kompetensiyalarni shakllantirish orqali, nafaqat milliy, balki global fuqarolik ongiga ega shaxslar yetishtiriladi. Biroq mavjud o'quv tizimlarining aksariyati hali-hanuz milliy identitet va tarixga biryoqlama urg'u berishdan nariga o'tolmayapti. Natijada yoshlar turli sivilizatsiyalar o'rtasidagi o'zaro farq, qadriyatlar va mushtaraklikni anglashda tayyorgarliksiz qolmoqda. Ushbu maqolada ta'lim tizimida sivilizatsiyalararo aloqalarning aks ettirilishi, ularning yoshlar dunyoqarashini shakllantirishdagi roli va bu boradagi ilg'or xalqaro yondashuvlar tahlil qilinadi.

Avstriyalik faylasuf Hans Köchler “Civilizational Dialogue vs. Clash of Civilizations” nomli tadqiqotida madaniyatlararo muloqotni sivilizatsiyaviy barqarorlikni ta'minlashda asosiy vosita sifatida ko'rsatadi [1;35]. U sivilizatsiyalararo muloqotda tenglik asosidagi ta'lim modelini taklif qiladi

Janubiy koreyalik pedagog Jung-Hoon Lee esa “Education for Global Citizenship in East Asia” asarida Sharqdagi konservativ ta'lim tizimlarida global fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirish tajribalarini tahlil qiladi. Uning fikricha, har bir xalqning tarixiy-madaniy kodlariga zid kelmagan holda, global dunyoqarashni o'rgatuvchi neytral modullar orqali sivilizatsiyalararo anglashuvga erishish mumkin. O'zbekistonlik olimlardan Yoqubjon Xidirov sivilizatsiyaviy tafakkur va milliy identitet masalalarini o'rganib, shunday xulosaga keladi: “Sivilizatsiyalararo muloqot – bu nafaqat o'zga madaniyatlarni tan olish, balki o'zligimizni chuqurroq anglashning ham samarali usulidir”. U ta'limda bu yondashuvni amalga oshirish uchun o'quv dasturlariga madaniyatshunoslik, dinlar tarixi va global etika kabi fanlarni kiritishni taklif qiladi.

Buxoro davlat universiteti olimi Murodali Qobilov esa tarixiy manbalar asosida Markaziy Osiyo xalqlari qadimdan turli sivilizatsiyalar chorrahasida yashab kelganini asoslaydi. Uning fikricha: “Sivilizatsiyalararo aloqalarning ildizi bizning tarixiy xotiramizda bor. Uni zamonaviy ta'limga moslab integratsiyalash bizni kelajak uchun tayyorlaydi” [2;18].

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida quyidagi yondashuvlar qo'llanildi.

Birinchidan, **sivilizatsion yondashuv** asosida tarix, adabiyot va ijtimoiy fanlar darsliklarida G'arb va Sharq, Islom va Xristianlik, Osiyo va Yevropa kabi yirik sivilizatsiyalarning o'zaro aloqalari qanday yoritilayotgani o'rganildi. Bu yondashuv sivilizatsiyalararo munosabatlarning tarixiy va zamonaviy talqinini ta'lim orqali qanday tushuntirilishini aniqlashga xizmat qildi.

Ikkinchidan, **pedagogik monitoring** va **sotsiologik so'rov** metodlari orqali maktab va oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan 50 nafar o'quvchi va talabaning fikrlari tahlil qilindi. So'rov natijalari, sivilizatsiyalararo mavzularni qamrab olgan darslar yoshlar dunyoqarashiga qanday ta'sir qilayotganini ko'rsatdi. Maxsus ishlab chiqilgan 15 ta savoldan iborat anketa orqali o'quvchilarning boshqa sivilizatsiyalarga nisbatan tolerantlik darajasi va madaniyatlararo muloqotga tayyorgarlik holati o'rganildi.

Tahlillarimiz davomida bir nechta bosqichli yondashuv asosida quyidagi natijalar olindi. Ta'lim dasturlaridagi madaniyatlararo yondashuvlar: O'zbekiston Respublikasi ta'lim standartlarida, xususan, tarix, ona tili va adabiyot, ijtimoiy fanlar blokida turli xalqlar madaniyati, urf-odatlar, tarixiy sivilizatsiyalari haqida bilim

beruvchi mavzular mavjud. O‘quvchilarning dunyoqarashi tahlili- natijalariga ko‘ra, respondentlarning 62% sivilizatsiyalararo munosabatlar haqida faqat darsliklar orqali bilishini, 24% esa bu mavzuda darsdan tashqari manbalardan ma’lumot olayotganini bildirgan. Faqatgina 14% o‘quvchi bu mavzuni mustaqil o‘rganishga ehtiyoj sezganini aytdi. Bu esa darsliklardagi materiallar o‘quvchilar tafakkuriga yetarli darajada ta’sir qilmayotganini ko‘rsatadi.

Mahalliy va global g‘oyalar sintezi – O‘zbekistonlik pedagoglarning ilgari surgan yondashuvlarida sivilizatsiyalararo munosabatlar bo‘yicha milliy qadriyatlar bilan global qadriyatlar sintezi alohida o‘rin tutadi. Ushbu yondashuv o‘quvchilarda faqat tashqi madaniyatlarga emas, balki o‘z milliy madaniy merosiga ham hurmat ruhida qarashni shakllantiradi.

1-jadval. Sivilizatsiyalararo aloqalarning ta’lim tizimidagi aks ettirilishi.

Mintaqa Yondashuv turi	Ta’limga tatbiq etilgan sivilizatsion elementlar	Dunyogarashga ta’siri	Amaliy natijalar
AQSH	Plüralizm, multikulturalizm, diniy tolerantlik	Global dunyoqarash, madaniyatlararo sezuvchanlik	Muqobil tarixiy tafakkur, madaniy empatiya
Janubiy Koreya	Konfutsiychilik qadriyatlari, G‘arbiy texnokratik yondashuv bilan uyg‘unlashish	Mehnatsevarlik, bilimga hurmat, kollektivizm	STEM yo‘nalishida ilg‘or innovatsiyalar
Fransiya	Sekulyar ta’lim, falsafiy tafakkur asoslari	Mustaqil fikrlash, demokratik qadriyatlar	Fuqarolik ongining yuqori shakllanishi
O‘zbekiston	Islomiy ma’naviyat, Sharqiy-madaniy meros va zamonaviy g‘oyalar uyg‘unligi	Milliy qadriyatga asoslangan global fikrlash	Milliylikni saqlagan holda ochiq dunyoqarash
Hindiston	Hinduizm va buddaviy meros bilan zamonaviy ta’lim uyg‘unligi	Ruhiy tafakkur, tolerantlik, muloqot madaniyati	UNESCO tan olgan madaniyatlararo muloqot modeli
Finlyandiya	Ta’limda insonparvarlik va ekologik ongni rivojlantirish	Tabiyatga mas’uliyat, barqarorlik qadriyatlari	Ta’lim sifati va fuqarolik ongida yuqori ko‘rsatkichlar
UNESCO loyihalari (xalqaro)	Madaniyatlararo ta’lim modullari, “Global Citizenship Education”	Barqaror taraqqiyot, tinchlikparvarlik	160 dan ortiq davlatlarda joriy etilgan

Sivilizatsiyalararo aloqalarning ta’lim tizimida aks ettirilishi zamonaviy global jarayonlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, ta’lim mazmunida turli sivilizatsiyalarning tarixiy, madaniy va ilmiy merosini aks ettirish o‘quvchilarda keng dunyoqarash, bag‘rikenglik, insoniyat taraqqiyotiga bo‘lgan umumiy qarash va global fuqarolik ongini shakllantiradi. Bu esa nafaqat o‘z

milliy madaniyatiga hurmat bilan qarash, balki boshqa sivilizatsiyalarni ham tushunishga tayyor bo'lgan, ochiq fikrlovchi shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arabboyev, O'lmas. "Sun'iy intellekt yordamida muhandislik ishlarini avtomatlashtirish". Молодые ученые. 3.6 (2025): 35-38.
2. Baratova, Nafisa. "Blokcheyn texnologiyasining ijtimoiy tamoyillari". Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. 4.5 (2025): 18-20.
3. Bekmurodov, Nodirbek, and Asal Uralova. "O'rta sinflardagi bolalarga informatika o'qitishning kreativ g'oyalari". Молодые ученые. 3.6 (2025): 39-41.
4. Berdimuhammadov, Iskandar. "Mobil ilovalar ishlab chiqish". Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. 4.5 (2025): 21-23.
5. Abdihakimov, Mirjalol. "IT sohasida axborot xavfsizligi". Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. 4.5 (2025): 15-17.
6. Amirova, Zilola. "Matn bilan ishlash dasturlari bo'limini o'qitish metodikasi". Молодые ученые. 3.6 (2025): 32-34.

XITOIY TASHQI SIYOSATINI O'RGANISHNING NAZARIY JIHATLARI

Sabirov Latifboy Otabek o'g'li – TIFT universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Xitoy tashqi siyosati bugungi kunda xalqaro tizimda muhim mavqega ega bo'lib, uning strategik konsepsiyalari global jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. "Bir makon – bir yo'l" tashabbusi, iqtisodiy hamkorlik va diplomatik faollik Xitoyning tashqi siyosatidagi asosiy ustuvor yo'nalishlardir. Shuningdek, Xitoy o'zini tinch rivojlanish yo'lini tanlagan davlat sifatida namoyon qilib, geosiyosiy muvozanatda faol ishtirok etmoqda. Shu tariqa, Xitoy tashqi siyosatini o'rganish xalqaro aloqalar rivojini tushunishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Xitoy tashqi siyosati, tinch rivojlanish, "Bir makon – bir yo'l" tashabbusi, iqtisodiy hamkorlik, diplomatik faollik, geosiyosiy muvozanat, global jarayonlar, xalqaro tizim.

Xalqaro munosabatlarda har bir davlatning rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatni kasb etadigan asosiy omil sifatida uning tashqi siyosati e'tirof etiladi. Tashqi siyosat deganda – bu bir davlatning boshqa davlatga yoki umumiy xalqaro munosabatlarning boshqa aktorlariga nisbatan qaratilgan siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqalari tushuniladi. Albatta, har bir davlat o'zining tashqi siyosiy konsepsiyasiga va siyosiy-iqtisodiy qarashlarga ega bo'lishi jahon siyosatida qayd etiladi, shu o'rinda Xitoy Xalq Respublikasi ham o'z tashqi siyosiy nazariyasiga ega.

Xitoy tashqi siyosatini rivojlanish bosqichlarini bir nechta davrlarga bo'lish mumkin. Birinchi navbatda bu ikkinchi jahon urushidan keyin Xitoyning asoschisi Mao Szedun tamonidan tadbiq etilgan Sovet Sotsialistik Respublikasi boshliq sotsializmga asoslangan va shu asosida qurilgan davlatlar bilan aloqalarni

rivojlantirish va kapitalizm prinsipini ilgari suradigan G'arb va Yevropa davlatlaridan uzoqroq turish siyosati bo'lgan. Hokimiyatga "Xitoy islohotlarining arxitektori" nomi bilan ataladigan Den Syaopinning kelishi bilan, Xitoy tashqi siyosatining asosiy prinsiplari ham o'zgarishlarga uchray boshladi, ya'ni Xitoyning dunyo hamjamiyatiga o'z eshiklarini ochishi va unda kapitalizmning ko'rinishlari paydo bo'lish jarayoni boshlangani qayd etishimiz mumkin.

Zamonaviy davrda Xitoy tashqi siyosatining asosiy nazariyalari Den Syaopinning qarashlariga asoslangan holda tuzilganiga qaramasdan, bir muncha o'zgarishlarga, tom ma'noda transformatsiyaga uchradi desak o'rinli bo'ladi. Xitoyning birinchi rahbari tamonidan asos solingan asosiy prinsiplar "qo'shilmaslik", "aralashmaslik", "bosiqlik va kamtarlik" kabi fundamental qarashlar hozirgi vaqtga kelib ham o'zining aktualligini yo'qotmaganligini zamonaviy jarayonlardagi Xitoyning tashqi-siyosiy aloqalaridan ham ko'rishimiz mumkin. Ammo yangi asrning dastlabki o'n yilligida ko'rsatilgan misli ko'rilmagan iqtisodiy o'sish ham shu barobarda rasmiy ravishda Aqshdan keyin dunyoning eng kuchli iqtisodiga ega ekanligi e'tirof etilishi, buyuk islohotchining ayrim qarashlari eskirganligini ko'rsatib berdi.

Xalqaro miqyosida Xitoyning tutgan o'rni va mavqeyi oshishi, o'z navbatida uning tashqi siyosiy faoliyatidayam yangi qarashlar va yo'nalishlarni qabul qilishni taqozo qiladi. Quyida ularning eng muhimlarini keltirib o'tish joiz hisoblanadi:

- "Hamjihatlikda rivojlanish". Xitoy siyosatchilarining fikricha rivojlanish va modernizatsiya qilish jarayoni hamma davlatlarda parallel ravishda amalga oshishi kerak. Ya'ni g'oya bo'yicha bir davlat boshqalardan oldinlab ketishi yoki boshqa bir davlatning hisobiga rivojlanmasligi kerak. Albatta, bu qarash o'zaro hamkorlikka bo'lgan qiziqishni orttirishga ham xizmat qiladi.

- "Uyg'un dunyo". Bu nazariyaning asosiy maqsadi Xitoy bilan qo'shni, yaqin yoki uzoq masofadagi davlatlar bilan barqaror aloqada bo'lishga, qolaversa ichki siyosatda ham Xitoyning o'zida "barqaror jamiyatni" yuzaga keltirish asos qilib belgilangan.

- "Umumiy javobgarlik". Ya'ni, garchi dunyoda yetakchi va o'z so'ziga ega davlatlarga, qaysidir holat bo'yicha javobgarlikni yuklatishga moyillik mavjud bo'lsada, Xitoyning qarashlarida bu mas'uliyatni o'zaro teng asosda va birgalikda o'z zimmalariga olish maqbul hisoblanadi.

- "Faol ishtirok". Bu tezida qaysidir jihatdan yashirin ma'no mavjud, bu g'oya Xitoy tashqi siyosatining birmuncha o'zgarganini, ya'ni yanada faolroq tarzda ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama munosabatlarda o'z pozitsiyasini bayon etish. Xitoyning BMT, SHXT, BRIKS, ASEAN+1, kabi ko'p tomonlama proektlardagi ishtiroki bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Albatta, yuqorida qayd etilgan holatlar katta ahamiyatga ega o'zgarishlar hisoblanadi, lekin o'sha Xitoyning xalqaro hamjamiyatdagi faol ishtirokiga qaramasdan, diplomatik va tashqi siyosiy faoliyatida mavhumlik holati ham mavjud.

Bir tarafdin Xitoy o'zini yetakchi davlat maqomidan, BMT ning xavfsizlik kengashi a'zosiligi, katta yigirmatalik J-20 ga kirishi, qolaversa xalqaro miqyosidagi yuqori darajali uchrashuvlardagi ishtiroki bilan dunyo siyosati uchun alohida ahamiyat kasb etishi mumkin. Lekin umumiy olib qaraydigan bo'lsak, Xitoyning global miqyosidagi muammolarni hal etishda bo'lgan ishtiroki ancha passiv darajada.

Xitoy xalqaro diplomatiyani shakllantirmaydi va boshqa davlatlar siyosatini yuritmaydi, hamda global kelishuvni amalga oshirmaydi.

Ko'pgina xalqaro miqyosidagi masalalar yuzasida ham Xitoy pragmatik tarzda, ya'ni ko'proq o'zini chetga olish siyosatini ma'qul ko'radi, bu ko'pgina hujjatlarda ham aksini topadi va mazkur hujjatlar yetarli ahamiyatga ega bo'lmay qoladi. Albatta, agar bu masala Xitoyning o'ziga taalluqli bo'lsa, pozitsiya umuman boshqa va kuchli tarzda bo'ladi.

Albatta, bugungi kundagi Xitoyning iqtisodisiz tasavvur qilib bo'lmaydi va bu davlat haqida birinchi navbatda yuzaga keladigan fikr bu uning iqtisodiy qudrati. Xitoyning butun dunyoga taklif qilayotgan iqtisodiy loyihalarining ko'lami, "bir makon – bir yo'l", kabi megaproektlarga alohida e'tirbor qaratishi, uning tashqi siyosatida mavjud bo'lgan iqtisodiy va siyosiy aspektlarning o'zaro bog'liqligi kabi jihatlarni o'rganishni taqozo etadi.

Zamonaviy davrda ko'pgina davlatlar Xitoyning iqtisodiy jihatdan bu darajada o'sishidan havotirga tushishmoqda. Bunga sabab sifatida esa Xitoy tashqi siyosatida muqim o'rin tutuvchi "Tinch rivojlanish" konsepsiyasi ko'rsatiladi. Bu konsepsiya Xitoyning umumjahon iqtisodiy rivojlanish modeliga mansubligini tasvirlab va qonuniylashtirishi barobarida, yer yuzida tinchlik va barqarorlik bo'lishida xizmat qilishini anglatadi. Umuman olganda, bu rivojlanish modeli, qanday qilib iqtisodiy rivojlanish orqali xalqaro siyosiy va xavfsizlik, qolaversa ichki barqarorlikka erishish mumkinligini izohlab beradi. Ushbu "tinch rivojlanish" nazariyasida alohida o'rin Xitoyning rivojlanayotgan davlat sifatida qaralishiga va uning oldida ham boshqa rivojlanayotgan davlatlar bilan bir xildagi chaqiruvlar turganini ko'rsatishga qaratilgan.

Xususan, "Tinch rivojlanish" strategiyasi 2011-yilda e'lon qilingan bo'lsada, bungacha qariyb o'n yil vaqt, Xitoyning bu darajada yuksalishini qanday qilib to'g'ri yetkazishga sarflangan, bu holatdan norozi bo'lishi mumkin bo'lganlarni tinchlantirish maqsadida. Bu yangi doktrina qaysidir ma'noda Den Syaopin g'oyalarining yangi varianti sifatida qabul qilindi, uning fikriga ko'ra Xitoy tashqi siyosatida qulay vaziyatni kutib turish va o'zining imkoniyatlarini yashirish taktikalarini qo'llashni nazarda tutgan, shuning uchun ham asosiy o'rinda o'sha mavjud passivlikning oqlanishi sifatida qaraladi.

Bu doktrinaning tuzilishi jihatdan iqtisodiy liberalizmga oid qarashlar bilan bog'liq taraflari mavjudligi alohida qayd etiladi. Xitoy iqtisodining o'sishi butun dunyo, mintaq va dunyoning boshqa chekkalaridagi barqaror vaziyatga bog'liq. O'z navbatida Xitoyning xalqaro savdo, investitsiya va moliya jarayonida ishtirok etishi iqtisodning global miqyosida o'sishiga sabab bo'ladi va bu esa dunyoda tinchlik va barqarorlikka olib keladi. Xuddi shunga o'xshash tartib Xitoy ichki siyosiy va iqtisodiy boshqaruvida ham amal qiladi. Iqtisodiy rivojlanish mamlakatdagi ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim omil hisoblanadi va bunday holat o'z navbatida iqtisodning ko'tarilishiga zamin yaratib kelmoqda.

Yuqoridagi mulohazalarni tahlil qilib xulosa qilish mumkinki, Xitoy tashqi siyosati o'zining nazariy, amaliy va tarixiy asoslariga ega. Tashkil topgan davrdan to bugungi kungacha tabiiyki, tashqi siyosiy konsepsiya o'zgarib transformatsiyaga uchrab borgan. E'tiborga molik jihati shuki, tashqi siyosat masalasida Xitoyda asosiy rollarni shaxslar ijro etib bergan deyishimiz mumkin va albatta davlat asoschisi Mao Szedunni alohida e'tirof etish mantiqan to'g'ri hisoblanadi.

Xitoy Xalq Respublikasi yuzaga kelgan davrdan Mao sotsializm tarafdorlari, ayniqsa SSSR bilan muqim aloqalarni yo'lga qo'ydi va g'arb davlatlari, xususan Yevropa bilan ham deyarli tashqi-siyosiy aloqalarni yuritmad. Chunki, Yevropa mintaqasi davlatlarining katta ko'pchiligi sotzializm-kommunizmni ma'qullashmagan va kapitalizm yo'lini tanlashgan.

Keyingi navbatda albatta, islohotchi Den Syaopin turadi, aynan uning hokimiyatga kelishi Yevropa eshiklarining ochilishi bilan ta'riflanadi. Syaopinning "Xitoycha xususiyatli sotzializm" g'oyasi kapitalizmga xos bo'lgan ochiq bozor munosabatlari o'rnatilishiga va birin-ketin Yevropa davlatlari bilan diplomatik aloqalarni yo'lga qo'yishga zamin yaratdi.

Katta ehtimol bilan, Xitoy tashqi siyosatining asolardan sanaladigan "Hamjihatlikda rivojlanish" g'oyasidan foydalanishni ilgari surishni va tashqi iqtisodiy faoliyat ko'lamini kengaytirishga bo'lgan harakatlarni o'stirishda davom etadi. Xitoy o'z tashqi siyosatining azaliy prinsipi soyada qolib, ortiqcha shovqin qilmasdan, qolaversa o'zining yetakchilikka bo'lgan da'volarini ochiqcha bayon qilmasdan harakatlanish g'oyasiga sodiq qolgan holda tashqi siyosiy va iqtisodiy faoliyat olib borishini kutishimiz o'rinli bo'ladi. Albatta, zamonaviy xalqaro munosabatlar va jahon siyosatida sodir bo'layotgan o'zgarishlar Xitoyning ham tashqi siyosati, vaziyatga qarab birmuncha o'zgartirishga yuz tutishi muqarrarligini ham alohida qayd etishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримова Н. Международные отношения стран Востока. Учебное пособие. Т., 2017. – 56 с.
2. 18. Ходжаев А. Китайский фактор в Центральной Азии (история и современность) Ташкент Издательство «Фан» Академии Наук Республики Узбекистан 2007. – 89 с.
3. Scott D. Environmental issues as a 'strategic' key in EU–China relations // Asia European Journal. 2009. №7. – 211 p.
4. Jia Qingguo. 中国畐族国际事务 zhongguo shezu guoji shiwu// (Китай втягивается в международные дела). 2015. – 43 с.
5. Конституция КНР от 1982 г. <http://www.xn--sara-mga.gov.cn/zc%C2%ACfg/gjfl/493.htm>
6. Годеман Ф., Васеле А. Китай у ворот: новый аудит отношений Китая и ЕС URL: <https://carnegie.ru/2018/04/03/ru-pub-75969>

YOSHLAR MIGRATSIYASI VA TALABALAR TURIZMI: MINTAQAVIY INTEGRATSIYA IMKONIYATLARI

Axrorova Nilufar Uktamovna – "Ipak yo'li" turizm va madaniy meros xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Markaziy Osiyoda 2024-2025-yillarda ta'lim va turizm tutashgan sohada kuchayib borayotgan yoshlar harakatchanligining dolzarbligini ko'rsatiladi. Talaba oqimlari o'smoqda, ammo mamlakatlar o'rtasida sezilarli tafovutlar bor: TTDI tendensiyalari, viza yengilliklari va remitsiyalar ichki

talabga ta'sir qilmoqda. Biz 5 davlatni aralash usulda taqqoslab, viza va pasport qulayligi, kampus/shahar infratuzilmasi va narx-qiymatni baholadik. Natijada imkoniyatlar va to'siqlar xaritasi hamda iqtisodiy ta'sir (talaba sarfi, remitensiya) aniqlandi.

Kalit so'zlar: talabalar turizmi, xalqaro talabalar, mintaqaviy integratsiya.

Kirish. Markaziy Osiyoda 2024-2025-yillarda ta'lim va turizm sektori kesishmasida sezilarli jonlanish kuzatildi. Qozog'iston 2023-yilda xalqaro talabalar sonini 31,500 nafargacha yetkazib, tarixiy rekord qayd etdi va 2028-yilgacha bu ko'rsatkichni 100 mingga olib chiqish bo'yicha milliy maqsadni e'lon qildi [11;13]. O'zbekistonda 2024-25 o'quv yilida xorijiy talabalar soni 12,500 nafarga yetdi (2023-24 da ~10,8 ming atrofida) [5;10]. Qirg'iziston bo'yicha rasmiy va OAV manbalarida tafovut mavjud: 2024-yil may oyida 28,800 nafar xorijiy talaba deb e'lon qilingan bo'lsa, 2025-yil avgustdagi rasmiy chiqishda 35–37 ming atrofida ko'rsatkich aytiladi [1;3].

Mazkur tezisning maqsadi — MOdagi yoshlar migratsiyasi (ta'lim + sayohat) oqimlarini solishtirma-taqqolama tahlil qilish, ularning turizm ekotizimi va mintaqaviy integratsiyaga qo'shayotgan hissasini baholashdan iborat. Bir qancha aralash metodlar vositasida beshta davlat taqqoslandi (1-jadval) va bir qator manbalardan foydalanildi: milliy statistika, UNESCO UIS, WEF TTDI, WB/KNOMAD remitentsiyalar, viza rejimlari, e-visa, pasport mobiliteti, mintaqaviy tashabbuslar.

Muhokama va natijalar. Quyidagi jadvalda besh davlat bo'yicha uch qatlam birga ko'rsatiladi: oqimlar (inbound/outbound), institutsional muhit (TTDI, pasport, viza) va makrofon (remitentsiyalar). Shularni uyg'un o'qish orqali har bir mamlakatning "talabalar turizmi"dagi roli va o'sish mexanizmlarini yaxshiroq anglash mumkin.

Mintaqaviy taqqoslash: besh davlat kesimida (2023-2024).

Davlat	Xalqaro talaba (inbound, nafar)	Chiquvchi talabalar (outbound, nafar)	TTDI-2024 (o'rin/ball)	Pasport mobiliteti (o'rin, 2024)	Viza rejimi (kirish yengilligi)	Remitensiya/ YaIM indikatori
Qozog'iston	31,500 (2023) [11]	91,200 [13]	52 / 4,07	66	e-visa (INVITATI ON talab qilinadi) [4]	0.1 %
O'zbekiston	12,500 (2024) [10]	150,500 (2023) [12]	78 / 3,68	80	e-visa [8,15]	18,8 %
Qirg'iziston	85,000 (2024) [1]	13,757 [1]	102 / 3,38	77	e-visa portali (Sapar viza) [4]	14,4 %
Tojikiston	12,880 [7]	47,213 [7]	99 / 3,42	81	e-visa [4,7]	47,9 %
Turkmaniston	<100 (taqriban)	68,000 [17]	—	89	2025-04-18 → e-visa qonuni qabul qilindi	0 %

Birinchiidan, oqimlar profili aniq farqlanadi. Qirg'iziston 85 000 kirish va 13 757 chiqish bilan net-importer bo'lib ko'rinadi; bu nar-qiymat ustunligi hamda ayrim

yoʻnalishlarda (masalan, tibbiyot) xalqaro talab bilan izohlanadi (shuningdek, maʼlumotlar metodik tafovutini yodda tutish lozim). Oʻzbekiston aksincha, 12 500 nafar xalqaro kiruvchi va 150 500 nafar chiquvchi talabalar bilan esa net-eksporter[2;6]; bu ichki taʼlim taklifi va talab oʻrtasidagi nomuvofiqlik hamda tashqi imkoniyatlarning jozibadorligini bildiradi. Qozogʻiston 31 500 kiruvchi va 91 200 chiquvchi talabalarga ega boʻlib, ikkiyoqlama markaz sifatida namoyon boʻlmoqda. Tojikiston (12 880 vs 47 213) va Turkmaniston (<100 vs 68 000) esa yuqori net-chiqish fonida ichki taklif va muhitni kuchaytirishga muhtoj[16].

Ikkinchidan, muhit koʻrsatkichlari oqim sifatini belgilaydi. TTDI boʻyicha Qozogʻiston 52/4,07 bilan mintaqada yetakchi; Oʻzbekiston 78/3,68 — oʻsish potentsiali bor; Qirgʻiziston 102/3,38, Tojikiston 99/3,42 — “tez yutuqlar” (xavfsizlik, transport, raqamli toʻlovlar) zarur; Turkmaniston reytingda yoʻq — ochiqlik va monitoring cheklangan [9]. Pasport mobilitetida Qozogʻiston va Qirgʻiziston fuqarolarining imkoniyatlari koʻpligi koʻrinib turibdi, qolgan davlatlarda esa bu koʻrsatkich biroz past boʻlsa-da, oldingi yillarga nisbatan oʻsish imkoniyatiga ega. Vizada Qozogʻiston e-visa (biroq invitation majburiy), Oʻzbekistonda e-visa/vizasiz roʻyxat kengaymoqda, Qirgʻiziston “Sapar” portali, Tojikistonda e-visa yoʻlga qoʻyilgan keyingi imkoniyatlar kengaytirilishi aytilmoqda [4;19], biroq Turkmanistonda esa 2025-yil aprel oyida e-visa qonuniy bazasi tasdiqlandi.

Uchinchidan, remittentsiyalar talaba xarid qobiliyati va ichki turizm talabini shakllantiradi: Tojikistonda 47,9% (yuqori qoʻllab-quvvatlash, lekin tashqi shoklarga sezgirlik), Oʻzbekistonda 18,8%, Qirgʻizistonda 14,4%, Qozogʻistonda 0,1% [14].

Mintaqadagi manzara asimmetrik boʻlsa-da, aslida bir-birini toʻldiruvchi xususiyatga ega, yaʼni Qozogʻiston ekotizimi nisbatan tajribali markaz boʻlib koʻrinadi, Oʻzbekiston esa katta outbound bazasi bilan, ayni paytda, inboundni kengaytirish salohiyatiga ham ega. Qirgʻiziston narx–qiymat jihatidan moslashuvchan boʻlgani tufayli xalqaro talabalarni jalb qilmoqda. Tojikiston va Turkmanistonda esa bir qator samarali islohotlarni amalga oshiirilishidan darak beradi.

Xulosa. Shu bois, bir tomondan, viza va chegara jarayonlaridagi “mayda friksiya”ni kamaytirish zarur; ikkinchi tomondan, TTDI poydevorlarida tez yutuqlar (xavfsizlik, transport, raqamli toʻlovlar) hamda kampus–shahar xizmatlarini yaxshilash muhim. Shuningdek, maʼlumotlarning shaffof va oson erishiladigan boʻlishi tahsil olish mamlakatini tanlashda eng asosiy nuqta boʻlib xizmat qilishi mumkin. Natijada, taʼlim va turizm oqimlari mintaqaviy integratsiyani nafaqat tezlashtiradi, balki uni yanada barqaror va inklyuziv yoʻnalishga olib kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. 24.kg News Agency. (2024, May 27). Number of foreign students in Kyrgyz universities reaches 28 800. <https://24.kg/english/297428>
2. Akhrorova, N. (2023). The role of international business in the development of youth tourism and travel. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 34, 34.
3. Akhrorova, N. (2024). Strategic framework for the advancement of student tourism development. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 2(9).
4. Akhrorova, N. (2024). The role of visa policies for student tourism development: opportunities and challenges. Nordic_Press, 1(000001).

5. Akhrorova, N. U. (2025). Student Tourism Development In Central Asia: Comparative Assessment Of Organizational Frameworks. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 6(3), 1182-1199.
6. Akhrorova, N. U., & Axmadova, Z. A. (2023). The role of youth travel organizations in improving the national economy. In Современные вопросы естествознания и экономики (pp. 61-64).
7. Asian Development Bank. (2024). Unlocking cross-border education hubs in Central Asia (Policy brief No. 2024-06). <https://doi.org/10.22617/ADB2024CA-EDU>
8. Axrorova, N. (2023). Ta'lim sifatini yaxshilashda xalqaro kredit mobilligining roli. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 33(33).
9. Henley & Partners. (2024). Henley Passport Index Q2 2024 global ranking. <https://www.henleyglobal.com/passport-index/ranking>
10. Kun.uz. (2024). Foreign students in Uzbekistan reach 12.5 thousand. <https://kun.uz/uz/news/2024/09/12/xorijiy-talabalar-12500>
11. MacKenzie, K. (2024). Kazakhstan sets sights on 100 000 international students by 2028. The PIE News. <https://thepienews.com/news/kazakhstan-100k-intl-students-2028>
12. Mashrab, U. (2024, June 18). Uzbek outbound student mobility exceeds 150 000 for the first time. Yuz.uz. <https://yuz.uz/en/news/unesco-uzbekistan-outbound-mobility-2024>
13. The Astana Times. (2024, November 2). Kazakhstan welcomes record 31 500 foreign students. <https://astanatimes.com/2024/11/record-31500-foreign-students-kazakhstan-2023>
14. The World Bank. (2024). Personal remittances, received (% of GDP) — Tajikistan, Kyrgyz Republic, Uzbekistan (1960-2024) [Data set]. <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS>

QOZOG‘ISTON YOSHLAR STRATEGIYASINI AMALGA OSHIRISHDA YOSHLAR TASHKILOTLARINING ROLI

Dusbekova Xurshida Pardayevna – Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Qozog‘iston yoshlar strategiyasini amalga oshirishda yoshlar tashkilotlarining roli. Ushbu maqolada Qozog‘iston yoshlar tashkilotlarining 2023-2029-yillarga mo‘ljallangan mamlakat yoshlar konsepsiyasining ijrosini ta’minlashda tutayotgan o‘rni, amalga oshirilgan ishlar tahlili va muammolari, uning salbiy-ijobiy jihatlari hamda prognozlari ko‘rib chiqildi.

Kalit so‘zlar: strategiya, konsepsiya, yoshlar tashkilotlari, sotsial lift, mehnat bozori, demografiya, kelajak, jamg‘arma, fond.

Qozog‘istonda 6 millionga yaqin yoshlar istiqomat qiladi. Bu mamlakat aholisining uchdan bir qismi (28-29%)ni tashkil etadi [1]. Postsovet davlati sifatida mamlakatning yoshlarga oid davlat siyosati strukturaviy taraqqiyoti O‘zbekistonning rivojlanish yo‘liga o‘xshash ammo o‘ziga xos xususiyatlari bilan alohida tadqiqot mavzusi sifatida yirik yo‘nalishdir.

Bugun mamlakat yosh demografiyaga ega davlat sifatida yirik yoshlar strategiyasini faol amalga oshirishga kirishgan. Qozog‘iston Respublikasi Hukumatining 2023 yil 28 martdagi “Qozog‘iston Respublikasining 2023-2029 yillarga mo‘ljallangan yoshlarga oid davlat siyosati konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 247-son qarori qabul qilinganiga 3 yil to‘layapti [2].

№	Qozog‘iston Respublikasining 2023-2029 yillarga mo‘ljallangan yoshlarga oid davlat siyosati konsepsiyasining asosiy yo‘nalishlari
1.	Qulay va sifatli ta’limni ta’minlash, ilmiy-texnik salohiyatni rivojlantirish;
2.	Yoshlar resurs markazlari, startap inkubatorlar, kovorking markazlarini rivojlantirish;
3.	Salomatlikni saqlash va mustahkamlash, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish;
4.	Mehnat va bandlikni tashkil etish uchun sharoit yaratish;
5.	Yoshlar o‘rtasida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish;
6.	Yosh oilalar va mehnatkash yoshlar uchun arzon uy-joylar tizimini rivojlantirish;
7.	Yoshlarning huquqiy madaniyati darajasini oshirish;
8.	Ekologik madaniyatni shakllantirish;
9.	Yoshlarning korrupsiya ko‘rinishlariga toqat qilmasligiga ko‘maklashish;
10.	Iqtidorli yoshlarni rivojlantirishga hissa qo‘shish;
11.	Madaniy-ma’rifiy va bo‘sh vaqtni o‘tkazish uchun shart-sharoitlarni ta’minlash;
12.	Yoshlarning raqamli transformatsiyalar savodxonligini oshirish;
13.	Yoshlarning ko‘ngillilik faoliyatini rivojlantirish. Volontyorlik.

Bu so‘nggi saylangan hukumat davridagi yangi Qozog‘istonning yoshlarga oid davlat siyosatini belgilashda muhim qadamlaridan biri hisoblanadi. Unda eng avvalo yoshlar uchun yosh chegarasini 35 yoshgacha oshirish nazarda tutilgan. Qozog‘iston Respublikasining 2015 yil 9 fevraldagi “Qozog‘iston Respublikasining yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi” 285-V-sonli Qonuniga binoan esa yoshlarning yosh chegarasi 14-29 yosh etib belgilangan edi. Natijada yoshlar siyosatining maqsadli auditoriyasi sezilarli darajada kengayishi tabiiy va bu davlat oldida yoshlar strategiyasini amalga oshirish bilan bog‘liq yana bir qator vazifalarni qo‘yadi, ya’ni yosh oilalar soni oshadi, ularning ijtimoiy-iqtisodiy himoyasi busiz ham yoshlar o‘rtasida ishsizlik muammosi ortib borayotgan mamlakat uchun oson kechmaydi.

Umuman Qozog‘istonning yoshlarga oid davlat siyosatini davr talabiga mos ravishda amalga oshirish uchun qabul qilingan konsepsiya asosida olib borilayotgan yoshlar strategiyasi bir nechta dasturlar va yoshlar tashkilotlarining ko‘magi bilan amalga oshirilmoqda. Mamlakatning yoshlar siyosatiga mas’ul tashkilotlari faoliyati va strukturaviy tuzilishi Markaziy Osiyoning boshqa davlatlariga qiyoslanganda muhim farqlar bilan ajralib turadi. Masalan, qozoq yoshlarini har tomonlama qo‘llab quvvatlashga xizmat qiluvchi 300 ga yaqin turli nodavlat notijorat tashkilotlar ro‘yxatga olingan bo‘lib, ularning faoliyatini Prezident huzuridagi Yoshlar siyosati Kengashi muvofiqlashtirib boradi.

Jumladan, Qozog‘iston Respublikasidagi yoshlar siyosati bilan ishlaydigan asosiy tashkilotlar:

1. Prezident huzuridagi Yoshlar siyosati kengashi – davlat organlari va fuqarolik jamiyati o‘rtasida muloqot platformasi.

2. Qozog‘iston Respublikasi Axborot va ijtimoiy rivojlanish vazirligi – davlat yoshlar siyosati uchun mas’ul markaziy organ.

3. Yoshlar resurs markazlari – mamlakatning barcha viloyat va shaharlarida faoliyat yuritib, yoshlarga maslahat, huquqiy va ijtimoiy yordam ko‘rsatadigan davlat markazlari.

4. Qozog‘iston Yoshlar Kongressi – turli yoshlar va NNTlarni birlashtiradigan milliy tashkilot.

5. “Jas Otan” yoshlar qanoti (Omonat (Amanat) partiyasi yoshlar qanoti)– siyosiy jarayonlarda yoshlarni faol ishtirokini ta’minlaydi.

6. “Qozog‘iston talaba alyansi”, “Respublika talabalar ittifoqi” - talabalar uyushmalari.

7. **"Jasıl El" (Yashil El) - yoshlar ekologik harakati.**

8. “Team Qazaqstan” yoshlar loyihasi – sport va yoshlar tashabbuslari maydoni

9. “Yesiptkisiz bolashaq” (“Cheksiz kelajak”) fondi – ijtimoiy dasturlar va ta’lim loyihalari bilan shug‘ullanuvchi.

10. “Keleshek” (“Kelajak”) yoshlar kengashi – mahalliy hokimiyat huzuridagi yoshlar organi.

11. “Yoshlar” ilmiy-tadqiqot markazi – davlat siyosatiga oid tahliliy institut.

12. “Milliy volontyorlik tarmog‘i” – nodavlat notijorat tashkilot, mamlakatda volontyorlikni rivojlantirish harakati.

13. “ASAR-UME” jamoat fondi – yoshlarning ijtimoiy innovatsiyalari bilan shug‘ullanuvchi tashkilot.

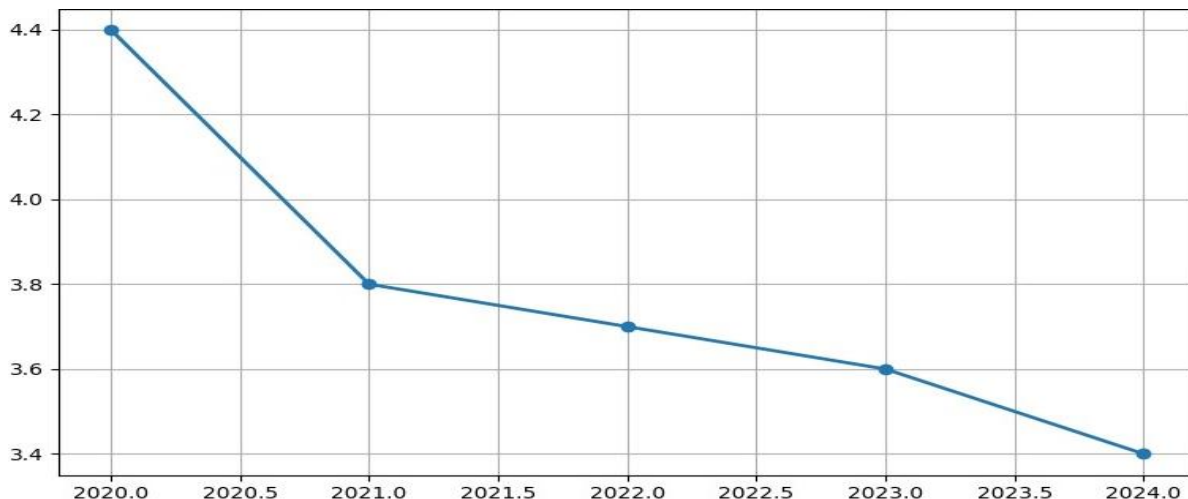
14. “Ұлттық рух” (“Milliy ruh”) - yoshlar orasida milliy qadriyatlar, madaniy meros, tarixiy xotira va vatanparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qilish maqsadida tuzilgan ijtimoiy birlashma.

15. “Atameken Eko” (“Otamakon Eko”) fondi – ekologiya va yoshlar tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlovchi NNT.

Bular mamlakatning eng yirik yoshlar bilan ishlovchi davlat va nodavlat tashkilotlari, tuzilmalar, uyushmalar va ijtimoiy-siyosiy harakatlar bo‘lib, bulardan tashqari har bir vazirlik-idoralar, hokimiyatlar va siyosiy partiyalar tarkibida bevosita yoshlar bilan ishlovchi yo‘nalishlar faoliyat olib boradi.

Qozog‘istonning yoshlar strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish mamlakat yosh aholisining imkoniyatlarini kengaytirish va milliy taraqqiyotda ularning faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha strategik qarashlarini aks ettirdi. Hukumat yoshlarni innovatsiya, taraqqiyot va barqarorligining harakatlantiruvchi kuchi sifatida e’tirof etib, yoshlar siyosatiga tizimli va uzoq muddatli yondashuvni joriy etdi.

Bundan tashqari, qator loyiha va dasturlar doirasida yoshlarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha alohida davlat chora-tadbirlari ham taqdim etilmoqda. Xususan, yoshlar uchun “Diplom bilan – qishloqqa!”, “Serpín-2050” (impuls, yoshlarga turtki berish ma’nosida), «Serpín bag‘darlamasy» (mamlakatning aholisi zich joylashgan janubiy hudud yoshlarini shimoliy va sharqiy viloyatlardagi oliygohlarda o‘qitishga qaratilgan dastur), “Yoshlar amaliyoti”, “Jas maman”, “Mehnatkash yoshlar uchun

ijara uy” va so‘nggi yillarda esa “Adal azamat”, “Taza Qazaqstan”, “Jasyl yel”, “Zhas project”, “Jol Tap”, “Jumys Tap”, “Jas Kenes Syilygy”, “Jastarmen birge!” kabi yirik davlat dasturlari amalga oshirilmoqda.

Konsepsiyaga binoan 2023-2025 yillar mobaynida qilingan ishlar: Davlat ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirdi, bugun mamlakatda 126 ta universitetlar faoliyat olib bormoqda. 2022–2023-yillarda mamlakat maktablarini modernizatsiya qilish dasturi ishga tushirilgan bo‘lib, 2026-yilgacha 5000 ta qishloq va kichik shaharlardagi chekka maktablarni yangilash dasturga kiritilgan. Umuman 2025-yil sentabr holatiga ko‘ra, Qozog‘istonda 8000 ga yaqin umumta’lim maktablari mavjud bo‘lib, 2025-2026 o‘quv yilida yana 232 ta yangi maktab qurilishi rejalashtirilgan. “Qulay maktab” milliy loyihasi doirasida yangi ta’lim muassasalari qurilishi va mavjudlarini modernizatsiya qilish belgilangan [3].

2023 yildan boshlab “Keleshek” dasturi ishga tushirilgan, bu davlat tomonidan joriy qilingan ixtiyoriy jamg‘arma tizimi bo‘lib, yoshlarning ta’limga bo‘lgan imkoniyatlariga xizmat qiladi, ya’ni ota-onalardan yillar davomida farzandining kelajakdagi ta’limi uchun hisob raqam ochgan holda majburiy pul jamg‘arib boriladi va farzand ulg‘aygach oliy ta’lim yoki kasbiy ta’lim olishiga ishlatiladi. Agar bola grant ta’limga qabul qilinsa, jamg‘arilgan mablag‘ uning ta’lim ikoniyatini oshiruvchi jihozlar olinishi yoki uy-joy ta’miriga ham yo‘naltirilishi mumkin [4].

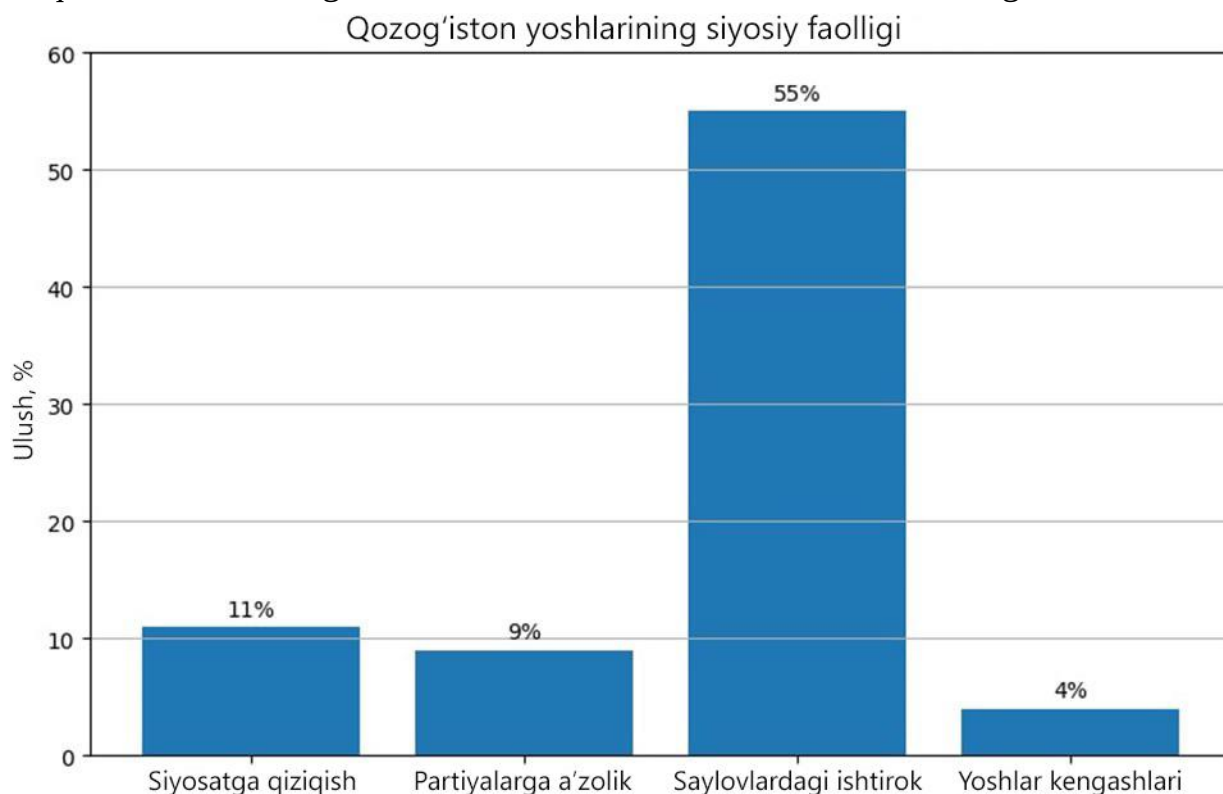
Qozog‘iston global muammolarga javob berishning eng maqbul yo‘li sifatida yoshlarga raqamli ta’lim berishni chuqurlashtirmoqda. 2024-2025 o‘quv yilida minglab davlat ta’lim grantlari raqamli asrda mamlakat barqaror rivojlanishini ta’minlaydigan texnik va IT mutaxassisliklari foydasiga qayta taqsimlandi. Shu bilan birga, texnik va kasb-hunar ta’limi tizimiga xizmat qiluvchi Jas Maman" dasturi yosh AKT xodimlarining to‘liq spektrini yaratishga qaratilgan [5].

Yoshlarning bandligi Qozog‘istondek yosh demografik davlat uchun doimiy yoshlar muammolaridan biri hisoblanadi. Mamlakatning yoshlar strategiyasi doirasida yana bir muhim masala – yoshlar ishsizligi yechimiga yo‘naltirilgan ishlar ham o‘z islohotini kutib turibdi. 2024-yil boshida respublika bo‘ylab 500 dan ortiq bo‘sh ish o‘rinlari yarmarkalari o‘tkazildi va yoshlar resurs markazlari orqali yoshlarga 1 millionga yaqin maslahatlar (huquqiy, psixologik, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash va kasbga yo‘naltirish) berildi.

Qozog‘istonning yoshlar ishsizligi dinamikasi 2020-2024 yillar kesimida. [6]

Ayni paytda yoshlar o'rtasidagi ishsizlik rasman 3,8 foiz atrofida bo'lsa-da, bu raqamlar ortida o'z mutaxassisligi bo'yicha ish topa olmagan yoki norasmiy ish bilan ta'minlangan o'n minglab yoshlar turibdi. "Birinchi ish joyi", "Yoshlar amaliyoti" va "Yo'l top" dasturlari aynan mustaqil hayotgan kirib kelayotgan yoshlarning ish topishi va bandlik muammosi hal etilishiga yordam bermoqda.

Shuningdek, mamlakatda yoshlarning siyosiy -ijtimoiy faolligini oshirish, ulardagi faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda ham yoshlar tashkilotlari va bir qator dasturlar yoshlar konsepsiyasiga asoslangan strategik islohotlarni boshlagan. 2019-yildan boshlab "Prezident yosh kadrlar zahirasi" tashkil etilgan, bu orqali istiqbolli yoshlarni rahbar lavozimlarga bosqichma-bosqich sotsial lift yo'li bilan olib chiqish, mamlakatning kadrlar zahirasini shakllantirish ko'zda tutilgan.

Prezident Qosim-Jomart To'qayev tomonidan 2024-yil Milliy Majlisning 3-qurultoyida taklif etilgan "Adal azamat" konsepsiyasi - bu yoshlarning to'g'rilik, har qanday sharoitda adolat va mehnatsevarlikni ustun qo'yadigan shaxs qilib tarbiyalash dasturi sifatida qabul qilindi [8].

Unga ko'ra to'g'ri tarbiyalangan "Adal azamatlar" (adolatli yoshlar) orqali "Adil Qozog'iston" (Odil Qozog'iston)ni qurish maqsad qilindi. Natijada, yosh qozog'istonliklardan iborat "Adolatli Qozog'iston" tarafdori bo'lgan va mamlakat kelajagi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga tayyor faol fuqarolik pozitsiyasiga ega yoshlar qatlami shakllana boshladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Казахстанская молодежь: ключевые цифры и события 2024 года.
<https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/press/news/details/905036?lang=ru>
2. Qozog'iston Respublikasi Hukumatining 2023 yil 28 martdagi "Qozog'iston Respublikasining 2023-2029 yillarga mo'ljallangan yoshlarga oid davlat siyosati konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 247-son qarori.
<https://faolex.fao.org/docs/pdf/kaz220822.pdf>

3. Количество трехсменных школ в Казахстане сократилось в четыре раза. "Vecher KZ". <https://vecher.kz/ru/author/Vecher.kz.html>
4. "Presidential Address: Keleshek voluntary savings system to make higher education more affordable" <https://primeminister.kz/en>
5. <https://vkkas.edu.kz/>
6. Qozog'iston Respublikasi Milliy statistika byurosi, gov.kz.
7. "Молодежная политика Казахстана: трудоустройство, жилье и карьерный рост". <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam>
8. Казинформ.gov.kz. <https://www.inform.kz/>

ZAMONAVIY XALQARO MUNOSABATLARDA SIVILIZATSIYALARARO ALOQALAR VA TO'QNASHUVLARDAGI TENDENSIYALARNI TAHLIL ETISHNING AMALIY AHAMIYATI

Hoshimova Shaxlo Ulug'bek qizi – Jizzax politexnika instituti assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallif tomonidan zamonaviy xalqaro munosabatlarda sivilizatsiyalararo aloqalar va to'qnashuvlar tendensiyalari tahlil qilinadi. Globalizatsiya jarayonida madaniy, diniy va geosiyosiy omillar asosida yuzaga kelayotgan ziddiyatlar xalqaro barqarorlikka ta'sir ko'rsatmoqda. Mazkur tadqiqotda bu jarayonlarni tahlil qilishning nazariy va amaliy ahamiyati, xalqaro hamkorlik va bag'rikenglikni rivojlantirishdagi roli ochib berilgan.

Kalit so'zlar: sivilizatsiyalararo aloqalar, to'qnashuv nazariyasi, globalizatsiya, xalqaro munosabatlar, bag'rikenglik, geosiyosiy xavfsizlik.

Kirish. Bugungi kunda global siyosiy muhit tobora murakkablashib bormoqda. Dunyodagi sivilizatsiyalar-g'arbiy, islomiy, pravoslav, hindu, konfutsiycha, yapon, lotin-amerika va boshqalar-o'zaro bevosita aloqada va ko'pincha to'qnashuvda bo'lmoqda desak mubolag'a bo'lmaydi. Bu jarayonlar, ayniqsa, XX asr oxiri va XXI asrning boshlarida yanada kuchaydi. Samuel Xantington tomonidan ilgari surilgan "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi" nazariyasi xalqaro munosabatlarni madaniy-diniy sivilizatsiyalar asosida tushuntirishga urinadi. Ushbu yondashuvlarda ta'kidlanishicha, kelajakdagi mojarolar davlatlar orasidagi siyosiy va iqtisodiy farqlar emas, balki sivilizatsiyalar o'rtasidagi qadriyatlar, e'tiqod va madaniy tafovutlar asosida shakllanadi.

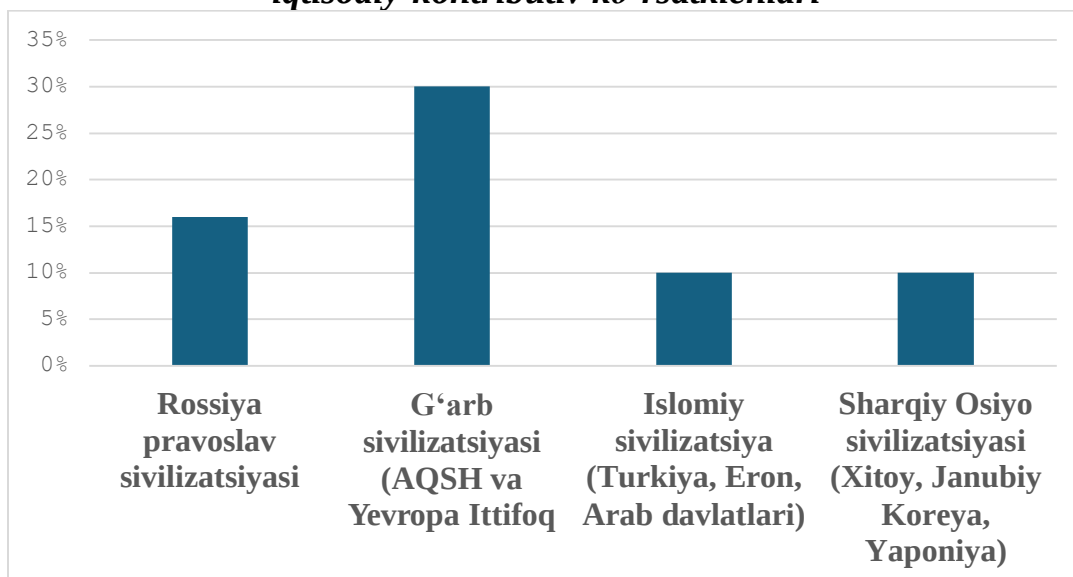
Maqolada zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida sivilizatsiyalararo ziddiyatlarning mavjudligini, ularning qanday shakllarda namoyon bo'layotganini, shuningdek, bu jarayonlarni tahlil qilish orqali xalqaro siyosatdagi muhim muammolarga yechim topish imkoniyatlarini ko'rib chiqish uchun dasturulamal bo'lishini isbotlab beradi desak adashmaymiz. Sivilizatsiyalararo to'qnashuvlar: nazariy asoslari quydagicha tahlil qilinadi. Sivilizatsiyalararo to'qnashuvlar haqida ilk yondashuvlardan biri bu Amerikalik siyosatshunos, professor Samuel Xantingtonning "Clash of Civilizations" (1996) yilda yozgan mashxur asaridir.

Unga ko'ra, sovuq urushdan keyin jahon siyosatining asosiy manbai sifatida davlatlar o'rtasidagi siyosiy yoki iqtisodiy kurash emas balki, sivilizatsiyalar o'rtasidagi qadriyatlar ziddiyati bo'ladi. Bu yondashuvga javoban, Edward Said

singari olimlar bunday fikrlarni “g‘arb markazchi” va stereotipli deb baholagan. Unga ko‘ra, sivilizatsiyalar o‘rtasida emas, balki ular ichida ko‘proq ichki murakkabliklar mavjud deya baholanadi[1].

Muhokama va natijalar. Zamonaviy misollar: real hayotdagi to‘qnashuvlar G‘arb-Islom sivilizatsiyasi to‘qnashuvi: 2001-yildagi 11-sentabr hodisasi, Afg‘oniston va Iroq urushlari, radikalizm va islomofobiya kuchayishi. Rossiya-G‘arb to‘qnashuvi: Ukraina urushi, NATO kengayishi va pravoslav-g‘arbiy sivilizatsiyalarning geosiyosiy qarama-qarshiligi. Xitoy va G‘arb: Xitoyning Konfutsiycha sivilizatsiyasi asosida iqtisodiy va siyosiy ko‘tarilishi, AQSH va G‘arb bilan raqobat kuchayishi. Sivilizatsiyalararo aloqalarning ijobiy shakllari-madaniyatlararo muloqot dasturlari: UNESCO, BMT, OIC kabi tashkilotlarning sivilizatsiyalararo aloqalarni rivojlantirishdagi sa’y-harakatlari. Xalq diplomatiyasi va ta’limi: talaba almashinuvi, xorijiy tillarni o‘rganish, o‘qitish va savodxonlikni oshirish shu bilan birgalikda madaniyat kunlari-turli xalq va sivilizatsiyalarni bir-biriga yaqinlashtirishga katta yordam beradi.

O‘zbekiston tashqi siyosatida ayrim sivilizatsiyalar bilan aloqalarning iqtisodiy-kontributiv ko‘rsatkichlari

Diniy bag‘rikenglik tashabbuslari: Vatikan, Al-Azhar, O‘zbekiston, Turkiya, Qozog‘iston kabi davlatlar tomonidan qo‘llab-quvvatlanmoqda. Tahlil qilishning amaliy ahamiyatiga ko‘ra-sivilizatsiyalararo aloqalar va to‘qnashuvlarni chuqur tahlil qilish quyidagi sohalarida amaliy ahamiyatga ega: Diplomatik siyosatni ishlab chiqishda: Har bir sivilizatsiyaning qadriyatlarini hisobga olish orqali diplomatik yondashuvlar yumshatiladi. Xalqaro xavfsizlikni ta’minlashda: Mojarolarning ildizini to‘g‘ri tushunish orqali ularni oldini olish yoki yumshatish imkoniyatini paydo qiladi. Ta’lim tizimi orqali murosani shakllantirishda: yosh avlodni bag‘rikenglik ruhida tarbiyalash, sivilizatsiyalarni emas, qadriyatlarni tushuntirish orqali urf-odatlar o‘rtasida ko‘priklar quriladi [2-3].

Xulosa. Zamonaviy xalqaro munosabatlarda sivilizatsiyalararo munosabatlar murakkab, ammo muhim jarayondir. Har qanday ziddiyat yoki to‘qnashuv chuqur ildizlarga ega bo‘lib, uni soddalashtirib faqat siyosiy sabablar bilan tushuntirish yetarli emas. Shuning uchun ham sivilizatsiyalararo to‘qnashuvlarni tahlil qilish xalqaro barqarorlik va hamkorlikni ta’minlashda muhim vositadir. O‘zbekistonning

bu boradagi siyosati madaniyatlararo muloqot va bag'rikenglik tamoyillariga asoslanadi. Mamlakatda turli diniy konfessiyalarning erkin faoliyat yuritishi, millatlararo totuvlik, ta'lim orqali xalqaro hamkorlikning kuchaytirilishi sivilizatsiyalararo munosabatlarning barqaror modelini yaratishiga katta zamin bo'ladi. Millat rivoji va taraqqiyoti mamlakatni nufuzini yuqoriga ko'tarishi hech shubhasizdir [4].

Adabiyotlar ro'yxati

1. Huntington S.P. (1996). The clash of civilizations and the remaking of world order. Simon & Schuster.
2. Said E. (2001). The clash of ignorance. The Nation, (October 22), 1-5.
3. UNESCO. (2020–2024). Reports on intercultural and inter-civilizational dialogue. UNESCO Publishing.
4. Republic of Uzbekistan. (2021). Foreign policy documents of the Republic of Uzbekistan. Uzbekistan Publishing House.

ASHTARXONIY HUKMDOR VALI MUHAMMADXON DAVRIDA MADANIY SOHANING TARAQQIYOTI

Nasrilloev Karimjon Sobirjon o'g'li – O'zbekiston milliy universiteti doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ashtarxoniylar hukmdori Vali Muhammadxonning Balx viloyatida hokimlik qilgan davridagi madaniy faoliyati tahlil qilinadi. Xususan, uning muqaddas qadamjolarga vaqf mulklari ajratishi, ziyoratgoh va maqbaralarni obod etishi hamda ziyoratchilar uchun qulay sharoitlar yaratishi yoritiladi. Shuningdek, ushbu faoliyatning o'sha davr madaniy hayoti taraqqiyotidagi o'rni ilmiy asosda ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Vali Muhammadxon, Ashtarxoniylar sulolasi, madaniy hayot, vaqf mulklari, ziyoratgohlar, Balx, XVII asr.

Kirish. Ashtarxoniylar sulolasining yirik vakillaridan biri bo'lgan Vali Muhammadxon (1605–1611) hukmronligi davri O'rta Osiyo siyosiy va madaniy hayotida muhim o'rin tutadi. Uning qisqa hukmronligi ichida ham ilm-fan va madaniyat masalalariga e'tibor qaratilganini manbalar tasdiqlaydi. Bu davrda saroy atrofida olim va shoirlar to'planib, ilmiy-ma'rifiy an'analar davom ettirilgan, madaniyat rivojida muayyan o'sish kuzatilgan. Mazkur maqolada Vali Muhammadxon davrida madaniy hayotning o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi.

Ashtarxoniylar sulolasining vakili Vali Muhammadxon Buxoro taxtiga o'zining akasi Boqi Muhammadxon vafotidan so'ng chiqqan. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, uning hukmronlik davri Buxoro xonligining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va harbiy sohalarida inqiroz va tanazzul jarayonlari kuchaygan davr sifatida talqin qilinadi.

Muhokama va natijalar. Vali Muhammadxon davrida hokimiyatning zaiflashuvi va markaziy boshqaruvning kuchsizlanishi, bir tomondan, ichki siyosiy barqarorlikni izdan chiqargan bo'lsa, ikkinchi tomondan, mamlakatning tashqi xavflar qarshisida mustahkam tura olmasligiga olib keldi. Shuning uchun ham

tarixshunoslikda Vali Muhammadxon hukmronligi ashtarxoniylar davrining inqirozga yuz tutgan ilk bosqichi sifatida baholanadi.

Vali Muhammadxon hukmronligi davri siyosiy va iqtisodiy qiyinchiliklar bilan kechgan bo'lsa-da, saroy atrofida ilmiy-madaniy hayot to'xtab qolmadi. Ayniqsa, uning homiyligi ostida bir qator shoir va adiblar saroy adabiy muhitini boyitdilar.

Shunday ijodkorlardan biri Avjiy bo'lib, u dastlab kambag'allikda hayot kechirgan, ammo ilm talabida ko'plab shaharlarni kezib, o'z davrining mashhur shoirlaridan biriga aylangan. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Avjiy Mutribiy Samarqandiy bilan bir ustoz qo'lida tahsil olgan. Keyinchalik u Balx shahriga, Vali Muhammadxon huzuriga yo'l oladi. Manbalardan birida bu jarayon haqida quyidagicha so'z yuritiladi: "U yerda tolesi yulduzi tubanlik pastligidan izzat avjiga yuqorilab, o'z qatori fozillardan a'loroq maqom kasb etdi" [3;99]. Mazkur ma'lumotdan anglashiladiki, Avjiy o'z iste'dodi va ilmiy salohiyati tufayli Vali Muhammadxon saroyida e'tibor qozongan va eng yuqori martabaga erishgan.

Vali Muhammadxon davrida saroy adabiy muhitini boyitgan ijodkorlardan yana biri Amini Ma'arakagir edi. U hukmdorning g'amxo'rligidan bahramand bo'lib, "Mavjiy" taxallusi ostida ijod qilgan [3;100]. Uning she'rlari ham davr adabiyotida muhim o'rin egallagan.

Shuningdek, saroy shoirlari safida Mirzo Muhammadyor ham bor edi. U "Tavriy" taxallusi bilan ijod qilgan bo'lib, o'zining dilrabo va ta'sirchan she'rlari orqali hukmdor e'tiboriga sazovor bo'lgan. Manbalarda qayd etilishicha, Tavriy nafaqat ijodkor sifatida, balki Vali Muhammadxonning ishonchli amirlaridan biri sifatida ham faoliyat yuritgan [3;291].

Demak, siyosiy va iqtisodiy tangliklarga qaramay, Vali Muhammadxon saroyida adabiy hayotning davom etishi, bir qator mashhur shoirlarning ijod qilishi ushbu davr madaniy manzarasini yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Vali Muhammadxon davrida saroy faqat siyosiy markaz bo'libgina qolmay, balki adabiy va ilmiy ijod ahlining jamlangan maskaniga ham aylangan. Hukmdor homiyligi tufayli ko'plab shoir va olimlar uning saroyida ijodiy faoliyat olib borgan.

Shulardan biri Mirak Muhammad bo'lib, u "Mirakiy" taxallusida ijod qilgan. O'z qobiliyati va ilmiy salohiyati tufayli dastlab Samarqandda Ibodulloh Sulton saroyida kitobdorlik qilgan. Keyinchalik esa Balxda Vali Muhammadxon huzuriga kelib, uning saroyida inshonavislik mansabiga erishadi. Mirakiy nafaqat shoir, balki mohir munshiy sifatida ham e'tibor qozongan.

Vali Muhammadxon davridagi ijodkorlardan yana biri Solih Badaxshiy bo'lib, u "Muxlisiy" taxallusida she'rlar yozgan. Shuningdek, saroy adabiy hayotida Mirzo Farxod ham muhim o'rin tutgan. U she'riyat bilan birga hay'at (astronomiya) va nujum (astrologiya) ilmlaridan ham yaxshi xabardor bo'lgan. Mutribiy Samarqandiyning ma'lumotlariga ko'ra, Mirzo Farxod nujum ilmida mashhur olim Ali Qushchiga qiyoslangan. Bu uning nafaqat shoir, balki ilm ahli orasida ham yuqori darajada e'tirof etilganidan dalolat beradi [3;460].

Demak, Vali Muhammadxon saroyi faqat adabiy ijod maskani bo'lib qolmay, balki ilmiy faoliyatning ham muhim markaziga aylangan. Unda Mirakiy, Muxlisiy va Mirzo Farxod kabi ijodkorlarning faoliyat yuritishi mazkur davr madaniy hayotining qanchalik rang-barang va sarmahsul bo'lganidan guvohlik beradi.

Vali Muhammadxon hukmronligi davrida ham Buxoro xonligi siyosiy hayotida Jo'ybor xojalarining mavqei yuqori bo'lib qoldi. Bu davrda hukmdor va xojalar

o'rtasida iliq munosabatlar davom etgani manbalarda qayd etilgan. Xususan, Xoja Tojiddin Vali Muhammadxon sharafiga bir necha marotaba bazmlar tashkil etgani haqida xabarlar mavjud. Bunday tadbirlar hukmdor va diniy arboblarning o'rtasidagi do'stona aloqalarni mustahkamlash bilan birga, siyosiy barqarorlikni ta'minlashga ham xizmat qilgan.

Jo'ybor xojalari faqat diniy sohada emas, balki davlat siyosiy hayotida ham faol ishtirok etishgan. Masalan, Vali Muhammadxon bilan uning jiyanlari — Nodir Muhammad va Imomqulixon o'rtasida kelishmovchiliklar yuzaga kelgan paytda Xoja Tojiddin murosachi sifatida xon tomonidan elchi qilib yuborilgan. U o'ziga yuklangan ushbu nozik vazifani muvaffaqiyatli hal etib, taraflar o'rtasidagi nizolarni yumshatishga erishgan[5;62]. Bu holat Xoja Tojiddinning diplomatik mahoratini va uning saroy hamda xon avlodlari orasidagi nufuzini yaqqol ko'rsatadi.

Shuningdek, "Matlab at-tolibin" asarida Vali Muhammadxonning yana bir Jo'yboriy — Abdurahim xoja bilan aloqalari qayd etiladi. Unga ko'ra, hukmdor Abdurahim xojaga ko'plab mulklar hadya qilgan, bu esa Jo'ybor xojalarining iqtisodiy qudratini oshirishga xizmat qilgan. [5;61]. Mulklarning bunday kengayishi muntazam ravishda davom etib, Jo'ybor xojalarini mamlakatning eng ta'sirchan diniy va siyosiy qatlamiga aylantirdi.

Ashtarxoniya hukmdori Vali Muhammadxon Balx viloyatida hokimlik qilgan davrida diniy-ma'rifiy hayotga alohida e'tibor qaratgan. U mamlakat hududidagi muqaddas qadamjolarining obodonchiligi uchun bir qator amaliy ishlarni amalga oshirdi. Xususan, tarixiy manbalarda keltirilishicha, u Xoja Ukkashoh va Shayx Xoja Porso maqbaralari uchun maxsus vaqf mulklarini in'om etgan. Bu kabi tashabbuslar hukmdorning diniy markazlarga bo'lgan hurmatini va ularning faoliyatini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashini ko'rsatadi.

Ayniqsa, Vali Muhammadxonning Xoja Xayron maqbarasi uchun ajratgan vaqf mulklari alohida ahamiyat kasb etadi. Bu nafaqat diniy-ma'naviy merosni saqlash, balki ziyoratchilarning qulayligi uchun ham xizmat qilgan. Maqbaraga boruvchi yo'l bo'ylab "Xiyobon" nomli ko'cha tekislanib, yo'l ustida sayyoh va ziyoratchilar dam olishi uchun chorbog'lar barpo etilgan. Ushbu ishlarning bajarilishi hukmdorning bevosita rahbarligi ostida amalga oshirilgani tarixiy manbalarda qayd etilgan.

Tarixchi Mahmud ibn Valining yozishicha, Vali Muhammadxonning ushbu faoliyati natijasida uni hatto "Xoja Xayron maqbarasining me'mori va bosh ustasi" deb ta'riflagan. [6;37] Bu fikr hukmdorning shaxsiy tashabbuskorligi, diniy-ma'naviy ob'ektlarga bo'lgan e'tibori va ularni rivojlantirishdagi jonbozligini yaqqol ifodalaydi.

Demak, Vali Muhammadxonning diniy-ma'naviy siyosatidagi bunday tashabbuslari Ashtarxoniylar davrida vaqf institutining naqadar muhim o'rin tutganini ko'rsatadi. Shuningdek, bu jarayon hukmdorning diniy merosni asrab-avaylash, ularni obod qilish va jamiyat hayotida ularning mavqeiini mustahkamlashga qaratilgan siyosatini ochib beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2001;
2. Muhammad Tolib. Matlab ut-tolibin. / Fors tilidan tarjima, kirish va izohlar mualliflari G'.Karimiy, E.Mirkomilov. – Toshkent: Movarounnehr, 2016;
3. Mutribiy Samarqandiy. Tazkirat ush-shuaro / fors tilidan tarjima, kirish sy'zi va izohlar muallifi B. I. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2013;

4. Sultonov F., Bozorboyev F. O'zbekiston hukmdorlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007;
5. To'rayev H. Buxoro xonligining XVI–XVII asrlar ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-madaniy hayotida Jo'ybor Xojalarining tutgan o'rni. – Toshkent: 2007;
6. Zamonov A., Subxonov F. Buxoro xonligining Ashtarxoniylar hukmdorlari. – Toshkent: BAYOZ, 2021;

SIVILIZATSIYALARARO MUNOSABATLAR: TARIXIY Tajriba va Zamonaviy Yondashuvlar Ibn Xaldun ta'limoti asosida

Nazirov Sherzodbek Rustamsher o'g'li – Andijon davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Anotatsiya: Ushbu tezisdagi Ibn Xaldun ijtimoiy falsafiy g'oyalari va nazariyalari, falsafasi va uning zamonaviy fanlarga qo'shgan hissasi, sivilizatsiyalar va ularning bir biriga ta'siri, jamiyatning rivojlanishi va tanazzuli, uning sivilizatsiyalararo munosabatlarda o'rni o'rganilgan. Uning hayoti va u qoldirgan meros “Muqaddima” asaridagi falsafiy g'oyalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Sivilizatsiya, jamiyat, mehnat, assabiya, shahar, geosiyosat, madaniyatshunoslik, tarixshunoslik, badaviylik, hadarizm, millat, tabiiy o'sish, tanazzul, davlat, mulk, tengsizlik, musulmon sivilizatsiyasi, ijtimoiy fanlar, eng katta bozor.

Jamiyatlar va davlatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar faqatgina harbiy kuch va boylik bilan emas, balki ma'naviy birdamlik, madaniy qadryatlar va ijtimoiy uyg'unlik bilan ham belgilanadi. Bir sivilizatsiyaning boshqasi ustidan g'alabasi vaqtinchalik bo'lishi mumkin, ammo haqiqiy qudrat o'z ichidagi birdamlikni saqlagan jamiyatga tegishlidir. Ibn Xaldun musulmon sivilizatsiyasi va sharq falsafasi va ijtimoiy fanlar tarixida alohida o'rin egallagan mutaffakirlardan biri hisoblanib, uning falsafasi va nazariyasi zamonaviy ijtimoiy fanlar rivojiga ulkan hissa qo'shgan. Ibn Xaldunning eng mashhur asari “Muqaddima” bo'lib, unda u tarix, sotsiologiya, iqtisodiyot, siyosatshunoslik, madaniyatshunoslik fanlarining asosiy tamoyillarini o'ziga xos tarzda falsafiy yondashuvda bayon qilib o'tgan.

Asarda Ibn Xaldun jamiyat xususida o'z fikrlarini hamda sharq musulmon xalqlari tarixini bayon qilgan. Ibn Xaldun kishilar hayot tarzidagi tafovutlarni, asosan, geografik va boshqa moddiy omillarga bog'liq hisoblagan. Agarda Ibn Xaldun o'z tarixiy-ijtimoiy nazariyasini bayon qilib, axloq va ijtimoiy muassasalar kishilar turmushi bilan bog'liqligini hamda mehnat va kishilarning o'zaro munosabati jamiyat hayotida muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlagan. Ibn Xaldun tarixiy-ijtimoiy taraqqiyotning moddiy tamoyillarga asoslanishi haqida fikr yuritgan[2:1].

Jamiyat ibtidoiylikdan tamaddunga o'tar ekan, shu bilan bir vaqtda bu jarayon ibtidoiy demokratiya va tengsizlik munosabatlaridan bo'ysunish, boshqarish munosabatlariga o'tishini ham o'zida ifoda etadi. Ibtidoiylik bosqichida odamlarni bog'lab turadigan munosabatlarni Ibn Xaldun “asabiyya” deb nomlangan[1:161-164].

Ibn Xaldun falsafiy qarashlaridan yana bir muhimi bu mehnat va iqtisodiyotning roli. Ibn Xaldun iqtisodiy faoliyatini jamiyat taraqqiyotining asosi sifatida ko'rgan.

Mehnat va ishlab chiqarishning o'sishi jamiyatning boylik yaratish va madaniy yuksalishi imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ibn Xaldun fikriga ko'ra: "Agar shahar yuqori darajada rivojlangan va aholisi ko'p bo'lsa, uning narxi zarur oziq-ovqat maxsulotlari va tegishli buyumlar, hashamatli narsalar uchun narxlar, ziravorlar, mevalar va ular bilan keladigan narsalar yuqori bo'ladi. Qachonki, shahar aholisi oz va sivilizatsiya zaif bo'lsa, buning aksi"[3:78].

Uning ijtimoiy nazariyalarga ta'siri. Ibn xaldunning ijtimoiy falsafasi hozirgi zamonaviy ijtimoiy fanlarga asos bo'lib xizmat qilgan. Uning asarlari Yevropa va Islom dunyosida tarix, sotsiologiya va iqtisodiyotning rivojiga quyidagicha ta'sir ko'rsatdi:

1. Ibn Xaldun ko'plab mutaxassislar tomonidan "sotsiologiya fanining asoschisi" deb e'tirof etiladi. U jamiyatni o'z-o'zini tashkil qilish tamoyillari, ijtimoiy o'zgarishlarni va guruhlarining o'zaro aloqalarini tizimli o'rgangan.

2. Tsiklik rivojlanish g'oyasi. uning davriy rivojlanish nazariyasi keyinchalik Yevropa tarixshunosligida Osvald Shpengler va Arnold Toynbi kabi tarixchilar tomonidan rivojlantirilgan.

3. Iqtisodiy tamoyillar. Ibn Xaldun iqtisodiyotning jamiyatdai rolini chuqur tahlil qilib, soliqlar, savdo va ishlab chiqarishning iqtisodiy barqarorlikka ta'sirini o'rganib chiqqan. Uning iqtisodiy tamoyillari zamonaviy iqtisodiy nazariyalar rivojlanishiga turtki bo'lgan.

4. Geosiyosat va ijtimoiy nazariya. Ibn Xaldunning geografik muhit va hokimyat o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi fikrlari bugungi geosiyosat tahlillarida ham ahamiyatli.

Ibn Xaldun o'zining "Muqaddima" asarida: "Mehnat foydaning asosidir. Agar mehnat qadrlanmasa va bekorga qilingan bo'lsa, foyda umidi yo'qoladi va hech qanday (mahsulli) ish bajarilmaydi. O'tirgan aholi tarqaladi va sivilizatsiya yemirilib ketadi"[5:34].

Ibn Xaldun davlatni iqtisoddagi "eng katta bozor" deb ta'riflaydi[4:98]. Davlat iqtisodiy hayotni rivojlantirish va qo'llab quvvatlashning rag'batlantiruvchi omildir, chunki u davlat xarajatlari va ish haqi orqali bozordagi eng katta xarajatlar moddasini tashkil etadi. Uning tarkibida ishlaydigan davlat amaldorlari uchun biznes yo'nalishlarini rivojlantirish uchun imkoniyat mavjud. Jamiyatning eng katta xarajatlar moddasini davlat tashkil qilganligi sababli, iqtisodiy hayot shunday bo'ladi, har qanday kamayish natijasida davlat xarajatlarining kamayishi salbit ta'sir ko'rsatadi. Davlat daromadlari, chunki davlat va uning xodimlari umumiy daromadning muhim qismini tashkil qiladi. Askarlar davlatni himoya qiladi, askarlar esa pul bilan boqiladi. Jamiyat eng katta iste'molchi sigmentidir, ular daromadlarning kamayishi va bozordagi talab umumiy miqdorni toraytiradi. Natijada, iqtisodiy turg'unlik bo'ladi va hukumat daromadlari tushadi. Davlatning eng katta daromad manbai soliqlardir. Davlat soliqlarini kamayishi, daromadlar, mamlakat jamoat ishlarini kamaytiradi. Shuning uchun, davlatning xarajatlari qancha ko'p bo'lsa, uning daromadi ham shuncha ko'p bo'ladi[6:548].

Ibn Xaldunning ijtimoiy falsafasi va nazariyalari sotsial fanlarning rivojlanishida inqilobiy qadam bo'lib xizmat qildi. U jamiyatni o'rganishda empirik va tizimli yondashuvni joriy etib, ijtimoiy fanlarning yangi bosqichiga yo'l ochdi. Uning "asabiyya", tsiklik rivojlanish va iqtisodiy tamoyillari nafaqat Islom dunyosida, balki

Yevropa ilm-fanida ham katta ta'sir ko'rsatdi. Ibn Xaldunning eng katta yutug'i – jamiyatni tahlil qilishda nazariy tushunchalarni amaliy tajribaga bog'laganidir. Uning asabiyya (ijtimoiy birdamlik) haqidagi konsepsiyasi shundan dalolat beradiki, jamiyatning barqarorligi va rivoji birdamlik darajasi bilan bevosita bog'liqdir. Bu nafaqat o'tmish jamiyatlariga, balki bugungi zamon davlatlariga ham tegishli bo'lgan universal nazariyadir. Masalan, milliy birlik yoki ijtimoiy kapital kabi tushunchalar Ibn Xaldunning g'oyalari bilan uyg'unlashadi. Tsikllik rivojlanish nazariyasi esa jamiyat va sivilizatsiyalar tabiatidagi davriylikni oydinlashtiradi. U har bir jamiyatni tabiiy o'sish va tanazzul bosqichlariga ega tizim sifatida ko'rgan. Bu g'oya Arnold Toynbi yoki Osvald Shpengler kabi keyingi g'arb olimlariga kuchli ta'sir o'tkazgan. Ibn Xaldunning fikricha, sivilizatsiya o'zining kuchli asabiyyasi tufayli barpo bo'lib, vaqt o'tishi bilan haddan tashqari farovonlik va ichki zaiflik sabab tanazzulga yuz tutadi. Bu nazariya har qanday davlatning uzoq muddatli barqarorligi uchun doimiy ijtimoiy birdamlik va ichki kuch zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, uning iqtisodiyot haqidagi fikrlari, ayniqsa soliqlar va ishlab chiqarish bo'yicha mulohazalari, bugungi kunda ham dolzarbdir. U jamiyatning iqtisodiy barqarorligini saqlash uchun hukumat faoliyatini muvozanatli tashkil etish zarurligini ta'kidlagan. Soliqlarni haddan tashqari oshirish iqtisodiy faoliyatni susaytirishini, ishlab chiqarishning asosiy manbai esa mehnat ekanini ko'rsatgan.

Bu yondashuv bugungi iqtisodiy nazariyalar, jumladan fiskal siyosat va davlat boshqaruvining samaradorligini tahlil qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, Ibn Xaldun ijtimoiy fanlar rivojiga chuqur iz qoldirgan va uning asarlari nafaqat tarix, balki bugungi zamonaviy sotsiologiya, iqtisodiyot va siyosatshunoslikda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. U ilmiy tahlil, tarixiy tajriba va falsafiy mulohazalarni uyg'unlashtirib, jamiyatni tushunish uchun asos yaratdi va bu borada Yevropa hamda Islom olamida ilmiy tafakkurni yangi bosqichga olib chiqdi.

Ibn Xaldun "sivilizatsiya" tushunchasini o'ziga xos g'oyalar bilan izohlab o'tgan. Muqaddima asarida "sivilizatsiya"ni tushuntirish uchun "Umrdan foydalangan, "badaviylik", "hadarizm", "millat", "ijtimoiylik" kabi tushunchalar[7:34].

Darhaqiqat, Ibn Xaldun o'zining "Muqaddima" asarida asosiy mavzuni "ijtimoiylik"ga bag'ishlaydi. Ushbu masalada Farobiy, Ibn Sino, Ibn Rushdlarning g'oya va fikrlarini rivojlanishida o'z hissasini qo'shadi. Ibn Xaldun Ijtimoiylikni davlat bilan uzviy aloqada ekanligini ta'kidlaydi. Davlatni "ijtimoiyliksiz" tasavvur qilib bo'lmaganidek, "ijtimoiylik"ni xam davlatsiz tasavvur qilish mumkin emas. Ibn Xaldun ta'kidlaganidek, davlat va mulk "ijtimoiylik" uchun monand (zarur)bo'lganidek, xar qanday "shakl xam material uchun monanddir"[8:126].

Sharq maktabida yorqin iz qoldirgan mutafakkir Ibn Xaldun. Uning ilmiy salohiyatini shakllantirgan hodisa, olimning bir davlatdan boshqa davlatga, amirlikdan sultonlikka sayohati va ko'chib yurishi, xar xil xalqlar madaniyati va qadryatlari bilan muloqoti natijasida yuzaga kelgan, katta hayotiy va amaliy tajribasidan iboratdir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Bakhtiyorovich, S. J. (2023). Interpretation of the Approaches to the Concept of the State in the Ethical Views of Abu Zayd Abdurahman Ibn Khaldun. Central Asian Journal of Social Sciences and History, 4(6). –P. 161-164.
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Ibn_Xaldun

3. Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии и Африки, 1984 г. В.78
4. Duri, A. İslam İktisat Tarihine Giriş.(Çev. Sabri Orman). İstanbul: Endülüs Yayınları.1991 B- 98
5. Ibn Kaldūn Abd Ar Rahman bin Muḥammed. In F. Rosenthal (Trans.), The Muqaddimah.: An introduction to history. Princeton, N.J: Princeton University Press.1967. B- 199Recep Can Şen, “İbn Xaldun’da Şehir ve Medeniyet”, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, B.34.
6. MSU, İbn, Xaldun. Mukaddime (Çev.Süleyman ULUDAĞ) I. ve II. Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları. 2013.B-548
7. Recep Can Şen, “İbn Xaldun’da Şehir ve Medeniyet”, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, B.34.
8. Ibn Xaldun, Muqaddima, T.: Fan. 1990, 126-bet

O‘QUVCHILARNI GLOBAL HAMKORLIK, BAG‘RIKENGLIK VA MILLATLARARO TOTUVLIK RUHIDA TARBIYALASHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI

Oqmurzayev Dilshod Jo‘raqul o‘g‘li – Sirdaryo viloyati Boyovut tumanidagi 24-
maktab amaliyotchi psixologi

Annotatsiya. Ushbu maqolada madaniyatlararo muloqot psixologiyasi tarixiy tajribalar va zamonaviy xalqaro munosabatlar kontekstida tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor o‘quvchilarni global hamkorlik, bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalashning psixologik-pedagogik asoslarini aniqlashga qaratilgan. Maqolada tarixiy jarayonlarda shakllangan sivilizatsiyalararo muloqot an’analari, ularning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari hamda zamonaviy ta’lim tizimida ularni qo‘llash imkoniyatlari o‘rganiladi. Shuningdek, o‘quvchilarda madaniyatlar xilma-xilligini qabul qilish, empatiya, ijtimoiy-emotsional savodxonlik va konstruktiv muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha amaliy yondashuvlar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: madaniyatlararo muloqot, psixologiya, tarixiy tajriba, xalqaro munosabatlar, o‘quvchilar tarbiyasi, global hamkorlik, bag‘rikenglik, millatlararo totuvlik, psixologik-pedagogik asoslar, sivilizatsiyalararo muloqot, empatiya, ijtimoiy-emotsional savodxonlik, konstruktiv muloqot, madaniyatlar xilma-xilligi, pedagogik strategiyalar, tolerantlik.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida madaniyatlararo muloqot nafaqat siyosiy va iqtisodiy sohalarda, balki ta’lim jarayonida ham alohida ahamiyat kasb etmoqda. Tarixiy jarayonlar shuni ko‘rsatadiki, turli sivilizatsiyalar o‘rtasidagi muloqot va hamkorlik madaniyatlar xilma-xilligini boyitgan, ilm-fan, san’at va ijtimoiy taraqqiyotga turtki bergan. Shu bilan birga, tarixiy tajribalar madaniyatlararo muloqotda yuzaga keladigan psixologik to‘siqlarni ham ochib beradi.[3;145] Ushbu jarayonlarni chuqur o‘rganish va zamonaviy xalqaro munosabatlar kontekstida qayta talqin qilish ta’lim tizimi, xususan, o‘quvchilar tarbiyasida muhim o‘rin tutadi. Rus olimi Baxtinning ta’rifiga ko‘ra, dialogik munosabatlar insonning barcha nutqi va

inson hayotining barcha munosabatlari va ko‘rinishlarini qamrab olgan deyarli universal hodisadir. Ya’ni ong qaerdan boshlansa, o‘sha yerdan muloqot boshlanadi.

Muhokama va natijalar. O‘quvchilarni global hamkorlik ruhida tarbiyalash, ularni millatlararo totuvlik va bag‘rikenglikka yo‘naltirish psixologik-pedagogik jihatdan izchil yondashuvni talab qiladi. Bu jarayonda shaxsning ijtimoiy-emotsional savodxonligini oshirish, empatiya va konstruktiv muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish, turli madaniyatlar qadriyatlarini anglash va hurmat qilishga o‘rgatish asosiy vazifalar sirasiga kiradi. Psixolog sifatida ta’lim jarayonida madaniyatlararo muloqotning ijobiy tajribalarini qo‘llash, o‘quvchilar orasida muloqot madaniyatini rivojlantiruvchi treninglar, rolli o‘yinlar, munozaralar va amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish yuqori samaradorlik beradi. Tarixiy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, sivilizatsiyalararo muloqotning muvaffaqiyati o‘zaro hurmat, tenglik, ochiq muloqot va madaniyatlar o‘rtasida ko‘priklar qurishga tayyorlikka bog‘liq. Zamonaviy xalqaro munosabatlarda esa bu tamoyillar yanada dolzarblashmoqda, chunki yosh avlod global muhitda yashashga, raqamli axborot oqimida muloqot qilishga moslashmoqda. Shu bois, ta’lim muassasalarida o‘quvchilarni madaniyatlararo muloqotga tayyorlash bo‘yicha tizimli ishlar olib borish, ularni turli xalqlar tarixi, urf-odatlar, diniy va axloqiy qadriyatlari bilan tanishtirish, shuningdek, xalqaro loyihalar va almashinuv dasturlarida ishtirok etishga rag‘batlantirish muhimdir. Shuningdek, madaniyatlararo muloqot jarayonida o‘quvchilarning psixologik tayyorgarligi va kommunikativ kompetensiyalarini oshirish muhim ahamiyatga ega. Buning uchun ta’lim dasturlariga madaniyatlar xilma-xilligini o‘rgatuvchi maxsus modul va mashg‘ulotlarni kiritish, zamonaviy interfaol metodlardan — debatlar, “case-study” usullari, xalqaro virtual uchrashuvlar va madaniy ekspeditsiyalar kabi shakllardan foydalanish samarali natija beradi.

Psixologik nuqtai nazardan, o‘quvchilar orasida ochiq fikrlash, stereotiplarni yengish va ijobiy identitetni shakllantirish jarayoni bosqichma-bosqich olib borilishi lozim. Bunda psixolog va pedagoglar hamkorligida ishlab chiqilgan trening dasturlari, ijtimoiy-emotsional rivojlanishga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar hamda madaniy almashinuv loyihalari katta ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ota-onalar va mahalla jamoatchiligining ham madaniyatlararo muloqot jarayoniga jalb qilinishi ta’sirchan natija beradi. Chunki o‘quvchilar olgan bilim va ko‘nikmalarni real hayotda qo‘llashi, o‘z oilasi va mahallasi doirasida amaliy tajriba orttirishi orqali mustahkamlaydi.[2;77]

Madaniyatlararo kompetensiya professional pedagogik hamjamiyatda samarali hamkorlikning kalitiga aylanib bormoqda. Bo‘lajak o‘qituvchilar nafaqat ko‘p madaniyatli jamiyatda yashay olishi, balki ko‘p madaniyatli jamiyatda kasbiy vazifalarni samarali hal qila olishlari lozim. Zamonaviy ta’lim makonidagi madaniyatlararo kompetensiya modeli o‘qituvchining bir qator maxsus bilimlar, ko‘nikmalar, qadriyatlar, shaxsiy xususiyatlar va xulq-atvor usullariniegallashini nazarda tutadi.

Madaniyatlararo kompetensiyaga qo‘yiladigan asosiy talablar - bu boshqa madaniyatlar haqidagi bilimlar va boshqa odamlarning xulqatvori va fikrlash usullarini tushunish, boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot qilish qobiliyati, bag‘rikenglik, kommunikativ vaziyatga empatiya va qiziqish, psixo-ijtimoiy sezgirlik, noto‘g‘ri qarashlarning yo‘qligi hisoblanadi. Madaniyatlararo kompetensiya madaniyatlararo muloqot tamoyillari va qoidalarini bilishni, shu jumladan o‘zining

madaniy o'ziga xosligini saqlab qolgan holda turli madaniyatlarni tushunish va ular bilan o'zaro munosabatda bo'lish qobiliyatini anglatadi.[5;160]

Mahalliy va xalqaro miqyosdagi hamkorlik loyihalarida ishtirok etish esa o'quvchilarga nafaqat til bilimi va muloqot ko'nikmalarini, balki turli madaniyatlar qadriyatlarini chuqurroq anglash imkonini yaratadi. Natijada, madaniyatlararo muloqotga tayyorlangan, global fikrlovchi, bag'rikeng va totuvlik tarafdori bo'lgan o'quvchilar jamiyatda tinchlik, barqarorlik va ijobiy ijtimoiy o'zgarishlarning faol tashabbuskoriga aylanishi mumkin. Shu bois ta'lim jarayonida ushbu yo'nalishga oid psixologik-pedagogik ishlarni tizimli, izchil va innovatsion usullar bilan amalga oshirish strategik ahamiyatga ega. Bunday yondashuv nafaqat o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga, balki ularning kelajakdagi kasbiy va ijtimoiy muvaffaqiyatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Chunki global miqyosda samarali muloqot qila oladigan, turli madaniy kontekstlarda moslashuvchanlik namoyon eta oladigan shaxslar xalqaro hamkorlik, diplomatiya, biznes va ilm-fan sohalarida raqobatbardosh bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini o'quv yillaridayoq shakllantirish — strategik investitsiya sifatida qaralishi lozim.

Psixologlar uchun bu jarayonda eng muhim vazifalardan biri — o'quvchilarda madaniyatlararo muloqotga bo'lgan ichki motivatsiyani uyg'otish va uni doimiy qo'llab-quvvatlashdir. Buning uchun o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning qiziqishlariga mos topshiriqlar, ijodiy loyihalar va xalqaro aloqalarni mustahkamlovchi tadbirlarni tashkil etish zarur. Shuningdek, o'quvchilar orasida turli millat va madaniyat vakillari haqidagi stereotiplarni bartaraf etishga qaratilgan psixologik treninglar, "madaniyatlararo dialog" uchrashuvlari va virtual hamkorlik platformalari samarali natija beradi.

Kelajakda madaniyatlararo muloqot psixologiyasi ta'lim tizimining ajralmas qismiga aylanishi kutilmoqda. Bu esa nafaqat maktab darajasida, balki butun jamiyat miqyosida bag'rikeng, global fikrlovchi, tinchlik va hamkorlikka intiluvchi avlodni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu tarzda, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishga yo'naltirilgan psixologik-pedagogik ishlar, tarixiy tajribalar va zamonaviy xalqaro tendensiyalar uyg'unligi kelajak jamiyatining barqaror taraqqiyoti uchun mustahkam poydevor yaratadi. Shu o'rinda yana bir muhim jihat shundaki, madaniyatlararo muloqotga tayyorlangan o'quvchilar o'zaro kelishmovchiliklar va nizolarni konstruktiv yo'l bilan hal etish qobiliyatiga ega bo'ladi. Bu ko'nikma faqat millatlararo darajada emas, balki kundalik hayotdagi ijtimoiy munosabatlarda ham katta ahamiyat kasb etadi. Psixologik jihatdan qaralganda, bunday shaxslar yuqori darajadagi emotsional barqarorlik, o'zini boshqarish va empatiya ko'nikmalariga ega bo'lib, turli vaziyatlarda sog'lom muloqot o'rnatishga intiladi.

Ta'lim tizimida bu maqsadga erishish uchun bosqichma-bosqich, tizimli va integratsiyalashgan yondashuv zarur. Boshlang'ich sinflardan boshlab, o'quvchilarni boshqa madaniyatlar bilan tanishtiruvchi kichik interfaol mashg'ulotlar, o'rta sinflarda esa xalqaro tarix, geografiya, adabiyot kabi fanlar orqali madaniyatlararo bilimlarni chuqurlashtirish, yuqori sinflarda esa xalqaro loyihalar va amaliy hamkorlik ishlari orqali real tajriba berish samarali natija beradi. Bundan tashqari, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishda maktab kutubxonalari, to'garaklar, teatr va kino klublari, sport musobaqalari, xalqaro ko'rgazmalar va madaniy festivallar ham katta imkoniyatlar yaratadi. Bunday tadbirlar nafaqat o'quvchilar bilimini boyitadi, balki ularni faol muloqot jarayoniga jalb etadi, o'zini erkin ifoda etish va

boshqalarning fikrini hurmat qilishni o'rgatadi. Bunday hamkorlik mexanizmi ta'lim muassasalarida madaniyatlararo muloqotga oid barqaror ijtimoiy muhitni shakllantirishga yordam beradi. Chunki o'quvchi nafaqat dars jarayonida, balki maktabdan tashqarida ham madaniyatlararo qadriyatlarni amalda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa uning ongida ijobiy ijtimoiy modelni mustahkamlaydi va kelajak hayotida ham turli madaniyat vakillari bilan samarali hamkorlik qilishga tayyorlaydi. Shuningdek, davlat miqyosida qo'llab-quvvatlanadigan xalqaro ta'lim dasturlari, xorijiy til o'qitishning zamonaviy metodlari va chet eldagi ta'lim almashinuv loyihalarida ishtirok etish ham madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishning muhim omillaridan biridir.

Bu kabi imkoniyatlar o'quvchilarning til bilimini mustahkamlash bilan birga, ularda turli madaniy kontekstlarda o'zini erkin tutish, o'z fikrini aniq ifodalash va moslashuvchanlik qobiliyatini rivojlantiradi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar yordamida tashkil etiladigan onlayn uchrashuvlar, xalqaro vebinarlar va virtual madaniy festivallar ham katta ahamiyatga ega. Bunday platformalar orqali o'quvchilar geografik masofa va madaniy farqlarga qaramay, bir-biri bilan bevosita muloqot qilishi, umumiy loyihalar ustida ishlashi va o'zaro tajriba almashishi mumkin bo'ladi.

Shu tarzda, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishga qaratilgan tizimli, keng qamrovli va innovatsion yondashuvlar o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishida chuqur ijobiy iz qoldiradi. Ular nafaqat o'z jamiyatida, balki global miqyosda ham tinchlik, barqarorlik va hamkorlikning faol targ'ibotchilariga aylanishadi.

Yuqorida keltirilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, madaniyatlararo muloqot psixologiyasi o'quvchilar shaxsiy rivojlanishida va ularning ijtimoiy moslashuvida bevosita ta'sir kuchiga ega. Tarixiy tajribalardan kelib chiqib, zamonaviy xalqaro munosabatlar sharoitida yosh avlodga global hamkorlik, bag'rikenglik va millatlararo totuvlik ruhini singdirish ta'lim jarayonining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi lozim. Psixologik-pedagogik asoslarni tizimli ravishda ta'lim va tarbiya amaliyotiga tatbiq etish o'quvchilarda ijtimoiy-emotsional savodxonlikni oshirish, empatiya,

konstruktiv muloqot va madaniyatlar xilma-xilligini qabul qilish kabi muhim fazilatlarni shakllantiradi.

Amaliy jihatdan quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

- O'quvchilarni turli millat va madaniyat vakillari bilan muloqot qilishga yo'naltiruvchi loyihalar va ko'ngillilar faoliyatiga jalb etish.

- Maktablarda madaniyatlararo muloqot mavzusida interfaol treninglar, munozaralar va madaniy almashinuv tadbirlarini yo'lga qo'yish.

- Psixologlar tomonidan o'quvchilarning empatiya va tolerantlik darajasini aniqlashga qaratilgan psixodagnostik metodlarni qo'llash va natijalar asosida individual hamda guruh rivojlantiruvchi dasturlar ishlab chiqish.

- Tarixiy voqealar, buyuk shaxslar merosi va millatlararo hamkorlik misollarini ta'lim jarayonida keng yoritish orqali o'quvchilarda madaniyatlararo anglashuvni mustahkamlash.

- Raqamli vositalardan foydalangan holda xalqaro muloqot madaniyatini rivojlantirish, masofaviy hamkorlik loyihalari orqali global fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirish.

Xulosa. Shu tarzda, madaniyatlararo muloqot psixologiyasiga tayangan holda ishlab chiqilgan ta'limiy strategiyalar o'quvchilarni zamonaviy dunyodagi murakkab va ko'p qirrali ijtimoiy munosabatlarga tayyorlaydi. Bu esa nafaqat ularning shaxsiy muvaffaqiyati, balki jamiyatning barqaror va tinch rivojlanishi uchun ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. P.I.Ivanov M.E. Zufarova Umumiy psixologiya. –Toshkent, 2006.
2. G'oziyev E. Umumiy psixologiya 1-kitobi. –Toshkent, 2004.
3. Ashurova S.F., Karimova, M. N. Oilada o'smirlarning sog'lom turmush tarzi va oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari shakllanishining pedagogikpsixologik omillari. Educational Research in Universal Sciences, 2(5), 2022.
4. Ashurova S.F. Maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlashda psixologik xizmatning o'ziga xos jihatlari. Educational Research in Universal Sciences, 2(9), 2012.
5. Ne'matullayeva S. Perspectives on the use of play therapy in preschool educational institutions. Science and Innovation, 1(4), 2010
6. Норбошева М.А. Классификация мотивов учения. Educational Research in Universal Sciences, 2(5), 2023.

INTERPRETATION OF SURREAL LITERARY WORLDS IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL RELATIONS

Sa'dullayeva Gulnoza Quvondiq kizi – PhD student, Tashkent State Transport University

Abstract. This article examines the interpretation of surreal literary worlds as a reflection of intercivilizational relations in the modern global context. By comparing the works of Khudoyberdi Tukhtaboyev, a prominent Uzbek writer, and Lewis Carroll, a canonical figure in English literature, the study highlights how surrealism

in children's literature becomes a symbolic medium for understanding cultural identities, values, and tensions. The analysis argues that the construction of surreal spaces in these works reflects broader dynamics of dialogue and potential clashes between Eastern and Western civilizations. Ultimately, literature not only entertains but also mirrors the complexities of international relations in the twenty-first century.

Keywords: surrealism, surrealist literature, children's literature, intercivilizational dialogue, international relations.

In the twenty-first century, international relations have increasingly been shaped by cultural encounters, ideological conflicts, and intercivilizational exchanges. Literature, especially children's literature, has played a vital role in reflecting and shaping these tendencies. The works of Lewis Carroll in England and Khudoyberdi Tukhtaboyev in Uzbekistan demonstrate how surrealist techniques can provide insight into the values and worldviews of different civilizations. Carroll's *Alice's Adventures in Wonderland* (1865) and *Through the Looking-Glass* (1871) represent the imaginative playfulness of Victorian England, emphasizing logical paradoxes and the critique of rigid norms. In contrast, Tukhtaboyev's *Riding the Yellow Giant* and *The Death of the Yellow Giant* reflect Central Asian cultural traditions, embedding surrealism within moral lessons and social realities.

The study of these surreal worlds is not only an exploration of literary creativity but also a way of understanding intercivilizational tendencies. Samuel Huntington's controversial "Clash of Civilizations" thesis argued that the primary sources of conflict in the post-Cold War world would be cultural rather than ideological or economic [Huntington, 22]. Although this view has been criticized, it remains significant in highlighting the role of culture in shaping international relations. Literature becomes a microcosm where cultural values are negotiated, confronted, or harmonized.

Surrealism in children's literature is more than a stylistic device; it is a cultural marker. Carroll's *Wonderland* is built on linguistic absurdities, nonsensical dialogues, and dreamlike logic, which echo the intellectual atmosphere of Victorian England. The Mad Hatter's tea party, for instance, parodies social conventions and reflects the anxieties of an era marked by industrial progress and colonial expansion.

Tukhtaboyev's surreal worlds, however, stem from a different cultural foundation. His narratives often depict fantastical beings that embody moral dilemmas, reflecting the values of Uzbek society and broader Eastern traditions. The "yellow giant" symbolizes oppressive power, while magical transformations highlight the importance of courage, morality, and collective responsibility. Such surrealism functions as a bridge between myth and modernity, linking local cultural heritage with global literary traditions.

When analyzed comparatively, both Carroll and Tukhtaboyev show how surrealism becomes a vehicle for intercivilizational communication. Their works allow readers to engage with different worldviews while recognizing universal human concerns such as justice, morality, and identity.

The metaphorical dimensions of surreal literature can be read as a reflection of international relations. Carroll's exploration of absurdity and disorder mirrors the instability of modern political systems, where logic and chaos often coexist.

Tukhtaboyev's focus on collective action against injustice parallels the struggles of postcolonial societies seeking autonomy and recognition in the international arena.

Moreover, these texts illustrate two potential tendencies of intercivilizational encounters: dialogue and clash. Carroll's play with language and logic often leads to misunderstanding, suggesting the limits of communication across different systems. Tukhtaboyev, on the other hand, emphasizes moral clarity and collective unity, pointing toward the possibility of harmony through shared ethical principles. Together, they highlight the complexities of global interaction: while civilizations may misinterpret each other, they also share aspirations for justice and stability.

The surreal worlds created by Lewis Carroll and Khudoyberdi Tukhtaboyev demonstrate how literature can serve as a symbolic reflection of intercivilizational relations. Carroll's nonsensical absurdities critique social conventions within a Western framework, while Tukhtaboyev's fantastical beings express the moral imagination of the Eastern tradition. By comparing these authors, it becomes clear that surrealism in children's literature is not merely entertainment but also a means of understanding cultural values, potential clashes, and opportunities for dialogue. In the broader context of international relations, such literary interpretations remind us that civilizations interact not only through politics and economics but also through imagination and creativity.

References

1. Carroll, Lewis. *Alice's Adventures in Wonderland and Through the Looking-Glass*. Oxford UP, 2009.
2. Huntington, Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, 1996.
3. Tukhtaboyev, Khudoyberdi. *The Death of the Yellow Giant*. Tashkent: G'afur G'ulom Publishing House, 1980.
4. Tukhtaboyev, Khudoyberdi. *The Wizard's Anger*. Tashkent: G'afur G'ulom Publishing House, 1975.
5. Todorov, Tzvetan. *The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre*. Cornell UP, 1975.
6. Zipes, Jack. *Sticks and Stones: The Troublesome Success of Children's Literature from Slovenly Peter to Harry Potter*. Routledge, 2001.

MEHNAT MIGRATSIYASI: XALQARO TASHKILOTLAR BILAN HAMKORLIK VA MILLIY QONUNCHILIKNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Shavkatov Shaxboz – Alfraganus universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada, farlararo yondashuv asosida mehnat migratsiyasini huquqiy tartibga solishda xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik jarayonlari atroflicha o'rganilgan. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining huquqlari va manfaatlarini hisobga olgan holda, keyingi yillarda tashqi mehnat migratsiyasining samarali tizimini ta'minlash borasida davlatimiz tomonidan olib borilgan chora-tadbirlar, o'zbekistonlik mehnat migrantlarining huquqlari, mehnat sharoitlari, hayot tarzi kabi jiddiy masalalari bilan bog'liq holda muammolar doirasida tahlil etilgan.

Kalit soʻzlar: mehnat migratsiyasi, mehnat resurslari, BMT, XMT, noqonuniy migratsiya, jamg'arma.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida migratsiya masalasi tobora dolzarblik kasb etib bormoqda. Ma'lumotlarga ko'ra, dunyoning turli mamlakatlarida o'rtacha 232 million nafar migrant yashaydi. Ularning aksariyati sayyoramizning Shimoliy mamlakatlari hissasiga to'g'ri keladi [1;1].

Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda taxminan **281 million** xalqaro migrant mavjud bo'lib, bu umumiy aholining **3,6 foizini** tashkil etadi. Mojaro, zo'ravonlik, siyosiy yoki iqtisodiy beqarorlik, iqlim o'zgarishi va boshqa ofatlar tufayli o'z mamlakatlarini tark etayotganlar soni yanada ortib bormoqda. Biroq Jahon Banki ekspertlarining ta'kidlashicha, migratsiya farovonlik va taraqqiyotning kuchli manbai bo'lishi mumkin: agar to'g'ri boshqarilsa, u yuboruvchi va qabul qiluvchi mamlakatlar uchun ham foyda keltiradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, pul o'tkazmalari hajmi dunyo bo'yicha 831 milliard dollarga yetdi, bu rivojlanayotgan mamlakatlarga berilayotgan rasmiy yordam va to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmidan ancha ko'pdir. O'zbekiston bo'yicha esa Markaziy bank ma'lumotlariga asosan, 2023 yilda iqtisodiyotga kiritilgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi 7,2 mlrd dollarni tashkil etgan bo'lsada, pul o'tkazmalari hajmi 11,4 mlrd dollarga yetgan. Ushbu ko'rsatkichlar migratsiyaning mamlakat iqtisodiy o'sishidagi ahamiyatini yana bir bor tasdiqlab, uning milliy iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash va fuqarolar farovonligini yaxshilashdagi muxim o'rnini ko'rsatmoqda.

"World Migration Report 2024" hisobotiga asosan, migratsiya inson taraqqiyotiga yordam beradi, migrantlarga ham, ularning oilalariga ham foyda keltiradi, chunki migrantlarning xorijdagi daromadlari aksariyat hollarda o'z vatanidagi daromadlaridan ancha yuqori bo'ladi. Shu bilan birga, migrantlar ilm-fan, san'at va tadbirkorlikda asosiy o'rinlarni egallab, jahon iqtisodiyoti va innovatsiyalarda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, yosh ishchilarning migratsiyasi yuqori daromadli va aholisi qariyyotgan davlatlarning pensiya tizimlariga tushadigan yukni kamaytirishga yordam beradi.

Muhokama va natijalar. O'zbekiston Respublikasi tomonidan bugungi kunga qadar qabul qilingan migratsiya borasidagi asosiy hujjatlar – xalqaro mehnat Tashkilotining 97 va 143-sonli konventsionalari va 1990 yil 18 dekabrda BMT Bosh Assambleyasining 45/158 rezolyusiyasi bilan qabul qilingan "mehnat migrantlari va ularning oila a'zolarining haq-huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi xalqaro konventsiyasi [2;2] mohiyatan noqonuniy yo'llar bilan migratsiya kirib borishning oldini olishga qaratilgan [3;12]. O'zbekiston Respublikasi XMT ning teng huquqli a'zosi sifatida o'zining 2014-2016 yillarga mo'ljallangan munosib mehnat bo'yicha dasturini qabul qilgan [4;14]. Ushbu dasturda ijtimoiy sheriklar – O'zbekiston Respublikasi hukumati, O'zbekiston kasaba uyushmalari federatsiyasi va savdo-sanoat palatasining halqaro mehnat tashkiloti bilan hamkorlikdagi maqsadi – mamlakatdagi barcha ayollar va erkaklarni munosib mehnat bilan ta'minlash ekanligi ko'rsatilgan.

Xususan, bugungi kunda O'zbekiston tomonidan XMTning 13 ta konventsiyasi ratifikatsiya qilingan bo'lib, ularning ettitasi mazkur tashkilotning asosiy konventsiyasi va bittasi "bandlik sohasidagi siyosat to'g'risida"gi usutuvor

ahamiyatga ega konventsionalardir [5;8]. Shuningdek, O'zbekistonda XMTning majburiy mehnat masalalari bo'yicha 29 va 105-konventsionalari, diskriminasiya to'g'risidagi 100 va 111-konventsionalari, bolalar mehnati to'g'risidagi 138 va 182-konventsionalari, bandlik siyosati to'g'risidagi 122-konvensiyasi qabul qilgan [6;7]. Chunonchi, mamlakatimizda minimal yosh va bolalar mehnati bo'yicha konventsionalarning qo'llanilishi bo'yicha Milliy faoliyat rajasi ishlab chiqilgan [7;1]. 2018 yil 27 noyabr kuni Birlashgan Millatlar tashkiloti migratsiya agentligi Kengashining Jeneva shahrida ochilgan 109-sessiyasida ovoz berish natijasida O'zbekiston Respublikasi xalqaro migratsiya tashkilotiga 173 a'zosi bo'lib qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi "xalqaro migratsiya tashkiloti Konstitutsiyasini ratifikatsiya qilish to'g'risida"gi qonun 2018 yil 12 dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan va 14 dekabrda Senat tomonidan ma'qullangan. XMT Konstitutsiyasida uning maqsad va vazifalari e'lon qilingan.

2018 yil 19 dekabr kuni Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining mehnat va ijtimoiy masalalar qo'mitasi tomonidan "mehnat migratsiyasi masalalari: xalqaro tajriba va O'zbekiston amaliyoti" mavzusida seminar tashkil etilib [8], 18 dekabr sanasi xalqaro migrantlar kuni deb nomlanishining sababi va ahamiyati haqida ham ishtirokchilarga tushuncha berildi. Ta'kidlanganidek, ushbu sananing belgilanish tarixi barcha mehnatkashlar va ularning oila a'zolari huquqlarining himoya qilinishi yuzasidan 1990 yil 18 dekabrda qabul qilingan xalqaro Konventsiya bilan bevosita bog'liq. Bu borada BMT Bosh Assambleyasining 2000 yil 4 dekabrda rezolyusiyasi ham qabul qilingan. Rezolyusiyaga ko'ra, butun dunyoda shu kuni seminarlar, davra suhbatlari, mehnat migrantlari bilan uchrashuvlar, ko'rgazmalar tashkil etilishi belgilangan [9]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tomonidan 2018 yil 26 dekabr kuni "Xalqaro migratsiya tashkiloti Konstitutsiyasini ratifikatsiya qilish to'g'risida"gi qonun imzolandi [3;10]. Xalqaro migratsiya tashkiloti Konstitutsiyasini ratifikatsiya qilish, mazkur tashkilotga a'zo bo'lish O'zbekistonga bir qator huquqlardan foydalanishga imkon beradi. Jumladan, ovoz berish huquqidan foydalanish, Kengashda qaror qabul qilish va faoliyatida ishtirok etishga, joriy dasturlarda qatnashish yoki uning ehtiyoj va manfaatlariga doir ishlab chiqiladigan yangi loyihalarga o'z taklifini berishi va migratsiya bilan bog'liq dasturlarga xalqaro moliyaviy yordam olishi mumkin. Shuningdek, tashkilotning rivojlantirish jamg'armasi mablag'laridan foydalanish huquqiga ham ega bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 martdagi "O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining vaqtinchalik mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun respublika tashqarisiga transportda chiqish vaqtida xavfsizligini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" Prezident qarori imzolandi [21;11].

"Mazkur qaror bo'yicha Agentlik o'ziga yuklatilgan qator ishlarni amalga oshirdi. Jumladan, "O'zbekiston temir yo'llari" AJ va O'zbekiston havo yo'llari" MAK vaqtinchalik mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun respublikadan tashqariga chiqayotgan fuqarolarga plaskart va umumiy vagonlarga temir yo'l chiptalari hamda iqtisodiy klass aviachiptalar narxlariga 20 foizgacha chegirma taqdim etadigan, temir yo'l va aviachipta xarid qilish xarajatlarini qisman qoplash uchun bir yilda bir marta 300 ming so'm miqdorida beg'araz to'lov amalga oshiriladigan bo'ldi. Imtiyozli biletarni taqdim etish uchun barcha viloyatlarda va Toshkent shahrida hamda Qoraqalpog'istonda maxsus kassalar ish boshladi [22;12].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyuldagi "tashqi mehnat migratsiyasi tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ 3839-sonli qarori [4;13] bilan O'zbekiston Respublikasi bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi huzurida xorijda mehnat faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslarni qo'llab-quvvatlash hamda ularning huquq va mafaatlarni himoya qilish jamg'armasi tashkil etildi [5;14]. Qarorda belgilangan yana bir muhim jihat, bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi huzurida xorijda mehnat faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslarni qo'llab-quvvatlash hamda ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish jamg'armasi tashkil etiladi. Jamg'arma daromadlari davlat byudjetidan ajratiladigan 200 milliard so'm miqdoridagi bir martalik beg'araz moliyaviy yordam orqali shakllantiriladi[6;15]. Bu borada ishlar davom etib, "xorijda vaqtinchalik mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari va ularning oila a'zolarini himoya qilish kafolatlarini yanada kuchaytirish choralari to'g'risida" Prezident farmoni imzolandi [7;16].

Xulosa. Migrasiya jarayonlarini davlat tomonidan boshqarishni huquqiy tartibga solish bilan u yoki bu darajada bog'liq bo'lgan barcha huquqiy institutlarni birlashtiradigan O'zbekiston Respublikasi migrasiya kodeksini ishlab chiqish va qabul qilish zarur. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, tashqi migrasion aloqalar ichki migrasiyaga nisbatan katta ahamiyatga ega bo'la boshladi. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida respublika mehnat resurslari miqdorining o'sib borishi tashqi mehnat migrasiyasini rivojlantirishga turtki bo'ldi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mehnat migratsiyasi: Xalqaro tajriba va Ўзбекистон амалиёти. 19.12.2018. <https://meningfikrim.uz/uz/news/view/253>
2. Қодирова З.А. Ишчи кучини экспорт қилувчи мамлакатларда меҳнат миграциясининг халқаро миқёсда тартибга солиниши. // «Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар» илмий электрон журнали. № 3, май-июнь, 2015. – Б. 2.
3. Муйдинов Д.Н. Ҳозирги замон миграцион жараёнларнинг жамият барқарорлигига таъсири (Германия Федератив Республикаси мисолида). Сиёс. фан. фалс. докт. (PhD) автореф. дисс.–Тошкент: Ўзбекистон миллий университети, 2019. -14-бет.
4. Программа по достойному труду Республики Узбекистан на 2014-2016 годы // <https://www.ilo.org/global/lan>
5. Қодирова З.А. Ишчи кучини экспорт қилувчи мамлакатларда меҳнат миграциясининг халқаро миқёсда тартибга солиниши. // «Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар» илмий электрон журнали. № 3, май-июнь, 2015. – Б. 8.
6. Promoting decent work in Eastern Europe and Central Asia.ILO.P.26. 2012
7. Программа по достойному труду Республики Узбекистан на 2014-2016 годы. стр 3.

ZAMONAVIY XALQARO MEHNAT MIGRATSIYASI JARAYONLARIDA O‘ZBEKISTON VA KOREYA RESPUBLIKASI HAMKORLIGI

Tilavoldiyev Asrorjon Ulug‘bek o‘g‘li – O‘zbekiston milliy universiteti Jahon tarixi kafedrası tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishida O‘zbekiston va Koreya Respublikasi o‘rtasidagi zamonaviy xalqaro mehnat migratsiyasi jarayonlari sohasidagi hamkorlik tarixi ko‘rib chiqiladi. Unda Koreya hukumati tomonidan joriy etilgan “Ishga joylashish uchun ruxsatnoma tizimi” (Employee Permit System) va O‘zbekistonning xorijdagi mehnat muhojirlarini tashkil etish va himoya qilish bo‘yicha institutsional chora-tadbirlari siyosatidagi asosiy islohotlar tahlil qilinadi. Shuningdek, uyushgan migratsiyaning ikki tomonlama hamkorlikka ijobiy ta‘sirini ta‘kidlab, moslashuv, huquqiy himoya va ijtimoiy integratsiya kabi muammolarni ham baholaydi. Topilmalar mehnat migratsiyasining xalqaro munosabatlarning o‘lchovi sifatida o‘zgarishini tushunishga yordam beradi va O‘zbekiston va Koreya hamkorligi XXI asrda globallashtirish, inson harakatchanligi va sivilizatsiyalar muloqotidagi kengroq tendensiyalarni qanday aks ettirishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Mehnat migratsiyasi, eksport, tendensiya, strategik sheriklik, memorandum, monopoliya.

Markaziy Osiyodagi eng ko‘p aholiga ega davlat sifatida O‘zbekiston mehnat muhojirlarining mintaqadagi eng yirik eksportchisi va xorijda yashovchi migrantlar pul o‘tkazmalari uchun mintaqaning asosiy manzili bo‘lib kelmoqda.

Koreya Respublikasi O‘zbekiston bilan mehnat migratsiyasi bo‘yicha birinchi shartnoma imzolagandan so‘ng O‘zbekiston fuqarolarini “Sanoatda kadrlar tayyorlash dasturi(The Program of Industrial Training)” bo‘yicha Janubiy Koreyaga jo‘natish tartibi joriy etildi. Bu dastur 1993-yilda Koreya Respublikasi hukumati tomonidan joriy etilgan va migrantlar birinchi yilda stajyor, keyingi ikki yilda esa ishchi sifatida ishlaydi. Ushbu dastur doirasida ishlayotgan mehnat muhojirlari “sanoat stajyori” sifatida “D-3” vizasini oladilar[1;7]. Toshkentda Koreya Respublikasi hukumati tomonidan ajratilgan 4 million AQSh dollari xarajati evaziga qurilgan maxsus kasb-hunar o‘quv markazi mavjud. Bu markaz muhojirlarni ishga moslashtirish va tayyorlashga intiladi. 1995-2007-yillarda O‘zbekistondan Koreya Respublikasiga sanoat kadrlarini tayyorlash dasturi bo‘yicha 19 ming nafar O‘zbekiston fuqarosi mehnat muhojiri sifatida yuborilgan[2;27-28].

Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti, Xalqaro iqtisodiy aloqalar bo‘limi boshlig‘i Z.A. Kadirovaning “O‘zbekistonning mehnat migratsiyasi bo‘yicha xalqaro hamkorligi” nomli maqolasida 2003-yilda Koreya Respublikasi “Mehnatga ruxsatnoma tizimi(Employee Permit System)” yoki “Bepul yollash tizimi(Free Hire System)” dasturlari asosida chet el ishchi kuchini ishga yollay boshlagani va mehnat muhojirlari uchun maxsus vizaning yangi turlari tashkil etgani haqida ma‘lumot berdi. Shu tariqa Koreya hukumati xorijiy davlatlar bilan mehnat migratsiyasi bo‘yicha kelishuvlarni yangilay boshladi. Natijada, boshqa davlatlar singari, Koreya Respublikasi Mehnat vazirligi 2006-yilda O‘zbekiston Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi bilan mehnat migrantlarini Koreya Respublikasiga “Bandlikka ruxsat berish tizimi” yoki “Bepul yollash tizimi” orqali yuborish

maqsadida memorandum imzolagan edi. Tizim (FHS). 2007-yil mart oyida ushbu memorandumdan so'ng ikkita yangi shartnoma imzolandi. Birinchisi, Koreyada ishlashni xohlovchi mehnat muhojirlari uchun koreys tilidan test sinovlari haqida bo'ldi. Keyingisi esa Tashqi bandlik migratsiya agentligi va Koreya Inson resurslarini rivojlantirish xizmatining vazifalari haqida bo'ldi[3;27].

O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti Islom Karimovning 2006-yil 29-30-mart kunlari Koreya Respublikasiga rasmiy davlat tashrifi bo'lib o'tdi. Ushbu tashrif doirasida bir nechta iqtisodiy-siyosiy kelishuvlar belgilandi, hujjatlar imzolandi. Ahamiyatli tarafi, O'zbekiston Respublikasi bilan Koreya Respublikasi o'rtasida Strategik sheriklik to'g'risida Qo'shma deklaratsiya qabul qilingani bo'ldi[4]. Ya'ni, ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning yangi bosqichga olib chiqqan hujjat edi va qaysidir ma'noda aloqalar yanada rivojlana boshlandi.

Shuningdek, yana bir diqqatga sazovor jihati O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy himoya qilish vazirligi bilan Koreya Respublikasi Mehnat vazirligi o'rtasida O'zbekiston fuqarolarini erkin ishga yollash tizimi asosida Koreya Respublikasida ish bilan ta'minlash to'g'risidagi memorandum ham imzolandi. Ushbu memorandumga muvofiq o'zbekistonlik 18 yoshdan 39 yoshgacha bo'lgan mehnat migrantlari Koreyada 5 yil ishlash huquqini beruvchi E-9 vizasini olishlari mumkin edi. Bu ish beruvchilarga saqlash xarajatlarini kamaytirishga va mehnat muhojirlarini uzoqroq muddatga ko'nikma va tajribaga jalb qilishga yordam berdi.

O'z navbatida, bu migrantlarga qo'shimcha ikki yil davomida ishlash va ko'proq pul topish imkoniyatini beradi. Koreyada 5 yil ishlagan mehnat muhojirlari bir yil tashqarida bo'lgandan keyin yana Koreyada ishlash uchun ruxsatnoma olishlari mumkin. Shartnomaga ko'ra, Koreyada ishlash istagida bo'lgan O'zbekiston fuqarolari koreys tili bo'yicha test sinovlaridan o'tishi kerak. Test sinovlari sanasi bir oy oldin ommaviy axborot vositalarida e'lon qilinadi. Til imtihonidan va tibbiy ko'rikdan muvaffaqiyatli o'tgan migrantlar Koreyada ishlash uchun ruxsatnoma olishlari mumkin. Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi nomzodlar ro'yxatini kodlangan ismlar bilan Koreya inson resurslarini rivojlantirish xizmatiga yuboradi[5;28].

“Ishga ruxsatnoma tizimi” O'zbekiston mehnat muhojirlariga hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan ijtimoiy himoya dasturlarida ishtirok etish imkoniyatini beradi. Koreyadagi mehnat muhojirlari ularni kasallik va jarohatlardan himoya qiluvchi “ishchining sug'urta huquqini” oladi. Yana tashrif davomida “O'zbekiyengilsanoat” DAK bilan Koreya Sanoat texnologiyalari instituti o'rtasida mutaxassislarni o'qitish va axborot almashish borasida idoralararo hamkorlikni yo'lga qo'yish to'g'risida hamkorlik memorandumi ham imzolandi[6; 28].

Shunday qilib, Koreya Kichik va o'rta biznes federatsiyasi va Koreya Qurilish assotsiatsiyasi bilan chet elliklarning sanoat amaliyotini o'tash tizimi bo'yicha kadrlar tayyorlash, bandlik sohasida hamkorlik to'g'risidagi bitimlar imzolanganidan so'ng 1995-yildan 2007-yilgacha Koreya Respublikasida O'zbekistonning 19 mingdan ortiq fuqarosi ish bilan ta'minlandi[7; 38].

2012-yil 13-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi hamda Koreya Respublikasi Bandlik va mehnat vazirligi o'rtasida bandlikka ruxsat berish tizimi bo'yicha ishchilarni Koreya Respublikasiga yuborish to'g'risida Anglashuv memorandumi imzolandi[8].

O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti Islom Karimovning 2013-yil 1-iyulda "Koreya Respublikasi bilan mehnat migratsiyasi sohasida hamkorlikni yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-1993-sonli qarori qabul qilindi. Unda yuqoridagi Anglashuv memorandumini asos bo'lib xizmat qildi[9].

Shuningdek, memorandumga muvofiq O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini Koreya Respublikasiga yuborish bo'yicha vakolatli organ etib O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi[10] huzuridagi Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari agentligi belgilandi.

Bu esa migrant ishchilarning Koreya Respublikasiga yuborish tizimining vujudga kelishidagi aniq va muhim qadamlardan biri bo'ldi.

O'zbekiston va Janubiy Koreya o'rtasida imzolangan o'zaro anglashuv memorandumini 2006-yildan buyon amalda bo'lgan bo'lsa-da, 2016-yilda ikki davlat o'rtasida yuqorida qayd etilgan hujjatning yangilangan varianti imzolanganidan so'ng ushbu mamlakatda ishlash niyatida bo'lgan muhojirlar soni yanada ko'paydi. Yangilangan memorandum mehnat muhojirlarining huquqiy holati va moliyaviy ahvolini belgilab berdi. 2017-yilda Janubiy Koreya tomonidan belgilangan 5000 kishilik kvota bo'yicha O'zbekistondan 87 mingdan ortiq ariza ro'yxatga olingan[11; 278].

2018-yil 27-noyabr kuni Jeneva shahrida o'tkazilgan "Xalqaro migratsiya tashkiloti" ning 109-sessiyasida O'zbekiston Respublikasi tashkilotga 173-a'zo davlat sifatida qabul qilindi va "Xalqaro migratsiya tashkiloti Konstitutsiyasini (Bryussel, 1953-yil 19-oktabr) ratifikatsiya qilish to'g'risida" 26.12.2018-yildagi O'RQ-510-sonli O'zbekiston Respublikasining Qonuni qabul qilindi[12]. Bu a'zolik O'zbekistonga xalqaro standartlarga mos keladigan keng qamrovli migratsiya siyosatini yaratishda yordam beradi.

Shuningdek, emigratsiya va immigratsiyani tartibga solishni takomillashtirishga qaratilgan migratsiya qonunchiligini ishlab chiqishda yordam oldi. Bu mamlakatning migratsiya siyosatini modernizatsiya qilishga, ularni yanada samaraliroq va global me'yorlarga moslashtirishga asos bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kil-Sang Yoo (Korea Labor Institute). "Foreign Workers in the Republic of Korea". November 2005. p.7. <https://www.jil.go.jp/foreign/event/itaku/20051107/> (data access: 01.09.2024)
2. Z.A. Kadirova. "International Cooperation of Uzbekistan in Labor Migration". Asia-Pacific Journal of Business Review. February 2020;4(2). p.27. <https://koreascience.kr/article/JAKO202032555265688.pdf> (data access: 01.09.2024)
3. Z.A.Kadirova. "International Cooperation of Uzbekistan in Labor Migration". Asia-Pacific Journal of Business Review. February 2020;4(2). p.28. <https://koreascience.kr/article/JAKO202032555265688.pdf> (data access: 01.09.2024)
4. "Tashqi siyosat. 2006 yil." Islom Karimov ilmiy-ma'rifiy majmuasi. <https://islomkarimov.uz/uz/page/tashqi-siyosat-2006-yil> (murojaat qilingan sana: 25.08.2024)
5. Z.A.Kadirova. "International Cooperation of Uzbekistan in Labor Migration". Asia-Pacific Journal of Business Review. February 2020;4(2). p.29. <https://koreascience.kr/article/JAKO202032555265688.pdf> (data access: 01.09.2024)

6. “Tashqi siyosat. 2006 yil.” Islom Karimov ilmiy-ma’rifiy majmuasi. <https://islomkarimov.uz/uz/page/tashqi-siyosat-2006-yil> (murojaat qilingan sana: 25.08.2024)

7. Maksakova L.P. “Internal migration in Uzbekistan: sociological aspects”. Labour migration in uzbekistan: social, legal and gender aspects. Edited by Evgeniy Abdullaev. UNDP. Tashkent. 2008. p.38

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Koreya Respublikasi bilan mehnat migratsiyasi sohasida hamkorlikni yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 01.07.2013 yildagi PQ-1993-sonli qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-2212826> (murojaat qilingan sana: 16.09.2024)

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Koreya Respublikasi bilan mehnat migratsiyasi sohasida hamkorlikni yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 01.07.2013 yildagi PQ-1993-sonli. <https://lex.uz/ru/docs/-2212826> (murojaat qilingan sana: 16.09.2024)

10. O‘zbekiston Respublikasi Kambag‘allikni qisqartirish va bandlik vazirligi 13.02.2001-yildan 22.02.2016 gacha O‘zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi deb yuritilgan. <https://lex.uz/docs/-182764> (murojaat qilingan sana: 12.09.2024)

11. K.A. Bondarenko. “Labor Migration From Uzbekistan: a Family and Community Promoted Big Bang”. ISSN 2079-9705, Regional Research of Russia, 2021, Vol. 11, No. 2, pp. 278. Labor Migration From Uzbekistan: a Family and Community Promoted Big Bang | Regional Research of Russia (springer.com)

12. “IOM welcomes its 173rd member state - Republic of Uzbekistan”. International Migration Agency. 27.11.2018. <https://www.youtube.com/watch?v=VscuLm-MEPc> (data access:28.09.2024)

O‘ZBEKISTONDA YOSHLAR AXLOQ ME’YORLARINING TRANSFORMATSIYASI

Toxirov Abdumalik Ashurali o‘g‘li – Andijon davlat pedagogika instituti doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekistonda yoshlar axloqining transformatsiyasiga ta’sir etuvchi omillar tahlil qilinib, globallashuv, raqamli texnologiyalar va internet madaniyati ta’sirida yuzaga kelayotgan zamonaviy tahdidlar va muammolar ko‘rib chiqilgan. Axloqiy qadriyatlarning o‘zgarishi, yoshlar o‘rtasida an’anaviy va zamonaviy qarashlar to‘qnashuvi, ijtimoiy tarmoqlar va blogerlik faoliyatining ularning xulq-atvoriga ta’siri ilmiy-amaliy yondashuv asosida tahlil etilgan. Mazkur tadqiqot O‘zbekiston jamiyatida yoshlar axloqini mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Transformatsiya, zamonaviy tahdidlar, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy tarmoqlar, blogerlik faoliyati, globallashuv, raqamli texnologiyalar, axloqiy tarbiya.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamlashuv jarayonida jamiyatning turli qatlamlari, ayniqsa, yoshlar turmush tarzi, fikrlash va axloqiy qadriyatlari jadal

o'zgarimoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalari, xususan, ijtimoiy tarmoqlar yosh avlod hayotida markaziy o'rinni egallab borayotgani ham bu jarayonning qay darajada ta'sirli ekanini ko'rsatadi. Shu bois, yoshlar axloqiy ongidagi o'zgarishlarni o'rganish nafaqat jamiyatshunoslik, balki sotsiologiya, pedagogika, psixologiya va axloqshunoslik sohalari uchun ham dolzarb ilmiy masala hisoblanadi. Oksford universiteti professori Devid Bakster ijtimoiy tarmoqlarni "axloqiy muhitning yangi ifodasi" deb ta'riflagan. Uning tadqiqotlarida internet orqali tarqalgan g'oyalar yoshlarning voqelikni qanday qabul qilishiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ta'kidlangan. Shu bilan birga, Markaziy Osiyoda, xususan O'zbekistonda ushbu masalani milliy an'analar, madaniy muhit va diniy qadriyatlar bilan bog'liq holda o'rganish alohida ahamiyatga ega.

So'nggi yillarda O'zbekistonda yoshlar o'rtasida axloqiy inqiroz, internet orqali tarqalayotgan turli nomaqbul g'oyalar, layk va kuzatuvchilarga asoslangan "virtual qadriyatlar"ning paydo bo'lishi – mutaxassislar, pedagog va psixologlar uchun jiddiy tahlil talab qiladigan masalaga aylandi. Masalan, 2023-yilda O'zbekiston Respublikasi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan o'tkazilgan so'rovnoma qatnashgan yoshlarning 63% qismi internetdagi kontent ularning hayotiy qarashlariga ta'sir o'tkazayotganini ta'kidlagan.

Shuningdek, xorijiy tadqiqotlarda ham ijtimoiy tarmoqlar va bloggerlik faoliyati yoshlar axloqini shakllantirishda o'ta ta'sirli faktor sifatida ko'rsatilmoqda. Masalan, Pew Research Center'ning 2022-yilgi hisobotiga ko'ra, AQShdagi 18-29 yoshli shaxslarning 71% qismi hayot falsafasi, dunyoqarashi va axloqiy nuqtai nazarini bloggerlar va internet mashxurlaridan o'rganayotganini bildirgan.

Muhokama va natijalar. So'nggi yillarda globallashuv, raqamli transformatsiya va axborot oqimining kuchayishi yoshlarning axloqiy qarashlari va ongiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu holat ilmiy doiralarda ham jiddiy e'tibor markazida bo'lib, ko'plab tadqiqotlar orqali ijtimoiy o'zgarishlar va ularning yoshlar axloqiy ongi bilan bog'liqligi o'rganilgan. Jumladan, Arnett o'z tadqiqotida zamonaviy dunyoda axloqiy me'yorlarning tobora relativlashayotgani, ya'ni har kimning shaxsiy qadriyatlari ijtimoiy normalardan ustun qo'yilayotganini ta'kidlaydi. Ushbu o'zgarish ayniqsa yoshlarda kuzatilib, ular uchun avvalgi an'anaviy axloqiy mezonlar o'rnini individual interpretatsiyalar egallayotgani qayd etilgan [1;2].

Balkin esa axloqiy individualizmning kuchayishi jamiyatdagi umumiy birlik va birdamlik tamoyillarini zaiflashtirishi mumkinligini tahlil qiladi [2;1]. Ayniqsa, zamonaviy raqamli madaniyatda tarqalayotgan ko'ngilochar kontentlar, blog postlar va trendlar orqali yoshlar ongiga singdirilayotgan axloqiy xabarlar ko'p hollarda yuzaki, ziddiyatli yoki hatto destruktiv xarakter kasb etmoqda.

Yana bir e'tiborga molik tadqiqotlar – UNICEF va UNDP tomonidan olib borilgan mintaqaviy tahlillar bo'lib, bu yerda yoshlarning ijtimoiy institutlarga bo'lgan ishonchi, axloqiy qaror qabul qilishdagi motivlari, shuningdek, ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqasi o'rganilgan. Ularning hisobotlarida O'zbekistondagi yoshlar orasida "internet axborotlari asosida qaror qabul qilish", [4;9] holatlari kuchayib borayotgani, bu esa mahalliy qadriyatlar bilan to'qnashuvlarga olib kelayotganini ko'rsatgan.

Xalqaro miqyosda esa Narvaez tomonidan taklif etilgan "axloqiy kompetensiya" nazariyasi, yoshlarning raqamli muhitda qanday axloqiy savol-javoblarga duch kelayotgani va bunga qanday javob qaytaryotganini tahlil qilish

uchun dolzarb nazariy asos hisoblanadi [5;720]. Bu nazariyaga ko'ra, axloqiy qarorlar ongli refleksiya, hissiy empatiya va ijtimoiy mas'uliyat asosida shakllanadi. Biroq, ko'plab zamonaviy yoshlar aynan shu uch komponentdan birini yo'qotgan holatda harakat qilishmoqda.

Zamonaviy jamiyatda axloqiy qadriyatlar va ularning shakllanish jarayoni nafaqat an'anaviy ta'lim, oila va diniy muassasalar orqali, balki ommaviy axborot vositalari, xususan, ijtimoiy tarmoqlar va internet platformalari orqali ham amalga oshmoqda. O'zbekiston kabi o'sib kelayotgan va yangicha taraqqiyot bosqichida bo'lgan mamlakatlarda bu jarayonlar yanada tezkor va murakkab tus olmoqda. Shu sababli, yoshlar axloqining transformatsiyasini o'rganish, zamonaviy tahdidlar va ularga qarshi samarali yechimlarni aniqlash bugungi kunda juda ham dolzarb hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotda O'zbekistondagi yoshlar axloqining zamonaviy tahdidlar ta'sirida qanday o'zgarishlarga uchrayotganini o'rganish maqsadida kompleks yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot sifatli (qualitative) va miqdoriy (quantitative) metodlar uyg'unligida olib borildi. Bu esa mavzuning har tomonlama chuqur va xolis tahlili uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqotda ishtirok etgan 300 nafar yoshlardan olingan so'rovnoma natijalari quyidagi asosiy tendensiyalar va ma'lumotlardan iborat:

1. Ijtimoiy tarmoqlarda vaqt o'tkazish:

- 75% yoshlar kuniga 3 soatdan ortiq vaqtini ijtimoiy tarmoqlarda o'tkazishga sarflaydi.
- 42% yoshlar har kuni Facebook, Instagram va TikTok kabi platformalarda kontent tomosha qilishni tan olishgan.
- 28% yoshlar ijtimoiy tarmoqlarda jamoatchilik fikriga ta'sir ko'rsatishga intilishadi.

2. Axloqiy me'yorlar va axloqiy transformatsiya:

- 63% yoshlar internetda axloqiy mazmundagi kontentni ko'rish va unga amal qilishda o'zgarishlar kuzatishgan.
- 50% yoshlar internetdagi kontent olib boradigan axloqiy adashishlardan ogohlik qilishga harakat qilishini aytgan.
- 35% yoshlar, o'zlari tanlagan blogerlarning axloqiy pozitsiyalaridan ta'sirlanishini ta'kidlashgan.

3. Milliy va diniy qadriyatlarga ta'sir:

- 47% yoshlar internetdagi kontentning milliy an'analarga zid ekanligiga e'tibor qaratadi.
- 56% yoshlar uchun axloqiy qimmatlarni internetdan olish asosan yoshlarga to'g'ri xulosa chiqarish uchun qiyin, chunki kontent ko'pincha munosabatlarning shakllanishida asosan global qarashlarga ega.

TikTok, Instagram va YouTube platformalaridan olingan kontent tahlilida quyidagi ko'rsatkichlar kuzatildi:

• **Axloqiy senzura:** 67% kontentlar axloqiy qimmatlarga yoki diniy ta'limotlarga zid bo'lib, ularda bevosita inson huquqlari va shaxsiy hayotga daxl qilish mavzuida talqini yoki savollar berilgan.

• **Internet axloqi:** 43% kontentlar axloqiy, etik va ijtimoiy masalalarda yoshlarning fikr va munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan. Biroq, aniq axloqiy

me'yorlarga oid ta'riflar va tushunchalar ko'p hollarda noma'qul, noaniq yoki tushunarsiz bo'lib qolgan.

Xulosa. Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, O'zbekistondagi yoshlar axloqining transformatsiyasida zamonaviy tahdidlar, ayniqsa internet platformalarining rivojlanishi va blogerlik faoliyati muhim rol o'ynaydi. Yoshlarning axloqiy qarorlari, umumiy holda, ijtimoiy tarmoqlardagi kontent va blogerlar ta'siriga bog'liq holda shakllanmoqda. Shuningdek, milliy va diniy qadriyatlar, axloqiy savodxonlik va mediasavodxonlik muammolari yoshlar axloqiy qarorlarida muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arnett J. J. (2010). *Adolescents in the digital age: Influences on identity and moral development*. Journal of Youth and Adolescence, 39(3), 207–216. <https://doi.org/10.1007/s10964-009-9466-4>

2. Balkin J. M. (2014). *Cultural software: A theory of ideology*. Harvard University Press.

3. UNICEF (2020). *Youth and digital risks in Central Asia: Country report - Uzbekistan*. <https://www.unicef.org>

4. Narvaez D. (2006). *Integrative ethical education*. In M. Killen & J. G. Smetana (Eds.), *Handbook of Moral Development* (pp. 703–733). Lawrence Erlbaum Associates.

ПРОЦЕДУРА РАССМОТРЕНИЯ УЗБЕКИСТАНОМ ЗАПРОСОВ НА ЭКСТРАДИЦИЮ В СОВРЕМЕННОМ МЕЖДУНАРОДНОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ

Султонова Лобар Мамарайим кизи – АКБ “Узпромстройбанк” Ведущий менеджер группы юридических услуг

Аннотация. В данной работе рассматривается процедура рассмотрения запросов на экстрадицию в Республике Узбекистан в контексте современного международного правового сотрудничества. Особое внимание уделяется правовой базе, включающей положения Конституции и Уголовно-процессуального кодекса, регулирующие выдачу лиц для привлечения к уголовной ответственности или исполнения приговора. Отмечается, что экстрадиция осуществляется на основе международных договоров или принципа взаимности, при этом строго соблюдаются права человека и международные стандарты. Процедура формализована и включает административный и судебный контроль, а также основания для отказа в выдаче. Важным элементом является недопустимость выдачи граждан Узбекистана, что закреплено в статье 23 Конституции. В исследовании подчёркивается, что Узбекистан стремится к балансу между международным сотрудничеством в борьбе с преступностью и защитой прав личности, что делает его надёжным партнёром на международной арене.

Ключевые слова: экстрадиция, Узбекистан, международное сотрудничество, УПК, Конституция, Генеральная прокуратура, выдача, права человека.

Введение. Процедура рассмотрения запросов на экстрадицию является важным элементом международного сотрудничества в области правосудия и борьбы с преступностью. Для Республики Узбекистан, как государства, стремящегося к укреплению правопорядка и соблюдению международных обязательств, данный процесс регулируется как национальным законодательством, так и нормами международного права. В условиях глобализации и расширения межгосударственных связей эффективность экстрадиционных процедур становится ключевым фактором для обеспечения законности, защиты прав граждан и поддержания стабильности. Настоящее исследование посвящено особенностям рассмотрения Узбекистаном запросов на экстрадицию, а также механизмам взаимодействия с зарубежными партнёрами в современном международном правовом пространстве.

Обсуждение и результаты. Статья 23 Конституции Республики Узбекистан закрепляет важнейшие принципы защиты и поддержки граждан страны, как на ее территории, так и за ее пределами. Государство гарантирует своим гражданам неприкосновенность и защиту от любого рода преследований, включая недопустимость их выдворения или выдачи иностранным государствам [1]. При этом Республика Узбекистан, следуя нормам международного права, активно заботится о сохранении и укреплении связей с соотечественниками, проживающими за рубежом, обеспечивая им поддержку и покровительство в любой точке мира.

Это положение отражает принцип, согласно которому граждане не подлежат экстрадиции, что является распространенной практикой в международном праве. Однако стоит отметить, что это ограничение не распространяется на случаи, когда гражданин добровольно покидает страну или участвует в международных судебных процессах.

Глава 65 Уголовно-процессуального кодекса (далее – УПК) Республики Узбекистан регулирует выдачу лица для привлечения к уголовной ответственности или исполнения приговора [2]. Процедура экстрадиции строится на основе принципов законности, международного сотрудничества и уважения прав лица. Экстрадиция осуществляется при наличии международного договора либо на основе принципа взаимности.

Узбекистан участвует в нескольких десятках международных договоров, предусматривающих возможность возбуждения уголовного преследования по просьбе иностранного государства [3].

Необходимо отметить, что запрос о выдаче лица, находящегося на территории Республики Узбекистан, для привлечения к уголовной ответственности или исполнения приговора рассматривается Генеральной прокуратурой Республики Узбекистан в соответствии с международными договорами Республики Узбекистан или на основе принципа взаимности [2].

В статье 601 УПК Республики Узбекистан предусмотрен порядок и случаи исполнения запроса о выдаче лица, находящегося на территории Республики Узбекистан.

Процедура экстрадиции начинается с поступления официального запроса о выдаче лица. Такой запрос может быть направлен компетентным органом иностранного государства в адрес Генеральной прокуратуры Республики Узбекистан.

Запрос о производстве процессуальных действий должен содержать:

- 1) наименование органа, направляющего запрос;
- 2) наименование и местонахождение органа, в который направляется запрос;
- 3) наименование уголовного дела и характер запроса;
- 4) данные о лице, в отношении которого направляется запрос, включая данные о дате и месте его рождения, гражданстве, роде занятий, месте жительства или месте пребывания, его процессуальный статус, а для юридического лица — его наименование, юридический адрес и местонахождение;
- 5) изложение подлежащих выяснению обстоятельств, а также перечень запрашиваемых документов, вещественных, письменных, цифровых и других доказательств;
- 6) сведения о фактических обстоятельствах совершенного преступления, его квалификацию, текст соответствующей статьи Уголовного кодекса Республики Узбекистан [4], на основании которой деяние признается преступлением;
- 7) сведения о размере ущерба, если он был причинен в результате преступления.

Генеральная прокуратура Узбекистана рассматривает запрос и прилагаемые документы на предмет:

- соответствия международным договорам и законодательству Республики Узбекистан;
- наличия оснований для отказа (двойное гражданство, политические преступления и др.);
- соблюдения прав лица.

В случае необходимости Генпрокуратура может запросить дополнительные материалы либо разъяснения.

Законодательством Республики Узбекистан точнее статьей 603 УПК Республики Узбекистан также закреплены основания отказа в выдаче лица, находящегося на территории Республики Узбекистан, иностранному государству.

По результатам рассмотрения запроса и решения суда, Генеральная прокуратура выносит окончательное решение:

- об удовлетворении запроса и выдаче лица;
- об отказе в экстрадиции (при наличии оснований).

Запрос возвращается без исполнения, если он противоречит законодательству Республики Узбекистан или его исполнение может нанести ущерб суверенитету либо безопасности Республики Узбекистан.

Следовательно, после принятия решения о выдаче, осуществляется передача лица представителям запрашивающего государства. Это сопровождается соответствующими актами передачи, соблюдением мер безопасности и медицинского контроля.

Экстрадиционная процедура в Узбекистане носит строго формализованный характер, включает как административные, так и судебные этапы, и предполагает обязательное соблюдение норм международного и внутреннего права.

Выводы. Таким образом, в современных условиях на развитие института экстрадиции оказывают существенное влияние две тенденции, вытекающие, с одной стороны, из необходимости борьбы с международной преступностью, сотрудничества государств в вопросах пресечения различных форм преступной деятельности, а с другой — из безусловной обязанности соблюдения прав человека в связи с выдачей [5].

Приходим к выводу, что в условиях активного развития международных правовых связей эффективная и правовая процедура рассмотрения запросов на экстрадицию приобретает особую значимость. Узбекистан, опираясь на нормы своей Конституции и международные обязательства, демонстрирует стремление к сбалансированному подходу: с одной стороны, обеспечивая сотрудничество с другими государствами в борьбе с преступностью, а с другой — гарантируя защиту прав своих граждан. Совершенствование законодательства, повышение прозрачности процедур и укрепление правовых механизмов позволяют Узбекистану быть надежным и ответственным партнером в системе международного правосудия.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Узбекистан от 01.05.2023 г. Национальная база данных законодательства, 01.05.2023 г., № 03/23/837/0241.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан от 01.04.1995 г. Национальная база данных законодательства, 26.03.2025 г., № 03/25/1050/0276.
3. Нарбутаев Э. Учебник. Международное уголовное право. 2006.
4. Уголовный кодекс Республики Узбекистан от 01.04.1995 г. Национальная база данных законодательства, 27.03.2025 г., № 03/25/1051/0278.
5. Сафаров Н.А. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук на тему: «Экстрадиция в международном уголовном праве: проблемы теории и практики». Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД России». Москва, 2007.

ZAMONAVIY XALQARO MUNOSABATLARDA GENDER TENGLIK TUSHUNCHASINING AHAMIYATI

Mansurova Nigora Dmitriy qizi – Buxoro davlat universiteti Siyosatshunoslik
yoʻnalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda dunyo sahnasidagi xalqaro munosabatlarning ahamiyati va asosiy yoʻnalishlari va undagi zamonaviy qarashlar muhokama qilib oʻtilgan. Shuningdek, xalqaro munosabatlardagi asosiy tushunchalardan biriga aylangan gender tenglik va feminizm kabi zamonaviy gʻoyalar ham tahlil qilingan va bu qarashlarga sivilizatsiyalararo muloqot va globallashuvning taʼsiri ham inobatga olinib, atroflicha yoritib berilgan.

Kalit soʻzlar: Diplomat, paradigm, siyosiy realism, neorealizm neoliberalizm, konferensiya, deklaratsiya, feminizm, gender tenglik.

Kirish. Bugungi kunda zamonaviy dunyoda mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlar yangi bosqichga ko'tarilib bormoqda. "Sovuq urush" dan keyingi dunyoda, tarixda birinchi bora, jahon siyosati ko'pqtubli, ham ko'p-sivilizatsiyaviy ahamiyat kasb eta boshlaydi. Insoniyat tarixining katta qismida sivilizatsiyalar orasidagi aloqalar uzuq-yuluq, yoki umuman mavjud emas edi"[1]. Faqatgina G'arb davlatlari orasidagi bir necha asr mobaynida bir-birlari bilan aloqaga kirishib, raqobatlashdi va o'zaro urushlar olib borildi. Shu bilan bir qatorda, G'arb davlatlari kengaydi va boshqa sivilizatsiyalarni ham istilo qilib, ularga nisbatan ta'sir doirasini kengaytirib oldi. Ammo bugungi kunda jahon sivilizatsiyasida boshqa sivilizatsiyalar ham o'zining jozibakorligini ko'rsatib muhim o'rin tutmoqda.

Muhokama va natijalar. Xalqaro munosabatlarga qisqacha ta'rif berib o'tsak, bu bo'yicha ko'plab olimlarning fikrlari mavjud. Misol uchun: "fransuz faylasufi va sotsiologi R.Aronning ta'kidlashicha, "xalqaro munosabatlar siyosiy birliklar o'rtasidagi munosabatlardir". Xalqaro munosabatlar, birinchi navbatda, davlatlar yoki "diplomat" va "askar" o'rtasidagi o'zaro munosabatlardir. Amerikalik siyosatshunos J.Rozenauning fikricha, xalqaro munosabatlarning ramziy subyektlari turist va terrorchi hisoblanadi. Fransuz tadqiqotchisi M. Merlening fikricha, xalqaro munosabatlar "chegaralarni kesib o'tuvchi yoki chegaralarni kesib o'tishga moyil bo'lgan kelishuvlar va oqimlar yig'indisidir". [2]

Shunday qilib xalqaro munosabatlarning asosiy subyekti bu davlatlardir. Ularning munosabatlari esa asosiy ikkita shaklda namoyon bo'lmoqda. Ya'ni bunda diplomatiya va urush nazarda tutiladi. Zamonaviy xalqaro munosabatlar uchun davlatlarning o'zini bilan bir qatorda Transmilliy tashkilotlar, Xalqaro birlashmalar, nodavlat, notijorat tashkilotlari va alohida shaxslarning ham o'zini oshib bormoqda. Bular qaysidir ma'noda o'zaro hamkorlik va diplomatiyaning ta'siridir.

Zamonaviy xalqaro munosabatlarda va umuman xalqaro munosabatlarda mavjud bo'lgan paradigmalarga ham to'xtalib o'tsak, birinchi navbatda liberal idealistik paradigmani aytib o'tishimiz joizdir. Liberalizm bu dastlab erkinlik fuqarolar o'rtasidagi erkin munosabatlar, huquqiy davlat va demokratik siyosiy muassasalar, xususiy tadbirkorlik, erkin bozor munosabatlarni shakllanishidir. Dastlab XVII-XVIII asrlarda paydo bo'lgan bu paradigma, XVIII-XIX asrlarda keng qo'llanila boshlandi. Vudro Vilson uning yorqin vakillaridan biri sifatida bu paradigmani xalqaro munosabatlardagi markaziy o'rin tutuvchi yondashuvlardan biri sifatida namoyon qildi va xalqaro munosabatlarda tinchlikni saqlash, hamkorlikni kuchaytiruvchi vositaga aylantirdi. Bundan tashqari, utopik nazariyalarni jiddiy tanqid qilish natijasida paydo bo'lgan siyosiy realizm va yana bu tushunchalarning zamonaviy shakllari neorealizm va neoliberalizm, neomarksizm paradigmalari ham bugungi zamon xalqaro munosabatlarida muhim rol o'ynamoqda.

Endilikda bu tushunchalardan biri bo'lgan liberal idealistik paradigmaga yana bir bora e'tibor qaratadigan bo'lsak, uning mohiyatida turuvchi liberal g'oyalar erkinlik, tenglik asosida bo'lib gender tenglik ham aynan liberalizmning tarkibiy qismidir. Gender tengligi – bu nafaqat asosiy inson huquqlaridan biri, balki tinchlik, farovonlik va barqaror rivojlanishga erishishning muhim asosi hisoblanadi. Yaqin yillar mobaynida bu masalada ko'plab muvaffaqiyatlarga erishildi. Ko'pchilik dunyo mamlakatlari bir-biridan o'rnak olgan olgan holatda xotin-qizlarning tabiiy huquqlari va ijtimoiy mavqeyi borasida bir qator qonunlar qabul qilishdi va amalda ham qo'llab kelishmoqda.

Bu tushunchaning keng yoyilishida esa zamonaviy dunyodagi rivojlangan xalqaro munosabatlar turtki bo'la oldi desak mubolag'a bo'lmaydi. Xalqaro munosabatlar rivoj topib borgani sari dastlab G'arbda vujudga kelgan feministik g'oyalar va ularning maqsad, vazifalari butun dunyoga tarqaldi va ko'pchilikni o'ylantirib jamiyat hayotining kundalik muhokamasida bo'ladigan va davlat siyosiy boshqaruvida kun tartibidan o'rin olgan bir qancha muammoli va murakkab mavzuga aylandi. Gender tengligi rivojida xalqaro munosabatlarning ahamiyati qay darajada bo'lsa, keyinchalik xalqaro munosabatlarning rivojida ham gender tenglik huddi shunday ta'sir ko'rsata oladi.

Dunyoning deyarli yarim aholisini qolgan yarmi bilan huquqiy jihatdan tenglashtirish, jinsga qarab kamsitishlarni tugatish, ta'lim, fan va umuman ijtimoiy mavqe jihatdan bir xil darajaga qo'yish anchayin uzoq vaqt oladigan va murakkab jarayon bo'lsada, XX asr va XXI asr mobaynida butun G'arb yetakchiligidagi bir qancha mamlakatlar gender tengligini qonuniy jihatdan mustahkamlab qo'yishdi. Bu esa ta'lim sohasida rivojlanish, ishchi kuchi ortishi, aholining barcha qatlamlari orasida sog'lom raqobatni yuzaga kelishi, demokratiyaning rivojlanishi va siyosiy sahnada ayol liderlarning soni ortishi bilan Xalqaro munosabatlar tizimidagi o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda.

Ushbu yutuqlarga qaramay, hali ham ko'plab muammolar mavjud: diskriminatsion qonunlar va ijtimoiy me'yorlar hanuzgacha keng tarqalgan, ayollar siyosiy rahbarlikning barcha darajalarida yetarlicha vakillikka ega emas, shuningdek, 15 yoshdan 49 yoshgacha bo'lgan har beshinchi ayol va qiz oxirgi bir yil ichida jismoniy yoki jinsiy zo'ravonlikka uchraganini bildirgan[3].

Umuman olganda, raqamlar va faktlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, 18 ta mamlakatda er rasmiy ravishda xotiniga ishlashni taqiqlashi mumkin, 39 ta mamlakatda esa o'g'il va qiz bolalar me'ros bo'yicha turli huquqlarga ega, 49 ta mamlakatda esa oilaviy zo'ravonlikni ta'qiqlovchi qonunlar mavjud emas. Bundan tashqari Ayollarning siyosiy hayotda faol ishtirok etayotganiga qaramay, hozirgi kunda ular davlat parlamentlaridagi o'rinlarning atigi 23,7 foizini egallaydi. Bu esa hali hanuz gender tengligi tamoyiliga to'liq javob bermaydi. Butun dunyo miqyosida yerga egalik huquqiga ega bo'lgan ayollar ulushi atigi 13 foizni tashkil etadi.

Xulosa. Bulardan shunday xulosalarga kelish mumkinki, gender tenglik bu hali-hamon bir qadar muammoli va isloh etilishi kerak bo'lgan masalalardan biridir. Bu Xalqaro munosabatlarga ta'sir o'tkaza oladigan umuman olganga butun Jahon siyosatini har jihatdan tizimlashtirishni ta'minlaydigan muhim yondashuvdir. Ammo birinchi galda bu sohadagi muammolarni aynan xalqaro darajada hamkorlik asosida hal qilib olish darkor. O'tgan yillar mobaynida ushbu mavzu yuzasidan bir qancha konferensiya va sammitlar o'tkazilgan. Xususan Pekin sammiti doirasida Pekin deklaratsiyasi imzolanib, o'zaro dasturlar va harakat rejalari qabul qilingan bo'lib, o'z ichiga to'rtta asosiy yo'nalishni qamrab oladi:

- Huquqlar tengligi;
- Mas'uliyat tengligi;
- Imkoniyatlar tengligi;
- Erkaklar va ayollarning teng hamkorlik munosabatlari.

Biroq shunga qaramasdan bizga bu masalaning aniq yechimini topish uchun yanada puxta strategiyalar zarur va bunga aynan Xalqaro munosabatlardagi faollik va amaliy harakatlar bilan erishish mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. S.Hantington, "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi va yangi dunyo tartibi". "Yangi asr avlodi", 2023-y, 15-b.
2. A.Shirinov, "Jahon siyosati" Toshkent-2024-y, 10-b.
3. Цель Обеспечение гендерного равенства и расширение прав и возможностей всех женщин и девочек// <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/gender-equality/>

ZAMONAVIY O'ZBEK NASRIDA GLOBAL MUAMMOLARNING BADIY TALQINI

Jumaqulova Zeboxon Ikromovna – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek nasrida global muammolarning badiiy talqini tahlil qilinadi. Iqlim o'zgarishi, ijtimoiy tengsizlik, madaniy globalizatsiya, texnologik taraqqiyot kabi mavzular Muhammad Ali, Shavkat Abdullayev, Gulbahor Toshpo'latova, Rustam Saidov va Nigora Xo'jayeva kabi yozuvchilarning asarlari misolida yoritiladi. Asarlar orqali global muammolar inson ruhiyati va jamiyat muvozanati nuqtai nazaridan ifodalanadi.

Kalit so'zlar: zamonaviy o'zbek nasri, global muammolar, iqlim o'zgarishi, ijtimoiy tengsizlik, madaniy globalizatsiya, texnologik taraqqiyot, ekologik muammo, milliy qadriyat, badiiy talqin, inson ruhiyati.

Zamonaviy o'zbek nasri o'zining shakl va mazmun jihatidan boyib bormoqda, ayniqsa global muammolarni badiiy talqin etishda yangi yondashuvlar paydo bo'lmoqda. Jahon miqyosida yuzaga kelayotgan iqlim o'zgarishi, ijtimoiy teng-sizlik, inson huquqlari, madaniy globalizatsiya kabi masalalar o'zbek yo-zuvchilarining asarlarida chuqur tahlil qilinmoqda. Nasr ijodkorlari orqali bu muammolar faqat tashqi voqelik sifatida emas, balki inson ruhiyati, jamiyatning ichki muvozanati sifatida ham ko'rsatilib, badiiy obrazlar orqali o'quvchiga yetkazilmoqda.

Zamonaviy nasrning asosiy vazifasi – jamiyatni o'zgarishlarga tayyorlash, uni hayotiy muammolardan xabardor qilish va ularga nisbatan ma'naviy tayyorgarlikni shakllantirishdir. Bu jihatdan, o'zbek adabiyoti global muammolarni o'ziga xos, milliy tasavvur bilan ifodalashga intilmoqda.

Bugungi kunda dunyo miqyosidagi eng dolzarb muammolardan biri — iqlim o'zgarishi hisoblanadi. O'zbek nasrida bu mavzu hozircha kamroq ko'tarilgan bo'lsa-da, so'nggi yillarda ayrim yozuvchilar tomonidan ekologik muammolar keng yoritilmoqda. Masalan, Muhammad Ali o'zining "Quruqlikning so'nggi bahori" hikoyasida Orol dengizining qurib borishi orqali tabiiy muvozanatning buzilishi, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning halokatli oqibatlarini tasvirladi [1].

Hikoyada yozuvchi Orol dengizi qurishi natijasida yuzaga kelgan ekologik falokatni nafaqat atrof-muhit muammosi sifatida, balki inson hayotiga bevosita ta'sir qiluvchi ijtimoiy va iqtisodiy fojia sifatida ko'rsatadi. "Tabiatning bu yuragidagi yaraga qarshi kurashmasak, kelajak avlodlar bizdan nimalar kutadi?" [1] degan savol bilan o'quvchini o'ylantiradi.

Bu asarni o'zbek nasrida iqlim o'zgarishini badiiy tarzda talqin qilishning namunasi sifatida ko'rishimiz mumkin. Yozuvchi tabiat va insonning bir-biriga bog'liqligini chuqur falsafiy muhitda ifoda etadi.

Global muammolardan yana biri – ijtimoiy tengsizlikdir [1]. Bu mavzu zamonaviy o'zbek romanchiligi va hikoyachiligida keng ko'lamda aks etmoqda. Misol uchun, Shavkat Abdullayevning "Tenglik izlari" romani jamiyatdagi boylik taqsimotidagi adolatsizlikni, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalaridagi farqlarni ko'rsatadi.

Roman qahramonlari – oddiy xalq vakillari bo'lib, ular o'z hayotidagi qiyinchiliklar, adolatsizliklar bilan kurashadi. Muallif o'quvchiga: "Ha, dunyo katta va murakkab, lekin insonning qalbida adolat va mehr doimo yashashi kerak" ligini [2] ta'kidlaydi.

Bu asar ijtimoiy tengsizlikni faqat iqtisodiy muammo sifatida emas, balki insoniylik va ma'naviy qadriyatlar doirasida ko'rsatadi. Shunday qilib, zamonaviy nasr ijtimoiy muammolarni nafaqat fakt sifatida, balki inson ruhiyati nuqtai nazaridan ham yoritib kelmoqda.

So'nggi yillarda global dunyoda madaniy globalizatsiya jarayoni ko'lami kengayib bormoqda. Shu bilan birga bu jarayon o'zbek nasrida ham aks etmoqda. Ammo bu holat bilan bog'liq muammolar: milliy o'zlikning yo'qolishi, an'anaviy qadriyatlarning zaiflashishi keng ko'lamda muhokama qilinmoqda. Masalan, Gulbahor Toshpo'latovanning "Qalbdagi qadriyatlar" hikoyasida yosh avlodning global madaniyat ta'sirida o'zligini yo'qotishi, oilaviy va milliy qadriyatlarning sustlashishi yoritiladi. Hikoya qahramonlari orasidagi suhbatlarda "Biz kimmiz? Nega qadriyatlarimizni unutishimiz kerak?" [3] degan savollar ko'p takrorlanadi.

Yozuvchi global madaniyat bilan milliy o'zlik o'rtasidagi murakkab munosabatlarni badiiy tilda ifoda etadi. Hikoyada mahalliy va global qadriyatlarning uyg'unlashuvi, yangi turmush shakllarini yaratish zarurati haqida mulohazalar mavjud.

Zamonaviy nasrda global muammolardan biri sifatida texnologik taraqqiyot, uning inson hayotiga ta'siri ham keng yoritiladi. Axborot asri insonning ijtimoiy munosabatlari, fikrlashi va hatto ruhiy holatiga ta'sir qilmoqda. Masalan, Rustam Saidovning "Virtual dunyo" romani inson va texnologiya o'rtasidagi munosabatni badiiy tarzda ochib bergan [2]. Roman qahramoni internet orqali aloqada bo'lib, haqiqatdan uzilib qolganligini anglaydi. Muallif "Inson o'zining haqiqiy yuzini qandayligini unutmasligi kerak" [4] degan fikrni ta'kidlaydi.

Roman texnologik taraqqiyotning ijobiy va salbiy tomonlarini ko'rsatib, zamonaviy jamiyatdagi yangi muammolarni yoritadi. Bu, o'z navbatida, nasrning global muammolarni badiiy talqin qilishdagi dolzarb yo'nalishi hisoblanadi.

O'zbek nasrida global muammolarning yana biri – ijtimoiy inqiroz, ya'ni jamiyatdagi o'zgarishlar va shaxsiy hayotdagi muvozanatning yo'qolishi masalasi hisoblanadi. Bunday muammolar ko'plab zamonaviy asarlarda o'z aksini topgan. Masalan, Nigora Xo'jayeva "Ikki dunyo o'rtasida" qissasida shahar va qishloq hayoti, an'anaviy qadriyatlar va zamonaviylik o'rtasidagi ziddiyatlar ko'rsatiladi [5] Qahramon o'z ichki iztirobini va tashqi muhitdagi murakkabliklarni badiiy tarzda aks ettiradi.

Yozuvchi jamiyatdagi o'zgarishlarni shaxsiy hayot bilan bog'lab, zamonaviy insonning ma'naviy kurashini ko'rsatadi. Bu esa global muammolarni individual darajada talqin qilishga xizmat qiladi.

Zamonaviy o'zbek nasri global muammolarni nafaqat faktologik, balki badiiy-falsafiy nuqtai nazardan ham yoritmoqda. Yozuvchilar iqlim o'zgarishi, ijtimoiy tengsizlik, madaniy globalizatsiya, texnologik taraqqiyot va shaxsiy inqirozlar kabi mavzularni o'z asarlarida chuqur mulohaza qiladilar. Ularning badiiy tasvirlari o'quvchini fikr yuritishga, jamiyatdagi o'zgarishlarni anglashga undaydi.

Bunday ijodiy yondashuv nafaqat o'zbek adabiyotining rivojlanishiga, balki milliy ong va madaniyatni saqlashga ham xizmat qiladi. Shuningdek, global muammolarni milliy nuqtai nazardan talqin etish orqali xalqaro maydonda ham o'zbek nasrining o'rnini oshirmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Muhammad A. Quruqlikning so'nggi bahori. –Toshkent: 2018. –B. 70.
2. Abdullayev Sh. Tenglik izlari. –Toshkent: 2020. –B. 150.
3. Toshpo'latova Gulbahor. Qalbdagi qadriyatlar. –Samarqand: 2019. –B. 105.
4. Saidov Rustam. Virtual dunyo. –Toshkent: 2021. –B. 100.
5. Xo'jayeva Nigora. Ikki dunyo o'rtasida. –Toshkent: 2022. –B. 160.

ZAMONAVIY XALQARO MUNOSABATLARDA SILIVIZATSIYALARARO ALOQALAR

Maxsudjonova Xikmatxon Iqboljon qizi – Andijon davlat texnika instituti talabasi

Annotatsiya. Zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida sivilizatsiyalararo aloqalar va qarama-qarshiliklar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Turli madaniyat, din, tarixiy meros va qadriyatlarga ega davlatlar o'rtasidagi hamkorlik imkoniyatlari kengayib borayotgani bilan bir qatorda, milliy, diniy hamda madaniy identitet asosidagi keskinliklar ham kuchayib bormoqda. Globallashuv jarayonlari iqtisodiy, siyosiy va texnologik sohalarida xalqlarni o'zaro bog'lab qo'yayotgan bo'lsa-da, shu bilan birga ayrim mintaqalarda o'ziga xos "sivilizatsion chegara"lar ham yuzaga kelmoqda. Bu holat davlatlarning tashqi siyosatida identitet va qadriyatlar masalasini oldingi o'ringa olib chiqmoqda.

Kalit so'zlar: Xalqaro munosabatlar, sivilizatsiyalararo aloqalar, to'qnashuv, multipolyarlik, diniy millatchilik, geosiyosat, axborot maydoni, transmilliy tarmoqlar.

Mazkur tadqiqotda ushbu jarayonlarning asosiy sabablari, ularning xalqaro tizimdagi namoyon bo'lish shakllari hamda kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf va imkoniyatlar ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilindi. Xususan, multipolyar dunyo shakllanayotgan bir paytda "sivilizatsion davlat" konsepsiyasining kuchayishi, diniy millatchilik va ideologik qarashlarning siyosiy qarorlar qabul qilishga ta'siri, axborot texnologiyalari va transmilliy tarmoqlarning jamiyatlararo muloqotdagi o'zni alohida o'rganildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, zamonaviy xalqaro munosabatlarda sivilizatsiyalararo aloqalar nafaqat madaniy diplomatiya va tinchlikni mustahkamlash omili sifatida, balki mojarolarni kuchaytiruvchi xavfli mexanizm sifatida ham namoyon bo'lishi mumkinligi aniqlangan.

Bugungi xalqaro tizimda yuzaga kelayotgan ko‘plab mojarolarni oddiy “sivilizatsiyalar to‘qnashuvi” sifatida talqin qilish tendensiyasi mavjud. Aslida esa bu ziddiyatlar murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, ularda geosiyosiy manfaatlar, iqtisodiy raqobat, texnologik ustunlik uchun kurash va axborot siyosati bilan bir qatorda, madaniy va dini omillar ham o‘zaro chirmashib ketgan. Shu bois masalaning dolzarbligi — sivilizatsiyalararo aloqalarni faqat qarama-qarshilik nuqtayi nazaridan emas, balki hamkorlik va barqarorlikni ta‘minlash mexanizmlari sifatida ham ilmiy tahlil qilish zarurati bilan belgilanadi.

Mazkur tadqiqotda sivilizatsiyalararo jarayonlarning asosiy sabablari, ularning xalqaro tizimdagi ifodalanish shakllari hamda kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf va imkoniyatlar ilmiy nuqtayi nazardan o‘rganildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy xalqaro munosabatlarda sivilizatsiyalararo muloqot madaniy diplomatiya va tinchlikni mustahkamlash vositasi sifatida ijobiy imkoniyatlar yaratishi mumkin, biroq noto‘g‘ri siyosiy “framing” va identitet asosidagi siyosat ta‘sirida mojarolarni kuchaytiruvchi xavfli mexanizmga ham aylanishi ehtimoli mavjud[1;22].

XXI asrda globalizatsiya, multipolyarlik va geosiyosiy raqobat kuchaygani sari sivilizatsiyalararo muloqot va to‘qnashuv masalalari yanada dolzarb tus olmoqda. Yirik davlatlarning o‘zini “sivilizatsion markaz” sifatida ko‘rsatishga intilishi, xalqaro maydonda geoiqtisodiy va geosiyosiy manfaatlarining keskin to‘qnashuvi, shuningdek, g‘arb va sharq dunyoqarashlari o‘rtasidagi tafovutlar bugungi xalqaro tizimda murakkabliklarni yanada kuchaytirmoqda.

Bundan tashqari, diniy millatchilikning kuchayishi va uni siyosiy legitimatsiya vositasiga aylantirish jarayoni ko‘plab mintaqalarda ziddiyatlarni yanada keskinlashtirmoqda. Iqtisodiy va texnologik bloklashuv, savdo-sanksiyalar, ilg‘or texnologiyalar bo‘yicha raqobat va “decoupling” tendensiyalari ham davlatlar o‘rtasidagi ishonchni susaytirib, hamkorlik mexanizmlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Transmilliy migratsiya oqimlari, axborot maydonidagi manipulyatsiyalar va kiberxavfsizlikka oid tahdidlar esa zamonaviy mojarolarning yangi o‘lchovini yuzaga keltirib, sivilizatsiyalararo qarama-qarshiliklarni yanada chuqurlashtirishi mumkin.

Shu sababdan mazkur mavzuni chuqur tahlil etish nafaqat akademik nuqtayi nazardan, balki amaliy siyosiy qarorlar qabul qilishda ham zarurdir. Chunki xalqaro munosabatlarda yuzaga kelayotgan keskinliklarning ko‘pchiligi faqat madaniyat yoki din asosida emas, balki geosiyosiy manfaatlar, iqtisodiy resurslar, texnologik ustunlik va informatsion ta‘sirlar bilan chambarchas bog‘langan. Demak, sivilizatsiyalararo muloqot va to‘qnashuvlarni ilmiy asosda tadqiq etish, ularning asosiy omillarini aniqlash va kelgusidagi xavf hamda imkoniyatlarni baholash global barqarorlik va xavfsizlikni ta‘minlash uchun dolzarb masala hisoblanadi.

So‘nggi yillarda Xitoy, Rossiya va Hindiston o‘z tashqi siyosat strategiyalarida o‘zini “sivilizatsion markaz” sifatida talqin qilmoqda. Bu davlatlar o‘z tarixiy merosi, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy modelini global maydonda targ‘ib etish orqali G‘arbiy modernizatsiya konsepsiyasiga muqobil yondashuvni shakllantirishga intilmoqda. Natijada xalqaro tizimda faqat iqtisodiy yoki harbiy kuch emas, balki sivilizatsion identitet ham siyosiy legimitatsiya vositasi sifatida maydonga chiqmoqda[2;102].

Turli mintaqalarda diniy millatchilikning siyosiy jarayonlarga chuqur kirib borayotgani kuzatilmoqda. Bu holat bir tomondan milliy birlikni mustahkamlashga xizmat qilsa-da, boshqa tomondan xalqaro hamkorlik va diplomatik muloqotlarni murakkablashtirmoqda. Ayrim hollarda diniy va milliy qadriyatlar tashqi siyosiy qarorlarni belgilab beruvchi omilga aylanganligi sababli xalqaro nizolar keskinlashmoqda. Shu bilan birga, diniy retorika mojarolarni “sivilizatsiyalar to‘qnashuvi” sifatida ko‘rsatishga imkon yaratmoqda [3;68]..

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bugungi xalqaro ziddiyatlarning asosiy qismi bevosita madaniyatlar yoki sivilizatsiyalar farqidan kelib chiqmaydi. Aksincha, ular geosiyosiy raqobat, iqtisodiy manfaatlar to‘qnashuvi, strategik resurslar uchun kurash, texnologik ustunlikni qo‘lga kiritish intilishi kabi murakkab omillar bilan chambarchas bog‘liq. Shunga qaramay, bunday nizolar ko‘pincha madaniy yoki diniy rang berish orqali legitimatsiya qilinadi.

Global axborot oqimlari, ijtimoiy tarmoqlar va diasporalar sivilizatsiyalararo muloqotda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu omillar ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatadi: bir tomondan ular turli xalqlarni birlashtiruvchi, madaniyatlararo muloqotni rivojlantiruvchi kuch bo‘lsa, boshqa tomondan, noto‘g‘ri axborot oqimlari va manipulyatsiyalar tufayli keskinliklarni kuchaytiruvchi, jamiyatlar orasida “begonalashuv”ni yuzaga keltiruvchi xavfli omilga aylanishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, axborot siyosati va madaniy diplomatiya sivilizatsiyalararo barqaror aloqalarni ta’minlashda muhim vosita hisoblanadi.

Sivilizatsiyalararo aloqalar va to‘qnashuvlar masalasini soddalashtirib faqatgina “madaniyatlar qarama-qarshiligi” sifatida talqin qilish to‘g‘ri yondashuv emas, chunki ushbu jarayonlar aslida murakkab geopolitik manfaatlar, iqtisodiy raqobat, ijtimoiy omillar va global xavfsizlik muammolari bilan chambarchas bog‘liqdir. Bu jarayonlarni to‘g‘ri tushunish va baholash xalqaro tizimdagi asosiy tendensiyalarni anglashda katta ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy xalqaro munosabatlarda tinchlik va barqarorlikni ta’minlash uchun ko‘pqirrali yondashuv talab qilinadi. Bunga mintaqaviy hamkorlikni kengaytirish, turli sivilizatsiyalar vakillari o‘rtasida diniy bag‘rikenglik va interfaith muloqotni rivojlantirish, shuningdek, iqtisodiy integratsiya jarayonlarini kuchaytirish kiradi. Ana shunday mexanizmlar global xavfsizlikni ta’minlashda va kelajakdagi keskinliklarning oldini olishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin [4;22].

Kelgusida barqaror xalqaro tartibni shakllantirish uchun sivilizatsiyalararo muloqot mexanizmlarini yanada kengaytirish, madaniy diplomatiya imkoniyatlaridan samarali foydalanish va global axborot siyosatini uyg‘unlashtirish zarur. Ayniqsa, xalqaro maydonda dezinformatsiya va mafkuraviy qarama-qarshiliklarni yumshatish, xalqlar o‘rtasida o‘zaro ishonch va hamjihatlikni mustahkamlash global barqarorlik uchun asosiy shartlardan biridir. Shu ma’noda, sivilizatsiyalararo aloqalarni faqat qarama-qarshilik doirasida emas, balki hamkorlik, bag‘rikenglik va o‘zaro boyitish manbai sifatida rivojlantirish zamonaviy xalqaro tizimning barqaror kelajagini belgilovchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Jalolov A. Mustaqillik ma’suliyati. – T.: «O‘zbekiston» 1996.
2. Jo‘rayev N. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi: milliy istiqlool davri. –T.: «Sharq», 1998.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-tom. – M.: «Rus tili» nashriyoti, 1981.

MARKAZIY OSIYODA MINTAQAVIY HAMKORLIK: IMKONIYATLAR VA MUAMMOLAR

Fozilov Sardorbek Akmaljon o‘g‘li – Buxoro Davlat Universiteti Siyosatshunoslik yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi mintaqaviy hamkorlikning hozirgi holatini, imkoniyatlarini va cheklovlarini tahlil qiladi. Maqolada mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishda mavjud muammolar va ularni hal qilish yo‘llari taklif etilgan. Tadqiqot natijalarida Markaziy Osiyo davlatlarining geografik yaqinligi, iqtisodiy komplementarligi va umumiy tarixiy-madaniy merosi mintaqaviy hamkorlikning rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, siyosiy irodaning etishmasligi, strukturaviy iqtisodiy muammolar va geosiyosiy raqobat hamkorlikning to‘liq rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo, mintaqaviy hamkorlik, integratsiya, iqtisodiy hamkorlik, xavfsizlik, geosiyosat, savdo, transport, energetika.

Kirish. Markaziy Osiyo mintaqasi o‘zining strategik joylashuvi, boy tabiiy resurslari va tarixi jihatdan muhim ahamiyatga ega. Sovet Ittifoqining parchalanishidan so‘ng mustaqillikka erishgan besh davlat – O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston – o‘zlarining milliy manfaatlarini himoya qilish bilan birga, mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish zaruratiga duch kelmoqda. XXI asrda global iqtisodiyot va xalqaro munosabatlardagi o‘zgarishlar Markaziy Osiyo davlatlarini yaqinroq hamkorlik qilishga undamoqda. Xitoyning "Bir kamar, bir yo‘l" tashabbusi, Rossiyaning Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi loyihasi, AQSh va Yevropaning mintaqaga qiziqishi mahalliy davlatlarni strategik tanlov qilishga majbur etmoqda. Mintaqaviy hamkorlik zamonaviy xalqaro munosabatlarda davlatlarning iqtisodiy rivojlanishi va xavfsizligini ta'minlashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Markaziy Osiyo kontekstida bu masala ayniqsa dolzarb, chunki bu davlatlar bir qator umumiy muammolarga duch kelmoqda: transport infratuzilmasining etishmasligi, suv resurslarini samarali taqsimlash zarurati, energetika sektoridagi hamkorlik ehtiyoji va xavfsizlik tahdidlariga qarshi kurashish. Tadqiqotning maqsadi Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi mintaqaviy hamkorlikning imkoniyatlari va cheklovlarini kompleks tahlil qilish, hamda uning rivojlanish istiqbollari belgilashdir.

Muhokama va natijalar. Markaziy Osiyoda mintaqaviy hamkorlikning hozirgi holati bir qator yutuqlar va muammolarni o‘z ichiga oladi. Iqtisodiy hamkorlik sohasi bo‘yicha so‘nggi yillarda sezilarli o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi savdo hajmi so‘nggi o‘n yilda ikki baravar o‘sib, 2023 yil ma'lumotlariga ko‘ra 8 milliard dollardan oshgan. O‘zbekiston mintaqadagi eng yirik savdo sherigi bo‘lib, uning ulushi 45% ni tashkil etadi. Bu o‘sish asosan O‘zbekistonning 2016 yildan keyin olib borgan ochiq siyosati va Prezident Shavkat Mirziyoyevning “Markaziy Osiyo – umumiy uyimiz” kontseptsiyasi natijasida

amalga oshgan. Transport va logistika sohasida ham muhim yutuqlarga erishilgan. O'zbekiston-Qirg'iziston-Xitoy transport koridori, Qozog'iston-O'zbekiston temir yo'l aloqasi va Turkmaniston-O'zbekiston-Qozog'iston gaz quvuri loyihalari mintaqaviy ulanishni kuchaytirmoqda. Biroq, transport infratuzilmasining umumiy holati hali ham yetarli darajada emas. Yo'llar, temir yo'llar va avialoqalarning yangilanishi va kengaytirilishi mintaqaviy savdo va hamkorlik imkoniyatlarini oshirish uchun zarur. Energetika sektorida ham hamkorlik rivojlanmoqda. Markaziy Osiyo Elektr energiyasi tizimi loyihasi doirasida davlatlar elektr energiyasi bozorini integratsiya qilish ustida ishlamoqda. 2022 yilda O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida elektr energiyasi savdosi 40% ga o'sgan. Ammo energetika infratuzilmasining eski holati va texnik jihatdan mos kelmasligi mintaqaviy energetika hamkorligini murakkablashtiradi.

Siyosiy hamkorlik asosan ikki tomonlama kelishuvlar va ko'p tomonlama tashkilotlar doirasida amalga oshirilmoqda. Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari muntazam uchrashuvi va turli xil formatdagi diplomatik aloqalar siyosiy hamkorlikning rivojlanayotganidan dalolat beradi. Biroq, davlatlarning turli xil siyosiy tizimlari va boshqaruv uslublari mintaqaviy hamkorlikning rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda. Xavfsizlik sohasida hamkorlik asosan terrorizm, narkotrafik va chegaraviy xavfsizlik masalalarida amalga oshirilmoqda. Afg'onistondagi vaziyat barcha Markaziy Osiyo davlatlarini yaqinroq hamkorlik qilishga undamoqda. Shanxay hamkorlik tashkiloti doirasida maxsus amaliyotlar o'tkazilmoqda va 2023 yilda "Issiq-Ko'l-Antiterror-2023" mashqlari Qirg'izistonda o'tkazildi. Mintaqaviy hamkorlikning asosiy imkoniyatlari bir qator omillarga asoslanadi.

Birinchidan, geografik va tarixiy omillar muhim rol o'ynaydi. Markaziy Osiyo davlatlarining bir-biriga yaqin joylashishi va umumiy tarixiy o'tmishi mintaqaviy hamkorlik uchun mustahkam poydevor yaratadi. Umumiy madaniy-ma'naviy qadriyatlar, til o'xshashligi va an'anaviy savdo aloqalari tabiiy integratsiya jarayonini qo'llab-quvvatlaydi. Geostrategik jihatdan Markaziy Osiyo Yevropa va Osiyoni bog'laydigan ko'prik vazifasini bajaradi va bu transport-tranzit salohiyatini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Ikkinchidan, iqtisodiy komplementarlik muhim imkoniyat yaratadi. Markaziy Osiyo davlatlarining iqtisodiyoti bir-birini to'ldiruvchi xususiyatlarga ega. Qozog'iston neft va mineral resurslarga boy, O'zbekiston qishloq xo'jaligi va yengil sanoat rivojlangan, Turkmaniston tabiiy gaz eksporti bilan ajralib turadi, Qirg'iziston va Tojikiston gidroenergetika salohiyatiga ega. Bu komplementarlik asosida regional qiymat zanjirlari yaratish mumkin.

Uchinchidan, demografik dividend ham muhim omil. Markaziy Osiyoning umumiy aholisi 75 milliondan ortiq bo'lib, uning 60% i 35 yoshgacha. Bu yosh va faol aholi mintaqaviy bozorning kengayishi va mehnat kuchining o'zaro almashilishi uchun katta potentsial yaratadi. Ta'lim va kadrlar tayyorlash sohasida hamkorlik orqali mintaqaviy ekspertiza va bilimlar almashilishini ta'minlash mumkin. Biroq, mintaqaviy hamkorlikning rivojlanishida bir qator jiddiy cheklovlar mavjud. Siyosiy cheklovlar orasida davlatlarning turli xil siyosiy tizimlari va boshqaruv uslublari, milliy suverenitet xavotirlari muhim o'rin tutadi. Ba'zi davlatlarning yopiq siyosati va avtoritar boshqaruv uslubi ochiq hamkorlikni cheklaydi. Davlatlar o'z mustaqilliklarini yo'qotishdan qo'rqib, chuqur integratsiya loyihalaridan qochmoqda. Iqtisodiy strukturaviy muammolar ham katta to'sqinlik yaratadi. Markaziy Osiyo

davlatlarining ko'pchiligi xom ashyo eksportiga bog'liq iqtisodiyotga ega. Bu bir xil mahsulotlar ishlab chiqarish va raqobat kuchayishiga olib kelmoqda. Moliyaviy tizimlarning rivojlanmaganligi va milliy valyutalarning beqarorligi mintaqaviy savdoni qiyinlashtirmoqda.

Eng keskin muammo suv resurslari masalasidir. Amudaryo va Sirdaryo havzalaridagi suv manfaatlari to'qnashuvi davlatlar o'rtasidagi munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Yuqori oqimdagi davlatlar suvni energiya ishlab chiqarish uchun, quyi oqimdagi davlatlar qishloq xo'jaligi uchun ishlatmoqda. Geosiyosiy raqobat ham muhim cheklov yaratadi. Markaziy Osiyoda katta kuchlarning raqobati mahalliy davlatlarni turli yo'nalishlarga tortib turmoqda va bu mintaqaviy hamkorlikning rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda.

Markaziy Osiyoda mintaqaviy hamkorlikning rivojlanishi uchun bir qancha yo'llar va strategiyalar mavjud:

Birinchidan, institutlar yaratish va mustahkamlash muhim ahamiyatga ega. Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari Kengashini rasmiy institutga aylantirish, muntazam uchrashuvlar o'tkazish hamkorlikni institutlashtiradi. Sektoral hamkorlik institutlarini yaratish, masalan, Markaziy Osiyo transport hamkorligi agentligi, energetika hamkorligi markazi va boshqalar muhim bo'ladi.

Ikkinchidan, bosqichma-bosqich integratsiya strategiyasini amalga oshirish zarur. Europacha model asosida birinchi bosqichda erkin savdo zonasi, ikkinchi bosqichda bojxona ittifoqi, uchinchi bosqichda umumiy bozor yaratish mumkin. Bu yondashuv davlatlarga asta-sekin moslashish imkoniyatini beradi va siyosiy qarshiliklarni kamaytiradi.

Uchinchidan, xususiy sektorni faol jalb qilish kerak. Mintaqaviy hamkorlikda davlat sektori bilan birga xususiy sektorni jalb qilish, biznes forumlar, savdo-sanoat palatalari hamkorligi va xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish zarur. Bu iqtisodiy hamkorlikning samaradorligini oshiradi va davlat nazoratiga bog'liqlikni kamaytiradi.

To'rtinchidan, ta'lim va madaniy almashishni rivojlantirish muhim. Universitetlararo hamkorlik, talabalar almashish dasturlari va umumiy ta'lim loyihalarini rivojlantirish, Markaziy Osiyo universiteti yaratish g'oyasini amalga oshirish mintaqaviy yaqinlikni kuchaytiradi.

Beshinchidan, suv diplomatikasini rivojlantirish zarur. Suv masalasini hal qilish uchun "suv-energiya-ozuq-ovqat" nexusiga asoslangan kompleks yondashuvni qo'llash kerak. Xalqaro donorlar va texnik ekspertlarni jalb qilib, uzunmuddatli strategiya ishlab chiqilishi zarur.

Oltinchidan, raqamli hamkorlikni rivojlantirish istiqboli. Raqamli texnologiyalar va elektron tijorat sohasida hamkorlik mintaqaviy integratsiyaning yangi yo'nalishlarini ochadi. Umumiy raqamli platforma va elektron hukumat tizimlarini yaratish samarali bo'ladi.

Xulosa. Markaziy Osiyoda mintaqaviy hamkorlik katta imkoniyatlarga ega, ammo jiddiy cheklovlar ham mavjud. Geografik yaqinlik, iqtisodiy komplementarlik va umumiy tarixiy-madaniy merosga qaramay, siyosiy irodaning etishmasligi, strukturaviy iqtisodiy muammolar va geosiyosiy raqobat hamkorlikning to'liq rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda. Mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish uchun institutlarni mustahkamlash, bosqichma-bosqich integratsiya strategiyasini amalga oshirish, xususiy sektorni jalb qilish va eng muhimi - siyosiy irodani namoyon etish

zarur. Suv resurslari masalasining hal qilinishi mintaqaviy barqarorlik uchun muhim ahamiyatga ega. Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi hamkorlik nafaqat mintaqaviy, balki global darajada ham muhim ahamiyatga ega. Yevroosiyo va Osiya-Tinch okeani mintaqasida strategik joylashgan Markaziy Osiyoning integratsiyasi xalqaro iqtisodiyot va xavfsizlik uchun ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Kelajakda mintaqaviy hamkorlikning muvaffaqiyati davlatlar rahbarlarining siyosiy irodasi va pragmatik yondashuviga bog'liq bo'ladi. Agar mavjud imkoniyatlardan to'g'ri foydalanilsa va cheklovlar bartaraf etilsa, Markaziy Osiyo dunyoning eng dinamik rivojlanayotgan mintaqalaridan biriga aylanishi mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Aripov, E. (2019). O'zbekistonning yangi tashqi siyosati va Markaziy Osiyo. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti.
2. Brill Olcott, M. (2005). Central Asia's Second Chance. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
3. Muratalieva, N. (2020). Water Resources Management in Central Asia: Regional Cooperation Challenges. Bishkek: AUCA Press.
4. Starr, S.F. (2021). The New Silk Roads: Transport and Trade in Greater Central Asia. Washington: Central Asia-Caucasus Institute.
5. Qarasar, H. (2019). Orta Asya'da Bölgesel İşbirliği ve Türkiye. Ankara: SETA Yayınları.
6. World Bank (2023). Central Asia Regional Economic Report. Washington: World Bank Publications.

SIVILIZATSIYALARARO MULOQOT: TARIXIY TAJRIBA VA ZAMONAVIY XALQARO MUNOSABATLARDA FALSAFIY YONDASHUVLAR

Xikmatov Xikmat Shokir o'g'li – Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Xalqaro munosabatlar fakulteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kundagi sivilizatsiyalarning xalqaro munosabatlarga ta'siri hamda davlatlararo munosabatlarda manfaatlardan kelib chiqqan holda foydalaniladigan falsafiy yondashuvlar haqida yoritiladi.

Kalit so'zlar: BMT, realizm, liberalizm, konstruktivizm, Yahyudiya podsholigi, Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika, Kollektiv G'arb, Uzoq Sharq.

Kirish. Bugungi kunda xalqaro muammolar negizida manfaat, sanoat hamda reurslar emas, balki sivilizatsiyalararo muammolar yotibdi. Xristian, islom, buddizm, hinduizm va shunga o'xshash dinlar o'rtasida kelishmovchiliklar siyosiy motivlarga sabab bo'lmoqda. Dastlab shu va shunga doir masalalarga doir ma'lumotlar beriladi.

Bugungi kunda jahondagi aksari mintaqalarda asosiy rol o'ynayotgan sivilizatsiyalar kelib chiqishi nuqtayi nazardan uzoq o'tmishga, vujudga kelish omiliga hamda uning mintaqalararo yoyilishiga ko'ra turli xil omillarga borib taqaladi. Ulardan biri, Yahyudiylik dini bo'lib keyinchalik bir qancha to'xtalishlarga qaramay, Yaqin Sharqda kichik bir sivilizatsiya vujudga kelishga zamin yaratdi. Ushbu din ta'siri ostida bo'lgan aktorlar sababli Yaqin Sharq mintaqasi bugungi

kunga kelib jiddiy muammolar girdobida qolmoqda. Davlatlar xalqaro arenada sodir bo'layotgan hodisalarni tahlil qilishda hamda o'zlarining tashqi siyosatini amalga oshirishda bevosita tarixiy shakllangan falsafiy yondashuvlariga tayanadi.

Tashqi siyosatda kuchga tayanadigan davlatlar realistik dunyoqarashga ega bo'lsa, ko'proq erkinlik hamda erkin bozor talabini ilgari suruvchilar liberalistlar bayrog'i ostida faoliyat olib boriqshmoqda. Aynan falsafiy dunyoqarashi bir-biriga zid bo'lgan davlatlar o'z manfaatlarini amalga oshirish chog'ida o'zaro yakdillikka erisha olmayaptilar, oqibatda esa, manfaat zonalari tutash hududlarda doimiy notinchlik hamda stabillikning buzilishi ortib bormoqda.

Yahyudiya sivilizatsiyasi. "Sivilizatsiyalararo to'qnashuv — XXI asrda global siyosatni belgilovchi asosiy kuch bo'lishi mumkin" (Samuel Huntington, 1993). Miloddan avvalgi X asrda hozirgi Yaqin Sharq hududidagi Falastin hududida Yahyudiya podsholigi vujudga keladi va bu podsholik keyinchalik Bobil imperiyasi tomonidan bosib olinadi hamda yahyudiylarning migratsiyasiga sabab bo'ladi. 2-Jahon urushida eng yirik qirg'inlardan biri Gitler tomonidan 6 million yahyudiylarni o'ldirib yuborilishi ushbu millatning diasporasining yo'qolib ketish xavfi ostiga qo'ydi. 1948-yil BMT rezolyutsiyasidan so'ng, ko'plab yahyudiylar o'zlarining tarixiy qadamjolariga qaytishdi.

BMT sha'feligida Falastin avtonomiyasida Isroil davlati vujudga keldi. Shundan so'ng, yahyudiylar vatanlariga qayta boshlashdi, avvaliga SSSRdan, tarqab ketganidan so'ng, yangi mamlakatlardan, jumladan, O'zbekistondan ham yahyudiylarning ommaviy ko'chishlari ro'y berdi. Vujudga kelgan davlatning keyingi eng muhim vazifasi xavfsizlik edi, va bu vazifa bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda. XX asrda vujudga kelgan davlatning xavfsizligi XXI asrda ham dolzarb ahamiyatini saqlab qolmoqda. Bu bir tarafdin, ushbu sivilizatsiyaning qo'shnisi bo'lgan islom sivilizatsiyasi bilan ham o'zaro geosiyosiy muammolarga sabab bo'lishi bilan bir qatorda, hududda xavfsizlikni saqlab qolish uchun ikki taraflama iqtisodiy va siyosiy aloqalarni saqlab qolishga intilmoqda.

Jumladan, Xantingtongning fikriga ko'ra, islom sivilizatsiyasining yetakchisi sifatida ko'rilyotgan Turkiyaning tashqi savdo aylanmasida Isroil katta o'rin egallaydi. Xususan, Turkiya Isroilning sementga bo'lgan talabining 50-95%ini ta'minlab beradi. Bundan ko'rinib turibdiki, garchi Turkiya Falastin-Isroil mojarosida o'z rasmiy pozitsiyasini e'lon qilgan bo'lsa-da, Isroil bilan rasman aloqalarni uzib qo'ygani yo'q. Ikki sivilizatsiya o'rtasidagi muloqot to'xtab qolmasdan, kelgusida ro'y berishi mumkin bo'lgan muammolarni oldini olish maqsadida o'zaro strategik kelishuvlar amalga oshirilmoqda. Xalqaro munosabatlar tizimi ko'p tomonlama bo'lganligi sababli davlatlar o'rtasidagi aloqalar ma'lum bir konfliktlar evaziga to'xtab qolmaydi.

Xalqaro munosabatlarda falsafiy nazariyalar. Bugungi kunda davlatlararo muloqot, hamkorlik, o'zaro kelishuvlar davlatlarning ideologiyasiga asoslangan nazariyalar orqali amalga oshiriladi. Xalqaro munosabatlar nazariyasida eng keng tarqalgan nazariyalardan biri bu realizmdir. Undan deyarli barcha davlatlar foydalanadi. Asosan, realistik dunyoqarashga ega davlatlar tashqi va ichki xavfni kuch bilan yengish asosiy vosita ekanligiga ishonishadi hamda kuchdan ta'sir o'tkazishda foydalanishadi. Realistik dunyoqarashga ega davlatlar qatoriga ayni damdagi Rossiya, Xitoy, Eron, Shimoliy Koreya kabi davlatlarni olish mumkin. Jahon geosiyosiy xaritasiga jiddiy ta'sir ko'rsata oladigan aktor davlatlarning

kuchdan foydalanishi ularga qarama-qarshi ravishda liberalistik qarashdagi kollektiv G'arb boshchiligidagi davlatlar erkin g'oya tarafdorlarini vujudga keltiradi. Liberallar, asosan, demokartik an'analar yuqori bo'lgan davlatlarda keng tarqalgan bo'lib, uning negizida erkin bozor tamoyillari yotadi va bu bozor o'zini tartibga soladi, davlat roli esa sezilarli darajada tushiriladi.

“Sovuq urush” davrida bilateral raqobatda ikki mafkuraviy urushda shu ma'lum bo'ldiki, xalqaro munosabatlar tizimini tartibga solishda eng maqbul tizimi bu liberalism edi. Aynan liberalizmning g'alabasi shunday inqilob bo'ldiki, nafaqat hududlar kesimida, balki davlatning boshqaruv tartibini ham o'zgartirib yubordi. Liberalizmning g'alabasi XXI asrda ko'plab diktatura davlatlarida tizimning qulashi yoki undan yumshoqroq tizimga o'tishga majbur qildi. Liberal tamoyilning eng muhim qoidalaridan biri bu xalqaro munosabatlar kuch bilan emas, balki xalqaro tashkilotlar orqali nazorat qilinishi hamda u orqali davlatlar o'zaro muloqot qila olish mumkinligi ekanligidir.

Yuqoridagi 2 ta falsafadan farqli ravishda, konstruktivistlar siyosat olamida yuz berayotgan siyosiy voqealarni boshqacha tarzda ko'radi. Ularning fikricha xalqaro munosabatlar tizimida anarxik tizim mavhum bo'lib, xalqaro tizimda davlatlar ularning ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi hamda diniy dunyoqarashlaridan kelib chiqqan holda harakat qilishini ta'kidlab o'tadi. Xalqaro munosabatlar tizimidagi falsafiy yondashuvlarni Rossiya-Ukraina masalasida tahlil qilish mumkin. Realistlarning fikricha, bu urush kuch muvozanatlarining buzilishi oqibatida yuzaga kelib chiqqanligini iddao qilishsa, liberalistlar bu urush Yevropa Ukraina uchun demokratiya yo'lidagi eng maqbul yo'l hamda Rossiyaga iqtisodiy qaramlikdan qutulish yo'li sifatida ko'rishadi.

Umuman olganda, Ukrainaning NATOga de fact qabul qilinishi Sharqiy Yevropada kuchlar muvozanatiga katta ta'sir etganini ko'rish mumkin. Bu yerda Rossiyaning ta'sir chizig'i shuddat bilan qisqarib, NATO boshchiligidagi Yevropa davlatlari Kyievn o'ziga og'dirib olishda jonbozlik ko'rsatayotgan edi. Konstruktivistlar bu urushga boshqacha yondashadi.

Ularning fikricha, Rossiya Ukrainaga go'yoki o'zining tarixiy ajralmas qismi sifatida qaraydi va tarixda yo'qotilgan hududni qaytarib olish maqsadida Rossiya bu urushni boshlaganiga ishonishadi. “Muloqotda tenglik va o'zaro hurmat bo'lmasa, u hech qachon samara bermaydi” (E.Said, 1978). Tarixga qaraladigan bo'lsa ham ruslarning ilk davlatchilik asoslari bevosita Kiyev Rusi bilan bog'liq. Shu tarzda, falsafiy yondashuvlar jahonda yuz berayotgan hodisalarni tahlil qilishadi hamda ushbu tahlillar orqali davlatlar o'zlarining keyingi siyosiy strategiyalari ustida ishlaydi.

Xulosa. Umuman olganda, sivilizatsiyalararo munosabatlar rivojlanishi bevosita xalqlarning va ularning madaniyatini shakllanishida katta ro'l o'ynaydi. Sivilizatsiyalar jonli, ular tarixiy jarayonlar, geografik kashfiyotlar, savdo aloqalari, urushlar, bosqinlar hamda bir madaniyatning zaiflashuvi sababli bir hududdan boshqa hududga ko'chadi. Bunga misol qilib, islom sivilizatsiyasini olish mumkin. Yevropada islom sivilizatsiyasi eng ko'p darajada yoyilayotgan din hisoblanadi. Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadan migrantlar oqimi Yevropaga ham siyosiy ham iqtisodiy jihatdan eng ko'p darajada xavf tug'diradigan omil sifatida ko'rilmogda. Shunday ekan, har bir mintaqada sodir bo'layotgan hodisalar bevosita qolganlariga ta'sir qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/creation-israel>
2. <https://mises.org/power-market/realism-liberalism-and-constructivism-primer-international-relations-theory>
3. Jozef Nay, 1990-y “Yumshoq kuch”, 100-130-betlar.
4. Kristina Kausch, 2015-y, “Geopolitics and Democracy in Middle East” 49-55-betlar.
5. S.Huntington, 1993-y, “The clash of civilizations”, 60-70-betlar.

3-SHO‘BA. GLOBALLASHGAN DUNYODA YANGICHA FALSAFIY TAFAKKUR VA DINIY KONFESSIYALARARO MULOQOTLARDAGI ILMIY MUNOZARALAR

GLOBALLASHUV DAVRIDA FALSAFIY TAFAKKUR YANGILANISHI VA KONFESSIYALARARO MULOQOTNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Norboyev Urazali Murodovich – Jizzax Politehnika inistituti “O‘zbek va xorijiy tillar” kafedrası mudiri, O‘zbekiston Turon Fanlar akademiyasining akademigi, iqtisod fanlari doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashuv jarayonlari sharoitida falsafiy tafakkurning yangilanishi va diniy konfessiyalararo muloqotning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. Unda zamonaviy global muhitda shakllanayotgan falsafiy paradigmalarning mazmun-mohiyati, ularning diniy bag‘rikenglik va muloqot madaniyati bilan o‘zaro aloqadorligi yoritiladi. Shuningdek, ilmiy munozaralarda konfessiyalararo dialogning o‘rni va ahamiyati, ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlashdagi falsafiy hamda metodologik yondashuvlar ochib beriladi. Maqolada globallashuv sharoitida falsafiy tafakkur va dinlararo muloqotning uyg‘unlashuvi insoniyat taraqqiyoti va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishda muhim omil sifatida asoslanadi.

Kalit so‘zlar: globallashuv, falsafiy tafakkur, yangilanish, diniy bag‘rikenglik, konfessiyalararo muloqot, ilmiy-nazariy asoslar, dialog, falsafiy paradigma, ijtimoiy barqarorlik.

Kirish. Bugungi kunda globallashuv jarayonlari nafaqat iqtisodiy va siyosiy sohalarga, balki falsafiy tafakkur, diniy ong va madaniy muloqotlarga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatmoqda. BMT ma‘lumotlariga ko‘ra, dunyoda 8 milliardga yaqin aholi yashaydi va ular 4300 dan ortiq diniy konfessiyaga mansubdir. Bu ko‘rsatkichning o‘ziyoq globallashuv sharoitida diniy bag‘rikenglik va muloqot zaruriyatini yaqqol namoyon etadi.

Masalan, Yevropada 2022-yilgi statistikaga ko‘ra, musulmonlar soni aholining qariyb 5 foizini tashkil etmoqda va ular nasroniylar bilan birgalikda ijtimoiy hayotning muhim bo‘g‘inida faoliyat yuritmoqda. Shu jihatdan, diniy konfessiyalararo muloqot madaniy ko‘p qirrali jamiyatlarda barqarorlikni ta‘minlashning muhim omiliga aylanmoqda.

Muhokama va natijalar. O‘zbekiston misolida ham globallashuv jarayonlari doirasida dinlararo bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. Jumladan, 2018-yilda Toshkent shahrida bo‘lib o‘tgan “Xalqaro bag‘rikenglik va diniy erkinlik” konferensiyasi hamda 2022-yilda Samarqandda o‘tkazilgan “Dinlararo muloqot va bag‘rikenglik - tinchlik va taraqqiyot kafolati” xalqaro forumi bu jarayonning amaliy dalilidir. Ushbu anjumanlarda turli konfessiya vakillari, olimlar va mutaxassislar diniy ekstremizm va

mutaassiblikka qarshi kurashishda bag'rikenglik, muloqot va falsafiy yondashuvlarning o'rni haqida ilmiy dalillarga asoslangan fikrlar bildirdilar [1;1-12].

Shuningdek, globallashuv sharoitida falsafiy tafakkur yangilanishi ko'proq "umuminsoniy qadriyatlar" tushunchasi asosida rivojlanmoqda. Inson huquqlari, erkinlik, adolat va ijtimoiy hamkorlik kabi kategoriyalar nafaqat siyosiy yoki huquqiy, balki falsafiy va diniy munozaralarning ham markazida turibdi. Masalan, UNESCOning "Madaniyatlararo muloqot" dasturi doirasida olib borilayotgan tadqiqotlar falsafiy tafakkur yangilanishi va dinlararo muloqot uyg'unligini global muammolarni yechishning muhim omili sifatida ta'kidlaydi.

Demak, globallashuv davrida falsafiy tafakkur yangilanishi va konfessiyalararo muloqotning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish bugungi kunning dolzarb masalasi bo'lib, u nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu tadqiqotlar orqali jamiyatda bag'rikenglik, tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladigan yangi falsafiy paradigmalarni shakllanmoqda [2;182-199].

Endi mavzu doirasida bugungi kun muammolari, ularni bartaraf etish yo'llari va qisqa takliflarni birma bir ko'rib chiqamiz.

Mavjud muammolar:

Birinchidan, diniy ekstremizm va mutaassiblik - ayrim guruhlar diniy qarashlarni siyosiy vositaga aylantirib, jamiyatda ziddiyatlarni keltirib chiqarmoqda.

Ikkinchidan, madaniy va diniy notenglik - turli konfessiyalarning huquq va imkoniyatlaridagi cheklanishlar ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta'sir etmoqda.

Uchinchidan, ilmiy-nazariy asoslarning yetarli darajada ishlab chiqilmagani - falsafiy tafakkurda globallashuv va dinlararo muloqot uyg'unligini chuqur tahlil etuvchi metodologik ishlanmalar kam.

To'rtinchidan, axborot xurujlari - internet va ijtimoiy tarmoqlarda diniy-adovatli targ'ibotlar kuchaymoqda.

Beshinchidan, konfessiyalararo ishonch tanqisligi - diniy jamoalar o'rtasida hamkorlik yetarli darajada shakllanmagan.

Buni bartaraf etish usullari sifatida quyidagilarni ko'rib chiqamiz, ya'ni:

Birinchidan, ma'rifatparvarlik va ta'lim - yoshlar ongida diniy bag'rikenglik, falsafiy tafakkur va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish.

Ikkinchidan, ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish - globallashuv, falsafiy yangilanish va konfessiyalararo dialog bo'yicha kompleks ilmiy loyihalarni amalga oshirish.

Uchinchidan, qonunchilikni takomillashtirish - diniy erkinlik, bag'rikenglik va muloqot tamoyillarini qo'llab-quvvatlovchi huquqiy asoslarni mustahkamlash.

To'rtinchidan, OAV va ijtimoiy tarmoqlardan samarali foydalanish - diniy-ekstremistik g'oyalarga qarshi falsafiy, ilmiy va madaniy-ma'rifiy kontentni keng yoyish.

Beshinchidan, konfessiyalararo hamkorlik platformalari - muntazam forumlar, xalqaro konferensiyalar va muloqot maydonlarini yaratish [3;59-63].

Xo'sh shunday ekan, bu borada o'zimizning takliflarimni bersam, ya'ni:

- "Dinlararo muloqot markazi"ni tashkil etish va uni xalqaro miqyosda faoliyat yuritadigan ilmiy-ma'rifiy institut sifatida rivojlantirish.

- Falsafiy tafakkur yangilanishiga oid maxsus ilmiy grantlar ajratish.

- Diniy bag'rikenglikni ta'lim dasturlariga alohida modul sifatida kiritish.

- Konfessiyalararo ishonchni mustahkamlash uchun xalqaro yoshlar almashinuvi dasturlarini yo'lga qo'yish.
- Internet makonida bag'rikenglikni targ'ib qiluvchi multimediali kontent platformalarini ishlab chiqish.

Buni biz jadval shakliga keltiradigan bo'lsak, bu quyidagi ko'rinishni oladi:

Muammo	Bartaraf etish usullari	Qisqa takliflar
Diniy ekstremizm va mutaassiblik	Ma'rifatparvarlik, yoshlar ongida bag'rikenglikni shakllantirish, ilmiy-ma'rifiy dasturlarni kengaytirish	Ta'lim tizimiga "diniy bag'rikenglik" modulini kiritish
Madaniy va diniy notenglik	Huquqiy asoslarni takomillashtirish, barcha konfessiyalarga teng imkoniyatlar yaratish	Konfessiyalararo huquqiy kafolatlarni mustahkamlash
Ilmiy-nazariy asoslarning yetarli emasligi	Globallashtirish, falsafiy yangilanish va muloqot bo'yicha kompleks tadqiqotlar olib borish	Maxsus ilmiy grantlar ajratish va ilmiy markazlar ochish
Axborot xurujlari (ijtimoiy tarmoqlarda adovatli targ'ibotlar)	OAV va internet orqali ijobiy, ma'rifiy kontentni keng yoyish	Bag'rikenglikni targ'ib qiluvchi multimedia platformalari yaratish
Konfessiyalararo ishonch tanqisligi	Forumlar, xalqaro konferensiyalar va muloqot maydonlarini tashkil etish	"Dinlararo muloqot markazi" va xalqaro yoshlar almashinuvi dasturlarini yo'lga qo'yish

Globallashtirish jarayonlari bugungi kunda insoniyat taraqqiyoti, madaniyatlararo aloqalar va diniy konfessiyalararo muloqotning yangi bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'lmoqda. Bunday sharoitda falsafiy tafakkur yangilanishi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyat kasb etib, dinlararo bag'rikenglik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, bag'rikenglik va dinlararo hamkorlik mavjud bo'lgan jamiyatlarda ijtimoiy totuvlik, tinchlik va taraqqiyot darajasi yuqori bo'ladi. Masalan, Skandinaviya mamlakatlarida konfessiyalararo muloqot siyosiy va ijtimoiy barqarorlikning asosiy kafolatlaridan biri sifatida qaralmoqda, O'zbekiston va Markaziy Osiyo tajribasida esa bag'rikenglik qadimdan milliy mafkuraning ajralmas qismi hisoblangan.

Shu bilan birga, globallashtirishning murakkab oqibatlari ham mavjud: diniy ekstremizm, radikalizm, ijtimoiy tengsizlik va axborot xurujlari diniy bag'rikenglikni zaiflashtirishi mumkin. Bunday tahdidlarga qarshi turishda ilmiy-nazariy asoslangan falsafiy yondashuvlar, ta'limiy-ma'rifiy dasturlar va zamonaviy muloqot metodologiyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yoshlar ongida umuminsoniy qadriyatlar va zamonaviy falsafiy tafakkurni shakllantirish diniy ekstremizmning oldini olishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Shu nuqtayi nazardan, globallashtirish davrida falsafiy tafakkur va konfessiyalararo muloqotning uyg'unlashuvi insoniyat oldida turgan ko'plab global

muammolarni hal etishga ko'maklashadi. Dinlararo muloqotning ilmiy asoslari mustahkamlangani sari ijtimoiy ishonch ortadi, madaniyatlararo hamkorlik kuchayadi, falsafiy yangilanish esa insoniyatni kelajakdagi tinchlik, taraqqiyot va barqarorlik sari yetaklaydi.

Demak, globallashuv davrida falsafiy tafakkur yangilanishi va konfessiyalararo muloqot masalalari faqat nazariy tadqiqot doirasida emas, balki amaliy hayotiy zarurat sifatida qaralishi kerak. Bunda davlat siyosati, xalqaro tashkilotlar, ilmiy muassasalar va fuqarolik jamiyatining hamkorligi zarur bo'lib, bu yo'nalishda olib boriladigan izchil ishlar jamiyatning kelajak taraqqiyoti uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Negussie Andre Domnic, "Relevance of Interreligious Dialogue Amidst Multiplicity in the Society". European Journal of Philosophy, Culture and Religion, Vol. 7, No. 2. 2023 yil. 1-12 betlar.

2. Fatima Mernissi, "Interfaith Dialogue in Contemporary Europe: Challenges and Prospects for Religious". European Journal for Philosophy of Religion, Vol. 15, No. 4, 2023 yil. 182-199 betlar.

3. Niginabonu Yaxshimurodova Otabek qizi, "Globallashuv va siyosiy jarayonlar: falsafiy-ilmiy tahlil". Zenodo (journal). 2024 yil. 59-63 betlar.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLIY MUSIQA TA'LIMI VA MADANIY IDENTITETNING SAQLANISHI

Ashurov Ma'rufjon Abdumutalibovich – Andijon davlat pedagogika instituti
Tasviriy san'at va musiqa ta'limi kafedrasini professori

Annotatsiya. Ushbu maqola global integratsiya jarayonlari shartida milliy musiqa ta'limi orqali madaniy identitetni qanday saqlab qolish mumkinligini falsafiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qiladi. Maqolada uch asosiy yo'nalish: etnik musiqa ta'limining madaniy identitet shakllanishidagi roli; globallashuv kontseptsiyasi orqali milliy va global talqinlarning uyg'unligi; zamonaviy musiqiy pedagogik amaliyotlarda milliy yondashuvni qanday qo'llash mumkinligi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot asosida milliy musiqani o'rgatish milliy-psixologik do'stlikni mustahkamlab, global homogenizatsiyaga qarshi madaniy mustahkamlik kafolatini berishi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: Milliy musiqa ta'limi, Madaniy identitet, Globallashuv (globalization), Etnik musiqa edukatsiyasi, Globalizatsiya, Multikultural ta'lim, Pedagogik integratsiya, Musiqa-madaniyat muloqoti, Madaniy homogenizatsiya, Global identitet

Kirish. Globalizm jarayonlari ko'plab milliy ta'lim modellarini o'zgartirib yubordi, shu jumladan musiqa sohasida ham. Bugungi kunda xalqaro musiqiy tendensiyalar ko'pincha milliy musiqiy merosni chetlab o'tadi, bu esa madaniy homogenizatsiya xavfini kuchaytiradi. Shu sababli etnik musiqa ta'limi madaniy identitetni saqlashda muhim vositaga aylanmoqda – u milliy an'anani yangicha shakllantirish bilan birga global pedagogik tendensiyalarga moslashish yo'li sifatida

ko‘riladi. Ushbu maqola globallashtirish konsepsiyasi asosida milliy musiqa ta‘limining falsafiy-pedagogik rolini o‘rganadi (term **globallashtirish** global va mahalliy qiymatlarni uyg‘unlashtirishni anglatadi)

Global homogenizatsiya — bu dunyo bo‘ylab madaniyatlar, iqtisodiyot, siyosat va ijtimoiy hayotda umumiylik, birxillik yoki standartlashuv jarayoni. Ushbu jarayon natijasida turli mamlakatlar va xalqlarning madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy farqlari kamayib, o‘xshashliklar ortadi. Musiqa ta‘limi kontekstida global homogenizatsiya milliy musiqa an‘analari va uslublarning bir-biriga yaqinlashishi, ko‘p hollarda esa yagona global standartlar va pedagogik yondashuvlar asosida shakllanishini anglatadi.

Muhokama va natijalar. Globallashtirish jarayonida milliy madaniyatlarning o‘ziga xosligini saqlash masalasi tobora murakkablashmoqda. Musiqa ta‘limi, ayniqsa etnik va milliy musiqaga asoslangan pedagogik yondashuvlar, nafaqat estetik tarbiya vositasi, balki madaniy identitetni mustahkamllovchi muhim ijtimoiy-madaniy institut sifatida namoyon bo‘ladi. Ammo zamonaviy ta‘lim tizimida global standartlar va texnologiyalarning ustunlashuvi milliy musiqiy merosni o‘quv dasturlarida yetarlicha aks ettirmaslik xavfini tug‘dirmoqda. Shu bois milliy musiqa ta‘limini global pedagogik tendensiyalar bilan uyg‘unlashtirishning samarali va barqaror modellarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-pedagogik vazifa sifatida yuzaga chiqadi.

Hozirgi globallashtirish davrida madaniyatlararo muloqot jarayonlari kuchaygan bir paytda milliy musiqa ta‘limi orqali madaniy identitetni saqlab qolish masalasi nafaqat san‘atshunoslik va pedagogika, balki falsafa, sotsiologiya va madaniyatshunoslik kesishgan nuqtada tahlilni talab qiladi. Milliy musiqa an‘analari o‘zida tarixiy xotira, milliy qadriyatlar va xalqning o‘ziga xos estetik dunyoqarashini mujassam etadi. Shu sababli, milliy musiqa ta‘limini zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish — global madaniy homogenizatsiya sharoitida milliy o‘zlikni asrab qolishning eng samarali strategiyalaridan biri sifatida dolzarb ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, milliy musiqani ta‘lim jarayoniga tizimli integratsiya qilish talabalar ongida milliy-psixologik birlik va madaniy identitetni sezilarli darajada kuchaytiradi. Shu bilan birga, interaktiv hamda madaniyatlararo pedagogik metodlardan foydalanish milliy merosni o‘zlashtirish jarayonini yanada samarali qilishi bilan birga, talabalarning global musiqiy bilim doirasini ham kengaytiradi. Tadqiqot davomida “glokal” yondashuv — ya‘ni milliy musiqa ta‘limini global pedagogik standartlar bilan uyg‘unlashtirish — zamonaviy musiqa pedagogikasida barqaror model sifatida o‘zini oqlashi aniqlangan. Bundan tashqari, milliy musiqani o‘qitish jarayonida xalq cholg‘ulari, tarixiy repertuar va mahalliy ijrochilik an‘analarini o‘quv dasturlariga qo‘shish nafaqat estetik tarbiya sifatini oshirishi, balki madaniy merosning uzluksizligini ta‘minlashi ham isbotlandi.

Etnik musiqa ta‘limi milliy identitetni shakllantirish va mustahkamlashda beqiyos ahamiyat kasb etadi, chunki u nafaqat musiqiy bilim va ko‘nikmalarni, balki xalqning tarixiy xotirasi, urf-odatlarini va estetik qadriyatlarini ham yosh avlod ongiga singdiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, an‘anaviy musiqa o‘quv dasturlarida milliy tarix, buyuk kompozitorlar ijodi va xalq cholg‘ulari ijrochilik an‘analari orqali talabalarda o‘z milliy o‘zligini anglash, madaniy merosni qadrlash hissi kuchayadi [1;351]. Shu jarayonda interaktiv metodlar — rol-o‘yinlar, ijodiy loyihalar va musiqiy dramatizatsiyalar — alohida o‘rin tutib, yoshlarning musiqiy faoliyatga

bevosita jalb qilinishi va madaniy kompetensiyalarining shakllanishini ta'minlaydi. Natijada, etnik musiqa ta'limi globalizatsiya sharoitida ham milliy madaniyatning yashovchanligi va barqarorligini saqlab qolishda strategik vosita sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, an'anaviy musiqa o'quv dasturlarida milliy tarix, kompozitorlar va xalq cholg'ulari orqali milliy ong mustahkamlanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy musiqa o'quv dasturlarining asosiy komponentlari — milliy tarix, taniqli kompozitorlar ijodi va xalq cholg'ulari — madaniy identitetni shakllantirish hamda milliy ongni mustahkamlashda beqiyos ahamiyatga ega. Milliy tarixiy jarayonlarning musiqiy aks-sadosi, masalan, xalq qo'shiqlaridagi epik voqealar yoki urf-odatlar, yosh avlodga o'z ildizlari, qadriyatlari va ijtimoiy xotirasi haqida bevosita hissiy-ta'sirchan ma'lumot yetkazadi. Mashhur kompozitorlarning asarlarini o'rganish esa milliy musiqa estetikasi va uslubiyati bilan birga, o'z davrining ijtimoiy-falsafiy ruhini anglash imkonini beradi. Xalq cholg'ulari — dutor, doira, rubob, gijjak kabi asboblari — nafaqat musiqiy ifoda vositalari, balki madaniy ramzlar sifatida ham milliy o'zlikni belgilaydi. Ularni o'quv dasturiga integratsiya qilish o'quvchilarda musiqa orqali milliy ruhni his etish, estetik didni rivojlantirish va o'z merosiga ijobiy munosabatni shakllantirish imkonini beradi. Shu jihatdan, an'anaviy musiqa o'qitilishi jarayonida tarix, shaxsiyatlar va asboblarning uyg'unlashuvi, global madaniy oqimlar ta'sirida milliy xotirani yo'qotmaslikning samarali strategiyasi sifatida namoyon bo'ladi.

Interaktiv metodlar (rol-o'yin, loyiha, dramatizatsiya) orqali talabalarda milliy madaniy kompetensiya shakllanadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda interaktiv metodlar — rol-o'yin, loyiha ishlari va dramatizatsiya — etnik musiqa ta'limida milliy madaniy kompetensiyani shakllantirishning samarali vositasi sifatida e'tirof etiladi. Rol-o'yin usuli talabalarga tarixiy yoki madaniy voqealarni musiqiy obrazlar orqali qayta tiklash imkonini beradi, bu esa nafaqat bilimni chuqurlashtiradi, balki milliy qadriyatlarni his qilish va shaxsiy tajribaga aylantirishga xizmat qiladi [2;20]. Loyiha asosida o'qitish metodida talabalar milliy musiqa asboblari o'rganish, kompozitorlar merosini tadqiq etish yoki xalq qo'shiqlarining zamonaviy talqinlarini yaratish orqali madaniy merosga faol tarzda qo'shiladi. Dramatizatsiya esa milliy musiqaning sahnaviy ifodasini jonlantirib, talabalarda ijodiy tafakkur va hissiy idrokni rivojlantiradi. Ushbu metodlar orqali o'quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni, balki milliy identitetning hissiy va amaliy jihatlarini ham chuqurroq o'zlashtiradi. Natijada etnik musiqa ta'limi faqat o'quv jarayoni bo'lib qolmay, balki talabalarda o'z xalqining madaniy kodlarini anglash, ularni asrab-avaylash va global kontekstdagi madaniy muloqotga moslashtirishga xizmat qiluvchi kompleks kompetensiyalarni shakllantiradi.

Glokallashuv jarayoni milliy ta'lim tizimida, xususan musiqa ta'limida, milliy merosni asrab-avaylash va global pedagogik tendensiyalarni qamrab olish o'rtasidagi nozik muvozanatni yaratishga xizmat qiladi. Globalizatsiya ta'sirida ko'plab mamlakatlarda musiqa ta'limi "kosmopolit millatchilik" yondashuvi asosida shakllanib, unda milliy madaniy boyliklar va xalqaro musiqiy muloqot bir-birini to'ldiradi. Bu jarayon o'quvchilarga o'z milliy ildizlariga sodiq qolgan holda, dunyo miqyosida tan olingan musiqiy tajriba va bilimlarni o'zlashtirish imkonini beradi. Madaniyatlararo hamkorlik esa, bir tomondan, milliy musiqiy identitetni mustahkamlasa, boshqa tomondan, global musiqiy tafakkurni kengaytirib, yosh

avlodni xilma-xil madaniy muhitda ijodiy faoliyat yuritishga tayyorlaydi. Shu tariqa, globallashtiruvchi musiqiy ta'limni zamonaviy va barqaror rivojlanish yo'liga yo'naltiruvchi samarali konsepsiya sifatida namoyon bo'ladi [3;25].

Globalizatsiya ta'sirida ko'plab mamlakatlarda musiqa ta'limi "kosmopolit millatchilik" nuqtai nazaridan shakllanmoqda — bu yerda milliy meros va global muloqot uyg'unligi tadqiq etiladi. Globalizatsiya jarayoni zamonaviy musiqa ta'limining falsafiy va metodik asoslarini tubdan o'zgartirib, uni "kosmopolit millatchilik" deb ta'riflanadigan yangi konsepsiya asosida shakllantirmoqda. Bu yondashuvda milliy musiqiy merosni asrab-avaylash va rivojlantirish bilan bir qatorda, global madaniy muloqotning ochiq maydonida faol ishtirok etish maqsad qilib olinadi. Musiqa ta'limi mazmunida xalq an'analari, milliy kompozitorlar merosi va etnik cholg'u ijrochilik san'ati global musiqiy oqimlar, zamonaviy texnologiyalar va transmilliy ijodiy hamkorlik bilan uyg'unlashtiriladi. Natijada o'quvchilar o'z milliy musiqasining estetik va ma'naviy asoslarini chuqur o'zlashtirib, shu bilan birga boshqa madaniyatlarning musiqiy tillarini ham anglay oladigan, keng madaniy kompetensiyaga ega shaxs sifatida shakllanadi. Bunday uyg'unlik madaniy identitetning yo'qolib ketishiga emas, balki uning global kontekstdagi mustahkamlanishiga xizmat qiladi, chunki "kosmopolit millatchilik" modeli milliy o'zlikni global xilma-xillik ichida saqlash va yangi ifoda vositalari orqali boyitish imkonini beradi [4;97]. Shu tariqa, globalizatsiya ta'sirida shakllanayotgan musiqa ta'limi milliy madaniyatni o'zining ichki kuchi bilan himoya qiluvchi, lekin shu bilan birga turli madaniy makonlar o'rtasida muloqot o'rnatishga qodir ijodkor avlodni tarbiyalashga yo'naltiriladi.

Madaniyatlararo hamkorlik musiqiy identitetni mustahkamlash bilan birga global musiqiy bilimlarni kengaytiradi. Madaniyatlararo hamkorlik zamonaviy musiqa ta'limida nafaqat bilim almashinuvi vositasi, balki musiqiy identitetni mustahkamlashning strategik mexanizmi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Turli mamlakatlar o'rtasida musiqiy loyihalar, qo'shma konsert dasturlari, onlayn mahorat darslari va xalqaro ijodiy laboratoriyalar shaklida amalga oshirilayotgan hamkorlik talabalarga o'z milliy musiqasining o'ziga xos xususiyatlarini chuqurroq anglash va uni boshqa madaniy kontekstlarda ifodalay olish imkonini beradi. Bunday jarayonda milliy musiqiy meros global madaniy almashinuvning faol subyekti sifatida namoyon bo'ladi, bu esa uning mazmuniy boyishini, ijro usullarining yangilanishini va zamonaviy talqinlar orqali keng auditoriyaga yetib borishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, boshqa xalqlarning musiqiy an'analari bilan tanishish o'quvchilarda turli madaniyatlar o'rtasidagi estetik, ritmik va semantik o'xshashlik hamda farqlarni idrok etish qobiliyatini rivojlantiradi. Natijada, madaniyatlararo hamkorlik ikki tomonlama jarayon sifatida nafaqat milliy identitetni global sahnada mustahkamlaydi, balki shaxsning musiqiy dunyoqarashini kengaytiradi, ularni universal musiqiy til orqali muloqot qila oladigan, ko'p madaniyatli kompetensiyaga ega ijodkor shaxslarga aylantiradi. Shu tarzda, globallashtiruvchi sharoitida madaniyatlararo musiqiy hamkorlik milliy merosning zamon bilan hamnafas bo'lishini ta'minlab, uning global musiqiy maydondagi o'rnini yanada mustahkamlaydi.

Milliy musiqa ta'limining barqaror amaliy modellari zamonaviy ta'lim tizimida madaniy merosni asrab-avaylash va uni global ta'lim jarayonlariga moslashtirish zaruratidan kelib chiqadi. Xalq musiqasi, mahalliy sozanda an'analari hamda tarixiy

repertuarni o'quv dasturlariga integratsiya qilish nafaqat milliy o'zlikni mustahkamlash, balki yosh avlodning badiiy va estetik dunyoqarashini boyitishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, global pedagogik yondashuvlar ichida milliy qadriyatlarni saqlab qoluvchi global strategiyani ishlab chiqish, xususan, yangi avlod o'qituvchilarini milliy va global musiqiy kompetensiyalarni uyg'unlashtirishga yo'naltirilgan treninglar orqali tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv milliy musiqa ta'limining uzoq muddatli rivojlanishini ta'minlab, uni xalqaro miqyosdagi ta'lim standartlari bilan uyg'unlashtiradi [4;101].

Zaruriyat: milliy manbalarni — xalq musiqasi, mahalliy sozanda an'analari, tarixiy repertuarni — muassasalarning o'quv dasturlariga integratsiya qilish. Milliy musiqa ta'limining barqaror rivojlanishi uchun asosiy shartlardan biri bu milliy manbalarni ta'lim jarayoniga chuqur va tizimli ravishda integratsiya qilishdir. Xalq musiqasi, mahalliy sozanda an'analari hamda tarixiy repertuarlar milliy madaniy identitetning asosi bo'lib, ular yosh avlodning estetik didini shakllantirish, milliy o'zlikni anglash va tarixiy xotirani mustahkamlashda beqiyos ahamiyatga ega. Ta'lim muassasalarida bunday manbalarni o'quv dasturlariga kiritish nafaqat musiqiy bilim berish, balki u orqali talabalarga o'z madaniyatining ildizlari, qadriyatlari va tarixiy taraqqiyot bosqichlarini his ettirish imkonini beradi. Bu jarayon o'z navbatida milliy musiqaning o'ziga xos ijro uslublarini, kuy tuzilishini, maqom tizimlarini va xalq cholg'ularining akustik imkoniyatlarini o'rganishni talab qiladi. Shuningdek, mahalliy sozanda ustalarining tajribasi, an'anaviy ijro maktablari va ustoz-shogird tizimi zamonaviy pedagogik metodlar bilan uyg'unlashtirilsa, ta'lim jarayoni yanada samarali bo'ladi. Tarixiy repertuarlarni o'rganish esa talabalarga musiqaning vaqt o'tishi bilan qanday shakllangani va o'zgarishini, jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy jarayonlar bilan qanday bog'liqligini tahlil qilish imkonini yaratadi. Shu tarzda, milliy manbalarni o'quv dasturlariga integratsiya qilish milliy musiqa ta'limining barqaror modelini yaratib, uni global musiqiy muhit bilan uyg'unlashtirish, ammo o'zining milliy ruhini yo'qotmaslik imkonini beradi [5;230].

Muvozanatli yondashuv: global pedagogik yondashuvlar ichida milliy o'zlikni saqlovchi global reja tuzish zarur — yangi o'qituvchilar treningi orqali milliy-globallik integratsiyasi. Globallashuv davrida milliy musiqa ta'limini rivojlantirish jarayonida muvozanatli yondashuv konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv milliy o'zlikni saqlash bilan birga, zamonaviy global pedagogik tendensiyalarni qabul qilish va ularni samarali tarzda uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. "Glocal" (global + local) model aynan shu integratsiyani amalga oshirish uchun qulay metodologik asos bo'lib, u o'quv dasturlarida milliy musiqaning o'ziga xos xususiyatlarini asrab qolgan holda, xalqaro musiqiy tajriba va metodlarni ham o'z ichiga oladi. Bunda eng muhim omillardan biri — yangi avlod o'qituvchilarini tayyorlashdir, chunki ular milliy va global bilimlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tushungan holda, talabalarga ikki darajadagi musiqiy savodxonlikni bera olishi kerak. Bunday treninglar nafaqat metodik ko'nikmalarni, balki madaniyatlararo muloqot, ijro mahorati, innovatsion texnologiyalarni qo'llash hamda zamonaviy pedagogik psixologiyani o'z ichiga oladi. Milliy-globallik integratsiyasi natijasida shakllanadigan ta'lim modeli yosh avlodda milliy madaniy identitetni mustahkamlab, ularni global musiqiy makonda faol va ijodiy ishtirok eta oladigan shaxs sifatida tarbiyalaydi. Shu tarzda, muvozanatli yondashuv nafaqat milliy musiqaning

davomiyligini ta'minlaydi, balki uni zamonaviy dunyo madaniy oqimlarida ham faol ishtirokchi darajasiga olib chiqadi.

Xulosa. Tahlil shuni ko'rsatdiki, globalizatsiya bosqichida milliy musiqa ta'limining qadri oshib bormoqda, chunki u madaniy identitetni shakllantirish va saqlashda barqaror pedagogik mexanizm hisoblanadi. Etnik musiqa orqali tarbiyalangan yoshlar o'z milliy merosini anglab, umumjahon musiqiy pedagogik kontekstda ham faol ishtirok etish imkoniga ega. Globallashtiruv printsipli musiqiy ta'limda global va milliy elementlar uyg'unligini ta'minlaydi, shuningdek, ijtimoiy barqarorlik va madaniy diqqatga sazovorlikni mustahkamlaydi. Shunday qilib, musiqa ta'limi global identitetni himoya qilish va boyitishda strategik vosita sifatida qadrlanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Koval T., Kaniuka L. (2025). The Role of Music Education in the Formation of Cultural Identity in the Modern World. *Journal of Curriculum and Teaching*, 14(1), 349–358.

2. (2025). Constructing Cultural Identity through International Collaboration in Ethnic Music Education within Multicultural Contexts. ResearchGate.

3. Robertson R. (1995). Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. In M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson (Eds.), *Global Modernities* (pp. 25–44). Sage Publications.

4. Yemini M., Maxwell C. (2020). Cosmopolitan nationalism. *British Journal of Sociology of Education*.

5. Kertz-Welzel A. (2020). A culturally sensitive internationalization of music education. In *In Search of a New Vision for the Global Music Education Community*.

GLOBALLASHUV DAVRIDA ETIKA VA MADANIYATLARARO KOMPETENSIYA: NAZARIY VA AMALIY JIHATLAR

Muxamedjanova Lalixon Ashuraliyevna – O'zbekiston Milliy universiteti Falsafa kafedrası professori

Annotatsiya. Ushbu maqolada globallashtiruv jarayonida etikaning zamonaviy talqini va uning madaniyatlararo kompetensiya bilan o'zaro bog'liqligi tahlil qilinadi. Madaniyatlararo kompetensiya turli madaniyat vakillari bilan samarali muloqot qilish, ularning qadriyat va urf-odatlarini tushunish hamda hurmat qilish qobiliyati sifatida izohlanadi. Tadqiqot etika va global axloqiy qadriyatlar uyg'unligining jamiyat taraqqiyotida, xalqaro hamkorlikni rivojlantirishdagi o'rnini ochib beradi.

Kalit so'zlar: etika, globallashtiruv, madaniyatlararo kompetensiya, axloqiy qadriyatlar, muloqot madaniyati.

Globallashtiruv davri insoniyat tarixida madaniy, iqtisodiy, siyosiy va axloqiy jarayonlarning o'zaro bog'lanishini tezlashtirdi. Turli xalqlar va madaniyatlarning muloqoti kengayib, shaxsdan yangi ko'nikmalarni talab qilmoqda. Bular orasida etika va madaniyatlararo kompetensiya alohida ahamiyatga ega. Etika - bu jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy me'yorlarning shaxs xatti-harakatida ifodalanishi

“Madaniyatlararo kompetensiya esa boshqa madaniyat vakillarining qadriyatlarini anglash, ularga moslashish va muloqotni samarali olib borish qobiliyatidir”[1].

Muhokama va natijalar. Kundalik hayotda axloq qoidalariga rioya qilish - etikaning eng asosiy ko‘rinishidir. Etika insonning axloqiy fazilatlarini uning kundalik faoliyatiga singib borganini ko‘rsatadi. Bu, avvalo, oddiy ijtimoiy muomalalarda - salomlashish, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat ko‘rsatish, jamoat joyida va oilada o‘zini tutish madaniyatida namoyon bo‘ladi.

Globallashuv davrida etika faqat milliy chegaralar doirasida emas, balki xalqaro muloqot madaniyatida ham ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda turli millat va madaniyat vakillari o‘rtasidagi aloqalar intensiv tus olmoqda, bu esa shaxsdan madaniyatlararo kompetensiyani talab qiladi. “Madaniyatlararo kompetensiya - bu turli madaniyat vakillarining qadriyat, urf-odat va xulq-atvor me‘yorlarini tushunish, ularga moslasha olish va muloqotda uyg‘unlikni saqlash qobiliyatidir”[2].

Bugungi kunda xalqaro hamkorlik, migratsiya, ta‘lim va turizm oqibatida madaniyatlararo muloqotning intensivligi oshdi. Bu jarayonda etika faqat milliy doiradagi tushuncha bo‘lib qolmay, balki xalqaro muloqot madaniyatining ajralmas qismiga aylandi. UNESCO (2013) hisobotida madaniyatlararo kompetensiya tushunchasi global dunyoda tobora muhim ahamiyat kasb etishi qayd etiladi. Bugungi kunda xalqaro hamkorlik, migratsiya, ta‘lim, turizm va axborot texnologiyalari oqibatida turli madaniyat vakillari o‘rtasida muloqot keskin ortib bormoqda. Shu sababli, etika faqat milliy qadriyatlar bilan chegaralanmay, balki xalqaro muloqot madaniyatining ajralmas qismiga aylanmoqda.

UNESCO konseptual doirada madaniyatlararo kompetensiyani quyidagicha tushuntiradi: Madaniy ong va tushuncha – boshqa madaniyatlarni, ularning qadriyatlari va dunyoqarashini anglash. Kommunikativ ko‘nikmalar – turli ijtimoiy-madaniy vaziyatlarda samarali muloqot qilish. Hurmat va bag‘rikenglik – xilma-xillikka ijobiy munosabat bildirish va o‘zaro hurmat asosida muloqot olib borish.

Axloqiy yondashuv – global miqyosda inson huquqlari, tinchlik, adolat va o‘zaro tushunishni qo‘llab-quvvatlash.

UNESCO ta‘kidlaganidek, madaniyatlararo kompetensiya nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki xalqaro tinchlik va barqaror hamkorlikni ta‘minlashda ham muhim omildir [3].

Nazariy ahamiyati: Mazkur tadqiqot globallashuv jarayonida etika tushunchasining qayta talqin qilinishini ilmiy asosda o‘rganishga xizmat qiladi. Bu jarayonda axloqiy qadriyatlar va madaniyatlararo kompetensiya nazariyalari integratsiyasi amalga oshiriladi. Habermasning kommunikativ harakat nazariyasi: Habermasga ko‘ra, insonlar o‘zaro muloqot jarayonida tushunish, kelishuv va hamkorlikka erishish uchun kommunikativ aqlni qo‘llaydilar. Bu yondashuv madaniyatlararo muloqotda axloqiy mezon sifatida xizmat qiladi. “Har qanday ijtimoiy harakat faqat strategik manfaatga emas, balki tushunish va kelishuvga asoslanishi kerak”[4].

Giddensning globallashuv nazariyasi: Giddens globallashuvni zamonaviy jamiyatlarning asosiy xususiyati sifatida izohlaydi. Uning ta‘kidlashicha, “globallashuv nafaqat iqtisodiy va siyosiy tizimlarni, balki axloqiy qadriyatlarni ham qayta shakllantiradi. Bu jarayonda turli madaniyatlar bir-biri bilan tez-tez to‘qnash keladi va o‘zaro muloqot ehtiyoji kuchayadi” [3].

Shu tariqa, Habermas va Giddens qarashlari integratsiyasi orqali globallashuv sharoitida etikaning yangi talqini yuzaga chiqadi. Bu yondashuv madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish, o'zaro hurmat va etik qadriyatlarni uyg'unlashtirish uchun konseptual asos yaratadi.

Tadqiqot natijalari xalqaro tashkilotlar, ta'lim muassasalari va diplomatik muhitda qo'llanishi mumkin. Xususan, xalqaro konferensiyalar, transmilliy kompaniyalar va onlayn hamkorlik platformalarida samarali muloqot strategiyalarini ishlab chiqishda foydalidir.

Tadqiqot quyidagi metodlarga tayandi:

- Nazariy tahlil - etika, axloqiy qadriyatlar va madaniyatlararo kompetensiya bo'yicha ilmiy adabiyotlarni o'rganish;

- Qiyosiy tahlil - milliy va xalqaro etika me'yorlarini solishtirish;

- Sotsiologik kuzatuv - madaniyatlararo muloqot jarayonlarini real vaziyatlarda kuzatish;

Globallashuv jarayoni zamonaviy ijtimoiy hayotning barcha sohalariga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, axloqiy qadriyatlarning shakllanishi va ularning amaliy qo'llanishida globallashuvning bevosita roli kuzatiladi. Bir tomondan, globallashuv axloqiy qadriyatlarning muayyan qismini universallashtirishga olib kelmoqda. Masalan, inson huquqlari, adolat, tinchlik va ijtimoiy tenglik kabi tamoyillar xalqaro miqyosda umumiy mezon sifatida e'tirof etilib, transmilliy huquqiy va axloqiy tizimlar tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda. Bu qadriyatlar xalqaro tashkilotlar, jumladan BMT va UNESCO kabi institutlar tomonidan targ'ib etilmoqda va ular global etik me'yor sifatida mustahkamlanmoqda.

Boshqa tomondan, globallashuv jarayonida milliy madaniyatlarning o'ziga xosligini saqlab qolishga intilishi ham sezilarli ahamiyatga ega. Har bir xalqning tarixiy merosi, diniy qarashlari, urf-odatlar va madaniy an'analari ularning axloqiy tizimini belgilab beradi. Shu bois globallashuv axloqiy qadriyatlarning yagona ko'rinishga kelishini emas, balki madaniy xilma-xillikni saqlagan holda umumiy etik tamoyillarni uyg'unlashtirishni taqozo etadi.

Natijada, bu ikki yo'nalish - universallashtirish va milliy o'ziga xoslik o'rtasidagi muvozanat madaniyatlararo muloqotda axloqiy qadriyatlarning ustuvor ko'rinishlarini belgilab beradi. Masalan, xalqaro hamkorlikda inson huquqlari va adolat kabi umumiy qadriyatlar asosiy mezon bo'lib xizmat qilsa, amaliy muloqot jarayonida milliy madaniyatlarning o'ziga xos etik qoidalarini inobatga olish zarur bo'ladi. Shu tarzda, globallashuv sharoitida axloqiy qadriyatlarning evolyutsiyasi nafaqat normativ-huquqiy jihatdan, balki madaniyatlararo kompetensiyaning ajralmas qismi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Axloq va odob bo'yicha meros hamda qadriyatlarning birlashib, yaqinlashib, o'zaro boyib borishi - taraqqiyot qonunidir [4]. Biroq bu jarayon qanchalik tez va keng amalga oshmasin, milliy axloqiy qadriyatlar butunlay birlashib, to'liq uyg'unlashib ketmaydi. Chunki millat mavjud ekan, unga xos bo'lgan ijtimoiy va ma'naviy fazilatlar uning axloqiy asosini tashkil etadi.

Etika qadimdan insoniy munosabatlarning tartibga soluvchi mexanizmi sifatida qaralgan bo'lsa-da, zamonaviy davrda u yanada kengroq mazmunga ega bo'lib bormoqda. An'anaviy talqinda etika — shaxsning ichki madaniyati va tashqi xulq-atvori uyg'unligini ifodalaydi. Bu uyg'unlik nafaqat individual darajada, balki

jamiyat miqyosida ham axloqiy me'yorlarning shakllanishi va barqarorligiga xizmat qiladi.

Globallashuv jarayonida etikaning mazmuni yangi qirralar bilan boyimoqda. Avval milliy an'ana va qadriyatlarga asoslangan axloqiy normalar yetarli bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda global ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlar natijasida xalqaro etik qoidalarini ham inobatga olish zarurati tug'ildi. Masalan, inson huquqlarini hurmat qilish, ekologik mas'uliyat, ijtimoiy adolat, tinchlik va bag'rikenglik kabi tamoyillar global etik me'yorlar sifatida e'tirof etilmoqda. Shu bois etika tushunchasi milliy chegaralardan chiqib, universallashtirilgan xususiyat kasb etmoqda. Madaniyatlararo muloqotda esa etika alohida ahamiyatga ega. Chunki turli madaniyat vakillari o'rtasidagi muloqotda etik me'yorlarning qaysi ko'rinishlari ustuvor bo'lishini aniqlash muhimdir. Bunda ikki tomonlama jarayon kuzatiladi:

Umumiy axloqiy tamoyillar — inson huquqlari, tenglik, o'zaro hurmat, tinchlik kabi global qadriyatlar muloqotning asosiy mezonini bo'lib xizmat qiladi.

Mahalliy axloqiy qadriyatlar — har bir xalqning madaniy o'ziga xosligi, urf-odati va diniy qarashlari inobatga olinishi lozim.

Shunday qilib, etikaning zamonaviy talqini global me'yorlar va milliy an'analar integratsiyasini o'z ichiga oladi. Bu integratsiya madaniyatlararo muloqotda uyg'unlikni ta'minlab, ijtimoiy adolat, tinchlik va o'zaro hurmatni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Madaniyatlararo kompetensiya zamonaviy kommunikativ jarayonlarning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u xalqaro muloqotning samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Byram tomonidan ishlab chiqilgan konseptual modelga ko'ra, madaniyatlararo kompetensiya besh asosiy komponentdan iborat bo'lib, ularning har biri shaxsning madaniy xilma-xillik sharoitida muloqot qilish qobiliyatini shakllantiradi.

Bilim – Shaxs boshqa madaniyatlar, ularning qadriyatlari, ijtimoiy institutlari, urf-odatlar va dunyoqarashi haqida bilimga ega bo'lishi lozim. Bu bilimlar muloqot jarayonida o'zaro tushunishni ta'minlaydi.

Tushunish - turli madaniy elementlarni qiyoslash, ularning o'xshash va farqli jihatlarini anglash, murosaga kelish imkonini beradi. Tushunish jarayonida shaxs nafaqat boshqa madaniyatni, balki o'zining madaniy identitetini ham chuqurroq anglaydi.

Munosabat – Bu komponent boshqa madaniyat vakillariga nisbatan ochiqlik, hurmat, bag'rikenglik va samimiylikni o'z ichiga oladi. Ijobiy munosabat bo'lmasa, hatto mukammal bilim ham samarali muloqotni ta'minlay olmaydi.

Ko'nikma – Shaxs turli madaniyatlararo vaziyatlarda samarali muloqot qilish, o'zini to'g'ri tutish, muammoli vaziyatlarni bartaraf etish ko'nikmalariga ega bo'lishi zarur. Bu amaliy qobiliyatlar nazariy bilimlarni hayotga tatbiq etishda muhim o'rin tutadi.

Refleksiya – Shaxs o'zining ham, boshqa madaniyatlarning ham qadriyatlarini tanqidiy tahlil qila olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Refleksiya orqali inson o'z pozitsiyasini qayta ko'rib chiqadi va muloqotda xolisona yondashuvni qo'llaydi.

Mazkur komponentlar bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, ular etika tushunchasi bilan uyg'unlashganda samarali xalqaro muloqot yuzaga keladi. Chunki axloqiy qadriyatlarni hurmat qilmasdan turib, madaniyatlararo kompetensiyani to'liq

shakllantirish mumkin emas. Boshqacha aytganda, etika madaniyatlararo kompetensiyaning asosiy negizi bo'lib xizmat qiladi.

Natijada, Byram modeli shaxsning nafaqat lingvistik yoki kommunikativ qobiliyatlarini, balki uning axloqiy va madaniy sezgirligini ham shakllantirishni nazarda tutadi. Shu bois, madaniyatlararo kompetensiyaning nazariy asoslari globallashtirish jarayonida universal etik tamoyillar bilan uyg'unlashgan holda insoniyatning barqaror muloqot madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. 4. Etika va kompetensiya uyg'unligi

Etika va madaniyatlararo kompetensiya uyg'unligi - milliy identitetni yo'qotmasdan, global hamjamiyat bilan muvaffaqiyatli integratsiyalashishning kafolatidir.

Amaliy misollar: Xalqaro biznes uchrashuvlarida o'zbekona salomlashish an'anasi bilan bir qatorda, hamkor madaniyatining muloqot qoidalariga moslashish ijobiy natija beradi. Bu madaniyatlararo kompetensiyaning amaliy ko'rinishidir.

Etika va madaniyatlararo kompetensiya globallashtirish dunyoda shaxsning madaniy, ijtimoiy va kasbiy muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biridir. Ularning uyg'unlashuvi milliy o'zlikni saqlash bilan birga, global hamkorlik imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Byram, M. (1997). Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon: Multilingual Matters.
2. UNESCO. (2013). Intercultural competence: Conceptual and operational framework. Paris: UNESCO.
3. Habermas, J. (2001). The theory of communicative action Boston: Beacon Press.
4. Giddens, A. (1999). Runaway world: How globalisation is reshaping our lives. London: Profile Books.

ALISHER NAVOIY FALSAFIY MEROSINING ILOHIY ASOSLARI

Norov Toji – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedراس professori, falsafa fanlari doktori

Annotatsiya. Ushbu maqola Amir Alisher Nizomiddin Navoiyning falsafiy qarashlarining ilohiy asoslari tahliliy tadqiqiga bag'ishlangan. Vaholanki mutafakkir yashagan davr ijtimoiy-ma'naviy muhit Islom dini zaminida shakllangan yuksak ma'naviyatga asoslanganligi uning falsafiy merosi mohiyatini belgilagan. Alisher Navoiy ma'naviy merosini o'rganishda har xil davr mafkuralari ham muhim o'rin tutgan. Uning merosida olam, odam, boshqa barcha mavjudodlar Ollohning irodasi bilan paydo bo'ladi yashaydi (mavjud bo'ladi) va yo'qlikka ketadi, faqat boqiy, mutlaq mavjudlik Ollohga xos degan qarash asosiy o'ringa qo'yilgan. Lekin, sho'ro mafkurasida din va u bilan bog'liq tushunchalar qoralangani sababli, mutafakkir asarlarining ma'naviy asosini tashkil qilgan ilohiyot bilan bog'liq boblari cheklangan yoki qisqartirib, haqiqiy mazmuni boshqacha talqin qilingan. Maqolada mutafakkir asarlarida o'z aksini topgan teran falsafiy qarashlarning mazmun-mohiyati bevosita va yorqin misollar orqali tahlil va xulosalar berilgan.

Kalit soʻzlar: Navoiy falsafiy merosi, falsafa, din, eʼtiqod, teologiya, qayyum, kasrat olami, vahdat, vujud, mafkura, zamon, makon, Haq, haqiqat, ilm, maʼrifat, ixtilof, jadal, azal, adam, abad.

Kirish. Amir Alisher Nizomiddin Navoiy yashagan davr diniy mafkura ustuvorlik kasb etgan boʻlib, u ayrim hollarda mutaassiblashgan tarzda davlat mafkurasiga aylantirilar edi. Mutaakkir aynan ana shunday jaholat mafkurasiga qarshi fikrlari bilan ajralib turadigan oʻrta asr daho faylasuflaridan biridir. Uning maʼnaviy merosi, zamon va makon chigʻiriqlaridan muvaffaqiyatli oʻtib, yashab kelayotgan barhayot umuminsoniy gʻoyalar tizimidan munosib oʻrin olgan. Vaholanki, uning insonparvarlik gʻoyalari va amaliy faoliyati oʻz davri saroy ayyonlari, siyosatchilari tomonidan xushlanmagan boʻlsa ham, ochiqchasiga xiyonat yoʻlini tutgan boʻlsalar ham oʻz aql-zakovati bilan bunday sinovlardan doimo muvaffaqiyat bilan oʻtardi. Biz uchun muhim jihati, mutaakkirning oʻz davri va ungacha boʻlgan davrlardagi olam, borliq, odam va jamiyatga doir falsafiy qarashlardagi mafkuraviy yondashuvlarda oʻta xolis, irfoniy-maʼrifiy, yaʼni ilmiy munosabatda boʻlganligidir.

Muhokama va natijalar. Alisher Navoiy maʼnaviy merosini oʻrganishda har xil davr mafkuralari ham muhim oʻrin tutgan. Masalan, shoʻro mafkurasida din va u bilan bogʻliq tushunchalar qoralangani sababli, mutaakkir asarlarining maʼnaviy asosini tashkil qilgan ilohiyot bilan bogʻliq boblari cheklangan yoki qisqartirib, haqiqiy mazmuni boshqacha talqin qilingan. Vaholanki, aynan (ana shu) boblarida mutaakkirning ontologiyaga oid qarashlari tizimining ilohiy bayoni oʻz aksini topgan edi. Misol uchun “Hayratul-abror”ning 1974 yilda Gʻ.Gʻulom nashriyotida chop etilgan nasriy bayonida [1;145], Navoiy davri musulmon Sharqi odobi va anʼanalariga xos boʻlgan asarlari avvalida, Allohga hamdu-sanolar, paygʻambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga naʼt va duoyi salovotlar, aziz avliyolarga duoyi xayrlar keltirilgan avvalgi 12 bobigacha boʻlgan qismi tushirib qoldirilgan.

Shuningdek, asarning Xoja Bahouddin Naqshbandga bagʻishlangan 21 bobi, iymonga bagʻishlangan (Avvalgi maqolot) 22 bobi, Islom dini mohiyatiga bagʻishlangan 24 bobi, soʻfiylik tariqatining yirik namoyondasi Ibrohim Adhamga bagʻishlangan 25 boblari tushirib qoldirilgan. Lekin, shoʻro davri mafkurasining taʼqib obʼekti diniy mavzu boʻlganligi bois Navoiy davrida, uning asarlarida ham tanqid ostiga olingan zolim podshohlar, adolatsiz vazirlar, ayniqsa, riyokor shayxlarni ayovsiz fosh etgan boblariga asosiy eʼtibor qaratilgan. Umuman, Navoiy ijodiy merosi va amaliy faoliyatiga feodal-klerikal, yaʼni feodal-diniy adabiyot vakili sifatida talqin qilishga urgʻu berilar edi [1].

“Saddi Iskandariy” dostonining 1978 yilda, Gʻofur Gʻulom nashriyotida chop qilingan nasriy bayonida ham shu kabi holni koʻrish mumkin. Xususan, asarning Alloh hamdi, paygʻambarga naʼtiga bagʻishlangan dastlabki 5 bobi tushirib qoldirilgan. Zero, xuddi aynan ana shu boblarida mutaakkirning borliq falsafasining asl mazmuni boʻlgan, ilohiyot falsafasi oʻz ifodasini topgan. Jumladan, dostonning birinchi bobida:

Vujud ahlining komi judung bila,
Kelib jud qoyim vujudung bila.
Vujudung qachon qilsa zohir qidam,

Bo‘lub borchashyo vujudi adam[2;7-34], degan genial panteistik falsafaga oid baytlar bilan boshlanadi.

Asarning 9-bobini nomlanishi va bobning avvali payg‘ambar na‘tiga bag‘ishlangan va “Aningdekki, anbiyoi mursal anjumani anjumig‘a Muhammad arabiy “ayni”din quyoshliq ayon bo‘ldi, salotini oliy xaylida dog‘i Shohi G‘oziy vujudi bojudidin hamul hol zohir bo‘lg‘ondin shammae zohir qilmoq xaladullohu mulkahu va sultonahu va a‘lo shonahu”[3;64-70] deb nomlangan bo‘lib, bobning nomi, “Oliy maqomlar orasida shoh G‘oziyning ham marhamatli vujudida shunday hol borligidan oz-moz so‘z yuritmoq; Xudo uning mamlakatini barqaror va shohligini abadiy qilg‘ay” deb tahrir qilinib, nasriy bayoni berilgan. Tabiiyki, matnda ham shunday “tahrirlar” bor [2;19-22].

Shuningdek, 20-23 bobgacha bo‘lgan Haq sifatlariga, adolatda Allohning hidoyatiga chorlov qismi ham tushirib qoldirilgan [3;155]. Olamni yaralishiga bag‘ishlangan 36-bobi ham tushirib qoldirilgan bo‘lib, shu bobda ham, koinotda, olamda borliqni boqiy javhari Haq sifati xususida gap borgan [3;123-253].

Vaholanki, bob shunday satrlar bilan boshlanadi:

Azal subhikim chekti Fayyozi Jud,

Bori ofarinishqa naqshi vujud [2;200-201].

Ya‘ni, azalda, olamni yaralish tongida o‘z saxovati bilan olamdagi hamma mavjud narsalarga o‘ziga xos vujud va shakl-shamoyil, rangu-surat bilan yaratdi. Zero, barcha narsaning vujudi Uning vujudidir.

Bizning nazarimizcha, sho‘ro davrida, Mir Alisher Navoiy asarlarida ularning nasriy bayonida ham dostonlarning ilohiyot qismi, ya‘ni mutafakkir asarlari falsafasining asosiy mag‘zini tashkil qilgan bo‘lib, ularni to‘liq yoki qisman tushirib qoldirish orqali, asarlarning haqiqiy mazmunidan chalg‘itish yoki umuman bebahra qoldirishdek katta g‘arazli maqsadlar qo‘yilgan. E‘tiborli jihati shuki, Navoiy asarlarining aynan shu tushirib qoldirilgan qismlari olam, koinot, borliq, olamdagi boshqa ashyolar, ularning paydo bo‘lishi ibtidosi va mavjudlik tarzi, intihosi (qiyomat – G‘arb falsafasida apokaliptik falsafa) [2] kabi ontologiyaga oid qarashlar tizimi edi.

Bunday qisqartirilgan holda chop etish, nasriy bayon qilish, “tahrir qilish” holi mutafakkirning “Layli va Majnun” dostoni qismatida ham bo‘lgan. Xususan, dostonning 1990-yil G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyotida chop qilingan nasriy bayonining, Olloh hamdi, payg‘ambarimiz na‘tiga bag‘ishlangan dastlabki beshta bobi, tarixda o‘tgan odil podshohlar, xalifalar madhiga bag‘ishlangan ettinchi va sakkizinchi bobi va ilohiyotga bag‘ishlangan ayrim boblar ichidan qisqartirilgan holda chop etilgan. Asarning birinchi bobida quyidagi olam va borliqqa oid quyidagi ilohiy talqinni ko‘ramiz:

Ey ilmingg‘a g‘ayb sirri ma‘lum,

Mavjudsen, o‘zga borchashyo ma‘dum [4;7].

Mazmuni: olamning g‘oyibona ya‘ni hamma sirlari faqat Senga ayon, inson ularni aqli bilan u sirlarni bila olmaydi. Faqat O‘zing mavjudsen, boshqa hamma narsa (ma‘dum) yo‘qlikka mahkumdur.

Navoiy olamni anglash muammosida va xususan dinda ma‘rifat ustuvor bo‘lishi tarafdori bo‘lgani holda, davr mafkurasi bo‘lgan toat-ibodatni haddidan oshib ketganida ma‘rifatga o‘rin qolmasligini “Nazm ul-javohir”da kinoyali tarzda shunday ifodalaydi:

Gar ma'rifat o'lsa chorasoz yaxshi,
Toat ko'pidan ma'rifat ozi yaxshi [5;157].

Bizning nazarimizcha, Navoiyning tabiatidagi yassaviylik suluki, naqshbandiya tariqatiga xos o'ta kamtarinlik alomati bo'lib, u o'ziga yuksak ilmiy yoki dindagi maqomlardan ko'ra, shunchaki, oddiy musulmon bo'lish va Islom dini talablarini to'liq ado etish tarafdori bo'lgan buyuk faylasufligining isbotidir [3].

Hozirgi davr possovet makonda marksistik falsafa majburiy o'rgatilganligi va klassik falsafa yutuqlari inkor etilgani hamda u qariyb bir asr davom etgani sababli, ko'pincha klassik falsafani ayniqsa, ilohiyot bilan mutanosiblashgan falsafani ko'pchilik faylasuflar tushunolmaganlari uchun "hazm" qilishlari qiyin kechmoqda. Lekin, mumtoz Islom falsafasi mazmunidan qisman xabardorlar bo'lganlar esa ko'pincha ortiqcha mutaassiblik tomon ketib qolayotirlar. Ko'p hollarda ilmiy-ob'ektiv tahlil va mushohada doirasidan chiqib ketish hollari yuz berayotir.

Bizningcha, borliq va boshqa falsafiy hamda shar'iy masalalardagi ixtiloflar muammoning hozirgacha, yuqorida aytganimiz kabi, uchlik prizmasi (ilohiy, dunyoviy, ilmiy) da tahlil qilib, xolis xulosa chiqarish zaruriyatini talab qiladi.

Qur'oni Karimda ham ilm olish va uni tarqatishga oid ko'p ko'rsatmalar uchraydi. Ushbu buyuk kalomning ilk nozil bo'lgan oyati ham aynan ilm olishga targ'ib – "O'qi!" chaqirig'i bilan boshlangan. Xususan, Qur'on so'zi ham arabcha "Iqro" – o'qimoq so'zidan olinganligi e'tiborga molik. Qur'oni karimda "ilm" so'zi turli shakllarda 768 marotaba ishlatilganining o'zidan ham dinimizda ilmning o'zni beqiyos ekanini anglash mumkin [4].

Navoiy insoniyatni hamma kulfatlardan faqat ilm-ma'rifat qutqarishiga da'vat qilgan dahodir. "Xamsat ul-mutahayyirun"da: "Kimki olimni hurmat qilsa, Meni (ya'ni Ollohn) hurmat qilgan bo'ladi" [7.7], degan Ollohiy kalomi bilan boshlanadi. "Nazm ul javohir"da esa: "ko'p toatdan oz ma'rifat yaxshi"[5.157] hikmati keltiriladi. Shuningdek, "Ilm (olimlar) majlisi – jannat bog'iga o'xshaydi"[7;173] deyilgan.

Alisher Navoiy umuman borliqqa, dunyoga bo'lgani kabi, din masalasida ham ma'rifiy, irfoniyl yondashganligi, asarlarining deyarli har sahifasida targ'ib qilganligi shunda. Uning "Sirojul mislimiyn", "Riselayi tiyr andoxtan", "Vaqfiya", "Nasoyimul muhabbat", "Ruhul quds" kabi asarlari aynan e'tiqodiy masalalar mohiyatiga qaratilgan.

Butun dunyoning boshqa xalqlari ilm-fan vositasida qushning ko'zini nishonga oladigan qurol-aslaha, boshqa qudratli texnik ixtirolar yaratayotgan bir paytda biz osmondan chalpak kutib, azoimxonlik qilib turishimiz qanchalik to'g'ri.

Pokistonning Islomobod tadqiqotlar markazi professori – Farrux Salimning musulmon dunyosi mamlakatlari taraqqiyotdan orqada qolib ketishining sabablari va tahliliy xulosalarida yorqin misollar va raqamlar musulmonlar ilmsizlik tufayli jaholatga ketayotganligi isbotlangan [5].

"Farhod va Shirin" dagi Abdulfavoris Shohg'arib Bahodirga nasihat bobida, shahzodaga ilm-ma'rifatga oshno bo'lish, saltanatning barqaror bo'lishi, kishi nomini manguga qoldirishi, Iskandarning olimlar bilan bamaslahat faoliyat olib borгани, o'zi ham olim bo'lgani, temuriy sulton Mirzo Ulug'bekni falakkiyot ilmi haqida, dunyoga ma'lum va mashhur yulduzlar jadvali "Zijji Kuragoniy" haqida katta ta'rif keltirgan. Aynan shu bobda Navoiyning shoh baytlaridan biri:

Erursen shoh — agar ogohsen sen,
Agar ogohsen sen — shohsen sen [8;360].

Ogohlik deganda, ilmlilik, ilm kuzgusidan qarash nazarda tutilgandir. Mirzo Ulug‘bek xususida “Majolisun-nafois” da ham ma'lumotlar bor .

Bizning nazarimizda, hozirgiga o‘xshab, mafkura kerak, mafkura kerak emas, degan mavhum, tasmol-tavakkal yondashuv bizni xuddi shu kabi mavhumlikka, oqibat mahdudlikka olib boradi. Agar, mafkura fikrlar, g‘oyalar, qarashlar majmuasi bo‘lib, ular yaxshilik sari yo‘naltirilgan va taraqqiyotga xizmat qilsa, unday mafkura kerak va zarur. Ba’zi totalitar mafkuralar kabi dogmatik va adolatsizlikka qaratilgan bo‘lsa, albatta uning ziyoni ko‘p bo‘ladi.

Aynan ilohiy manbaalarda dunyoviy manfaatlardan kechish va faqat e’tiqod, ruhoniylar masalalar insoniyat tafakkuriga singdirilganda komillik namoyon bo‘lib, hozirgacha bo‘lgan kulfatlar boshimizga tushmagan bo‘lardir.

G‘alati joyi shundaki, XX asrning birinchi yarmida bo‘lib o‘tgan ikkita jahon urushi oqibatida qariyb 100 000 000 dan ziyodroq insonning qirilib ketishiga olib kelgan Evropa siyosatdonlari haligacha o‘zlarini demokratiya fidoiysi deb da’vo qilib kelayotganligida deyish mumkin. Undanda yomon jihati shundaki, hozirgi kunlarda insoniyatning boshiga tushgan og‘ir kulfat – pandemik holat kelgan paytda ham yirik davlatlar o‘rtasida harbiy qudratini ko‘rsatish vositasida o‘z manfaatlari yo‘lidagi mafkuraviy janglar hech susaygani yo‘q.

Ilohiy manbaalar, mifologik asotirlarda insonlarning boshiga kulfatlar, ularning yomon niyatlari, yomon amallari, qilgan gunohlari oqibatida keladi degan aqidalar o‘z isbotini ko‘rsatib qolmoqda. Bu ma’noda insoniyatning gunohlari va ko‘radigan ko‘rgiligi ham ko‘p bo‘ladi deyish mumkin.

Alisher Navoiy hayotlik paytida nafaqat, o‘z qarashlari bilan faqat ijtimoiy-siyosiy, g‘oyaviy-falsafiy masalalarda kurashdi, uning faoliyatidagi murakkablik shunda ediki, faoliyatining falsafiy zamini til bilan bog‘liq muammo bo‘lganligini aytish muhim. O‘sha davr Xurosoni, faqat Hirotda, faqat saroy muhitida turkiy tilda so‘zlashilar edi. Qolgan barcha aholi forsiyzabon. Ana shunday murakkab vaziyatda Mutafakkir turkiy tilni buyuk til ekanligi isbotlay olishi, tasavvurga sig‘maydigan darajada qiyin edi. Navoiy o‘zi bashorat qilganidek uning nafaqat tirikligida, balki, o‘lganidan keyin ham asrlar davomida o‘zining mozori ham ta’qib qilinishi, ruhi chiqqirab qolishi darajada munosabatda qolib kelmoqda. Bu ham afsuski, mafkuraviy yondashuv natijasidir. Bunday noxolis mafkuraviy munosabatni u o‘zi bashorat qilib shunday deydi:

Buzuq qabrimni ko‘rgan o‘qchi do‘konig‘a o‘xshatgay,
Firoqing o‘qidin anda ko‘rib paykoni par har yoni [6]

Achinarlisi shundaki, XXI asrda, YuNESKO boshchiligida Navoiydek dahoning qabrini qayta ta’irlash uchun uni vayron qilinib, har xil bahonalar bilan qayta tiklashni paysalga solib kelayotir.

O‘zbekiston davlati va hukumatining Navoiy qabri va uning atroflaridagi inshootlarni qayta tiklash, obodonlashtirish uchun ajratilgan mablag‘ va sa’yi-harakatlarga qaramasdan, Afg‘oniston hukumati va YuNESKO, maqbara “Temuriylar davri arxitekturasiga mos emas” degan vaj bilan qurilish ishlarini to‘xtatib qo‘ygani [7].

O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2021 yil 31 mayda buyuk shoir va mutafakkir bobomiz Alisher Navoiy maqbarasini ta’irlash va tiklash, uning atrofini obodonlashtirish loyihasiga alohida e’tibor qaratdi.

Afgʻonistonning Hirot shahridagi Alisher Navoiy maqbarasi majmuasida qurilish va obodonlashtirish ishlarini amalga oshirish imkoniyatlarini oʻrganib chiqish vazifasi Prezidentimizning 2020 yil 19 oktyabrdagi “Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash toʻgʻrisida”gi Qarorida belgilangan edi [9].

Ushbu Qaror ijrosini taʼminlash doirasida mamlakatimiz mutaxassislari afgʻonistonlik hamkasblari bilan birgalikda maqbarani joyida oʻrgandi. Oʻrganishlar natijasida anʼanaviy meʼmorchilik, sanʼat va bezak elementlaridan foydalangan holda maqbarani taʼmirlash va tiklash loyihasi ishlab chiqildi [10]. Lekin, afsuski, Afgʻonistondagi hozirgi, birodarkushlik urushlari avjiga chiqqan vaziyatda, bu vazifa amalga oshiriladimi, agar amalga oshirilsa qachon boʻlishi hozircha gumon va armonligicha qoladi. Vaholanki, bu aynan Navoiyning armonlari edi.

Xulosa. Ulugʻ mutafakkir Alisher Navoiy falsafiy qarashlarining nazariy asoslari, uning falsafiy merosiga turli davrlarda boʻlgan munosabat va ularda muayyan davrning mafkuraviy muhitiga bogʻliqligi baholi qudrat tahlil qilindi. Navoiy falsafiy qarashlarining nazariy asoslariga bagʻishlangan birinchi paragrafida quyidagilar bayon qilingan:

- Alisher Navoiy falsafiy dunyoqarashi, tafakkuri shakllanishi xolis ilmiy-obʼektiv tarzda bayon qilindi;

- Navoiyning oʻzigacha boʻlgan davrlar falsafasi, qadimgi Misr, Bobil, boshqa arab xalqlari falsafasi, Hind, Xitoy, Yunon, Markaziy Osiyo falsafiy durdonalarining chuqur oʻrganganligi aynan shu manbalar uning falsafiy tafakkurini shakllanishi va takomilida xizmat qilganligi, bu jihatlar mutafakkir asarlarida oʻz aksini topganligi;

- Navoiy falsafiy, ontologik qarashlarining bosh manbasi – Islom dinining muqaddas manbasi hisoblangan – Qurʼoni karim, sahih hadislar va boshqa ular asosida yaratilgan ilohiy manbalar ekanligi;

- Islom olamining yirik dargʻalari, mashhur shayxlar, imomlar, hadisnavislar, tasavvuf tariqatlar va suluklar asoschilari merosidan bahramand boʻlganligi. Bu hol uning “Nasoyimul-muhabbat”, “Majolisun-nafois” kabi asarlarida oʻz aksining topganligi;

- Uning badiiy va falsafiy qarashlarida va ijodiy manba boʻlgan, oʻzining salaflari deb hisoblagan Sharq mumtoz adabiyoti dargʻalari, ulugʻ xamsanavislar - Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, zamondoshi va ustoz Abdurahmon Jomiylarning oʻrni beqiyos boʻlganligi va boshqa jihatlar bayon qilindi;

- Navoiy merosi, xususan, uning falsafiy qarashlari, uning asosini tashkil qilgan borliqqa oid qarashlari talqinida turli davrlar ijtimoiy-mafkuraviy muhitning taʼsiri xususida fikr yuritildi.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Alisher Navoiy. Hayratul-abror (nasriy bayoni) Gʻofur gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti, -Toshkent, 1974. –B.145.

2. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 11 t. Xamsa: Saddi Iskandariy. - Toshkent: “Fan”, 1993.

3. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 10 t. Xamsa: Sabʼai sayyor. -Toshkent: “Fan”, 1992. –B. 64-70.

4. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 9 t. Xamsa: Layli va Majnun. - Toshkent: “Fan”, 1992.

5. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 15 t. Nazm ul-javohir . -Toshkent: “Fan”, 1999.

6. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 14 t. Mahbub ul-qulub. - Toshkent: "Fan", 1998.
7. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 15 t. Xamsat ul-mutaxayyirin. - Toshkent: "Fan", 1999.
8. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 8 t. Xamsa: Farhod va Shirin. T.: "Fan", 1991.
9. O'zbekiston Prezidentining "Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to'g'risida" 2020 yil 19 oktyabrdagi Qarori. <https://president.uz/uz/lists/view/3905>
10. "Yangi O'zbekiston" gazetasi. 2021 yil 1 iyun. №110(366) soni.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA YOSHLARDAGI QADRIYATLAR MO'LJALLARINING TRANSFORMATSIYALASHUVI

Saidov Ulugbek Aripovich – O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi dotsenti, falsafa fanlari nomzodi, ANIQUE WORLD (YUNESKO-Gretsiya) professori

Annotatsiya. Mazkur maqolada muallif jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar sharoitida avlodlar almashinuvi jarayonidagi qadriyatlar mo'ljallarining transformatsiyalashuvini madaniy makonda folklorning bir qismi sanalgan "duo"lar misolida tahlil etadi. Barcha davrlar uchun o'ziga xos qadriyatlar mo'ljali namoyon bo'lib, uning o'zgaruvchanligi yoki davomiyligi albatta mavjud ijtimoiy-siyosiy va madaniy xususiyatlarga bog'liq bo'ladi. Hamma vaqt ham ishonchli manba yoki ma'lumotlar bazasining yetishmasligi, tadqiqotchidan o'ziga xos metodologik yondashuvlarni izlab topishni talab etadi. Axborotlashgan jamiyatda qadriyatlar mo'ljallarining transformatsiyalashuvini aniqlashda mahalliy sotsiologik tadqiqotlarda shu paytgancha e'tibor qaratilmagan o'ziga xos yondashuv, ya'ni "duo"larda qadriyatlarning yoshlar dunyoqarashiga ta'sir o'tkazuvchi omillar tahlil etildi. Istiqbolda madaniy antropologiya va din sotsiologiyasidagi nazariy-metodologik yondashuvlarni ifodalashda mazkur yondashuvning ahamiyati alohida o'rin tutishi mumkin.

Kalit so'zlar: qadriyatlar mo'ljali, yoshlar, avlodlar, duolar, folklor, identiklik, ijtimoiy xotira, madaniyat, axborotlashgan jamiyat.

So'nggi 20 yil ichida o'zbek jamiyatshunoslari ijtimoiy-madaniy xususiyatlar to'g'risida "bot-bot" yozishadigan bo'ldi. Biz ushbu maqolamizda mazkur muammoning miqdori va tahliliga to'xtalib o'tishni lozim topmadik. Ammo ilgari surilgan mavzu yuzasidan ijtimoiy-madaniy hodisalarning o'zagi hisoblangan "qadriyatlar mo'ljali" va uning yoshlar hayotida tutgan o'rni va ahamiyatiga to'xtalib o'tishni muhim, deb hisobladik. Har qanday madaniyatning jamiyatdagi o'rnini alohida ahamiyat kasb etuvchi inson hayotidagi xotiraning tutgan roli bilan qiyoslasa bo'ladi. O'zgacha ta'riflaydigan bo'lsak, ijtimoiy-madaniyat o'zida kishilarning o'tmish xotiralari bilan bog'liq an'analarni bugungi kun talablari bilan qamrab oladi. U shuningdek, jamiyat a'zolaridan o'z atrofini o'rab turgan atrof-muhitni qanday qabul qilish, baholash va tasvirlashni talab etib, uning hulq-atvorini shakllantiradi. Demak, madaniyat bir tomondan kishilarning o'zlari tomonidan yaratilgan an'analarga orqali shakllanib borsa, ikkinchi tomondan u sotsiumda a'zolarga nisbatan "qanday

bo‘lish kerakligi va lozimligi” to‘g‘risidagi munosabatlarni singdirib boradi. Bu xususan biz G.Triandisning ijtimoiy madaniy omillarning inson hulq-atvoriga ko‘rsatadigan ijtimoiy me‘yorlarni belgilovchi sindromlar to‘g‘risidagi qarashlarini havola etamiz. G.Triandisning fikriga ko‘ra ushbu madaniy sindromlar to‘rtta holatda namoyon bo‘ladi:

- *Murakkablik*: ayrim madaniyatlar o‘zining tashkil etilishiga ko‘ra boshqalaridan ancha murakkab;

- *Individualizm*: ba‘zi bir madaniyatlarda hayot tajribasi asosan alohida ahamiyat kasb etadigan individlar hisobiga tuziladi;

- *Jamoaviylik*: qaysidir bir madaniyatlarda subyektiv hayotiy tajriba bir yoki bir nechta jamoalar, xususan oila, qabila (jamo), diniy guruh, etnos yoki butun bir mamlakat atrofida tashkil topgan bo‘ladi;

- *Jipslilik (yoki o‘zaro bog‘liqlik)*: ba‘zi madaniyatlarda ko‘plab me‘yor va qadriyatlar, cheklangan miqdordagi hulq-atvor mavjud bo‘lib, ayrim holatlarda bir qadar erkinlik mavjud bo‘ladi [1-20;].

Ijtimoiy-madaniyat hulq-atvoriga nozik harakatlar bilan ta’sir o‘tkazadi. Biz uchun muhimi – bu mavjud ijtimoiy xususiyatlarining qadriyatlar mo‘ljallaridagi ahamiyatini ko‘rsatib berish sanaladi. Avval xarakter to‘g‘risida ma’lumot berib o‘tsak. Bixeviorizm tarafdorlari xarakter timsolida xulq-atvor belgilarini ko‘radilar, yoki individ xarakterini xulq-atvorda belgilab beradilar. Boshqa bir tadqiqotchilar, xususan U.Makdaugall, R.Gordon va E.Krechmerlar “xarakter elementlari tug‘ma bo‘lib, dinamik xususiyatga ega”, deb hisoblaganlar [2]. Ammo, Z.Freyd ta’limotiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, u xarakterni bevosita xulq-atvor bilan bog‘lab, uni o‘z davri olimlariga nisbatan chuqur tadqiq etadi. Ramzli interaksionizm nuqtai nazaridan olib qaraydigan bo‘lsak, xulq-atvor belgilari va xarakter belgilari o‘zaro chambarchas dinamik jihatdan bir-biriga bog‘liq bo‘lib, ularni tasvirlash uchinchi shaxs tomonidan amalga oshiriladi. Z.Freyd nazariyalarida aynan shu omil ustuvorlik qiladi. Jumladan, xulq-atvor belgisini namoyon etuvchi “jur’at” erkinlik, yoki inson hayotini ifodalash uchun ma’lum bir qarama-qarshilikni namoyon etadi. Agar biz jur’at orqali qaysidir bir motivatsiyani his etmoqchi bo‘lsak, unda xarakterning o‘jarlik yoki qaysarlik belgilarini kuzatish mumkin.

XXI asr o‘z o‘zgaruvchanligi bilan insoniyatning butun bir ijtimoiy hayoti, turmush tarzi, kundalik hayoti, ong va tafakkuri, dunyoqarashi hamda mentalitet va identiklik masalalarining transformatsiyalashuviga ta’sir o‘tkazmoqda. Asr boshida tadqiqotchilar tomonidan ko‘p ishlatiladigan “o‘zgaruvchan jamiyat” atamasi bugungi kunda kam qo‘llanilmoqda. Uning o‘rnida “jamiyatning transformatsiyalashuvi”, “innovatsion jamiyat”, “axborotlashgan jamiyat”, “jamiyatning globallashuvi” kabi atamalardan keng foydalanilmoqda. Bizningcha, bugungi kundagi Markaziy Osiyo sharoitida “o‘zgaruvchan jamiyat” atamasidan tadqiqotchilar me‘yor darajasida foydalanishlari, yoki “davra suhbatlari” o‘tkazishda bosh mavzuga olib chiqishlari foydadan xoli bo‘lmaydi.

Yoshlardagi qadriyatlar mo‘ljallarining eng asosiy ko‘rsatkichlaridan biri, ularning diniy munosabatlardagi ishtirokida o‘z ifodasini topadi. Zamonaviy jamiyatdagi O‘zbekiston yoshlarining diniy ong va hulq-atvordagi ijtimoiy xususiyatlarini tushunish yoki anglash ma’lum ma’noda qarama-qarshiliklardan tashkil topadi. Bir tomondan, jamiyatda islom dini va uning ta’limoti bilan bog‘liq

faoliyat oshib borsa, ikkinchi tomondan, dunyoning globallashuvi natijasida diniy qadriyatlarga nisbatan noaniqlilik, hamda sekulyarizatsiyaga oid qarashlar mavjudligi kuzatiladi. Shu boisdan ham axborotlashgan jamiyatda yoshlardagi zamonaviy qadriyatlar mo'ljallarining transformatsiyalashuvida turli xil ziddiyatli munozara va baxslar paydo bo'ladi. "Qadriyatlar mo'ljali individning ijtimoiylashuv va ijtimoiy moslashuv jarayonlarida orttirilgan, shaxslararo tuzilmaning hayotiy tajribasiga jamlangan ichki (dispozitsion) element hisoblanadi. U shaxsning o'zi tomonidan qaysidir bir ramkaga solingan ma'lum qadriyatlarni qabul qilib olishida qaysidir muhimlik (ma'lum bir shaxs uchun muhim bo'lgan)ni ko'rsatishda ahamiyat kasb etuvchi, ammo ahamiyatsizlik (ahamiyatsiz)ni ifodalovchi bilan uni qabul qilmaslik o'rtasidagi chegaralarni mavjud ijtimoiy hayotning yakuniy tom ma'nodagi asosiy maqsadlari sifatida qabul qilinadi. Shuningdek, ushbu dixotomiya qadriyatlar mo'ljalini amalga oshirishning maqbul vositalarini belgilaydi" [3-256;].

2019 yili boshlangan COVID-19 Pandemiya, keyinchalik global makonda urush o'choqlari maydonining kengayib ketishi va mazkur manzaralarning axborotlashgan jamiyatda asosiy baxs makoniga aylanishi o'zbek jamiyatining ham e'tiboridan chetda qolmadi. Mamlakat kundalik hayoti va turmush tarzida kutilmaganda yangicha mazmun kasb etuvchi qadriyatlar mo'ljali va identiklikning transformatsiyalashuvi vujudga keldi. Tabiiyki bundayin keskin o'zgaruvchanlik hamda mobillashuvda 2016 yilning so'nggi dekadasi sodir bo'lgan davlat va hukumat boshqaruvidagi siyosiy o'zgarishlarning ham ta'siri sezilarli bo'ldi.

So'nggi yillarda O'zbekiston sharoitida qadriyatlar mo'ljaliga oid yirik hajmdagi jiddiy sotsiologik tadqiqotlar kuzatilmadi, mavjud tayyorlangan ilmiy ishlar va yozilgan maqolalarda esa MDH doirasidagi tadqiqotlarga hamohang fikr-mulohazalar ko'p uchraydi. Talabalarga ma'ruza o'qish, telegramm guruhlar va ijtimoiy tarmoq sahifalariga a'zo hamkasblarimizdan "o'zbek xalqining bugungi kundagi 10 ta qadriyatlarini sanab bering" qabilidagi savollar bilan murojaat qilinganda, o'zimiz kutgan javoblarni ololmadik. Insonning hayoti va faoliyati davomida ma'noli yashashi uchun quvonch ulashuvchi barcha manzaralar oxir-oqibatda qadriyatga aylanishi mumkin. Qadriyat atamasi va uni shakllantiruvchi g'oyalar bir qarashda o'zaro hamohang mazmun kasb etayotgandek bo'lishi mumkin, lekin, u aslida bunday bo'lolmaydi. Qachonki, g'oya o'zining betaraf (neytral) mazmun kasb etishi (turli mazmundagi mafkuraviylikdan holi)dan tashqari, uni amalga oshirishga bo'lgan umuminsoniy istakni ham o'zida mujassam etgan taqdirda qimmatli mazmun kasb etishi mumkin. Lekin, paradoksli, ya'ni bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi holatlar turmush tarzimizning qismi sifatida paydo bo'lib, nimagadir erishganimizda, u biz uchun o'z ahamiyatini yo'qotib qo'yishi va unga bo'lgan qiziqishimiz birdan unutilishi mumkin. Qadrli, yoki qadriyatga aylangan voqe'lik esa, aksincha, namoyon bo'lish bilan o'zidagi munosib sifatlarni yo'qotmaydi, u istiqbol uchun ishonchli ko'rinadi, ijtimoiy hayotning har bir yangilangan jabhalarida harakatlarni ro'yobga chiqishi, amalga oshishi uchun yuksak tuyg'u, yoki kechinmaga aylanib boradi. Shunday bo'lsa-da, qadriyatlar mo'ljalini amalga oshirishda jamiyat tomonidan ma'lum darajadagi o'ziga xos yondashuvlar amalga oshirilib boriladi. Ba'zida, u to'liq ilmiy mazmun kasb etishni talab etadi. Shu boisdan, OAV ma'lumotlari, universitetlarning ilmiy konferensiya va seminarlaridagi munozara va davra suhbatlarida yoshlarning qadriyatlar mo'ljaliga oid ko'tarilayotgan masalalar hamma

vaqt ham ayni haqiqatga mos tushavermasdi. Yoshlarning qadriyatlar mo'ljali fokusini aniqlash uchun o'ziga xos yondashuvlarga ehtiyoj seziladi.

Yuqorida ta'kidlaganimiz, COVID-19 Pandemiya qadriyatlar mo'ljallarining o'zgarishida sezilarli rol o'ynadi. Milliy hamda fuqarolik identitliklari fonida diniy identitlikning roli qadriyat va e'tiqod ramzi sifatida yuqori tezlikda oshib bordi. Tabiiyki, pandemiya juda ko'p ijtimoiy muammolar bilan birgalikda, kutilmagan o'limlarni ham taqdim etdi. O'limlar darajasining pandemiya sharoitida oshib ketishi ham diniy identitlikning ustuvorligini oshishiga zamin yaratdi.

O'zbeklar qadriyatlari bilan bog'liq ma'lumotlarni o'rganish jarayonida, asosan turli xil tadbir va marakalarning ahamiyati alohida o'rin tutadi. Har qanday diniy, milliy, shuningdek kundalik hayotdagi eng oddiy tadbir, maraka, faoliyatning boshlanishi va yakuni "duo" o'qish bilan alohida mazmun kasb etadi. Bizningcha, Markaziy Osiyoning turmush tarzi bir-biriga yaqin beshta musulmon mamlakatlari aholisi ijtimoiy-madaniy hulq-atvorida bu holat oddiy norma hisoblanadi. Yoshlarning qadriyatlar mo'ljali nimalarda o'z ifodasini topishi mumkin, degan savolni o'z oldimizga qo'yar ekanmiz, bevosita kuzatishlarimizda duolarning o'zbek yoshlari qadriyatlar mo'ljali olishdagi zamonaviy xususiyatlari qaysidir darajada o'z o'rnini topishi mumkinligi guvohi bo'lish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Триандис Г.К. Культура и социальное поведение. М.: "Форум", 2007. – С. 20;
2. Хинси Л.Э., Шацки Дж. Психиатрический словарь (Hinsie L.E., Shatzky J. Psychiatric Dictionary. N.Y.: Oxford University Press, 1940);
3. Мухин А.А. Поколение 2008: наши и не наши [Текст] / А.А.Мухин. – М.: Изд-во Алгоритм, 2006. – 256 с.;
4. Дилтей В. Введение в науки о Духе. М.: 2000. –С. 73.

FALSAFA VA DIN MUTANOSIBLIGI MASALASIDA AHMAD TOSHKO'PRIZODA YONDASHUVI

Ergashev Urolbek Berkinovich – TIFT universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix" kafedrası (PhD) dotsenti v.b., Ijtimoiy ma'naviy tadqiqotlar instituti (DSc) mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Toshko'prizoda falsafaga nisbatan idealistik pozitsiyada turib realistlarga qarshi chiqqan bo'lsada, uning qarashlarida falsafa va din bir-biriga hech qachon muxolif sifatida ko'rilmagan. Mazkur maqolada Toshko'prizodaning qarashlarida falsafa va din o'rtasidagi mutonosiblik ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Toshko'prizoda, falsafa, din, "Mavduot al-Ulum", ilmlar tasnifi, islom ilmlari, nazariy falsafa, amaliy falsafa, ilm-fan, bilim.

Mashhur ensiklopedik olim, XVI asr musulmon olamining yirik vakili bo'lmish Isomiddin Ahmad Toshko'prizoda o'z falsafiy ta'limotlarida falsafa, ilm va ta'lim-tarbiyaning mazmun-mohiyatini to'liq ochib bermagan bo'lsada, uning falsafiy merosida ilmning qadr-qimmatini, fazilati, ustoz va shogirdlarning ma'naviy-axloqiy majburiyatlari, muhim vazifalari to'g'risida batafsil axborot berilgan. Shuning uchun,

uning falsafasidagi asosiy boshlang'ich nuqta, Allohning roziligini olish uchun inson va jamiyatga foydali bo'lish deb ta'kidlash mumkin.

Mutafakkirning fikricha, hech qaysi ilm, fan nuqta'i nazaridan to'la o'zlashtirilgan hisoblanmaydi. Bu bir nechta jihatlariga bog'liq. Agar kishi ma'lum bir ilmni o'rganishni boshlasa, unga yaqin bo'lgan yana 6 ta ilmni tushuna olishi zarur. Agar tushana olmasa, bu ilm o'sha odam uchun o'zlashtirilmagan ilm hisoblanadi. Falsafa bilan shug'ullanadigan insonlarning aksariyati shunday. Haqiqat yolg'ondan shikoyat qila olmaydi [1;22]. Mutafakkirning ushbu g'oyasi tanqid etishga majbur qiladi. Chunki nafaqat falsafada, balki boshqa ko'plab fanlarda ham ilmga nomzodlar bunday miqdordagi ilmlarga ega bo'lishlari mumkin emas. Shuning uchun bu o'lchov unchalik to'g'ri ko'rinmaydi, ikkinchidan, odamlarga zarar yetkazadigan, ularni vahimaga tushiradigan sehr-jodu, fol ochish amaliyoti ham o'zlashtiriladigan ilmlardir.

"Ilm jaholatga dushman. Undan zararlanish ehtimoli yo'qdir", deb aytgan Toshko'prizodaning fikricha: Ilm-fan kamtarlikni talab etadi. Har ilmning bir sharafi bordir. Ushbu sharaf uning samaradorligi va dalillarining mustahkamligi tufaylidir. Birinchisi diniy ilmlar, chunki ularning samarasi abadiy hayotdir. Shuning uchun bu hayotning oxiri yo'q. Shuning uchun bu ilm boshqalaridan ko'ra sharaflidir. Ikkinchisi tibbiyot ilmi. Buning samarasi tanadagi hayotdir. Bu hayot esa o'lingacha mavjud. Alloh va uning farishtalari, muqaddas kitoblari va payg'ambarlari haqidagi ilmlar samaradorligi jihatidan eng sharaflisidir. Chunki bu ilmlarning mevasi insonning baxt-i, saodati va mangu yo'lidir. Ma'rifatulloh – bu g'oyalarning eng afzali va inson baxt-saodatining boshidir. Ushbu ilm hurdir. Bu ilm boshqa narsaga xizmat qilmaydi. Qolgan barcha ilmlar uning xizmatidadir [2]. Ko'rinib turibdiki, mutafakkir insonlarning faqat bu ilm bilan chegaralini qolishini nazarda tutmagan. Chunki Toshko'prizoda "oyoqlar qo'llarning harakatiga yordam bermaydi", deya o'z fikrini asoslashga harakat qiladi. Allohni bilish va uni sevish qalbda uzluksiz va nuqsonsiz bo'lgandagina foydali bo'ladi. Qalbda paydo bo'ladigan bu jihat "iymon" deb ataladi va u ishonch degani. Biroq, Islomning ilm-fan an'alarida bilim oxir-oqibat haqiqiy mavjudlik va haqiqatni bilish, unga erishish uchun egallanadi. Mutafakkirning fikricha, bu ham Allohdir.

Islom haqidagi ilmlarni iymon bilan bog'lagan Toshko'prizoda, nazariy falsafa haqida quyidagicha fikrni bayon qiladi: "Ma'lumki, nazariy falsafadagi tadqiqotlar bu olamdan tashqaridagi hamda zamin darajasidagi materiyadan xoli bo'lgan borliq ustida olib boriladi. Yoki bu olamdan tashqarida mavjud bo'lgan, ammo materiyaga ega bo'lmagan borliqda amalga oshiriladi. Yoki ham olamdan tashqarida, ham shu zaminda materiyaga ega bo'lgan borliqda amalga oshiriladi". Mutafakkir nazariy falsafasini uch qismga bo'ladi. Birinchi qism, ilohiyot mavzusini qamrab olgani uchun "Ilmi iloh" (metafizika), ikkinchi qism, mantiqdan ustun qo'yilgan "Ilmi riyoziyot"dir, Uchinchi qism, ob'yektlarning tuzilishini o'rganganish bilan bog'liq bo'lgani uchun "Ilmi tabiiy" deb ataladi. Aristoteldan farqli ravishda Ahmad Toshko'prizoda "Mavduot al-ulum" asarida nazariy falsafani tasnif qilishda unga matematika ilmini ham qo'shimcha ravishda kiritgan.

Toshko'prizoda, hikmat – "donolik" (falsafa) so'zining eski ma'nosini yo'qotishini ma'qullamagan. "Alloh xohlagan kishiga hikmat beradi. Kimga hikmat berilgan bo'lsa, demak, unga ko'p xayrlik berilgan. Buni aql sohiblaridan boshqasi anglab yetmaganlar" [3;162], deb aytib o'tgan. Toshko'prizodaga ko'ra, insonning

hikmat (falsafa)dan bir soʻz oʻrganishi uning uchun bu dunyodan va undagi narsalardan koʻra afzalroqdir. Falsafa va ilohiyot ilmlari bir-birini toʻldiradi. Ular oʻrtasida ziddiyat yoʻq. Mutafakkir Idris alayhissalomni barcha hikmatlarning (falsafaning) ustozlari sifatida qabul qiladi. Uning soʻzlariga koʻra, Alloh Idris alayhissalomga paygʻambarlik va hikmat bilan birgalikda yulduzlar ilmini ham bergan. 72 tilda soʻzlasha olgan Idris alayhissalom Germes yoki Geramis deb nomlandi. Yunonlar ham uni Ermis deb aytishgan.

Olimning talqinicha, dunyoviy ilmlar bilan diniy ilmlar oʻrtasida ixtilof yoʻq, chunki ular bir-birlarini toʻldirib turadilar [4;13]. Falsafiy fikr yuritishning boshlanishini Idris paygʻambarga taqagan Toshkoʻprizoda, hikmat sultonlari deb Suqrot, Aflotun va Aristotel kabi faylasuflarni zikr etmoqda. Koʻrinib turibdiki, Toshkoʻprizoda falsafaning vujudga kelishini paygʻambar bilan bogʻlagan.

Toshkoʻprizoda “Mavduot al-ulum” asarida falsafa fani dargʻalarini (sultonlarini) sanab oʻtar ekan bu toʻgʻrisida quyidagilarni taʼkidlab oʻtadi: “Maʼlumki, falsafa sultonlaridan biri Aflotundir. U Yunonistonda falsafa fani mutafakkirlarining ustozidir”. Mutafakkirning fikricha, Aflotun oʻz donishmandligini Pifagor va Suqrot dan olgan. Aflotunning shogirdi Aristotel ham falsafa ustozlaridan biridir. Aristotel ismining maʼnosi hikmatni sevuvchi, fozil, komil deganidir. Uning oʻlimidan keyin shahar aholisi ogʻir qaygʻuga botganlarida, ular Aristotel qabriga yigʻilib, oʻzlarning dardlarini aytib qalblarini yengillashtirar edilar. Chunki ular bu qabrning inson tafakkurini tuzatishiga va fikrlarini kuchaytirishiga ishonar edilar. Toshkoʻprizoda musulmon faylasuflari orasida ustoz sifatida Abu Nasr Forobiyni eʼtirof etib, uning falsafa fani oldidagi xizmatlarini yuksak ekanligini taʼkidlab oʻtgan.

Mutafakkirning fikriga koʻra, “insonlarning bir jamoaga (jamiyatga) birlashib yashashlariga majbur qilgan asosiy sabab bu borliqdagi muhtojlik (ojizlik)dir. Turli fitratdagi insonlar hayot uchun oʻz ehtiyojlarini qondirishda bir-birlariga muhtojdir. Chunki, Alloh insonlarni turli feʼl-atvorli qilib yaratganki, ular bir-birlarining ehtiyojlarini qondira bilsinlar” [5;55]. Toshkoʻprizoda bu fikridan anglashiladiki, xudo insonlarni turli tabiatli qilib yaratgan. Yaʼni ham qobiliyatli, ham qobiliyatsiz, ham uqimishli, ham uquvsiz, ham boy, ham kambagʻal, ham hunarli, ham hunarsiz, ham tadbirli, ham tadbirsiz insonlar yaratildiki, ular oʻzlarida yoʻq qobiliyatlarni toʻldirish uchun boshqa bir insonga ehtiyoj sezadi. Agar xudo barcha insonlarni yetuk qilib yaratganida edi, ular hech qachon bir jamiyat boʻlib yashay olmasdilar. Barcha insonlar tabiatida u yoki bu koʻrinishda turli nuqsonlar mavjudligi sabab ular hayot sinovlarini oson yengib oʻtishi uchun bir jamiyat boʻlib birlashishga majburdir.

Toshkoʻprizodaning fikricha, olimlar doimo rioya qiladigan asosiy vazifa – Allohning roziligini olish, uning buyruqlari va taqiqlariga muvofiq yashash, bilimlarni boshqalarga ham ulashish, xalqqa boshchilik qilish, jamiyatda ilmi insonlar sonini koʻpaytirishga va johil, kambagʻallarni kamaytirishga harakat qilishi lozim. Olimlar odamlarga Allohning dinini va Rasulining (s.a.v.) sunnatlarini tushuntirib, ularga toʻgʻri va egri yoʻlni, harom va halolni koʻrsatishi, yomon yoʻllarga kirib qolishiga yoʻl qoʻymasligi kerak. Allohga isyon koʻtargan, xato va gunohlarga qoʻl urgan, turli xil jazolarga tortilgan bandalarga yordam berib, ularni ibodat va itoat qilishga, farz va sunnat amallarni bajarishiga yordam berish Allohning huzuridagi eng buyuk ibodatdir.

Faylasuf mumtoz Islomning ilm an'analarida bo'lgani kabi, mavjudlikni anglash nuqtai nazaridan insonni yerning xalifasi deb biladi. Unga ko'ra, insonning xalifaligi ilm orqali ma'no topadi. Chunki insonni inson qiladigan asosiy xususiyatlardan biri bu ilmdir. Siz odamlarni bilish orqali Rabbingizni tanib, Uning roziligini olishingiz va "saodat-i abadiy" bo'lishingiz mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ilm odamlarni haqiqiy insonga aylantiradigan eng muhim vositadir. Ilm baxtning boshi va davlat hokimiyati poydevoridir. Ilmdan boshqa narsa odamlarga qadr-qimmatni bermaydi. Garchi dunyoda juda ko'p turli xil mavjudotlar bo'lsa-da, ular inson xizmatiga berilgan yoki uning nazorati ostidadir. Buning sababi ular son jihatidan juda ko'p va lekin kuchga ega emas. Chunki odamlar nutq, aql va bilimga ega. Bu yerda faylasuf inson alohida mavqega faqat nutq, aql va bilim orqali erishish mumkinligini xulosa qilmoqda. Zero, real olamda faqat insongina tafakkur qilish imkoniga ega ekan, u boshqa mavjudotlardan ustun turishi, faqat ezgu maqsadlar sari intilishi lozim.

Mutafakkir falsafani o'rganishni muayyan shartlarga bog'laydi. Bu boradagi qarashlarini asoslash uchun u o'zining "Mavduot al-Ulum" asarida qadimgi yunon faylasuflarining ta'limotlarini ilgari surgan. Masalan, fanni o'rganish shartlarini bayon qilar ekan, u shunday deydi: "Zenon dediki, Aristoteldan eshitdim, u aytdiki, ustozim Aflotundan eshitdim. U dohiy ustozu Suqrotidan eshitgan, aytar ediki, falsafani o'rganishga qat'iyatli va intilgan har bir kishi toza qalbli bo'lib, dunyo lazizatlarini tushunishga loyiq bo'lar. Ilmga bo'lgan muhabbati bir martabadir.

Toshko'prizoda ilmning ahamiyatini ifoda etar ekan, u o'z qarashlarini tasdiqlash uchun shunday deydi: "Darhaqiqat, Aflotun aytadiki, hech qanday yomon ilm yo'qdirki, johillik undan ham yomon bo'lmasin". Bilimga ega bo'lgan odam boshqa birovdan minnatdorchilikni kutmaydi, degan fikrini mustahkamlash uchun Aflotunning quyidagi so'zlarini keltiradi: "Aslida, Aflotun aytgan: Sening olim ekanliging o'zinga zarar yetkazishiga yo'l qo'yma. Ya'ni, sen biliming borligi uchun olim bo'lsang, odamlarning bilmasligi senga zarar bermasada, lekin alam chekasan". Faylasuf jamiyat taraqqiyotida ilmning o'rni va ahamiyatini juda muhim deb hisoblagan. Darhaqiqat, ilk davlatchilik tuzilmalarining paydo bo'lishidan boshlab to bugungi kungacha bo'lgan davrlarda vujudga kelgan yuksak sivilizatsiyalar faqatgina ilm-fan tufayligina shakllangan.

Mutafakkirning so'zlariga ko'ra, falsafa – yunon faylasuflarining asarlari tarjimasi orqali Islom olamiga kirib kelganidan keyin, musulmonlar orasida ham kuchli faylasuf va sharhlovchilarning yetishib chiqishiga sabab bo'ldi. Bularning eng ilg'orlari – Forobiy va Ibn Sinodir. Garchi falsafa ayrim davrlarda shariatga muxolif sifatida ko'rilgan bo'lsada, vaqti-vaqti bilan Sharq madaniyatida o'zining eng yuqori mavqeini egallab kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Taşköprizade Ahmed Efendi. Mevzuatü'l Ulum, (çevirmesi – Mümin Çevik) Cild II. İstanbul, 1989.
2. Murtaza Korlaelçi. Taşköprülüzâde ve Katip Çelebiye göre türk kültüründe felsefenin yeri. <http://www.kaynakca.hacettepe.edu.tr>
3. Çetinkaya B.A., Savut Harun, Meydan Hasan. Akademide felsefe hikmet ve din. Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları No: 3. Zonguldak, 2014.
4. Yasemin Yılmaz, Taşköprüzâde'nin Ahlâk-i adudiyye şerhinde aile ve devlet ahlaki. Yüksek Lisans tezi. Bursa, T.C. Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019.

TARIXIY JARAYONLAR MOHIYATI: IJTIMOIIY VA FALSAFIY QARASHLAR

Turdiyboyev Bozor Xudoyberdiyevich – Termiz davlat universiteti Falsafa kafedrası mudiri, (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarixiy jarayonlarning mazmun-mohiyati, ularni ijtimoiy va falsafiy nuqtayi nazardan bilishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Tarixiy voqelik va jamiyat taraqqiyoti o'zaro bog'liq jarayon sifatida ko'rib chiqilib, insoniyatning ma'naviy, siyosiy va ijtimoiy hayotida tarixiy tafakkurning o'rni yoritiladi. Shuningdek, tarixiy jarayonlarni anglashda falsafiy metodlarning ahamiyati, tarixiy taraqqiyot qonuniyatlari hamda ularni bilishning zamonaviy yondashuvlari haqida fikr yuritiladi. Maqolada tarixiy jarayonlarga ijtimoiy-falsafiy qarashlarning ta'siri tahliliy yondashuv asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy jarayon, ijtimoiy-falsafiy tafakkur, voqelik, taraqqiyot, qonuniyat, bilish nazariyasi.

Ijtimoiy-tarixiy yaxlitliklar tizim sifatida tarixiy jarayonlarning birinchi tartibdagi ko'rinishlarini tashkil etsa, ular doirasidagi munosabatlar majmui tarixiy jarayonlarning ikkinchi tartibdagi ko'rinishlari sifatida namoyon bo'ladi.

Falsafa fan sifatida tabiat, jamiyat va tafakkurning umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Ijtimoiy falsafa esa jamiyat mavjudligi va rivojlanishining umumiy qonunlari hamda harakatlantiruvchi kuchlarini tadqiq etadi. Jamiyatning tarixiy yaxlitligini va jarayonlarini umumijtimoiy qonunlarsiz tushuntirib bo'lmaydi. Chunki yaxlitlik doimo o'zaro bog'lanishlarni o'zida mujassam etadi. Bu bog'lanishlarning o'zagi barqaror, zaruriy, takrorlanib turadigan jarayonlardan iborat bo'lib, ular jamiyat taraqqiyoti yo'nalishlarini belgilaydi. Bu xususiyat umumijtimoiy qonunlarga ham xosdir.

Bilish nazariyasi doirasida "bilish", "ilmiy bilish", "ijtimoiy bilish", "ijtimoiy-tarixiy bilish", "jamiyatni yaxlitlikda tahlil qilish", "tarixiy jarayonlarni anglash", "qadriyatli yondashuv" kabi terminlar keng qo'llanadi. Har bir fanning nazariy asoslari o'ziga xos bilish usuliga ega: masalan, huquqiy bilish, tarixiy bilish, badiiy bilish yoki tabiiy-ilmiy bilish kabi [1; 12].

Falsafaning bosh masalasiga berilgan talqinlar natijasida materializm, idealizm, agnostitsizm kabi yo'nalishlar shakllandi. Shu sababli ijtimoiy hodisalar va ularning tarixini tushuntirishda moddiylik yoki ma'naviyat omillarini biryoqlama talqin qilish jamiyat tarixini yaxlit tizim sifatida anglashga to'sqinlik qildi. Masalan, V.N. Sirov vatan tarixshunosligida qabul qilingan besh ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya nazariyasi ayrim jamiyatlarning, ayniqsa Yevropadan tashqari hududlar tarixini qoniqarli tushuntirib bera olmasligini ta'kidlaydi. Shu bois u qadriyatli yondashuv va insonparvarlik tamoyillarini ilgari suradi. N.Jo'rayev ham qadriyatli yondashuv zarurligini asoslab, insoniyat tarixining serqirraligi va unga baho berishning

nisbiyligini qayd etadi. Har bir xalq tarixi takrorlanmas va noyob qadriyat bo'lib, insoniyat tarixi esa qadriyatlarning yaxlit majmuasini tashkil etadi [2; 83].

Shu nuqtai nazardan, A.Jalolov falsafaning vazifasini "osmoniylik" va mavhumlikdan xalos etib, uni ijtimoiy hayotni insoniylik asosida anglashga xizmat qiluvchi nazariy-uslubiy hamda ma'naviy yo'naltiruvchi omilga aylantirish zarurligini ta'kidlaydi.

Hozirgi zamon fani falsafa oldiga ongning borliqqa munosabati haqidagi tor yondashuvni emas, balki insonning borliqqa munosabatini keng qamrovda tahlil qilish vazifasini qo'ymoqda. Ong insonning asosiy komponenti sifatida ijtimoiy va madaniy hodisadir. Shu bois inson borliq tizimidagi o'rnini anglamog'i lozim. Chunki inson jamiyatning bir elementi sifatida nafaqat borliqning umumiy qonunlariga, balki jamiyatning umumiy qonuniyatlariga ham bo'ysunadi. Shuning uchun ongli faoliyat yuritish uchun inson bu qonuniyatlarni bilishi va ularga amal qilishi zarur. Ijtimoiy-falsafiy va tarixiy bilishsiz jamiyatdagi ichki bog'lanishlarni, tarixiy jarayonlarning o'ziga xos yo'nalishlarini to'liq anglash mumkin emas [3; 19].

Shunday qilib, falsafaning bosh masalasini hal etishdan falsafiy ontologiya va gnoseologiya – ya'ni bilish nazariyasi kelib chiqadi. Yuqorida ko'rsatilgan tushunchalar va kategoriyalar aynan bilish nazariyasi doirasiga mansubdir.

«Jamiyat» so'zi arab tilidan olingan bo'lib, "yig'ilgan", "to'plangan" ma'nolarini bildiradi. Sh.A. Azizov ta'kidlaganidek, «jam'a» so'zi tuban mavjudotlardan boshlab miqdoriy munosabatlarni ifodalab, insoniyat dunyosiga nisbatan barqarorlik va doimiylikni anglatadi hamda «jamiyat» shaklini oladi [1; 72]. Shuningdek, «jamiyat» atamasi "umumiylik" ma'nosini berib, "borliqning alohida shaklini ifodalaydigan tushuncha" sifatida izohlanadi.

Jamiyat keng ma'noda — kishilar o'rtasidagi munosabatlar majmuasini, tor ma'noda esa insonlarning mikro va makro birliklarini anglatadi. Shu bois «ijtimoiylik» tushunchasi «tabiiylik»ka nisbatan qo'llanib, jamiyatga xos jihatlarni bildiradi. Inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan belgilar va munosabatlar tabiatda mavjud emas, ular sifat jihatidan yangi hodisa sifatida «ijtimoiylik»ni tashkil etadi.

Ilmiy adabiyotlarda «jamiyat yaxlitligi», «tarixiy jarayon», «jamiyatda barqarorlik», «jamiyat tizim sifatida» kabi terminlar qo'llanadi. «Yaxlitlik» tushunchasi "bo'linmaslik", "butunlik", "umumiylik" ma'nolarini anglatadi. Tarixiy jarayonlar tizimida qo'llanadigan «ijtimoiy–tarixiy yaxlitlik» iborasi jamiyatning ibtidoiy davrdan to hozirgi kungacha bo'lgan uzluksiz rivojlanishini, shu bilan birga, uning turli bosqichlaridagi sifat jihatdan o'ziga xos butunlikni ham ifodalaydi. Bu atama jamiyat taraqqiyotining bosqichlarini tipiklashtirish imkonini beradi. Shu bois «ijtimoiy–tarixiy yaxlitlik» iborasi «ijtimoiy–tarixiy butunlik» yoki «jamiyat tizim sifatida» iboralari bilan ma'nodoshdir [6, 84].

Jamiyatning doimiy o'zgarishiga inson ehtiyojlarining cheklanmaganligi sabab bo'ladi. Ehtiyojlarning o'sib borishi jamiyat negizi bo'lgan madaniy borliqning takomillashuviga turtki beradi. Natijada jamiyatning tarixiyligi, ya'ni davriy ketma-ketlikda rivojlanishi vujudga keladi.

«Tarix» so'zi arabcha, «istoriya» atamasi esa yunon tilidan kirib kelgan bo'lib, "tadqiqot", "voqea-hodisalar bayoni" ma'nolarini bildiradi. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da «tarix» "ijtimoiy taraqqiyot jarayonida yuzaga kelgan voqelik, hayot" sifatida ta'riflanadi. «Tarixiy» so'zi "tarixda qoladigan, tarixga kiradigan muhim" ma'nosida qo'llanadi. «Tarixiylik» tushunchasi esa, bir tomondan, «tarixiy» so'zining

sinonimi sifatida, ikkinchi tomondan, ilmiy bilishda mantiqiylikka nisbatan qoʻllanadigan metod sifatida ishlatiladi.

Tarixiy jarayonlar tizimida ijtimoiy–tarixiy yaxlitlik muayyan ijtimoiy makon va zamonning bir butunligini ifodalaydi. Bu yaxlitlik asosida ijtimoiy jarayonlarning uzluksizligi va jamiyatning davrlar boʻylab oʻzgarib borishi «tarixiy jarayon» sifatida namoyon boʻladi.

Ijtimoiy–tarixiy yaxlitlikni anglash, avvalo, falsafiy masala boʻlib, «Jamiyat falsafasi»ning asosiy yoʻnalishlaridan hisoblanadi. Bu jarayon ijtimoiy falsafadagi «Jamiyat tizim sifatida», «Tarixiy jarayon: yirik boʻlinishlar muammosi» va «Ijtimoiy taraqqiyot» masalalari bilan uzviy bogʻliqdir. Shuningdek, ijtimoiy–tarixiy yaxlitlikni bilish ijtimoiy-falsafiy va tarixiy bilimlarning integratsiyasini taqozo etadi. Zero, jamiyatni tizim sifatida tahlil qilish tarixiy bilishsiz, tarixiy bilish esa falsafiy yondashuvsiz toʻliq amalga oshmaydi.

B.L.Gubman bu borada shunday yozadi: “Inson aqli tarixning yaxlitligini tushunishga qodirmi? Uning birligi va xilma-xilligining asosi nimada? Uning yoʻnalganligi va gumanistik mazmuni qanday? Kimki jahon–tarixiy jarayonning maʼnosini anglashga intilar ekan, ana shu savollarga javob berishga majbur boʻladi” [5; 113].

Shunday ekan, ijtimoiy–tarixiy yaxlitlik tushunchasini jamiyat taraqqiyotining nazariy modeli sifatida talqin qilish falsafaning dolzarb masalalaridan biridir. V.F.Shapovalov taʼkidlaganidek, XX asrda insoniyat eng buzgʻunchi urushlar, shafqatsiz diktaturalar, genotsid, ommaviy qashshoqlik va boshqa ofatlarning guvohi boʻldi. Shu bois tarixiy jarayonning yaxlitligini saqlash masalasi favqulodda jiddiy ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etdi [6; 22].

Fanlararo integratsiya va differensiya — ilmiy bilishning ichki qonuniyatlaridan biridir. Bu jarayon natijasida yangi ilmiy yoʻnalishlar shakllanadi. Biroq har qanday ilmiy bilish obʼektning ichki qonuniyatlarini ochib bermas ekan, empirik bosqichdan nazariy darajaga koʻtarila olmaydi va haqiqiy fan maqomiga erishmaydi. Mazkur qoida tarix falsafasiga ham toʻliq taalluqlidir.

Tarixiy jarayonlarni ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tadqiq etish insoniyatning oʻz-oʻzini anglash va maʼnaviy kamolot jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada tarixga nisbatan falsafiy yondashuv asosida tarixiy tafakkur, ijtimoiy ong, madaniyat va qadriyatlar oʻzaro uzviy aloqadorlikda tahlil qilindi. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, tarixiy voqelikni anglashda inson omili, tafakkurning dinamik xususiyati, axloqiy va maʼnaviy mezonlar markaziy oʻrin tutadi.

Bundan tashqari, tarixiy jarayonlar doimo ijtimoiy institutlar, mafkura, diniy qarashlar va madaniy qadriyatlar bilan chambarchas bogʻliq holda shakllanishi ilmiy asoslab berildi. Tarixni faqat oʻtmish voqealar yigʻindisi sifatida emas, balki jamiyatning oʻzgarishi, yangilanishi va taraqqiyotining manbai sifatida koʻrish zarurligi taʼkidlandi.

Shu bois, tarixiy jarayonlarni chuqur va kompleks tarzda anglash zamonaviy falsafiy tafakkur bilan uygʻunlashgan holda olib borilishi, jamiyatning hozirgi taraqqiyot bosqichida maʼnaviy va intellektual rivojlanish uchun muhim metodologik asos boʻlib xizmat qiladi.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Бродел.Ф. Что такое Франция? Том II. Ч.1. – М., 1995.

2. Губман Б.Л. Смысл истории: Очерки современных западных концепций. – М.: «Наука», 1991.
3. Губман Б.Л. Смысл истории: Очерки современных западных концепций. – М.: «Наука», 1991.
4. Jalolov A. Mustaqillik ma'suliyati. – T.: «O'zbekiston» 1996.
5. Jo'rayev N. va boshqalar. O'zbekiston tarixi: milliy istiqlol davri: 11-sinf o'quvchilari uchun darslik. – T.: «Sharq», 1998.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-tom. – M.: «Rus tili» nashriyoti, 1981.
7. Falsafa: (O'quv qo'llanma) (E.Yusupovning umumiy tahriri ostida). – T.: «Sharq», 1999.

YOSHLARNING INNOVATSION TAFAKKURI VA UNING JAMIYAT HAYOTIGA TA'SIRI

Xadjiyev Umrbek Shonazarovich – Urganch Ranch texnologiya universiteti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada innovatsion tafakkurning jamiyatdagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlarga ta'siri, shuningdek, yoshlarning kreativ fikrlash va yangi g'oyalar yaratishdagi faoliyati batafsil tahlil qilinadi. Innovatsion tafakkur nafaqat texnologik yangiliklarni yaratishda, balki ijtimoiy tizimlarni yaxshilashda, ta'limda va sog'liqni saqlashda ham muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: yoshlar, innovatsion tafakkur, kreativ fikrlash, texnologik yangiliklar, ilmiy tadqiqotlar, jamiyat rivojlanishi.

Yoshlarning innovatsion tafakkuri nafaqat texnologik yangiliklarni ishlab chiqishda, balki siyosiy tizimni isloh qilishda, ijtimoiy munosabatlarni yaxshilashda ham muhim ahamiyatga ega. Bu turdagi tafakkur o'z ichiga yangicha fikrlash, kreativlik, yangi g'oyalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va ular orqali mavjud tizimlarni takomillashtirishni oladi. Innovatsion tafakkur, ayniqsa, texnologik va ijtimoiy sohalarda taraqqiyotning asosi bo'lib, insonlarning kundalik hayotini o'zgartirishda muhim rol o'ynaydi. Steve Jobs shunday degan edi: “Aslida innovatsiya yetakchini ergashuvchidan ajratib turadi”[1;45]. Bu fikr yoshlarning jamiyatdagi o'rni va ularning innovatsion tafakkuri naqadar muhimligini tasdiqlaydi. Innovatsiya yaratgan yoshlar jamiyatda liderlik mavqeini qo'lga kiritadilar. Ergashuvchilar esa mavjud bilim va g'oyalardan tashqariga chiqa olmaydilar. Shu sababli, yoshlarning kreativ va innovatsion faoliyati jamiyatni yetakchi yo'nalishga olib chiqadi. Demak, yangilik yaratish yoshlarni va butun jamiyatni taraqqiyotda liderga aylantiradi.

Yoshlar jamiyatning dinamik va yangilanishga ochiq qatlamini tashkil etadi. Ularning innovatsion fikrlash tarzlari, texnologiyalarga qiziqishlari, o'zgarishlarga tez moslashuvchanligi, jamiyatni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi [2;378]. Yoshlar jamiyatga yangiliklar olib keladi, yangi g'oyalar va texnologiyalarni yaratadi, ayniqsa, raqamli texnologiyalar, startaplar va ilmiy tadqiqotlarda faol ishtirok etadilar. Shuningdek, yoshlar ekologik muammolarni hal qilishda, sog'liqni saqlash va ta'limda innovatsiyalarni joriy etishda ham muhim rol o'ynaydi. Kofi Annan bu

haqda shunday deydi: “Yoshlar aholining eng dinamik va faol qatlami hisoblanadi. Ular kelajakning yetakchilari, innovatorlari, bunyodkorlari va yaratuvchilaridir” [3;112]. Annanning soʻzlari yoshlarning ijtimoiy taraqqiyotdagi oʻrnini yaqqol koʻrsatadi. Ularning energiyasi va yangilikka intilishi har qanday jamiyat uchun kuchli resursdir. Yoshlar nafaqat innovatorlar, balki kelajakni quruvchi va bunyodkorlar sifatida maydonga chiqadilar. Bu esa jamiyatni yangilashda ularga alohida masʼuliyat yuklaydi. Yoshlar rivojlanishning asosiy lokomotiviga aylanmoqda.

Yoshlarning innovatsion tafakkuri oʻzining rivojlanishida bir nechta omillarga bogʻliq, jumladan, taʼlim tizimi, ilmiy tadqiqotlar va texnologik yangiliklar. Bu omillar yoshlar orasida yangi gʻoyalar va innovatsion yechimlarni yaratish qobiliyatini rivojlantirishda muhim rol oʻynaydi. Xususan, taʼlim tizimi yoshlarni yangi bilimlar bilan tanishtirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va kreativ yondashuvlarni qoʻllash orqali ularning innovatsion tafakkurini shakllantiradi.

Nelson Mandela shunday degan: “Taʼlim — bu dunyoni oʻzgartirish uchun qoʻllanilishi mumkin boʻlgan eng qudratli quroldir” [4;218]. Mandela taʼlimning jamiyatni oʻzgartirishdagi qudratini koʻrsatadi. Taʼlim orqali yoshlar yangi gʻoyalar yaratishga va ularni amalda qoʻllashga qodir boʻladilar. Innovatsion tafakkur ham aynan bilim va taʼlim natijasida shakllanadi. Demak, taʼlim tizimi yoshlarning global oʻzgarishlarni amalga oshiruvchi kuchga aylanishida hal qiluvchi rol oʻynaydi. Shu bois, taʼlim innovatsion tafakkurning eng muhim poydevoridir.

Shuningdek, ilmiy tadqiqotlar orqali yoshlarni innovatsion tafakkurni rivojlantirishda ishtirok etishga ragʻbatlantirish muhim. Ilmiy izlanishlar orqali yoshlar yangi gʻoyalar yaratish, mavjud bilimlar bazasini kengaytirish va yangi texnologiyalarni ishlab chiqishda ishtirok etadilar. Tadqiqot muhitida yoshlarning ilgʻor gʻoyalarini amaliyotga joriy etishga boʻlgan ehtiyoj va imkoniyatlar yaratiladi. Neil Armstrong buni quyidagicha ifodalaydi: “Ilmiy tadqiqot — bu yangi bilim yaratish demakdir” [5;67].

Armstrongning soʻzlari ilm-fan va innovatsiya oʻrtasidagi bevosita aloqani koʻrsatadi. Tadqiqotlar yangi bilimlarning manbai hisoblanadi. Yoshlar ilmiy izlanishlar orqali oʻz tafakkurlarini rivojlantiradilar va yangi texnologiyalarni yaratadilar. Bu esa jamiyatning intellektual salohiyatini oshiradi. Shu tariqa, ilmiy tadqiqotlar yoshlar tafakkurining innovatsion yoʻnalishda rivojlanishiga kuchli turtki beradi.

Qolaversa, texnologik yangiliklar va zamonaviy texnologiyalar innovatsion tafakkurni rivojlantirishda muhim vositadir. Internet, sunʼiy intellekt, big data, robototexnika va boshqa yangi texnologiyalar yoshlarni innovatsiyalarni yaratishda motivatsiya qiladi. Yoshlar texnologik yangiliklar orqali yangi gʻoyalarni yaratib, jahon iqtisodiyotiga taʼsir koʻrsatishlari mumkin. Texnologiyalar innovatsiyalarni amalga oshirishda qulay imkoniyatlar yaratadi. Matt Mullenweg fikricha: “Texnologiya odamlarni birlashtirganda eng yaxshi hisoblanadi” [6;134].

Ushbu fikr texnologiyaning ijtimoiy vazifasini yoritadi. Texnologiya nafaqat yangilik yaratadi, balki odamlarni birlashtiradi. Yoshlarning texnologiyalardan foydalanishi global hamkorlikni mustahkamlaydi. Bu esa turli xalqlar va jamiyatlarning umumiy taraqqiyotiga xizmat qiladi. Demak, texnologiya jamiyatni birlashtirish va innovatsiyalarni keng yoyishning samarali vositasiga aylanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Jobs S. The Innovation Secrets of Steve Jobs. – New York. McGraw-Hill 2010.
2. Xadjiyev U. Yoshlarning innovatsion tafakkuri va uning jamiyat hayotini modernizatsiyalashtirishga ta'siri. – Beruniy. Tamaddun nuri. 2024. 12-son.
3. Annan K. We the Peoples: the role of the united nations in the 21st century. – New York. United Nations. 2000.
4. Mandela N. Long Walk to Freedom. – London. Abacus. 1994.
5. Armstrong N. Essays on Science and Innovation. – Washington. NASA Publications. 2005.
6. Mullenweg M. The Social Power of Technology. – San Francisco. O'Reilly Media. 2014. p. 348

SHARQ MUTAFAKKIRLARI IJODIDA ISTE'MOLCHI AXLOQI VA MADANIYATINING FALSAFIY TAHLILI

Axmedov Akmal Axmedovich – TIFT universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrasi dotsenti v.b., fasafa fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada Sharq mutafakkirlarining iste'molchi axloqi va madaniyatiga oid ijtimoiy-falsafiy qarashlari tahlil qilingan. Xususan, aholini xavfsiz oziq-ovqat bilan ta'minlash jarayonida iste'molchi axloqi va madaniyatini shakllantirishning dolzarbligi tarixiy-falsafiy kontekstda o'rganilgan. Tadqiqotda Sharq falsafasi, jumladan, konfutsiychilik va neokonfutsiychilik ta'limotlarida iste'mol madaniyati bilan bog'liq nazariyalar ham ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Iste'mol madaniyati, ma'naviy hayot, Jen, Neokonfutsiychilik, tabiiy resurslar, bozor iqtisodiyoti.

Bugungi globallashuv va bozor iqtisodiyoti sharoitida iste'mol madaniyati nafaqat iqtisodiy yoki turmush tarziga oid masala, balki ma'naviy-axloqiy va falsafiy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Insonning moddiy ehtiyojlarini qondirish jarayonida me'yorga amal qilish, halollik, qanoat va insof kabi fazilatlar muhim o'rin tutadi. Bu masalalar Sharq mutafakkirlari asarlarida chuqur yoritilgan bo'lib, ularning qarashlari zamonaviy jamiyat uchun ham ma'naviy va amaliy qiymatga ega.

Sharq renessansi allomalari – Forobiy, Ibn Sino, Imom G'azzoliy, Navoiy, Rumi va boshqalarning asarlarida iste'mol madaniyati va iste'molchi axloqi inson kamoloti bilan uzviy bog'langan holda tahlil etilgan. Ularning fikrlariga ko'ra, ortiqcha iste'mol va hirs nafs qulligiga olib borsa, me'yoriylik va qanoat ma'naviy yuksalish vositasidir. Qadim zamonlardan beri iste'molchilar o'z ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulotlar va xizmatlardan foydalanib kelganlar. O'sha davrlarda iste'molning asosiy tamoyili hayot kechirish va jamiyatning o'zaro qo'llab-quvvatlanishiga asoslangan edi. Mahalliy madaniyat va axloqiy qadriyatlar iste'mol odatlariga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Iste'molning asosiy maqsadi hayotni davom ettirish va jamiyatning barqarorligini ta'minlash bo'lgan. Bu davrda iste'mol faqatgina individual ehtiyojlarni qondirishni emas, balki ijtimoiy birlashuv,

hamkorlik va jamoaviy qo'llab-quvvatlashni ham o'z ichiga olgan. Har bir jamiyat o'zining madaniyati va axloqiy qadriyatlariga asoslanib, iste'mol odatlarini shakllantirgan. Shuning uchun iste'mol faqatgina moddiy jihatdan qondiriladigan ehtiyojlar bilan cheklanmagan, balki u ko'proq ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash, jamoaning farovonligi va barqarorligini ta'minlashga ham xizmat qilgan. Bunday sharoitda iste'molchilarning tanlovlari nafaqat shaxsiy manfaatlarga, balki jamiyatning kollektiv qadriyatlariga, axloqiy tamoyillariga va mahalliy urf-odatlariga ham moslashgan. Shu sababli, qadimgi iste'mol tizimlari jamoatchilik o'rtasida birdamlikni saqlash, o'zaro yordam va qo'llab-quvvatlash tamoyillariga asoslangan edi, bu esa o'z navbatida jamiyatning ichki barqarorligi va rivojlanishini ta'minlagan. Sharq faylasuflarining iste'molchi axloqi va madaniyati ijtimoiy-falsafiy hususiyatlarini tahlil qilish bugungi kun uchun juda muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi.

"Avesto" — zardushtiylikning muqaddas yozuvlari to'plami bo'lib, u falsafiy, diniy, axloqiy va madaniy qadriyatlarni o'z ichiga oladi. Unda iste'molchi axloqi va madaniyati bo'yicha qator qarashlar va ta'limotlar mavjud bo'lib, bu nuqtai nazardan, insonning turmush tarzi, jamiyatda tutgan o'rni va o'z-o'zini to'g'ri tutish qoidalari haqidagi fikrlar muhim o'rin tutadi.

"Avesto"da iste'molchi axloqi jamiyatda umumiy yaxshi hayot tarzini targ'ib qilish bilan bog'liq. Unda insoniyatning tabiatga nisbatan mas'uliyati, oddiylik, halollik, mehnatsevarlik, o'zgalarga yordam berish kabi axloqiy me'yorlar qo'llab-quvvatlanadi. Zardushtiylik ta'limotida bu qadriyatlar hayot madaniyatining bir qismi sifatida ko'riladi va shaxsning ma'naviy etukligiga intilishini ifoda etadi. Shuningdek, "Avesto"da iste'mol madaniyati jamiyat va tabiat o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarurligi, ortiqcha iste'mol qilishdan qochish, jamoat manfaatlarini shaxsiy manfaatlardan ustun qo'yish, tabiiy resurslarni ehtiyotkorlik bilan sarflash kabi me'yorlar orqali targ'ib qilinadi [1:86].

Forobiy, mashhur sharq allomalaridan biri, o'z falsafasida kamolga etish va axloqiy tarbiya masalalariga katta e'tibor qaratgan. Uning fikricha, shaxs o'z ehtiyojlarini qondirish jarayonida moddiy sarf-xarajatlarini me'yorga ko'ra amalga oshirishi va oqilona yo'l tutishi lozim. Forobiy iste'molchi axloqini oddiylik, mehnatsevarlik va foydasiz sarf-xarajatlardan uzoq bo'lishga chaqirgan. Ibn Sino iste'mol madaniyatida insonning sog'lom turmush tarziga rioya qilishini muhim deb bilgan. U iste'molchilarni sog'lom ovqatlanish, o'lchovli iste'mol qilish va nafsni tarbiyalashga chaqirgan [2: 45]. Bu axloqiy qarashlar inson sog'ligiga, ma'naviy rivojlanishiga va jamiyatning umumiy madaniyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. G'azzoliyning fikricha, iste'mol madaniyati insonning ma'naviy tarbiyasi bilan chambarchas bog'liq. U insonni iste'molda o'rtacha yo'l tutishga, ortiqcha ehtiyojlardan uzoq bo'lishga chaqirgan. G'azzoliy iste'molchi madaniyatida muhimi — ma'naviy hayot, haqiqiy baxtga erishish va Allohning roziligini topish deb hisoblagan. Uning fikriga ko'ra, har qanday iste'mol va moddiy sarf-xarajatlarning asl maqsadi ma'naviy to'kislikka erishish bo'lishi kerak [3: 78].

"Qutadg'u bilig" asarida Yusuf Xos Hojib iste'molchi madaniyatini davlat boshqaruvi, adolat va halollik kabi masalalar bilan bog'lab o'rgangan. U shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni muvozanatli saqlash, moddiy boyliklarga va mol-mulkka haddan tashqari qiziqmaslik, o'z manfaatlarini jamoat manfaatlaridan ustun qo'ymaslikni muhim deb bilgan. Yusuf Xos Hojib iste'molchi madaniyatida adolatli

taqsimot va davlat boshqaruvi rolini alohida ta'kidlagan[4: 38].

Alisher Navoiy o'z asarlarida iste'molchi axloqining ma'naviy jihatlarini targ'ib qilgan. U insonni ortiqcha va manmanlikka olib keladigan iste'moldan saqlanishga, jamiyat manfaatlarini shaxsiy ehtiyojlardan ustun qo'yishga, qoniqarli hayotni esa nafsni engish, mehr-muruvvat ko'rsatish va kamtarlikda ko'rgan. Navoiy fikricha, iste'mol madaniyati nafaqat shaxsning hayotiga, balki jamiyatning umumiy ma'naviyatiga ham ta'sir ko'rsatadi [5: 72]. Beruniy iste'mol madaniyatida inson va tabiat munosabatlarini, insonning tabiatdan foydalanish madaniyatini tahlil qilgan. Uning fikricha, tabiiy resurslardan foydalanishda ehtiyotkor va oqilona bo'lish, tabiat bilan uyg'unlikda yashash muhim. U tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabat va jamiyat manfaatlarini shaxsiy manfaatlardan ustun qo'yish iste'mol madaniyatining asosiy tamoyillari ekanini ta'kidlagan [6: 212].

Bu allomalarning iste'molchi axloqi va madaniyati haqidagi qarashlari insonning shaxsiy rivojlanishi, jamiyatda adolat va ma'naviy tartibni saqlash, hamda tabiat bilan uyg'unlikda yashash kabi muhim masalalarga asoslanadi. Ular iste'mol madaniyatini moddiy boyliklarning me'yorli sarfi bilan bog'laydi va uni ma'naviy komillikka erishishning vositasi sifatida ko'radilar.

Islom falsafasida iste'molchi axloqi va madaniyati alohida ahamiyatga ega bo'lib, u insonning shaxsiy va ijtimoiy hayotidagi hamda Alloh bilan bog'liqligidagi barcha faoliyatni qamrab oladi. Islomiy ta'limotlarda iste'molning maqsadi faqat moddiy manfaatlarga emas, balki insonning ma'naviy kamolotiga, adolatli va mas'uliyatli jamiyat qurishga ham bog'liqdir. Islom iste'mol madaniyatida halol (do'stona, toza) va harom (taqiqlangan) tushunchalari asosiy o'rin tutadi. Musulmon iste'molchilar faqat halol yo'l bilan kelgan mahsulot va xizmatlardan foydalanishlari kerak. Bu nafaqat iste'molchiga ma'naviy poklikni saqlash imkonini beradi, balki jamiyatdagi tijorat munosabatlarining adolatli va halol bo'lishini ham ta'minlaydi.

Islom insonlarni ortiqcha sarf-xarajatlar va isrofdan qaytarib, o'rtacha yo'l tutishga undaydi. Qur'onda va hadislarda isrof qilib sarf-xarajat qilish yomon amal sifatida ta'riflangan. Buning zamirida insonning tabiiy resurslarga nisbatan mas'uliyatli munosabatda bo'lishi, faqatgina o'z ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan narsalardan foydalanishi tushunchasi yotadi. Islom falsafasiga ko'ra, har bir iste'mol amalining maqsadi Allohga yaqinlashish va uning roziligini topishdir. Iste'molda pok niyatga ega bo'lish insonni moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini o'rtaga qo'yishga undaydi, shu orqali shaxs nafsni tarbiyalaydi va muvozanatni saqlaydi.

Islom jamiyatda ehtiyojmand va zaif guruhlariga yordam berishga va ularni qo'llab-quvvatlashga undaydi. Zakot berish, sadaqa qilish kabi amallar orqali boylik adolatli taqsimlanadi va jamiyatdagi ijtimoiy tenglik ta'minlanadi. Iste'molchi axloqi shaxsiy manfaatlardan ko'ra, jamiyat manfaatlarini ustun qo'yishga qaratilgan. Islomda oila inson hayotidagi asosiy islohot va tarbiya manbai sifatida ko'riladi. Oiladagi sarf-xarajatlar oqilona va mas'uliyatli bo'lishi kerak, bolalarga to'g'ri iste'mol odatlarini o'rgatish esa ota-onaning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi [7:96]. Bu tamoyillar Islom falsafasida iste'mol madaniyatining umumiy yo'nalishlarini aks ettiradi va ular inson hayotidagi barcha sohalarga tatbiq etiladi. Islom faqat moddiy ehtiyojlarni qondirishga emas, balki ma'naviy, ijtimoiy va ruhiy talablarni ham barqaror etishga yo'naltirilgan iste'mol madaniyatini shakllantiradi.

Qadimgi Xitoy falsafasida iste'molchi axloqi va madaniyati haqidagi qarashlar turli maktablar va falsafiy yo'nalishlar orqali shakllangan. Ular iste'mol

madaniyatini shaxsiy kamol, jamiyatdagi tartib va tabiat bilan uyg'unlik nuqtai nazaridan ko'rib chiqishgan. Konfutsiychilik iste'molchi axloqi va madaniyatiga juda katta ahamiyat beradi. Konfutsiyning (551–479) fikricha, insonning barcha harakatlari, jumladan, iste'moli ham axloqiy me'yorlarga muvofiq bo'lishi kerak. Konfutsiy ta'limotida ikki muhim tamoyil iste'molchi madaniyati bilan bog'liqdir:

Jen (仁) – insoniylik va mehr-shafqat: Jen tushunchasi jamiyatdagi insonlar o'rtasida hamkorlik va o'zaro ehtiromni anglatadi. Konfutsiy iste'molchi madaniyatida odoblilik, mehr-muruvvat va boshqalarning ehtiyojlarini hisobga olishga chaqirgan.

Li (礼) – urf-odatlar va tartib: Li tushunchasi jamiyatdagi urf-odatlar va tartibga rioya qilishni anglatadi. Konfutsiy iste'mol madaniyatida me'yorli va to'g'ri yo'l tutish, isrofgarchilikdan qochish va jamiyat tartibiga amal qilishni muhim deb bilgan [8:243].

Daosizm ta'limoti (Lao-szi va Chjuan-szi asarlari orqali) iste'mol madaniyatini tabiat bilan uyg'unlik va oddiylik nuqtai nazaridan ko'radi. Daosizmda ortiqcha iste'mol va moddiy boyliklarga haddan tashqari e'tibor berish insonning tabiiy holatini buzadi deb hisoblanadi. U-vey tushunchasi bilan bog'liq iste'mol madaniyati me'yor va tabiiy tartibga amal qilishni, ortiqcha harakatlardan saqlanishni anglatadi. Inson tabiat bilan uyg'unlikda yashab, oddiylik va tabiiylikka amal qilishi kerak. Daosizm ortiqcha ehtiyojlardan uzoq bo'lish va jamiyatdagi turli nizolarni keltirib chiqaruvchi ortiqcha iste'moldan saqlanishni targ'ib qiladi. Iste'mol madaniyatida oddiylik va kamtarlik muhim deb hisoblanadi.

Legalizm ta'limoti iste'molchi madaniyatini davlat nazorati va qonun-qoidalarga rioya qilish nuqtai nazaridan ko'radi. Legalistlar insonlarning iste'moli jamiyatdagi tartib va qonun-qoidalarga rioya qilishga bog'liq bo'lishi kerak deb hisoblagan. Ularcha, iste'mol davlat manfaatlari va jamiyatning umumiy maqsadlariga xizmat qilishi kerak.

Neokonfutsiychilik – bu qadimgi Konfutsiy ta'limotlarini yangi qarashlar bilan boyitgan falsafiy maktab. Unda shaxsiy ma'naviy rivojlanish, jamoat tartibi va tabiat bilan uyg'unlik kabi qadriyatlarga katta e'tibor beriladi. Neokonfutsiychilar iste'mol madaniyatini shaxs va jamiyatning ma'naviy yuksalishi bilan bog'lagan, iste'molning adolatli va axloqiy jihatlariga alohida e'tibor qaratgan. Shunday qilib, qadimgi Xitoy falsafasida iste'molchi axloqi va madaniyatining asosiy tamoyillari insonning ma'naviy kamoloti, jamiyatdagi tartib, adolat, jamoat manfaatlarini ustun qo'yish, va tabiat bilan uyg'un yashashdir. Bu qadriyatlar inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash va umumiy ma'naviy taraqqiyotga xizmat qilish uchun zarur bo'lgan iste'mol madaniyatini targ'ib qiladi. Iste'molchi axloqi va madaniyatining tarixiy rivojlanishi yangi ijtimoiy reallikda ko'p qirrali va ko'p fasetli hodisadir. Iste'mol faqat iqtisodiy emas, balki sotsiologik, psixologik va madaniy nuqtai nazardan ham tahlil qilinadi.

O'rta asrlarda diniy ta'limotlar iste'molchi axloqiga katta ta'sir ko'rsatdi. Islom, xristianlik, buddizm kabi dinlar iste'molchi axloqini shakllantirishda va uni boshqarishda asosiy rol o'ynagan. Bu davrda isrofgarchilik, boylikka ortiqcha intilish yoki haddan tashqari iste'mol qilish axloqan salbiy sifatlar sifatida qaralgan. To'g'ri, o'rta asrlarda diniy ta'limotlar iste'molchi axloqiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan. Dinlar, xususan, islom, xristianlik, va buddizm kabi diniy tizimlar

insonning hayoti, axloqi va iste'mol odatlarini tartibga solishda muhim rol o'ynagan. Ushbu davrda iste'mol faqat moddiy ehtiyojlarni qondirish sifatida ko'rilmagan, balki axloqiy va ma'naviy qadriyatlar bilan muvofiqlashtirilgan faoliyat sifatida baholangan.

Islomda, masalan, isrofgarchilik (ortiqcha iste'mol yoki sarf-xarajat) qattiq tanqid qilingan va o'rta yo'l tamoyili – me'yorida iste'mol qilish targ'ib qilingan. Boylikka ortiqcha intilishdan ko'ra, saxovat, sadaqa va taqvo (Allohga yaqin bo'lish uchun hayot tarzini poklash) qadrlangan. Shuningdek, harom mahsulotlardan saqlanish va halol yo'llar bilan rizq topish ta'kidlangan. Buddizmda esa istaklardan voz kechish, xohishlarni boshqarish va hayotning ma'naviy jihatlarini qadrlash muhim o'rin tutgan. O'ta ko'p iste'mol qilish yoki boylik ortidan quvish ruhiy xotirjamlikka putur yetkazuvchi omillar deb qaralgan[9:186]. Ushbu diniy ta'limotlar orqali iste'molchi axloqi me'yoriy qoidalar, jamiyat qadriyatlari va diniy me'yorlar asosida shakllangan, ortiqcha boylikka intilish va haddan tashqari iste'mol qilishdan chetlashishga, ko'proq ma'naviy qadriyatlarga intilishga rag'batlantirilgan. Bu orqali iste'molchilar o'z ehtiyojlarini qondirishda nafaqat o'z manfaatlarini, balki axloqiy va ma'naviy jihatlarni ham hisobga olganlar.

Sharq mutafakkirlari asarlarida iste'molchi ahloqi va madaniyati jamiyatning ma'naviy-axloqiy barqarorligini ta'minlaydigan muhim omil sifatida talqin etilgan. Ularning fikricha:

- me'yoriy iste'mol – ma'naviy barqarorlikning asosi;
- halollik va insof – adolatli jamiyatning kafolati;
- qanoat va oddiylik – inson baxtining mezoni;
- iste'mol madaniyati – nafs tarbiyasi va ma'naviy yuksalish vositasi.

Zamonaviy globallashuv, iste'molchilik madaniyatining chegarasiz kengayishi, ekologik muammolar va ma'naviy inqiroz sharoitida Sharq mutafakkirlari qarashlarini fundamental o'rganish juda ham dolzarbdir. Ularning ta'limotlari zamonaviy inson uchun ma'naviy yo'l-yo'riq vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirov A. "Avesto"da meros marosimlari. – T., 2001, 89-bet.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shaxri.-T.,2001.45-bet
3. Asqarov A. Islom falsafasi va ma'naviyat. – Toshkent, 2018.78-bet
4. Qutadg'u bilig (nasriy bayon muallifi B.To'xliiev). — T.: 1990.38-bet
5. Alisher Navoiy. Xamsa. Toshkent: –"Yangi asr avlodi" – T., 2020. 496-bet
6. Abdullaev M. Sharq falsafasi tarixi. – Toshkent, 2020.212-bet.
7. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri / Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. – T.: Toshkent islom universiteti, 2009.96-bet.
8. Abdusamedov A., Jalilov B., Tashanov A. Dinlar falsafasi. O'quv qo'llanma Toshkent: –"Innovatsiya Ziya" – 2020.243-bet.
9. Jalilov B.X. Dinshunoslik. o'quv qo'llanma T. – 2019.186-bet.

JAMIYATDA DINLARARO BAG'RIKENGLIKNI MUSTAHKAMLASHDA KONFESSIYALARARO MULOQOTNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Davletov Jamshid Bekmatovich – Urganch Ranch texnologiya universiteti dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada konfessiyalararo muloqotni rivojlantirish orqali jamiyatda dinlararo tolerantlikni mustahkamlash asoslari tahlil qilingan bo'lib, ushbu jarayonda turli dinlar va konfessiyalar o'rtasidagi munosabatlarga ijobiy va salbiy ta'sir qiluvchi omillar hamda dinlararo bag'rikenglikni va ziddiyatlarni keltirib chiqaruvchi sabablar milliy va umuminsoniy nuqtai-nazardan yoritib beriladi.

Tayanch tushunchalar: diniy konfessiyalar, diniy bag'rikenglik, tolerantlik, diniy tafakkur, konfessiyalararo ziddiyatlar, identitet, umuminsoniy prinsiplar, diniy fanatizm va ekstremizm, diniy separatim, madaniyatlararo muloqot.

XXI asrga kelib turli millat, din hamda konfessiya vakillari o'rtasidagi muloqotlarning qanchalik darajada do'stona va bunyodkor g'oyalarga asoslanganligi dunyo hamjamiyatining tinch va barqaror rivojlanishiga ta'sir qiluvchi muhim omilga aylanmoqda. Bu jarayonda turli konfessiya vakillarining o'zaro tinch-totuv yashab, o'z diniy an'ana va rasm-rusumlarini emin-erkin ado etishlariga munosib sharoitlar yaratib berayotgan mamlakatlar bag'rikenglik tamoyillari ustuvor bo'lgan mamlakatlar sifatida rivojlanmoqda.

Din – jamiyat hayotining muhim komponenti bo'lib, axloqiy me'yorlarni shakllantirish, ijtimoiy birlik va madaniy merosni avloddan-avlodga yetkazishda katta ro'l o'ynaydi. Biroq dunyoda konfessiyalar soni ko'pligi, diniy oqimlar o'ziga xosligi va davlat-din munosabatlarining turli modellari (identifikatsion, separatsion, kooperatsion-neytralitet) mamlakat ichida diniy munosabatlarni tartibga solish va bag'rikenglikni qo'llab-quvvatlash masalalarini dolzarb qiladi.

Dinlararo tolerantlik g'oyasi turli diniy anana va e'tiqodga amal qiluvchi insonlarning bir hudud va bir Vatanda, ezgu niyat va bunyodkor maqsadlar yo'lida hamjihat va hamkor bo'lib yashashlarini anglatadi. Aytish lozimki, jahondagi dinlarning barchasi gumanistik tamoyillarga asoslangan holda e'tiqod qiluvchilari orasida halollik, tinchlik, poklik, mehr-oqibat, do'stlik va bag'rikenglik kabi bir qancha ezgu fazilatlarni targ'ib etadi.

Jamiyatda dinlararo bag'rikenglikni mustahkamlashda konfessiyalararo muloqotni rivojlantirish omillarini oydinlashtirish bugungi kunning juda muhim masalalaridandir. Bu masalalar asosan ijtimoiy barqarorlik, tinchlik va hamjihatlikni saqlash, shuningdek, turli diniy va madaniy urf-odatlariga ega bo'lgan insonlarni birlashtirishning asosiy omillaridir.

Diniy konfessiyalararo muloqot – bu turli dinlar va ularning oqimlari o'rtasida bo'ladigan muloqot bo'lib, bunday muloqotlarning maqsadi o'zaro do'stona munosabatni ta'minlash, bir-birining e'tiqodlarini hurmat qilish va diniy tolerantlikni mustahkamlash, bir-birining e'tiqodlariga nisbatan ochiq fikrli bo'lish va o'zaro hamkorlikni rivojlantirishdan iboratdir [3, 235].

Diniy konfessiyalararo muloqotlar tarixi qadimgi davrlarga borib taqaladi. **Zamonaviy kontekstda** – XXI asrda diniy konfessiyalararo muloqotlar global

muammolar – urush, terrorizm, ijtimoiy adolatsizlik kabi masalalarni hal etishda muhim rol o‘ynamoqda.

Konfessiya (lot. confessio “e’tirof”) – ma’lum bir diniy ta’limot doirasida tarixan shakllangan va o‘ziga xos marosim, urf-odat va xususiyatlarga ega e’tiqod va ushbu e’tiqodga ergashuvchi insonlar jamoasi hisoblanadi [6, 264].

“Konfessiya” so‘zining ijtimoiy mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda, mutaxassislar bugungi kunda jahonda taxminan 1000 dan ortiq turli diniy konfessiyalar mavjud, deb hisoblaydilar. Konfessiya termini diniy ta’limotlar doirasidagi umumiy atama bo‘lib, islom, xristianlik, buddaviylik kabi katta dinlar ham, ularning tarkibida paydo bo‘lgan pravoslavlik, protestanlik, katoliklik, lamaizm, dzen-buddizm, neobuddizm kabi yo‘nalishlar ham shunday nom bilan atalaveradi. Shu bilan birga, Islomning ichki mazhabiy tafovutlari konfessiya tushunchasiga boshqa dinlardagi kabi aniq mos kelmasligi mumkin. Masalan, O‘zbekistonda hanafiy mazhabiy alohida konfessiya sifatida ro‘yxatga olinmaydi. Bu xil xilma-xilliklar bag‘rikenglik va muloqot uchun alohida e’tibor va boshqaruv talab etadi.

Jamiyatda millatlar va dinlararo bag‘rikenglik hamda totuvlikni mustahkamlash borasida O‘zbekistonda olib borilayotgan o‘zgarishlarni xalqaro ekspert va mutaxassislar, xususan dunyo jamoatchiligi alohida e’tirof etmoqda.

Aytish lozimki, O‘zbekiston dinlararo bag‘rikenglikni hamda tolerantlikni ta’minlash borasida ko‘p asrlik ijobiy tajribaga ega. Shu bilan birga, mamlakatimizda turli din tarafdorlarining diniy ehtiyojlarini qondirish uchun imkoniyatlar doimiy ravishda kengayib bormoqda. Bugungi kunda xorijiy ekspertlar xalqaro munosabatlarda diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni ta’minlashga asoslangan o‘zbek modelini o‘rganishga foydali va o‘rnak olsa arziydigan omil sifatida qaralmoqda.

Shu bois, davlatning barqarorligi nafaqat qonunlarda belgilangan huquqlarga, balki ularning amalda ta’minlanishiga bog‘liqdir. Vijdon va din erkinligi qonuniy kafolatlangan mamlakatlarda ham amaliy natijalar muhim. Konfessiyalararo muloqot, ya’ni turli diniy ta’limotlar, an’analar va e’tiqodlar o‘rtasidagi kommunikatsiya, jamiyatda tinchlik va barqarorlikni ta’minlash uchun juda muhimdir. Ushbu jarayonni rivojlantirish uchun bir qancha omillarni inobatga olish lozim.

Konfessiyalararo muloqotni rivojlantirishni cheklovchi asosiy muammolar quyidagilardan iborat:

- noto‘g‘ri tushuncha va stereotiplarning mavjudligi va ma’lumotlarning yetishmasligi;
- din nomidan siyosiy yoki ijtimoiy nizolarni keltirib chiqaruvchi radikal guruhlarining mavjudligi;
- diniy muloqotlar va qonunchilikdagi turli noaniqliklar;
- mazhablar va konfessiyalar o‘rtasida vakillik va muloqot uchun platformalarning yetishmasligi;
- Vijdon va din erkinligini mustahkamlovchi aniq qonunlar va ularning amaliy ta’minotining yetishmasligi;
- ommaviy axborot vositalarida sensatsionizm va noto‘g‘ri ma’lumotlar.

2021 yil 1-iyunida qabul qilingan “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risidagi” qonunning 7-moddasida davlat konfessiyalarining tinch-totuv yashashiga kafillik berishi va missionerlik hamda prozelitizmga yo‘l qo‘ymasligi

ta'kidlangan. Bu qonun vijdon erkinligini himoya qilish va bag'rikenglikni mustahkamlash uchun muhim huquqiy asos yaratadi.

Jamiyatda konfessiyalararo muloqotni va bag'rikenglikni rivojlantirish omillari quyidagilardan iborat:

1 – Oliy va o'rta ta'lim muassasalarida diniy bag'rikenglikni va konfessiyalararo muloqotni tushuntirish bo'yicha maxsus dasturlarni joriy etish zarur. Ushbu dasturlar yosh avlodga diniy va madaniy xilma-xillikni qabul qilish yondashuvini o'rgatadi;

2 – Turli konfessiyalar o'rtasida muloqot va fikrlar almashuvini amalga oshirish uchun platformalar tashkil etish. Konfessiya vakillari o'rtasida ochiq muloqotlar, forumlar va seminarlar o'tkazish;

3 – Dinlararo bag'rikenglikni kuchaytirish va muloqotni rivojlantirish uchun mahalliy darajada harakatlar qilish va ommaviy axborot vositalarining rolini oshirish;

4 – Diniy tashkilotlarni ro'yxatga olish, ularga teng huquqiy imkoniyatlar berish va diskriminatsiyaga qarshi mexanizmlar joriy etish hamda davlatning diniy tashkilotlar faoliyatiga neytral, adolatli yondashuvi;

5 – Teologiya va diniy tadqiqotlar sohasida konfessiyalararo hamkorlikni rag'batlantirish;

6 – Jarayonlar jurnalistika va media vakillarini ham qamrab olgan targ'ibot kampaniyalari orqali noto'g'ri tushunchalarni kamaytirish;

7 – Konfessiyalararo ijtimoiy loyihalar (bevosita yordam, sog'liqni saqlash, ta'lim) orqali amaliy hamkorlikni rivojlantirish, bu ishonchni oshiradi;

8 – Hukumatlar dinlararo muloqot va bag'rikenglikni qo'llab-quvvatlashi, kerakli qonunchilikni ishlab chiqishi va amalda tatbiq etish;

9 – Respublika miqyosida konfessiyalararo maslahat kengashini tashkil etish – davlat, diniy tashkilotlar va jamoatchilik vakillarini birlashtiruvchi platforma sifatida [2].

Ushbu omillar va zaruratlar dinlararo bag'rikenglikni mustahkamlash va konfessiyalararo muloqotni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydigan asosiy yo'nalishlarni belgilaydi.

O'zbekistonning diniy bag'rikenlik va konfessiyalararo muloqotni ta'minlash borasidagi siyosati xalqaro hamjamiyat tomonidan keng olqishlandi. Mustaqillikdan keyingi yillarda O'zbekistonda diniy tashkilotlar soni sezilarli oshdi: 1990 yilda 119 ta (89 islomiy, 30 noislomiy), 1991 yilda 179 taga (146 islomiy, 33 noislomiy), 2007 yil yanvariga esa 2 227 taga (2 046 islomiy, 181 noislomiy) yetgan. Bugungi kunda Adliya organlarida rasmiy ro'yxatda qayd qilingan 16 ta diniy konfessiyaga mansub 2336 ta diniy tashkilot faoliyat yuritmoqda [4, 142].

Yurtimizda O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi, Toshkent islom instituti, Imom Termiziy, Imom Motrudiy va Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari, "Mir Arab" oliy madrasasi, Hadis, Kalom, Fiqh, Aqida va Tasavvuf ilmiy maktablari, 10 ta madrasa, jumladan, 2 ta ixtisoslashtirilgan xotin-qizlar bilim yurti, Toshkent pravoslav diniy seminariyasi, Toshkent protestant seminariyasi kabi o'quv muassasalari, shuningdek, O'zbekiston to'liq Injil xristianlari markazi, O'zbekiston Injil xristian-baptistlar cherkovlari ittifoqi faoliyat olib bormoqda.

Shu o'rinda aytish lozimki, ko'p millatli va turli konfessiya vakillari o'zaro hamjihatlikda yashayotgan O'zbekistonda dinga munosabatidan qat'i nazar, mamlakatning har bir fuqarosi vijdon va e'tiqod erkinligiga, tolerantlik va teng huquqliligini ta'minlashga qaratilgan umuminsoniy prinsiplarga asoslangan

mukammal qonunchilik tizimiga egaligini alohida ta'kidlash joiz. Jumladan, O'zbekistonning yangilangan konstitutsiyasining 19, 35, 75-moddalarida fuqarolarning biror dinga e'tiqod qilish yoki qilmaslik huquqi, vijdon erkinligi kafolatlari, dinning davlatdan ajratilganligi va shu bilan birga, bir din yoki mazhabning boshqalarga nisbatan ustuvorligi yoki cheklovlarini o'rnatishga yo'l qo'yilmasligi kabi masalalar mustahkamlanadi [1, 12-15].

2021-yil 5-iyulda qabul qilingan yangi tahrirdagi "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun barcha konfessiyalar uchun teng imkoniyatlar yaratdi. Qonun bilan mahalliy diniy tashkilotlar tashkil etishda tashabbuskorlar soni bo'yicha talablar yengillashtirildi (masjid va boshqa ibodatxonalarni tashkil etish uchun kamida 50 nafar tashabbuskor belgilanishi; markaziy boshqaruv organlari va diniy ta'lim muassasalari uchun esa ilgari qo'yilgan 100 nafar talab bekor qilindi). Ro'yxatga olish jarayonlari to'liq elektronlashtirilib, hujjatlar soni qisqartirildi va ko'rib chiqish muddatlari 3 oydan 1 oygacha tushirildi – bu esa byurokratik to'siqlarni kamaytirishga xizmat qildi [5, 182].

Xulosa qilib aytganda jamiyatda konfessiyalararo muloqotni rivojlantirish hamda diniy bag'rikenglikni ta'minlashda ta'lim tizimi, ijtimoiy hamkorlik, o'zaro hurmat, ochiq do'stona muloqot, madaniyat va san'at, monitoring mexanizmlari o'zaro uyg'unligi hamda axborot vositalarining roli muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Ushbu omillarni inobatga olib, ularni yanada mustahkamlash jamiyatda tinchlik, barqarorlik va bag'rikenglikni ta'minlashning muhim kafolatlari hisoblanadi. Din va konfessiyalar jamiyat uchun nafaqat ruhiy, balki ijtimoiy barqarorlik manbai hamdir. Konfessiyalararo muloqot – bu faqat nutq yoki majlis emas, balki u – ishonch yaratish, muammolarni birgalikda hal qilish va umumiy qadriyatlar asosida hamkorlikni kengaytirishdir. Mamlakatimiz amaliyoti ko'rsatadiki, qonuniy kafolat yetarli emas, ularning amaliy bajarilishi va jamoatchilik ishtiroki muhim. Buning uchun jamiyatning har bir a'zosi va ijtimoiy institutlar o'z hissasini qo'shishi hamda faol pozitsiyada bo'lishlari lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: "O'zbekiston", – B. 52.
2. O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonuni. 05.07.2021 // <https://lex.uz/docs/5491534>.
3. Murtazaeva R.X. O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va bag'rikenglik. O'quv qo'llanma. – T.: Universitet, 2007. – B. 225.
4. Abdusamedov A. "Dinshunoslik asoslari". – T.: "Sharq". 1995. – B. 168.
5. Haydarova H. Dinshunoslik. – T.: "Durdona". 2011. – B. 284.

INNOVATSIYALARNING JAMIYAT HAYOTIDAGI IJTIMOIIY AHAMIYATI VA BARQAROR RIVOJLANISHGA TA'SIRI

Xudaybergenov Abidjan Adilovich – Urganch Ranch texnologiya universiteti (PhD) dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqola innovatsiyalarning jamiyatdagi ijtimoiy ahamiyatini tahlil qiladi. Tadqiqot innovatsiyalarning ijtimoiy muammolarni hal qilish, ish o'rinlarini yaratish, ta'lim va bilim sohalarini rivojlantirish, ijtimoiy

muvozanatni ta'minlash, sog'liqni saqlash tizimini yaxshilash va madaniy qadriyatlarni rivojlantirishdagi rolini yoritadi. Maqola iqtiboslar va izohlar orqali innovatsiyalarning amaliy va strategik ahamiyatini ko'rsatadi, shuningdek ularning barqaror rivojlanishga qo'shgan hissasini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: innovatsiya, ijtimoiy ahamiyat, barqaror rivojlanish, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, iqtisodiy barqarorlik.

Kirish. Innovatsiyaning ijtimoiy ahamiyati jahon miqyosida ilmiy va texnologik rivojlanishning jamiyat hayotiga keltirgan o'zgarishlarini aniqlash bilan bog'liq. Bugungi kunda yangi texnologiyalar va ilmiy yutuqlar nafaqat iqtisodiy jarayonlarni, balki jamiyatning barcha sohalarini transformatsiya qilmoqda. Shu bois, innovatsiya ijtimoiy rivojlanishning markaziy elementi sifatida qaraladi va jamiyatning zamonaviy talablarga moslashishini ta'minlaydi.

Muhokama va natijalar. Innovatsiya va ilmiy tadqiqotlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlik nafaqat yangi texnologiyalarni yaratadi, balki ularni amaliy hayotga joriy etish orqali jamiyat taraqqiyotida chuqur ijtimoiy o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Shu sababli, ilmiy izlanishlar va innovatsion yechimlarning uyg'unligi ijtimoiy rivojlanishning eng muhim manbalaridan biri sifatida e'tirof etiladi.[1;382]

Innovatsiyalar iqtisodiy va texnologik o'zgarishlar bilan cheklanmay, ijtimoiy tizimlarning samaradorligini oshirishga ham xizmat qiladi. Masalan, ta'lim, sog'liqni saqlash, ekologiya va madaniyat sohalarida amalga oshirilgan innovatsion yechimlar odamlarning hayot sifatini yaxshilashga bevosita hissa qo'shadi. Shu tariqa, innovatsiyalar jamiyatning ijtimoiy barqarorligini ta'minlash va turli muammolarni hal qilishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Innovatsiyalar, shuningdek, jamiyatda yangi ijtimoiy yondashuvlar va tajribalarni yaratadi. Ular mavjud tizimlarni tahlil qilish va takomillashtirish imkonini beradi, ijtimoiy adolat, tenglik va resurslardan samarali foydalanishni rag'batlantiradi. Shu tarzda, innovatsiyalar nafaqat yangi bilim va texnologiyalarni joriy etadi, balki jamiyatni ijtimoiy jihatdan barqaror va rivojlangan holatga olib keladi.

Natijada, innovatsiyalar ijtimoiy taraqqiyotning poydevori sifatida qaraladi. Ular jamiyatdagi turli qatlamlarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, yangi imkoniyatlar yaratadi va odamlarning yashash sifatini oshiradi. Innovatsiya orqali jamiyat o'zining ijtimoiy, madaniy va ekologik masalalarini samarali hal qilishi mumkin, bu esa umumiy farovonlik va barqaror rivojlanishga xizmat qiladi.

Innovatsiyalarning ijtimoiy ahamiyati jamiyat hayotiga keltiradigan o'zgarishlar bilan belgilanadi va bu o'zgarishlar turli sohalarida bir-birini to'ldiradi. Xususan, **ijtimoiy muammolarni hal qilish** jihatida ular katta ahamiyatga ega. Yangi texnologiyalar va ilmiy yutuqlar yordamida ta'lim, sog'liqni saqlash, ekologiya, ijtimoiy adolat va gender tengligi sohalarida yangi yondashuvlar yaratiladi. Masalan, tibbiyotda yangi davolash metodlari va dori-darmonlarning yaratilishi sog'liqni saqlash tizimining sifatini oshiradi, ekologik innovatsiyalar esa qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish orqali barqaror rivojlanishni ta'minlaydi. Shu nuqtai nazardan, OECD tashkiloti tadqiqotlarida ta'kidlanganifek: "Innovatsiyalar jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni hal qilishda muhim vosita bo'lib, yangi yondashuvlar va yechimlar yaratishda asosiy rol o'ynaydi".[2;6] Bu tadqiqotlar innovatsiyalarning ijtimoiy muammolarni hal qilishdagi markaziy

rolini ko'rsatadi. Shu bilan birga, u jamiyatdagi turli sohalarda yangi yondashuvlar va yechimlarni yaratish zaruratini tasdiqlaydi. Ta'lim va sog'liqni saqlash tizimlariga qo'llanilganda, bu iqtibos amaliy va strategik rivojlanish yo'llarini belgilashga yordam beradi. Shuningdek, ekologik barqarorlik va gender tengligi kabi sohalarda innovatsiyalarni qo'llashning nazariy asosini beradi.

Ish o'rinlarini yaratish va iqtisodiy barqarorlik jihatida innovatsiyalar iqtisodiy o'sish va jamiyat farovonligini ta'minlaydi. Yangi texnologiyalar va mahsulotlar ishlab chiqilishi yangi ish o'rinlarini yaratadi. Masalan, qayta tiklanadigan energiya tarmoqlari va IT sektori yangi ish o'rinlarini taqdim etadi va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlaydi. Alexander S. Kritikosning ta'kidlashicha: "Innovatsiyalar iqtisodiy o'sish va barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi, yangi ish o'rinlarini yaratish orqali jamiyatning iqtisodiy farovonligini oshiradi." [3] Bu iqtibos ish o'rinlarini yaratish orqali iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi innovatsiyalarning muhimligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, u yangi sanoat tarmoqlarini rivojlantirishning ijtimoiy va iqtisodiy ta'sirini tushuntiradi.

Shuningdek, ta'lim va bilim sohalaridagi o'zgarishlar ham innovatsiyalarning muhim jihatlaridan biridir. Onlayn ta'lim va masofaviy o'qish imkoniyatlari ilmiy bilimlarning kengroq tarqalishiga yordam beradi, turli mamlakat va mintaqalarda ta'lim olish imkoniyatlarini oshiradi. Harvard Online tashkiloti hisobotlarida ta'kidlanganday: "Onlayn ta'lim va masofaviy o'qish imkoniyatlari ta'lim sohasida katta o'zgarishlarga olib keladi, ilmiy bilimlarning kengroq tarqalishiga yordam beradi" [4;3]. Bu hisobotda innovatsiyalar orqali ta'lim va bilim sohalarida yuzaga keladigan o'zgarishlarni ko'rsatadi. Shu bilan birga, u ijtimoiy tenglikni ta'minlash va ta'limga kengroq kirish imkoniyatlarini yaratishda muhim ahamiyatga ega ekanligini bildiradi.

Ijtimoiy muvozanat va barqarorlik innovatsiyalarning ekologik va ijtimoiy ta'sirini mustahkamlaydi. Yashil texnologiyalar va resurslarni tejash usullari atrof-muhitni muhofaza qiladi va kelajak avlodlar uchun qulay yashash sharoitlarini yaratadi. European Environment Agency ta'kidlaydi: "Innovatsiyalar ijtimoiy va ekologik barqarorlikka hissa qo'shadi, yashil texnologiyalar va resurslarni tejash usullari orqali atrof-muhitni muhofaza qiladi" [5;14]. Shu bilan birga, u kelajak avlodlar uchun yashash sharoitlarini yaxshilashning nazariy asosini beradi. Shu bilan birga, sog'liqni saqlash tizimini yaxshilash jihatida yangi davolash texnologiyalari, sun'iy intellekt va telemeditsina tizimlarni samarali va uzluksiz qiladi. Institute for Healthcare Improvement ta'kidlaydi: "Innovatsiyalar sog'liqni saqlash tizimini samarali va uzluksiz qilishga imkon beradi, yangi davolash texnologiyalari va sun'iy intellekt yordamida odamlarning hayot sifatini yaxshilaydi" [6;5]. Insitut tadqiqotlari sog'liqni saqlash tizimining samaradorligini oshirish va aholining hayot sifatini yaxshilashdagi innovatsiyalarning ahamiyatini ko'rsatadi. Shu bilan birga, u chekka hududlarda ham sifatli tibbiy yordam ko'rsatish imkoniyatini mustahkamlaydi.

Nihoyat, madaniy va ijtimoiy qadriyatlarning rivojlanishi esa innovatsiyalarning jamiyat madaniy rivojlanishidagi rolini ochib beradi. Yangi san'at shakllari, madaniy merosni raqamlashtirish va axborot texnologiyalarini madaniy ishlab chiqarishda qo'llash jamiyatning madaniy rivojlanishiga hissa qo'shadi. Research Outreach ta'kidlaydi: "Madaniy va ijtimoiy qadriyatlarning rivojlanishi innovatsiyalar orqali amalga oshadi, yangi san'at shakllari va madaniy merosni raqamlashtirish jamiyatning madaniy rivojlanishiga hissa qo'shadi" [7;4]. Bu ta'kid

innovatsiyalarning madaniyat va ijtimoiy qadriyatlarni rivojlantirishdagi rolini ko'rsatadi. Shu bilan birga, u jamiyatdagi ijtimoiy yuksalish va barqaror rivojlanishni qo'llab-quvvatlashning nazariy asosini beradi.

Xulosa. Innovatsiyalar jamiyat hayotining barcha sohalarida chuqur ijtimoiy o'zgarishlar yaratadi. Ular nafaqat iqtisodiy va texnologik rivojlanishni rag'batlantiradi, balki ta'lim, sog'liqni saqlash, ekologiya va madaniyat sohalarida samaradorlikni oshiradi. Shu nuqtai nazardan, OECD tadqiqotlari innovatsiyalarning ijtimoiy muammolarni hal qilishdagi markaziy rolini ko'rsatadi, jamiyatning turli qatlamlariga yangi yondashuvlar va yechimlar yaratish zaruratini tasdiqlaydi. Bu esa innovatsiyalarni ijtimoiy rivojlanishning asosiy vositasi sifatida baholash imkonini beradi.

Ish o'rinlarini yaratish va iqtisodiy barqarorlik nuqtai nazaridan, innovatsiyalar yangi sanoat tarmoqlarini rivojlantiradi va jamiyatning iqtisodiy farovonligini oshiradi. Alexander S. Kritikosning ta'kidlashicha, yangi ish o'rinlari yaratish orqali innovatsiyalar nafaqat iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi, balki ularning ijtimoiy ta'sirini kuchaytiradi. Shu bilan birga, ta'lim va bilim sohalarida yuzaga keladigan innovatsion yechimlar ijtimoiy tenglikni mustahkamlaydi va turli mintaqalarda ta'lim olish imkoniyatlarini oshiradi.

Ijtimoiy muvozanat va barqarorlik, shuningdek sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishi innovatsiyalarning ekologik, ijtimoiy va sog'liqni saqlash sohalariga ta'sirini mustahkamlaydi. European Environment Agency va Institute for Healthcare Improvement tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, yashil texnologiyalar va resurslarni tejash usullari, shuningdek yangi davolash texnologiyalari jamiyatning barqaror va samarali rivojlanishida markaziy ahamiyatga ega. Bu esa kelajak avlodlar uchun sifatli yashash sharoitlarini yaratadi.

Nihoyat, madaniy va ijtimoiy qadriyatlarning rivojlanishi innovatsiyalarning jamiyatning madaniy va ijtimoiy muhitiga ta'sirini namoyon qiladi. Research Outreach tadqiqotlariga ko'ra, yangi san'at shakllari va madaniy merosni raqamlashtirish jamiyat madaniyatining rivojlanishiga hissa qo'shadi. Shu tariqa, innovatsiyalar nafaqat iqtisodiy va texnologik taraqqiyot, balki ijtimoiy, madaniy va ekologik barqarorlikni ta'minlashning strategik vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xudaybergenov A.A. Ilmiy tadqiqot va innovatsiya: zamonaviy jamiyat taraqqiyotidagi o'rni. – Beruniy. Tamaddun nuri. 12-son (63). 2024 y. 381-384 betlar.
2. OECD. Starting, scaling and sustaining social innovation. – Paris. OECD Publishing. 2025. p. 58.
3. Kritikos A. Tadbirkorlar va ularning ish o'rinlari va iqtisodiy o'sishga ta'siri. – Berlin. IZA Mehnat dunyosi. 8. 2024. 1-8.
4. Harvard Online. A Decade of Innovation: Online Learning at Harvard. – Boston. Harvard Online. 2024. p. 108.
5. EEA. With people and for people: Innovating for sustainability. – Copenhagen. EEA. 2021. P. 78.
6. Institute for Healthcare Improvement. 10 IHI Innovations to Improve Health and Health Care – Cambridge. IHI publishing. 2017. P. 478.
7. Research Outreach. The role of values in social innovation transfer. – London. Research Outreach. 2023. P. 310.

ILMIY ETIKANING ASOSIY TAMOYILLARI: HALOLLIK, PLAGIATGA QARSHI KURASH VA SHAFFOFLIK

Xodjayev Sardor Baxodirovich – Urganch Ranch texnologiya universiteti (PhD) dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada ilmiy etikaning asosiy tamoyillari — halollik va to'g'rilik, plagiatga qarshi kurashish hamda shaffoflik va ochiqlik masalalari falsafiy hamda amaliy jihatdan tahlil qilingan. Karl Popper, George Pólya, Imre Lakatos, Robert K. Merton va David Resnik kabi mashhur olimlarning qarashlari asosida ilmiy etikaga rioya qilishning zaruriyati asoslab berilgan. Tadqiqotda ilmiy halollik, mualliflik huquqlariga hurmat, tanqidiy yondashuv va bilimlarning ochiqligi ilm-fan taraqqiyoti va jamiyat ishonchining asosiy omillari sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: ilmiy etika, halollik, plagiat, shaffoflik, tanqidiy yondashuv, Popper, Polya, Lakatos, Merton, Resnik.

Kirish. Ilmiy tadqiqotlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi, eng avvalo, ilmiy etikaga qat'iy rioya qilish jarayoni va usuliga bog'liqdir. Ilmiy etika tadqiqot faoliyatining poydevori bo'lib, axloqiy tamoyillarga rioya etishni, natijalarni haqqoniylik asosida taqdim qilishni va olimning jamiyat oldidagi mas'uliyatini ta'minlaydi. Tadqiqot jarayonida etikaga amal qilish natijalarning aniqligi, halolligi va ishonchliligini kafolatlabgina qolmay, ilmiy jamoaning rivoji va jamiyat manfaatlariga xizmat qilishiga ham imkon yaratadi.

Muhokama va natijalar. Bu borada Joel H. Hildebrandning quyidagi fikri e'tiborga molikdir: "Qoidalar yo'q, faqat halollik va ob'ektivlik tamoyillari bor; zug'umning faqat haqiqatdan kelib chiqishiga to'liq ishonch baholanadi"[1;9]. Ushbu tamoyil shuni ko'rsatadiki, ilmiy izlanishning haqiqiy qadri faqat haqiqatga sodiqlikda va uni halol tarzda izlashdadir. Shunday ekan, ilmiy etikaga amal qilish tadqiqotlarning obro'si va samaradorligi uchun zaruriy shart bo'lib, nafaqat ilmiy hamjamiyat, balki keng jamoatchilik ishonchini ham ta'minlaydi.

Shuningdek, metodologiyani tanlashda ham etika masalalariga e'tibor berish muhimdir. Tadqiqotning amalga oshirilishi davomida etika qoidalariga rioya qilish, ishtirokchilar bilan to'g'ri va adolatli munosabatda bo'lish, ularning shaxsiy hayotini hurmat qilish hamda to'g'ri ma'lumot olish metodlarini tanlash zarur [2;257]. Tadqiqotchi har bir bosqichda mas'uliyatni his qilishi, ilmiy natijalarning ishonchliligini va tadqiqot ishtirokchilarining huquqlarini himoya qilishi lozim. Shu tarzda, ilmiy faoliyat halollik va axloqiy tamoyillarga asoslanganda, u nafaqat ilmiy bilimning rivojlanishiga, balki jamiyat ishonchining mustahkamlanishiga ham xizmat qiladi.

Ilmiy etika turli tamoyillarni o'z ichiga oladi, jumladan:

Halollik va to'g'rilik. Ilmiy faoliyatning eng muhim poydevorlaridan biri halollikdir. Bu tamoyil tadqiqot natijalarini manipulyatsiya qilmaslikni, ma'lumotlarni soxtalashtirmaslikni va barcha ilmiy dalillarni haqqoniy tarzda taqdim etishni talab qiladi. Tadqiqotchining burchi faqat yangi bilim yaratish emas, balki uni

jamiyatga to‘g‘ri, ishonchli va ob‘ektiv shaklda yetkazishdir. Shuning uchun ham halollik ilmiy etikaning asosiy mezoni sifatida qaraladi.

Karl Popper bu jarayonning falsafiy poydevorini aniq belgilab beradi: “Ilm afsonalardan boshlanadi va ularni tanqid qilish bilan davom etadi.”[3;66] Ya’ni, ilmiy izlanishlar ko‘pincha afsona, taxmin va sub‘ektiv qarashlardan boshlanadi. Lekin ular haqiqiy ilmiy qiymatga ega bo‘lishi uchun tanqidiy ruhda qayta ko‘rib chiqilishi zarur. Tanqidiy yondashuvsiz qolgan har qanday nazariya dogmaga aylanib, ilmiy haqiqatga to‘sqinlik qiladi. Shunday ekan, tanqidiy tahlil ilmiy halollikning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Popperning yondashuvi shuni ko‘rsatadiki, ilmiy bilish jarayoni doimo shubha va tekshiruvga asoslanadi. Olimning halolligi uning o‘z g‘oyalarini himoya qilishdagi qat’iyatida emas, balki ularni doimiy tanqidiy savollar ostiga qo‘yishga tayyorligida namoyon bo‘ladi. Haqiqiy ilmiy yutuq, mavjud nazariyani mutlaq haqiqat sifatida emas, balki vaqtinchalik gipoteza sifatida ko‘ra olishda ko‘zga tashlanadi. Bu esa ilmiy tafakkurning rivojlanish mexanizmini belgilab beradi.

Popperning yana bir mashhur tamoyili ilmiy halollikni yanada chuqurroq tushuntiradi: “Nazariyaning ilmiy maqomi uning yolg‘onligini ko‘rsatish mumkinligida namoyon bo‘ladi”[3;18]. Uning fikricha, nazariyani ilmiy yoki noilmiy ekanini belgilash mezoni uning yolg‘onligini ko‘rsatish mumkinligidadir. Bu esa o‘z navbatida, olimdan har qanday gipotezani sinovdan o‘tkazishda yashirin e‘tiqodlardan voz kechishni, faqat dalillarga tayanishni talab qiladi. Shu jihatdan, falsifikatsiya ilmiy etikaning markaziy mezoniga aylanadi.

Bu tamoyil ilmiy faoliyatda halollik va ochiqlikning naqadar muhimligini ko‘rsatadi. Tadqiqotchi o‘z nazariyasini noto‘g‘ri chiqishi mumkinligini ham ochiq tan olishi kerak. Bu esa ilmiy muloqotning sog‘lom muhitini yaratadi, turli qarashlarni sinovdan o‘tkazish imkonini beradi va natijada haqiqat sari yaqinlashishni ta’minlaydi. Agar nazariya rad etilsa ham, bu ilm-fan taraqqiyotiga xizmat qiladi, chunki u yangi izlanishlarga yo‘l ochadi.

Shunday qilib, ilmiy etikaning halollik va to‘g‘rilik tamoyillari Popper falsafasida chuqur asoslangan. Olim haqiqatni izlash jarayonida manipulyatsiyaga yo‘l qo‘ymasligi, natijalarni yashirmasligi va har qanday gipotezani tanqidiy ko‘z bilan baholashi zarur. Bu nafaqat ilmiy faoliyatning obro‘cini ta’minlaydi, balki jamiyatning ilm-fanga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi. Ilmiy etikani buzish esa nafaqat shaxsiy obro‘ga, balki butun ilmiy hamjamiyatning nufuziga putur yetkazadi.

Plagiatga qarshi kurashish. Ilmiy tadqiqot jarayonida plagiat – eng jiddiy axloqiy muammolardan biridir. Tadqiqotchining vazifasi boshqalarning fikrlari, ma’lumotlari va g‘oyalaridan foydalanganda ularning muallifligini ochiq ko‘rsatishdir. Plagiat nafaqat mualliflik huquqlarini buzish, balki ilmiy halollikka putur yetkazish bilan ham xavflidir. Mualliflik huquqlariga rioya qilish esa intellektual mulkka hurmatni va ilmiy hamjamiyatning ishonchini ta’minlaydi. Shu sababli, plagiatga qarshi kurashish ilmiy etikaning asosiy tamoyillaridan biridir.

Karl Popper bu borada ilmiy g‘oyalarning mustahkam emas, balki vaqtinchalik va nisbiy asosga qurilganini ta’kidlaydi: “Fan qattiq zamin ustiga qurilmagan. Uning nazariyalari jasur inshoot singari botqoqlik ustida qad rostlagan. Ular tabiiy yoki ‘tayyor’ poydevorga emas, balki vaqtincha mustahkam deb hisoblangan qoziqlarga tayanadi. Olimlar qachonki qoziqlar yetarlicha mustahkam, deb hisoblashsa, shunda to‘xtashadi”[3;111]. Popperning fikri shuni anglatadiki, ilmiy bilim doimo rivojlanadi

va hech bir g'oya mutlaq emas. Shunday ekan, plagiat orqali o'zlashtirilgan g'oya nafaqat haqiqatni buzadi, balki butun ilmiy inshootning mustahkamligiga putur yetkazadi. Haqiqiy ilmiy taraqqiyot faqat mualliflikka hurmat va halollik asosida yuz beradi.

George Pólya esa muammoni hal qilish jarayonini ijodiy izlanish sifatida ko'rsatadi: "Muammoni hal qilish degani – qiyinchilikdan chiqish yo'lini topish, to'siqni aylanib o'tish, darhol erishib bo'lmaydigan maqsadga yetish yo'lini topish demakdir"[4;XVI]. Uningcha, har bir tadqiqotchi o'zining yo'lini topishi va qiyinchiliklarni ijodiy yondashuv orqali yengib o'tishi lozim. Plagiat esa tadqiqotchini bu ijodiy izlanishdan mahrum qiladi, chunki u mavjud g'oyani o'zlashtirish orqali yangilik yaratish imkonini yo'qotadi. Demak, plagiatga qarshi kurashish – ijodiy fikrlashni, original tadqiqotlar qilishni rag'batlantiruvchi muhim shartdir.

Imre Lakatos ilm-fanni faktlarning yig'indisi emas, balki tadqiqot dasturlarining ketma-ketligi sifatida tasvirlaydi: "Fan – bu faktlarning mexanik yig'indisi emas, balki tadqiqot dasturlari ketma-ketligidir. Har bir dastur falsifikatsiyadan himoyalaniishi lozim bo'lgan 'qattiq yadrosi' va o'zgartirilishi yoki almashtirilishi mumkin bo'lgan yordamchi gipotezalardan tashkil topadi"[5;47]. Uning nazariyasida har bir dastur "qattiq yadro" va uni himoya qiluvchi gipotezalardan iborat. Plagiat esa aynan shu "qattiq yadro"ni o'zlashtirib olish orqali ilmiy dasturlar yaxlitligini buzadi. Shu sababli, plagiatga qarshi kurashish ilmiy izlanishlarning uzluksizligi va sog'lom rivojlanishini ta'minlaydi.

Plagiatning zararli oqibatlari nafaqat ilmiy jamiyatda, balki butun jamoatchilikda seziladi. Chunki soxta ma'lumotlar asosida qurilgan nazariya yoki tadqiqot keyinchalik noto'g'ri qarorlar va yanglish xulosalarga olib kelishi mumkin. Bu esa ilm-fan nufuzini tushiradi va ishonchni yo'qotadi. Shunday ekan, plagiatga qarshi qat'iy kurashish tadqiqotlarning halolligi va ob'ektivligini saqlashda zaruriy shartdir. Har bir tadqiqotchi o'z mehnati bilan haqiqatni izlashga intilishi lozim.

Shaffoflik va ochiqlik. Ilmiy tadqiqotlarda shaffoflik va ochiqlik — eng muhim etik tamoyillardan biridir. Natijalar, metodlar va foydalanilgan ma'lumotlar boshqa tadqiqotchilar tomonidan ko'rib chiqilishi, sinovdan o'tkazilishi va takrorlanishi mumkin bo'lishi zarur. Bu jarayon ilmiy faoliyatning ishonchliligini oshiradi va soxta ma'lumotlarning oldini oladi. Shaffoflik tadqiqotning to'g'riligini kafolatlaydi, ochiqlik esa bilim almashinuvi va hamkorlikni rivojlantiradi.

Karl Popper shunday deydi: "Ilmiy bilim - bu ommaviy bilim: u sinovdan o'tkazilishi, takrorlanishi va tanqidga ochiq bo'lishi kerak"[6;47]. Bu fikr ilm-fanning mohiyatini ochib beradi: bilim yopiq muhitda emas, balki umumiy tanqidiy muhokama orqali shakllanadi. Shaffoflik va ochiqlik orqali nazariya haqiqiy sinovdan o'tadi. Agar ilmiy natijalar tekshirilishga yaroqli bo'lmasa, ularning ilmiyligi ham shubha ostida qoladi.

Robert K.Merton ham ilmiy faoliyatda ochiqlikni markaziy qadriyat sifatida ko'rsatadi: "Ilmiy axloq kommunizmi ... ilmiy bilimlarni butun ilmiy jamiyatning umumiy mulki sifatida ko'rishni talab qiladi"[7;273]. Unga ko'ra, ilmiy natijalar xususiy mulk sifatida yashirib qolmasligi kerak. Aksincha, ular umumiy mulkka aylanishi, ya'ni butun ilmiy hamjamiyat uchun ochiq bo'lishi lozim. Bu shaffoflikka asoslangan tamoyil ilmiy hamkorlikni kuchaytiradi va yangi kashfiyotlarni tezlashtiradi.

David Resnik esa zamonaviy ilmiy etikani izohlar ekan, shunday deydi: “Tadqiqotlardagi ochiqlik mas’uliyat, hamkorlik va fanga ishonchni kuchaytiradi”[8;79]. Shaffoflik orqali nafaqat tekshiruv va nazorat amalga oshiriladi, balki tadqiqotchilar o’rtasida hamkorlik muhiti shakllanadi. Bunday hamkorlik esa fan rivojining asosiy drayveri hisoblanadi. Agar ma’lumotlar yashirilsa, ishonch yo’qoladi va natijalar shubhali bo’lib qoladi.

Umuman aytganda, shaffoflik va ochiqlik ilmiy faoliyatning mustahkam poydevoridir. Popper nazariyani tanqidiy muhokamaga qo’yishni, Merton ilmiy bilimni umumiy mulk sifatida ko’rishni, Resnik esa ochiqlikni ishonch va hamkorlik omili sifatida talqin qiladi. Ularning qarashlari bir nuqtada tutashadi: haqiqiy fan yashirin emas, balki hammaga ochiq bo’lishi kerak. Shu bois tadqiqotchilar metod va natijalarni imkon qadar aniq va tekshiruvchan shaklda taqdim etishi lozim. Faqat shundagina ilmiy jarayon ob’ektiv, ishonchli va jamiyat uchun foydali bo’ladi.

Xulosa. Birinchidan, ilmiy etika tadqiqot faoliyatining poydevori bo’lib, halollik, to’g’rilik va mas’uliyat kabi tamoyillarga asoslanadi. Har qanday ilmiy natijaning qadri, avvalo, uning haqqoniyligida namoyon bo’ladi. Shu bois manipulyatsiya, soxta ma’lumot berish yoki natijalarni yashirish ilmiy faoliyatga putur yetkazuvchi eng xavfli illatlardandir. Olimning haqiqatga sodiqligi uning ilmiy obro’sini belgilovchi eng muhim mezon hisoblanadi.

Ikkinchidan, plagiatga qarshi kurash ilmiy jamoaning intellektual salohiyatini himoya qiladi. Boshqalarning fikr va g’oyalaridan iznsiz foydalanish nafaqat ilmiy etikaning buzilishi, balki tadqiqotlarning ishonchliligiga ham jiddiy putur yetkazadi. Mualliflik huquqlariga rioya qilish orqali intellektual mulkka bo’lgan hurmat namoyon bo’ladi. Bu esa nafaqat alohida tadqiqotchining, balki butun ilmiy jamoaning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, shaffoflik va ochiqlik tamoyillari ilmiy faoliyatning asosiy tayanchi sifatida e’tirof etiladi. Natijalar va metodlarning oshkoraligi ularni qayta tekshirish va takrorlash imkoniyatini yaratadi. Bu hol ilmiy jarayonning ishonchliligini ta’minlaydi va bilim almashinuviga yangi ufqlar ochadi. Ochiq va shaffof faoliyat tadqiqotchilar o’rtasida o’zaro ishonch va hamkorlikni mustahkamlaydi.

To’rtinchidan, ilmiy etikaning barcha tamoyillari – halollik, plagiatga qarshi kurash, shaffoflik, javobgarlik va ob’ektivlik – yagona tizim sifatida ishlaydi. Ulardan biri buzilsa, butun ilmiy jarayonning samaradorligi va ishonchliligi pasayadi. Shu sababli, har bir tadqiqotchi o’z faoliyatida etika tamoyillariga qat’iy rioya qilishi zarur. Bu ilmiy muhitda sog’lom raqobat, ijodkorlik va yangilik yaratuvchi muhitni shakllantiradi. Thomas Kuhn shunday yozadi: “Normal ilmiy faoliyat, asosan, ilmiy jamoa dunyoning qandayligini biladi degan taxminga asoslanadi”[9;5]. Kuhn ilmiy etikaning asosida jamoaviy ishonch va birgalikdagi intellektual me’yorlar yotishini ko’rsatadi. Agar shaffoflik va halollik buzilsa, ilmiy jamoa o’zaro ishonchini yo’qotadi. Bu iqtibos ilmiy etikada jamiyat va jamoa o’rtasidagi ishonchni mustahkamlash zarurligini ta’kidlaydi.

Beshinchidan, ilmiy etikaga amal qilish nafaqat ilmiy jamoa, balki butun jamiyat uchun ham katta ahamiyatga ega. Chunki ilmiy natijalar insoniyat taraqqiyotining poydevorini tashkil etadi. Agar ular halollik va ochiqlik tamoyillariga asoslangan bo’lsa, jamiyat ularni ishonch bilan qabul qiladi va ulardan foyda ko’radi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Joel H. Hildebrand. Science in the making. - New York. Columbia University Press. 1957..
2. Xodjayev S. Ilmiy tadqiqot va uning amal qilish mexanizmlari. – Beruniy. Tamaddun nuri. 12 (63) 2024.
3. Popper K. The logic of scientific discovery. – London. Routledge, 1959.
4. Polya G. How to solve it. – Princeton. Princeton University Press, 1945.
5. Lakatos I. The methodology of scientific research programmes. – Cambridge. Cambridge University Press, 1978.
6. Popper K. Conjectures and refutations. - New York. Basic Books. 1962.
7. Robert K. Merton. The sociology of science. - Chicago: University of Chicago Press 1973.
8. Resnik David. The ethics of science: an introduction (philosophical issues in science) 1st Edition. – London. Routledge. 1998.
9. Kuhn T. The structure of scientific revolutions. – Chicago. University of Chicago Press. 1962.

XI ASRDA BUYUK SALJUQIYLAR DAVLATIDA ISLOM FALSAFASI RIVOJI

Rajapov Pirnazar Sardor o'g'li – O'zbekiston Milliy universiteti “Falsafa” kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XI asrda Buyuk Saljuqiylar davlati (1038-1157) da tasavvuf ilmi rivojiga hissa qo'shgan Abulqosim Qushayriy, Imom G'azzoliy, Abdulvohid Ismoil, shayx Abdulloh Ansoriy va Abu Ali al-Formadiy kabi buyuk mutakallimlar ilmiy faoliyati ochib berilgan. Shuningdek, Saljuqiylar davlatining mo'taziliy e'tiqoddagi vaziri Amidulmulk Kunduriyning ash'ariylarga qarshi faoliyati natijasida “Ikkinchi Mihna” fitnasi sodir bo'lishi hamda Abulqosim Qushayriyning ash'ariylik aqidasi himoya qilish yo'lidagi harakatlari, shu bilan birga, tasavvuf va kalomni bir-biriga uyg'unlashtirib, Islom tafakkurida yangi yo'nalishga asos solgan Imom G'azzoliyning tasavvuf va kalom ilmiga oid asarlarining qisqacha mazmuni yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Buyuk Saljuqiylar davlati, tasavvuf, kalom, Abulqosim Qushayriy, Imom G'azzoliy, Abdulvohid Ismoil, shayx Abdulloh Ansoriy, Abu Ali al-Formadiy, ash'ariylar, Amidulmulk Kunduriy, “Ikkinchi Mihna” harakati.

Kirish. Afrikadan tashqari deyarli butun Islom olamiga hukmronlik qilgan saljuqiylar davrida siyosiy barqarorlik ta'minlandi. Saltanat sarhadlari bo'ylab madrasa, kutubxona va zoviyalar qurilib, ularga vaqflar ajratilishi natijasida ilm-fan va madaniyat taraqqiy etdi.

To'g'rulbey (1040-1063), Alp Arslon (1063-1072), Malikshoh (1072-1092) va Sanjar (1118-1157) kabi saljuqiy sultonlar olimlarga hurmat ko'rsatib, butun mamlakat bo'ylab ilm-ma'rifatni yoyishga harakat qilganlar. To'g'rulbey fath etilgan shaharlarga kirgach, birinchi navbatda olimlar va shariat peshvolarini ziyorat qilardi. Sulton Alp Arslon davrida esa madrasalar mamlakatning chekka hududlarigacha

yoyildi. U shaxsiy tushumining bir qismini kambag'allarga, 1/10 qismini esa olimlarga xayr-ehson qilardi [11:43]. Malikshoh esa o'zi tashkil qilgan madrasalar va ilmiy-madaniy muassasalardan tashqari har yili olim va mutasavviflarga 300 ming dinor (oltin) mablag' ajratardi [4:255; 5:67].

Muhokama va natijalar. Islom olamining buyuk mutakallim, faqih, mufasssir, muhaddis va mutasavviflarining aksariyati Saljuqiylar davrida yetishib chiqdi. Jumladan, tasavvuf ilmi yuqori darajaga ko'tarildi. Ushbu ilmni o'rganishga bo'lgan e'tibor yanada kuchayib, hatto oddiy xalq vakillarining ham tasavvufiy ruhdagi majlislarda ishtirok etishga rag'batl oshgan.

Abulqosim Qushayriy (376/986-462/1072) Ustuvo (Eron Islom Respublikasining Quchan shahri) shahrida tug'ilgan [9:204]. Qushayriy "Zaynulislom" nomi bilan tanilgan bo'lib, tasavvuf, kalom, hadis, fiqh, tafsir, usul, adabiyot va lug'at ilmlari bo'yicha zamonasining mashhur olimlaridan edi. Qushayriyni ko'proq mutasavvif sifatida e'tirof etishadi. U "Risolayi Qushayriya" asarida so'fiylikning sunniylik ta'limoti asoslariga zid emasligini isbotlashga harakat qilgan. Shuningdek, uning "Tafsiri kabir" kitobi mashhur tafsir asarlaridan hisoblanadi.

Olim yashagan davrda ash'ariylik ta'limotiga qarshi fitna avj olib, mazkur fitna tarixda "Ikkinchi Mihna" yoki "Mihna al-Ash'ariya" nomini olgan [9:208]. Ash'ariylikka ixlos qo'ygan olim 436/1045-yil imom Ash'ariyning ahli hadis ekani va sunniylik aqidasi ergashgani to'g'risida fatvo berdi. Ushbu fatvoning to'liq matnini Tojuddin Subqiy "Tabaqot ash-shofe'iya al-kubro" asarida keltirib o'tgan [10:374].

Ikkinchi Mihna harakati 1053-yil Amidulmulk Kunduriyning Saljuqiylar davlatiga vazir bo'lishi bilan boshlanib, 1063-yilgacha davom etgan. Fiqhiy jihatdan hanafiy, e'tiqodda esa mo'taliziy bo'lgan Kunduriy To'g'rulbeydan bid'at ahliga minbarlardan la'nat aytilishiga ruxsat olgan. Shofe'iy'larga nafrati bo'lgan Kunduriy la'nat aytiladigan bid'at ahllari safiga ash'ariylarni ham kiritgan edi. Ish shu darajaga bordiki, Imom Ash'ariy va ash'ariylarni kofirga chiqarganlar ham bo'ldi [9:208-209]. Imom Qushayriy boshliq bir guruh ash'ariy olimlar To'g'rulbeydan ash'ariylarga qarshi haqsiz da'volar bekor qilinishini talab qilishsa-da, To'g'rulbey vaziri Kunduriyning ash'ariylar haqidagi noto'g'ri ma'lumotlariga asoslanib, ash'ariy olimlar talabini rad etadi. Natijada Imom Qushayriy 446/1054-yil bu zulmni butun Islom olami ulamolariga bildirish maqsadida "Shikoyati ahli-sunna bi hikoyati ma nalahum minal-Mihna" maktubi (risolasi) ni yozgan [3:200-201; 8:473-475].

Mashhur mutakallim, faqih va mutasavvif Imom G'azzoliy (450/1058-505/1111) Xurosonning Tus shahrida dunyoga kelgan. U Islom ilmlarining deyarli barchasida so'z sohibi bo'lgan. G'azzoliy yoshligida Nishopur Nizomiyasi bosh mudarrisi Juvayniydan mantiq, usul, fiqh va kalom ilmlari bo'yicha tahsil olgan. U Islomning boshqa diniy e'tiqod va falsafiy ta'limotlardan ustunligini isbotlashga harakat qilgani uchun "hujjatul-Islom" nomini olgan [6:139-140]. Imom G'azzoliy 34 yoshida Bag'dod Nizomiyasiga mudir bo'lgan. Bir muddat Nishopur Nizomiyasida mudarrislik ham qilgan [2:165-166]. Hayotining so'nggi yillarini tug'ilgan joyi Tusda o'tkazgan. Uyi yaqinida takka va madrasa qurdirib, yana ta'lim berishda davom etgan. Lekin ig'vogarlar Xuroson hokimi Sanjar (490/1097-511/1118) ga uni Abu Hanifaga qarshi faoliyatda ayblab, olimning bahs-munozaraga kelishini talab qilishsa-da, bahs-munozarada ko'zlagan maqsadlariga erisha olishmagan [7:396].

Tasavvuf va kalomni bir-biriga uyg'unlashtirib, Islom tafakkurida yangi yo'nalishga asos solgan G'azzoliy Islom ilmlari bo'yicha 100 yaqin asar yozgan [2:165-166]. Uning tasavvufga oid 4 jildlik "Ihyou ulumid-din" asari asrlar davomida ahli ilmlar e'tiborini o'ziga qaratib kelgan. Qolaversa, o'zining hayoti va asosiy e'tiqodiy masalalar yoritilgan "al-Munqiz minad-dolal hamda o'sha davrda tobora qizg'inlashib, ildiz otib borayotgan botiniylik ta'limoti qarashlariga qarshi xalifaning xohishiga binoan jarh yo'li bilan yozgan raddiyasi ("al-Mustazhiri fir-raddi alal-botiniya"), "Hujjatul-haq fir-raddi alal-botiniya", "al-Qistos al-mustaqim" nomli asarlari ham diqqatga sazovor. Shuningdek, uning falsafaga oid qarashlari aks etgan "Faysalut-tafriqa baynal-Islom vaz-zindiqa", "Maqosidul-falosifa", "Tahofutul-falosifa"; shofe'iy fiqhiga oid "al-Mustafo fiy usulil-fiqh", "Bayon al-qavlayn", "Xulosat ar-rasoil ila ilmil-masoil", "Bosit", "Vosit", "Vojiz", "al-Xulosa"; tasavvufga oid "al-Maqsad al-asno"; kalomga doir "Qavoidul-aqoid", "Iljamul-avom an ilmil-kalom" nomli asarlari ham muhim ahamiyatga ega [2:165-166]. G'azzoliyning Islom aqidasi botil e'tiqodiy ta'limotlardan himoya qilish yo'lidagi sa'y-harakatlari va bu borada faylasuflarni ham tanqid ostiga olgani uning Islom olamiga tanilishi hamda qarashlarining keng omma tomonidan qabul qilinishiga sabab bo'ldi.

"Ikkinchi Shofe'iy" nomi bilan tanilgan Abdulvohid Ismoil (vaf. 1108) Omul Nizomiyasida mudarrislik qilgan. Olim fiqh va tasavvufga oid 40 ga yaqin asar yozgan bo'lib, uning asarlari XIII asrda ham mazkur sohalarga doir muhim adabiyotlar sifatida foydalanilgan. Ayniqsa, uning "Kitob bahrul-mazhab", "Kitob Kofiya" asarlari diqqatga sazovor [2:167].

Shayx Abdulloh Ansoriy (vaf. 1087) buyuk xanbaliy faqihi, hadisshunos va mutasavvif bo'lib, "Zammul-kalom", "Manozil as-soirin", "Zod ul-orifin", "Manoqibi Ahmad Xanbal", "Munojot", "Kitobul-asror" va "Nasihat" asarlarini yozgan [2:168].

Buyuk mutasavvif Abu Ali al-Formadiy (vaf. 477/1084) Abulqosim Qushayriyga shogird hamda do'st bo'lgan. Hatto Imom G'azzoliy bir muddat Formadiydan ta'lim olgan [2:168-169].

Xulosa qilib aytish mumkinki, insoniyat tarixining har bir davrida mutaassib toifalar yuzaga kelib, o'zlarining radikal ruhdagi g'oyalarini targ'ib qilishi aqidaviy ixtiloflarni keltirib chiqargan. Natijada zamonasining mutasavvif va mutakallimlari adashgan toifalar g'oyaviy xurujlaridan sof Islom aqidasi himoya qilish uchun ularga raddiya mazmunida asarlar yozishgan. Shu taxlit aqida va tasavvuf ilmlari muttasil ravishda metod o'zgarishi jarayonlariga yuz tutgan va har bir davrning turli xil murakkab sharoitlariga muvofiq mazmunda kitoblar yozilgan. Jumladan, XI asr o'rtalarida Buyuk Saljuqiylar davlati vaziri Amidulmulk Kunduriy ash'ariylarga qarshi "Ikkinchi Mihna" fitnasini avj oldirgach, Abulqosim Qushayriy ash'ariylik ta'limoti himoyasi yo'lida harakat qildi. Shu bilan birga, olim "Risolayi Qushayriya" asarida so'fiylikning sunniylik ta'limoti asoslariga zid emasligini bayon qilgan. Shuningdek, Imom G'azzoliy esa tasavvuf va kalomni bir-biriga uyg'unlashtirib, Islom tafakkurida yangi yo'nalishga asos soldi hamda botiniylik talimotiga raddiya ruhida bir qator asarlar yozdi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Cihan Piyadeoğlu. Büyük Selçuklular döneminde Horasan (1040-1157) // Doktora tezi. – İstanbul, 2008. – 383 s.

2. İ.Kafesoğlu. Büyük Selçuklu imparatoru Sultan Melikşah. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973. – 201 s.
3. Kadir Özköse. Klâsiklerimiz/III: “er-Risâle” (İmam Abdülkerim el-Kuşeyrî) // Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, C.2, sayı: 4, 2000. – S. 199-214.
4. Osman Turan. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti. – İstanbul: Turan, 1969. – 478 s.
5. Sadriddin Abulhasan Husayniy. Axbor ad-davlat as-Saljuqiyya (الدولة السلجوقية). – Lohur: Panjob universiteti nashriyoti, 1933. – 245 b.
6. Selim Özarslan. Selçuklularda kelim ilmi ve kelim alimleri // I.Uluslararası Selçuklu kültür ve medeniyeti kongresi, C.2. – Konya, 2001. – S. 137-145.
7. Sevim Tekeli. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun uygarlığa katkıları // Erdem, C.9, sayı 25, 1996. – S. 393-421.
8. Süleyman Uludağ. Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevazin // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C.26. – Ankara: TDVY, 2002. – S. 473-475.
9. S.Yılmaz, M.S.Kaya. Selçuklu sultanı Tuğrul bey döneminde etkin bir âlim: Abdülkerim el-Kuşeyrî ve Şikâyetü Ehli’s-Sünne başlıklı risalesi // SDÜİF Dergisi, sayı 40, 2018. – S. 203-216.
10. Tojuddin Subqiy. Tabaqot ash-shofe’iya al-kubro (طبقات الشافعية الكبرى), III jild. – Qohira: Darul-ihya al-kutub al-arabiya, 1992.
11. Yahya Akyüz. Türk Eğitim Tarihi. – Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2008. – 529 s.

MILLATLARARO TOTUVLIK VA DINIY BAG‘RIKENGLIKNI TA‘MINLASHDA O‘ZBEKISTON TAJRIBASI

Raximov Sherbek Kamolovich – O‘zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti Maxsus fanlar sikli o‘qituvchisi, mayor

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekistonda millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni ta‘minlashning ma‘naviy-ma‘rifiy omillari haqida fikrlar ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada dunyo miqyosida shiddat bilan kechayotgan bunday jarayonlar ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga, jumladan, ma‘naviy-ma‘rifiy sohalarga ham jiddiy ta‘sir o‘tkazayotganligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, millatlararo totuvlik, diniy bag‘rikenglik, ma‘naviyat, ma‘rifat, xavf-xatar, tahdid.

Bugun insoniyat mutlaqo o‘zgacha muhit, yangicha talab va ilgari kuzatilmagan xavf-xatar hamda tahdidlar kuchaygan bir sharoitda yashashiga to‘g‘ri kelmoqda. Mana shunday murakkab bir sharoitda dunyo miqyosida tinchlik, va barqarorlikni asrash, mustaqillikni mustahkamlash tobora dolzabr vazifaga aylanib bormoqda. Yurtimizda tinchlik va barqarorlikni ta‘minlash, farovonlik muhitini asrashda barcha din vakillari birdek manfaatdor. O‘z navbatida, davlat turli dinlarga e‘tiqod qiluvchi fuqarolar, diniy tashkilotlar o‘rtasida o‘zaro murosa va hurmat o‘rnatilishiga ko‘maklashadi, diniy va o‘zga mutaassiblik hamda ekstremizmga munosabatlarni qarama-qarshi qo‘yish va keskinlashtirishga, turli konfessiyalar o‘rtasida adovatni avj

oldirishga qaratilgan xatti-harakatlarga yo‘l qo‘ymaydi. Bu haqda davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev ta’biri bilan aytganda “...hozirgi vaqtda dunyoning turli mintaqalarida millatlararo va dinlararo keskinlik kuchayib bormoqda, millatchilik, diniy murosasizlik bosh ko‘tarmoqda. Bu illatlar davlatni yemirib, jamiyatni parchalab, radikal guruh va oqimlar uchun mafkura bazasiga aylanmoqda. Ana shunday murakkab vaziyatda mamlakatimizda turli millat va dinga mansub insonlar o‘rtasida do‘stlik va hamjihatlikni yanada mustahkamlash biz uchun borgan sari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Hech shubhasiz, bu bizning zaminimizda tinchlik va osoyishtalikning mustahkam kafolati, xalqimiz bunyodkorlik salohiyatini, uning ertangi kunga bo‘lgan ishonchini oshirishning asosi bo‘lib xizmat qilmoqda” [1], degan gaplari ayni haqiqat ekaniga guvoh bo‘lamiz. Yurtimizda millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik munosabatlarning ta‘minlanishi, avvalo, dinlararo ziddiyatlarning oldini olish barobarida turli din vakillari o‘rtasida o‘zaro hamkorlik, birdamlik va hamjihatlikning shakllanishiga zamin yaratmoqda.

Dunyo miqyosida bag‘rikeng yurt sifatida e’tirof etiladigan jonajon Vatanimizda bugungi kunda 130 dan ortiq millat va elat, 16 ta diniy konfessiya vakillari tinch-totuv, ahil-inoq, hamjihat bo‘lib yashamoqda. Mamlakatimizda etnik o‘ziga xoslikni rivojlantirish va millatlararo munosabatlarni yanada uyg‘unlashtirishda 157 ta milliy madaniy markaz va 38 ta do‘stlik jamiyati faoliyat ko‘rsatmoqda. Ular o‘z madaniyati, tili, hunarmandchiligini rivojlantirib, bir-birini o‘zaro boyitishga, ko‘p millatli yagona oila tuyg‘usini mustahkamlashga salmoqli hissa qo‘shmoqda. Ularning o‘z faoliyatini amalga oshirishi va mamlakat hayotida faol ishtirok etishi uchun barcha imkoniyatlar va shart-sharoitlar muxayyo etilgan. Mamlakatimizdagi ta’lim muassasalarida o‘quv-tarbiya jarayonlari o‘zbek, qoraqalpoq, rus, tojik, qozoq, qirg‘iz va turkman tillarida olib borilmoqda, qardosh tilli maktablarda o‘qiyotgan farzandlarimiz davlat hisobidan darslik va badiiy adabiyotlar bilan ta‘minlanmoqda.

Yurtimizda “O‘zbekiston – umumiy uyimiz” degan ezgu g‘oya barcha milliy madaniy markazlarning shoriga aylangani diqqatga sazovor. Bu jamiyatimizda hukm surayotgan millatlararo totuvlik va bag‘rikenglik muhiti, tinchlik va osoyishtalikning amaliy ifodasidir [2]. Ayniqsa, mazkur holat global miqyosida xavfsizlik va barqarorlikni ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda hukm surayotgan millatlararo totuvlik, diniy bag‘rikenglik, do‘stlik va birdamlik muhiti O‘zbekistonning xalqaro maydondagi obro‘-e’tiborini yanada yuksaltirishga zamin yaratmoqda. Davlatimiz diniy konfessiyalar o‘rtasidagi tinchlik va totuvlikni qo‘llab-quvvatlaydi. Hech kinga sir emas, bugun dunyoda beqaror vaziyat hukm surmoqda. Xalqaro maydonda davlatlarning bir-biriga o‘zaro ishonchi susayib bormoqda. Bunday murakkab sharoitda hayotning o‘zi bizdan mamlakatimizda hukm surayotgan o‘zaro hurmat, mehr-oqibat, totuvlik va birdamlik muhitini yanada mustahkamlash, yoshlarni buzg‘unchi yot g‘oya va oqimlar, tashqi ta’sirlardan asrashga qaratilgan ishlarimizni yangi bosqichga ko‘tarishni talab etmoqda [3].

Tarixdan ma’lumki, diyorimizda azaldan zardushtiylik, buddaviylik, nasroniylik, moniylik hamda islom dini vakillari o‘zaro inoq va tinch-totuvlikda istiqomat qilishgan. Yurtimizdagi madaniyat markazlari hisoblangan ko‘plab shaharlarda masjid, cherkov, sinagoglar faoliyat ko‘rsatgan. Ushbu muqaddas maskanlarda turli dinga mansub millat va elatlar o‘zlarining diniy marosimlarini emin-erkin ado etishgan. Albatta, mazkur holatni hozirgi vaqtda yurtimizda yashovchi turli dinlarga

e'tiqod qiluvchi barcha millatlar va elatlarning o'zaro munosabatlari misolida ham ko'rish mumkin. Respublikamizda millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik muhitini asrab avaylash orqali tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashda barcha din vakillari birdek manfaatdor. Bu haqda, fikr yuritganda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev qayd etganidek: "...Bizning davlatimiz ko'p millatli va ko'p konfessiyali davlat. Bugungi kunda mamlakatimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari bir oila farzandlaridek ahil va inoq yashamoqda. Bu borada, hech shubhasiz, xalqimizga azaldan xos bo'lgan bag'rikenglik an'analari muhim rol o'ynamoqda" [4;1,2,3], – degan so'zlari zahirida naqadar katta ishonch mujassamdir.

Mazkur holat, o'z navbatida O'zbekistonda millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik, konfessiyalararo hamjihatlik inoqlik va birdamlikning nodir timsoli sifatida namoyon bo'lib, barcha din vakillariga nisbatan bag'rikenglikning ijobiy namunasi ekanligidan dalolat beradi. Shu o'rinda, qayd etish joizki, dunyodagi mavjud dinlar o'z mohiyatiga ko'ra, o'zida ezgulik, tinchlik, yaxshilik, do'stlik hamda bunyodkor g'oyalarni mujassam etadi. Din insonlarni halollik va poklikka, mehr-shafqat, birodarlik va bag'rikenglikka da'vat etadi. Ma'naviyatimizning o'zviy qismi xalqimizga xos etnik madaniy va diniy bag'rikenglikning ildizlari uzoq tarixga borib taqaladi, buni o'zga din vakillari ham e'tirof etishadi. Ko'pmillatli va ko'pmadaniyatli jamiyatni oqilona boshqarish sohasida O'zbekiston muhim tajriba to'pladi. Bizning bu boradagi faoliyatimiz dunyo miqyosida katta qiziqish uyg'otmoqda [5].

Yurtimizda bag'rikenglik muhitini qaror topishi avvalo, dinlararo ziddiyatlarni oldini olish orqali turli din vakillari o'rtasida o'zaro xamkorlik, birdamlik va hamjihatlikning shakllanishiga zamin yaratadi. Mazkur omil yurt tinchligi va taraqqiyotiga, umuminsoniy madaniyat va ma'naviyat rivojiga bevosita xizmat qiladi. Bugungi kunda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning siyosiy irodasi, xalqparvar va millatparvar siyosati, Markaziy osiyo mintaqasida olib borayotgan faol tashqi siyosati tufayli qo'shni davlatlar bilan har tomonlama, o'zaro manfaatli aloqalarni tobora rivojlanib borayotganligi e'tirofga sazovardir. Ayniqsa, Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoevni BMT Bosh Assambleyasining sessiyalarida hamda BMTning Inson huquqlari bo'yicha kengashi sessiyasida so'zlagan nutlarida ilgari surgan muhim taklif va tashabbuslari dunyo hamjamiyatida katta qiziqish uyg'otmoqda.

2024-yilning 16-noyabr kuni esa poytaxtimizda "Bag'rikenglik haftaligi" doirasida Din ishlari qo'mitasi, Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi hamda O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi hamkorligida "Yangi O'zbekistonda diniy bag'rikenglik" mavzusida xalqaro konferensiya bo'lib o'tgan edi. Mazkur konferensiyada qatnashgan Rus pravoslav cherkovi Toshkent va O'zbekiston yeparxiyasi rahbari Mitropolit Vikentiy: "Prezident Shavkat Mirziyoev barcha odamlar tinchlik va hamjihatlikda yashashlarini ta'minlashini qo'llab-quvvatlab, targ'ib qilib kelmoqda. Bu esa diniy bag'rikenglikning muvaffaqiyat kalitidir. Keyingi yillarda O'zbekiston xalqaro hamjamiyatga tobora ochilib bormoqda. Turli millatlar o'rtasida ezgulik, tinchlik va totuvlik, bag'rikenglik va do'stlik siyosatini tarannum etayotgan mamlakat sifatida dunyoda tan olinmoqda. Ushbu konferensiya esa diniy bag'rikenglikning o'zbekona modeli sifatida e'tirof etilmoqda" [6], -deya ta'kidlashi mamlakatimizda barcha diniy konfessiya vakillari tomonidan yurtimizda mazkur sohasida amalga oshirilayotgan davlatimiz siyosatidan mamnun ekanligini anglatadi.

Xulosa qilib aytganda dunyo miqyosida vujudga kelayotgan tahlikali vaziyatlar, to'qnashuvlar tinchlik-totuvlikning qadrini yanada oshirmoqda. Bu esa, jaxonda ekstremizm, radikalizm va terrorizmga qarshi kurashda ta'sirchan samarador usullarni qo'llashda diniy-ma'rifiy sohada o'zaro hamkorlikda faoliyat olib borish eng avvalo, insonparvarlik, bag'rikenglik g'oyalarini targ'ib etish orqali tinchlik va xotirjamlikka birgalikda erishishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Millatlararo do'stlik va hamjihatlik –xalqimiz tinchligi va farovonligining muhim omilidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Respublika baynalmilal madaniyat markazi tashkil etilganining 25-yilligiga bag'ishlangan uchrashuvdagi nutqi // Xalq so'zi. 2017. 25-yanvar. №18.

2 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "O'zbekiston xalqiga Xalqlar do'stligi kuni munosabati bilan bayram tabrigi" <https://president.uz/uz/lists/view/7437>

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning "O'zbekiston xalqiga Xalqlar do'stligi kuni munosabati bilan bayram tabrigi" <https://president.uz/uz/lists/view/7437>

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash –davr talabi" mavzusidagi anjumanda so'zlagan nutqi. Adolat 2017-yil. № 24. B.1-2-3

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "O'zbekiston xalqiga Xalqlar do'stligi kuni munosabati bilan bayram tabrigi" <https://president.uz/uz/lists/view/7437>

6. "Yangi O'zbekiston diniy bag'rikenglik" mavzusidagi xalqaro konferensiya xorijiy mutaxassislar nigohida https://uza.uz/uz/posts/yangi-ozbekiston-diniy-bagrikenglik-mavzusidagi-xalqaro-konferenciya-xorizhiy-mutaxassislar-nigohida_660948

GLOBALLASHUV JARAYONIDA SHAXSNING IDENTITET INQIROZI VA UNING PSIXOLOGIK TALQINI

Sa'dullayev Aziz Akmal o'g'li – Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada globallashuv sharoitida shaxs identitetining o'zgarishi, inqirozga uchrash sabablari va ularning psixologik talqini tahlil qilinadi. Zamonaviy axborot oqimlari, transmilliy qadriyatlar va diniy-madaniy muloqotlar shaxs ongida turli xil psixologik kechinmalarni yuzaga keltirishi ochib beriladi. Shuningdek, ijtimoiy psixologiya va shaxs nazariyalariga tayangan holda identitet inqirozining oldini olish hamda uni konstruktiv yo'nalishga burish yo'llari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: globallashuv, identitet, shaxs, inqiroz, psixologik talqin, ijtimoiy psixologiya.

Globalashuv jarayoni bugungi kunda insoniyat hayotining barcha jabhalarini qamrab olmoqda. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi, millatlararo

muloqotlarning kuchayishi, diniy va madaniy qadriyatlarining bir-biriga singib borishi shaxsning o'z-o'zini anglash jarayoniga bevosita ta'sir etadi. Bu jarayonda shaxsiy va ijtimoiy identitet tushunchalari muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologiya fanida identitet tushunchasi Erikson (1968) tomonidan shaxs taraqqiyoti jarayonidagi asosiy bosqichlardan biri sifatida talqin qilingan. Globallashuv sharoitida esa shaxs turli xil qadriyatlar to'qnashuvi, madaniy qarama-qarshiliklar va diniy ko'p qirralilik muhitida o'z "Men" konsepsiyasini qayta ko'rib chiqishga majbur bo'ladi. Bu esa ko'pincha identitet inqiroziga olib keladi [1;22].

Globallashuv sharoitida shaxs o'zining milliy, diniy va madaniy qarashlarini global qadriyatlar bilan taqqoslash jarayonida identitet inqiroziga duch keladi. Inson ongida "men kimman?", "qaysi qadriyat menga tegishli?", "qaysi yo'lni tanlashim kerak?" kabi savollar paydo bo'lib, ular psixologik jihatdan beqarorlikni kuchaytiradi. Eriksonning shaxs taraqqiyoti nazariyasiga ko'ra, bunday inqirozlar shaxsning o'zligini anglash jarayonida tabiiy bosqich hisoblanadi, biroq globallashuv ta'siri ostida bu jarayon yanada murakkablashadi. Identitet inqirozining yuzaga kelishiga bir qator omillar sabab bo'ladi. Avvalo, axborot oqimlarining keskin kuchayishi natijasida turli madaniyat va qarashlar tezkor ravishda inson ongiga kirib keladi. Milliy qadriyatlar bilan global qadriyatlarining to'qnashuvi, diniy konfessiyalararo muloqotning ortishi va ijtimoiy tengsizlik shaxsda o'zini begona his qilish tuyg'usini kuchaytiradi. Bunday holatlarda identitet inqirozi ko'plab psixologik oqibatlarni yuzaga keltiradi. Shaxsda noaniqlik va xavotir kuchayadi, kelajakka bo'lgan ishonch susayadi, "begonalashuv" jarayoni kuchayib, inson o'zini jamiyatdan ajralgan holda sezadi [2;31].

Natijada depressiv kayfiyat, o'zini qadrsiz his qilish, hayot maqsadini yo'qotish kabi salbiy kechinmalar yuzaga chiqishi mumkin. Ayniqsa yoshlar orasida bunday jarayonlar radikal yo'nalishlarga moyillikni kuchaytiradi. Shu bilan birga, identitet inqirozi konstruktiv natijaga ham olib kelishi mumkin. Chunki bunday inqiroz shaxsni yangicha falsafiy tafakkurga undaydi, global qadriyatlarni qabul qilishga tayyorlaydi, bag'rikenglikni rivojlantiradi va o'zligini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Inqirozdan to'g'ri chiqish shaxsda tolerantlik, empatiya va ijtimoiy moslashuvchanlikni mustahkamlaydi. Psixologiya bu jarayonni yengishda bir qator yechimlarni taklif etadi.

Avvalo, madaniy integratsiya orqali milliy va global qadriyatlarni uyg'unlashtirish lozim. Shuningdek, psixologik maslahat va treninglar yordamida shaxs, ayniqsa yoshlar, o'zini anglashga yo'naltirilishi zarur. Ta'lim-tarbiya jarayonida ma'naviy qadriyatlarni kuchaytirish identitetning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi. Diniy bag'rikenglikni rivojlantirish esa turli konfessiyalar vakillari o'rtasida ijobiy psixologik muhit yaratib, shaxsda ruhiy muvozanatni ta'minlaydi. Demak, globallashuv sharoitida identitet inqirozi nafaqat shaxs psixologiyasi uchun muammo, balki uni yangicha tafakkur sari yetaklaydigan imkoniyat hamdir [3;44].

Nazariy tahlil asosida quyidagi natijalarga erishildi:

1. Globallashuvning identitetga ta'siri: Milliy va diniy qadriyatlar universallashtirilgan qadriyatlar bilan raqobatga kirishadi. Ommaviy madaniyat shaxs ongida "o'z" va "begona" tushunchalarini qayta shakllantiradi.

2. Identitet inqirozining psixologik ko'rinishlari: O'zini anglashdagi noaniqlik va ishonchsizlik (self-doubt). "Men kimman?" degan falsafiy-psixologik savollarga javob topa olmaslik. Madaniy va diniy qadriyatlar o'rtasidagi ichki ziddiyat.

3. Ijtimoiy-psixologik oqibatlar: Yoshlar orasida radikallashuv xavfi. Shaxsda ijtimoiy begonalashuv (alienatsiya) kuchayishi. Ruhiy tushkunlik va motivatsion pasayish.

Globallashuv jarayonida identitet inqirozi tabiiy jarayon sifatida qaralishi mumkin. Chunki inson o'zligini yangicha qadriyatlar bilan solishtirar ekan, ongida ziddiyatlar paydo bo'ladi. Psixologik jihatdan bu inqiroz ikki tomonlama xarakterga ega: Salbiy jihati: shaxsda begonalashuv, an'analardan uzilish, hayot ma'nosini yo'qotish kabi holatlar yuzaga kelishi mumkin. Ijobiy jihati: agar shaxs bu inqirozni konstruktiv yo'nalishda yenga olsa, unda yangicha tafakkur, global qadriyatlarga moslashuvchanlik, tolerantlik va diniy-madaniy bag'rikenglik rivojlanadi. Shu nuqtai nazardan, psixologlar uchun asosiy vazifa – shaxsga identitet inqirozini yengishda yordam berish, madaniy ko'p qirralilikni qabul qilishni o'rgatish hamda milliy qadriyatlarni global qadriyatlar bilan uyg'unlashtirishdir [4;22].

Globallashuv sharoitida shaxs identiteti doimiy o'zgarish jarayonida bo'lib, bu ko'pincha psixologik inqirozlarni yuzaga keltiradi. Identitet inqirozi – salbiy oqibatlarga ham, ijobiy rivojlanish imkoniyatlariga ham ega murakkab jarayondir. Shaxs psixologiyasida bu masalani chuqur o'rganish, ayniqsa, yoshlar bilan ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi [5;22].

Globallashuv jarayonida shaxsning milliy, madaniy va psixologik identiteti muayyan bosim ostida qolayotganini inobatga olib, quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1. Ta'lim tizimida milliy qadriyatlarga asoslangan dasturlarni kuchaytirish – yoshlar o'z milliy o'zligini anglab, uni zamonaviy global qadriyatlar bilan uyg'unlashtira olishlari uchun darsliklar va o'quv qo'llanmalarda milliy tarix, madaniyat, psixologik qadriyatlar kengroq yoritilishi lozim.

2. Axborot makonini boshqarish va ma'naviy immunitetni shakllantirish – internet, ijtimoiy tarmoqlar va global media orqali tarqalayotgan begona g'oyalar ta'sirini kamaytirish uchun yoshlar ongida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, axborotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish zarur.

3. Psixologik xizmatlarni rivojlantirish – shaxsning identitet inqirozi ko'pincha psixologik tushkunlik, maqsadsizlik va o'zini anglash muammolari bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli maktab va oliy ta'lim muassasalarida psixologik maslahat va qo'llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish lozim.

4. Madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish – global integratsiya sharoitida yoshlar boshqa millat va madaniyat vakillari bilan samarali muloqot qila olishlari kerak. Shu bois xorijiy tillarni o'rganish bilan bir qatorda, milliy madaniyatni xalqaro maydonda targ'ib qilishga ham e'tibor berilishi zarur.

5. Oila institutining rolini kuchaytirish – shaxsning identiteti, avvalo, oilada shakllanadi. Shu sababli ota-onalar farzand tarbiyasida milliy qadriyatlarga asoslanib, ularni zamonaviy bilimlar bilan uyg'unlashtirishlari muhim.

6. Sport va san'at orqali milliy o'zlikni mustahkamlash – yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, sport, san'at va ijodiy faoliyatga jalb etish orqali ularning milliy iftixori va ijobiy identiteti shakllantiriladi.

7. Ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish – psixologiya, sotsiologiya va pedagogika sohalarida shaxsning identitet muammolarini yanada chuqur o'rganish, ularning globallashuv sharoitida moslashuv mexanizmlarini ishlab chiqish ilmiy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Erikson E. (1968). Identity: Youth and Crisis. New York: Norton.
2. Tajfel H., Turner J. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. Chicago: Nelson-Hall.
3. Bauman Z. (2000). Liquid Modernity. Cambridge: Polity Press.
4. Giddens A. (2002). Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives. London: Profile Books.
5. Karimov I.A. (1999). Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat.
6. Rasulov R. (2021). Globallashuv sharoitida yoshlar dunyoqarashi. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.

GLOBALLASHUV JARAYONIDA KONTEKSTUAL ARGUMENTLASHNING ROLI VA ISHONCH-E'TIQODNING SHAKLLANISH MEXANIZMLARI

Adambayev Umidbek Xaitbayevich – Urganch Ranch texnologiya universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada globallashuv jarayonida kontekstual argumentlashning roli va uning ishonch hamda e'tiqod shakllanishiga ta'siri tahlil qilinadi. Kontekstual argumentlash nazariyasi klassik mantiqiy yondashuvlardan farqli ravishda auditoriyaning an'ana, qadriyat, avtoritet va ijtimoiy tajribasiga tayanadi. Maqolada ishonch va e'tiqodning falsafiy, psixologik, sotsiologik hamda mantiqiy mexanizmlari ochib berilib, ularning globallashuv sharoitida qanday shakllanishi yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy axborot makonida (media va virtual muloqotlarda) kontekstual yondashuvning samaradorligi va muammolari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: kontekstual argumentlash, globallashuv, ishonch, e'tiqod, an'ana, avtoritet, mantiqiy mexanizm, psixologik mexanizm, sotsiologik mexanizm, media, axborot makoni.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida ilmiy va falsafiy munozaralar doirasi kengayib, turli madaniyat va qadriyatlar o'rtasidagi muloqot tobora jadallashmoqda. Bu holat, bir tomondan, ilmiy fikr almashuvini yangi bosqichga olib chiqsa, ikkinchi tomondan, muhokama jarayonlarida turli kontekstlarning ta'sirini chuqurroq o'rganishni talab qilmoqda [1;12]. Shu nuqtai nazardan, kontekstual argumentlash tushunchasi zamonaviy mantiq va falsafa sohasida alohida dolzarblik kasb etmoqda. Chunki klassik argumentatsiya modeli ko'proq umumiy va qat'iy mantiqiy qoidalariga asoslangan bo'lsa, kontekstual yondashuv auditoriya an'analari, ijtimoiy qadriyatlari va madaniy muhitini hisobga oladi [2;45]. Bundan tashqari, ishonch va e'tiqod kategoriyalari jamiyat hayotida nafaqat shaxsiy qarashlarni, balki ijtimoiy birlik va barqarorlikni ham ta'minlaydigan muhim omillar sifatida namoyon bo'ladi. Ularning shakllanish mexanizmlarini o'rganishda falsafiy, mantiqiy, psixologik va sotsiologik yondashuvlarni uyg'un qo'llash ilmiy izlanishlarning samaradorligini oshiradi [3;88].

Muhokama va natijalar. Globallashuv jarayoni insoniyatning turli madaniyatlarga oid bilim va qadriyatlarini bir makonga jamlab, ular o'rtasidagi muloqotni kuchaytirdi. Internet, xalqaro ilmiy konferensiyalar, akademik almashinuv dasturlari va virtual platformalar orqali olimlar va ziyolilar o'z g'oyalari bilan tezkor tarzda bo'lishmoqda. Natijada, ilmiy munozaralarda faqatgina mahalliy tajribaga emas, balki global tajribaga asoslangan qarashlar shakllanmoqda [4;67].

Biroq globallashuvning ijobiy tomonlari bilan bir qatorda, turli madaniyat va an'analar o'rtasida qarama-qarshiliklar ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, G'arb mantiqiy an'analari ko'proq formal-logik asoslarni ilgari sursa, Sharq falsafasi ko'pincha intuitiv va axloqiy mezonlarga tayanadi. Shu bois, zamonaviy global muhokamalarda turli kontekstlarni hisobga olish ilmiy natijalarni yanada samaraliroq qilish imkonini beradi [5;23].

Kontekstual argumentlash nazariyasi XX asr o'rtalarida mantiq va ritorika rivoji natijasida shakllandi. Stiven Toulmin o'zining "The Uses of Argument" asarida an'anaviy deduktiv mantiqdan tashqari, amaliy hayotda kontekstga bog'liq bo'lgan dalillar tizimini ishlab chiqdi [6;45]. U dalillarning kuchi auditoriyaning qabul qilishi va ijtimoiy sharoitga mosligi bilan o'lchanishini ta'kidladi.

Perelman va Olbrexts-Titekse tomonidan ishlab chiqilgan "Yangi ritorika" konsepsiyasi ham auditoriyaning qadriyatlariga asoslangan holda argumentlashni samarali qilish mumkinligini ko'rsatadi [7;118]. Ularning fikricha, dalil kuchi faqat mantiqiy isbot emas, balki uni qabul qiluvchi auditoriyaning madaniy va axloqiy kontekstiga bog'liqdir.

Habermas esa o'zining "Kommunikativ harakat nazariyasi"da muhokama jarayonida ideal kommunikativ sharoitni yaratish orqali o'zaro tushunishni ta'minlashni taklif qiladi. Habermasga ko'ra, adolatli va asosli muhokama turli kontekstlarda shakllangan qarashlarni uyg'unlashtirish imkonini beradi [8;212].

Madaniyatlararo muloqot shuni ko'rsatadiki, bir kontekstda qabul qilingan dalil boshqa kontekstda unchalik samarali bo'lmashligi mumkin. Masalan, diniy asoslangan argumentlar islomiy jamiyatda kuchli ta'sir ko'rsatsa, sekulyar jamiyatda ularning ishonchliligi pastroq baholanishi mumkin [9;89]. Shu sababli kontekstual argumentlash madaniyatlararo muhokamalarda muvozanatni ta'minlash vositasi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, globallashuv sharoitida ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalar orqali argumentlar tez tarqaladi. Har bir auditoriya ularni o'zining qadriyatlari, dunyoqarashi va psixologik tayyorgarligi asosida baholaydi. Shu jihatdan, kontekstual yondashuv dalillarning universallashtirishi emas, balki ularni moslashuvchan va o'rinli qilish imkonini beradi [10;54].

Falsafiy tafakkurda ishonch va e'tiqod masalalari qadimdan markaziy mavzu bo'lib kelgan. Sokrat bilim va e'tiqodni ajratib, haqiqiy bilim dalil va mantiqqa asoslanishini uqtirgan [11;77]. Aflotun "E'tiqod"ni sezgiga asoslangan, o'zgaruvchan bilim sifatida talqin qilgan bo'lsa, "Haqiqiy bilim"ni sof aqliy idrok bilan bog'lagan [12;54]. Aristotel esa ritorik dalillashda ishonchni shakllantirish vositalarini ko'rsatib, mantiqiy asos, axloqiy qiyofa va hissiy ta'sirni uchta asosiy unsur sifatida tahlil qilgan [13;112].

Yangi davr falsafasida ham bu tushunchalar chuqur o'rganilgan. Masalan, Dekart uchun ishonch mutlaq aniqlikka tayanishi kerak, shubha esa bilishga olib

boruvchi usul sifatida ko‘riladi [14;38]. Kant e‘tiqodni amaliy aql bilan bog‘lab, uni axloqiy faoliyatning zaruriy sharti sifatida talqin qilgan [15;209].

Psixologiya fanida ishonchning shakllanishi insonning sezgi va idrok jarayonlariga bog‘liq. Sezgi orqali olinadigan ma‘lumot ko‘pincha tezkor ishonch uyg‘otadi. Masalan, ko‘z bilan ko‘rilgan hodisa ongda darhol haqiqat sifatida qabul qilinishi mumkin [16;44].

Intuitiv idrok ham e‘tiqod shakllanishida muhim. Bu jarayon ongli mantiqiy tahlildan ko‘ra tezroq kechadi. K. G. Jung nazariyasida inson ongsiz arxetiplari shaxsning chuqur e‘tiqodlarini shakllantirishda asosiy rol o‘ynaydi [17;658].

Avtoritetga tayanish esa psixologik jihatdan eng keng tarqalgan mexanizm hisoblanadi. Ota-ona, ustoz yoki diniy yetakchilarning so‘zlari shaxs tomonidan dalilsiz qabul qilinishi mumkin. Bu jarayon ijtimoiy ta’sir va konformizm hodisalari orqali tushuntiriladi [18;122].

Jamiyatda ishonch va e‘tiqod shakllanishi ko‘p hollarda ijtimoiy omillarga tayanadi. An’analar jamiyatda barqaror qadriyatlarni mustahkamlab, avloddan-avlodga o‘tadigan e‘tiqodlarni shakllantiradi [19;93].

Ijtimoiy rol ham muhim. Masalan, siyosatchi o‘z ishonchini jamoatchilikka moslab shakllantiradi, olim esa dalil va tajriba asosida e‘tiqodini quradi. Bu jarayon shaxsning ijtimoiy vazifasi va maqomiga qarab turlicha kechadi [20;211].

Madaniy me‘yorlar jamiyatda qabul qilingan qadriyatlar orqali e‘tiqod shakllanishiga ta’sir etadi. Din, urf-odat va ijtimoiy qadriyatlar shaxsning dunyoqarashini shakllantirib, ishonchning mazmunini belgilaydi [21;150].

Ishonch va e‘tiqodning shakllanishida mantiqiy omillar ham asosiy o‘rin tutadi. Mantiqiy asoslangan dalil va isbotlar shaxsning qarashlarini mustahkamlaydi. Masalan, Toulminning argument modeli dalilning kuchi faqatgina formal tuzilishga emas, balki u asoslanayotgan dalillarning o‘rinliligi va auditoriyaga mosligiga ham bog‘liq ekanini ko‘rsatadi [22;45].

Aristotel tomonidan ishlab chiqilgan sillogistik mantiq esa ishonchning qat’iy xulosalar asosida shakllanishini ta’minlaydi [13;118]. Zamonaviy mantiqda, ayniqsa, ehtimollik mantiqi va induktiv xulosalar ham e‘tiqodni shakllantirishda muhimdir, chunki ular hayotiy tajriba va kuzatishlarga asoslanadi [23;72].

Shunday qilib, mantiqiy omillar e‘tiqodning nafaqat hissiy va ijtimoiy, balki ratsional jihatdan ham asoslanishini ta’minlab, uning barqarorligini oshiradi.

Globallashuv davrida insoniyat axborot oqimlarining keskin ko‘payishi, turli qadriyat va g‘oyalar to‘qnashuviga duch kelmoqda. Internet va ommaviy axborot vositalari orqali turli madaniyat, din va mafkuralarning qarashlari keng auditoriyaga tezkor yetib bormoqda. Bu jarayon, bir tomondan, turli madaniyatlararo muloqot imkonini kengaytirs, ikkinchi tomondan, qarama-qarshi e‘tiqod va qadriyatlarning to‘qnashuvini kuchaytiradi.

Masalan, G‘arb falsafasida shakllangan individualizm qadriyatlari Sharq jamiyatlaridagi kollektivizm qadriyatlari bilan to‘qnash kelishi mumkin. Shuningdek, diniy va dunyoviy qarashlar, an’anaviy va modern qadriyatlar o‘rtasidagi ziddiyatlar ham ishonch va e‘tiqod shakllanishida murakkabliklar tug‘diradi. Bu sharoitda kontekstual argumentlash muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u muayyan madaniy, tarixiy va ijtimoiy sharoitni hisobga olgan holda dalillash imkonini beradi.

Virtual makon – ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, media platformalar – bugungi kunda argumentlashning yangi shakllarini yuzaga chiqardi. Endilikda odamlar o‘z

fikr va e'tiqodlarini global miqyosda namoyon qilish, bahs-munozara qilish imkoniga ega bo'ldilar.

Ijtimoiy tarmoqlarda qisqa, tezkor va hissiy jihatdan ta'sirchan dalillar ko'proq e'tibor qozonadi. Vizual argumentlar (rasm, video, memlar) matnga asoslangan dalillardan ko'ra kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. **Media makonida** esa auditoriyaning ishonchi ko'pincha "axborot manbasi"ning obro'siga, ya'ni jurnalist, blogger yoki nashrning avtoritetiga bog'liq bo'lib qolmoqda.

Biroq virtual makonda "soxta axborot" (fake news), "post-haqiqat" (post-truth) va "axborot pufaklari" (information bubbles) kabi muammolar ham paydo bo'ldi. Bu jarayonlar ishonch va e'tiqodning manipulyatsiya qilinishiga sabab bo'lmoqda. Shunday sharoitda kontekstual yondashuv virtual muloqotdagi bahslarni chuqurroq tahlil qilish, dalillarni manba va auditoriya konteksti bilan bog'lash imkonini beradi.

Kontekstual argumentlashning asosiy ustunligi shundaki, u universal mantiqiy formalardan tashqari auditoriyaning an'ana, qadriyat va psixologik xususiyatlarini hisobga oladi. Masalan, diniy auditoriyada diniy matn va avtoritetlarga asoslangan dalillar samarali bo'lsa, ilmiy auditoriyada empirik dalillar ko'proq ishonch uyg'otadi. Bu yondashuv turli auditoriyalar bilan muloqotda ishonchni samarali shakllantirish imkonini beradi.

Shunday qilib, globallashuv davrida ishonch va e'tiqodning shakllanishi ko'proq **kontekstual argumentlashning** sifati va samaradorligiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Bu yondashuv auditoriyani tushunish, madaniyatlararo muloqotda umumiylik va farqlarni hisobga olish, shuningdek, axborot manipulyatsiyalariga qarshi turishda muhim metodologik asos sifatida namoyon bo'lmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda globallashuv jarayonida ilmiy, falsafiy va ijtimoiy munozaralarning intensivlashuvi kontekstual argumentlashning ahamiyatini yanada oshirmoqda. Turli madaniyat, qadriyat va mafkuralar o'rtasidagi muloqotda dalillarning samaradorligi faqat formal-mantiqiy asoslarda emas, balki ular qo'llanilayotgan kontekstning xususiyatlari bilan ham belgilanadi. Shu sababli, kontekstual yondashuv globallashuv sharoitida nafaqat metodologik, balki amaliy zarurat sifatida qaralmoqda.

Iшонch va e'tiqod shakllanishida kontekstual yondashuvning samaradorligi shundaki, u auditoriyaning psixologik, sotsiologik va mantiqiy ehtiyojlarini hisobga oladi. Turli ijtimoiy qatlamlar va madaniy guruhlar uchun dalillarni moslashtirish imkonini berishi orqali u muloqotning uzviyligini ta'minlaydi. Biroq bu jarayonning murakkab jihatlari ham mavjud bo'lib, ular orasida sub'ektivlik xavfi, turli qadriyatlar o'rtasidagi ziddiyatlar va global axborot oqimlari shaxsiy e'tiqodga salbiy ta'siri alohida o'rin tutadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Habermas J. The Theory of Communicative Action. – Boston: Beacon Press, 1984.
2. Toulmin S. The Uses of Argument. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
3. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. – Stanford: Stanford University Press, 1991.
4. Giddens A. Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives. – London: Profile Books, 2002.

5. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. – London: Sage, 1992.
6. Toulmin S. The Uses of Argument. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
7. Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1969.
8. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Vol. 1. – Boston: Beacon Press, 1984.
9. Berger P. L. The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion. – New York: Anchor Books, 1990.
10. Castells M. The Power of Identity. – Oxford: Blackwell, 1997.
11. Plato. Collected Dialogues. – Princeton: Princeton University Press, 1989.
12. Aristotle. Rhetoric. – Cambridge: Harvard University Press, 1991.
13. Aristotle. Organon. – Oxford: Clarendon Press, 1995.
14. Descartes R. Meditations on First Philosophy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
15. Kant I. Critique of Practical Reason. – New York: Cambridge University Press, 1997.
16. Zimbardo P. Psychology and Life. – New York: HarperCollins, 1992.
17. Jung C. G. Archetypes and the Collective Unconscious. – Princeton: Princeton University Press, 1981.
18. Cialdini R. Influence: The Psychology of Persuasion. – New York: Harper Business, 2006.
19. Durkheim E. The Elementary Forms of the Religious Life. – Oxford: Oxford University Press, 1995.
20. Parsons T. The Social System. – New York: Free Press, 1951.
21. Geertz C. The Interpretation of Cultures. – New York: Basic Books, 1973.
22. Toulmin S. The Uses of Argument. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
23. Copi I. M., Cohen C. Introduction to Logic. – New York: Routledge, 2004.

ZAMONAVIY TAFAKKURDA KOGNITIV VA NOKOGNITIV JARAYONLAR

To‘roqulova Ra’no Ibrogimovna – Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti Ijtimoiy gumanitar fanlar va tarix kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotasiya. Ushbu maqolada zamonaviy tafakkurda kognitiv va nokognitiv jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligi va ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada yangi zamon falsafiy tafakkurining shakllanishida kognitiv jarayonlarning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Kognitiv jarayonlar insonning bilim olish, qayta ishlash va tatbiq etish qobiliyati bilan bog‘liq bo‘lsa, nokognitiv omillar hissiy, qiymatiy va ijtimoiy faktorlar sifatida namoyon bo‘ladi. Muallif milliy falsafa maktabi va global ilmiy yo‘nalishlar o‘rtasidagi integratsiyaning ahamiyati yoritilgan.

Kalit soʻzlar: zamonaviy tafakkur, falsafiy tafakkur, kognitiv jarayonlar, bilim, nokognitiv omillar, milliy meros, innovatsiya, integratsiya.

XXI asrdagi globallashuv, raqamli texnologiyalar rivoji va madaniy almashinuv jarayonlari inson tafakkurining yangi bosqichini vujudga keltirdi. XXI asrda jamiyat taraqqiyoti, globallashuv jarayonlari va axborot texnologiyalarining shiddatli rivojlanishi inson tafakkurining yangi bosqichga koʻtarilishini talab etmoqda. Zamonaviy tafakkur nafaqat mantiqiy tahlil va rasional fikrlashga, balki hissiy, qiymatli va ijtimoiy omillar bilan uygʻunlashgan holda ishlaydi [1; 15]. Ilmiy adabiyotlarda bu jarayonlar kognitiv va nokognitiv tarkibiy qismlarga ajratib oʻrganiladi [2; 22].

Zamonaviy tafakkurda kognitiv jarayonlar konstruktiv ahamiyatga ega boʻlmoqda. Kognitiv jarayonlar — idrok, xotira, diqqat, tafakkur, til va qaror qabul qilish jarayonlarini oʻz ichiga oladi [3; 34]. Bu jarayonda falsafa va kognitiv ilmlar oʻrtasidagi muloqot nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Ular ilmiy-texnik taraqqiyot va axborot maydonining kengayishi bilan chambarchas bogʻliq. Kognitiv fanlar — psixologiya, neyrobiologiya, lingvistika, sunʼiy intellekt va maʼlumotlar tahlili — inson ongi va fikrlash jarayonlarini chuqur oʻrganish imkonini bermoqda [4; 41].

Mantiqiy tahlil, dalillarga tayangan xulosalar chiqarish va muammolarni yechishda kognitiv jarayonlar yetakchi oʻrin tutadi. Masalan, neyrofalsafa tadqiqotlarida insonning qaror qabul qilish jarayonida mantiqiy va ehtimoliy fikrlashning uygʻunligi taʼkidlanadi [5; 33].

Oʻzbekistonlik olim X.Abdurahmonov milliy maʼnaviy meros insonning kognitiv qobiliyatlariga taʼsir etishini koʻrsatadi [6; 25]. Uning fikricha, madaniy meros bilimni qayta ishlash va yodda saqlash strategiyalarini shakllantiradi. Zamonaviy tafakkur rivojida nafaqat kognitiv, balki nokognitiv jarayonlarning ahamiyati ham keying yillarda keng tadqiqot obʼyektiga aylanib bormoqda.

Nokognitiv jarayonlar koʻpincha hissiy intellekt, ijtimoiy muhit va shaxsiy qadriyatlar bilan bogʻliq boʻladi [7; 37]. Ular insonning motivatsiyasi, ijtimoiy munosabatlari va shaxsiy qarorlariga kuchli taʼsir koʻrsatadi. Psixologiyada emotsional intellekt konsepsiyasi inson muvaffaqiyatining katta qismini hissiy va ijtimoiy kompetensiyalar tashkil qilishini koʻrsatadi [8; 18]. Falsafiy nuqtai nazardan esa, nokognitiv jarayonlar insoniyat tafakkurining maʼnaviy-axloqiy yoʻnalishini belgilaydi [9; 29].

Oʻzbek falsafa maktabi namoyondalaridan A.Erqayev “ijodiy hissiy sintez” tamoyilini ilgari suradi [10; 21]. Unin fikricha, inson bilim yaratish jarayonida mantiqiy tahlil va his-tuygʻular uygʻun holda ishtirok etadi. Hozirgi zamon tafakkuri rivojida kognitiv va nokognitiv jarayonlar integratsiyasi namoyon boʻlmoqda.

Zamonaviy tafakkurda kognitiv va nokognitiv jarayonlar bir-birini toʻldiradi. Ilmiy innovatsiyalar jarayonida hissiy ilhom va ijtimoiy motivatsiya mantiqiy tahlil va empirik tajriba bilan uygʻunlashadi [11; 26]. Zamonaviy tafakkur emotsional intellekt va aqliy intellect sintezini taqozo etadi.

Bu integratsiya ayniqsa taʼlim tizimida namoyon boʻladi. Pedagogik tadqiqotlar koʻrsatadiki, talabalarda muvaffaqiyatli oʻqish uchun faqat bilim va mantiqiy fikrlash yetarli emas, balki motivatsiya, ijtimoiy qoʻllab-quvvatlash va ijodiy muhit ham zarur [12; 35]. Shu boisdan, zamonaviy falsafa va kognitiv fanlar inson rivojlanishida ikki

omilning uyg'unligini asosiy mezon sifatida qabul qiladi [13; 28]. Zamonaviy ta'limda ham tafakkur rivoji uchun ham kognitiv ham nokognitiv qobiliyatlarni barobar shakllantirish muhimdir.

Yangicha falsafiy tafakkur tarzining kognitiv aspektlarini o'rganish zamonaviy ilmiy va ma'naviy taraqqiyotning uzviy qismi hisoblanadi. Kognitiv jarayonlar idrok, xotira, diqqat va tafakkur falsafiy tahlilning nazariy va amaliy asosini ta'minlaydi. Milliy ma'naviy meros va global ilmiy yondashuvlarni uyg'unlashtirish orqali yangi tafakkur turi yaratiladi, u insoniyat oldida turgan muammolarga keng qamrovli va ilmiy yechim taklif eta oladi. O'zbek olimlarining asarlarida bu jarayonning ahamiyati chuqur yoritilishi esa milliy ilmiy maktabning global ilmiy maydondagi o'rnini mustahkamlaydi.

Zamonaviy tafakkurda kognitiv va nokognitiv jarayonlar integratsiyasi inson rivojlanishining asosiy shartlaridan biridir. Kognitiv jarayonlar mantiqiy tahlil va bilim yaratish jarayonini ta'minlasa, nokognitiv omillar uni ma'naviy, hissiy va ijtimoiy jihatdan boyitadi. Milliy falsafa maktabi va global kognitiv tadqiqotlar uyg'unligi zamonaviy tafakkurning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Nazarov Q. Falsafa va zamonaviy tafakkur. – Toshkent: Fan, 2019.
2. Anderson J.R. Cognitive Psychology and its Implications. – New York: Worth Publishers, 2015.
3. Mo'minov I. Ma'naviyat va tafakkur masalalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
4. Dennett D.C. Consciousness Explained. – Boston: Little, Brown and Co., 1991.
5. Sadiqov B. Falsafa va bilim nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2020.
6. Abdurahmonov X. Milliy ma'naviyat va kognitiv rivojlanish. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
7. Erkayev A. Zamonaviy tafakkur va ijodiy idrok. – Toshkent: Akademnashr, 2021.
8. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995.
9. Searle J.R. Mind: A Brief Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2004.
10. Hamidov Sh. Kognitiv kompetensiyalar va ta'lim. – Samarqand: SamDU, 2022.
11. Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge: MIT Press, 1986.
12. Zokirov U. Ta'lim jarayonida kognitiv va nokognitiv yondashuvlar. – Toshkent: Fan, 2023.
13. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLIY MA'NAVIYATGA TAHDIDLAR VA ULARNING BARTARAF ETISH OMILLARINI O'RGANISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Boboyev Doniyor Xaydaraliyevich – TIFT universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada globallashuv jahonda yagona makonning yuzaga kelishi, ilmiy-texnikaviy va texnologik yutuqlarning keng tarqalishi, ularning umumiy taraqqiyotga xizmat qilishi bilan birga g‘arbda shakllantirilgan “ommaviy madaniyat” ning millatlar va xalqlar ma’naviyating yemirilishi omili sifatida nomoyon bo‘lish jarayonlari milliy ma’naviyatga nima kabi tahdidlar solishi mumkinligi hamda ularning oldini olish, bartaraf etish yo‘llarining nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Maqolaning kirish qismida globallashuv tushunchasining ijtimoiy, siyosiy, madaniy va axloqiy bosqichlari, shuningdek, “milliy ma’naviyat”, “milliy identitet” kabi tushunchalar aniqlanadi. Asosiy qismda global madaniy almashinuv, mass-kultura ta’siri, axborot sohalarida markaziy normativlarning tarqalishi hamda yosh avlodning ma’naviy immuniteti muammolari kabi tahdidlar xalqaro ilmiy manbalar va mamlakat tajribasi asosida o‘rganadi.

Kalit so‘zlar: globallashuv, milliy ma’naviyat, tahdid, milliy identitet, madaniy xavfsizlik, ommaviy madaniyat, ma’naviy immunitet, axborot makoni, metodologik asoslar, ma’naviy tarbiya, milliy qadriyatlar, innovatsion ta’lim, global madaniyat, milliy o‘zlik, ijtimoiy ong.

Jahonda globallashuv jarayoning mazmun-mohiyati, uning ijobiy va salbiy jihatlari, milliy ma’naviyatga o‘tkazayotgan ta’siri xamda uning oqibatlarini ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilish unga nisbatan turli qarashlarni umumlashtirish borasida tadqiqotlar olib borilmoqda. Ilmiy markazlarda “millatlarning o‘zligidan begonalashuviga sabab bo‘layotgan omillar, ularning negizlari, milliy-ma’naviy taraqqiyotda yuzaga kelayotgan inqirozlarning yoshlar ma’naviy-axloqiy xayotga salbiy ta’sirini oldini olish bilan bog‘liq masalalarga e’tibor qaratilmoqda”[1;45].

Globallashuv inson taraqqiyotining XXI asrda yangi bosqichga boshlab bergan obyektiv jarayondir. U fan, texnika va texnologiyani yuksak darajada rivojlanishi va uning kurrai zaminida jadal sur’atlar bilan keng yoyilgani bilan umumtaraqqiyotga ijobiy ta’sir o‘tkazib kelmoqda. Shuning uchun ham aksariyat ilmiy adabiyotlarda uning milliy ma’naviyatlarga nisbatan yuzaga keltirayotgan tahdidlari e’tibordan chetda qolib ketmoqda. Ayni paytda, bugungi kungacha uni o‘rganishga bag‘ishlangan ko‘pgina asarlar e’lon qilinganiga qaramasdan, bu tushunchaga yakuniy ta’rif ham berilmagan. Bu tabiiy hol albatta. Globallashuvning avj olishi, nafaqat milliy ma’naviyat, shuningdek, iqtisod, siyosat, inson va omillarga o‘tkazayotgan ta’sirlarning yangi ikkita o‘ta ziddiyatli qirralari ham yuzaga kelmoqda. Ularni izchillik bilan tahlil qilish zaruriyati oshib bormoqda [2;11].

Bugungi kunda jahon hamjamiyati zamonaviy taraqqiyotni ta’minlash jarayonida ko‘pdan-ko‘p ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar bilan bir qatorda insonni inson sifatida ulug‘lab turadigan, jamiyatda ezgu qadriyatlar, axloqiy fazilatlar ustuvorligini ta’minlaydigan, odamlarni mudom eng xayrli gumanistik g‘oyalar asosida ruhiy kamolot sari yetaklaydigan beqiyos kuch – ma’naviyatga

nisbatan tobora ko‘proq ehtiyoj sezmoqda. Insoniyatning ming yillik umumbashariy qadriyatlarini “erkinlik” niqobi ostida oyoq osti qiladigan, odamlarni axloqsizlik va tubanlikning eng jirkanch yo‘llariga boshlaydigan, muqaddas diniy qadriyatlarni yovuz maqsadlari yo‘lida qurolga aylantirishga intilayotgan, shu asosda bashariyatning ruhiy muvozanatini izdan chiqarishga intilayotgan kuchlarga qarshi kuchli ma‘rifat qalqonining o‘rnini tobora yaqqolroq his qilmoqda[3;9]. Shu ma’noda, O‘zbekiston Prezidentining BMT minbaridan ilgari surilgan “Jaholatga qarshi ma‘rifat” tamoyili jahoniy da‘vatga aylandi.

Mashhur g‘arb olimi Albert Shveytser “Voqelikni shakllantiradigan kuchlar ichida birinchisi ma‘naviyat va axloqdir”, deya bejiz aytmagan. Insonning surati va siyrati, ya‘ni jismi va ma‘naviyati haqida gapirar ekan, buyuk ma‘rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy “Jism ila ruh ikkisi bir choponning o‘ng ila tersiga o‘xshaydi. Agar jism tozalik, ya‘ni ma‘naviyat va axloq bilan ziynatlanmasa, yomon xulqlardan saqlanmasa, choponni ming yuvganing bilan ichidagi – astaridagi kiri tashqarisiga uraveradi”, degandi [4;11].

Bugungi kunda O‘zbekiston taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo‘ydi. “Yangi O‘zbekiston orzusi”, “Uchinchi Renessans poydevorini yaratish” ham yuksak ilmiy-ma‘naviy mo‘ljol, ham strategik maqsadga aylandi. Prezidentimizning shiddatli islohotchilik siyosati nafaqat O‘zbekistonni milliy yuksalish bosqichiga olib chiqdi, balki Markaziy Osiyoda yangicha munosabatlar shakllanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Xo‘sh, ushbu jarayonda ma‘naviyatning hayotimizdagi o‘rni qanday bo‘lishi kerak? Bu savolga ham davlatimiz rahbari “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” kitobida javob bergan: “Biz uchun ma‘naviyat-insonlar o‘rtasidagi o‘zaro ishonch, hurmat va e‘tibor, xalq va davlat kelajagini birgalikda qurish yo‘lidagi ezgu intilishlar, ibratli fazilatlar majmuasidir. Boshqacha aytganda, ma‘naviyat-jamiatdagi barcha siyosiy-ijtimoiy munosabatlarning mazmuni va sifatini belgilaydigan poydevordir. Bu poydevor qancha kuchli bo‘lsa, xalq ham, davlat ham shuncha kuchli bo‘ladi”.

Ana shu asosda o‘tgan qisqa davrda mamlakatimizda ma‘naviy-ma‘rifiy ishlarni takomillashtirish maqsadida bu boradagi ishlar samaradorligini oshirish yuzasidan 13 ta normativ-huquqiy hujjat va konseptual hujjat tayyorlandi. Xususan, O‘zbekiston Prezidentining 1 ta farmoni, 4 ta qarori, 1 ta farmoyishi, shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 3 ta qarori, 4 ta farmoyishi qabul qilindi. Shu asosda ma‘naviy-ma‘rifiy ishlarning tizimliliigi va uzluksizligini ta‘minlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi [5].

2021-yil 19-yanvarda Respublika Ma‘naviyat va ma‘rifat kengashining ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish bo‘yicha o‘tkazilgan yig‘ilishida uning asosiy faoliyat yo‘nalishlari, vazifalari belgilab berildi. Markazning ma‘naviy-ma‘rifiy sohani muvofiqlashtiruvchi maqomi mustahkamlandi. Shu asosda barcha vazirlik va idoralarda Ma‘naviyat va ma‘rifat kengashlari tashkil etildi. Vazirlik, idora va tashkilotlar tomonidan har yili ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha “Yo‘l xarita”lari ishlab chiqish va amalga oshirish tizimi joriy qilindi. Respublika Ma‘naviyat va ma‘rifat kengashini tashkil etish va boshqarish tartibi tubdan o‘zgartirildi. Kengashga O‘zbekiston Prezidenti, hududiy kengashlarga mahalliy hokimlar raislik qilishi belgilandi. Ma‘naviyat va ijodni qo‘llab-quvvatlash maqsadli jamg‘armasi, “Ma‘rifat” targ‘ibotchilar jamiyati va Ijtimoiy-ma‘naviy

tadqiqotlar instituti tashkil etilib, tizimning ilmiy-ma'rifiy va moddiy asoslari mustahkamlandi.

Bugungi kunda dunyoda sodir bo'layotgan voqea va hodisalar bir haqiqatni yanada yaqqolroq namoyon etmoqda: mamlakatni iqtisodiy jihatdan rivojlantirish, ijtimoiy ta'minot darajasini yaxshilash, jismoniy jihatdan barkamol insonni tarbiyalash bilangina kuchli taraqqiyotga erishib bo'lmaydi. Ma'naviy-axloqiy bo'shliqqa yo'l qo'yilgan makonlarda iqtisodiyot, harbiy salohiyat ming bora qudrat kasb etmasin, milliy-ma'naviy birlikning yo'qligi manaman degan iqtisodiy cho'qqilarning ham nurashiga olib kelishi mumkin. Shu ma'noda, mafkuraviy kurashlar goh oshkora, goh pinhona tus olgan, inson ongi va qalbi uchun kurashlar keskinlashgan tahlikali zamonda ma'naviy tarbiya masalasi hayot-mamot masalasiga aylanmoqda.

Dunyoning turli mintqa va davlatlarida sodir bo'layotgan ayanchli voqealar tahlili ko'rsatmoqdaki, ommaviy axborot vositalari, zamonaviy axborot texnologiyalari, jumladan, internet, ijtimoiy tarmoqlar va elektron nashrlar ko'p hollarda ayrim buzg'unchi kuchlar qo'lida turli soxta, zararli g'oya va mafkuralarni targ'ib etishning qulay va tezkor vositasiga aylanib qolmoqda. Bu kabi tahdidlar milliy va umuminsoniy qadriyatlar yemirilishiga, zo'ravonlik, inson taqdiri, jamiyat hayotiga bepisandlik, mas'uliyatsizlik, loqaydlik, andishasizlik, behayolik kabi illatlar ildiz otishiga, odamzodning o'z tarixiy, diniy, milliy-ma'naviy ildizlaridan uzilib qolishiga sabab bo'lmoqda va jahondagi ko'plab davlatlarda umumiy tendensiyaga aylanib bormoqda.

Globallashuv jarayonlari O'zbekistonda ham ijobiy va salbiy oqibatlarni yuzaga keltirmoqda. Ijobiy jihatlaridan biri — xalqaro hamkorlik, ta'lim va fan sohasida integratsiya, dunyoviy bilimlarning kirib kelishi, yoshlarning xorijiy tajribani o'rganishi. Ammo shu jarayon bilan bir qatorda milliy ma'naviyatga tahdid soluvchi omillar ham kuchaymoqda. u haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2021-yilgi Oliy Majlisga murojaatnomasida ham ta'kidlangan: "Yoshlarda milliy g'urur va ma'naviyatni mustahkamlash – eng dolzarb vazifamizdir"[5].

Ikkinchidan, madaniy assimilyatsiya xavfi sezilmoqda. Ingliz tili va global madaniyatning kirib kelishi ijobiy imkoniyatlar ochishi bilan birga, ayrim yoshlar orasida o'z ona tilidan, milliy urf-odatlardan uzoqlashish holatlari kuzatilmoqda. "Globallashuv davrida milliy identitetni saqlashning eng muhim omili — bu til va madaniy merosni tiklashdir"[2;26].

Shu bilan birga, O'zbekistonda milliy ma'naviyatni asrashga qaratilgan ijobiy amaliyotlar ham mavjud. Masalan: "Ma'naviyat va ma'rifat markazi", Yoshlar ishlari agentligi, O'zbekiston Milliy kutubxonasi kabi muassasalar orqali yoshlar ongida milliy qadriyatlarni mustahkamlash ishlari olib borilmoqda. Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish orqali: milliy tarix, ma'naviyat va adabiyot fanlarini zamonaviy metodlar asosida o'qitish tizimi joriy qilingan. Masalan, 2023-yildan boshlab maktablarda "Vatan tarixi" darslari uchun qo'shimcha interaktiv metodlar joriy etildi. Milliy madaniyatni ommalashtirish: "Navro'z", "Sharq taronalari" kabi festivallar orqali xalqimiz urf-odatlarini global maydonda targ'ib qilish. Milliy kinofilmlar, teatr, kitob va xujjatli filmlarni ko'paytirish orqali yoshlarni sog'lom kontent bilan ta'minlash ishlari olib borilmoqda.

Foydalangan adabiyotlar

1. Патрик Д.Ж. Смерть Запада. –М.: ООО издательство “Аст”, 2003.
2. Эшчанова Н.Р. Глобаллашув шароитида миллий маънавиятга таъдидлар ва уларни бартараф этиш омиллари. Диссертация, 2019.
3. Юсупов А. Иккинчи “Тўфон” // Тафаккур, 2012. № 4.
4. Хамроқулова Б. Тарбия жамият иши // Тафаккур, 2008. № 2.

BARQAROR RIVOJLANISH SHAROITIDA YANGI O‘ZBEKISTONDA MUHANDISLIK SOHASIDA AMALGA OSHIRILAYOTGAN ISLOHOTLARNING IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLILI

Sayfullayev Samarbek Dilshod o‘g‘li – Toshkent davlat transport universiteti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada muhandislik fanlarining rivojlanishi zamonaviy talabga aylanib borayotgani bois, Yangi O‘zbekistonda muhandislik sohasidagi amalga oshirilayotgan islohotlar alohida e’tibor qaratilayotgani ko‘rib chiqiladi. Avvalo, oliy ta’lim muassasalari tarmog‘ini kengaytirish, muhandis kadrlarning ilmiy biolimga tayanish uchun moddiy texnik bazasini rivojlantirish, kasbiy va axloqiy rivojlanishi uchun “Muhandislik falsafasi” yo‘nalishlarini joriy etish, shuningdek, dual ta’lim tizimi orqali iqtidorli kadrlarning xorijda ta’lim olishini davom ettirish masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: injener, mexanik-muhandis, gidrotexnik-muhandis, kon muhandissi, harbiy muhandis, loyihalovchi muhandis, fizik-muhandis, texnolog-muhandis, quruvchi-muhandis, irrigator-muhandis, “Tarmoq – korxona – oliygoh”

Zamonaviy dunyoda muhandislik va texnika yutuqlari jamiyat taraqqiyotida tobora ustuvor ahamiyat kasb etib bormoqda. Transport, logistika, qurilish, mobil aloqa hamda axborot-kommunikatsiya, maishiy texnika vositalari va boshqa muhandislik ixtirolari insonlar hayotini faravonlashtirmoqda, ijtimoiy munosabatlarning tubdan o‘zgartirib, mamlakat iqtisodiyotining yuksalishiga samarali ta’sir ko‘rsatmoqda. Biroq, ushbu jarayonlarning ijobiy tomonlari bilan birga, salbiy tomonlari ham ko‘rinib qolmoqda, xususan, dunyo darajasida issiqlikni ortib borishi, zararli moddalar va chiqindilarning ko‘payishi, yer usti va yer osti suvlarining zaharlanishi, inson ruhiyatidagi o‘zgarishlar kabi muammolar paydo bo‘lmoqda. Insonning muhandislik faoliyati shunchalik ko‘lamga yetdiki, u insonni o‘rab turgan tabiatga ta’sir qila boshlab, uning xususiyatlari va qonuniyatlarini o‘zgartirdi. Endilikda bu o‘zgarishlarni oqibatlarini bartaraf etish va kelgusidagi xavflarni anglash imkoniyatiga ega bo‘lish, bugungi davrning dolzarb ehtiyojiga aylanib bormoqda.

O‘zbekistonda mustaqillik yillar muhandislar kadrlar tizimini tayyorlashda oliy o‘quv yurtlari, texnikumlar va hattoki maktablarda ham tashkil qilinyapti. Hozirgi kunda oliy o‘quv yurtlar tizimida Toshkent texnika universiteti, Toshkent informatsiyalar texnologiyasi universiteti, respublika viloyatlaridagi oliy texnika o‘quv yurtlari, Toshkent arxitektura-qurilish instituti, Toshkent kimyotexnologiya instituti, Toshkent davlat transport universiteti, irrigatsiya va qishloq xo‘jaligi

instituti, Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti va boshqa muassasalarda yetuk va kuchli kadrlar tayyorlanadi[1].

Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev 2024-yil 20-iyunda bo'lib o'tgan "Muhandislik sohalarida kadrlar tayyorlash va oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish" masalalari yuzasidan videoselektor yig'ilishidagi nutqidan nazaridan sohani rivojlantirish uchun yangi tashabbuslarni ma'lum qildi.

Xususan davlatimiz rahbari endi texnika yo'nalishida o'qitish va ilmiy-tadqiqot jarayonlari ilg'or tajriba asosida to'liq o'zgaradi. 36 ta oliy o'quv yurti va ularning filiallari bosqichma-bosqich yiriklashib, jami 20 ta oliygoh qoladi. Ular dual ta'lim tizimiga to'liq o'tishi;

Mehnat bozorida talab yo'q mutaxassisliklar qisqaradi. Ayrim kafedrlar birlashtiriladi. Dekanatlarning talabalarga xizmat ko'rsatish funksiyalari to'liq raqamlashadi. Xorijdagi kabi "Registrator ofisi" tashkil qilinish;

Har bir oliygoh Germaniya, Yaponiya, Xitoy, Rossiya, Italiya, Turkiya, Janubiy Koreya, Singapur kabi rivojlangan hamkor davlatlarimizni nufuzli texnika universitetlari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishi;

"Tarmoq – korxona – oliygoh" zanjiri asosida, har bir oliygohga sanoat hamkori belgilab berilishi;

Barcha muhandislik oliygozlari hamkor korxonalarida kafedrlar ochadi va dual ta'limni yo'lga qo'yadi. Bunda, korxonalar kafedralarni jihozlash, o'qituvchi va talabalarni rag'batlantirishga mablag' ajratadi. Talabalarning amaliyoti va bitiruv kursdagi ta'limi to'liq hamkor korxonalarda tashkil qilinishi;

Vazirlik va korxonalar tizimida 32 ta tarmoq kengashlari tashkil qilinadi. Ular institutlar bilan texnika sohalaridagi ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi va buyurtmachi bo'lish;

Shuningdek, birinchi bosqichda 10 ta oliygohda "Oliy muhandislik maktablari" ochiladi. Ularda ikki yillik amaliy magistratura dasturlari yo'lga qo'yilib, ishlab chiqaruvchilar buyurtmasi asosida nomzodlar saralab olinadi. Korxonalar "Oliy muhandislik maktabi"da laboratoriya ochish va jihozlashni moliyaviy qo'llab-quvvatlaydi. Davlat ham budjetdan mablag' ajratish;

Endi oliy ta'lim muassasalarining tajriba ishlab chiqarish korxonalari maqomi qonun bilan mustahkamlanadi. Ularga IT-park rezidentlariga qo'llanilayotgan imtiyozlar beriladi. Sho'ba korxonasi ishchisining kamida 60 foizi doktorant va talabalardan iborat bo'lishi

Kelasi yildan texnika yo'nalishidagi loyihalarga davlat grantlari 4 karra oshiriladi. Korxonaga oliygoh bilan hamkor tashkilot ham ta'sischi bo'lishiga ruxsat berilish;

Viloyat hokimlari va tarmoq rahbari ilmiy va ishlab chiqarish loyihalari uchun oliygozlarga 10 milliard so'mgacha buyurtmani to'g'ridan to'g'ri berishi mumkin bo'lishi;

Investitsiya loyihalari qiymatining kamida yarim foizini ilmiy ishlarga ajratish tizimi joriy qilinadi.

Muhandislik yo'nalishlari bo'yicha "eng yaxshi g'oya", "eng yaxshi loyiha" va "eng yaxshi ixtiro" respublika tanlovi o'tkaziladi. Unda o'qituvchilar, talabalar va amaliyotchi muhandislar ishtirok etishi mumkin bo'ladi. Birinchi o'ringa elektromobil beriladi.

Shuningdek, g'oya, loyiha va ixtiro muallifi bo'lgan eng zo'r 10 nafar ishtirokchi Germaniya, Yaponiya, Xitoy, Rossiya, Italiya, Turkiya, Janubiy Koreya, Singapur kabi davlatlarga stajirovkaga yuboriladi[2].

Bundan ko'rinib turibdiki davlatimiz rahbari tomonidan kuchli muhandislar tayyorlash maqsad qilib qo'yilgan. Avvalo ularda muhandislik etikasi, madaniyati shakllantirish asosiy kun tartibiga chiqdi. Yosh muhandis kadrlar avvalo muhandislik etikasi bilish zarur kasbiy etikaning muhim va keng tarqalgan turlaridan biri bu – muhandislik etikasidir. Muhandisning xulq-atvorini tartibga soluvchi me'yorlar to'plami sifatida u uzoq vaqt oldin shakllana boshlagan. Uning asosiy me'yorlari qatoriga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: o'z ishini vijdonan bajarish zarurligini anglash; odamlarga foyda keltiradigan va zarar keltirmaydigan qurilmalar yaratish; kasbiy faoliyati natijalari uchun javobgarlik; muhandisning texnikani yaratish va undan foydalanish jarayonining boshqa ishtirokchilari bilan munosabatlari shaklini (munosabatlarni tartibga soluvchi odatlar va qoidalar) bilish va unga amal qilish kerakligi zamon talabiga chiqdi.

Buning uchun Muhandislik faoliyatining ta'siri global miqyosda bo'lganda, uning qarorlari tor professional masala bo'lishni to'xtatadi va ko'pincha jamoatchilik muhokamasiga, ba'zan esa qoralashga aylanadi. Iqtisodiy, texnik va hatto davlatning maqsadga muvofiqligi haqidagi hech qanday havolalar ayrim loyihalar natijasida yetkazilgan ijtimoiy, ma'naviy, psixologik, ekologik va hokazo zararni oqlay olmaydi. Ularning ochiq muhokamasi, ijobiy va salbiy tomonlarini tushuntirish, umumiy matbuotda konstruktiv va xolis tanqid qilish, ijtimoiy ekspertizadan o'tkazish, muqobil loyiha va rejalarni ilgari surish zamonaviy hayotning eng muhim atributiga, uni demokratlashtirishning muqarrar sharti va natijasiga aylanib bormoqda. Bunday jarayonda yoshlarimizda belgilangan strategik yo'nalishlar asosida harakat qilishimiz asosiy kun tartibiga chiqadi.

1. O'zbekistonda maktab darsliklarida Robototexnika fanidan dars soatlarini ko'paytirish va 5-9-sinflar uchun darsliklar doirasida ushbu fanni o'qitishni joriy etish zarur.

2. Oliy o'quv yurtlari va texnikumlarda muhandis kadrlar tayyorlaydigan yo'nalishlarda "Muhandislik falsafasi" o'quv fanini tashkil etish hamda ushbu fan bo'yicha darsliklar tizimini yaratish maqsadga muvofiq. Bu orqali yosh muhandis kadrlarda muhandislik bilimlarining gnoseologik jihatlarini va axloqiy tamoyillari bilan birga muhandislik etikasi shakllanadi.

3. "Tarmoq-korxona-oliygoh" tizimida strategik dastur ishlab chiqish lozim. Xususan, muayyan sohaga ixtisoslashgan korxonalar muhandislar tayyorlaydigan oliy o'quv yurtlarini o'z homiyligiga olishi, talabalarga o'qishdan ajralmagan holda mutaxassislik fanlari bo'yicha amaliy ko'nikmalar hosil qilishini ta'minlashi kerak. Ya'ni, kunduzgi ta'lim shaklidagi talabalarni darsdan keyin haq to'lash sharti bilan ishga jalb etish maqsadga muvofiq.

4. Ommaviy axborot vositalarida "Yosh ixtirochilar" va "Yosh muhandislar" kabi ko'rsatuvlar sonini ko'paytirish;

5. Muhandislik sohasi vakillari uchun har oyda bir marta seminar-treninglar o'tkazish va O'zbekiston sharoitida kadrlarni jalb etgan holda ularning sohalariga jahon ixtiro va innovatsiyalarini joriy etish choralarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Bunday islohotlarning albatta o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Xususan 2025-yil 18-avgustda "Yangi O'zbekiston" bog'ida 2 ming nafar yosh muhandis bir vaqtda 2

mingta kichik robot yig'ib, "Ginnes rekordlar kitobi"ga kirish bo'yicha harakat qilib olib borildi. Yakunda O'zbekiston yoshlari bir paytda 1946 ta robot yig'ib "Ginnes rekordlar kitobi"ga qayd etiladigan bo'ldi. Bungacha bo'lgan rekord 1456 ta robot bilan Hindistonga tegishli edi[3]. Bu mamalakatimizda yosh muhandis kadrlarga bo'lgan katta etiborning mahsulidir.

Xulosa qilib aytganda bizning zamonamizda ilmiy bilish sohasida ham, ilmiy bilimga asoslangan ijtimoiy harakat sohasida ham inqilob sodir bo'lmoqda. Bilim va ijtimoiy harakat tushunchalari va ularning amaliyoti o'zgarmoqda. Bularning barchasi texnikani o'rganishga ta'sir qilmasligi mumkin emas. Shuning uchun, texnikani zamonaviy ilm-fan bilan boyitish davr talabidir. Muxtasar qilib aytganda, bugungi kunda biz dunyoning an'anaviy ilmiy muhandislik manzarasining barcha asosiy tarkibiy qismlarini qayta ko'rib chiqishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.
2. Sh.M.Mirziyoyev. muhandislik sohalarida kadrlar tayyorlash va oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish masalalari yuzasidan videoselektor yig'ilishidagi nutqidan. 20.06.2024. <https://president.uz/oz/lists/view/7333>
3. O'zbekiston Milliy axborot agentligi veb-sayti. www.uza.uzОшибка! Недопустимый объект гиперссылки.
4. Salimov B.L. Muhandislikning ijtimoiy – falsafiy asoslari. Monografiya. – T.: Toshkent davlat transport universiteti, 2023, 202 b.
5. Salimov B.L. Muhandislik falsafasi. Darslik. – T.: Toshkent davlat transport universiteti, 2024. 196 b.
6. Davronov Z. Falsafa. O'quv qo'llanma – T.: Iqtisod moliya. - 2006. –B.178.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy sayti. www.president.uz.
8. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi sayti. www.edu.uzОшибка! Недопустимый объект гиперссылки.

URGUT – QADIMGI XRISTIANLIK MARKAZLARIDAN BIRI

Abduvaxidov Dilshod Narbotirovich – Samarqand davlat universiteti
tayanch doktranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Urgut hududida xristianlik dinining paydo bo'lishi, uning rivojlanish bosqichlari, diniy arxitektura yodgorliklari, jamoalarning ijtimoiy-madaniy hayotdagi o'rni va zamonaviy davrda ularning ahamiyati haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Urgut, Buyuk Ipak yo'li, So'g'd, Nestorianlik, xristianlik, Qoratepa, Kattatepa, Al-Muqaddasiy, restavratsiya, Arxeologiya instituti.

Kirish. O'zbekistonning qadimiy hududlaridan biri hisoblangan Urgut, geografik joylashuvi va tarixiy taraqqiyoti nuqtayi nazaridan doimo turli sivilizatsiyalar va madaniy ta'sirlarning kesishgan nuqtasi bo'lib kelgan. Urgut, Samarqand viloyatining janubiy qismida, Zarafshon vodiysining tog' oldi hududida joylashib, qadimdan Buyuk Ipak yo'li orqali o'tgan asosiy savdo va madaniy aloqalar

yo‘nalishida muhim o‘rin egallagan. Mazkur hududda tarixning ma‘lum davrlarida turli diniy e‘tiqodlar, jumladan, zardushtiylik, buddaviylik, xristianlik dinlari mavjud bo‘lgan. Hududning turli qismlaridan topilgan arxeologik manbalar, hamda yozma ilmiy adabiyotlar ham tasdiqlaydi.

Muhokama va natijalar. Urgut hududida xristianlik dinining tarqalishiga oid ilk ma‘lumotlar milodiy IV-V asrlarga borib taqaladi. Bu davrda Markaziy Osiyoda, xususan, So‘g‘d hududida diniy pluralizm hukm surgan bo‘lib, mahalliy e‘tiqodlar bilan bir qatorda chetdan kirib kelgan diniy oqimlar ham keng tarqalgan edi. Nestorianlik oqimi bu davrda o‘zining faolligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Suriyadan chiqqan nestorian missionerlarining faoliyati Sog‘diyona va uning atroflarida sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatgan. Urgut hududi ham bunday diniy va madaniy ta‘sirlardan chetda qolmagan [1;54]. Nestorianlik, rasmiy cherkov tomonidan bid‘atchilikda ayblangan Nestor ismli Suriyalik episkopning ta‘limotiga asoslangan diniy oqim bo‘lib, IV-V asrlarda Vizantiya imperiyasidan haydalgan. Nestorian jamoalari o‘z e‘tiqodini saqlab qolish maqsadida Eron, Markaziy Osiyo va Xitoy hududlariga tarqala boshlaganlar. Bu jarayon davomida Nestorian missionerlarining asosiy yo‘nalishlaridan biri Samarqand va uning atrofidagi hududlar, jumladan, Urgut bo‘lgan [2;177]. Urgut hududi o‘zining geografik joylashuvi sababli Nestorian missionerlarining faoliyati uchun qulay makon hisoblangan. Bu yer orqali o‘tgan qadimiy savdo yo‘llari, Buyuk Ipak yo‘lining janubiy tarmog‘i sifatida, xristian dinining tarqalishida muhim rol o‘ynagan. Urgut hududi Samarqanddan tog‘li hududlar tomon harakatlanayotgan karvonlar uchun muhim to‘xtash punktlaridan biri bo‘lgan. Bu esa missionerlarning savdogarlar bilan birga harakatlanishiga imkon yaratgan [3;12]. Xristianlik ta‘limotining Urgut hududida keng tarqalishiga sabab bo‘lgan yana bir omil — bu yerda nasroniy hunarmandlar va savdogarlarning yashab qolishi va ular tomonidan tashkil etilgan kichik jamoalarning mavjudligi bo‘lgan. Ular o‘z diniy e‘tiqodlarini saqlagan holda, mahalliy aholining diniy va madaniy hayotiga asta-sekin kirib borganlar [4;44].

Arxeologik topilmalar ham Urgutda xristianlikning qadimiy davrdayoq mavjud bo‘lganligini tasdiqlaydi. Qoratepa va Kattatepa yodgorliklari hududida olib borilgan qazishma ishlari natijasida, xoch tasvirlari bilan bezatilgan qabr toshlari va suriyalik nasroniylarga oid yozuvlar aniqlangan. Bu topilmalar VI–VII asrlarga oid deb taxmin qilinadi. Urgutdagi ba‘zi qabr toshlarida xoch shaklidagi naqshlar so‘g‘d yozuvlari bilan birgalikda ishlangan bo‘lib, bu mahalliy an‘analar va xristianlik e‘tiqodining o‘zaro sintezidan dalolat beradi [5;29]. Arab istilolaridan (VIII asr) so‘ng, Urgut hududida islom dinining keng tarqalishi natijasida xristianlik jamoalari sekin-asta o‘z faoliyatini to‘xtatgan. Biroq, ayrim kichik nasroniy jamoalar uzoq vaqtgacha yashab qolganligi manbalarda qayd etilgan. Xususan, X asr arab geografi Al-Muqaddasiy Samarqand atrofidagi qishloqlarda yashagan nasroniylar haqida ma‘lumot beradi va bu hududlarda “xoch nishonlari bilan belgilangan qabr toshlari” uchrashini ta‘kidlaydi [6;145]. Urgutda xristianlik dinining taraqqiyotida diniy va iqtisodiy omillar o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Nasroniy savdogarlar va hunarmandlarning iqtisodiy faolligi, ular tomonidan qurilgan ibodatxonalar va diniy maktablar orqali diniy ta‘limotning tarqalishiga xizmat qilgan. Mahalliy hokimiyatlar ham nasroniy jamoalarga muayyan darajada erkinlik bergan, chunki ularning iqtisodiy faoliyati hududiy rivojlanish uchun muhim bo‘lgan [7;90]. Shu bilan birga, Urgut hududida xristianlikning rivojlanish jarayonida mahalliy an‘analar bilan

uyg'unlashish holati ham kuzatiladi. Bu sintez diniy marosimlar, arxitektura uslublari va san'at asarlarida o'z aksini topgan. Urgutdagi qabr toshlarida uchraydigan sog'dcha yozuvlar va xoch tasvirlari o'ziga xos diniy-madaniy uyg'unlik mahsuli hisoblanadi.

Urgut hududida xristianlik diniy markazlarining mavjudligini tasdiqlovchi asosiy manbalar — arxeologik topilmalar, qabr toshlari, bazilika xarobalari va turli diniy atributlar hisoblanadi. Bu obidalar faqatgina diniy me'morchilik namunasi sifatida emas, balki Urgutda qadimiy nasroniy jamoalarning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy hayotdagi o'rnini aks ettiruvchi tarixiy manba sifatida ham alohida ahamiyatga ega. Urgut hududidagi eng muhim arxeologik topilmalardan biri bu — Qoratepa va Kattatepa yodgorliklari hisoblanadi. Ushbu tepaliklarda olib borilgan qazilma ishlari natijasida VI–VII asrlarga oid xristianlikka oid diniy arxitektura qoldiqlari, xususan, bazilika uslubida qurilgan ibodatxona poydevorlari aniqlangan. Bazilika me'moriy yechimlari o'zining Nestorianlikka xos xususiyatlari bilan ajralib turadi — to'g'ri burchakli zal, markaziy qismda yirik ustunlar va xoch shaklidagi ichki arxitektura elementi aniqlangan[2;56]. Bu kabi arxitektura shakllari Markaziy Osiyodagi boshqa xristian obidalarida (masalan, Surxondaryodagi Yerqo'rg'on va Samarqand atrofidagi Shohruxiya hududida) ham uchraydi. Ammo Urgutdagi bazilika o'zining mahalliy sog'd me'moriy uslubidagi bezaklari bilan ajralib turadi. Bu esa Urgutdagi xristian jamoalarining diniy e'tiqod va mahalliy madaniyatni uyg'unlashtirishga bo'lgan urinishlaridan dalolat beradi [7;90]. Urgut hududida topilgan xoch shaklidagi naqshlar va qabr toshlari alohida ilmiy ahamiyatga ega. Ularning ko'pchiligida xoch tasvirlari sog'd yozuvlari bilan birga ishlangan. Bu Urgutdagi nasroniy jamoalarining o'z diniy an'analarini mahalliy madaniyat bilan sintez qilganligini isbotlaydi [4;47]. Ayrim qabr toshlari ustida suriyalik va arman yozuvlariga o'xshash belgilar ham aniqlangan bo'lib, bu esa Urgut hududida turli nasroniy oqimlar vakillari — Nestorianlar, Arman Apostol cherkovi a'zolari yashab faoliyat yuritganligini ko'rsatadi. Xoch tasvirlari bilan bezatilgan qabr toshlarining san'at asari sifatida bezatilishi, ularning faqatgina diniy emas, balki estetik ahamiyatga ham ega bo'lganidan dalolat beradi.

Umuman olganda, Urgutdagi diniy obidalar, faqatgina xristianlik tarixi uchun emas, balki butun Markaziy Osiyo diniy-madaniy merosini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Bu obidalar orqali:

- Nestorianlikning Markaziy Osiyodagi tarqalish xaritasi aniqlash;
- So'g'd hududida diniy sinkretizm jarayonlarini tahlil qilish;
- Qadimgi savdo yo'llari orqali diniy ta'limotlar qanday yoyilganligini o'rganish imkoniyati paydo bo'ladi.

Urgutdagi arxeologik topilmalar, shuningdek, xristianlikning mahalliy madaniyatga moslashuvi va uzoq vaqtgacha o'z faoliyatini davom ettirganini ko'rsatadi. Urgutda saqlanib qolgan qabr toshlari va arxitektura elementlari mahalliy so'g'd san'atida xristianlik ramzlari qanday aks ettirilganini o'rganish uchun noyob namunadir. Urgutdagi qadimgi diniy obidalar bugungi kunda ham katta ilmiy va madaniy salohiyatga ega.

Urgut hududida aniqlangan xristianlikka oid arxeologik topilmalar va diniy yodgorliklar bugungi kunda nafaqat tarixiy, balki ilmiy, madaniy va turistik ahamiyatga ega noyob meros sifatida baholanmoqda. Hozirgi kunga kelib, Urgut

hududidagi ko'plab xristianlikka oid yodgorliklar, jumladan, Qoratepa va Kattatepadagi bazilika xarobalari, xoch tasvirlari va qabr toshlari qisman saqlanib qolgan. Afsuski, ularning aksariyati vaqt o'tishi, tabiiy eroziya va insoniy omillar ta'sirida jiddiy zarar ko'rgan. Ko'plab yodgorliklar ochiq osmon ostida bo'lib, ularni konservatsiya va restavratsiya qilish ishlari tizimli ravishda olib borilmayapti [4;47]. Urgutdagi xristian merosini saqlash borasida hozirgi kunda ayrim mahalliy tashabbuslar mavjud bo'lsa-da, bu yetarli emas. Bu borada O'zFA Arxeologiya instituti va Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti olimlari tomonidan olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar ahamiyatlidir. Ammo, keng ko'lamli arxeologik ekspeditsiyalar va yodgorliklarni zamonaviy texnologiyalar asosida restavratsiya qilish ishlari uchun davlat va xalqaro grantlar zarur [8;25].

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Urgutning qadimiy xristianlik markazi sifatidagi tarixiy ahamiyatini to'liq ochib berish orqali, nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo diniy-madaniy merosi haqida yangi, fundamental ilmiy natijalar chiqarish mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Foltz, R. (1999). Religions of the Silk Road. St. Martin's Press, p. 54.
2. Litvinsky, B. A. (1996). History of Civilizations of Central Asia, Volume III. UNESCO Publishing, p. 374.
3. Marshak, B. (2002). Sogdian Merchants and the Silk Road. UNESCO Courier, No. 3, pp. 12-15.
4. Husanov, A. (2021). "Urgutdagi qadimgi diniy obidalar". O'zbekiston Tarixi, №2, p. 45-47.
5. Iskakov, N. (2010). Samarqand viloyatidagi pravoslav cherkovlarining qurilishi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti, p. 28-30.
6. Al-Muqaddasiy (1994). Ahsan al-Ta'qasim fi Ma'rifat al-Aqalim. Leiden: Brill, p. 270.
7. Kuznetsov, V. (1995). Nestorianism in Central Asia: Archaeological Evidence. Moscow: Nauka, p. 88-90.
8. Berdimuradov, K. (2018). "Urgutdagi arxeologik topilmalar va ularning madaniy ahamiyati". Arxeologiya va Tarix, №3, p. 22-25.

GLOBALLASHUV VA SIVILIZASIYALAR MULOQOT DIALEKTIKASI

Jo'rayev Axadjon Ilyosjon o'g'li – Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti doktoranti

Annotatsiya. Hozirgi kunda globallashuv jarayoni tez sur'atlarda o'sib bormokda. Bu jarayon esa barchamizni ogohlikka chaqiradi. Globallashuv yaxlit jarayonlarni o'z ichiga qamrab oladi. Shu ma'noda maqolada globallashuv, bir tomondan muayyan hodisa, jarayonning barcha mintaqalar, davlatlar va butun Er yuzini qamrab olganini, ikkinchi tomondan, ularning insoniyat taqdiriga daxldor ekanligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: globallashuv, sivilizatsiya, iqtisodiy modernizatsiya, sivilizatsiyaviy ong, madaniy xususiyatlar.

Insoniyat sivilizasiyasi tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ibtidoiy jamiyat davrida inson hayotiga havf soluvchi, nafaqat bitta odam hayotiga, balki butun insoniyat evolyusiyasiga xavf soluvchi omillardan biri sifatida yashash uchun kurash va tashqi dushmanlardan, yani yovvoyi hayvonlardan himoyalaniish hisoblangan. Bu tashqi ta'sirlardan himoyalaniishning yagona omili esa, bu shak-shubhasiz o'zaro birga yashash zarurati hisoblangan. Aynan mana shu omilning o'zidan ham ko'rinib turibdiki, dastlabki davrlardan boshlab birga rivojlanish omili tufayligina insoniyat evolyusiyaga erishgan va bugungi taraqqiyotgacha etib kelgan. Shundan ham ko'rinib turibdiki, globallashuv nafaqat bugungi kunning ijtimoiy zarurati bo'lib kelgan va bo'lib qoladi [1;22]. Globallashuv jarayoni o'zining murakkabligi va serqirraligi bilan alohida ajralib turadi. Globallashuv tushunchasi haqidagi qarashlar turli-tumanligicha davom etib kelmoqda. Bu tabiiy hol. Chunki uning makon va zamonda sodir bo'lish xususiyatlari turlicha bo'lib dunyoning o'zgarishiga o'tkazayotgan ta'sirida ham yangi yangi imkoniyatlari namoyon bo'lmoqda. XXI asr insoniyat tamadduniga axborot texnologiyalari va intellektual salohiyat asri sifatida kirdi. Bu asrda inson aqli va tafakkuri yordamida aql bovar qilmas darajadagi texnika va texnologiyalar yaratildi, aynan mana shu texnika va texnologiyalar yordamida hayotning barcha sohalarida yuksak natijalarga erishilmoqda. Mazkur kashfiyotlarning biri sifatida bugungi kunda eng ommalashgan internet tarmog'i esa yagona axborot tarqatuvchi manba sifatida bugungi kunda butun dunyo tomonidan e'tirof etilmoqda.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda bir kunda dunyo aholisi bo'yicha 3,8 milliard kishi internet tarmog'i turli ijtimoiy saytlaridan foydalanadi. Bu esa dunyo aholisining 70 foizi demakdir. Shulardan 40 foizini 28 yoshgacha bo'lgan yoshlar, 22 foizini o'rta yoshlilar, 8 foizini esa keksalar tashkil qiladi. 28 yoshgacha bo'lgan internetdan foydalanuvchilar 60 foizi turli ijtimoiy tarmoqlardan, 30 foizi turli yangiliklar, reklama roliklari, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy hayotda yuz berayotgan voqea-hodisalardan, 10 foizi esa adashib internetni tushunmasdan foydalanuvchilarni tashkil etadi [2;28].

Aynan mana shu internet tarmoqlari orqali tarqalayotgan va hamma uchun urf bo'layotgan maslaxatlar yo'l-yo'riqlar majmuasi "ommaviy madaniyat" nomi ostida jahon sahnasi ostida paydo bo'ldi. Ommaviy madaniyat – dunyo madaniyatlarining qo'shilishi, aralashishi, milliy madaniyatlarning sekin astalik bilan yo'qolib borishidir. Endi bir o'ylab ko'raylikchi, milliy madaniyat yo'qolib, butun dunyo bitta madaniyatga bo'ysunsa, amal qilsa, shu madaniyatni keltirib chiqargan, xalq qaerda qoladi, millat qaerda qoladi? Uning ming yillik tarixichi? Bir qarashda arziyas, e'tibor berilmas darajada ko'ringan bu narsa vaqti kelib bitta inson yoki mahallada yohud shaxs taqdiriga va kelajagiga emas, balki butun bir millat kelajagiga, tarixiga, ildiziga urilgan bolta bo'ldi. Shunday ekan biz bu jarayonga qarshi kurashni avvalam bor fuqarolarda g'oyaviy va ma'naviy immunitetni shakllantirishdan boshlashimiz lozim.

Amerikalik siyosatshunos Samyuel Xantington 1993 yilda "Foreign Affairs" jurnalida chop etilgan "Sivilizasiyalar to'qnashuvi?" nomli tezisida shunday falsafiy dunyoqarashni ilgari surgan ediki, o'z davrining siyosiy elitasi va siyosatshunos faylasuflari o'rtasida qizg'in muhokamalarga sabab bo'lgan edi. 1996 yilda Xantington ushbu tezisni kitob holiga keltirdi. Kitob maqolaning argumentini kengaytiradi va chuqurlashtiradi: "...Bu erda men ilgari tuzilgan savollarni

takomillashtirish, batafsilroq qilish, to'ldirish va iloji bo'lsa, aniqlashtirishga, shuningdek, boshqa ko'plab g'oyalarni ishlab chiqish va ilgari umuman ko'rib chiqilmagan yoki o'tib ketgan mavzularni yoritishga harakat qildim..."deya ta'kidlagan [3;41].

Samuel Xantington o'zining "Sivilizasiyalar to'qnashuvi?" nomli tezisida sivilizasiyalararo konfliktlarning asosiy sababi sifatida oltida omilni keltiradi.

1. Sivilizasiya farqlari haqiqiy va asosiy bo'lib, tez orada yo'qolmaydi;

2. Dunyo kichikroq joyga aylanib bormoqda va sivilizasiyalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar ortib boradi. Ushbu o'zaro ta'sirlar "sivilizasiya ongini" oshiradi; ya'ni tafovutlarni anglash. Bu, o'z navbatida, adovatga olib keladi;

3. Iqtisodiy modernizasiya va ijtimoiy o'zgarishlar odamlarni uzoq yillik mahalliy o'ziga xosliklardan ajratib turadi. Bu milliy davlatni o'ziga xoslik manbai sifatida zaiflashtiradi. Bu sodir bo'lganda, din ko'pincha bu bo'shliqni to'ldirish uchun "harakat qiladi". Ko'pincha, din fundamentalistik harakatdir;

4. Sivilizasiyaviy ongning o'sishi G'arbning roli bilan kuchayadi. Bir tomondan, G'arb kuch cho'qqisida. Shu bilan birga, G'arbda ta'lim olmagan yangi elitalar boshchiligidagi mamlakatlarda "o'zlikka qaytish" harakati mavjud. Bu harakat G'arb g'oyalarini muvaffaqiyatsizlik deb biladi;

5. Madaniy xususiyatlar va tafovutlar siyosiy va iqtisodiy xususiyatlarga qaraganda kamroq o'zgaruvchan va murosas qilish va hal qilish oson emas. Xantingtonning fikricha, inson o'zining sivilizasiyaga "a'zolidigini" qanday belgilashining eng muhim jihati uning dinidir. U dinda mujassamlangan sivilizasiya farqlarini nima uchun engish qiyinligini ko'rsatish uchun quyidagilarni taqdim etadi. Odamlardan milliy yoki etnik kelib chiqishini aniqlashlarini so'rang. Ba'zi odamlar bitta identifikasiya bilan javob berishsa (masalan, men nemisman), boshqalari bir nechta identifikasiya bilan javob berishadi ("men yarim fransuz va yarim irlandiyalikman"). Lekin buning o'rniga odamlardan o'z dinlarini ko'rsatishni so'rashsa, hech kim bittadan ko'proq identifikasiya bilan javob berishini tasavvur qilish qiyin;

6. Iqtisodiy mintaqaviylik kuchaymoqda. Bu sivilizasiyaviy ongni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Sivilizasiyalar to'qnashuvi ikki darajada sodir bo'ladi. Mikro darajada, turli sivilizasiyalarning qo'shni guruhlari hudud va bir-birlarini nazorat qilish uchun kurashadilar. Makro darajada asosiy birliklar guruhlar emas, davlatlar hisoblanadi. Turli sivilizasiyalarga mansub davlatlar nisbiy harbiy va iqtisodiy qudrat, xalqaro institutlarni nazorat qilish va o'zlarining siyosiy va diniy qadriyatlarini ilgari surish uchun raqobatlashadilar [4;43].

Hozircha Xantingtonning umumiy argumentini qabul qilaylik. Bu, albatta, G'arb va Islom qandaydir darajada ziddiyatga duchor bo'lishini anglatadi. Ammo G'arb va Islom katta to'qnashuvlarni boshdan kechirishini kutishga asoslar bormi?

Xantington shunday deb hisoblaydi. U "islom va nasroniylilik o'rtasida davom etuvchi va chuqur ziddiyatli munosabatlar" mavjud deb hisoblaydi. U buni XI asr oxirlarida salib yurishlarining boshlanishi bilan kuzatadi. Xantingtonning fikricha, bu mojaroning sabablari geografiya, hokimiyat yoki siyosiy realizm bilan bog'liq boshqa omillar bilan bog'liq emas. Bundan tashqari, bu to'qnashuv "qadimgi tarix" emas; ya'ni, bu avvalgi davrda sodir bo'lgan va hozirgi holat bilan bog'liq emas. Xantington

uchun bu mojaroning asl sababi XI asrda bo'lgani kabi bugungi kunda ham xuddi shunday.

U G'arb va Islom sivilizasiyalarining o'ziga xosligini tashkil etuvchi ikki dindand kelib chiqadi. Muammoning bir qismi din va siyosatni birlashtirgan islomning musulmon tushunchasi o'rtasidagi farq va G'arb xristianligida bu ikki tushunchani ajratishdir. Ammo Xantingtonning fikricha, ikki sivilizasiya o'rtasidagi qarama-qarshilik ularning o'xshashligi tufayli kuchayadi. Ikkala din ham monoteistikdir va qo'shimcha xudolarni osongina o'zlashtira olmaydi. Ikkalasi ham universaldir va hamma amal qilishi mumkin bo'lgan (kerakmi?) yagona haqiqiy e'tiqod deb da'vo qiladi. Va nihoyat, ikkalasi ham missionerlik dinlari bo'lib, ularning tarafdorlari imonsizlarni o'zgartirish vazifasi borligiga ishonishadi.

Tarixiy-madaniy rivojlanish shuni ko'rsatadiki, xalqlar, davlatlar o'rtasida aloqalar doimo u yoki bu madaniy boylikni yoki tajribani o'rganish, savdo-sotiq o'rnatish, ijtimoiy-demografik aloqalarni mustahkamlash negizida qurilgan. Hatto harbiy to'qnashuvlar va yurishlar paytida ham xalqlar bir-birlari bilan madaniy aloqalar o'rnatishdan, birbirlarining madaniy boyliklaridan bahramand bo'lishdan to'xtamagan [4;22].

XX asrning birinchi yarmida intellektual elita vakillari, qoida tariqasida, iqtisodiy va ijtimoiy modernizasiya inson hayotining muhim qismi bo'lgan dinning rolini kuchsizlantirishga olib keladi, deb hisoblashgan. Bu taxminga uni mamnuniyat bilan qabul qilganlar ham, ushbu tendensiya haqida noliganlar ham qo'shilishgan. Modernizasiya ateist-adeptlari mavjud dinlarning asosini tashkil etgan bid'atlar, afsonalar, irratsionalizm va diniy marosimlarning ilm-fan, rasionalizm va pragmatizm tomonidan siqib chiqarishini olqishlaganlar. Vujudga kelayotgan davlat tolerant, rasional, pragmatik, progressiv, insonparvar va dunyoviy bo'lishi kerak. Boshqa tarafdin xavotirga tushgan konservatorlar diniy e'tiqod, diniy institutlar va insonning individual va jamoaviy hulq-atvoriga ta'sir etuvchi dinning axloqiy dasturilamali yo'q bo'lib ketishning dahshatli oqibatlari to'g'risida ogohlantirganlar. Buning yakuniy natijasi – anarxiya (hokimiyatsizlik), ahloqsizlik, sivilizasiyalashgan hayotning izdan chiqishi. “Agar siz Xudoni ulug'lashni xohlamasangiz (U esa – rashkchi Xudodir), unda Gitlerni yoki Stalinni hurmat qilishingizga to'g'ri keladi” – deydi T.S. Eliot.

Xulosa sifatida qayd etish mumkinki, globallashuv zamonaviy dunyoda siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy jarayonlarning yangi bosqichga ko'tarilishiga olib kelgan murakkab va serqirrali jarayondir. Bu jarayon inson ongi va jamiyat hayotiga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Bobda E.Giddens, T.Levitt, R.Robertson, P.Retlend, K.Omay, S.Xantington, F.Fukuyama va boshqa mualliflar tomonidan globallashuvning nazariy asoslari tahlillaridan ham buni anglash mumkin. Ushbu ta'rif va qarashlar globallashuvning umuminsoniy va geosiyosiy mohiyatini keng qamrab olganini ko'rsatadi. Globallashuv faqat iqtisodiy emas, balki siyosiy va mafkuraviy maydonda ham kuchli ta'sir vositasi sifatida namoyon bo'layotgani ta'kidlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S.Hantington. “Sivilizatsiyalar to'qnashuvi va yangi dunyo tartibi”. – Toshkent: Yangi asr avlodi,2023. – 560 b.
2. Berger P. L. The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics. – Washington, D.C.: Ethics and Public Policy Center, 1999. – P. 2.

3. Kepel G. La Revanche de Dieu: Chrétiens, juifs et musulmans à la reconquête du monde. – Paris: Seuil, 1991. – P. 9–15.

4. Eliot T. S. Notes Towards the Definition of Culture. – London: Faber and Faber, 1948. – P. 57.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA KONFLIKTOLOGIYANING FALSAFIY ASOSLARI VA QADRIYATLAR TO‘QNASHUVI

Kodirov Dilshod Sabirjonovich – Boshqaruv samaradorligi agentligi Navoiy viloyati filiali bosh inspektori, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashuv jarayoni, uning konfliktlarni boshqarish va konfliktologiya faniga ta’siri, konfliktologiyaning falsafiy asoslari, globallashuv sharoitida qadriyatlar to‘qnashuvi masalalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: globallashuv, konflikt, konfliktologiya, qadriyat, milliy va umumbashariy qadriyatlar.

Globallashuv jarayoni jamiyatning barcha sohalariga shiddat bilan kirib bormoqda. Mazkur sharoitda konfliktologiyaning falsafiy asoslarini chuqur tahlil qilish, shuningdek, turli qadriyatlar o‘rtasidagi to‘qnashuvlarni anglash muhim ahamiyat kasb etadi. Konfliktologiyaning falsafiy asoslari ziddiyatlar mohiyatini chuqur anglashga xizmat qiladi. Bu asoslar ichida dialektik, aksiologik va gumanistik yondashuvlar alohida o‘rin tutadi.

Globallashuv jarayoniga turli xil yondashuvlar mavjud bo‘lsa-da, uning zamonaviy hayotga ta’sirini inkor etish imkonsizdir. E. Giddensga ko‘ra globallashuv tashqi jihatdan bir-biridan ajratilmagan, milliy davlatlar, dinlar, mintaqalar va qit’alar borligini tan olmaydigan faoliyat va mavjudlikdir [1;5]. Giddens o‘z qarashlarida globallashuvning chegara bilmasligini, uning har bir sohaga ta’sir o‘tkazishini ta’kidlaydi.

Globallashuv atamasining noaniqligiga qaramay, uning mazmuni, birinchi navbatda, texnologik taraqqiyot natijasida kuchayib borayotgan turli xalqlarning ijtimoiy hayoti sohalarini bosqichma-bosqich birlashtirish jarayonlari majmui sifatida talqin etiladi [1;360]. Bu jarayonda millat va elatlarning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma’naviy, huquqiy, ekologik sohalar borgan sari bir-biriga yaqinlashadi hamda uyg‘unlashadi.

Antiglobalistik talqinga ko‘ra globallashuv faqat madaniyatlar o‘rtasidagi tafovutning namoyon bo‘lishini kuchaytiradi va ular o‘rtasida ziddiyatga olib kelishi mumkin bo‘lgan tezisni himoya qiladi [3]. Turli xalqlarning o‘ziga xos bo‘lgan mentaliteti tabiiyki yot elementlarga nisbatan ziddiyatga kirishadi, bu esa konfliktologik vaziyatlarni keltirib chiqaradi.

Konfliktning qarama-qarshi tabiatga egaligi falsafiy yondashuvni talab qiladi, u konfliktning asosini ziddiyat deb hisoblaydi, bu nizoli manfaatlarni tan olish imkonini beradi [4]. Xuddi shunday dialektika ham o‘zgarishlar va taraqqiyot qarama-qarshi kuchlarning to‘qnashuvi orqali yuz berishini o‘qtiradi.

Falsafiy nuqtai nazardan konflikt ob’yektiv-sub’yektiv tushunchadir, ya’ni u to‘g‘ri tushunilgan inqiroz yoki kurashga xosdir, yoki u orzu qilingan va mumkin

bo'lgan qorishmadir yoki hech qanday haqiqiy sabablar bo'lmaganda paydo bo'ladi [5].

Konfliktologiya – jamiyatdagi ijtimoiy konfliktlar dinamikasi, ularning sabablari, shuningdek, konfliktlar tipologiyasi formalarini hamda konfliktlarni bartaraf etishning nazariy ilmiy asoslarini tadqiq etuvchi fan [6].

Konfliktologiyaning falsafiy asoslari – bu konfliktologiya fanining asoslarini, mohiyatini, metodologiyasini va tamoyillarini falsafiy nuqtai nazardan tushunishga qaratilgan yo'nalishdir. Bu soha insoniy qarama-qarshiliklar, ularning kelib chiqish sabablari va hal qilish yo'llarini chuqur falsafiy yondashuv asosida tahlil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev globallashuv insoniyat uchun keng imkoniyatlar berishini, ammo tanganing ikki tarafi bo'lganidek, uning ham o'ziga yarasha salbiy jihatlari mavjudligini ta'kidlagan edi. Globallashuv sharoitida ijtimoiy konfliktlarning siyosiy, etnik va ekologik turlari bir tomondan nazorat qilish murakkab, odatda shaxs va jamiyat uchun xavfli bo'lsa, ikkinchi tomondan, ular ijtimoiy rivojlanishning innovatsion shakllari va strategiyalarini izlab topishga ko'mak beradi. Bunda konfliktlarning qaysidir ma'noda yaratuvchanlik xususiyatini ko'rishimiz mumkin.

Zamonaviy dunyo tartibida tobora kuchayib borayotgan global beqarorlik sharoitida ijtimoiy konfliktning yangi mazmunini asoslash, ijtimoiy tabiatning tubdan o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ijtimoiy o'zgaruvchan tabiatning asosiy atributi sifatida globallashuv yagona makonni shakllantirish omili bo'lmoqda. Bu jarayonda globallashuv hududiy to'siqlarni yengib o'tib, ijtimoiy, etnik-madaniy, iqtisodiy va boshqa to'siqlarni bartaraf etadi va shu orqali butun dunyoda ziddiyatlar yuzaga kelishi ehtimolini oshiradi.

Globallashuv muqarrar ravishda yashash maydonining tanish koordinatalarini o'zgartiradi va ijtimoiy institutlarni beqarorlashtiradi, bu esa o'z-o'zidan parchalanish jarayonlarini nazarda tutadi hamda nizolarning paydo bo'lishiga turtki beradi. Bularning barchasi ijtimoiy borliqning ontologik asosi bo'lgan yashash maydonini tushunish muammosini kuchaytiradi [7].

Z. Bauman fikricha, globallashuv sharoitida aniq milliy identiklik yo'qolib, o'rnini global, lekin beqaror identiklik egallamoqda [8]. Globallashuv jarayoni sharoitida identifikatsion pozitsiyaning uzluksiz o'zgarishi yuz bermoqda: bir tomondan – global identiklik (ya'ni, o'zini butun insoniyatning bir qismi sifatida anglash), ikkinchi tomondan – mahalliy identiklik (masalan, milliy yoki etnik belgilar asosidagi o'zlikni anglash). Bunday identiklikdagi ikkiyoqlama holat dunyo miqyosida "identiklik inqirozi" deb ataladigan holatga olib kelmoqda. Bu inqiroz esa, o'z navbatida, milliy davlatlar chegaralarining tobora mavhumlashuvi jarayoni bilan yanada kuchaymoqda. Umuman olganda, globallashuv sharoitida insoniyatning konfliktlarsiz yashashi qiyin vazifa bo'lib tuyuladi.

Samuel Hantington globallashuv davrida sivilizatsiyalar o'rtasidagi farqlar kuchayishini va bu qarama-qarshiliklar asosida konfliktlar yuzaga kelishini ta'kidlagan [9]. Shu bilan bir qatorda globallashuv natijasida turli madaniyatlar, dinlar, mafkuralar va urf-odatlar bir-biriga yaqinlashmoqda. Bu jarayon madaniyatlararo muloqotga zamin yaratadi, lekin bir vaqtning o'zida qadriyatlar to'qnashuviga ham olib keladi. Masalan, g'arbiy liberal qadriyatlar sharqona an'anaviy qadriyatlarga, sekulyar dunyoqarash diniy qarashlarga, individualizm kollektivizmga to'qnash keladi. Bu to'qnashuvlar ko'pincha siyosiy qarama-

qarshiliklarga, ijtimoiy norozilikka, madaniy nizo va tushunmovchiliklarga olib keladi.

Butun dunyo miqyosida kuzatilayotgan sekulyarizatsiya jarayoni insoniyat jamiyatining ko'p madaniyatli va ko'p konfessiyali sharoitida ijobiy yo'nalish hisoblanadi. Chunki diniy mojarolar, odatda, yechimi bo'lmaydigan nizolar hisoblanadi – sababi, bunday mojarolarni keltirib chiqargan asosiy sabablarni butunlay yo'q qilishning iloji yo'q. Shu boisdan sekulyarizatsiya jarayoni dunyo miqyosida turli din vakillari o'rtasidagi keskinlikni kamaytirishga bevosita olib keladi.

Falsafa konfliktlarni faqat “hal qilinadigan muammo” sifatida emas, balki ijtimoiy hayotning tabiiy va zaruriy qismi deb ko'radi. Bunda konfliktning chuqur sabablarini tahlil qilish, qarama-qarshi tomonlarning qadriyatlarini anglash, muloqot va tolerantlik tamoyillarini ilgari surish, konfliktlarni insonparvarlik asosida hal qilish yo'llarini taklif qilish falsafaning vazifalari qatoriga kiradi.

Globallashuv sharoitida konfliktologiya falsafiy asoslar orqali: mojarolarni chuqur tahlil qiladi, turli qadriyatlar o'rtasidagi muvozanatni izlaydi, insonlar o'rtasida tinchlik, tushunish va bag'rikenglikni ta'minlashga xizmat qiladi. Shuning uchun, konfliktologiyaning falsafiy yondashuvi – bu zamonaviy, ko'p madaniyatli dunyoda barqarorlikka erishishning muhim kalitidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.S.Xajiyeva va b. Globallashuv asoslari. O'quv qo'llanma. Samarqand: – “SamDCHTI” nashriyoti, 2023.
2. Философия. Толерантность. Глобализация. Восток и Запад – диалог Ф56 мировоззрений: тезисы докладов VII Российского философского конгресса (г. Уфа, 6-10 октября 2015 г.). В 3-х т. Т.П. - Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. – 360 с.
3. Л.А. Коробейникова. Философские аспекты глобализации. Известия Томского политехнического университета. 2003. Т. 306. № 6. С 123.
4. А.А.Кибицкий. Конфликты глобализации: методологические подходы. International student research bulletin № 4, 2017. С 1552.
5. Н.С. Кожеурова. Философский фундамент конфликтологии. Вестник МГПУ. Серия «Философские науки». С 77.
6. R.Z.Jumayev, U.A.Ubaydullayev, B.A.Xo'janov. Konfliktologiya asoslari. T.: Akademiya. 2000. 3-b.
7. О.А.Шершнёва. Природа и динамика социальных конфликтов в условиях глобальной нестабильности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Минск, 2017. С 4.
8. Z.Bauman. Globalization: Human Consequences. – N.Y.: Columbia univ. press, 1998. – 136 p.
9. S.Xantington. Sivilizatsiyalar to'qnashuvi va yangi dunyo tartibi. – T.: Yangi asr avlodi, 2023.

“QUR’ONI KARIM”DA “URF” VA UNGA MA’NODOSH SO‘ZLAR

To‘xtayev Nasrulloh– O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada islom huquqshunosligida muhim o‘rin tutuvchi “urf” va unga ma’nodosh “ma’ruf” tushunchalarining Qur’on va hadislardagi qo‘llanishi hamda ulamolar tomonidan berilgan ta’riflari atroflicha tahlil etilgan. Islom dini jahon xalqlari orasida keng tarqalishining asosiy omillaridan biri uning urf-odatlariga nisbatan o‘ziga xos munosabatidir. Qur’on oyatlarida “ma’ruf” so‘zi ko‘plab o‘rinlarda ishlatilib, insoniy qadriyatlar, adolat, rahmdillik, kechirimlilik va oilaviy munosabatlar kabi jihatlarni o‘z ichiga olgan. Ushbu maqolada Moturudiy, Nasafiy, Samarqandiy, Qurtubiy kabi mufasssirlarning izohlari asosida ma’ruf tushunchasining turli ma’nolari yoritilgan. Shu bilan birga, Payg‘ambarimiz sallallohu alayhi vasallamning hayotlaridan keltirilgan misollar orqali ma’rufning amaliy jihatlari ko‘rsatib berilgan. Maqolada ma’rufning ijtimoiy hayotdagi o‘rni, insonlararo munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyati va shariatda qabul qilingan urf sifatidagi qiymati tahlil etilgan. Ushbu tadqiqot, urf va ma’ruf tushunchalarining hozirgi zamon ijtimoiy va huquqiy jarayonlarda ham dolzarb ekanini namoyon etadi.

Kalit so‘zlar: Urf, ma’ruf, Qur’on, hadis, tafsir, islom huquqi, Moturudiy, Nasafiy, Samarqandiy, ijtimoiy munosabatlar.

Kirish. Islom dini jahon dini darajasiga ko‘tarilishining va ko‘plab xalqlarning e’tiqodiga aylanish sabablaridan biri uning urf masalasidagi o‘ziga xos yondoshuvidir. Zero, bu din turli madaniyat va e’tiqodlarga ega xalqlar ichiga kirib borar ekan, ularning yaxshi odatlarini nafaqat inkor etmadi, balki qo‘llab-quvvatladi. Aksincha, sog‘lom aqlga zid, zararli urf-odatlarni man etdi. Bular bilan esa xalq va jamoalarning rivojlanish asoslariga yo‘l ochdi.

Islom dinining asosiy manbasi bo‘lgan Qur’oni Karimda urf va unga yaqin ma’nodagi bir qancha oyatlar kelgan bo‘lib, eng ko‘p ishlatilgan shakli “ma’ruf” (yaxshi, tan olingan, odatda qabul qilingan amal) lafzida bo‘lib Qur’oni Karimda 36 ta o‘rinda zikr qilingan. “Ma’ruf” – arab tilida ma’lum, tanilgan, jamiyatda odat bo‘lgan va yaxshi deb e’tirof etilgan ishdur. “Ma’ruf” keng qamrovli so‘z bulib oila munosabatlarida ya’ni nikoh taloq menr idda xomiladorlik paytidagi muomalalar barchasi shular jumlasidandir. Alloh taolo kalomi sharifida: Avfni ixtiyor eting, yaxshilikga buyuring, johillardan yuz uguring. Ushbu oyatdagi “Urf” so‘zini ulomolar turlicha sharxlaganlar. Jumladan Urva ibn Zubayr, Mujohid ibn Jabr, Qatoda ibn Duoma, Ismoil As-Suddiy va Muqotil ibn Sulaymonlar kabi katta tobi’inlar “Urf” so‘ziga “ma’ruf” deb ta’rif berganlar. Tobi’inlardan Ato esa urfga La ilaha illalloh deb aytganlar.

Muhokama va natijalar. Imom Moturudiy “Ta’vilotu ahli sunnada” yaxshilikga buyuring oyatidagi “ma’ruf” barcha yaxshiliklar uchun ismdir hamda zulmni kechirishga ishlatilgan. Oisha roziyallohu anho aytadilar: Rosululloh sallollohu alayhi va sallamni uylariga kelganlarida Payg‘ambar sallollohu alyhi vasallam u zotni qarshi olib, o‘zlari o‘tirgan joyga o‘tirg‘izdilar. Oisha onamiz bu odam sizga ko‘p ozor berganlarku, desam Rosululloh sallollohu alyhi va sallam “Ha Oisha

odamlarning tili va fe'lini yomonligidan qo'rqilgan xolda xurmat qilinadiganlaridir" dedilar va kechirimlilik va bag'rikenglikga chaqirdilar. [1;71]

Bu insoniy tabiat qobul qiladigan va taqozo etadigan yaxshi xislatlar bo'lib, inson nafs (o'zligi) rag'bat qiladigan va marg'ub sanaydigan yaxshi xislatlar va u qochadigan aziyat va yomonliklardir. Payg'ambar alayhissalom ham odamlar bilan muomalada mana shu mezonga ko'ra muomala qilishga buyurildilar.

Imom Nasafiy tafsiri nasafiyda qo'yidagicha ta'riflaydi: Go'zal va yaxshi fe'llar yoki aql rozi bo'ladigan va shariat qabul qiladigan barcha yaxshi xislatlardir deganlar. Samarqandiyning Baxrul ulum tafsirida Ibni Abbos roziyallohu anhu ushbu oyatda kechirimli bo'l ma'rufga buyur ya'ni nafaqani ahlingdan boshla, chunki ma'ruf ishlar oiladan boshlanadi. Nafaqai ruzg'or ortsa boshqalarga ulashgin. Yana davomida "ma'ruf"ga ularni tavhidga buyuring, Abu jahl va uning izdoshlari bo'lgan johillardan yuz o'giring deganlar. Yana aytadilarki: Senga zulm qilgan qilgan kishini kechir, sendan umidini uzgan odamga yordam ber, bordi keldi qilmaydigan qarindoshing bilan aloqangni yaxshila deb tafsir qilganlar [2;102].

Faqih Abu Lays Samarqandiy aytdi: Sha'biy Xolil ib Ahmaddan u kishi Daylamiydan u kishi Abu Abdullohdan u kishi Sufyondan U kishi Abu Hurayra r.a.dan Abu Hurayra r.a. esa Payg'ambarimiz sallollohu alayhi va sallamdan rivoyat qiladi; *أَجَاهِلِينَ عَنِ وَأَعْرَضَ بِالْعُرْفِ وَأَمَرَ الْعَفْوَ خَذُ* oyati nozil bo'lgan paytda Payg'ambarimiz sallollohu alayhi vasallam Jabroil alayhi vasallamdan ushbu oyat haqida so'radi. Jabroil alayhi vasallam Olim zotdan so'rab aytaman dedilar. Borib qaytgach Ey Muhammad Alloh taolo senga sendan aloqasini uzgan bilan silai rahm qilishga, Sendan mahrum bo'lgan odamga nafaqa berishga va Senga zulm qilgan odamni kechirishga buyurdi dedilar.[3;91]

Imom Qutbiy Payg'ambarimiz sallollohu alayhi vasallamni "Menga jamlovchi kalimalar berildi" degan so'zlarida aytadi: Agar sen bu hadisni ma'nosini tushinishni xohlasang ushbu oyatni mulohaza qil. Bu oyat o'zida barcha yaxshiliklarni jamlaganini ko'rasan. Oyatda qarindoshlik rishtasini uzgan bilan aloqani tiklashga, zolimlarni kechirishga, to'silganlarga nafaqa ulashishga buyurgan. "Ma'ruf"dan murod esa Imom Qutbiy aytganidek Alloh taologa taqvo qilish, silai rahm, ko'zni pasaytirish johillardan halimlik bilan ajralishga buyruqlar bor dedilar. [4;88]

Tashilu nazoir al Qur'onda "Ma'ruf" ga shunday deganlar: Ma'ruf - Allohtaoloning xulqlari orqali tanilgan narsalar bo'lib, bu haqida Payg'ambar alayhissalom shunday dedilar: "Allohning bir yuz o'n yettita xulqi bor".

1. Bu o'rinda "ma'ruf"ning ta'vili "Muhammad sollallohu alayhi vasallamga ergashish" ma'nosida kelgan. Chunki Muhammad sollallohu alayhi vasallam ma'rufni olib keldilar.

2. Yana bir o'rinda "ma'ruf" – "qarz" ma'nosida kelgan. Chunki qarz berish yaxshi xulqlar va ma'ruf ishlardan sanaladi.

3. Yana bir o'rinda "ma'ruf" – "yaxshi amal" ma'nosida kelgan. Chunki u mo'min nafsining xushhol va pok bo'lmog'idir.

Yuqoridagi tahlillardan ko'rinib turibdiki, islom ta'limotida "urf" va "ma'ruf" tushunchalari inson hayoti va jamiyat ravnaqida muhim o'rin egallaydi. Qur'on va hadislarda "ma'ruf" so'zi ko'p marta tilga olinib, insoniy qadriyatlar, adolat, saxiylik, oilaviy munosabatlar va ijtimoiy hayotdagi yaxshi amallarni targ'ib etadi. Mufasssirlar — Moturudiy, Nasafiy, Samarqandiy, Qurtubiy kabi ulamolar "ma'ruf"ning keng

qamrovli ma'nolarini izohlab, uning shariat qonunchiligidagi ahamiyatini ochib berishgan. Payg'ambarimiz sallallohu alayhi vasallamning hayotlaridan keltirilgan misollar esa ma'rufning amaliy jihatda qanday tatbiq etilganini ko'rsatadi. Shu bois urf va ma'ruf faqat tarixiy yodgorlik emas, balki hozirgi zamon ijtimoiy-huquqiy jarayonlarda ham ahamiyatga ega bo'lib, insonlar orasidagi munosabatlarni tartibga solishda muhim mezon sifatida xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Abu Lays as-Samarqandiy. Bahrul-ulum. Bayrut: Darul-Kutub al-Ilmiya, 1993.
2. Abdulbarokat an-Nasafiy. Madoriku-t-tanzil va haqiqi-t-tavil. Bayrut: Darul-Kutub al-Ilmiya, 2000.
3. Abu Mansur al-Moturudiy. Ta'vilotu ahli sunna (Ta'vilotu-l-Qur'on). Bayrut: Darul-Kutub al-Ilmiya, 2005.
4. Imom Qurtubiy. Al-Jomi' li ahkami-l-Qur'on. Qohira: Darul-Kutub, 1967.

“MUHYIDDIN IBN AL-ARABIYNING “VUJUD-UL VOJIB” TA'LIMOTIDAGI “VUJUD” TUSHUNCHASI

Norboyev Javlon Akbarali o'g'li – O'zbekiston Milliy universiteti Falsafa kafedrası
stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisda mashhur mutasavvif va faylasuf Muhyiddin Ibn al-Arabiyning “Vujud-ul vojib” ta'limotida markaziy o'rin tutgan “vujud” tushunchasi tahlil qilinadi. Muallif, avvalo, Ibn al-Arabi qarashlarida borliqning yagona manbai sifatida Allohning “vojib ul-vujud” sifatida talqin etilishi va shu asosda butun mavjudotning nisbiy “mumkin ul-vujud” darajalarida namoyon bo'lishini ilmiy asoslar bilan yoritadi. Shuningdek, tezisda “vujud” kategoriyasining gnoseologik va ontologik mazmuni ochib berilib, uning islom falsafasi hamda tasavvufiy tafakkurdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari Ibn al-Arabi ta'limotida vujud tushunchasi nafaqat metafizik, balki bilish nazariyasida ham markaziy kategoriya sifatida qaralishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Vujud, vojib ul-vujud, mumkin ul-vujud, tasavvuf, gnoseologiya, borliq.

Muhyiddin Ibn al-Arabiyning “vahdat ul-vujud” falsafasi logos (so'z) nazariyasiga bog'liq keladi. Uning fikricha, so'z bu ilohiy haqiqat payg'ambar jamolining jilvasidir. Ya'ni ilohiy zot o'sha so'zlar orqali o'zini namoyon etadi, chunki uning vujudi (borlig'i) berkingan. Uning borlig'i yakka bo'lishiga qaramasdan, uning sifatlari va xususiyatlari jihatdan esa ko'plikdir. Chunki u olamlar va undagi jamiki yaratilqlar yaratuvchisi, bu uning fitratida mujassam bo'lgan “Xoliqlik” hisoblanadi. Vahdat ul vujud - borliqning birligi va yagonaligi haqidagi ta'limot ya'ni olam birligidir. Alloh taolo borliqdagi jamiki mavjud narsalarni yo'qdan bor qildi emas, balki o'z vujudidan yaratdi - bu aksariyat vahdat ul vujudchilarning ta'limotidagi markaziy g'oyasidir.

“Muhyiddin Ibn al-Arabiyning “vujud-ul vojib” ta'limotidagi “vujud” tushunchasi Sharq mutafakkirlari xususan Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino va Umar

Xayyom falsafasidagi “vujud” soʻzi bilan oʻxshash holda talqin qilsak boʻladi, ammo ularda koʻproq diniy, irfoniylar maʼno kasb etgan” [1].

Ibn al-Arabiylar borliq birligi taʼlimotida ular alohida tushunchalar sifatida koʻriladi. Uning fikriga koʻra, olam oʻz-oʻzidan vujudga ega boʻlmaydi, chunki u “vojib ul vujud” (zaruriy mavjudlik) ning bir qismidir. Demak, olam Xudoning vujudida zohir boʻlgan, Xudoning yaratuvchanligidan kelib chiqqan bir narsa sifatida mavjuddir. Olam yaratganning oʻzi emas, balki Xudoning vujudida aks etgan bir holatdir. Shayx ul-Akbar Ibn al-Arabiylar taʼlimotini talqin qilishda, uning shogirdlari tomonidan davom ettirilgan bu nazariya olamdagi barcha mavjudotlarning birlashib yagona mavjudlikni tashkil etadi, oʻsha yagona mavjudlik Alloh (Mutlaq Haq) ekanligiga asoslanadi.

Unga koʻra olamlar va unda mavjud jamiki narsalar faqat Xudoning xohishi tufayli yaratilgan va u Xudoning oʻzi bilan bogʻliq holda mavjuddir. Demak, olam yaratganning oʻzi, yaʼni Xudoning vujudidan oʻziga xos bir ifoda sifatida mavjud boʻladi. Ibn al-Arabiylar taʼlimotiga koʻra Alloh borliq yaratilmasdan avval yaral dedi, negaki u oʻzini ularga bildirib qoʻyishni xohladi xuddiki u uchun oyna misol boʻlib oʻzini gavdalandiradi.

Bu gʻoyaning muhim jihati, yaʼni “tajalliy” gʻoyasi, haqiqatda Allohning borliqdagi barcha voqealar, hodisalar, jismlarning harakati, mavjudlik va tirik qolish qonuniyatlarini oʻzida mujassamlashtirishidir. Boshqacha aytganda, Haq Taolo barcha narsalarga aralashib, ularga mavjudlik beradi, ularsiz hech narsa bor boʻlmaydi va hatto harakatga kelmaydi. Hamma narsa uning nazorati va boshqaruvi ostidadir. Bu dunyodagi har bir jarayon, hodisa, harakat – hammasi Haq Taoloning taʼsiri va irodasi orqali sodir boʻladi. Shu asnoda butun olam yagona Mutlaq Ruhning ishtiroki va amri bilan vojibdir. “Demak haqiqiy va abadiy vujud uning yakka-yu yagona oʻzi, moddiy olam esa – abadiy emas, balki foniydir yoki Mutlaq ruhning xayoli, xolos” [2].

Ushbu tezisda shayx ul-Akbarning vojib ul-vujud taʼlimotidagi vujud kategoriyasiga toʻxtalgan boʻlib, uning falsafiy merosida “vujud” tushunchasi markaziy kategoriya sifatida namoyon boʻladi. Mutaakkirning “Vujud al-vojib” haqidagi qarashlarida mavjudotning yagona va zaruriy manbai sifatida Allohning mavjudligi asosiy nuqta sifatida ilgari suriladi. Shu ontologik prinsipdan kelib chiqib, barcha mavjudot “mumkin al-vujud” darajalarida, yaʼni nisbiy va shartli mavjudlik koʻrinishlarida talqin qilinadi.

Ibn al-Arabiylar tafakkurida “vujud” kategoriyasi ikki asosiy qatlamda ontologik (mavjudlikning mutlaq va zaruriy manbai sifatida) va gnoseologik (inson bilish faoliyatida borliqni idrok etish mezon sifatida) namoyon boʻladi. Ayni shu jihatlar “vahdat al-vujud” konsepsiyasining shakllanishi uchun nazariy poydevor boʻlib xizmat qilgan va islom falsafasi hamda tasavvuf tafakkurida chuqur taʼsir koʻrsatgan. Ibn al-Arabiylar talqinida “vujud” nafaqat metafizik kategoriya, balki insonning maʼrifat yoʻlidagi idrok va kamolot jarayonini belgilovchi epistemologik mezon sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jafar Xolmoʻminov Vahdat ul-vujud falsafasi va Naqshbandiya tariqati. Monografiya. - Toshkent: 2020. B. 61
2. Najmiddin Komilov. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009.

3. <https://theconversation.com/the-greatest-moral-challenge-of-our-time-its-how-we-think-about-morality-itself-92101>

4. <https://ibnarabisociety.org/>

5. <https://philpapers.org/>

GLOBALLASHGAN DUNYODA YANGICHA FALSAFIY TAFAKKURNING TINCHLIKNI TA'MINLASHDAGI O'RNI

Rajabov Behruz Baxshilloyevich – Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashgan dunyoda yangicha falsafiy tafakkurning tinchlikni ta'minlashdagi o'rni va ahamiyati yoritilib, falsafiy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tafakkur, fikr, fikrlash, ijtimoiy hodisalar, tafakkur uslubi, mafkuraviy qarashlar, tushunish, konseptual tafakkur.

Bugungi o'zaro bog'langan va globallashgan dunyoda an'anaviy fikrlash usullari tobora kuchayib borayotgan ziddiyatlar, tengsizlik va ekologik inqirozlarni hal qilish uchun yetarli emas. Yangi falsafiy tafakkurning paydo bo'lishi turli millatlar, madaniyatlar va mafkuralar o'rtasida tinchlik va barqaror hamkorlikni mustahkamlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Globallashuv dunyoni yaqinlashtirdi, muloqot va hamkorlik uchun imkoniyatlar yaratdi, biroq u raqobat, madaniy to'qnashuvlar va tushunmovchiliklarni ham kuchaytirdi. Shu nuqtai nazardan, yangi falsafiy yondashuvlar bag'rikenglik, o'zaro hurmat, madaniyatlararo muloqot, axloqiy javobgarlik va global fuqarolik kabi qadriyatlarga urg'u beradi. Zamonaviy falsafiy tafakkurning eng muhim jihatlaridan biri uning insonparvarlik va umuminsoniy axloqqa e'tibor qaratishidir. Bu milliy, diniy va etnik kelib chiqishidan qat'i nazar, barcha insonlar qadr-qimmat, adolat va tinchlikka loyiqdir, degan g'oyani ilgari suradi.

Ushbu umumiy qadriyatlarni himoya qilish orqali yangi falsafiy fikr ko'pincha nizolarga olib keladigan xurofot va millatchilik to'siqlarini yo'q qilishga yordam beradi. Bundan tashqari, zamonaviy falsafaning asosiy elementi bo'lgan tanqidiy fikrlash odamlarni dogmalarni shubha ostiga olishga, manipulyatsiyaga qarshi turishga va mustaqil fikrlashga undaydi. Bu noto'g'ri ma'lumotlar va mafkuraviy ekstremizm raqamli platformalar orqali osongina tarqalishi mumkin bo'lgan global jamiyatda juda muhimdir. Falsafiy tafakkur shuningdek, nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish uchun muhim bo'lgan hamdardlik va ochiq fikrlilikni tarbiyalaydi. U shaxslar va rahbarlarga murakkab global muammolarni turli nuqtai nazardan tushunish va inklyuziv va adolatli yechimlarni izlash uchun vositalarni taqdim etadi.

Qadimgi yunon faylasufi Aristotelning fikricha, "tafakkur va fikrlash aynan bir narsa bo'lib, har ikkisi ham moddiyatdan ayridir" [1]. Aristotelning fikricha, tafakkur umuminsoniy haqiqatlar va mavhum tushunchalarni tushunishga qodir. U buni jismoniy tana bilan chambarchas bog'liq bo'lgan hissiyot yoki istak kabi qobiliyatlardan ajratib turadi. Aristotel fikrlash va tafakkur bir va ikkalasi ham nomoddiydir deganda, u intellektning jismoniy bo'lmagan tabiatiga ishora qiladi.

Tana a'zolariga bog'liq bo'lgan hissiy idrokdan farqli o'laroq, intellektual faoliyat materiya bilan bog'liq emas. Misol uchun, inson adolat, go'zallik haqida o'ylaganida, bu tushunchalar jismoniy narsalar emas - ular mavhum tushunish sohasida mavjud. Aristotel yana tafakkur sof shaklda hamma narsaga bajarishga qodir ekanligini ta'kidlaydi. Shuning uchun u aql-zakovat har qanday bilim shaklini qabul qila oladigan va aks ettira oladigan "bo'sh varoq" kabi ekanligini da'vo qiladi. Arastuning "tafakkur va fikrlash bir xil, ikkalasi ham nomoddiydir" degan fikri uning inson aql-zakovatining o'ziga xos va nomoddiy tabiatiga, abadiy haqiqatlarni idrok etishga qodir ekanligiga ishonchini aks ettiradi.

Falsafa ensiklopediyasida ta'kidlanishicha, "barcha ijtimoiy hodisalar kabi tafakkur uslubi ham ijtimoiy shart-sharoitlar bilan belgilanadi. U ishlab chiqarish usuli, jamiyat ijtimoiy tarkibi, mafkuraviy qarashlar va boshqa ijtimoiy munosabatlarga bog'liq holdagina mavjuddir" [2] deyiladi. Madaniyat, til yoki qonun singari, bizning fikrlash tarzimiz ham atrof-muhit va tarixiy kontekst tomonidan shakllantiriladi. Ijtimoiy ierarxiya (sinflar, rollar, institutlar) va hukmron mafkuralar odamlarning dunyoni qanday qabul qilishiga ta'sir qiladi. Masalan, feodal jamiyatda yashovchi odamning dunyoqarashi demokratik, sanoati rivojlangan davlatdagilardan butunlay boshqacha bo'lishi mumkin, chunki ularning kundalik tajribasi, ta'limi va ijtimoiy normalari tubdan farq qiladi. Fikrlash ham til, urf-odatlar, din va kuch tuzilmalari bilan shakllanadi. Odamlar muammolarni hal qilish, yechim izlash yoki haqiqatni aniqlash usuli asosan ushbu kontekstual omillar bilan bog'liq.

Abu Nasr Forobiy shunday yozadi: "Bir fikr hukmron joyda – bir fikr qaror topadi. Bir fikrning esa adashishi turgan gap" [3]. Har qanday jamiyatda siyosiy, iqtisodiy yoki madaniy ta'sir tufayli muayyan g'oyalar, e'tiqodlar yoki dunyoqarashlar hukmron bo'lib qoladi. Ushbu ustun g'oyalar ommaviy nutqni, ta'limni, axloqni va hatto haqiqatni idrok etishni shakllantiradi. Bu yerda al-Forobiy tafakkurning dialektik tabiatini tan oladi — ya'ni har bir hukmron g'oya oxir-oqibat muqobil yoki qarama-qarshi g'oyalarni keltirib chiqaradi. Bir e'tiqod tizimining keng tarqalishi bilan, qarshi g'oyalar javob, qarshilik yoki evolyutsiya sifatida paydo bo'la boshlaydi. Bu intellektual rivojlanishning plyuralizmi va dinamikligini aks ettiradi.

Al-Forobiy donishmandlik bilan ta'kidlaganidek, vaqt o'tishi bilan asosli g'oyalar ham o'zining asl mohiyatidan og'ishi mumkin. Buning sababi noto'g'ri talqin qilish, dogmatizatsiya yoki shaxsiy yoki siyosiy manfaatlar uchun manipulyatsiya bo'lishi mumkin. Shunday qilib, hech qanday fikr abadiy sof yoki mutlaq qolmaydi. Bu tushuncha mafkuraviy turg'unlik yoki korruptsiyaning oldini olish uchun tanqidiy mulohaza yuritish muhim degan falsafiy tushunchaga mos keladi. Al-Forobiyning mulohazalari bizga fikr hech qachon turg'un bo'lmasligini o'rgatadi. G'oyalar hukmronlik qiladi, qarshilikka duch keladi va ba'zan o'z yo'lini yo'qotadi. Ushbu siklik jarayon falsafiy va ijtimoiy nutqda intellektual kamtarlik, muloqotga ochiqlik va doimiy haqiqatga intilish muhimligini ta'kidlaydi.

V.Geyzenbergning ta'kidlashicha, "tushunish – bizning konseptual tafakkurimizni yangi hodisalar yig'indisiga moslashtirish demakdir" [4]. Geyzenberg tushunishni shunchaki biror narsani "bilish" deb ta'riflamaydi. Buning o'rniga, u haqiqiy tushunish o'zgarishni o'z ichiga oladi, xususan, bizning fikrlash tarzimizdagi o'zgarishlarni ta'kidlaydi. Biz yangi hodisalarga (kuzatishlar yoki tajribalar) duch kelganimizda, ularni tushunish uchun mavjud konseptual asoslarimizni moslashtirishimiz kerak. Bizning "konseptual fikrlashimiz" dunyoni talqin qilish

uchun foydalanadigan aqliy modellar, nazariyalar va taxminlarga ishora qiladi. Ham ilmiy, ham falsafiy nuqtai nazardan Geyzenbergning nuqtai nazari gnoseologik moslashuvchanlikni qo‘llab-quvvatlaydi. Ilm-fanda, falsafada yoki kundalik hayotda, tushunishning o‘sishi qat’iy aqliy modellardan voz kechishni va o‘rganishning bir qismi sifatida o‘zgarishlarni qabul qilishni anglatadi.

Muxtasar qilib aytganda, yangi falsafiy tafakkur XXI asrda tinchlikni qayta tasavvur qilish uchun asos yaratadi. Bu bizni tanqidiy fikrlashga va hamkorlik, tushunish va umumiy mas’uliyatga asoslangan global ongni rivojlantirishga chaqiradi. Misli ko‘rilmagan global tahdidlarga duch kelayotgan dunyoda bunday fikrlash nafaqat qimmatli, balki muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xoliqov L.M. Tafakkur falsafasi. (Ilmiy risola). -Buxoro: “BUKHARA HAMD PRINT”, 2024. –B. 22.
2. Фалсафа энциклопедияси. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2010. –Б. 275.
3. Абу Наср Форобий. Социально-этические трактаты. Т. 3. –Алма Ата: Наука, 1976. –С. 34.
4. Гейзенберг В. Что такое «понимание» в теоретической физике? // Природа. 1981. № 4. –С. 77.

YANGI O‘ZBEKISTON IJTIMOIIY MUNOSABATLAR TIZIMIDA “OILA-MAHALLA-MAKTAB” HAMKORLIGI

Rasulov Jamshidbek – Andijon davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Yangi O‘zbekistonni barpo etish jarayonlarida an’anaviy ijtimoiy institutlarning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni va roli ham o‘zgarib bormoqda. Ularning rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlar yaratilmoqda va o‘z navbatida yangi vazifalarga ham ega bo‘lmoqdalar. Oila-mahalla-maktab munosabatlari yangi ijtimoiy munosabatlar tizimida nafaqat ham tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazish, balki, jamiyat barqarorligi, ijtimoiy va ma’naviy xavfsizligining muhim omillaridan birini tashkil etmoqda. Mazkur maqolada so‘z O‘zbekistonda shakllanayotgan yangi ijtimoiy munosabatlar tizimida uchta muhim ijtimoiy institut hamkorligining ayrim masalalariga bag‘ishlanadi.

Kalit so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, ijtimoiy munosabatlar, maktab, mahalla, oila, ta’lim-tarbiya, ijtimoiylashuv, ijtimoiy hamkorlik

Yangi O‘zbekistonni barpo etish jarayonlarida “Inson qadri uchun!” g‘oyasi yetakchilik qilmoqda. Bu g‘oya nafaqat yangi shakllanayotgan jamiyat maqsadlari, balki, uning barcha rivojlanish jarayonlaridagi mohiyatini ham ifoda etadi. “Hayot qanchalik mashaqqatli bo‘lmasin, mamlakatimizda demokratik islohotlarni izchil davom ettirib, xalqimizni rozi qilishga, tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etamiz”[1],- deya ta’kidlagan edi davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev.

Ma’lumki, ijtimoiy munosabatlar “ijtimoiy aloqalarning barcha turlariga xos bo‘lgan umuminsoniy xususiyatlar bilan bir qatorda o‘ziga xos xususiyatga, o‘ziga

xos sifat aniqligiga ega. Bu moddiy harakatning ijtimoiy shakli sifatida odamlarning o‘zaro ta’siri va harakatning boshqa shakllari, shu jumladan odamlarning o‘zaro ta’sirining boshqa turlari o‘rtasidagi farqni ifodalaydi”[2;7].

Yangi O‘zbekistonda ijtimoiy munosabatlarda birinchi galda shaxsning huquq va manfaatlarini ifoda etish, munosib hayot va mehnat sharoitlarini yaratish va turmush tarzini yanada yaxshilash maqsadlari yetakchilik qiladi. “Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqqa xizmat qilishi lozim”, degan tamoyil ham ayni shuni ifoda etadi.

“Jahon qomusiy lug‘ati”da “o‘zbek” atamasiga “O‘zbek – jahon xalqlari orasida birinchilardan bo‘lib, turkiy xalqlar ichida esa birinchi bo‘lib o‘troqlashgan, madaniy hayot kechirgan va jahon sivilizatsiyasiga munosib hissa qo‘shgan millat”[3;53], deya ta’riflanadi.

Oilaning muqaddasligi, jamoa bo‘lib, o‘zaro ahil-inoqlikda hayot kechirish va ma’rifatparvarlik xalqimizning azaliy qadriyatlaridan biridir. Oila - ta’lim va tarbiyaning negizi ekanligi, mahalla esa dunyoning boshqa xalqlarida uchramaydigan o‘ziga xoslikka ega bo‘lgan shaxs kamolotining muhim o‘chog‘i ekanligi va bilim olish va kasb-hunar egallash xalqimizda oliy maslaklardan biri bo‘lib kelganligi uchala ijtimoiy institut munosabatlari azaliy mustahkam poydevorga qurilganligidan dalolat beradi.

Yangi O‘zbekistonni barpo etish jarayonlari yurtimizda Uchinchi Renessansni shakllantirish jarayonlari bilan uzviy kechmoqda. Uchinchi Renessans bu tarixiy xotira va tajriba asoslangan va ayni paytda davlatimiz va xalqimizning bugungi taraqqiyot darajasi va istiqboldagi rivojlanish maqsadlari uyg‘unligini ma’naviyat va ma’rifat orqali ta’minlash g‘oyalarini ifoda etadi.

Mazkur jarayonlarida har uchala institut yangi ijtimoiy munosabatlarga kirishmoqda va ularning samarasi amaliy hayotda o‘zining ma’lum ijobiy natijalarini bermoqda.

Falsafiy jihatdan olib qaraganda, Yangi O‘zbekistonda yangi qadriyatlar tizimi shakllanmoqda. Mavjud qadriyatlar esa yangi ma’no-mazmun va ruh bilan sayqallanmoqda. Ma’lumki, “Qadriyat deyilganda inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo‘lgan millat, elat va ijtimoiy guruhlarining manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiladigan va ular tomonidan baholanib, qadrlanadigan tabiat va jamiyat ne’matlari, hodisalari majmuini tushunmog‘imiz lozim”[4;198] bo‘ladi.

Ta’lim-tarbiya Yangi O‘zbekistonda yangi mazmun va ahamiyat kasb etgan, sayqallanayotgani va takomillashayotgan qadriyatlardan biridir. Buning asosiy omillari sifatida davlatning ta’lim-tarbiya sohasiga berayotgan yuksak e’tibori va keng imkoniyatlarni yaratayotganligini ko‘rsatish mumkin. Keyingi yillarda insonlar tafakkurida kechayotgan o‘zgarishlar sirasida ta’limga va maktabga bo‘lgan hurmat va e’tiborni alohida ta’kidlash mumkin. Jumladan, ota-onalar o‘rtasida farzandini ixtisoslashtirilgan maktablar, Prezident maktablari, ijod maktablari, shuningdek, xususiy sektordagi yuqori salohiyatli maktablarda, nufuzli oliy ta’lim muassasalari va chet davlatlarda o‘qitishga bo‘lgan talab va ehtiyojning yuqorilab borayotganligi ham fikrimiz dalilidir.

Bunday sharoitda, oila - farzandida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni, jamiyatda umume’tirof etilgan axloq meyo‘rlarini shakllantiradi, ayni paytda ham ma’naviy, ham qonuniy burchi sifatida uning ta’lim-tarbiyasi uchun to‘liq

mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi, zarur sharoitlar yaratadi va qo'llab-quvvatlaydi, ta'limni qadriyat sifatida singdiradi.

Mahalla - oiladagi sog'lom ijtimoiy-ma'naviy va ruhiy muhit barqarorligi, moddiy turmush darajasining yaxshilanib borishi, farzand ta'limi va tarbiyasi bilan bog'liq muammolarini xal qilish, yoshlarni tarbiyalash, to'g'ri yo'l ko'rsatish, huquqbuzarliklar profilaktikasi, bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, ilg'or tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, alohida ijtimoiy muhofazaga muhtoj oilalar farzandlarini o'qitish va kasb-hunar o'rtatishda ko'maklashish kabi vazifalarni amalga oshiradi.

Maktab - o'quvchilarga davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari va rejalari asosida zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari vositasida ta'lim beradi, ularni tarbiyaviy konsepsiya va dasturlar asosida ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk shaxs sifatida tarbiyalaydi, ta'limning keyingi bosqichlariga va kasb-hunarga yo'naltiradi, tayyorlaydi va o'rgatadi.

E'tiborlisi shundaki, mazkur vazifalarni amalga oshirishda har uchalasining hamkorlik yo'nalishlari, vazifalari va mexanizmlari qator normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solingan, tizimli jarayon sifatida amalga oshirilmoqda. Shu bilan birgalikda, mazkur hamkorlikning moddiy-moliyaviy rag'batlantirish asoslari ham tizimli ishlab chiqilgan va samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ijtimoiy falsafiy nuqtai nazardan, ta'lim-tarbiya murakkab ijtimoiy jarayon hisoblanadi. Unda katta avlodning bilim va tajribasi yosh avlodga o'tadi, shaxsga jamiyatning ijtimoiy layoqatli va faol a'zosi sifatida kamolga yetishi uchun umumjamiyat ta'sirini ko'rsatishda oila, mahalla va maktab hamkorligidan kuchliroq mexanizm, ta'bir joiz bo'lsa, xali shakllanmagan.

Yangi O'zbekistonda oila, mahalla va maktab hamkorligining huquqiy, tashkiliy va moliyaviy asoslarga ega bo'lgan, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan yangi tizimi vujudga keldi. Bu o'z navbatida fuqarolar va ijtimoiy institutlarning davlat bilan, jamiyat bilan munosabatlari sifati va samaradorligini oshirishga mustahkam zamin yaratdi. Ta'lim-tarbiya ijtimoiy munosabatlarning yangi yo'nalish va maqsadlardagi muhim tarkibiy qismiga aylandi hamda shaxs kamoloti va jamiyat barqarorligining muhim sharti sifatida belgilandi. Yangi O'zbekiston va Uchinchi Renesans g'oyalari esa mazkur munosabatlarning konseptual mazmun-mohiyatini tashkil etmoqda. O'z navbatida mazkur masalalar ijtimoiy falsafada yana bir dolzarb tadqiqot mavzusini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Шавкат Мирзиёев: Юртнинг кучи бирликда, қадри эса тинчликдадир. <https://president.uz/uz/lists/view/7520>

2. Кацай А.В. Социальные отношения: философско-методологический аспект. Автоферрат диссертации кандидата философских наук. –Санкт-Петербург, 1999.

3. The World encyclopedia dictionary book. Chicago, IL : World Book, Inc. 2008.

4. Қадриятлар ва ижтимоий тараққиёт (илмий ишлар тўплами). –Тошкент. “Ўзбекистон”. 1997.

XALQARO XAVFSIZLIK VA DIN: DINIY KONFESSIYALARARO DIALOG ASOSIDA TINCHLIK BARPO ETISH IMKONIYATLARI

Xasanboyeva Bahora Ilhom qizi – Mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Ushbu maqola din xalqaro xavfsizlikka qanday ta'sir qilishini va tinchlikni ta'minlashda dinlararo muloqotning ahamiyatini o'rganadi. Unda dinlararo muloqot madaniy va ma'naviy totuvlikni mustahkamlash, o'zaro ishonchni mustahkamlash, ekstremizm va nizolarning oldini olishning muhim vositasi sifatida qaraladi. Tadqiqot diniy bag'rikenglik va hamkorlik orqali xalqaro xavfsizlikni yaxshilash imkoniyatlarini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: xalqaro xavfsizlik, din, diniy konfessiyalar, muloqot, tinchlik.

Hozirgi globallashtirilgan dunyoda xalqaro xavfsizlik masalalari insoniyat taraqqiyotining eng dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Dinning siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarga ta'siri katta bo'lib, tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashda asosiy rol o'ynaydi. Keyingi yillarda diniy bag'rikenglik va konfessiyalararo muloqot xalqaro munosabatlarda barqarorlikni ta'minlashning samarali vositasi sifatida e'tirof etilmoqda.

Diniy qadriyatlar insoniyatni ezgulik, tinchlik va hamkorlikka undaydi. Rivojlanayotgan diniy ekstremizm va terrorizm kabi tahdidlar turli diniy guruhlar o'rtasida kuchliroq muloqot va hamkorlik zarurligini ta'kidlamoqda. Shu bois, turli din vakillari o'rtasidagi ochiq va samimiy suhbatlar nafaqat ijtimoiy barqarorlikka, balki xalqaro xavfsizlik tizimini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ushbu maqola dinlararo muloqot xalqaro xavfsizlikka qanday hissa qo'shishini tahlil qiladi va diniy bag'rikenglik tinchlikka qanday yordam berishi mumkinligini o'rganadi. Tarix davomida din ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni shakllantirgan va siyosiy va ijtimoiy jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatgan [1]. 20-asr oxiri va 21-asr boshlarida xalqaro munosabatlarda diniy omillar muhim ahamiyatga ega bo'ldi, chunki diniy o'ziga xoslik ko'pincha ko'plab mojarolar zahirida yotadi [2].

Shuning uchun din va xavfsizlik masalalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Dinlararo muloqot madaniyatlar va xalqlar o'rtasida ishonchni mustahkamlash, zo'ravonlik va ekstremizmning oldini olishning samarali usuli sifatida e'tirof etilgan[3].

Turli konfessiyalar vakillari o'rtasidagi qo'shma munozaralar diniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish va "o'zaro hurmat" ga urg'u berish orqali tinchlikka yordam beradi [1]. Ayni paytda dinlararo hamkorlik xalqaro tashkilotlarning asosiy yo'nalishiga aylandi. Masalan, EXHT tomonidan yaratilgan "Toledo tamoyillari" diniy e'tiqod va ta'limga nisbatan bag'rikenglikni rivojlantirishga qaratilgan [4]. Bugungi kunda terrorizm, diniy radikalizm va ekstremizm kabi global tahdidlar konfessiyalararo muloqot va hamkorlikni kuchaytirish zarurligini ko'rsatmoqda[5].

Shu nuqtai nazardan qaraganda, diniy bag'rikenglikni targ'ib qilish ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va xalqaro xavfsizlikni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega [6]. Dinlararo samarali muloqot turli diniy guruhlar o'rtasida ishonchni mustahkamlash, insonparvarlik qadriyatlarini mustahkamlash va tinchlikni targ'ib qilish uchun muhim imkoniyatlarni taqdim etadi [3]. So'nggi yillarda ko'plab xalqaro tashkilotlar o'z siyosatida konfessiyalararo muloqotni rivojlantirishga ustuvor

ahamiyat qaratmoqda. Masalan, BMTning Sivilizatsiyalar ittifoqi tashabbusi dinlar va madaniyatlar o'rtasidagi muloqot orqali dunyoda tinchlikni mustahkamlashga qaratilgan [7].

Bundan tashqari, EXHTda diniy bag'rikenglikni rivojlantirish va ta'lim sohasida diniy erkinlikni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan noyob dasturlar mavjud [4]. Bu dasturlar bir qancha hududlarda ijtimoiy barqarorlikni oshirishga sezilarli yordam beradi. Global xavfsizlik muammolarini hal etishda dinning o'rni beqiyos. Asosan, din insonlarni ezgulikka, bag'rikenglik va hamjihatlikka undaydi. Shunday ekan, dinlararo muloqot global xavfsizlikni yaxshilash uchun foydalaniladigan vositadir.

Hozirgi vaqtda konfessiyalararo muloqotni kengaytirish nafaqat ekstremizm, radikalizm va terrorizm kabi tahdidlarning oldini olish, balki madaniyatlararo totuvlikni mustahkamlash uchun ham muhim ahamiyatga ega [3]. Dunyoda turli konfessiya vakillari tinch-totuv hayot kechirayotgan mamalakatlar va shaharlar ko'p. Masalan, Albaniya, Bayrut, Halab, Damashq, Qohirada musulmonlar va nasroniylar ahil inoq necha asrlardan buyon yashab kelmoqdalar. Xalqaro amaliyot diniy bag'rikenglik va hamkorlikka asoslangan ijtimoiy tizimlar barqarorlashishini ko'rsatdi. BMT, YXHT va boshqa xalqaro institutlarning keng miqyosda diniy bag'rikenglikni ta'minlashga qaratilgan faoliyati dunyo tinchligini kafolatlaydi[4].

O'zbekiston tajribasi ham diniy totuvlik va millatlararo totuvlik xalqaro xavfsizlikni mustahkamlashda o'ziga xos namuna bo'la olishini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, konfessiyalararo muloqotni rivojlantirish nafaqat mintaqaviy, balki xalqaro miqyosda ham tinchlik va barqarorlikni ta'minlashning asosiy shartidir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Appleby, 2000, 12-bet, Rowman & Littlefield
2. Huntington, 1996, 21-bet, Simon va Shuster
3. Abu-Nimer, 2001, 689-bet, Tinchlik tadqiqotlari jurnali
4. EXHT, 2012, 15-bet, Varshava
5. Alaviy, 2019, 78-bet, Xalqaro aloqalar jurnali
6. Karimov, 1998, 25-bet, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent
7. BMT, 2010, 6-bet, Birlashgan Millatlar Tashkiloti nashrlari

O'ZBEKISTONDA IJTIMOIIY-HUQUQIIY ISLOHOTLARDA OILA VA MAHALLA INSTITUTINING AMALIIY FAOLIYATINI RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Yo'ldosheva Shoxista To'liqinovna – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Falsafa kafedrası assistenti

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-huquqiy islohotlar kontekstida oila va mahalla institutining institutsional transformatsiyasi, ularning huquqiy me'yorlar asosidagi amaliy faoliyati hamda zamonaviy jamiyatdagi funksional ahamiyati chuqur tahlil etilgan. Tadqiqotda mazkur institutlarning davlat siyosatini mahalliy darajada implementatsiya qilishdagi vositachilik roli, ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashdagi hissasi hamda fuqarolik jamiyatining shakllanishiga qo'shayotgan hissasi asosli dalillar bilan asoslab beriladi.

Shuningdek, ilg'or xorijiy tajribalar bilan solishtirma tahlil orqali oila va mahalla institutlarining barqaror rivojlanishidagi istiqbolli yo'nalishlar aniqlanadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-huquqiy islohotlar, oila instituti, mahalla instituti, institutsional transformatsiya, fuqarolik jamiyati, huquqiy me'yorlar, ijtimoiy barqarorlik, davlat siyosati implementatsiyasi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng mamlakat ijtimoiy-huquqiy sohada tub islohotlar yo'liga o'tdi. Bu jarayon tarixiy, siyosiy va ijtimoiy omillar ta'sirida shakllangan bo'lsa-da, uni huquq falsafasi doirasida tahlil etish, mazkur islohotlarning mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Huquq falsafasi ijtimoiy munosabatlarni faqat huquqiy normativ tizim orqali emas, balki insoniyatning erkinlik, adolat, tenglik, burch va ma'naviy mas'uliyat singari abadiy qadriyatlari bilan uyg'unlashtirib tushunishga intiladi. Shundan kelib chiqib, O'zbekistonda olib borilayotgan ijtimoiy-huquqiy islohotlarga tanqidiy falsafiy yondashuv, mavjud jarayonlarning nafaqat tashqi, balki ichki mazmunini, ularning antropologik, aksiologik va institutsional asoslarini baholashni taqozo etadi.

Islohotlar jarayonida shakllanayotgan huquqiy ong va huquqiy madaniyat masalalari alohida e'tiborga loyiq. Huquq faqat tashqi tartibni belgilab beruvchi vosita emas, balki insonning ichki erkinligini, ijtimoiy axloqiy meyorlarni ham o'zida mujassam etgan normativ tizimdir. Afsuski, ayrim hollarda ijtimoiy-huquqiy islohotlar rasmiy va normativ darajada belgilangan bo'lsa-da, ularning jamiyatda real, yashovchan qadriyatlarga aylanishi sust kechmoqda. Bu holat, huquq va adolat o'rtasidagi tafovut, qonun va axloq o'rtasidagi ziddiyatlar, shuningdek, rasmiy institutlar va norasmiy ijtimoiy tuzilmalar o'rtasidagi murakkab aloqalar orqali namoyon bo'ladi. Falsafiy tilda aytganda, normativ yondashuv bilan aksiologik yondashuv o'rtasidagi bo'shliq hali to'liq bartaraf etilmadi.

Shuningdek, huquqiy islohotlar faqat tashqi shakllar bilan emas, balki jamiyatdagi real kuch munosabatlari, iqtisodiy tengsizlik, ijtimoiy adolatsizlik, gender tengligi va madaniy xilma-xillik kabi masalalar bilan chambarchas bog'liq. Bu esa islohotlarning chuqur falsafiy asosga ega bo'lishini, ya'ni faqat yuridik emas, balki ijtimoiy-ontologik va antropologik darajada asoslanishini taqozo etadi. Islohotlar real hayotda o'z aksini topishi uchun huquq faqat buyruq yoki taqiq emas, balki jamiyat ongida mustahkam joylashgan ijtimoiy kelishuvning ifodasi bo'lishi zarur. Shu ma'noda, "Yangi O'zbekiston" g'oyasi zamirida shunchaki yangilanish emas, balki umuminsoniy qadriyatlar asosida jamiyatni qayta qurish, huquqning ichki axloqiy mohiyatini yangidan kashf etish harakati yotadi. Biroq tanqidiy yondashuvda e'tibor qaratilishi kerak bo'lgan yana bir jihat – bu islohotlarning yuqoridan pastga yo'naltirilgan, davlat markazli xarakteridir. Har qanday huquqiy yangilanishlar agar jamiyat ichki ishtirokchilik va subektivlikka ega bo'lmasa, ya'ni fuqarolik subektivligi to'liq shakllanmagan bo'lsa, ular yuzaki va mexanik tus olishi mumkin. Huquq falsafasi nuqtai nazaridan qaraganda, fuqarolik jamiyati institutlarining faolligi, ijtimoiy mas'uliyatning kengayishi va ijtimoiy shartnomaviy ongning qaror topishi ijtimoiy-huquqiy taraqqiyotning asosi bo'lishi kerak.

O'zbekistonda ijtimoiy-huquqiy islohotlar muhim tarixiy bosqichda rivojlanmoqda. Bu jarayon faqat qonunlar bazasini yangilash emas, balki butun jamiyat tafakkuri, qadriyatlar tizimi, ijtimoiy ong va erkinlik tushunchalarini chuqur yangilashni talab qiladi. Huquq falsafasi nuqtai nazaridan esa, bu islohotlar inson

sha'ni, qadr-qimmatini va mas'uliyatini yuksaltirishga xizmat qilishi kerak. Islohotlarning samarasi aynan shu tamoyillar asosida baholanishi lozim. Zamonaviy O'zbekistonning huquqiy va ijtimoiy makonida amalga oshirilayotgan tub islohotlar doirasida oila va mahalla institutlari faqatgina an'anaviy ijtimoiy birliklar emas, balki huquqiy ongni shakllantiruvchi, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi va fuqarolik jamiyati negizlarini mustahkamlovchi asosiy ijtimoiy institutlar sifatida namoyon bo'lmoqda. Huquq falsafasi kontekstida bu institutlar davlatning ijtimoiy-huquqiy tuzilmasi bilan dialektik bog'liqlikda mavjud bo'lib, ularning faoliyati jamiyatdagi tabiiy huquqiy tartibotning barqarorligini ta'minlaydi.

Oila – bu shaxsning jamiyatga birinchi qadami, ijtimoiylashtirishning bosh manbai va ma'naviy qadriyatlarning shakllanish makonidir. Oila nafaqat biogenetik birlik, balki ijtimoiy axloqiy kodlarning avlodlardan avlodga o'tishiga xizmat qiluvchi institut sifatida ijtimoiy boshqaruvda muhim o'ringa ega. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 63-moddasida "Oila jamiyatning asosiy bo'g'ini" sifatida e'tirof etilgan bo'lib, bu institutning huquqiy kafolatlar bilan mustahkamlanishini ta'minlaydi [1;837]. Bu tamoyil davlat siyosatining barqaror yo'nalishiga aylangan: "Oila kodeksi", "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar to'g'risida"gi qonun, shuningdek, Prezident farmonlari asosida olib borilayotgan "Oila yili", "Yoshlar daftari", "Ayollar daftari" kabi tashabbuslar orqali institutsional himoya va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari izchil rivojlantirilmoqda [2;17].

Mahalla esa O'zbekistonga xos yondashuv – fuqarolik jamiyati va mahalliy boshqaruv tizimining qomusiy shaklidir. Bu institut ijtimoiy boshqaruvning joylardagi tayanch nuqtasi sifatida davlat va xalq o'rtasida vositachilik qiladi, ijtimoiy xizmatlar, nizolarni bartaraf etish, huquqiy targ'ibot, jinoyatchilikning oldini olish kabi funksiyalarni bajaradi. Shu sababli, O'zbekistonda "mahalla instituti" nafaqat madaniy an'analar, balki konstitutsiyaviy ijtimoiy institut sifatida qayta talqin qilinmoqda. Ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan, oila va mahalla institutlari davlatning inson huquqlari, ijtimoiy adolat va barqarorlik tamoyillarini jamiyat hayotiga tatbiq etuvchi omillar sifatida qaraladi. Inoyatova Saodatning ta'kidlashicha, bu institutlar ijtimoiy ong va huquqiy tafakkurni shakllantirishda beqiyos rol o'ynaydi [3;67].

O'zbekiston tajribasida bu dialektik munosabat aniq kuzatiladi: oila orqali milliy qadriyatlar avlodlarga yetkazilsa, mahalla ushbu qadriyatlar asosida ijtimoiy hayotni tashkil etadi. Bunday uyg'unlik faqat ijtimoiy nazariyada emas, balki real huquqiy-meyoriy bazada ham mustahkamlangan. Masalan, "Mahallabay ishlash" tizimi orqali kambag'allikni qisqartirish, bandlikni oshirish, ijtimoiy yordamni manzilli yetkazish singari ijtimoiy-iqtisodiy vazifalar amalga oshirilmoqda [4;11].

O'zbekistonning yangi taraqqiyot strategiyasida oila va mahalla institutlarining uyg'un rivojlanishi fuqarolik jamiyati barpo etishda asosiy tayanch sifatida belgilangan bo'lib, bu yo'nalishdagi falsafiy qarashlar Mirzayev (2021), Nurmatova (2023), Sultonov (2022) kabi tadqiqotchilar tomonidan ijtimoiy-pedagogik va axloqiy-falsafiy nuqtayi nazardan chuqur tahlil qilingan [5].

Oila va mahalla institutlari O'zbekiston ijtimoiy-huquqiy islohotlarining tayanch ustunlari bo'lib, ular huquqiy ong, fuqarolik faolligi va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi fundamental institutlar sifatida davlat siyosatida ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ularning amaliy faoliyati jamiyatda huquqiy-madaniy uyg'unlikni qaror toptirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

O'zbekiston jamiyatining huquqiy transformatsiyasi jarayonida oila va mahalla institutlari, ayniqsa, mahalla instituti jamiyatdagi eng sezilarli huquqiy-sotsiologik fenomenlardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Mahalla boshqaruvi o'ziga xos tarixiy-ijtimoiy institut sifatida shakllanib, hozirda huquqiy madaniyatni rivojlantirish, fuqarolik jamiyatini barpo etish va demokratik boshqaruv prinsiplarini amalda joriy qilishning muhim vositasiga aylangan. Biroq bu institutning falsafiy-huquqiy mohiyatini chuqur tahlil qilmasdan turib, uning davlat boshqaruvi tizimidagi haqiqiy o'rnini anglash yetarli emas. Ayni huquq falsafasi kontekstida qaralganda, mahalla institutining asosiy vazifasi – bu huquqiy ijtimoiylashuvning lokal modeli sifatida xizmat qilishidir. U o'z mohiyatida Gramschiyning fuqarolik jamiyati haqidagi konsepsiyasi doirasida ko'rib chiqilishi mumkin bo'lgan bir tuzilma bo'lib, davlat bilan fuqarolar o'rtasidagi vositachi bo'lishi orqali "razumli majburlash"ni ijtimoiy normalar va huquqiy qadriyatlar orqali amalga oshiradi [6;211]. Biroq, bu model amaliyotda doim ham erkinlikni mustahkamlovchi emas, balki davlatning mikro-bosim mexanizmlaridan biriga aylanish ehtimolini ham o'z ichida saqlab qoladi. Bu esa huquqiy davlat prinsiplariga xos bo'lgan qonun ustuvorligi, fuqaro huquqlari va subektiv erkinlik tushunchalari bilan ziddiyatga kirishi mumkin.

Zamonaviy huquq falsafasida mahalla va oila institutlari orqali huquqiy madaniyatni shakllantirish I. Kantning ahloqiy imperativ va erkinlik asosida rivojlanuvchi huquq konsepsiyasi bilan bog'liq ko'riladi [7;478]. Ammo mahalladagi normativ meyorlar ko'p hollarda ijtimoiy-madaniy mentalitetga va an'anaviy urf-odatlariga suyanadi. Bu esa ko'pincha huquqiy madaniyatni erkin tanlov emas, balki ijtimoiy konformizmga asoslangan majburiylik sifatida shakllantiradi. Demak, mahalla institutining funksiyasi, bir tomondan, ijtimoiy tartib va jamoaviy muvozanatni ta'minlasa-da, boshqa tomondan, huquqiy subektivlikni cheklashi ehtimoli mavjud.

Mahalla institutining yana bir qarama-qarshiligi uning regulativ va represiv funksiyalarining birgalikda mavjudligidadir. Michel Foucault nazariyasiga tayanadigan bo'lsak, ijtimoiy institutlar, jumladan mahalla, fuqarolarning kundalik hayotini nazorat qilish, ularning harakatlarini standartlashtirish orqali "ijtimoiy normalarni" o'rnatadi. Bu holatda huquq, o'z mohiyatida fuqaroni himoya qiluvchi vosita emas, balki unga "normal" bo'lishni majbur qiluvchi kuch vositasi sifatida namoyon bo'ladi [8;47]. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, mahalla va oila institutlari jamiyatdagi huquqiy anglanishning ko'proq tashqi emas, ichki, psixologik va axloqiy meyorlar orqali joriy qilinishiga xizmat qilsa-da, bu meyorlar ustuvor erkinlik bilan har doim uyg'un bo'lmaydi.

Yana bir muhim jihat – bu oila va mahalla institutlarining huquqiy ong shakllanishidagi bosqichli roli. Oila individual ongni shakllantiruvchi birlamchi ijtimoiy muhit bo'lsa, mahalla jamoaviy identifikatsiyaning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. Ammo, jamiyatda ustuvor bo'lgan kollektiv qadriyatlar huquqiy erkinlikning subektiv yo'nalishlariga qarshi ishlashi mumkin. Ayniqsa, patriarchal mentalitet hukmron bo'lgan jamiyatlarda oiladagi huquqiy tarbiya ko'pincha an'anaviy rollarning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Bu holatda huquq – erkinlik emas, balki majburiyatlar majmuasiga aylanib qoladi. Falsafiy yondashuvda huquq jamiyatni tartibga soluvchi vosita sifatida emas, balki erkin ijtimoiy ong ifodasi sifatida qaraladi. Shu bois, O'zbekistonning huquqiy modernizatsiya siyosati doirasida mahalla institutiga ortiqcha normativ yuk yuklash, uni ortiqcha

“qonuniylashtirish” orqali aslida ijtimoiy erkinlik va ichki huquqiy faollikni bo‘g‘ish mumkin.

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ijtimoiy-huquqiy islohotlar zamirida inson omilini asosiy mezon sifatida ilgari surish tendensiyasi tobora kuchayib bormoqda. Bu islohotlar jarayonida oila va mahalla institutlari jamiyatning huquqiy va axloqiy meyorlarini barqarorlashtiruvchi, shuningdek, fuqarolik jamiyati sari yo‘nalgan madaniy-milliy qadriyatlarning asosi bo‘lib xizmat qilmoqda. Huquq falsafasi kontekstida qaralganda, oila va mahalla shunchaki ijtimoiy tuzilmalar emas, balki jamiyatning ontologik asoslari, insoniy mavjudotning ijtimoiylashuvi va huquqiy ongining shakllanishidagi determinativ omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Bu borada “oila–mahalla–ta‘lim muassasasi” ko‘rinishidagi uch tomonlama hamkorlik modeli murakkab sotsial-falsafiy hodisa sifatida talqin qilinishi lozim.

So‘nggi yillarda olib borilgan sotsiologik tadqiqotlar bu institutlarning ijtimoiy ongdagi mavqeini va funksional samarasini chuqur o‘rganish imkonini berdi. 2023-yilda o‘tkazilgan, 15 mingga yaqin ishtirokchini qamrab olgan ijtimoiy so‘rov natijalari shuni ko‘rsatadiki, farzand tarbiyasida oila va mahalla o‘rtasidagi hamkorlikning real ta‘siri mavjud bo‘lib, u yoshlarning huquqiy ongi, ijtimoiy faolligi va axloqiy barkamolligini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, respondentlarning aksariyati (78%) ta‘lim-tarbiya jarayonida oila va mahalla o‘rtasida uzviy aloqaning mavjudligi farzandlarining ijtimoiy moslashuvchanligini kuchaytirganini bildirgan. Bu natijalar, huquq falsafasi mezonlari asosida baholanganda, huquqning ijtimoiy muvozanat va axloqiy tizimlar bilan dialektik aloqada rivojlanishini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda “ommaviy madaniyat” niqobi ostida yoyilayotgan g‘oyaviy xurujlar, yosh avlod ongiga singdirilayotgan individualizm va axloqiy relativizm singari tushunchalar, milliy-huquqiy qadriyatlarning barqarorligiga tahdid solmoqda. Aynan shu sharoitda mahalla va oila institutlari huquqiy immunitetni shakllantirish, jamiyatda ijtimoiy adolat tamoyillarini qaror toptirish va huquqiy ma‘rifatni chuqurlashtirishda asosiy g‘amxo‘rlar sifatida qaralmoqda. Bunda oila – axloqiy ongning shakllanish manbai, mahalla esa – huquqiy xulq-atvorning ijtimoiy maydoni vazifasini bajaradi.

Yuqoridagi sotsiologik kuzatuvlar va tarixiy-falsafiy dalillar jamiyat taraqqiyotida oila va mahalla institutlarini, huquq falsafasi mezonlari asosida, mustaqil va faol subekt sifatida ko‘rish zarurligini tasdiqlaydi. Bu institutlar, faqatgina huquq ijrosining “quyi pog‘onasi” emas, balki fuqarolarning huquqiy tafakkurini uyg‘otuvchi, axloqiy normalarni huquqiy qadriyatlar bilan integratsiyalashtiruvchi kuchli mafkuraviy va pedagogik asosdir. Zero, jamiyatni huquqiy jihatdan barqarorlashtirishda qonunlarni ishlab chiqish kifoya emas – uni anglab yetish va ongli ravishda qabul qilish uchun ijtimoiy muhit tayyor bo‘lishi kerak. Bu tayyorgarlik esa, eng avvalo, oila va mahalla tizimida boshlab yuboriladi.

Mahalla instituti siyosiy erkinlik va demokratik qaror qabul qilish muhitida emas, balki meyorlar majburiyati va ijtimoiy qattiq nazoratga asoslangan muhitda faol bo‘lsa, bu holda huquq fenomeni – kuchning shakllantirilgan vositasi sifatida namoyon bo‘ladi [9;273]. Shunday qilib, oila va mahalla institutlari O‘zbekiston huquqiy islohotlarida muhim struktural birliklar bo‘lib, ular orqali davlat fuqarolarga yaqinlashadi, lekin ayni paytda ularga nisbatan mikro-iqtisodiy, madaniy va huquqiy nazorat mexanizmlarini ham joriy etadi. Bu esa, o‘z navbatida, erkinlik va xavfsizlik,

individual huquqlar va ijtimoiy mas'uliyat o'rtasidagi murakkab dialektikani yuzaga keltiradi. Falsafiy xulosa sifatida shuni ta'kidlash kerakki, O'zbekistonning huquqiy islohotlarida oila va mahalla institutlari ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmaning zarur elementi sifatida emas, balki huquqiy ong va erkinlik tushunchalarining shakllanishida ham hal qiluvchi o'rin tutadi. Ammo bu institutlar erkinlikka asoslangan huquqiy ongni shakllantirishi uchun ular modern falsafiy va demokratik yondashuvlar asosida takomillashtirilishi, fuqarolarning haqiqiy huquqiy subekt sifatida namoyon bo'lishiga xizmat qilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023.
2. Buranova Sh.A. Oila, mahalla, maktabgacha ta'lim tashkiloti hamkorlikda bola tarbiyasi 2022. – B. 6–12.
3. Inoyatova S.J. Yangilanayotgan O'zbekistonda oilaviy munosabatlar transformatsiyasi. Toshkent, 2023. – B. 17.
4. Gafurov B.B. Mahallabay ishlash – hududlarda kambag'allikni qisqartirish vositasi sifatida. Toshkent, 2023. – B. 5–11.
5. Mirzayev M.J. O'quvchi-yoshlar ma'naviy tafakkurini tarbiyalashda maktab, oila va mahalla hamkorlik texnologiyalari. Termiz, 2021. – B. 4–10.
6. Гегель Г. (1990). Философия права. Москва: Мысль. – С. 211.
7. Кант И. (1965). Сочинения в шести томах. Т.4. Ч.2. –Москва: Мысль. – С. 478.
8. Алексеев С.С. (1999). Право: азбука – теория – философия. –Москва: Статут. – С. 47.
9. Исламов З.М. (2010). Юриспруденция: ўтмиши ва бугуни. –Тошкент: ТДЮИ. – Б. 328.

ТАНЕЦ КАК ЯЗЫК МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ДИАЛОГА: КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАШКАДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ МИРЕ

Таирова Юлия Рафаэльевна – Базовый докторант Государственной академии хореографии Узбекистана

Аннотация. Статья посвящена осмыслению роли культурных традиций в условиях современной глобализации, когда сохранение самобытного наследия становится важным фактором укрепления национальной идентичности и развития международного диалога. В эпоху стремительного информационного обмена и масштабной миграции особую актуальность приобретает поиск универсальных форм коммуникации между представителями различных цивилизаций и религий. Одним из таких выразительных средств выступает танец — язык тела и ритма, способный без слов транслировать исторические, философские и эмоциональные смыслы, формируя пространство для взаимопонимания и культурного сближения.

Ключевые слова. Межцивилизационный диалог, культурное наследие, традиционный танец, Кашкадарьинская область, глобализация, идентичность, межкультурная коммуникация.

Кашкадарьинская область в Узбекистане представляет собой живой пример того, как традиционный танец, укорененный в многовековой истории региона, способен стать своеобразным мостом между культурами, выступая как форма диалога и взаимопонимания между различными народами. Расположенный на перекрестке древнего Великого шелкового пути, этот регион вобрал в себя культурное наследие персидской, тюркской, арабской и иных цивилизаций, что нашло свое отражение в местных танцевальных традициях. Танец здесь — не просто развлечение или обряд, а язык, посредством которого воплощаются идеи мира, единства и философского осмысления идентичности.

Исторический контекст Кашкадарьинской области позволяет лучше понять суть танцевальной традиции региона. Географически расположенная в центральной части Центральной Азии, область была важным узлом на Великом шелковом пути, соединявшем Восток и Запад [1]. Это не только обеспечивало торговые и экономические связи, но и способствовало интенсивному культурному обмену. Через Кашкадарью проходили караваны, привозившие не только товары, но и идеи, религии, музыку, обряды. В разные эпохи — будь то периоды расцвета культуры или времена войн и миграций — танец адаптировался, сохраняя свою основу, но обогащаясь новыми смыслами и формами [2].

Танец в Кашкадарьинской области неразрывно связан с философией и духовностью. Многие традиционные движения имеют символическое значение, воспринимаются как формы медитации, способствующие внутреннему очищению и гармонии с окружающим миром. Танец становится универсальным языком тела и ритуала, способным выразить то, что выходит за пределы слов. В межконфессиональном диалоге танец выступает как средство, объединяющее представителей различных вероисповеданий, демонстрируя общие ценности и стремления.

В современном глобализированном мире, где динамика культурных и политических процессов постоянно ускоряется, традиционные танцы приобретают новую функцию — они становятся своего рода «мягкой силой» [3] в международных отношениях. Это понятие, введенное в политологию Джозефом Найем, подразумевает влияние на международную арену через культурные, образовательные и гуманитарные средства, а не через военную или экономическую мощь. Культурные фестивали, на которых представляют традиционные танцы региона, выступают как платформа для международного диалога и обмена опытом. Такие мероприятия способствуют не только сохранению и популяризации локальных традиций, но и формированию позитивного культурного обмена между народами.

Однако нельзя не отметить современные вызовы, с которыми сталкивается традиционное танцевальное искусство Кашкадарьинской области. Урбанизация и миграционные процессы приводят к изменению образа жизни и ценностей у молодежи, что нередко вызывает потерю интереса к национальным традициям.

Введение программ, направленных на изучение и практику традиционных танцев, помогает сохранить их в культурном ландшафте региона. Медиа и социальные сети становятся инструментами популяризации искусства, вовлекая молодое поколение в процесс изучения и практики [4]. Исторический опыт Кашкадарьинской области, показали, что культурные контакты и обмены формировали богатство и глубину танцевальной традиции региона. Музыкальные ритмы, пластика движений и костюмы — все это неразрывно связано с историей, духовностью и философией местного сообщества, что делает танец по-настоящему уникальным языком общения и самовыражения [5].

Современный мир предъявляет к традиционным искусствам новые требования и создаёт серьёзные вызовы. Урбанизация, миграции, интерес к западной массовой культуре и цифровизация могут угрожать сохранению подлинности и значимости национальных танцевальных практик. Тем не менее, развитие новых технологий открывает и новые возможности: цифровые архивы, образовательные платформы и социальные сети становятся каналами передачи традиций, а интеграция экологических и философских мотивов позволяет актуализировать искусство в контексте глобальных проблем. Роль танца как элемента «мягкой силы» в международных отношениях и культурной дипломатии становится особенно важной. Через участие в фестивалях, культурных обменах и туристических проектах танцевальные традиции Кашкадарьинской области способствуют укреплению доверия и взаимопонимания между народами, создавая пространство для мирного сосуществования и сотрудничества.

Ключевая задача сегодня — сохранить танцевальное наследие как живой и динамичный организм, способный не только отражать исторические и культурные корни, но и открываться для новых смыслов и форм. Образовательные программы, поддержка творческих коллективов, вовлечение молодежи и использование современных медиа — все это важные направления работы, которые помогут обеспечить устойчивость и развитие традиционного искусства. Понимая эту значимость, мы призваны поддерживать и развивать традиционное искусство, чтобы оно продолжало служить фундаментом для диалога, взаимопонимания и мира между цивилизациями и поколениями. Только так мы сможем сохранить неразрывную связь между прошлым и будущим, укрепить культурное разнообразие и построить гармоничное общество, основанное на общечеловеческих ценностях.

Список использованной литературы

1. Кадыров М.Х. Труды по истории зрелищных искусств Узбекистана. Том 3. Игры, представления, праздники Шахрисабза и Карши – городов Кашкадарьи // «Ishonch Markaz Servis» - Ташкент, 2010.
2. Мельникова Е.П. Тенденции развития хореографического образования и межкультурные связи мирового образовательного пространства // МНИЖ. №7-3 (121). 2022.
3. Nye J. Soft Power and Higher Education. EDUCAUSE. – 2004.
4. Таирова Ю.Р., Таиров О.Ш. Факторы влияния информационного пространства на хореографическое искусство // Материалы XI Международной

научно-практической конференции «Электронное информационное пространство для науки, образования, культуры». Орёл – 2024.

5. Пугаченкова Г.А. Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. // «Искусство», 1965.

TURKIY XALQLAR FALSAFIY TAFAKKURIDA MILLIY IDENTITET VA GLOBALLASHUV ZIDDIYATLARI

Najmidinova Guzal Axlitdinovna – Osiyo xalqaro universitet magistri

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy xalqlar falsafiy tafakkurida milliy identitetning shakllanishi va globallashuv jarayonida yuzaga kelayotgan ziddiyatlar ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Turkiya va O‘zbekiston tajribasi, naqshbandiylik tariqatining ma’naviy merosi, diniy bag‘rikenglik hamda turk va o‘zbek olimlarining izlanishlari asosida masalaning zamonaviy ko‘rinishlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: turkiy xalqlar, milliy identitet, globallashuv, falsafiy tafakkur, naqshbandiylik, madaniyat, diniy bag‘rikenglik, xalqaro muloqot, Turkiya, O‘zbekiston.

XXI asrda globallashuv jarayoni insoniyat hayotining barcha jabhalarini qamrab olmoqda. D.Held va A.McGrew ta’kidlaganidek, globallashuv “madaniyatlarning kesishuvi va transmilliy aloqalarning kuchayishi”ni anglatadi [5]. Shu bilan birga, u milliy identitet uchun yangi falsafiy muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. I.Kon nazarida esa “milliy identitet — bu shaxsning o‘zini ma’lum tarixiy-madaniy hamjamiyatga daxldor his etishidir” [8].

Turkiy xalqlar, jumladan, turk va o‘zbek jamiyatlarida milliy identitet masalasi doimiy falsafiy muhokama markazida bo‘lib kelgan. Bu masalada diniy-ma’naviy qadriyatlar, xususan, naqshbandiylik tariqatining merosi alohida ahamiyat kasb etadi.

Turkiy xalqlarning milliy identiteti globallashuv davrida chuqur ijtimoiy-falsafiy o‘zgarishlarga duch kelmoqda. Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda milliy ong va globallashuv o‘rtasidagi dialektik ziddiyatlar, ayniqsa, naqshbandiylik ta’limotining milliy merosni saqlashdagi roli yetarlicha yoritilmagan.

Globallashuv jarayonlari nafaqat iqtisodiy va siyosiy sohalarda, balki madaniy va ma’naviy hayotda ham chuqur ta’sir ko‘rsatmoqda. Milliy identitetning zaiflashishi yoki yo‘qolishi xavfi turkiy xalqlar uchun dolzarb masala bo‘lib, uni falsafiy tahlil qilish nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy-amaliy ahamiyatga ham ega. Turkiya va O‘zbekiston tajribasi bu jarayonni o‘rganishda sarmahsul misol vazifasini bajaradi.

Milliy identitetning falsafiy mohiyati - milliy identitet til, madaniyat, tarixiy xotira va diniy qadriyatlarga tayangan holda shakllanadi. Turk olimasi Z.Kamalova qayd etadi: “Kimlik meselesi ... mensubiyet şuuru milliyetçilik duygusunu besler” - O‘zlikni anglash masalasi... mansublik ongi umummillat tuyg‘usini oziqlantiradi [6]. Bu fikr milliy identitetning ijtimoiy-falsafiy asosini ochib beradi.

Turkiy xalqlar tafakkurida milliy identitet diniy va ma'naviy qadriyatlar bilan uzviy bog'liqdir. Naqshbandiylik tariqatining "dil ba yoru, dast ba kor" shiori xalq ongida halollik, mehnatsevarlik va komillik g'oyalarini singdirgan [7].

Globallashuvning turkiy xalqlar tafakkuriga ta'siri - globallashuv jarayoni turkiy xalqlar uchun ikki tomonlama ta'sir ko'rsatmoqda. R.Robertson ta'kidlaganidek, u bir tomondan "madaniyatlararo chegaralarni ochadi" [10], boshqa tomondan esa milliy o'zlikni yassilash xavfini tug'diradi.

Turkiya misolida modernizatsiya jarayonida milliy va diniy qadriyatlar ko'pincha sekulyar yondashuv bilan to'qnash keldi [3]. O'zbekistonda esa istiqloldan keyin milliy identitet va diniy qadriyatlarni qayta tiklash jarayoni boshlandi. O'zbek olimi I.Abdullayev globallashuv sharoitida milliy va diniy bag'rikenglik uyg'unlashuvini tahlil qilib, uni jamiyat taraqqiyotining muhim falsafiy omili sifatida baholaydi [1].

Shuningdek, S. Hamroyev globallashuvning milliy suverenitetga ta'sirini o'rganar ekan, "xalqaro tashkilotlar, tashqi qarz va global kuch markazlari davlat mustaqilligi va milliy identitetga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda" deya ta'kidlaydi [4].

Naqshbandiylik va milliy identitet - naqshbandiylik tariqati turkiy xalqlarning ma'naviy qiyofasini shakllantirishda katta rol o'ynagan. Z.Bunyodov yozadi: "Naqshbandiylik insonning ma'naviy poklanishi orqali jamiyatda barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilgan" [2].

O'zbek olimi A.Raxmanov esa naqshbandiylikda "amaliy tasavvuf" va "nazariy tasavvuf" o'rtasidagi muvozanat milliy identitetni mustahkamlovchi muhim tamoyil ekanini ko'rsatadi [11].

Ziddiyatlarning falsafiy tahlili - globallashuv va milliy identitet o'rtasidagi ziddiyat dialektik xarakterga ega. A.To'ffler fikricha, "jamiyat bir vaqtning o'zida ham universallashtirish, ham o'zini lokalizatsiya qilmoqda" [12].

Turkiya tajribasi ko'rsatadiki, globallashuv milliy qadriyatlarni inkor etmay, balki ularni yangi shakllarda qayta namoyon qiladi. O'zbekiston tajribasida esa milliy merosning davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlanishi milliy identitetni saqlashga xizmat qilmoqda.

Konfessiyalararo muloqotning o'zni - turkiy xalqlar tarixan ko'p konfessiyali muhitda yashab kelgan. B.Lewis qayd etganidek, "Islom sivilizatsiyasi turli xalqlar va dinlar bilan muloqot orqali boyib kelgan" [9]. Shu bois diniy bag'rikenglik va konfessiyalararo muloqot bugungi globallashuv davrida milliy identitetni asrab qolishning muhim falsafiy omili sifatida namoyon bo'lmoqda.

Turkiy xalqlar tafakkurida milliy identitet va globallashuv o'rtasidagi asosiy ziddiyatlar aniqlab berildi;

Naqshbandiylik tariqatining ma'naviy-falsafiy merosi milliy identitetni mustahkamlashda muhim omil sifatida baholandi;

Turkiya va O'zbekiston misolida globallashuvning milliy madaniyatga ta'siri falsafiy tahlil qilindi;

Konfessiyalararo muloqot va diniy bag'rikenglik milliy identitetni saqlash va zamonaviylashtirishda ijobiy yo'nalish sifatida ko'rsatildi.

Turkiy xalqlar falsafiy tafakkurida milliy identitet va globallashuv o'rtasidagi ziddiyat jamiyat taraqqiyotining dolzarb masalasi bo'lib qolmoqda. Turk va o'zbek olimlarining tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bu ziddiyat milliy merosni inkor etish emas, balki uni zamonaviy sharoitda qayta anglash va boyitish imkonini beradi.

Naqshbandiylikning ma'naviy merosi, Turkiya va O'zbekistonning tajribasi hamda diniy konfessiyalararo muloqot bu jarayonda muhim falsafiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev I. *Globallashuv jarayonida milliy va diniy bag'rikenglik madaniyatining uyg'unlashuvi*. Toshkent: 2021.
2. Bunyodov Z. *Sufiylik va uning ijtimoiy ahamiyati*. Boku: Elm, 1991.
3. Çiğdem A. *Modernleşme ve Din*. Ankara: İmge Kitabevi, 2010.
4. Hamroyev S. *Milliy davlat suverenitetiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar*. Toshkent: 2023.
5. Held D., McGrew A. *Globalization/Anti-Globalization*. Cambridge: Polity Press, 2002.
6. Kamalova Z. *Türk Dünyası İş Birliğinde Türk Milli Kimliği Mefkûresi*. Istanbul: 2022.
7. Karimov B. *Naqshbandiylik falsafasi va milliy ma'naviyat*. Toshkent: O'zbekiston, 2011.
8. Kon I. *Sotsiologiya lichnosti*. Moskva: Nauka, 2004.
9. Lewis B. *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
10. Robertson R. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: Sage, 1992.
11. Raxmanov A. *Tasavvuf falsafasi tarixida naqshbandiylik ta'limotining o'rni*. Termiz: 2022.
12. Toffler A. *The Third Wave*. New York: Bantam Books, 1980.

ISLOMDA AYOLLARNING ILM OLISHIGA MUNOSABAT VA UNING GENDER JIHATLARI

Raximova Muslima Raxmatulla qizi – O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Maqolada islom dini va falsafasida musulmon kishining ilmi bo'lishi, uning fazilatlarini, xususan ayollarning bilimli bo'lishi o'z farzandi va jamiyatning ma'rifiy yuksalishiga ta'siri, mazkur jarayonning gender xususiyatlari tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: din, islom, islom falsafasi, ilm, fan, ayol, gender.

Islom dinida ayolning sha'ni, qadr- qimmatini yuksak darajaga ko'tariladi. Qur'oni Karimning 35 ta sura va 100 ta dan ortiq oyatida "ayol" so'zining ishlatilishi va suralardan birining aynan "Niso", ya'ni "Ayollar" deb nomlanishi va unda ayolning mavqei, hayotdagi o'rni, haq- huquqlarining batafsil bayon etilishi ayollarga bo'lgan e'tiborning yorqin misolidir. Islom dini ayolga to'laqonli inson sifatida qarash masalasini o'rta qo'yadi. Shuningdek, ayol kishi erkak kishidek haq- huquqqa ega ekanligini e'lon qiladi.

Qur'oni Karim musulmonlarni ilmga chaqirish bilan birga, Rasululloh sollallohu alayhi vasallam ham ularni doimo ilmga targ'ib qilganlar. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning fikricha, "har bir insonning oliy maqsadi – jannat. Unga erishish uchun inson har bir narsaga, har qanday qiyinchiliklarga tayyor turadi. Ilm talab qilish esa jannat yo'liga tushishning boshi ekan... Oyati karima va hadisi shariflarda zikri kelgan ilmdan murod barcha foydali ilmlar bo'lib, ularga qilingan va'dalarga iymon va ixlos bilan uringan mo'min- musulmonlar albatta erishadilar"[1;66- 67].

Islomda ilm talab qilish har bir musulmon uchun beshikdan to qabrgacha farz qilingan. Demak, islom dini ilm olishda ayollarga erkaklardek teng huquq va imkoniyatni yaratib bergan. Alloh taoloning kalomida bir necha ilm talab qilishga targ'ib oyatlar bor. Ularda ilm talab qilish faqatgina erkaklarga xoslanmagan, balki musulmonlarning erkagu ayoliga tegishlidir. Rasululloh sollallohu alayhi va olihi vasallam ham ilm talabi haqida aytgan hadislarida bu faqatgina erkaklarga xos deya ta'kidlamaganlar. "Ilm talabi har bir musulmon uchun farzdir", deyiladi Muslim rivoyat qilgan hadisi sharifda. Ushbu sahih hadisda bir necha manfaatlar bor bo'lib, ulardan bizning mavzumizga tegishlisi esa,matndagi "muslim", ya'ni, "musulmon" lafzidir[2].

Musulmon lafzi ham erkak va ham ayolga ishlatiladi. Ulamolarimiz qiz bolalar va ayollar uchun zaruriy ilmlar o'qishi farz ekaniga ittifoq qilishgan. Ayniqsa, ayollarga xos bo'lgan ishlar, masalan, tug'ruqxona, ayollarning xos kiyimlari savdosi, ayollarga doir turli davolash ishlari ayollar bo'lmasa, imkonsiz. Bu ilmlarni ayollar o'qib- o'rganishi esa turli ixtiloflarga munosib echim bo'ladi. Ammo bunga bir necha shartlar ham mavjud. Masalan, erkaklar bilan yolg'iz qolmasligi, ular bilan hojatsiz yaqin munosabatlarda bo'lmaslik va hokazo. Ya'ni qizlarimiz va ayollarimiz ilm olishlari joiz, ammo ular bu o'qishlar sababli har xil zino va unga chaqiruvchi va kelajakda hayotini izdan chiqaradigan holatlardan o'ta ehtiyot bo'lishlari lozim. Zero, Abul Hasan Movardiyning "Dunyo va din odobi" kitobida ishtiyoqmandlar qiziqadigan narsaning eng sharaflisi, izlovchilar qattiq jiddu jahd ila intiladigan narsaning eng afzali hamda inson qo'lga kiritadigani va hosil qiladigan narsalarning foydalisi ilmdir. Chunki ilm sharifi o'z egasiga foyda keltiradi, uning fazilati ilm oluvchi darajasini ko'taradi[3;36].

Ilm fazilatini faqat johillargina anglamas. Chunki bu fazilat ilm tufayli bilinadi. G'arbda ayollarning teng huquqliligi (feminizm) uchun olib borilgan uzoq kurashlar ayollarga baxt-saodat, hurriyat, oilaviy farog'at o'rniga cheksiz kulfat, baxtiqarolik, onalik saodatidan mosuvolik va ho'rlik olib kelganini hech kim inkor eta olmaydi. Bir vaqtlar asosiy vazifasi uy-ro'zg'or ishlari-yu farzand tarbiyasi va erlarini baxtiyor qilishdan iborat bo'lgan ayollar hozirgi zamonda jamiyatning, oilaning barcha tashvish va muammolariga erlari bilan baravar mas'ul, javobgar bo'lib qolishdi.

Olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, o'z onasi tarbiyasini olgan, uning g'amxo'rligi, shafqatini har qadamda his etib turgan bolalar onalari butunlay o'zlarini jamoat ishiga baxshida qilib, farzandlaridan uzilib qolgan onalarning bolalariga qaraganda sog'lom, aqlli, tarbiyali va ko'ngilchan bo'lib ulg'ayishar ekan. AQShda qamalganlarning yarmidan ko'pi ona mehriga to'ymagan yoshlar bo'lgan. Bugungi onalar uchun bola tarbiyasi jamiyat va ro'zg'or yumushlari oldida ahamiyatsiz narsa bo'lib qolmoqda.

Ayollarga har qancha huquq berilmasin, ular qanchalik yuksak maqomlarga erishmasinlar, agar bolalariga yaxshi tarbiya bermasalar, ularga o'zini, millatini, dinini, vatanini tanitmasalar va sevdirmasalar, onalik, ayollik haqqini ado etmagan bo'lishadi. Zero, Islom olimlaridan biri aytganiday, "Avlodlarni voyaga etkazish va munosib inson qilib tarbiyalash maqsad qilib olinmagan nikoh shunchaki bir aysh-ishrat va maishatdan bo'lak narsa emas. Bu nikohdan kelgan bolalar ham oniy o'tkinchi hirsning qurboni bo'lgan bechoralardir".

G'arb mutaxassislari va ayollar hurriyati tarafdorlari ta'na qilayotganlariday, Islom ayollarni ijtimoiy hayotda ishtirok etishdan hech qachon cheklamagan. Hudaybiya sulhida mo'minlar onasi, Rasulullohning zavjai mutohharalari Ummu Salama davlat boshlig'ining bosh maslahatchisiga teng vazifani bajarganlar. Musulmon o'lkalarida musulmalarning jamiyatda yuqori o'rinlarni egallab, hatto davlat va hukumatga boshchilik qilganlari va qilayotganlari haqida misollar ko'p. Ayollardan mashhur olimalar, sarkardalar, siyosatdonlar, boshqaruv idoralari rahbarlari etishib chiqmoqda. Islom dinining bag'rikenglik tamoyilini quyidagi yondashuvdan ko'rishimiz mumkin: Abu Zarr roziyallohu anhunging oldiga bir odam kelib, "Men ilm o'rganishni xohlayman, lekin olgan ilmimga amal qilmay, uni zoe qilib qo'yishdan qo'rqaman", dedi. Abu Zarr roziyallohu anhu unga: "Johil bo'lib yurganingdan ilmi bo'lishing yaxshiroq", deb javob berdilar[4.142].

Umuman olganda, o'rta asrlar islom olami ilm olishga kuchli ehtiyoj sezgan va o'sha davrda islom dini ehtiyojni o'zining ilmga rag'bat, undovi bilan ta'minlab bergan.

Islom ayollarning bilim olishlariga to'g'anoq bo'ladi, degan tuhmatlarning ham umri qisqa bo'lib chiqdi. Rasulullohning (s.a.v.) pokiza zavjalari Hazrati Oishaning (r.a.) Islom olamidagi eng ulug' fiqh va hadis olimasi bo'lganlarining o'ziyoq ana shu ig'vo- uydirmalarni parday to'zg'itib yuboradi. Rasulullohdan (s.a.v.) Mo'minlar onasi Oisha (r.a.) Rasulullohdan (s.a.v.) jami 2610 hadis rivoyat qilib, bu borada oldingilardan bo'lganlar. Shogirdlari Urva ibn Zubayrning e'tiroficha, Qur'on, hadis, fiqh, halol-harom, arab tarixi va nasabshunoslik, adabiyot kabi sohalarda bu zotga teng keladigan olim bo'lmagan. Hazrati Oishaning ayollardan sakson sakkiz shogirdlari bo'lgan. Rasuli akramning yana bir zavjalari Ummu Salama esa o'ttiz ikki nafar mashhur muhaddis ayolni etishtirganlar. Mashhur faqiha va muhaddisalardan Robi'a binti Muavvad, Ummu Atiyya, Umra binti Abdurahmon, Ummu Salamaning qizlari Zaynab, Ummu Abud-Dardo, Fotima binti Qays kabi o'nlab olimalarning nomlari Islom olamida ma'lumu mashhur bo'lgan. Sayyida Nafisa Imom Shofe'iydek ulug' olim va mazhabboshiga ustozlik qilgan.

Islom dini og'ir, sermehnat ishlarni erkaklarga farz qilgan. Lekin maktab, shifoxona, tug'ruqxona, chevarlik korxonalarida ayollarga tegishli ba'zi ishlar borki, ularda ishlash bilan ayollar erlar qatori savobga erishishadi. Hanafiy mazhabi faqihlaridan Ibn Obidin shunday degan: "Shuni bilish foydaliki, qaysi bir ish ayolni urning haqqini ado etishdan cheklasa, bu xil ishlar man qilinishi kerak. Ammo zarar keltirmaydigan ishni man etishda ma'no yo'q. Shuningdek, bu ish doyalik, tikuvchilik, muallimalik, tarbiyachilik kabi farzi kifoyalardan bo'lsa, buni ham man etish to'g'ri emas"[5;91].

Ayol, erkak azaldan bir tanadan, bir ruhdan yaratilgan, demakki ayol ham erkak singari bir xil haq-huquqqa teng va egadir. Muqaddas Kitoblarda ham ayol va erkak bir xil teng huquqligi ochiqdan-ochiq qayta-qayta takrorlanib kelinganligini

ko‘p o‘qiganmiz. Gender tenglik – bu, azaldan bor va bo‘lgan g‘oya hisoblanadi. Erkakdagi bor kuch-quvvat, matonat, sabr va ko‘plab fazilatlar ayol atalmish hilqatga ham berilgan, Gender tenglikni hamma har xil talqin etadi. Ayol va erkakning kuchi bir xil, oiladagi o‘rni baravar, topar- tutari baravar, degan noto‘g‘ri fikrlar ham yo‘q emas. Aslida gender tenglik deganda haq-huquqlarning jamiyatdagi o‘rni tengligi kabilar nazarda tutiladi. Insonning fitratiga qarab emas, uning xatti- harakatlari, o‘zini hayotda qanday rol bajarishi bilan baho beriladi. Misol uchun, o‘g‘il bola tug‘ilsa onada o‘g‘il bola sutining kuch miqdori qiz bola tuqqan ona sutiga qaraganda ikki baravar ko‘p va kuchli bo‘ladi, demak, erkak jismonan baquvvat bo‘lishi uning fitratida bo‘lsa-da erkakning haq-huquqi ayolnikiga qaraganda ikki marta ko‘p yoki ikki marta kuchli deganimas.

Hulosa qilganda, islom dini barcha insonlarni ilm olishga chaqiradi. Chunki islom ilm dinidir. Ilm olishda ayollarning huquqlari erkaklarniki bilan tenglashtirilgan. Islom ta’limotida ayollar ham ilm olishga, ijtimoiy hayotda faol fuqaro sifatida faoliyat yuritishiga ruxsat berilgan. Shuningdek, gender tengligi O‘zbekistondagi barcha ayol- qizlarning jamiyatdagi, oiladagi, qolaversa. boshqa sohalarda ham huquqiy savodxonligini oshirishda ko‘makchi, zo‘ravonliklarning oldini olishda ko‘makchi bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Olam va odam, din va ilm. –T.: “HILOL-NASHR” nashriyoti. 2019.
2. [https://azon.uz/content/views/hotin-qizlarning-oliy-talim-olishi-qanchalik tog'ri](https://azon.uz/content/views/hotin-qizlarning-oliy-talim-olishi-qanchalik-tog'ri)
3. Movardiy, Abul Hasan. Dunyo va din odobi. –T.: “Hilol-Nashr”, 2017.
4. Honiy al-Haj. Solihlar gulshani. –T.: “Hilol-Nashr”. 2021.
5. Fotima Sulaymon qizi. Ayollarga xos masalalar. –T.: Movarounnahr, 2003.

4-SHO'BA. ZAMONAVIY JAMIYATLARDA FAN VA TA'LIM, IQTISODIYOT, EKOLOGIYA, URBANIZATSIYA VA SUN'IY INTELLEKT MAVZULARIDA KECHAYOTGAN DISKURS TAHLILLAR

TURIZMNING ASOSIY DRAYVER SIFATIDAGI ROLI (JIZZAX VILOYATI MISOLIDA)

Aynakulov Muxitdin Abduxamidovich – Jizzax politexnika instituti
“Arxitekturaliy loyihalash” kafedrası professori, iqtisod fanlari nomzodi, professor

Annotatsiya. Mazkur maqolada Jizzax viloyatida turizm infratuzilmasini rivojlantirishning iqtisodiy va ijtimoiy jihatlari chuqur tahlil qilingan. Xususan, Zomin va Aydar-Arnasoy kabi rekreatsion hududlarda amalga oshirilayotgan yirik loyihalar, sanoat va xizmat ko'rsatish sohasidagi o'sishlar, aholi bandligini oshirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo'yicha natijalar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar. Jizzax viloyati, turizm infratuzilmasi, rekreatsion hududlar, iqtisodiy rivojlanish, xalqaro tajriba, sanoat, xizmatlar sohasi, oliy ta'lim, bandlik, investitsiya, klaster, Zomin, Aydar-Arnasoy.

2025-yil 22-iyul kuni muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning Jizzax viloyatiga tashrifi viloyat rivoji uchun katta turtki bo'lib, o'ziga xos strategik ahamiyat kasb etdi. Unda bir necha asosiy loyihalar, xususan, Zomin rekreatsion-turistik majmuasi hamda Aydar-Arnasoy ko'llar tizimini rivojlantirish istiqbollari atroflicha muhokama qilindi. Shuningdek, Prezidentimiz Zomin texnoparkida faoliyat boshlayotgan sanoat loyihalarini ko'zdan kechirdi, bunda, masalan, birinchi korxona Xitoyning Xinjiang Honglin Tiandi kompaniyasi tomonidan ochilib, 60 ta ish o'rni yaratildi va keyingi bosqichda Midea “white goods” ishlab chiqarish loyihasi joriy etilmoqda. Aytish joizki, Aydar-Arnasoy hududida zamonaviy turizm markazini barpo etish rejalari ham muhokama qilindi.

Shu kunda Prezidentimizning asosiy e'tibori davlat rahbari sifatida strategik jihatdan muhim bo'lgan rekreatsion hududlarga alohida e'tibor qaratayotgani, ular orqali nafaqat turizm, balki aholining yashash darajasini ko'tarish, mahalliy aholini band qilish va hududlar ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barqarorlashtirishni nazarda tutadi. O'z mohiyatiga ko'ra, rekreatsiya xo'jaligi tog'-kon, o'rmon, baliq ovlash va qishloq xo'jaligiga o'xshash resurs timsoliga ega bo'lib, kurort, sog'lomlashtirish, sport va ekologik yo'nalishlarga bo'linadi.

Turizmning asosiy resursi bu dunyo xilma-xilligidir, ya'ni mazkur jarayonda go'zal shaharlar, rivojlangan mamlakatlar, tabiiy go'shalar, tog' va tekisliklar, tarixiy yodgorliklar va qo'riqxonalar sayyohlarni jalb etadi. Yirik shaharlardagi shovqin-surondan toliqqan odamlar uchun dengiz bo'ylari, tog'lar va kurort hududlari hordiq chiqarish va sog'liqni tiklash imkonini beradi [1; 2]. Rekreatsiya resurslaridan samarali foydalanish hududiy tashkil etish, markazlar va rayonlarning ixtisoslashuvi

hamda iqtisodiy samaradorlikka bog‘liq bo‘lib, bunda ijtimoiy-iqtisodiy omillar, eng avvalo, ehtiyojlar hajmi va tarkibi muhimdir. Rekreatsiya hududlardan foydalanishda qishloq va o‘rmon xo‘jaligidan keyin uchinchi o‘rinni egallaydi, lekin ko‘proq o‘zgartirilmagan hududlarga ehtiyoj sezadi. Shu sababli uni zararli sanoat korxonalari va foydali qazilmalar konlari yaqinida joylashtirish mumkin emas.

O‘zbekiston Markaziy Osiyoda rekreatsiyani rivojlantirish uchun katta salohiyatga ega. Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Termiz kabi tarixiy shaharlar, mineral suvlar, shifobaxsh balchiqlar va xilma-xil landshaftlar bu sohaning asosiy resurslarini tashkil etadi. Shu boisdan ham kelgusida mamlakatning turli hududlarida rekreatsion majmualar barpo etish va tabiiy resurslardan to‘liq foydalanish dolzarb vazifa hisoblanadi.

So‘nggi yillarda Jizzax viloyatida iqtisodiy o‘sinh barqaror tus oldi. 2016 yilda YaIM 7,7 trillion so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2024 yilga kelib 43,1 trillion so‘mga yetib, qariyb 6 barobar oshdi. Aholi jon boshiga YaIM ham shu davrda 5 mln so‘mdan 28 mln so‘mgacha ko‘tarilib, farovonlik darajasining sezilarli oshganini ko‘rsatmoqda. Viloyat aholi soni 2025-yil boshida 1,54 million nafardan oshdi, ulardan 46,9 % shahar, 53,1 % esa qishloq hududlarida yashamoqda. Shu bois infratuzilmani rivojlantirishda muvozanatli yondashuv muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sanoat ishlab chiqarish hajmi 2016–2024 yillarda 2 trillion so‘mdan 25 trillion so‘mgacha ko‘tarilib, 12,5 barobar o‘sd. Bu jarayonda 5 milliard dollarlik investitsiya jalb qilinib, 2500 loyiha ishga tushirildi va 4500 dan ortiq ish o‘rni yaratildi. Bu natijalar Jizzaxning agrar hududdan sanoat markaziga aylanishi yo‘lidagi izchil qadamlarini ko‘rsatmoqda. Umuman, YaIM va sanoat ko‘rsatkichlarining barqaror o‘sishi viloyatda iqtisodiy salohiyatning kuchayishi, investitsiyalar oqimi va aholining turmush darajasi oshishining yaqqol ifodasidir.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning Jizzax viloyatiga tashrifi doirasida Zomin va Aydar-Arnasoy rekreatsion hududlarini modernizatsiya qilishga alohida e‘tibor qaratildi. 2025 yilda 250 mln dollarlik turizm majmualari ishga tushirilib, sayyohlar oqimi 2 baravar oshdi, 200 ta loyiha amalga oshirildi, tadbirkorlar soni ko‘paydi va 5000 ish o‘rni yaratilishi rejalashtirildi. 35 mingga yaqin xorijda ishlagan yurtdoshlar yurtga qaytib, mahalliy korxonalarda ish boshladi. Bu jarayon nafaqat dam olish infratuzilmasini yangilash, balki viloyat iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish, bandlikni oshirish va turizmni ustuvor soha sifatida rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Aholi jon boshiga YaIM o‘sishi, investitsion faollik va sanoat salohiyatining ortishi bunga yaqqol dalildir. Xalqaro tajriba ham turizmning iqtisodiyotdagi ahamiyatini ko‘rsatmoqda. Masalan, Shveytsariya turizm YaIMning 2,6 foizini tashkil etsada, bilvosita ta’siri 6–7 foizga yetadi. Gruziya esa turizm YaIMning 9,6 foizini, umumiy ta’siri esa 20 foizdan ortig‘ini tashkil etadi. Ularning muvaffaqiyati tabiiy va tarixiy resurslardan to‘liq foydalanish hamda xizmatlar sifati bilan bog‘liq.

Shunday qilib, Jizzax viloyatining ham Gruziya yoki Shveytsariya kabi yirik turizm markaziga aylanishi real maqsad bo‘lib, kelgusida boshqa turdagi turizm obyektlarini rivojlantirish uchun ham keng imkoniyatlar mavjud. Darhaqiqat, Jizzax viloyati O‘zbekiston markazida joylashib, 21,1 ming kv.km hududga ega. Uning katta qismini Chimqortog‘, Molguzar va Nurota tizma tog‘lari, Aydarko‘l ko‘li hamda tabiiy manzarali hududlar tashkil etadi. Viloyat ziyoratgohlari (Sa’d ibn Vaqqos, Usmand ota, Parpi ota va boshqalar), shifobaxsh buloqlari, ma’danli suv manbalari va

noyob o‘simlik-hayvonot dunyosi turizm uchun katta imkoniyat yaratadi. Zomin va Baxmal hududlaridagi tog‘li zonalar, sharsharalar, chashmalar va qo‘riqxonalar rekreatsion klasterning asosini tashkil etmoqda [2; 3].

Rekreatsion zonalarni modernizatsiya qilish va yirik turizm majmualarini barpo etish bo‘yicha Jizzax viloyatida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar ta‘lim sohasi, xususan, oliy ta‘lim muassasalari zimmasiga ham yangicha mas‘uliyat yuklamogda. Ayniqsa, bitiruvchilarning amaliy tayyorgarligini oshirish va ularni bevosita yangi yaratilayotgan ish o‘rinlariga yo‘naltirish borasida uzviy hamkorlik tizimi shakllanishi muhim hisoblanadi. Bu borada quyidagi taklif va tavsiyalar ilgari suriladi.

1. Dasturlashtirilgan kadrlar tayyorlash. OTMlar yangi ishga tushirilayotgan sanoat, turizm va xizmat ko‘rsatish majmualarining ehtiyojlarini o‘rganib, mos kasbiy yo‘nalishlarda maxsus o‘quv modullarini ishlab chiqishi lozim [3; 4]. Masalan, turizm menejmenti, servis madaniyati, ekologik gid xizmatlari, hududiy marketing kabi zamonaviy mutaxassisliklar asosida tayyorlov kurslari yo‘lga qo‘yilishi maqsadga muvofiq;

2. Talabalar amaliyoti va dual ta‘lim tizimi. Aydar-Arnasoy va Zomin kabi rekreatsion hududlardagi majmualarda talabalarni amaliyotga yuborish orqali ularga ish jarayonini o‘rganish, kelajakda esa ishga joylashish imkonini yaratish kerak. Bu tizim doimiy “talaba–ish beruvchi” aloqalarini mustahkamlashga xizmat qiladi;

3. Karyera markazlari va bandlik monitoringi. Har bir OTM huzurida faoliyat yurituvchi karyera markazlari yangi ochilayotgan investitsion loyihalar bo‘yicha axborot bazasini yuritishi, bitiruvchilarga mos bo‘sh ish o‘rinlarini taklif qilishi, ishga joylashish bo‘yicha individual konsultatsiyalarni yo‘lga qo‘yishi kerak;

4. Tarmoqlararo hamkorlik memorandumlilari. OTMlar viloyatdagi sanoat va turizm subyektlari bilan hamkorlik memorandumi tuzib, ham o‘quv dasturlarini moslashtirishi, ham kadrlar almashinuvini yo‘lga qo‘yishi mumkin [4; 5]. Bu esa akademik muhitni real iqtisodiy jarayonga yaqinlashtiradi;

5. Ilm-fan va tadqiqot loyihalarining amaliyotga yo‘naltirilishi. Rekreatsion hududlar uchun ekologik monitoring, smart-infratuzilmalar, raqamli xizmatlar, mahalliy brendlarni rivojlantirish kabi mavzularda ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish OTMlarga qo‘shimcha motivatsiya beradi va hududlar taraqqiyotiga bevosita xizmat qiladi.

Jizzax viloyatidagi investitsiyaviy o‘shish bu nafaqat iqtisodiy raqamlar, balki inson kapitali, ya‘ni yoshlarning bilimli, amaliy ko‘nikmaga ega va raqobatbardosh bo‘lishi bilan bevosita bog‘liq. Oliy ta‘lim muassasalari ayni kunda faqat bilim beruvchi emas, balki hududiy rivojlanishga bevosita hissa qo‘shuvchi strategik institut sifatida o‘z o‘rnini mustahkamlashi lozim. Shu ma’noda, ta‘lim bilan ishlab chiqarish integratsiyasining kuchayishi kelajak taraqqiyotining kafolatidir.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. “O‘zbekiston Respublikasining turizm to‘g‘risida” gi Qonuni. 2019 yil 16 aprel.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 13 avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-5781 son Farmoni.

3. Berkinov B.B., Aynaqulov M.A. “Kichik tadbirkorlik korxonalarining yirik korxonalar bilan ishlab chiqarish kooperatsiyasi”. Monografiya. –Jizzax: 2004. –B. 114.

4. Aynaqulov M.A. Xudayberdiyev B.B. Motivatsiya samaradorlik garovi sifatida // Ilmiy axborotnoma jurnali. Samarqand Davlat Universiteti. 2020. № 2 (120). –B. 91-94.

NEYROSETLAR YORDAMIDA KOMMUNIKATIV KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Ganiyeva Muborak Adilovna – Alfraganus University Pedagogika kafedrası professori v.b.

Annotatsiya. Mazkur tezisda kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishda neyrosetlardan foydalanish masalalari yoritiladi. Kommunikativ ko‘nikmalarning shaxs rivojidagi ahamiyati ochib berilib, sun‘iy intellektning til modellari, nutqni tanish tizimlari va virtual yordamchilar orqali muloqot jarayoniga ta’siri tahlil qilinadi. Neyrosetlar yordamida nutq madaniyatini rivojlantirish va individual yondashuvni ta’minlash imkoniyatlari ko‘rsatiladi. Shuningdek, texnologiyadan foydalanishda yuzaga keladigan axloqiy va psixologik cheklovlar ham muhokama qilinib, ta’limga ularni oqilona integratsiya qilish istiqbollari belgilab beriladi.

Kalit so‘zlar. kommunikativ ko‘nikma, muloqot madaniyati, neyroset (sun‘iy neyron tarmoq), sun‘iy intellekt (AI), til modellari, nutqni tanish tizimlari, virtual yordamchi, interaktiv mashg‘ulotlar, adaptiv ta’lim, avtomatik tahlil, fikr-mulohaza tizimi, etika va axloq masalalari, texnologik qaramlik, innovatsion ta’lim vositalari, integratsiya.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida insonning ijtimoiy hayotda muvaffaqiyat qozonishi, avvalo, uning **kommunikativ ko‘nikmalariga** bog‘liqdir. Kommunikativ ko‘nikmalar shaxsning o‘z fikrini aniq, ravon va mantiqiy ifoda etishi, boshqalarni tinglashi, ijtimoiy-madaniy vaziyatga mos ravishda muloqot o‘rnata olishini ta’minlaydi. Kommunikativ ko‘nikmalar shaxsning ijtimoiylashuvi, kasbiy o‘sishi hamda ta’lim jarayonida muvaffaqiyat qozonishining muhim omili hisoblanadi. Shu bois ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirish zamonaviy ta’limning asosiy vazifalaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

So‘nggi yillarda **sun‘iy intellekt (AI)** va **neyroset** texnologiyalari turli sohalarda, xususan, ta’lim jarayonida ham keng qo‘llanilmoqda. Neyrosetlar inson miyasi faoliyatidan ilhomlanib yaratilgan hisoblash tizimlari bo‘lib, ular katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish va natijaga asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega. Shu jumladan, tabiiy tilni qayta ishlash, nutqni tanish, matn yaratish va tarjima qilish kabi vazifalarni samarali bajaradi. Bunday imkoniyatlar, o‘z navbatida, ta’lim oluvchilarning kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirish, nutq madaniyatini shakllantirish va muloqot jarayonida yangi yondashuvlarni qo‘llash uchun keng sharoit yaratmoqda [1].

Muhokama va natijalar. Kommunikativ ko‘nikmalar shaxsning ijtimoiy faoliyatida, ayniqsa ta’lim jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik

yondashuvlarda bu ko'nikmalar talaba va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, hamkorlik asosida shakllanadi. Ta'lim jarayonida kommunikativ malakalarning rivojlanishi shaxsning nutqiy faolligi, hamkorlikda ishlash qobiliyati va ijodiy tafakkurini kengaytirishga xizmat qiladi. Pedagogik nuqtayi nazaridan esa, kommunikativ ko'nikmalar bolalikdan shakllanib, talabaning muloqotga kirishish ehtiyoji, ijtimoiy muhit bilan aloqadorligi hamda emotsional intellekt darajasi orqali mustahkamlanadi.

Til – bu nafaqat fikrni ifoda etish vositasi, balki madaniyatni avloddan-avlodga yetkazuvchi eng muhim qadriyatdir. Til orqali inson nafaqat aloqa qiladi, balki ijtimoiy identifikatsiya va madaniy o'zlikni ham namoyon etadi. Shu bois, kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish jarayoni til va madaniyatning o'zaro aloqadorligi bilan chambarchas bog'liqdir [2].

Muloqot esa jamiyatda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy mexanizmdir. U insonning shaxs sifatida o'zini ifoda etishi, boshqalar bilan hamkorlik o'rnatishi va ijtimoiy qadriyatlarga mos ravishda faoliyat yuritishini ta'minlaydi. Bugungi kunda til va muloqotning ijtimoiy-madaniy ahamiyati yanada ortib, kommunikativ ko'nikmalarning shakllanishida madaniyatlararo muloqot kompetensiyasi alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Til modellari yordamida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarning nutqiy faolligini oshiradi, xatolarni real vaqt rejimida tuzatish imkonini beradi va shaxsiylashtirilgan ta'lim muhitini yaratadi. Shu tariqa, sun'iy neyrosetlar ta'lim jarayonini yanada interaktiv, tezkor va samarali qilmoqda [3].

Neyrosetlarning yana bir muhim imkoniyati – bu **nutqni tanish, tarjima va matnni tahlil qilish** texnologiyalaridir. Nutqni tanish dasturlari talabalarga talaffuzni to'g'rilash, tinglab tushunishni rivojlantirish va og'zaki muloqot ko'nikmalarini oshirishga yordam beradi. Tarjima dasturlari esa ko'p tillilik muhitida talabalar uchun qulaylik yaratib, madaniyatlararo muloqotni kuchaytiradi.

Matnni tahlil qilish tizimlari talabalarning yozma nutqidagi grammatik, uslubiy va mantiqiy xatolarni aniqlash hamda avtomatik tavsiyalar berish orqali yozma kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantiradi. Bunday texnologiyalar nafaqat nutq madaniyatini oshiradi, balki shaxsning mustaqil o'rganish va ijodiy fikrlash salohiyatini kengaytiradi.

Neyroset texnologiyalari asosida yaratilgan **interaktiv mashg'ulotlar** talabalarning muloqot jarayonida faol ishtirokini ta'minlaydi. Trening dasturlari real vaziyatlarni modellashtirish orqali talabaga turli kommunikativ holatlarda o'zini sinab ko'rish imkonini beradi. Masalan, til o'rganishda virtual suhbatdosh bilan muloqot qilish, muayyan kasbiy vaziyatni simulyatsiya qilish yoki jamoada muhokama olib borish kabi faoliyatlar orqali nutqiy kompetensiya rivojlanadi. Bunday interaktiv vositalar ta'lim jarayonini yanada jonli, qiziqarli va samarali qiladi.

Neyrosetlar asosida ishlab chiqilgan **avtomatik tahlil tizimlari** talabalarning nutqiy faoliyatini tahlil qilib, grammatik, uslubiy va fonetik xatolarni aniqlash imkoniyatiga ega. Masalan, matnni yozishda grammatik xatolarni tuzatib berish, talaffuzdagi kamchiliklarni ko'rsatish yoki suhbat jarayonida mantiqiy uzilishlarni aniqlash orqali talabaga darhol **fikr-mulohaza** beradi. Bu jarayon talabalarga o'z xatolarini tezda ko'rib chiqish va tuzatish imkonini beradi hamda nutq madaniyatini sezilarli darajada oshiradi.

Neyrosetlarning eng muhim afzalliklaridan biri bu – **adaptiv ta’lim imkoniyatlaridir**. Bunday tizimlar talabaning bilim darajasini aniqlab, unga mos materiallarni tavsiya qiladi va shaxsiy o’quv rejasini shakllantiradi. Masalan, bir talaba talaffuzda qiynalsa, tizim ko’proq og’zaki mashqlarni, boshqa biri grammatikada qiynalsa, ko’proq yozma topshiriqlarni taklif qiladi. Individual yondashuv talabalarning motivatsiyasini oshiradi, natijada ular tilni tezroq va samaraliroq o’zlashtiradi.

Shu tarzda, neyrosetlar yordamida tashkil etilgan interaktiv mashg’ulotlar, avtomatik tahlil tizimlari va adaptiv metodlar kommunikativ ko’nikmalarni rivojlantirishning zamonaviy, samarali va innovatsion yo’nalishlari hisoblanadi.

Neyrosetlardan ta’lim jarayonida foydalanish bir qator **etika va axloqiy masalalarni** yuzaga keltiradi. Jumladan, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, intellektual mulk huquqlariga rioya qilish va noto’g’ri ma’lumot tarqalishi kabi xavflar mavjud [4]. Sun’iy intellekt asosida yaratilgan dasturlar insoniy qadriyatlar va pedagogik tamoyillar bilan uyg’unlashmagan taqdirda, ularning ta’lim jarayoniga salbiy ta’siri bo’lishi mumkin.

Neyrosetlarning ko’p hollarda **til va madaniyat xususiyatlarini to’liq aks ettira olmasligi** katta muammo hisoblanadi. Masalan, milliy qadriyatlar, mahalliy nutq ohanglari yoki madaniyatga oid kontekstlarni neyrosetlar noto’g’ri talqin qilishi mumkin. Bundan tashqari, talabalarning yosh, psixologik xususiyatlari va ehtiyojlarini to’liq hisobga olmaslik ta’lim samaradorligini pasaytiradi.

Neyrosetlardan ortiqcha foydalanish talabalarda **texnologik qaramlikni** kuchaytirishi mumkin. Natijada, jonli muloqot, mustaqil fikrlash va ijodkorlik ko’nikmalari zaiflashadi. Bu esa ta’lim jarayonining insoniy omillarini cheklab qo’yishi mumkin.

Neyrosetlardan ta’limda foydalanish **oqilona va maqsadli** bo’lishi lozim. Texnologiyalar o’quv jarayonini qo’llab-quvvatlovchi yordamchi vosita sifatida qo’llanilishi, biroq an’anaviy pedagogik usullarni to’liq almashtirmasligi zarur [5].

Ta’lim jarayonida o’qituvchilar **nazorat qiluvchi va yo’naltiruvchi** rol o’ynaydi. Ular neyrosetlardan foydalanishda talabalarning emotsional holatini, ijtimoiy ko’nikmalarini va madaniy qadriyatlarini e’tiborda tutib, muvozanatni ta’minlashlari kerak [6].

Kelgusida neyrosetlardan ta’limda foydalanish bo’yicha **ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish** talab etiladi. Jumladan, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish, shaxsiylashtirilgan ta’lim modellarini takomillashtirish hamda etik tamoyillarni kuchaytirish yo’nalishlari istiqbolli hisoblanadi [7].

Xulosa. Neyrosetlar kommunikativ ko’nikmalarni rivojlantirishda **yangi imkoniyatlar ochib beradi**. Ular talabalarning nutq madaniyatini, yozma va og’zaki ifoda ko’nikmalarini shakllantirishda samarali vosita bo’lib xizmat qilishi mumkin. Biroq ularning ta’lim jarayonidagi o’rni **insoniy muloqot, pedagogik yondashuv va psixologik nazorat** bilan uyg’unlashgan taqdirdagina ijobiy natija beradi.

Shu bois, shaxsiy muloqot va sun’iy intellekt integratsiyasining uyg’unligi zamonaviy ta’limning asosiy yo’nalishlaridan biri sifatida qoraladi.

Adabiyotlar ro’yxati

1. Russell S., Norvig P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. 4th Edition. Pearson, 2021.

2. Sapir E. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. Harcourt, Brace & Company, 1921.
3. Jurafsky D., Martin J. H. *Speech and Language Processing*. 3rd ed. Draft, 2023.
4. Floridi L., Cowls J. *A Unified Framework of Five Principles for AI in Society*. Harvard Data Science Review, 2019.
5. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign, 2019.
6. Selwyn N. *Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education*. Polity Press, 2019.
7. Luckin R. et al. *Artificial Intelligence and the Future of Learning*. OECD Publishing, 2022.

HUDUDLARDA INVESTITSION FAOLIYAT SAMARADORLIGINI TA'MINLASH MUAMMOLARI VA ULARNI TARTIBGA SOLISH

Inamov Farhodjon Ikrom o'g'li – Namangan davlat texnika universiteti Iqtisodiyot kafedrası (PhD) o'qituvchisi

Mullabayev Baxtiyarjon Bulturbayevich – Namangan davlat texnika universiteti Menejment kafedrası (DSc) professori

Annotatsiya. Ushbu maqolada hududlarda investitsion faoliyat samaradorligini ta'minlashda duch kelinayotgan tizimli muammolar, ularni keltirib chiqaruvchi omillar va mavjud resurslarning optimal muvofiqlashtirilmasligi tahlil qilinadi. Investitsion faoliyat samaradorligi, avvalo, subyektlar o'rtasidagi manfaatli iqtisodiy munosabatlarning institutsional shakllanishi, xavfsiz va barqaror investitsiya muhiti bilan bog'liqligi asoslanadi. Shu nuqtayi nazardan, maqolada qisqa muddatli foyda motivatsiyasi va barqaror rivojlanish maqsadlari o'rtasidagi ziddiyatlar, hamda ularni bartaraf etish uchun davlat tomonidan amalga oshiriladigan soliq yengilliklari, subsidiya va kafolatlar kabi iqtisodiy siyosat choralarining roli ko'rsatib beriladi.

Maqolada, xususan, investitsion jozibadorlikni belgilovchi moliyaviy, ishlab chiqarish, texnologik, marketing-logistika, xom ashyo, kadrlar va ijtimoiy omillar tizimlashtirib tahlil qilinadi. Namangan viloyati misolida olib borilgan hududiy diagnostika SWOT tahlil yondashuvi asosida amalga oshirilib, viloyatning tabiiy resurs salohiyati, geografik joylashuvi va sanoat tarmoqlari bo'yicha strategik ustunliklari bilan birga, makroiqtisodiy beqarorlik, institutsional zaiflik va ijtimoiy noaniqliklar kabi cheklovchi omillar ochib beriladi.

Maqola xulosasida iqtisodiy boshqaruv mexanizmlarining – moliyaviy rag'bat, fiskal tartibga solish va institutsional islohotlar – uzviy uyg'unligi investitsion muhitning raqobatbardoshligini ta'minlovchi asosiy omil ekani ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: Investitsion faoliyat, hududiy samaradorlik, investitsion jozibadorlik, moliyaviy barqarorlik, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, mahalliy investitsion siyosat, devolutsiyalashuv, SWOT tahlil, yashil investitsiyalar, kapital

qo'yilmalar samaradorligi, Namangan viloyati, strategik rivojlanish, institutsional muhit, davlat kafolatlari va subsidiyalar, mehnat bozori va resurslar.

Kirish. Bozor munosabatlarining chuqurlashuvi, iqtisodiyotda raqobatbardoshlik mezonlarining o'sishi va barqaror rivojlanish tamoyillarining ustuvor ahamiyat kasb etishi sharoitida investitsion faoliyatni hududiy darajada samarali tashkil etish masalasi yanada dolzarb tus olmoqda [1]. Ayni paytda hududlararo iqtisodiy nomutanosiblik, resurslardan foydalanishdagi tafovutlar, infratuzilmaviy va institutsional cheklovlar investitsion jarayonlarning muvozanatli kechishini izdan chiqaruvchi omillar sifatida namoyon bo'lmoqda [2].

Amaldagi davlat investitsion siyosati respublika miqyosida keng ko'lamli loyihalarni ilgari surayotgan bo'lsa-da, hududiy darajadagi investitsion faollikning pastligi va mahalliy boshqaruv subyektlarining iqtisodiy vakolatlardagi cheklanganligi mavjud salohiyatdan to'liq foydalanish imkonini bermayapti. Ayniqsa, Namangan viloyati misolida kuzatilayotgan tarmoq va resurslar bo'yicha yuqori salohiyat investitsion jozibadorlikni ta'minlovchi institutsional va infratuzilmaviy bazaning sust rivojlanishi tufayli yetarli darajada ishga solinmayapti.

Shu sababli, investitsion faoliyat samaradorligini oshirish uchun uni faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan emas, balki tashkiliy, institutsional va ijtimoiy mexanizmlar uyg'unligi orqali tahlil qilish zarurati mavjud.[3] Bu esa o'z navbatida, mahalliy investitsion muhitning jozibadorligini oshirish, resurslar va ehtiyojlar o'rtasida strategik muvofiqlikni ta'minlash hamda barqaror rivojlanishga xizmat qiluvchi investitsion siyosatni shakllantirishni talab etadi.

Ushbu maqolada investitsion faoliyatning hududiy samaradorligini ta'minlashda mavjud tizimli muammolar, jozibadorlik omillari va ularni muvofiqlashtirish mexanizmlari Namangan viloyati misolida ilmiy asosda tahlil qilinadi hamda amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

Muhokama va natijalar. Investitsion faoliyat hududiy miqyosda samarali ishlashi uchun u, avvalo, subyektlar o'rtasida o'zaro manfaatli iqtisodiy munosabatlar tizimi sifatida shakllanishi lozim [4]. Ushbu jarayonning institutsional tabiati shundaki, har bir xo'jalik yurituvchi subyekt yoki investor o'z faoliyatidan kutayotgan natijani – foyda, xavfsizlik, barqarorlik – amalga oshirishi uchun qulay va kafolatlangan muhitga muhtoj. Kapital qo'yilmalarni faollashtirish esa asosan foyda normasi, foydani olish tezligi va tavakkal darajasining maqbulligi bilan belgilanadi. Moliyaviy jozibadorlik korxonaning moliyaviy holatini, uning joriy majburiyatlarini qoplash, o'z-o'zini moliyalashtirish, kapitalni qayta ishlab chiqarish, kreditlar olish va investisiya resurslarini jalb qilish darajasini tavsiflaydi. Moliyaviy tahlil korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlovchi va uning potentsial investorlar uchun jozibadorligini baholovchi asosiy mexanizm sifatida investitsiya jozibadorligini aniqlash metodologiyasining markaziy bo'g'ini hisoblanadi. Belgilangan muddatlarda sifatli mahsulot, assortiment va nomenklatura ishlab chiqarish uchun tegishli ishlab chiqarish sharoitlarining mavjudligini aks ettiruvchi ishlab chiqarish jozibadorligi; korxonaning ishlab chiqarish quvvati, innovatsiya darajasi, diversifikatsiyasi, ishlab chiqarishning ritmi va nuqson darajasi.

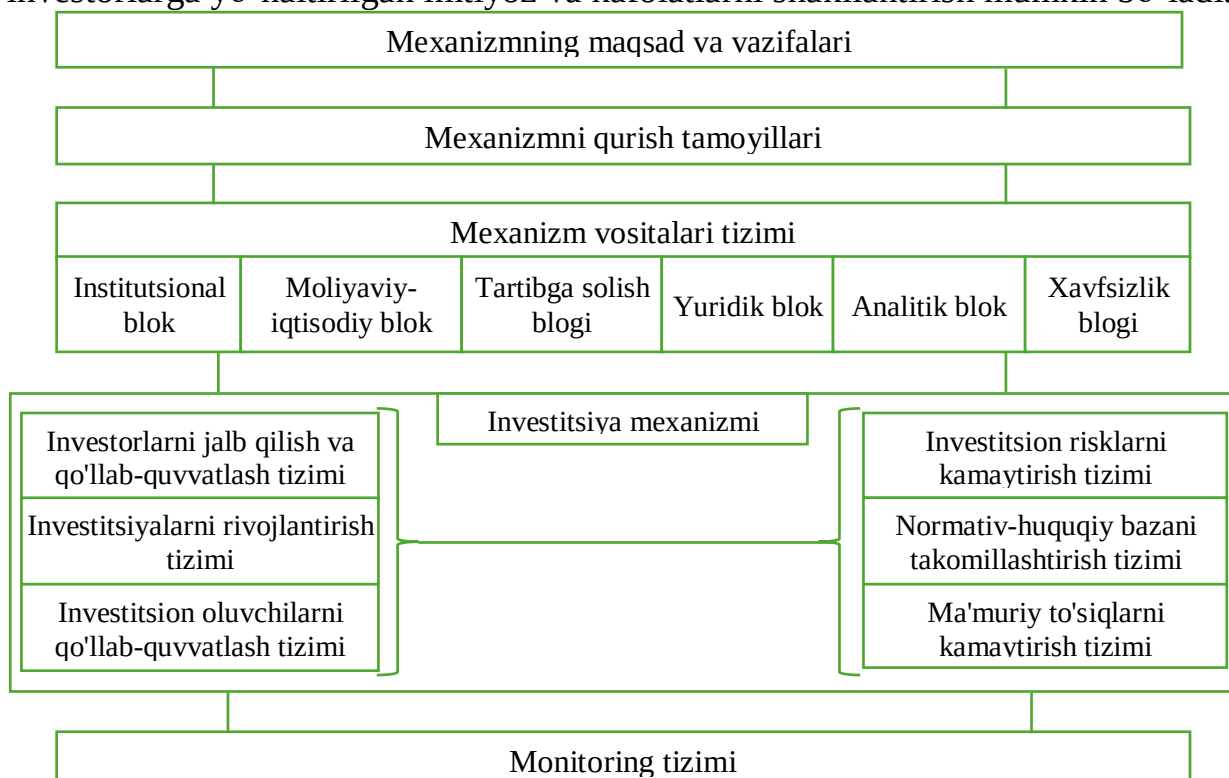
Ijtimoiy va kadrlar jozibadorligi korxonada o'z kasbiy vazifalarini bajarish uchun tegishli darajadagi bilim, ko'nikma hamda tajribaga ega bo'lgan malakali xodimlarning mavjudligini, ularning malakasini oshirish imkoniyatini ko'rsatadi.

Namangan viloyati misolida qaraydigan bo'lsak, uning investitsion jozibadorligi bir nechta tashqi va ichki omillar bilan belgilanadi. Hududning tabiiy resurs salohiyati – uran, temir, marganets, simob va titan rudalari kabi yer osti boyliklariga egaligi – uni sanoat ishlab chiqarish uchun muhim xom ashyo bazasiga aylantiradi. Shuningdek, viloyat to'qimachilik va trikotaj sanoatining milliy yetakchilaridan biri bo'lib, nafaqat ichki bozor, balki eksport salohiyatining ham asosiy tayanch nuqtalaridan biri hisoblanadi.

Biroq, investitsion jozibadorlikni cheklovchi zaif jihatlar ham mavjud bo'lib, ular quyidagicha tizimlashtiriladi:

Investitsion muhitning zaif tomonlari; beqaror makroiqtisodiy muhit: inflyatsiyaning yuqoriligi, milliy valyutaning zaifligi; qonunchilik va institutsional muhitdagi noaniqlik: korrupsiya, davlat xizmatlarining samarador emasligi, mulk huquqi himoyasining zaifligi; yuqori tashqi qarz yuki: davlat qarzi 2021-yilda 58,4% bo'lsa, 2022-yilda 62,8%ga yetgan; mehnat bozoridagi muammolar: ishsizlikning yuqoriligi, ijtimoiy tengsizlik va qashshoqlik darajasining ortib borishi; investitsion jozibadorlikning kuchli jihatlari; strategik geografik joylashuv: mintaqa Qirg'iziston va Tojikiston bilan chegaradosh bo'lib, transchegaraviy savdo imkoniyatlariga ega[5].

Ushbu jihatlarining ta'sirini tizimli tahlil qilish uchun SWOT tahlil yondashuvi qo'llanishi maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv orqali Namangan viloyatining investitsion pozitsiyasini aniq ifodalash, iqtisodiy siyosat choralari belgilash, investorlarga yo'naltirilgan imtiyoz va kafolatlarni shakllantirish mumkin bo'ladi.

1-rasm. Investitsiya jarayonlarini davlat tomonidan tartibga solish mexanizmi

Binobarin, investitsiya ustuvorliklarini aniq belgilamasdan turib, investitsiya jarayonlarini davlat tomonidan tartibga solish mexanizmi o'zining yo'naltirilganligini, o'ziga xosligini yo'qotadi, qo'yilgan maqsadga erishishni ta'minlamaydi.[6] Davlat investitsiya siyosatini amalga oshirishda joriy byudjet

taqchilligi va uni to'ldirishdagi qiyinchiliklarni hisobga olgan holda investitsiya ustuvor yo'nalishlarini belgilash alohida ahamiyatga ega.

Milliy iqtisodiyotning real sektorida investitsiya resurslarining tanqisligi, davlat investitsiyalari imkoniyatlarining cheklanganligi va qator xavf-xatarlarning mavjudligi sharoitida investitsiya faolligining o'sish tendentsiyalarini davom ettirish uchun davlat iqtisodiyotning korporativ sektorining investitsiya faolligini rag'batlantirish, ichki va tashqi investitsiya resurslarini jalb qilish, investitsiya jarayonlarini boshqarishning samarali tizimini yaratishga qaratilgan mexanizm va vositalarning keng arsenalidan foydalanishi zarur.

Xulosa. Hududiy investitsion faoliyatning samaradorligini ta'minlash zamonaviy iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, bu jarayonda institutsional barqarorlik, infratuzilmaviy quvvat, resurslardan oqilona foydalanish va mahalliy boshqaruv tizimlarining salohiyati muhim o'rin tutadi. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, Namangan viloyatining investitsion salohiyati yuqori bo'lishiga qaramasdan, uni to'liq ishga solish uchun bir qator tizimli muammolar – moliyaviy xavflilik, institutsional nomutanosiblik, qonunchilikdagi noaniqliklar va mehnat bozoridagi nomuvofiqliklar – hal etilishi zarur.

Investitsion faoliyatning hududiy darajada samarali ishlashi uchun davlat siyosati, xususan, soliq yengilliklari, kafolatlar, subsidiyalar va maqsadli qo'llab-quvvatlash dasturlarining hududiy ixtisoslashuv tamoyillariga moslashtirilishi talab etiladi.[7] Shu bilan birga, investitsion jozibadorlikni oshirish uchun korxonalar darajasida moliyaviy, texnologik, marketing va kadrlar salohiyatining kompleks bahosi va rivojlantirilishi lozim.

Xususan, quyidagi chora-tadbirlar hududiy investitsion muhitni yaxshilashda ustuvor hisoblanadi: mahalliy boshqaruv subyektlariga investitsion siyosat yuritishda mustaqil qaror qabul qilish vakolatlarini kengaytirish; investitsiya samaradorligini tumanlar kesimida baholovchi ROI, IRR kabi ko'rsatkichlarga asoslangan indikator tizimini joriy etish; "Yashil" investitsiyalar va ijtimoiy infratuzilma loyihalariga davlat kafolatlari va moliyaviy rag'batlantirish mexanizmlarini kengaytirish; SWOT tahlil yondashuvi asosida strategik ustunlik va zaif jihatlar balansini tahlil qilib, individual rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish.

Shunday qilib, hududlarda investitsion faoliyatni samarali tashkil etish va uni barqaror rivojlanish maqsadlariga yo'naltirish nafaqat iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi, balki mintaqaviy tengsizliklarni bartaraf etish va aholi farovonligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jalilov O.K., Hududiy iqtisodiyotni boshqarish: nazariya va amaliyot, Toshkent: Fan, 2020.
2. Porter M., Competitive Advantage of Nations, New York: Free Press, 1990.
3. Musayev A.Sh., Mintaqaviy rivojlanishda investitsion siyosatning o'рни, Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2022, №4(56), B. 33–41.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti "Investitsiya faoliyatini yana-da rag'batlantirish va hududiy siyosat samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4886-son qarori, 2020 yil 6 noyabr.
5. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, <https://stat.uz>
6. Dolanbayev A., G'ulomov S. va boshqalar, Investitsiyalar iqtisodiyoti, Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.

7. Beknazarov A., Investitsion faollik va uni oshirishning institutsional asoslari, O'zbekiston iqtisodiyoti: tahlil va prognoz, 2021, №2, B. 25–30.

TA'LIMDA KONSTRUKTIV TAFAKKUR TARZINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

Sultanova Gulnoza Sabirovna – Samarqand davlat universiteti “Falsafa va milliy g'oya” kafedrası professori, (DSc)

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim tizimida konstruktiv tafakkur tarzini shakllantirishning nazariy, metodologik va amaliy jihatları keng yoritilgan. Maqolada ta'limda konstruktiv tafakkur tarzini shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari tahlil qilingan. Konstruktiv tafakkur — bu mavjud bilim va tajribalar asosida yangi, amaliy va innovatsion yechimlar yaratish qobiliyati bo'lib, u talabaning faqat axborotni yod olish emas, balki uni tahlil qilish, qayta ishlash va amaliyotga tatbiq etish qobiliyatini ifodalaydi. Tadqiqotda konstruktiv tafakkurning falsafiy ildizlari, psixologik asoslari, pedagogik metodlari va xalqaro tajribalari tahlil qilinadi. O'zbekiston ta'lim tizimidagi amaliy ishlar, jumladan “O'zbekiston – 2030” strategiyasi STEAM dasturlari va loyihaviy o'qitish metodlarining konstruktiv fikrlashni rivojlantirishdagi o'rnini alohida ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, mazkur jarayonni jadallashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: konstruktiv tafakkur, ta'lim, innovatsiya, metodologiya, loyiha asosida o'qitish, STEAM.

Zamonaviy ta'lim tizimida talabalarning faqat bilimlarni o'zlashtirishi emas, balki ularni amaliy hayotda samarali qo'llay olish qobiliyati ham asosiy maqsadlardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda konstruktiv tafakkur tarzi ya'ni mavjud bilim va tajriba asosida yangicha, amaliy yechimlar yarata olish qobiliyati muhim o'rin tutadi. O'zbekistonda qabul qilingan “O'zbekiston – 2030” strategiyasida ta'limda innovatsion metodlarni qo'llash va yoshlarda konstruktiv fikrlashni shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1; 18].

O'zbekiston ta'lim tizimida konstruktiv tafakkur rivojiga so'ngi tillarda alohida e'tibor berilmoqda. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston – 2030” strategiyasida yoshlarni kreativ va konstruktiv fikrlashga o'rgatish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. O'zbekiston oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimida so'nggi yillarda STEAM dasturlari joriy qilinmoqda. O'zbekiston ta'lim tizimidagi ilg'or tajribalar va 2030 strategiyasining mohiyati ham konstruktiv tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan. Bunda talabalar fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika integratsiyasi orqali muammolarni konstruktiv hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi [1; 19]. Bugungi kunda STEAM dasturlari orqali o'quvchilarning texnik, muhandislik va san'at yo'nalishidagi integratsiyalashgan bilimlari shakllantirilmoqda. Shuningdek, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti va boshqa oliy ta'lim muassasalarida loyiha asosida o'qitish keng yo'lga qo'yilgan.

Konstruktiv tafakkur tushunchasi va uning falsafiy asoslari tahlil qilinganda zamonaviy falsafiy maktablar rolini ta'kidlash lozim. Konstruktiv tafakkur inson

tafakkurining amaliy yo‘naltirilgan shakli bo‘lib, mavjud muammo yoki vaziyatni yangicha yondashuv orqali hal qilishni nazarda tutadi. Falsafiy jihatdan u pragmatizm, konstruktivizm va faoliyat nazariyasi bilan bog‘liq. Konstruktiv tafakkur o‘quvchilarda muammolarni tahlil qilish, resurslardan samarali foydalanish va innovation yechimlarni ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantiradi John Dewey o‘zining “Democracy and Education” asarida ta’limning asosiy vazifasi shaxsni mustaqil va konstruktiv fikrlashga tayyorlash ekanligini ta’kidlaydi [2; 24]. Konstruktiv tafakkurda inson nafaqat faktlarni o‘rganadi, balki ulardan yangi bilim hosil qilishga intiladi.

Konstruktiv tafakkurning mohiyati va psixologik asoslari fanlararo tadqiqot ob‘yektiga kirib bormoqda. Konstruktiv tafakkur shaxsning mavjud vaziyatni tahlil qilib, undan chiqish yo‘llarini topish va ularni amalga oshirish qobiliyatidir. Psixologiyada u ijobiy fikrlash, pragmatik yondashuv va ijtimoiy moslashuv bilan chambarchas bog‘liq [3; 77]. Psixologiyada konstruktiv tafakkur shaxsning moslashuvchanligi, muammoni tizimli tahlil qilish qobiliyati va ijodiy energiyasi bilan tavsiflanadi [3; 78].

Pedagogikada esa konstruktiv tafakkur o‘quv jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish, loyiha asosida ishlash, keys-stadi va dizayn-fikrlash metodlarini joriy etish orqali rivojlantiriladi. Masalan, O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida so‘nggi yillarda “Startup loyihalar” tanlovlari va “Innovatsion g‘oyalar” forumi talabalarni real muammolarni hal etishga undamoqda.

Zamonaviy ta’limda konstruktiv fikrlashni rivojlantirish usullari mavjud. Ta’lim jarayonida konstruktiv tafakkurni shakllantirish uchun proyekt-asosli o‘qitish, keys-stadi, muammoli o‘qitish va dizayn-fikrlash metodlaridan foydalaniladi [4; 56]. Bu usullar talabalarda ijodiy va amaliy yechim yaratish qobiliyatini oshiradi.

Dunyo ta’lim tizimida konstruktiv tafakkurni rivojlantirish bo‘yicha ilg‘or tajribalar mavjud. Milliy va xalqaro metodikalar tahlili shuni ko‘rsatadiki rivojlangan mamlakatlarda ta’limda mutoala va mustaqil bilim olish ko‘nikmasini shakllantirish orqali talabalarda konstruktiv tafakkurni rivojlantirishga erishilmoqda. Xususan, Finlyandiya, Yaponiya va Singapur ta’lim tizimida konstruktiv tafakkurni rivojlantirish uchun o‘quv jarayonida amaliyotga yo‘naltirilgan loyihalar va ijtimoiy tashabbuslar keng qo‘llaniladi. Finlyandiya maktablarida o‘quvchilar fanlararo integratsiya asosida loyihalar ishlab chiqadi, Yaponiyada esa “Lesson Study” modeli o‘qituvchilarga ham konstruktiv fikrlashni rivojlantirish imkonini beradi. Singapurda esa “Applied Learning Programme” doirasida talabalar ijtimoiy loyihalar ishlab chiqib, ularni amaliyotda sinab ko‘rishadi. [5; 62]. O‘zbekistonda ham bu yo‘nalishda xalqaro tajribani milliy ta’lim tizimiga integratsiya qilish ishlari olib borilmoqda. Ushbu tajribalar O‘zbekiston ta’lim tizimiga moslashtirilsa, natijalar yanada samarali bo‘lishi mumkin.

Konstruktiv tafakkurni shakllantirish mexanizmlari quyidagilar:

- Muammoli ta’lim — talabalarni real vaziyatga yaqinlashtirish orqali mustaqil yechim topishga undaydi.
- Keys-stadi — aniq misollar asosida tahlil va qaror qabul qilishni o‘rgatadi.
- Dizayn-fikrlash — ijodiy yondashuv va prototiplashni talab qiladi.
- Loyiha asosida o‘qitish — talabalarni hamkorlikda ishlash va natijaga erishishga yo‘naltiradi.

Xulosa qilib aytganda, konstruktiv tafakkur tarzini rivojlantirish ta'lim tizimining sifatini oshirish va yoshlarning hayotdagi muammolarni amaliy hal qilish salohiyatini kuchaytirishda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda innovasion metodlardan foydalanish, milliy va xalqaro tajribalarni uyg'unlashtirish, hamda talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish asosiy yo'nalishlar hisoblanadi.

Konstruktiv tafakkur tarzini shakllantirish ta'lim sifatini oshirish va yoshlarni real hayotga tayyorlashda asosiy omillardan biridir. Uning falsafiy, psixologik va pedagogik asoslari tizimli tarzda o'quv jarayoniga integratsiya qilinishi zarur. O'zbekiston ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar, jumladan, "O'zbekiston – 2030" strategiyasi va xalqaro tajribaning milliy sharoitga moslashtirilishi bu jarayonni tezlashtiradi. Kelgusida konstruktiv tafakkurni rivojlantirish bo'yicha ilg'or texnologiyalar, virtual laboratoriyalar va tarmoqli hamkorlik tizimlarini joriy etish ta'lim samaradorligini yanada oshiradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "O'zbekiston – 2030" strategiyasi. — Toshkent, 2023.
2. Dewey, J. Democracy and Education. —New York: Macmillan, 1976.
3. Niyozov, M.H. Tafakkur nazariyasi. —Toshkent: Universitet, 2021.
4. Robinson, K. Creative Schools. —New York: Viking, 2015.
5. Mahkamov, R.Kh. Innovative Pedagogy in Higher Education. —Tashkent: Science, 2022.

BO'LAJAK JISMONIY TARBIYA FANI O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHNING IJTIMOIIY-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Madaminov Azimbek Egamberganovich – Urganch davlat pedagogika instituti dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchisining kasbiymahoratining kontsepsiyasi, uning pedagogik faoliyatining tarkibiy qismlari, pedagogik aloqa va ma'lum qadriyatlar va pedagogik ongning tashuvchisi sifatida o'qituvchi shaxsini belgilovchi zarur bilim, ko'nikmalar haqida fikr va mulohazalar o'rin olgan. Bundan tashqari profesiografik usul bo'lg'usi mutaxassis talabaning shaxsiy va kasbiy o'sishini loyihalashtirishga imkon beradi va o'z-o'zini tarbiyalashga ham xizmat qiladi. Jismoniy tarbiya o'qituvchisining professiogrammasida o'qituvchi kasbiymahoratining konsepsiyasi, uning pedagogik faoliyatining tarkibiy qismlari, pedagogik aloqa va ma'lum qadriyatlar va pedagogik ongning tashuvchisi sifatida o'qituvchi shaxsini belgilovchi zarur bilim, ko'nikmalar aks etgan bo'ladi.

Kalit so'zlar: Jismoniy tarbiya, o'qituvchi, metodika, soha, talaba, pedagog, mutaxassis, jismoniy rivojlanish, qobiliyat, metod, tarbiya, konsepsiya, qadriyat.

Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq uzluksiz ta'lim tizimidagi islohotlar ta'lim jarayonlarini innovatsion tashkil etish va boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishga, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishlar va zamonaviy talablarga mos keladigan, demokratik tamoyillarga

asoslangan modernizatsiyalashgan ta'lim boshqaruvinitashkil etishga imkoniyat yaratildi. Ayni paytda bo'lajak jismoniy tarbiyao'qituvchilariga jismoniy tarbiya mazmunini ilmiy asosda o'rgatish, uningtashkiliy va texnologik asoslarini loyihalash, kelajakda rivojlanish tendensiyalarini ishlab chiqish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan bir qatorda bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini innovatsion faoliyatga tayyorlashningpedagogik texnologiyalarini takomillashtirish bo'yicha maqsadli tadqiqotlarni amalga oshirish zarurati yuzaga kelmoqda.

Butun ta'lim tizimining hal qiluvchi subyekti pedagoglar hisoblanadi. Ta'lim tizimida har qanday fanning obro'si o'qituvchining kasbiy kompotentligini shakllanganligi bilan belgilanadi. Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi fanlari ham bundan mutasno emas.

Zamonaviy pedagogik ta'lim jismoniy madaniyat mutaxassisini tayyorlashning o'ziga xos modelini yaratdi. Chunki jismoniy madaniyatni o'qitishda pedagogik faoliyat o'ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, mavjud normativ hujjatlarga muvofiq bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisi o'quv, ijtimoiy, pedagogik, ilmiy, uslubiy, tashkiliy va boshqaruv, sport va ko'ngilochar tadbirlarni amalga oshirishga tayyor bo'lishi kerakligini nazarda tutadi.

Zamonaviy pedagogikada har qanday mutaxassislikni tavsiflash uchun professiogramma deb ataluvchi tushuncha mavjud. Unda jismoniy madaniyat o'qituvchisining qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi kerakligining taxminiy modeli aks etgan bo'ladi. Bunday profesiografik usul bo'lg'usi mutaxassis talabani shaxsiy va kasbiy o'sishini loyihalashtirishga imkon beradi va o'z-o'zini tarbiyalashga ham xizmat qiladi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining professiogrammasida o'qituvchi kasbiy mahoratining kontsepsiyasi, uning pedagogik faoliyatining tarkibiy qismlari, pedagogik aloqa va ma'lum qadriyatlar va pedagogik ongning tashuvchisi sifatida o'qituvchi shaxsini belgilovchi zarur bilim, ko'nikmalar aks etgan bo'ladi. Bularning barchasi bir-biri bilan chambarchas bog'langan va mutaxassisning ideal modelini tashkil etadigan, uning shaxsiy xususiyatlarini aniqlaydigan murakkab tuzilishni tashkil qiladi. Jismoniy madaniyat mutaxassisining barkamollik darajasini faqat kasbiy faoliyat davomida va ma'lum bir kasb doirasida baholash mumkin.

O'qituvchining kasbiy vakolatlari zamonaviy pedagogikada G.M.Kojaspirova, T.YE.Egorova, T.A.Markina va boshqa ko'plab mutaxassislar tomonidan ko'rib chiqilgan. Bu olimlar qoida tariqasida, barcha mutaxassislarpedagogik faoliyatini amalga oshirishda psixologik qobiliyatni birinchi o'ringaqo'yadilar. Bu bo'lg'usi mutaxassis shaxsiyatining xususiyatlarini, kuchli va zaif tomonlarini bilish va o'zini yetarli darajada baholash imkonini beradi. Shuningdek,jismoniy tarbiya mutaxassisi kelgusidagi kasbiy faoliyatda o'quvchilarini bilishi, ularning yoshini, individual xususiyatlarini hisobga olishi, ular bilan o'zaro munosabatlarni o'rnatish qobiliyatini shakllanishini nazarda tutadi.

O'qituvchining kognitiv yoki boshqacha epistemologik vakolati uning o'z predmeti mazmunini, o'quvchilarning jismoniy va psixologik rivojlanish qonuniyatlarini bilish, shuningdek, o'z-o'zini bilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Uning o'quvchilarga xos jihatlarni individual va jamoaviy tarzda tadqiq hamda diagnostika qilish ko'nikmalarini, talabalarni o'qitish asosida ularning jismoniy

rivojlanishi va sport tayyorgarligini oshirish faoliyatini yo'lga qo'yadigan subyekt ekani hisobga olinadi [2; 60].

O'qituvchi jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasini, jismoniy madaniyat va sportning tarixiy asoslarini, olimpiya bilim asoslarini va jismoniy tarbiya gigiyenasi va sportning tibbiy fiziologik asoslarini bilishni anglatadi.

Jismoniy madaniyat sohasining boshqaruv vakolatlari bugungi kundadolzarb muammodir. O'quvchilarning jismoniy tarbiya faoliyati ularga bilim beradigan o'qituvchining xulq-atvori o'quv jarayonini tashkil qilish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Masalan, mashg'ulotda o'quv materialining to'g'ri taqdim etilishi talabalar uchun aniq vazifalarni belgilash, ularning yechimini ko'rsatib berish, jismoniy mashqlarni mohiyatini tushuntirish va ularni bajarish yo'llarini ko'rsatish hamda berilgan vazifalarni bajarish bo'yicha maslahatlar berish hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. O'qituvchi o'z vaqtini oqilona taqsimlash, talabalar bilan muloqotning mos ohangini tanlash va uning harakatlarini nazorat qilish yo'llarini bilishi lozim.

Jismoniy tarbiya mutaxassisligi kasbi kishidan so'zlashuvda yuqori darajadagi mas'uliyatni talab qiladigan kasblardan biridir. Bu soha mutaxassisi uchun kommunikativ kompetensiya professionallikning muhim belgisi hisoblanadi. Bo'lg'usi o'qituvchining kasbiy nutqi undan qarashlarni muvofiqlashtira bilish, so'zlarining ta'sirchanligiga erishish, lakonik ya'ni qisqa bo'lishi kerak. Jismoniy madaniyat mutaxassisi kognitiv muammolarni hal qilish, muammoning nostandart echimini topish, innovatsion faoliyat uchun ma'lumot to'plash kabi ijobiy sifatlarga ega bo'lishi zarur. Bunday sifatlarga erishish uchun nazariy bilimlarni chuqur egallash, eksperimental usullardan foydalanish, ilmiy manbalar bilan ishlash, faktlarni kuzatish, statistik ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash talab etiladi. Bo'lg'usi jismoniy madaniyat mutaxassisini tayyorlashda motor qobiliyatni rivojlantirish o'ziga xos xususiyatga ega. Bu predmetning o'zi, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida ham, ta'limdan tashqari sport tadbirlarida ham asosiy jarayon sifatida e'tirof etiladi.

Turli xil harakatlar bilan mashg'ulotlarning xajmi ko'pligi tufayli bo'lg'usi mutaxassis sport maydonchasida yoki sport zalida o'z joyini oqilona tanlashi, harakatlarni o'z vaqtida tashkil qilishi, jismoniy mashqlar ko'nikmalarini, shug'ullanuvchilarga yordam berish kabi ko'nikmalarni egallashi kerak. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi faoliyatining sport anjomlari va jihozlari ishlab chiqarish va ta'mirlash, o'yin maydonchalarini tayyorlash, yugurishmaydonchalari va yengil atletikaga oid jihozlardan to'g'ri foydalana olishi lozim [1; 277].

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining kasbiy belgilari statik bo'lmasligi, ta'limni xronometrlash tarzida takomillashtirilishi darkor. Masalan, o'qituvchi kasbiy tayyorgarligidan tashqari, izlanish va innovatsiyalar bilan shug'ullanishi, yangi pedagogik texnologiyalarni, shu jumladan zamonaviy ta'limda mavjud bo'lgan interfaol texnologiyalarni o'rganishi, ilmiy va amaliy konferensiyalarda chiqishi, maqolalar va metodik ishlanmalar yaratishi kerak. U yaxshi jismoniy holatda bo'lishi va kasbiy mahoratini tinimsiz oshirib borishi, shuningdek, doimiy ravishda malaka oshirish kurslaridan o'tishi kerak.

Qanday bo'lmasin, jismoniy tarbiya o'qituvchisining kasbiy faoliyati ixtisoslashtirilgan pedagogik jarayon bo'lib, uning mazmuni quyidagilarni qamrab oladi:

- jismoniy tarbiya qadriyatlari va ulardan hayotda foydalanish imkoniyatlari

to'g'risida nazariy bilimlar tizimini o'zlashtirish;

- jismoniy tayyorgarlik va uni qo'llash bo'yicha amaliy ko'nikmalarga ega bo'lish;

- jismoniy rivojlanish, o'quvchilar sog'lig'ini saqlash va mustahkamlash;

- shaxsning jismoniy madaniyatini shakllantirish [5; 21].

Jismoniy tarbiya mutaxassisining ishi har doim ijodiydir. Bu shuni anglatadiki, u o'z kasbiy faoliyatida mavjud bir qator standart va konservativqoidalarga vaziyatdan kelib chiqib ijodiy yondashishi lozim bo'ladi. U ko'pincha nostandart vaziyatlarda harakat qiladi. Ular umumiy tamoyillar, maqsadlar va aniq vazifalarga muvofiq vositalar va usullar bilan mohirona harakat qilishni talab qiladi [4; 32].

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining pedagogik mahoratining asosi bu mavzuni bilish, uning tarixi, nazariyalari, usullari va zamonaviy amaliyoti borasidagi bilimlaridir. Mavzuni ichki tomondan bilish, yuqori shaxsiy tajribaga asoslangan holda, o'qituvchining o'rganilayotgan fan sohasidagi ham, o'qitish metodologiyasida ham ijodiy namoyon bo'lishining asosini tashkil etadi.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining pedagogik qobiliyatlari, nazariyani yanada o'rganishga hissa qo'shadigan va kasbga yo'naltirish amaliyotini takomillashtirishga va yoshlarni pedagogik kasb uchun kasb tanlashga hissa qo'shadigan ba'zi fe'l-atvor xususiyatlari va temperament xususiyatlari ham muhim rol o'ynaydi. Shunday qilib, indikator sifatida kasb dasturi, jismoniy tarbiya o'qituvchisining malakasi turli xil ilmiy bilim, ko'nikma va amaliy ish tajribasining organik birligidan iborat.

Ma'lumki, boshqa hech qanday kasb insonga o'qituvchi kasbi kabi talablarni qo'ymaydi. O'qituvchilik kasbi har doim juda mas'uliyatli va murakkab hisoblanib kelingan. Chunki o'qituvchi faoliyatining obyekti murakkab va o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan shaxs ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, jismoniy madaniyat mutaxassislari tayyorlash mexanizmini takomillashtirishda yuqorida bayon qilib, o'tilgan kamchiliklarni bartaraf etish asosida jamiyatning barcha bo'g'inlariga raqobatbardosh kadrlarni yetkazib berish imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa hozirgi zamon talabining eng zarur jihatlari sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Джароль Б. Политология. Методы исследования / Б. Джароль, Р. Мангейм, К. Ричард: пер. с англ. / предесл. А.К. Соколова. – М: 6 изд-во «Весь мир», 1997. - 544 с.
2. Калюжный А.А. Особенности построения профессионального имиджа // Вестник Государственного университета управления. Серия Социология и управление персоналом. - № 3 (19). – М.: ГYУ, 2006. - С. 59-63.
3. Рустамова Р.Ш. Талаба-ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда маданий-маърифий тадбирлар самарадорлигини ошириш омиллари. Дисс.п.ф.н. Тошкент-2008 й. 132 б.
4. Meyer, K.A. Correlates of-External Support: a Model for Faculty Research Development / K.A. Meyer // SRAJ. - Chicago, 2004. - Vol. 23. - № Z P. 23-33.
5. Maxmudov B.A. Jismoniy madaniyatni o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar va loyihalashtirish. O'quv qo'llanma. Toshkent - 2017.–B. 117.

6. Матниязов Х.К. Бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчилари узлуксиз педагогик амалиётининг ташкилий-педагогик асосларини такомиллаштириш. Дисс...п.ф.д. Чирчиқ - 2022. –Б. 136.

BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA SINFDAN TASHQARI ISHLAR VA NOFORMAL TA‘LIM INTEGRATSIYASI

Narkabilova Gulnoza Pulatovna – Farg‘ona davlat universiteti (PhD) o‘qituvchisi
Muxammadjonova Diyorabonu Muzaffarjon qizi – Farg‘ona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich ta‘lim tizimida sinfdan tashqari ishlarning mazmuni, shakllari va tarbiyaviy ahamiyati yoritilgan. Ayniqsa, noformal ta‘lim shakllari bilan integratsiyalashgan holda olib borilgan sinfdan tashqari faoliyatlarning o‘quvchilarni har tomonlama rivojlantirishdagi roli tahlil qilinadi. Unda o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlantirish, ijtimoiy faolligini oshirish hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishda sinfdan tashqari faoliyatlarning ta’siri ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: sinfdan tashqari ishlar, noformal ta‘lim, boshlang‘ich ta‘lim, individuallashtirish, integratsiya, tarbiyaviy ahamiyat.

Kirish. Bugungi kunda ta‘lim jarayonining insonparvarlik va shaxsga yo‘naltirilgan modelga o‘tishi bilan birga, sinfdan tashqari ishlarning didaktik va tarbiyaviy salohiyati sezilarli darajada ortib bormoqda. Mazkur faoliyat o‘quv dasturlaridan tashqaridagi, lekin o‘quvchining intellektual, estetik, axloqiy va ijtimoiy jihatdan shakllanishiga xizmat qiladigan pedagogik jarayon sifatida talqin etiladi. U maktabning umumiy ta‘lim va tarbiya tizimida muhim o‘rin egallab, o‘quvchilarning ijtimoiy tajribani egallashlariga, shaxsiy qobiliyatlarini yuzaga chiqarishlariga imkon beradi.

Muhokama va natijalar. Sinfdan tashqari ishlar – bu o‘quvchilarning ixtiyoriy ishtirokiga asoslangan, darsdan keyin yoki tanaffus davrida olib boriladigan tashkil etilgan faoliyatdir. Bu faoliyat turlari o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish, mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, ularda tashabbuskorlik, liderlik, ijtimoiy mas’uliyat hissini shakllantirishga xizmat qiladi. Xususan, turli fan to‘garaklari, adabiy-badiiy kechalar, sport musobaqalari, ijodiy tanlovlar, ekskursiyalar va tadqiqot ishlari orqali o‘quvchilar mustaqil bilim olish, uni amaliyotda qo‘llash, ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etish ko‘nikmalarini egallaydilar.

Shuningdek, sinfdan tashqari ishlar orqali yosh avlodda milliy qadriyatlar, vatanparvarlik, ekologik madaniyat, sog‘lom turmush tarziga rioya qilishga bo‘lgan mas’uliyatni shakllantirish mumkin. Bu esa o‘z navbatida, o‘quvchilarning tafakkuri, hayotga bo‘lgan qarashi, o‘z-o‘zini anglash va ijtimoiy muhitga moslashuvchanligini rivojlantiradi. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda, sinfdan tashqari faoliyat ta‘limning uzviy qismiga aylanib, uning samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan zamonaviy ta'lim siyosati ham ushbu jihatlariga alohida e'tibor qaratmoqda. Jumladan, ta'limda integratsiyalashgan, innovatsion va interaktiv metodlardan foydalanish orqali sinfdan tashqari ishlarning yangi shakllari joriy etilmoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalarning keng tatbiqi natijasida masofaviy tanlovlar, onlayn to'garaklar, virtual ekskursiyalar kabi faoliyat turlari o'z o'rnini topmoqda. Bunday yondashuvlar o'quvchilarning o'z qiziqishi asosida harakat qilishi, o'ziga xos bilim olish uslubini shakllantirishi uchun qulay muhit yaratadi.

Shu boisdan ham sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish nafaqat o'quvchilarning bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazishga, balki ularning har tomonlama kamol topishiga, jamiyatda faol ishtirok eta oladigan barkamol shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Mazkur faoliyatni didaktik vosita sifatida izchil rejalashtirish, metodik ta'minlash va individual yondashuvga asoslash ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi [1;49].

Sinfdan tashqari faoliyatlar boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarning individual rivojlanish ehtiyojlarini ta'minlashda, ularning ijtimoiy-psixologik moslashuvi, mustaqil fikrlashi va ijodkorlik salohiyatini rivojlantirishda muhim o'rin egallaydi. Mazkur faoliyatlar maktabdagi asosiy o'quv jarayonini samarali to'ldiruvchi, ta'limiy va tarbiyaviy ta'sir doirasini kengaytiruvchi vosita hisoblanadi.

Sinfdan tashqari ishlar bolalarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil qilish bilan birga, ularning qiziqishlari, qobiliyatlari, tafakkur darajasini chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Fan to'garaklari, sport va san'at klublari, ijodiy uchrashuvlar, ekskursiyalar va musobaqalar orqali o'quvchilar o'z bilimlarini mustahkamlabgina qolmay, balki hayotiy ko'nikmalarni ham egallaydilar [2;51].

Ayni paytda, sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyalarni, ijtimoiy faollikni, madaniy-estetik didni shakllantirishda ham muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu turdagi faoliyatlar orqali bolalar mustaqil qaror qabul qilish, guruhda ishlash, shaxslararo muloqot madaniyatiga ega bo'lish kabi zaruriy ijtimoiy kompetensiyalarni egallaydi [3;115].

Pedagogik nuqtayi nazardan qaralganda, sinfdan tashqari ishlar ta'lim va tarbiyaning integratsiyalashgan shaklidir. Ularning samaradorligi, asosan, quyidagi omillar bilan belgilanadi: o'quvchilar manfaatlari va ehtiyojlariga mosligi, faoliyatning ixtiyoriyligi, pedagogik rahbarlikning mavjudligi va o'z-o'zini anglashga imkon yaratuvchi shart-sharoitlarning yaratilganligi.

Bundan tashqari, sinfdan tashqari ishlar ta'lim jarayonini individuallashtirishga xizmat qiladi. Har bir o'quvchining intilishlari, sevimli mashg'ulotlari asosida yo'naltirilgan faoliyat turi tanlanadi, bu esa uning shaxsiy qiziqishlarini to'laqonli ro'yobga chiqarishga imkon beradi. Shu bilan birga, tarbiyaviy maqsadlarda tashkil etilgan sinfdan tashqari ishlar bolalarda mas'uliyat, jamoaviylik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi fazilatlarni shakllantirishda salmoqli rol o'ynaydi [4;142].

Zamonaviy maktab amaliyotida sinfdan tashqari ishlarning shakl va yo'nalishlari tobora kengayib bormoqda. Xususan, raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashgan yangi shakllar – virtual to'garaklar, onlayn musobaqalar, vebinarlar, loyiha asosidagi ishlar orqali o'quvchilar zamonaviy kompetensiyalarni egallamoqdalar. Bu esa ushbu faoliyatni faqatgina darsdan keyingi mashg'ulot emas, balki shaxsning har tomonlama kamol topishiga xizmat qiluvchi keng ko'lamli pedagogik muhit sifatida baholashga asos bo'ladi.

Zamonaviy pedagogika sharoitida ta'lim jarayonining individuallashtirilishi o'quvchining shaxsiy ehtiyoj va imkoniyatlariga moslashgan holda, uzluksiz va ko'p manbali o'rganish yo'llarini talab etadi. Bunday yondashuvda formal va noformal ta'lim shakllari o'rtasidagi uzviy bog'liqlik muhim metodologik va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Formal ta'lim – davlat ta'lim muassasalari orqali standartlashtirilgan dasturlar asosida olib boriladigan, tizimli va bosqichli o'quv jarayonidir. Bu shakl o'quvchiga asosiy bilimlar, kasbiy tayyorgarlik va huquqiy jihatdan e'tirof etilgan malakalarni beradi. Noformal ta'lim esa, aksincha, ko'proq shaxsiy qiziqishlar va ehtiyojlarga asoslangan holda tashkil etiladi: u to'garaklar, kurslar, vebinarlar, interaktiv platformalar orqali olib boriladi va o'quvchini amaliy bilim, ko'nikma va tajriba bilan boyitadi [5;59].

Boshlang'ich ta'limda, ayniqsa, sinfdan tashqari ishlar jarayonida noformal ta'lim elementlaridan foydalanish orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va o'rganishga bo'lgan ichki motivatsiyasi ortadi. Bu esa ta'limni individuallashtirish tamoyiliga to'liq mos keladi. Masalan, o'quvchining o'ziga xos qobiliyati asosida unga mos veb-resurslar, mustaqil topshiriqlar yoki loyiha ishlari taklif etilishi mumkin [6;201].

Xulosa. Formal va noformal ta'lim o'rtasidagi komplementarlik (o'zaro to'ldiruvchilik) esa zamonaviy raqamli ta'lim muhitida ayniqsa dolzarb. Masalan, formal ta'lim orqali berilgan mavzuni o'quvchi noformal platformalarda (YouTube darslari, Khan Academy, "Bilimlar olami" kabi o'zbek platformalari) mustaqil ravishda chuqurlashtirishi mumkin. Bu yondashuv uning bilim olish uslubiga moslashib, mustahkam individual o'zlashtirishga olib keladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Abdullayeva Z. *Boshlang'ich ta'limda veb-resurslar orqali individuallashtirilgan ta'limni tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari* (magistrlik dissertatsiyasi). –TDPU, 2021.

2. G'afforova M. Sh. *Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodiy fikrlashni shakllantirishda sinfdan tashqari ishlarning ahamiyati*. Toshkent: TDPU Ilmiy axborotlari, №1, 2020. 47–52-bet.

3. Egamova Z. T. *Sinfdan tashqari ishlar orqali tarbiyaviy maqsadga erishishning uslubiy asoslari*. O'zMU Pedagogika fakulteti ilmiy to'plami, №4, 2019. 112–117-bet.

4. Karimov A. R. *Boshlang'ich ta'limda sinfdan tashqari faoliyatni tashkil etish metodikasi*. Toshkent: Fan nashriyoti, 2021.

5. Raxmonqulova D.N. Formal va noformal ta'lim integratsiyasi masalalari. O'zbekiston pedagogik axborotnomasi, №1, 2021. 55–60-bet.

6. Xusanov U. T. *Individuallashtirilgan ta'limni tashkil etish metodikasi*. Toshkent: Fan, 2020.

ZAMONAVIY JAMIYATLARDA FAN VA TA'LIM, IQTISODIYOT, EKOLOGIYA, URBANIZATSIYA VA SUN'IY INTELLEKT MAVZULARIDA KECHAYOTGAN DISKURSLARNING TAHLILI

Qoraboyeva Dildora Danil qizi – TIFT universiteti “Ijtimoiy gumanitar fanlar va tarix” kafedrası (PhD) katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy jamiyatlardagi fan va ta'lim, iqtisodiyot, ekologiya, urbanizatsiya va sun'iy intellekt mavzularida kechayotgan diskurslarga oid masalalar o'rganilgan va tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: diskurs, globalizatsiya, integratsiya, tendensiya, Sun'iy intellekt, dialektik ziddiyat, ekologiya, urbanizatsiya, individual, kollektiv

Zamonaviy jamiyatlar kompleks o'zgarishlar davrini boshdan kechirmoqda, bunda ilmiy-texnologik taraqqiyot, global muammolar va sotsio-madaniy transformatsiyalar o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ushbu jarayonlarni chuqur tushunish va tahlil qilishning samarali usullaridan biri diskurs tahlili hisoblanadi. Diskurs tahlili nafaqat matnlar va nutqning tashqi ko'rinishini, balki ular orqali ifodalangan ideologiyalar va ijtimoiy amaliyotlarni tahlil qilish imkonini beradi. Zamonaviy diskurslar o'rganilayotgan mavzular doirasida jamiyatning asosiy sohalaridagi o'zgarishlar, qarama-qarshiliklar va rivojlanish yo'nalishlarini anglash imkonini beradi.

Ushbu tezisda zamonaviy jamiyatlarda fan va ta'lim, iqtisodiyot, ekologiya, urbanizatsiya va sun'iy intellekt sohalaridagi diskurslarni kompleks tahlil qilindi. Diskursning nazariy asoslari qisqacha ko'rib chiqilib, so'ngra har bir soha bo'yicha o'ziga xos diskursiv tendensiyalar va ularning jamiyatga ta'siri tahlil qilindi.

Diskurs tushunchasiga zamonaviy tilshunoslikda keng qamrovli va ko'p qirrali hodisa sifatida qaraladi. Diskursni tahlil qilishda uning nutqiy, ijtimoiy va madaniy jihatlarini kompleks o'rganish talab etiladi. Tadqiqotchilar diskursga nisbatan turli yondashuvlarni qo'llaydilar: sotsiolingvistik yondashuv diskursni ijtimoiy kontekstdagi nutq sifatida, pragmalingvistik yondashuv esa uni kommunikativ maqsadlar bilan bog'liq holda o'rganadi [2;6].

Diskurs tahlilida tashqi bog'lanish va kogerensiya (mazmuniy izchillik) asosiy tushunchalar hisoblanadi. Kogerensiya matnning grammatik va leksik vositalar orqali bog'lanishini ta'minlasa, kogerensiya inson tafakkuri asosida mazmuniy izchillikni yaratadi. Zamonaviy diskurs tahlilida ushbu ikkala jihatni ham hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Diskursni o'rganishda multidisiplinar yondashuv hozirgi kunda eng samarali hisoblanadi. Diskursni faqat tilshunoslik nuqtai nazaridan emas, balki sotsiologiya, psixologiya, falsafa, madaniyatshunoslik va boshqa fanlar bilan integratsiyalashgan holda o'rganish mumkin va zarur. Aynan shunday yondashuv orqali zamonaviy jamiyatdagi murakkab jarayonlarni to'liqroq tushunish imkoni yaratiladi [3;36].

Birinchidan, Fan va ta'lim sohasidagi diskurslar bilimlar integratsiyasi, globalizatsiya va raqamli transformatsiya kabi tendensiyalarni aks ettiradi. Ilmiy diskurs an'anaviy ravishda ob'ektivlik, ratsionallik va empirik asoslanganlik prinsiplari asosida shakllangan bo'lsa-da, hozirgi kunda unda ko'proq interdisiplinarlik va amaliy ahamiyat elementlari olg'a surilmoqda. Ta'lim diskursida

esa kompetensiyaga asoslangan yondashuv, individualizatsiya va umuminsoniy qadriyatlar muhim o‘rin tutmoqda. Zamonaviy ta‘lim diskursi shaxsning faolligini, kreativligini va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Shu bilan birga, ta‘limning iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni va mehnat bozoriga tayyorlash vazifasi alohida ta‘kidlanadi. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bilan onlayn ta‘lim va aralash ta‘lim yangicha diskursiv maydonlar yaratdi. Ushbu maydonlarda an‘anaviy ta‘lim muassasalarining roli, o‘qituvchining maqomi va talabalarning o‘rni haqida yangicha diskurslar shakllanmoqda. Sun‘iy intellektning ta‘limga integratsiyasi haqidagi diskurslar esa hali bosqichma-bosqich rivojlanayotgan bo‘lib, unda inson kapitalining ahamiyati va texnologiyaning imkoniyatlari o‘rtasidagi muvozanat muhokama qilinadi.

Ikkinchidan, hozirgi kungi iqtisodiy diskurslar asosan neoliberal iqtisodiy paradigma atrofida shakllanmoqda. Ushbu diskursda bozor erkinligi, xususiylashtirish va deregulyatsiya kabi tushunchalar ustunlik qiladi. Global iqtisodiy tashkilotlar, xalqaro moliya institutlari va ko‘p milliy korporatsiyalar tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan ushbu diskress iqtisodiy o‘sish va samaradorlikni mutlaqo qadriyat sifatida ko‘tarib, boshqa ijtimoiy va ekologik omillarni chetga suradi. So‘nggi yillarda neoliberal iqtisodiy diskursga alternativlar paydo bo‘lishi kuzatilmoqda. Ekologik iqtisodiyot, doiraviy iqtisodiyot va ijtimoiy iqtisodiyot kabi tushunchalar atrofida shakllanayotgan yangi diskurslar barqarorlik, adolat va ijtimoiy mas‘uliyat prinsiplariga asoslanadi. Ushbu diskurslarda insoniyatning yashash sharoitlarini yaxshilash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish istiqbollari aks etadi. Pandemiya va global iqtisodiy inqirozlar iqtisodiy diskurslarning o‘zgarishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi. Ijtimoiy himoyani yaxshilash va mahalliy ishlab chiqarishni qayta joriy etish haqidagi g‘oyalar kuchaymoqda. Globalizatsiya va proteksionizm o‘rtasidagi dialektik ziddiyat zamonaviy iqtisodiy diskursning markazidan joy olmoqda.

Uchinchidan, ekologik diskursda atrof-muhit muammolari va ularning ifodasi asosiy o‘rinni egallamoqda. Ekologik diskurs so‘nggi o‘n yilliklarda eng dolzarb va dinamik rivojlanayotgan diskursiv maydonlardan biriga aylangan. Ushbu diskurs iqlim o‘zgarishi, biodiversitetning yo‘qolishi, tabiiy resurslarning kamayishi va ifloslanish kabi global muammolar atrofida shakllanmoqda. Ekologik diskursning muhim xususiyati shundaki, u ilmiy faktlar, siyosiy qarorlar, iqtisodiy manfaatlar va jamoat fikrini o‘zida birlashtiradi. Ekologik diskursda bir nechta asosiy yo‘nalishlarni ajratish mumkin. Ekologik fashizm diskursi insoniyatning tabiatga ta‘sirini mutlaqo cheklashni talab qilsa, antroposentrik yondashuv inson manfaatlarini markazga qo‘yadi. Barqaror rivojlanish diskursi esa iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy farovonlik va ekologik muvozanat o‘rtasida muvozanat o‘rnatishga intiladi.

Ekologik diskursda apokaliptik retorika (tabiiy ofatlar va kelajakdagi falokatlar haqidagi hikoyalar) keng tarqalgan bo‘lib, u odamlarning xatti-harakatlarini o‘zgartirishga qaratilgan. Biroq, so‘nggi paytlarda optimistik ekologik diskurs ham kuchaymoqda, unda ekologik muammolarning texnologik yechimlari, ya‘ni yashil texnologiyalar va qayta tiklanadigan energiya manbalari haqidagi g‘oyalar olg‘a suriladi.

To‘rtinchidan, urbanizatsiya jarayonlari atrofida shakllangan diskurslar zamonaviy jamiyatlar uchun muhim ahamiyatga ega. Shaharsozlik diskursida asosan aqlli shaharlar, barqaror shahar rivojlanishi va urban ekologiya kabi tushunchalar

muhokama qilinadi. Shaharning fizik tuzilishi, ijtimoiy munosabatlar va madaniy amaliyotlar o'rtasidagi bog'liqlik shaharsozlik diskursining markazida turadi. Zamonaviy urban diskursda global shahar tushunchasi alohida o'rin tutadi. Ushbu diskursda shaharlar global iqtisodiyotda, madaniy almashinuvda va siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etuvchi sub'ektlar sifatida ko'riladi. Shaharlarning raqobatbardoshligi, brendi va imidji haqidagi diskurslar shahar boshqaruvining muhim elementi hisoblanadi. Urbanizatsiya diskursidagi asosiy qarama-qarshiliklar global va mahalliy, zamonaviy va an'anaviy, tabiiy va sun'iy o'rtasidagi dialektik munosabatlar atrofida shakllanadi. Shaharlarning o'sishi va rivojlanishi bilan bog'liq muammolar - ijtimoiy tengsizlik, turar-joy muammolari, transport qiyinchiliklari va ekologik ifloslanish haqidagi diskurslar keng tarqalgan.

Beshinchidan, Sun'iy intellekt (AI) haqidagi diskurslar hozirgi kunda eng dolzarb va tez rivojlanayotgan diskursiv maydonlardan biridir. AI diskursi asosan texnologik taraqqiyot, iqtisodiy samaradorlik va inson hayotining yaxshilanishi istiqbollari atrofida shakllanadi. AI ning turli sohalarga qo'llanilishi – sog'liqni saqlash, ta'lim, transport, ishlab chiqarish va xavfsizlik haqidagi diskurslar keng tarqalgan. AI haqidagi diskursda bir qator qarama-qarshiliklar mavjud. Bir tomondan, AI insoniylikni qutqaruvchi va global muammolarni hal qiluvchi sifatida ideallashtiriladi, boshqa tomondan esa u insoniyat uchun tahdid va halokat omili sifatida ko'rsatiladi. AI ning inson huquqlari, shaxsiy maxfiylik va mehnat bozoriga ta'siri haqidagi munozaralar AI diskursining muhim qismidir [1;10].

Mas'uliyat, shaffoflik va adolat kabi tamoyillar AI diskursida tobora ko'proq o'rin olmoqda. AI ni tartibga solish, uning rivojlanishini nazorat qilish va insoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish haqidagi diskurslar hukumatlar, xalqaro tashkilotlar va ilmiy hamjamiyat tomonidan olib boriladi. Iqtisodiy o'sish va samaradorlikni oshirish, ish o'rinlarini yo'qotish va tengsizlikni kuchaytirish borasidagi diskurslar markaziy o'rinni egallagan. Global muammolarni hal qilish (iqlim o'zgarishi, kasalliklar), nazorat va kuzatish jamiyatini yaratish, insoniy qobiliyatlarni kengaytirish, insoniy agentlik va avtonomiyani zaiflashtirish masalalari insoniyat oldidagi yechimini topishi muhim bo'lgan muammolardan hisoblanadi.

Zamonaviy jamiyatlardagi diskurslar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning o'zaro ta'siri murakkab tarmoqlangan tizimni hosil qiladi. Masalan, sun'iy intellekt haqidagi diskurs iqtisodiyot, ta'lim va ekologiya diskurslari bilan kesishadi. Xuddi shunday, urbanizatsiya diskursi ekologik va ijtimoiy adolat diskurslari bilan chambarchas bog'liq. Kelajakda diskurslarning evolyutsiyasi bir qator omillarga bog'liq bo'ladi. Texnologik taraqqiyot, global muammolarning keskinlashishi va ijtimoiy harakatlarning o'zgarishi diskurslarning yo'nalishini belgilaydi. Shuningdek, yangi avlod kommunikatsiya texnologiyalari va axborot tarqatish kanallari diskurslarning shakllanishi va tarqalishida muhim rol o'ynaydi.

Diskurslarni boshqarish va ularga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari kelajakda tobora muhim ahamiyat kasb etadi. Media savodxonligi, diskursiv kompetensiya va tanqidiy fikrlash qobiliyati zamonaviy jamiyat a'zolari uchun muhim ko'nikmalarga aylanadi. Diskurslarning demokratik va ochiq munozara qilinishi jamiyatning sog'lom rivojlanishi uchun asosiy shart hisoblanadi.

Zamonaviy jamiyatlarda fan va ta'lim, iqtisodiyot, ekologiya, urbanizatsiya va sun'iy intellekt sohalaridagi diskurslar dinamik va o'zaro bog'liq tizimni tashkil etadi. Ushbu diskurslarni tahlil qilish orqali jamiyatdagi asosiy tendensiyalar,

qarama-qarshiliklar va rivojlanish yoʻnalishlari haqida chuqur tushunish mumkin. Har bir sohadagi diskurslar oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlsa-da, ularning barchasida globalizatsiya, texnologik taraqqiyot va barqarorlikka intilish kabi umumiy tendensiyalarni kuzatish mumkin. Shuningdek, har bir sohada anʼanaviy va zamonaviy, global va mahalliy, individual va kollektiv oʻrtasidagi qarama-qarshiliklar diskursiv munozaralarning markazidan joy oladi. Diskurs tahlili nafaqat jamiyatdagi mavjud tendensiyalarni tushunishga, balki kelajakdagi oʻzgarishlarni bashorat qilishga va ularga ijobiy taʼsir koʻrsatishga yordam beradi. Diskurslarning ochiq, demokratik va konstruktiv boʻlishi jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun muhim shart hisoblanadi.

Kelajakda diskurs tahliliga oid tadqiqotlar interdisiplinar xarakterini kuchaytirishi, miqyosli va solishtirmali tadqiqotlarni oʻz ichiga olishi va amaliy natijalarga eʼtibor qaratishi kutilmoqda. Shuningdek, raqamli usullardan foydalangan holda katta maʼlumotlar hajmidagi diskurslarni tahlil qilish imkoniyatlari kengaymoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sunʼiy intellekt va ekologiya. PubHTML5, 2025.
2. Diskurs tahlili: umumiy taʼrif, metodologiya va misollar. ADPI Ilmiy xabarnomasi, 2024.
3. Sodiqova M.O. Diskurs tahlilida koherensiya va kogerensiya masalalari. Pedagogika jurnali, 2025.
4. Anorbayeva F. Zamonaviy soʻzlashuv nutqida shaxslararo diskursning janrlari. Konferensiya materiallari, 2025.
5. Xolmurodova M.I. Erkin Aʼzam kinohissalar tilining sotsiopragmatik aspekti. Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi, 2021.
6. Arutyunova N.D. Lingvistik-entsiklopedik lugʻat. Sovet ensiklopediyasi, 1990.

TAʼLIM TARAQQIYOTIDA PROYEKTIV TAFAKKUR TARZINING AHAMIYATI

Kuchimova Farida Tashtemirovna – Samarqand davlat universiteti “Falsafa va milliy gʻoya” kafedrası (PhD) oʻqituvchisi

Annotatsiya. Maqolada proyektiv tafakkur tarzining taʼlim taraqqiyotidagi oʻrni va ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada proyektiv tafakkur tarzining taʼlim taraqqiyotidagi oʻrni va ahamiyati tahlil qilingan. Innovatsion gʻoyalarni amalga oshirishda, ijodiy ssenariylar ishlab chiqishda va talabalarning faol bilim yaratuvchi sifatida ishtirokini taʼminlashda ushbu tafakkur turining ahamiyati ochib berilgan. “Oʻzbekiston – 2030” strategiyasida taʼlimda innovatsiya, raqamli texnologiya va sunʼiy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish orqali yoshlarda ijodiy va proyektiv fikrlashni rivojlantirish masalalari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: proyektiv tafakkur, taʼlim taraqqiyoti, innovatsiya, raqamli texnologiya, ijodiy fikrlash, bilim yaratish, sunʼiy intellekt.

Kirish. XXI asrda ta'lim tizimi jahon miqyosida tub o'zgarishlar bosqichiga kirdi. Bugungi kunda bilim olish faqat mavjud axborotni o'zlashtirish bilan cheklanib qolmay, yangicha g'oyalar yaratish, yangi ijtimoiy va texnologiyaviy muhitni prognoz qilish qobiliyatini talab qilmoqda. O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan "O'zbekiston – 2030" strategiyasida ta'lim sohasi innovasion yo'nalishlar asosida modernizatsiya qilinishi, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan keng foydalanish orqali yosh avlodda ijodiy va projektiv tafakkurni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1;15].

Muhokama va natijalar. Projektiv tafakkur voqelikni faqat tahlil qilish emas, balki uni qayta tasavvur qilish va kelajakka yo'naltirilgan holda qayta yaratish qobiliyatidir. Bu tafakkur turi ta'lim jarayonida talabalarning faol ishtirokini, ijodiy yechim topishini va ko'p variantli ssenariylar ishlab chiqishini ta'minlaydi [2;78].

Projektiv tafakkurning ta'limdagi metodologik asoslari mantiq fani bilan bog'liqdir. Projektiv tafakkur zahirida kreativlik, kritik fikrlash va prognostik qobiliyatlar uyg'unligi yotadi. Bu turdagi tafakkur ta'lim jarayonida talabalarni faqat bilim oluvchi emas, balki bilim yaratuvchi sifatida faoliyat yuritishga yo'naltiradi. Jon Dyui ta'kidlaganidek, "ta'limning eng muhim vazifasi — shaxsni hayotda uchraydigan yangi vaziyatlarga tayyorlaydigan fikrlash madaniyatini shakllantirish" [6;112]. O'zbekiston olimi M.H.Niyozov esa bu g'oyani milliy kontekstda qo'llab, projektiv tafakkurni "ijtimoiy jarayonlarni oldindan ko'rish va ularni samarali yo'naltirish san'ati" deb ta'riflaydi [7;53].

O'zbekistonda ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni joriy qilish jarayoni jadallashmoqda. Masalan, "Bilim.uz" va "Edu Market" platformalari orqali talabalar loyihalar ustida onlayn ishlash imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Bu esa ularda sifrovoy projektiv tafakkur ko'nikmalarini rivojlantiradi [4;88]. "O'zbekiston – 2030" strategiyasida projektiv tafakkur rivoji uchun chora-tadbirlar belgilangan. Strategiyaning ta'limga oid yo'nalishlarida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni joriy qilish, akademik erkinlik va tadqiqotchilik muhitini rivojlantirish, o'quv dasturlarini kompetensiyaga asoslash kabi maqsadlar belgilangan. Bu jarayonda projektiv tafakkur markaziy o'rinni egallaydi, chunki u talabalar va o'qituvchilarda yangi bilim sohalarida loyiha yaratish, model tuzish va innovatsiya kiritish ko'nikmalarini shakllantiradi [1;18]. Raqamli muhit va sun'iy intellekt orqali projektiv tafakkurni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy ta'lim muhitida raqamli simulyasiyalar, virtual laboratoriyalar, onlayn guruh loyihalari va SI asosidagi tahlil tizimlari talabalarda kelajakka yo'naltirilgan fikrlashni rivojlantiradi. Masalan, SI asosida ishlaydigan "QuizAI" platformasi talabalarning bilim darajasini tahlil qilib, ularga individual loyihalar tavsiya etadi. Bu jarayon nafaqat bilim sifatini oshiradi, balki talabalarni real hayot muammolarini hal qilishga yo'naltiradi [4;92].

Xalqaro amaliyotda Finlyandiya, Singapur va Janubiy Koreya ta'lim tizimida projektiv tafakkur maxsus o'quv dasturlari orqali rivojlantiriladi. Bu sohada milliy va xalqaro tajribalar integratsiyasi amalga oshirilmoqda. Finlyandiya va Singapurda projektiv tafakkurni rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida "dizayn-oylash" (design thinking) metodologiyasidan keng foydalaniladi. O'zbekistonda esa so'nggi yillarda pedagogik universitetlarda bu yo'nalishda maxsus kurslar tashkil etilmoqda. Toshkent davlat pedagogika universiteti tajribasida "Innovative Pedagogy" fanidan talabalar kelajakdagi o'quv jarayoni uchun integratsiyalangan loyihalar ishlab

chiqadilar. Bu tajriba xalqaro tajribani milliy ta'lim tizimiga uyg'unlashtirishning samarali namunasi hisoblanadi [5;66].

O'zbekiston olimlari ham bu yo'nalishda qator ilmiy ishlar olib bormoqda. O'zbek olimi R.X.Mahkamov ta'kidlaganidek, "kelajakdagi ta'lim modellari o'quvchini tayyor bilim iste'molchisi emas, yangiliklar muharriki sifatida ko'radi" [5;76]. Bu tamoyil projektiv tafakkurning ta'lim taraqqiyotidagi ustuvor ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Projektiv tafakkurning ta'limdagi ayniqsa mistaqil ta'lim olishda roli beqiyosdir. Projektiv tafakkur ta'limda nafaqat ijodiy fikrlashni, balki strategik rejalashtirish va kelajakdagi ehtimoliy vaziyatlarga tayyorgarlik ko'rish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Masalan, oliy ta'lim muassasalarida talabalar tomonidan ishlab chiqilayotgan startap-loyihalar, biznes-planlar yoki ilmiy tadqiqotlar projektiv tafakkurning amaliy ko'rinishidir [3;102].

Projektiv tafakkurning ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyati kata. Ta'limda projektiv fikrlashning rivojlanishi mamlakatning innovasion salohiyatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayon yangi texnologiyalar, iqtisodiy modellar va ijtimoiy loyihalarni ishlab chiqishda yoshlar faolligini oshiradi [6;41].

Zamonaviy jamiyatda ta'lim tizimi faqat bilimlarni o'zlashtirish emas, balki yangi bilimlar yaratish va kelajakka yo'naltirilgan fikrlash qobiliyatini shakllantirishni ham talab qiladi. Bu jarayonda projektiv tafakkur tarzi — ya'ni voqelikni faqat tahlil qilish emas, balki uni yangidan tasavvur etish va modellash orqali o'zgartira olish qobiliyati — asosiy ahamiyatga ega bo'lib bormoqda [1;45].

Projektiv tafakkurning ta'lim taraqqiyotidagi roli, avvalo, innovasion g'oyalarni amaliyotga joriy etish jarayonida namoyon bo'ladi. Ushbu tafakkur tarzi o'quvchi va talabalarda ijodiy ssenariylar tuzish, ko'p variantli yechimlar ishlab chiqish va noaniq vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, STEAM yo'nalishidagi ta'lim dasturlarida projektiv fikrlash yo'li bilan robototexnika, sun'iy intellekt yoki ekologik loyihalar uchun amaliy modellar yaratish mumkin [2;112].

Shu bilan birga, projektiv tafakkur ta'limda shaxsning sub'yekt sifatida faol ishtirokini ta'minlaydi. Talabalar o'zlarini faqat bilim oluvchi emas, balki bilim yaratuvchi sifatida his qiladilar. Bu jarayon jamiyatning intellektual salohiyatini oshirib, ta'limda innovasion muhitni shakllantiradi [3;59].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, projektiv tafakkur tarzini rivojlantirish a'lim tizimini faol, kreativ va kelajakka yo'naltirilgan holatga olib chiqadigan strategik yo'nalishdir. Bu jarayon nafaqat individual rivojlanish, balki umummilliy ilmiy-texnikaviy taraqqiyot uchun ham muhim ahamiyatga ega. Projektiv tafakkur tarzini rivojlantirish O'zbekiston ta'lim tizimini zamonaviy global tendensiyalarga moslashtirishning strategik yo'nalishlaridan biridir. Bu jarayon yoshlarda innovasion fikrlash, kreativlik va kelajakka yo'naltirilgan faoliyat ko'nikmalarini shakllantiradi. 2030 yilga qadar amalga oshiriladigan ta'lim islohotlari va raqamli muhit imkoniyatlari projektiv tafakkurning keng rivojlanishi uchun mustahkam zamin yaratadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "O'zbekiston – 2030" strategiyasi. – Toshkent, 2023.
2. Toffler, A. Future Shock. New York: Bantam Books, 1970.

3. Robinson, K. Creative Schools. New York: Viking, 2015.
4. Karimov Sh.R. Ta'limda raqamli texnologiyalar. — Toshkent: Iqtisod, 2022.
5. Mahkamov R.X. Yangi avlod ta'limining innovatsion yo'nalishlari. — Toshkent: Fan, 2022.
6. Dewey, J. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916.
7. Niyozov, M.H. Tafakkur nazariyasi. — Toshkent: Universitet, 2021.

TARIXIY KONTEKSTDA SIVILIZATSIYALARARO MULOQOTLARNING TRANSFORMATSIYALASHUVI VA SANOAT TARAQQIYOTI JARAYONIDAGI O'ZARO TA'SIRLAR

Mamatqulov Bekzod Sherozovich – Iqtisodiyot va pedagogika universiteti “Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti, t.f.f.d.

Annotatsiya. Ushbu maqolada sivilizatsiyalararo muloqotning tarixiy jarayondagi transformatsiyasi va uning sanoat taraqqiyoti bilan bog'liq holdagi o'zgarishlari tahlil qilinadi. Qadimgi savdo yo'llaridan tortib, sanoat inqiloblari davri va XXI asr raqamli iqtisodiyotigacha bo'lgan bosqichlar yoritiladi. Tadqiqotda tarixiy misollar, ilmiy adabiyotlar va xalqaro tajriba asosida sivilizatsiyalararo muloqotning iqtisodiy, madaniy va texnologik jarayonlar bilan uzviy bog'liqligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: sivilizatsiyalararo muloqot, sanoat taraqqiyoti, globallashuv, Ipak yo'li, texnologik transformatsiya.

Kirish. Sivilizatsiyalararo muloqot insoniyat tarixida muhim o'rin tutadi. U nafaqat madaniy almashinuv, balki iqtisodiy taraqqiyot va sanoat rivojlanishining ham asosiy omillaridan biri bo'lib xizmat qilgan. Qadimiy Buyuk Ipak yo'li Sharq va G'arbni bog'lab, texnologiyalar, bilimlar, hunarmandchilik va ishlab chiqarish tajribasining o'zaro almashinuviga imkon yaratdi. Keyinchalik sanoat inqiloblari jarayonida texnologik yutuqlar global muloqotni yangi bosqichga olib chiqdi. Bugungi globallashuv va raqamli sanoat davrida esa bu jarayon yanada tezlashmoqda. Insoniyat taraqqiyoti davomida sivilizatsiyalararo muloqotning shakllanishi va rivojlanishi ijtimoiy, siyosiy hamda iqtisodiy jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Sivilizatsiyalar o'rtasidagi madaniy, ilmiy va iqtisodiy almashinuvning o'zgarib borishi tarixiy sharoit va davrlar rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir.

Ayniqsa, sanoat taraqqiyoti jarayonida bu muloqot yangi shakl va mazmun kasb etib, jahon miqyosidagi integratsion jarayonlarning asosiy omiliga aylangan [1; 112].

Muhokama va natijalar. Insoniyat tarixida sivilizatsiyalararo muloqot doimo taraqqiyotning muhim omili sifatida namoyon bo'lgan. Qadimdan boshlab xalqlar o'rtasidagi savdo-sotiq, ilm-fan va madaniyat almashinuvi jamiyat taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Siyosatshunoslarning ta'kidlashicha, har bir millatning o'z tarixiy tajribasi sivilizatsiyalararo hamkorlikni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan, sanoat taraqqiyoti va muloqot jarayonlari o'zaro uzviy bog'liqdir. Qadimiy Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo aloqalari, xususan Buyuk Ipak yo'li, turli xalqlarning iqtisodiy va madaniy integratsiyasida muhim rol o'ynagan. Bu

davrda muloqotning asosiy ko‘rinishi tovar almashinuvi bo‘lib, u keyinchalik texnologiya va ishlab chiqarish tajribasining tarqalishiga sabab bo‘lgan [2;56]. Demak, ilk bosqichdayoq sanoatlashuv elementlari sivilizatsiyalararo muloqotning asosiy komponentiga aylangan.

Qadimiy davrda sivilizatsiyalararo muloqotning iqtisodiy va sanoat unsurlari. Ilmiy manbalarda ta’kidlaganidek, O‘zbekiston hududi qadimdan turli sivilizatsiyalar kesishgan nuqta bo‘lib kelgan. Buyuk Ipak yo‘li orqali Sharq va G‘arbni bog‘lagan savdo aloqalari nafaqat tovar almashinuvi, balki texnologiyalar va ishlab chiqarish tajribasining tarqalishini ham ta’minlagan. Keyingi davr sharq olimlari bu jarayonni sivilizatsiyalararo muloqotning “ilk sanoatlashuv bosqichi” sifatida baholaydi. O‘rta asrlarda arab xalifaligi, Movarounnahr va Xitoy orqali ilmiy va madaniy yutuqlarning Yevropaga tarqalishi sivilizatsiyalararo muloqotni yangi bosqichga olib chiqdi. Samarqand qog‘ozi, hunarmandchilik, metallurgiya va irrigatsiya texnologiyalarining Yevropaga kirib kelishi sanoatning dastlabki rivojlanishiga kuchli turtki berdi. Shuningdek, o‘rta asr madaniy almashinuvi global texnologik taraqqiyot uchun zamin yaratdi.

O‘rta asrlar davrida madaniyat va texnologik almashinuv. Taniqli olim Jalilov o‘z tadqiqotida o‘rta asrlarda arab xalifaligi orqali fan va texnika yutuqlarining Yevropaga tarqalganini qayd etadi [3; 97]. Samarqand qog‘ozi, hunarmandchilik mahsulotlari, metallurgiya sirlarining almashuvi nafaqat madaniy, balki ishlab chiqarish jarayonlarini ham rivojlantirgan. Tadqiqotchi Toshpo‘latov esa texnika taraqqiyotining sivilizatsiyalar almashinuvidagi rolini alohida ta’kidlab o‘tadi [4; 88].

Sanoat inqiloblari va yangi muloqot bosqichlari. XVIII–XIX asrlarda yuz bergan sanoat inqiloblari sivilizatsiyalararo muloqotning yangi bosqichini boshlab berdi. Siyosatshunos olim Abduazizovning fikricha sanoat taraqqiyoti jarayonida transport va kommunikatsiya vositalarining takomillashuvi xalqlar o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlikni kuchaytirganini ko‘rsatadi [5; 143].

Taniqli olim Nazarov esa sanoat inqiloblari jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotiga ham chuqur ta’sir ko‘rsatganini tahlil qiladi. XVIII–XIX asrlarda yuz bergan sanoat inqiloblari sivilizatsiyalararo muloqotni tubdan o‘zgartirdi. Transport vositalari (temir yo‘l, paroxod) va aloqa tizimlari (telegraf)ning rivojlanishi xalqaro hamkorlikni tezlashtirdi [6; 175]. Bu davrda G‘arb sanoati jahon bozorida yetakchilik qildi, ammo Sharq mamlakatlari ham asta-sekin modernizatsiya jarayoniga qo‘shildi. Muloqot endi nafaqat savdo, balki ishlab chiqarish, texnologiya va kapital almashinuv shaklida davom etdi.

Zamonaviy davr: raqamli sanoat va globallashuv. XXI asrga kelib, raqamli sanoat va globallashuv sivilizatsiyalararo muloqotni yanada jadallashtirdi. Ayrim mahalliy olimlar milliy madaniyatning globallashuv sharoitida o‘zligini saqlab qolishi masalasini o‘rganadi va sivilizatsiyalararo muloqotda madaniy almashuvning ijobiy hamda salbiy tomonlarini tahlil qiladi. Tadqiqotchi olim Ergashev O‘zbekistonning globallashuv jarayonlarida tutgan o‘rnini tahlil qilib, sanoat taraqqiyoti xalqaro muloqotni yangi bosqichga olib chiqayotganini asoslab beradi [7; 97].

Taniqli olim Habibullaev esa O‘zbekistonning tarixiy tajribasi bugungi kunda ham dolzarb ekanini ko‘rsatadi: qadimiy savdo yo‘llari bugungi “raqamli Ipak yo‘li” konsepsiyasi bilan uzviy bog‘lanmoqda. XXI asrda sivilizatsiyalararo muloqot globallashuv va raqamli sanoat taraqqiyoti bilan yangi bosqichga kirdi. Internet,

sun'iy intellekt, logistika tizimlarining rivojlanishi xalqaro iqtisodiy va madaniy hamkorlikni tezlashtirdi [8; 175].

Shu bilan birga, globallashuv sharoitida milliy madaniyatlarning o'zligini saqlab qolish masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda. Demak, bugungi kunda sivilizatsiyalararo muloqot ikki yo'nalishda namoyon bo'lmoqda:

- sanoat taraqqiyoti asosida iqtisodiy integratsiya;
- madaniy almashuv orqali ijtimoiy uyg'unlashuv [9; 132]. .

Xulosa. Yuqoridagi tahlillardan ko'rinadiki, sivilizatsiyalararo muloqot va sanoat taraqqiyoti tarixiy jarayonlarda bir-biridan ajralmas hodisa sifatida shakllangan. Qadimiy savdo yo'llaridan tortib, sanoat inqiloblari va zamonaviy raqamli iqtisodiyotgacha bo'lgan jarayonlarda madaniy, iqtisodiy va texnologik almashinuv xalqlar taraqqiyotini ta'minlagan. Bu esa kelajakda ham xalqaro hamkorlikning asosiy kafolatlaridan biri bo'lib qoladi.

Sivilizatsiyalararo muloqotning transformatsiyasi insoniyat tarixining barcha bosqichlarida sanoat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Qadimgi savdo yo'llaridan tortib, raqamli sanoatgacha bo'lgan jarayonlar muloqotning iqtisodiy, madaniy va texnologik asoslarini mustahkamlab kelmoqda. Bu esa zamonaviy globallashuv sharoitida xalqlar o'rtasida yanada chuqurroq hamkorlikni talab etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Qodirov M. O'zbekiston tarixida xalqaro iqtisodiy va madaniy aloqalar. – Toshkent: Fan, 2012. – 230 b. (112-bet).
2. Qahhorov A. Sivilizatsiyalararo muloqot va uning tarixiy asoslari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2014. – 180 b. (56-bet).
3. Jalilov B. O'rta asr Sharq va G'arb munosabatlari. – Buxoro: BuxDU, 2015. – 210 b. (97-bet).
4. Toshpo'latov R. Texnika taraqqiyoti va sivilizatsiyalar almashinuvi. – Toshkent: Innovatsiya, 2017. – 175 b. (88-bet).
5. Abduazizov K. Sanoat inqiloblari va zamonaviy iqtisodiy tizimlar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 250 b. (143-bet).
6. Nazarov M. Sanoat taraqqiyoti va jamiyat rivoji. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. – 220 b. (175-bet).
7. Ergashev D. Globallashuv va milliy taraqqiyot. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2018. – 200 b. (97-bet).
8. Habibullaev Sh. O'zbekistonning madaniy merosi va sivilizatsiyalararo aloqalar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2016. – 140 b. (59-bet).
9. Yo'ldoshev A. Milliy madaniyat va globallashuv sharoitida muloqot. – Toshkent: Universitet, 2019. – 190 b. (132-bet).

YANGI O‘ZBEKISTON SIYOSATIDA YOSHLAR TA’LIM-TARBIYASIGA YONDASHUV

Habibullayev Orif Muhiddin o‘g‘li – Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotasiya. Mazkur maqola Yangi O‘zbekistonda olib borilayotgan ta’lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan islohotlar mazmunini ochib berishga qaratilgan. Maqolada, O‘zbekistonda yoshlar ta’lim-tarbiyasi borasida amalga oshirishga oid masalalar, xususan, strategiya asosida yoshlar tarbiyasiga e’tibor berilishi lozim bo‘lgan jihatlar, axborot va mediamakonning yoshlar tarbiyasiga ta’siri yangi zamonaviy ta’lim muassasalari va platformalarini ishga tushirishga qaratilgan chora-tadbirlarning huquqiy asoslari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ta’lim tizimi, globallashuv, ma’naviyat, milliy mafkura, ta’lim, tarbiya, allomalar, axloq, odob, xulq, qadriyat, jamiyat, ijtimoiy, Vatan, Davlat, siyosat, qonun.

Ma’lumki, mustaqillik yillarida davlatimiz tomonidan alohida e’tibor qaratilgan sohalaridan biri ta’lim tizimi bo‘lib, bu borada qator tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Istiqlolning dastlabki yillaridayoq qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni hamda uning asosida amaliyotga joriy etilgan “Kadrlar tayyorlash davlat Dasturi”ning bosqichma-bosqich amalga oshirilishi, bu borada olib borilgan tizimli chora-tadbirlar natijasida jamiyatning turli sohalarida kuzatilgan yutuq va kamchiliklar shular jumlasidandir. Ushbu chora-tadbirlarni davom ettirish, sohalar rivojini jadallashtirish maqsadida qabul qilingan Prezident farmonlari va hukumat qarorlari fikrimizga dalil bo‘ladi. 2023 yil 11 sentyabrda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan tasdiqlangan “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini ko‘pchilik tahlilchilar Xalq strategiyasi deb atamoqdalar. Beshta yo‘nalish, yuzta asosiy maqsadni birlashtirgan mazkur normativ-huquqiy hujjatda mamlakatimiz kelajagi bilan bog‘liq bo‘lgan ta’lim tizimi islohotlariga asosiy e’tibor qaratilgan. Ilm-ma’rifat, ta’lim-tarbiya, ma’naviyat insonni kamolotga yetaklovchi, unga najot, kuch beruvchi buyuk ne’mat ekani, bugungi tezkor va shiddatli dunyoda yanada yaqqolroq namoyon bo‘lmoqda.

Insoniyat axborot oqimi tobora tezlashgan, yer shari aholisi kayfiyatini, ruhiyatini, maqsad va intilishlarini qolaversa, butun tafakkur tarzini o‘zgartirishga qodir bo‘lgan axborot texnologiyalari vujudga kelgan bir davrda yashamoqda. Bu hozirgi zamon sivilizatsiyasining o‘ziga xos yutug‘i hisoblanadi. Xalqlar, mamlakatlar, davlatlar o‘zaro munosabatlarni tobora yaqinlashtirishga, jahon ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini boshqarishga, dunyoviy kayfiyat, dunyoviy ruhiyat va maslakning vujudga kelishiga xizmat qiladigan mo‘jizakor hodisa.

Biroq tamaddunning ana shunday ulkan, keng miqyosli va serqirra yutug‘idan kim qanday maqsadlarda foydalanyapti? Uning beqiyos va qudratli kuchini nimalarga ishlayapti? - degan xaqli savollar ham o‘z javobini qidirmoqda. Insoniyat tafakkuri kengayib, fan-texnika taraqqiyoti jadallashgan sayin insoniyat o‘zining buyuk yaratuvchilik qudratini namoyon etmoqda. Shu bilan birga inson o‘zining boshini o‘zi og‘ritadigan, o‘z hayotiga o‘zi tahdid soladigan, o‘z istiqbolini mavhumlashtiradigan

holatlarga ham duch kelmoqda. Bu kabi holatlarni oldini olish, ularga barham berishning yagona yo‘li – ilm ekani bugungi kunning haqiqati.

Aynan, shuning uchun Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasida quyidagi fikrlarni ko‘rishi mumkin: “Biz o‘z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug‘ maqsadni qo‘ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta‘lim va tarbiyani rivojlantirish, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g‘oyamizning asosiy ustunlari bo‘lib xizmat qilishi lozim. Ushbu maqsad yo‘lida yoshlarimiz o‘z oldiga katta marralarni qo‘yib, ularga erishishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish va har tomonlama ko‘mak berish – barchamiz uchun eng ustuvor vazifa bo‘lishi zarur. Shundagina farzandlarimiz xalqimizning asriy orzu-umidlarini ro‘yobga chiqaradigan buyuk va qudratli kuchga aylanadi. Shu maqsadda “Yangi O‘zbekiston – maktab ostonasidan, ta‘lim-tarbiya tizimidan boshlanadi”, degan g‘oya asosida keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshiramiz” [1]. Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan fikrlar XX asr boshida yashab ijod etgan millatimiz ma‘rifatparvarlari tomonidan ilgari surilgan g‘oyalarning mantiqiy davomi sanalib, millatni g‘oyaviy hurujlardan asrashda ilmning kuchi naqadar be qiyos ekanidan dalolat beradi. Jumladan, buyuk ma‘rifatparvar Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yohud axloq” asarida axloq “insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmdur”, - deydi. Aynan axloq, uning ijtimoiy ahamiyati haqida ma‘lumot beruvchi mazkur manbada alloma yaxshi va yomon xulqlarga to‘xtalib o‘tadi [2].

Hozirgi kunda tezkor usullar yordamida U yoki bu voqea, hodisa haqidagi habar bir zumda yer yuzining barcha nuqtalariga yetkazib berilmoqda. Ta‘kidlash joizki, axborot huruji g‘arazli geosiyosiy manfaatlarni amalga oshirish yo‘lida turli kuchlar tomonidan keng qo‘llanmoqda. Bunday holat geosiyosiy kuchlarning dunyoning yirik tele va radiokanallariga, Internet saytlariga turli siyosiy kuchlarning bosim o‘tkazishga intilayotganini, ulardan o‘z manfaatlari yo‘lida foydalanishga urinayotganini ko‘rsatadi. Shunday sharoitda, axborot uzatish jarayoni dunyo miqyosida demokratik qoidalar asosida amalga oshirilishi lozim.

Shu ma’noda O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov “xalqimiz, avvalambor yosh avlodimiz ma‘naviy olamning daxlsizligini asrash uchun biz nimalarga tayanib-suyanib ish olib borishimiz kerak, degan savol barchamizni o‘ylantirishi tabiiy”, deb yozgan edi [3]. Jamiyatni axborotlashtirish jarayoni ko‘pincha sof texnologik jarayon sifatida baholanishiga qaramay, mazmun-mohiyatiga ko‘ra chuqur ijtimoiy taraqqiyotning yanada yuqoriroq darajasiga ega bo‘lgan shakliga o‘tishni anglatadi, hamda jamiyatning istiqboldagi xususiylashtirish belgilab beradi.

Har qanday jarayonning yaxshi va yomon tomonlari bo‘lganidek, jamiyatni axborotlashtirishning ham ijobiy hamda salbiy jihatlari mavjud. Xususan, axborotlashtirish va istiqbolli axborot texnologiyalari ishlab chiqarish samaradorligi hamda mehnat tejamkorligini oshirishini, ilmiy bilimlar va ilg‘or texnologiyalar jamiyatda jadal tarqalishini, jamiyat intellektuallashuvi umumiy darajasini oshirishni ta‘minlashi kabi ijobiy tomonlar bilan bir qatorda axborot axborot makoni uchun

kurash va insonga axborot-psixologik ta'sir ko'rsatishning avj olishi kabi alohida xavfni ham yuzaga keltiradi.

Yangi yuz yillikda O'zbekistonga ham internet shiddat bilan kirib keldi va kundalik hayotda o'z o'rnini egallashga harakat qilmoqda. 2024-yilga kelib mamlakatimizda internetdan foydalanuvchilar soni 15 mln kishidan oshib ketdi. Fan-texnika yutuqlari inson manfaatlari, ezgu maqsadlar yo'lida xizmat qilishi lozim, albatta. Biroq ayrim kuchlar virtual olamdan g'arazli niyatlari yo'lida foydalanayotgani ham ayni haqiqatdir. Mutaxassis olimlarning fikriga ko'ra, aholining faqat 15-25 foizi axborotni tanqidiy nuqtai nazardan o'zgartirishga qodir, qolgan 75 foiz odamlar esa olingan axborotning hozirgi zamon vositalari va usullari jamiyat boshqaruvchanligini ta'minlaydi.

Bugungi kunda kelib dunyoning mafkuraviy manzarasi juda murakkablashmoqda. Unda kuchli ta'sirga ega bo'lishning eng maqbul yo'li, har qancha mablag' talab etilishidan qat'iy nazar, yirik axborot tarqatuvchi mavqeini egallash ekani ayon bo'lib qolmoqda. Jahonda 'axborot urushi' ketayotganini xatto oddiy odamlar ham payqashi qiyin emas. Masalan, biror-bir horijiy mamlakatning turmush tarzi, qadriyatlar tizimini ulug'lovchi risolalar, kinofilmlar tarqatilmoqda. Tabiiyki, bunday axborotlar jamiyatda ma'lum ijtimoiy fikr shakllanishiga, millatimiz mentaliteti ha ta'sir etmasdan qolmaydi.

Axborotlashuv va globallashuv jarayonlari, faqat moddiy manfaat va ehtiyojlarini qondirishga intiladigan, milliy qiyofasini qariyb yo'qotgan, o'z maqsadi yo'lida har qanday g'oyani qo'llashga tayyor toifalarni ham vujudga keltirmoqda. Bunday salbiy holat mamlakatimiz aholisi, ayniqsa, yoshlarimizga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Ana shu tahdidni bartaraf etish uchun bor imkoniyatlarini ishga solgan holda izchil kurashmoq zarur. Davlatimiz rahbari 'Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch' asarida yozadiki, 'Bugungi kunda inson ma'naviyatiga qarshi yo'naltirilgan, bir qarashda arzimas tuyuladigan kichkina xabar ham axborot olamidagi globallashuv shiddatidan kuch olib, ko'zga ko'rinmaydigan, lekin zararini hech narsa bilan qoplab bo'lmaydigan ulkan ziyon yetkazishi mumkin [4].

Hozirda har bir axborot chegara bilmaslik xususiyatiga ega ekan, ongi va dunyoqarashi endigina shakllanayotgan yosh avlodning ma'naviy olami daxlsizligini asrash ko'pchilikni o'ylantirishi darkor. Internetni cheklab qo'yishi yoki axborot olishni taqiqlash bilan muammo hal bo'lmaydi. Hayotni ham ommaviy axborot vositalarsiz tasavvur qilish qiyin bo'lgan hozirgi sharoitda internet yoshlar uchun asosiy axborot manbaiga aylanmoqda.

Ammo G'arb madaniyatiga taalluqli ba'zi ko'rsatuv va saytlar borki, ular mutloqo tarbiyaga ziddir. Bunday axborotlar yoshlarimiz xulqi va dunyoqarashiga salbiy ta'sir qilishi aniq. Ayni o'rinda yana bir fikrni aytib o'tishimiz joiz. 'Olim jahon' seriallar bilan to'lib toshgani bizning-cha, ijobiy hol emas. Chunki yoshlar asosiy vaqtini shu seriallarni ko'rishga sarflashi ta'lim sifatiga ta'sir qilmay qolmaydi. Darvoqe, gazeta va jurnallar sahifalarida chop etilayotgan axborot hamda ma'lumotlarning mazmunan sayozligi ham yoshlarimiz tafakkuriga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Tajribasi kam bo'lgan yoshlarning hayotiy tushuncha va tasavvurlarini, asosan, OAV hamda internet shakllantirmoqda. Bu esa ta'lim-tarbiya muassasalarining ish faoliyatini qiyinlashtirib qo'ymoqda. Axborotning katta oqimi sharoitida inson o'zini erkin his eta olishi uchun axborot madaniyatiga ega bo'lishi kerak. Bu o'rinda

axborot madaniyati deyilganda, ta'lim, ilmiy bilish va faoliyatning boshqa turlari davomida yuzaga keladigan axborotga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan bilimlar o'quv va ko'nikmalarning tizimlashtirilgan yig'indisi tushuniladi.

Yosh avlodning ma'naviy olamini buzg'unchi ta'sirlardan asrash uchun ta'lim-tarbiya jarayonida qanday tamoyillarga asoslanish va qanday jihatlarga e'tibor qaratish kerak, degan masala faylasuflar, gumanitar fan olimlarining diqqat markazida turibdi. Fikrimizcha, yoshlarning tafakkur tarbiyasiga ko'proq e'tibor, ularni boy o'tmishimiz va milliy an'analarimiz ruhida tarbiyalashga qaratish, o'sib kelayotgan avlod ma'naviy olamining daxlsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Chunki davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, "...qayerda yuksak aql-idrok va tafakkur hukmron bo'lsa, o'sha yerda ma'naviyat qudratli kuchga aylanadi". [5].

Yoshlarning axborot oqumiga munosabatini shakllanish aql-idrok, tafakkur tarbiyasining bir yo'nalishidir. Ota-onalar, ustoz va murabbiylar ta'lim-tarbiya berish jarayonida yoshlarga fikr va bilib o'rtasidagi farqni tushuntirishi, fikrlarni o'zaro taqqoslashga, turlarga ajratishga o'rgatishi lozim. Axborot madaniyatini shakllantirish masalasi jamiyat rivoji bilan bevosita bog'liq bo'lganligi sababli U mamlakat miqyosida ijtimoiy ahamiyatga molik masaladir. Shu sababli, axborotlashgan jamiyat shakllanishi sharoitida axborotlashtirish jarayonining barcha sohada oid jinoyatlarni o'rganish alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Xalq so'zi. № 276. 30.12.2020.
2. Sh.M. Mirziyoev. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. Toshkent - O'zbekiston, 2019 y.
3. Karimov I.A.. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., Ma'naviyat. 2008.
4. Prezident Shavkat Mirziyoevning 2016 yil 7 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi.
5. Jahongirov Burxon Bo'ronovich. O'zbekistonda ilm-fan holati, taraqqiyot yo'nalishlari (1980-2010 yillar). Monografiya. "Qaqnus media" nashriyoti, Toshkent. 2020. -b.584.
6. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. - b.35.

TA'LIM VA FANGA OID DISKURSLARNING ARXITEKTURA MUHITIGA TA'SIRI: LOYIHALASHDAGI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Gapparov Bexzod Nematillaevich – Jizzax politexnika instituti "Arxitekturaviy loyihalash" kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy jamiyatlarda fan va ta'lim atrofida kechayotgan diskurslar, ularning g'oyaviy va madaniy paradigmalari tahlil qilinadi va mazkur tendensiyalarning arxitektura muhitiga, xususan, ta'lim muassasalarini loyihalash jarayonlariga qanday ta'sir o'tkazayotgani yoritildi. Maqolada ta'lim va fanni ifoda etuvchi zamonaviy arxitektura yechimlari, intellektual muhit yaratishdagi

dizaynerlik yondashuvlari hamda inklyuziv, adaptiv va texnologik jihatdan jixozlangan binolar modellari ko'rib chiqilib, shu bilan birga, global va lokal diskurslarning o'zaro ta'siri, arxitekturada bilimlar va tafakkur shakllarining jismoniy muhitdagi ifodasi kabi masalalar ham tahlil etildi. Ushbu ish ta'lim muhitidagi innovatsion yondashuvlarni arxitektura orqali qanday namoyon etish mumkinligini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: arxitektura muhiti, fan va ta'lim diskursi, zamonaviy loyihalash, ta'lim binolari, intellektual muhit, inklyuziv dizayn, arxitekturada innovatsiya, jamiyat va arxitektura, ta'lim makoni, dizaynerlik yondashuvlari.

Kirish. XXI asrdagi jamiyatning tezkor rivojlanishi, axborot texnologiyalarining keng qamrovdagi integratsiyasi va ta'limning globallasuvi fan hamda ta'lim sohalarida chuqur intellektual diskurslarni shakllantirdi. Bu diskurslar nafaqat ta'lim mazmuni va shaklini o'zgartirdi, balki uning makon bilan bog'liq ilmiy va ijtimoiy talablariga ham ta'sir ko'rsata boshladi. Endi ta'lim muassasalari - maktablar, universitetlar, tadqiqot markazlari - faqat bilim olish joyi emas, balki ijtimoiy, madaniy va innovatsion faoliyat uchun intellektual muhit sifatida ham qaraladi.

Muhokama va natijalar. Zamonaviy arxitekturada ushbu yondashuv o'z ifodasini topmoqda. Masalan, 2004 yilda ochilgan MIT Media Lab (Massachusetts, AQSh) kampusi ilm-fan, texnologiya va ijodkorlikni birlashtirish maqsadida ochiq, shaffof, va fleksibl makonlar orqali loyihalashtirilgan. Bu yerda devorlar o'rniga shisha to'siqlar, an'anaviy darsxona o'rniga transformativ xonalar bor - bu fanning ochiqlik va hamkorlikka asoslangan g'oyasini arxitektura orqali ifoda etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, Yevropa universitetlari misolida ham ta'limga oid diskurslar arxitektura muhitini shakllantirishda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qilmoqda. Masalan, Aarhus University (Daniya) kampusida ta'lim, tadqiqot va turmush tarzini integratsiya qiluvchi "kampus shaharcha" konsepsiyasi asosida barpo etilgan, bu yerda tabiat bilan uyg'unlashgan ochiq muhit, innovatsion laboratoriyalar va ijtimoiy aloqalar uchun maxsus maydonlar mavjud.

Bu kabi misollardan ko'rinishicha, zamonaviy ta'lim va fan diskursida makon - bilimlar almashinuvi va ijodkorlik jarayonining ajralmas qismi sifatida qaralmoqda. Shu bois, arxitektura loyihalash jarayonida nafaqat funksional, balki falsafiy, pedagogik va madaniy omillarni hisobga olish talab etilmoqda [1;185-201].

O'zbekistonda ham ta'lim sohasidagi islohotlar arxitektura muhitiga ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, Prezident maktablari va Yangicha tafakkur maktablarida zamonaviy arxitektura yechimlari - modulli tuzilma, texnoparklar, STEAM laboratoriyalar va interaktiv sinf xonalari orqali ta'lim mazmunidagi yangilanish arxitekturada ham o'z aksini topmoqda. Bu esa milliy me'morchilikda yangi tendensiyalarning shakllanishiga turtki bo'lmoqda.

Shunday qilib, fan va ta'limga oid diskurslar nafaqat bilimni shakllantirish, balki uning jismoniy ifodasi - arxitektura muhitini yaratishda ham muhim rol o'ynamoqda. Ushbu ishda ushbu diskurslarning arxitektura loyihalashdagi ifodalari, ularning ijtimoiy va madaniy ta'siri, hamda zamonaviy yondashuvlarning misollar asosida tahlili amalga oshiriladi.

Endi bu yo‘nalishda hozirda mavjud muammolar, ularni bartaraf etish usullari va bu borada o‘zimizni takliflarimizni ko‘rib chiqamiz, ya‘ni:

Mavjud muammolar.

1. ***Arxitektura muhitining ta‘lim diskursiga mos kelmasligi.*** Bu degani, ko‘plab ta‘lim binolari hozirgi ta‘lim va fan paradigmalari - ya‘ni STEAM, interaktiv o‘qitish, tadqiqot va hamkorlikka yo‘naltirilgan yondashuvlarga javob bera olmaydi. Binolar ko‘p holatda statik, an‘anaviy, izolyatsiyalangan xonalar bilan cheklangan.

2. ***Texnologik infratuzilmaning yetarli emasligi.*** Bu esa, o‘z navbatida zamonaviy ta‘lim muhitida axborot texnologiyalari (AI, AR/VR, raqamli laboratoriyalar) asosiy rol o‘ynasa-da, ko‘plab ta‘lim binolarida bu infratuzilma mavjud emas yoki yetarlicha integratsiya qilinmagan.

3. ***Lokal kontekstni hisobga olmasdan loyihalash.*** Bu o‘z navbatida arxitektura yechimlari tashqi moddalar yoki nusxa loyihalar asosida amalga oshiriladi, ya‘ni jamiyatning madaniy, iqlimiy, ijtimoiy xususiyatlarini inkor qiladigan muhitlarga olib keladi.

4. ***Fan va ta‘lim mutaxassislari bilan hamkorlik yo‘qligi.*** Natijada arxitektorlar va ta‘lim metodistlari, pedagoglar o‘rtasidagi aloqa zaifligi sababli bu ta‘lim konsepsiyasi bilan mos kelmaydigan muhitlar yaratilishiga sabab bo‘ladi[2].

Muammolarni bartaraf etish yechimlari.

Birinchidan, interdisciplinar yondashuv, ya‘ni arxitektorlar, pedagoglar, psixologlar va ta‘lim strategiyachilari o‘rtasida jamoaviy ishlashni tashkil etish. Misol uchun, loyihalash jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilar fikrini inobatga olish.

Ikkinchidan, ixcham, adaptiv va modulli loyihalarni rivojlantirish deganda, universitetlar va maktablar uchun statik tuzilmalar o‘rniga - ko‘chma, qayta tuzilishi mumkin bo‘lgan xonalar va transformativ makonlar yaratish. Bu ta‘lim uslublarining turlichaligiga mos bo‘ladi.

Uchinchidan, raqamli texnologiyalar uchun tayyor muhit deganda, arxitekturada "smart classroom", VR laboratoriyalar, gibrid o‘qitish platformalari uchun maxsus infratuzilma va zich tarmoq quvvatini rejalashtirish.

To‘rtinchidan, ekologik va lokal yondashuvni inkor etmaslik deganda, iqlimga mos materiallar, tabiatga yaqin muhit va milliy uslublar bilan bog‘langan arxitektura muhitini shakllantirish. Bu jismoniy va psixologik qulaylikni ta‘minlaydi.

Xo‘sh shunday ekan endi bu borada o‘zimizni ***takliflarni*** berib o‘tsak, ya‘ni:

1. Ta‘lim ob‘ektlarini loyihalashda Design Thinking metodini joriy etish. Natijada, bu metod orqali foydalanuvchilarning ehtiyojlariga asoslangan arxitektura yechimlarini ishlab chiqish mumkin. Bu jarayonga o‘qituvchilar, talabalar va dizaynerlar jalb etiladi.

2. Arxitektura ta‘limida ta‘lim psixologiyasi va pedagogikasi bo‘yicha modullar joriy etish yo‘li orqali arxitektorlar kelgusida pedagogik jarayonlarga hurmat va tushunish bilan yondashishlari uchun, arxitektura fakultetlarida ushbu yo‘nalishdagi bilimlar berish samaradorligi oshadi.

3. Pilot loyihalar yaratish orqali, masalan, O‘zbekistondagi universitet yoki maktablarda 1-2 ta ta‘lim ob‘ektini zamonaviy yondashuvlar asosida loyihalash va natijalarni tahlil qilish orqali konsepsiyani kengaytirish imkonini beradi.

4. Ta‘lim muassasalari uchun milliy “Arxitektura standartlari va dizayn qo‘llanmasi” ishlab chiqish talabi yuzaga keladi. Bu esa o‘z navbatida mavjud

hujjatlarda fan va ta'lim diskursiga asoslangan me'yorlar, interer standartlari va texnologik ehtiyojlar belgilab qo'yiladi.

Demak, bundan xulosa kelib chiqadiki, zamonaviy fan va ta'lim diskurslari ta'lim muhitini faqat me'moriy jihatdan emas, balki mafkuraviy, ijtimoiy va axborotli jihatdan ham qayta shakllantiradi. Shuning uchun arxitektura loyihalashda interdissiplinar yondashuv, texnologik va psixologik muvofiqlashuv, hamda milliy xususiyatlarni saqlab qolish ustuvor vazifalardan hisoblanadi.

Ta'lim va fan - har qanday jamiyatning ma'naviy, madaniy va iqtisodiy taraqqiyotini belgilab beruvchi asosiy ustunlardan hisoblanadi. XXI asrdagi ta'lim va fanga oid diskurslar nafaqat o'quv dasturlari yoki uslublarini, balki bu jarayon uchun yaratiladigan fizik muhit, ya'ni arxitektura muhitini ham tubdan o'zgartirishga olib keladi. Zamonaviy ta'lim yondashuvlari, xususan, interaktiv o'qitish, STEAM ta'lim, kollaborativ tadqiqotlar, raqamli texnologiyalar integratsiyasi va "o'quvchi markazli" ta'lim modellari an'anaviy, yopiq, statik ta'lim binolarini zamonaviy talablarga javob bera oladigan dinamik va funksional makonlarga aylantirishni taqozo etadi [3].

Bugungi kunda dunyodagi ko'plab ilg'or universitetlar va ta'lim markazlari ushbu diskurslarni arxitektura muhiti orqali ifodalashga harakat qilmoqda. Masalan, MIT Media Lab (AQSh), Aarhus University (Daniya), Singapore University of Technology and Design kabi muassasalarda ta'lim falsafasi, fanga oid yondashuvlar va arxitektura yechimlari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud. Bunday muassasalarda loyihalash jarayoni faqat texnik vazifa emas, balki ijtimoiy, madaniy va pedagogik jarayonlarni ifoda etish vositasi sifatida qaraladi.

O'zbekistonda ham ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, jumladan, Prezident maktablari, Texnoparklar va ixtisoslashgan ta'lim markazlari tashkil etilishi ta'lim muhitini zamonaviy arxitektura vositasida qayta shakllantirish zaruratini yaqqol namoyon qilmoqda. Ammo hozirgi sharoitda bir qator muammolar mavjud: arxitektura muhiti ko'pincha yangi ta'lim formatlariga mos kelmaydi; raqamli infratuzilma yetishmovchiligi mavjud; ta'lim va fan mutaxassislari arxitektura loyihalash jarayoniga kam jalb qilinadi; lokal kontekst va milliy urf-odatlar aks etmagan universal shablonlar keng tarqalgan.

Shuning uchun zamonaviy arxitektura loyihalashda quyidagi ustuvor yo'nalishlar asos bo'lishi lozim:

- Interdissiplinar yondashuv: arxitektura, ta'lim, psixologiya va texnologiya mutaxassislarining hamkorligi;
- Fleksibl va modulli makonlar: turli o'qitish formatlariga mos, qayta tuziladigan makonlar;
- Innovatsion va intellektual muhit yaratish: ilm va tafakkurni rag'batlantiradigan fazo tashkil etish;
- Texnologik tayyorgarlik: raqamli ta'lim vositalari uchun infratuzilma, smart-classroom konsepsiyasi;
- Milliy va iqlimiy xususiyatlarni inkor etmaslik: milliy arxitektura uslublarini zamonaviy yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, fan va ta'lim diskursiga javob beradigan arxitektura muhitini yaratish - bu faqatgina bino qurish emas, balki jamiyatning kelajagi uchun bilim, ijod va innovatsiya muhitini yaratish vazifasidir. Bu jarayonda arxitektura mutaxassislari nafaqat inshoot loyihalashtiruvchi, balki ijtimoiy-

məfkuraviy jarayonlarni shakllantiruvchi sub'ekt sifatida faol qatnashishlari lozim. O'ylaymanki, bunday yondashuv amalga oshirilsa, arxitektura nafaqat muhit sifatida, balki fan va ta'limning falsafiy ifodasi sifatida ham jamiyat rivojiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ayşegül Kılık & Burak Asiliskender. "An Insight into architectural design studio education space from a "time" perspective". Journal of Design for Resilience in Architecture and Planning. 30.08.2024 yil, Volume 5, Issue 2, 185-201 betlar.

2. Qusai Anteet & Jamil Binabid. "Investigating the discourse on pedagogical effectiveness in the architectural design studio". Architectural Engineering and Design Management. 27.09.2024 yil.

3. Chengyuan Li, Tianyu Zhang, Xusheng Du, Ye Zhang, Haoran Xie. "Generative AI Models for Different Steps in Architectural Design: A Literature Review". 30.03.2024 yil.

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDAGI SUST O'ZLASHTIRUVCHI TALABALARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Hayitov Qobil Qurbonovich – O'zbekiston milliy universiteti "Psixologiya"
kafedrası (PhD) katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalaridagi sust o'zlashtiruvchi talabalar individualligining rasmiy-dinamik xususiyatlarini yuqori akademik o'zlashtirishga ega bo'lgan hamkurslari bilan o'zaro qiyosiy yoritishga erishgan. Maqolada sust va yaxshi, yuqori o'zlashtiruvchi talabalarning ta'lim jarayonida erishgan ko'rsatkichlaridagi tafovutlari ularning individualligini tavsiflovchi motorika, intellekt, kommunikativ sohalaridagi faoliyat, umumiy faollik, umumiy moslashuvchanlik indeksleri orqali asoslangan.

Tayanch so'zlar: individuallik, rasmiy-dinamik, erglik, intellektual, motorika, plastik, emotsionallik, umumiy faollik.

Mamlakatimizda so'nggi yillarda oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda. Mazkur maqoladan ko'zlangan asosiy maqsad shundan iboratki, oliy ta'lim muassasalaridagi sust o'zlashtiruvchi talabalar shaxsining psixologik xususiyatlarini keng tadqiq etish, mavjud muammolarni psixologik tahlil qilgan holda talabalarning psixologik qiyofasini shakllantirishdir.

Tadqiqotda jalb etilgan barcha akademik o'zlashtirishga mansub bo'lgan talabalar individualligining rasmiy-dinamik xususiyatlari yuzasidan quyidagi umumiy natijalarni keltiriladi. Birinchi holatda, so'rovnomaning birlamchi natijalari asosida talabalar rasmiy-dinamik xususiyatlarining o'rtacha me'yori holatini va ular asosida aniqlanadigan faoliyat indekslerini yoritiladi [1].

Ikkinchi holatda esa talabalarining o'zlashtirish darajalaridagi tiplariga rasmiy-dinamik xususiyatlaridagi tafovutlar nopametrik mezonga asoslangan statistika mezonlari orqali aniqlandi (N.Kraskyel Uollis N-mezoni) [2]. Sust o'zlashtiruvchi talabalar individualligining rasmiy-dinamik xususiyatlarini tavsiflovchi barchasi shkalalarning dastlabki qiymatlari so'rovnomaning me'yoriga ko'ra $26.03 \div 32.7$ ball diapazonidagi qiymatlarni aks ettirgan. O'z navbatida yaxshi ($25.61 \div 33.91$ ball) va yuqori o'zlashtiruvchi ($25.38 \div 33.48$ ball) talablar individualligining rasmiy-dinamik xususiyatlarini tavsiflovchi shkalalari o'rtacha darajadan iborat. Ushbu o'rinda sust o'zlashtiruvchi talabalardan farqli ravishda yaxshi (25,86 ball) va yuqori akademik o'zlashtiruvchi (25.38 ball) talabalarining motorika sohasidagi emotsionallik va yaxshi o'zlashtiruvchi talabalarining kommunikativ sohasidagi emotsionallik quyi (25,61 ball) daraja chegarasidan o'rin oldi.

Sust o'zlashtiruvchi talabalarining motorika sohasidagi emotsionallik ko'rsatkichi esa o'rtacha darajada ekanligi quyidagicha xususiyatni ifodalamoqda: qo'l mehnati bajarishga nisbatan muvafaqqiyatsizliklarga o'rtacha sezgir, ishni rejalashtirish va uning real amalga oshirilishi o'rtasida nomuvofiqliklar kuzatiladi. Jismoniy mehnatdagi muvafaqqiyatsizliklarda emotsional kechinmalari odatdagi intensivlikda kechar ekan.

Empirik ko'rsatkichlarida yaxshi va yuqori o'zlashtiruvchi talabalarining motorikasidagi quyi emotsionallikka xoslik quyidagicha: motor harakatlarni rejalashtirish va uni real amalga oshirish natijalari o'rtasida quyi sezgirlik. Xotirjam sezgili, jismoniy mehnatni bajarish vaqtidagi o'ziga ishonch xotirjamlikka moyil, ishning bajarilmay qolganligi yoki yomon bajarilganligiga nisbatan tashvish uyg'otmaydi.

Individuallikni rasmiy-dinamik xususiyatlarini tavsiflovchi komponentlarning barchasida sust o'zlashtiruvchi bilan yaxshi va yuqori o'zlashtiruvchi talabalarining xususiyatlari bir xil diapazonga xos xususiyatlarni aks ettirmoqda.

Talabalar individualligining rasmiy-dinamik xususiyatlarining birlamchi ko'rsatkichlari to'liq tafovutni aks ettirmaganligi sababli statistika mezonlari orqali aniqlik kiritishga harakat qilindi. Talabalarining so'rovnoma bo'yicha birlamchi natijalari noparametrik xarakterga ega bo'lganligi sababli Kraskyel Uollis (H) mezoniga tayanildi.

Tadqiqotning empirik tahlilini amalga oshirishdan oldin, ishchi farazni ilgari surishga harakat qilamiz. Ishchi farazga ko'ra, H_0 va H_1 qabul qilinadi. Unga ko'ra, H_0 farazga ko'ra sust o'zlashtiruvchi bilan yaxshi va a'lo o'zlashtiradigan talabalar individualligining rasmiy-dinamik xususiyatlari o'rtasidan tafovutlar mavjud emas;

H_1 farazga ko'ra, sust o'zlashtiruvchi bilan yaxshi va a'lo o'zlashtiradigan talabalar individualligining rasmiy-dinamik xususiyatlari o'rtasida tafovutlar mavjud; Albatta ushbu holatni amalga oshirish uchun statistika mezonlariga tayaniladi.

Sust o'zlashtiruvchi va yaxshi, yuqori o'zlashtiruvchi talabalar individualligining rasmiy-dinamik xususiyatlari o'rtasidagi statistik farq intellekt sohasidagi erglik ($N=5,733$; $p \leq 0,05$) va intellekt sohasidagi tezlikda ($N=6,392$; $p \leq 0,05$) kuzatildi.

Sust o'zlashtiruvchi talabalarga nisbatan yuqori o'zlashtiruvchilar o'rtasidagi ushbu farq asosida quyidagicha xosliklarni keltirib o'tish joiz:

Sust o'zlashtiruvchi talabalarning intellekt sohasidagi erlik ko'rsatkichlarida, ya'ni intellektuallik imkoniyatlari past darajada, aqliy mehnat bilan bog'liq zo'riqlashlarni xushlamaydi, aqliy faoliyat bilan bog'liq ishlarga qiziqishi past, intellektual qiziqishlar sohasi torligini ifodalamoqda.

Yuqori o'zlashtiruvchi talabalarning intellekt sohasidagi erglik intellektual imkoniyatlari yuqori, ta'lim olishga qobiliyati yuqori darajada, aqliy zo'riqlashlarni talab etuvchi faoliyatga doimo intiladi va tez fikrlashi bilan ajralib turishlarini tasdiqlamoqda. Agar ishchi farazga ko'ra, talabalarning rasmiy-dinamik xususiyatlari orasidan intellekt sohasidagi erglik va intellekt sohasidagi tezlik bo'yicha farq anilandi. Bu esa sust o'zlashtiruvchi talabalar bilan yaxshi va yuqori o'zlashtiruvchilar o'rtasida tafovut mavjudligi tasdiqlandi.

Umumiy holatda sust o'zlashtiruvchi talabalar bilan yaxshi va yuqori o'zlashtiruvchilar o'rtasidagi individuallikning rasmiy-dinamik xususiyatlarining motorika sohasidagi erglik, kommunikativ erglik, motorika sohasidagi erglik plastiklik, intellekt sohasidagi plastiklik, kommunikativ sohadagi plastiklik, motorika sohasidagi erglik tezlik, kommunikativ sohadagi tezlik, motorika sohasidagi emotsionallik, intellekt sohasidagi emotsionallik, kommunikatsiya sohasidagi emotsionallik komponentlarida bir xillik kuzatildi. Individuallikning rasmiy-dinamik xususiyatlari tavsiflovchi o'nta shkalada tafovut aniqlanmadi va H_0 faraz tasdiqlandi. Mazkur holatning yanada aniqligini ta'minlashda talabalarning individualligini rasmiy-dinamik xususiyatlari asosida shakllantirilgan indekslar asosida ishchi ilmiy farazni tekshirishga erishildi.

Individuallikning rasmiy-dinamik xususiyatidagi indekslariga ko'ra sust bilan yuqori o'zlashtiruvchi talabalar psixomotor faollik indeksi (203.17 va 245.81; $N=5,045$; $p \leq 0,01$) o'rtasida tafovut aniqlandi. Demak, yuqori o'zlashtiruvchi talabalarga nisbatan sust o'zlashtiruvchi talabalarda psixomotor faollik sohasida aqliy jarayonlarning natijaviy bo'lishida sustlik, psixikaning mahsuldorlik darajasiga nisbatan jismoniy faollik xosdir.

Sust o'zlashtiruvchi talabalarning intellektual faoliyat indeksi bo'yicha ham yuqori o'zlashtiruvchilarga qaraganda tafovutlar kuzatildi: (201.87 va 263.35; $N=8.768$; $p \leq 0,01$). Bundan ko'rinadiki, sust o'zlashtiruvchi talabalarda intellektual faollikning quyiligi bu belgilangan maqsad doirasida muayyan vazifani hal qilishga qaratilgan ijodiy ish samaradorligining pastligini ifodalamoqda.

Individuallikning rasmiy dinamik indekslaridan kommunikativ faollikda ham sust va yuqori o'zlashtiruvchi talabalar o'rtasida farqlar kuzatildi (202.17 va 237.42; $N=4.806$; $p \leq 0,01$). Bu esa sust o'zlashtiruvchi talabalar yuqori o'zlashtiruvchilardan ko'ra kommunikativ faollik bo'yicha odamlar o'rtasidagi ko'p qirrali aloqalarda va muloqotda amalga oshiriladigan inson faoliyati turlarining ijtimoiy ahamiyatli sohalarida faoliyat olib borishga qiynaladilar.

Umumiy faollik indeksida ham talabalarning ko'rsatkichlaridan tafovutlar aniqlandi (200.59 va 245.40; $N=5.935$; $p \leq 0,01$). Sust o'zlashtiruvchi talablarda motorika, intellekt va kommunikativ sohada yuqori o'zlashtiruvchilardan quyiroq darajaga egadirlar. Har doim ham o'quv jarayonida faollikning hamma yo'nalishida o'rini harakatni amalga oshira olmas ekanlar. Sust o'zlashtiruvchi talabalarda umumiy moslashuvchanlik bo'yicha ham yuqori o'zlashtiruvchilardan ortda qoldilar (199.50 va 250.57; $N=6.989$; $p \leq 0,01$).

Moslashuvchanlik-insonning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish qobiliyatini belgilaydi. Umumiy moslashuvchanlik insonning intellektual xususiyatlari bilan bog'liqlikni ifodalaydi, buning natijasida shaxs o'z fikrlari yo'nalishini va barcha intellektual faoliyatini belgilangan aqliy vazifalar va ularni hal qilish shartlariga muvofiq o'zgartirishga qodir [3, 4].

Xulosa o'rinda shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, tadqiqotda ilgari surilgan ishchi ilmiy farazga ko'ra, individuallikning rasmiy-dinamik indekslarida H_1 faraz o'z tasdig'ini topdi deyish mumkin. Ilgari surilgan ilmiy faraz tasdig'iga ko'ra, sust o'zlashtiruvchi talabalar individualligini rasmiy-dinamik xususiyatlariga ko'ra, yuqori o'zlashtiruvchi talabalardan bir qancha farqlarga ega. Shunga ko'ra, o'quv faoliyatida sust o'zlashtiruvchi talabalar bilan ishlashda ularning individualligini tavsiflovchi omillarni e'tiborga olish muhimdir. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida o'quv faoliyatida sust o'zlashtiruvchi talabalarning intellektual faolligi, kommunikativ faolligi, umumiy faolligi va umumiy moslashuvchanlik xususiyatlarini kuchaytirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Barotov Sh.R. O'zbekistonda psixologik xizmat asoslari. –Toshkent, 2006.
2. Karimova V.M. Mustaqil ijodiy fikrlash va shaxsning hissiy, irodaviy va intellektual hislatlari orasidagi bog'lanish. –Toshkent, 2001.
3. Мухамедова Д.Г. Социально-психологические особенности менеджера образования в современных условиях. // Журнал Вестник Дальрыбвтуза. – Москва, 2014.
4. Буланова Г.В. Эмоциональные состояния студентов как фактор их успешной деятельности: Автореф. дис. канд. пед. наук. –Ленинград, 1983.

O'ZBEKISTON TA'LIM TIZIMIDA QO'LLANILADIGAN SUN'IY INTELEKT DASTURLARI

Ablaqulov Kamoliddin Bahriddinovich – Qarshi davlat texnika universiteti
“Kompyuter tizimlarining dasturiy va texnik ta'minoti” kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada O'zbekiston ta'lim tizimida joriy etilayotgan va qo'llanilayotgan sun'iy intellekt dasturlari tahlil qilinadi, jumladan, elektron kundalik va masofaviy ta'lim tizimlari, testlarni avtomatik baholash dasturlari, plagiatga qarshi tizimlar, shuningdek, virtual yordamchilar va elektron resurslardan foydalanish imkoniyatlari o'rganilgan. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt texnologiyalarini tatbiq etish tajribalari va ularning samaradorligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, ta'lim tizimi, elektron ta'lim, test tizimlari, plagiat nazorati.

XXI asrda ta'lim tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarini keng joriy etish o'quv jarayonining samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. UNESCO va Yevropa Ittifoqi tomonidan ta'limda sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash global tendensiyalardan biri sifatida e'tirof etilgan [1:2]. O'zbekistonda esa “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi va “Sun'iy intellektni rivojlantirish milliy strategiyasi” asosida sun'iy intellekt dasturlarini ta'lim tizimiga tatbiq etish ishlari

olib borilmoqda [3:4]. O‘zbekiston ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarining joriy etilishi hali rivojlanish bosqichida bo‘lsa-da, katta istiqbollar mavjud. Bu jarayon ta’lim sifatini oshirish, individual yondashuvni kuchaytirish va zamonaviy ta’lim tizimini yaratishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida sun’iy intellekt masofaviy ta’lim platformalari, talabalar faoliyatini monitoring qilish, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), virtual o‘qituvchilar va chatbotlar, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari, innovatsion startaplar va loyihalar yo‘nalishlarida qo‘llanilmoqda [5:6].

O‘zbekiston ta’lim tizimida hozirda elektron kundalik va masofaviy ta’lim tizimlari, avtomatik test va baholash tizimlari, plagiatga qarshi dasturlar, virtual yordamchilar va chatbotlar, elektron kutubxonalar va tavsiya tizimlari qo‘llanilmoqda. O‘zbekiston ta’lim tizimida yagona interaktiv davlat xizmatlari portali, Moodle platformasi, Zoom, Khan Academy, Smart Education platformasi, EduTech startaplari, chatbotlar, avtomatik baholash tizimlari, o‘zbek tilida NLP tizimlari, respublika test markazi kabi sun’iy intellekt va raqamli ta’lim dasturlari qo‘llanilib kelinmoqda [7:8].

O‘zbekiston ta’lim tizimida qo‘llanilayotgan sun’iy intellekt va raqamli ta’lim dasturlari 1-jadvalda keltirilgan.

O‘zbekiston ta’lim tizimida qo‘llaniladigan dasturlar

Dastur nomi	Vazifasi	Tavsifi	Ta’lim darajasi
Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz)	Onlayn ta’lim va davlat xizmatlari	Ta’lim sohasida masofaviy kurslar, elektron resurslar	Umumiy, Oliy
Moodle platformasi	Onlayn kurslar tashkil etish	Kurs yaratish, topshiriqlar va testlarni boshqarish	Oliy
Zoom / Microsoft Teams	Onlayn darslar o‘tkazish	Video konferensiyalar orqali interaktiv ta’lim	Umumiy, Oliy
Khan Academy (O‘zbek tilida)	Individual o‘qituvchi, fanlarni o‘rgatish	Video darslar va interaktiv mashqlar orqali ta’lim	Umumiy
Smart Education platformasi	Sun’iy intellekt asosida o‘quv materiallarini moslashtirish	O‘quv jarayonini shaxsiylashtirish va monitoring	Oliy
EduTech startaplari	Adaptiv ta’lim, interaktiv materiallar	Sun’iy intellekt yordamida o‘quv materiallarini moslashtirish	Umumiy, Oliy
Chatbotlar	Talabalarga onlayn yordam ko‘rsatish	Chatbotlar orqali savollarga javob berish, motivatsiya berish	Umumiy, Oliy
Avtomatik baholash tizimlari	Test va imtihonlarni avtomatik baholash	Imtihonlarni tez va adolatli baholash uchun sun’iy intellekt tizimlari	Umumiy, Oliy
O‘zbek tilida NLP tizimlari	Matn tahlili, nutqni tan olish	Matnni avtomatik qayta ishlash va nutqni tushunish	Umumiy, Ilmiy tadqiqot
Respublika test markazi	Testlarni tashkil etish va baholash	Milliy imtihonlar va baholash tizimi	Oliy

O‘zbekiston ta’lim tizimida qo‘llanilayotgan sun’iy intellekt dasturlari o‘quv jarayonini samarali tashkil qilishga xizmat qilmoqda. Jumladan, avtomatik baholash inson xatosini kamaytiradi, plagiat tizimlari ilmiy halollikni ta’minlaydi, chatbotlar esa talabalar bilan muloqotni yengillashtiradi.

Shuningdek, sun’iy intellekt sohasida bir nechta muammolar ham mavjud:

1. Sun’iy intellekt dasturlarini ishlab chiqishda mahalliy kadrlar yetishmaydi;
2. Ayrim hududlarda internet va texnik infratuzilma yetarli emas;
3. Dasturlarni to‘liq integratsiya qilish jarayonida texnik nosozliklar uchramoqda.

Ta’limdagi sun’iy intellekt bir qator muammolarga duch keladi, bunday muammolarga ma’lumotlar maxfiyligi, algoritmik tarafkashliklar va avtomatlashtirish hamda odamlarning o‘zaro ta’siri o‘rtasidagi to‘g‘ri muvozanatni topish zarurati kiradi. O‘qituvchilarga sun’iy intellekt vositalaridan samarali foydalanish uchun maxsus tayyorgarliklar zarur bo‘ladi. Ushbu muammolarni hal qilish sun’iy intellekt maksimal foyda keltirishi va ta’limni axloqiy va insonga yo‘naltirilganligini ta’minlash uchun kalit hisoblanadi [9:11].

Oliy ta’lim muassasalarida sun’iy intellektni joriy etishdagi asosiy to‘siq – bu uni amalga oshirish bo‘yicha aniq rejaning yo‘qligidir. Shubhasiz, texnologiya o‘qituvchilarga o‘zlarining asosiy ishlarini – talabalarni o‘qitishda samaraliroq yordam berishi mumkin. Biroq, ta’lim muassasalari o‘quv faoliyatini yaxshilash uchun texnologiyadan qanday qilib maksimal darajada foydalanishi mumkinligi haqida aniq ko‘rsatmalarsiz, ta’lim tizimi o‘z imkoniyatlarini to‘liq amalga oshirishi qiyinlashadi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida sun’iy intellekt dasturlarini joriy etish bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Elektron kundalik, plagiatga qarshi tizimlar, testlarni avtomatik baholash va virtual yordamchilar ta’lim jarayonini samarali tashkil qilish imkonini bermoqda. Kelgusida ta’limda qo‘llaniladigan sun’iy intellekt dasturlarini yanada rivojlantirish uchun davlat-xususiy sheriklik asosida innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash, o‘qituvchilar uchun maxsus kurslar tashkil etish va xalqaro tajribalarni keng o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. – Paris: UNESCO Publishing, 2021. – 156 p.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6079-son Farmoni “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”. – Toshkent, 2020.
3. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. “Elektron kundalik va ta’lim jarayonida onlayn platformalardan foydalanish to‘g‘risida yo‘riqnoma”. – Toshkent, 2022.
4. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. “Test sinovlarini avtomatlashtirish bo‘yicha metodik qo‘llanma”. – Toshkent, 2023.
5. Antiplagiat.uz. Plagiatga qarshi elektron tizim hujjatlari. – Toshkent: 2023.
6. TATU rasmiy sayti. “Talabalar uchun chatbot tizimining ishga tushirilishi haqida ma’lumot”. – Toshkent, 2023.
7. Ablaqulov K.B. Sun’iy intellektning ta’limdagi roli // Ta’limda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash afzalliklari, muammolar va yechimlari. Qarshi 2025 y. 425-430 b.

8. Ablaqulov K.B. Axborot texnologiyalarining fan va ta'lim tizimidagi o'rni // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. №1. 2025. 212-217.

9. Ablaqulov K.B. Informatika fanini o'qitishda bulutli texnologiyadan foydalanish metodikasi // O'zMU xabarleri. № [1/12]. 2023. 77-80 b.

O'ZBEKISTONNING ENG YANGI TARIXINI O'RGANISHNING DOLZARB MASALALARI

Miraxmedova Shoxida Nusratilloevna – Chirchiq davlat pedagogika universiteti
“Fakultetlararo ijtimoiy fanlar” kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston hududida qadimgi davrlardan to zamonaviy davrgacha bo'lgan ijtimoiy o'zgarishlar va islohotlar tarixiy ketma-ketlikda tahlil etilgan. Qadimgi sivilizatsiyalarning irrigatsiya tizimi, islom madaniyatining kirib kelishi, Temuriylar davridagi ilm-fan taraqqiyoti, Rossiya imperiyasi va Sovet tuzumi ostidagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar hamda mustaqillikdan so'ng amalga oshirilgan keng ko'lamli islohotlar mazkur maqolaning asosiy tadqiqot ob'ektidir. Har bir davrda amalga oshirilgan islohotlar jamiyat taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatgani tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada tarixiy manbalar va mashhur shaxslarning iqtiboslariga asoslangan holda fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Sovet tizimi, islohot, tarix, demokratiya, partiya, ijtimoiy-iqtisodiy, pessimizm va boqimandalik, So'g'd va Baqtriya, Temur tuzuklari.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda tarix fani sobiq mustabid tuzum mafkurasidan voz kechish, yangi yondashuvlar bilan bog'liq o'zgarishlarga yuz tutdi. Fan taraqqiyoti va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish O'zbekiston tarixchilari zimmasiga jahon amaliyoti yutuqlaridan kelib chiqib, tarix fanini yanada yuqori ilmiy-nazariy darajaga olib chiqish hamda yangi ilmiy yo'nalishlarni o'zlashtirish kabi vazifalarni yuklamogda. Davlatimiz rahbarining 2017-yil 30-iyundagi “O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi huzurida O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha jamoatchilik kengashi faoliyatini tashkil etish to'g'risida”gi qarori kengash ishidagi kamchiliklarni bartaraf etish va uni yangi pog'onaga ko'tarish hamda bu boradagi ishlar samaradorligini oshirishga qaratilgan muhim hujjatlardan biridir [1;22].

Qarorda Jamoatchilik kengashi oldiga O'zbekistonning eng yangi tarixini tizimli, haqqoniy va xolis tarzda o'rganishni tashkil etish, yangi avlod ilmiy va o'quv-uslubiy adabiyotlarni yaratish hamda mamlakatimizning dunyodagi o'rni va rolini ko'rsatishga qaratilgan qator vazifalar qo'yilgan. Mazkur hujjatda ko'rsatilgan vazifalarni bir-birini to'ldiruvchi ikki yo'l orqali ro'yobga chiqarish lozim.

Birinci yo'l – yangi avlod ilmiy va o'quv adabiyotlarini yaratish. Ikkinchi yo'l – mavjud bilimlarni yoshlarga targ'ib etish va o'qitish. O'zbekistonning eng yangi tarixi haqida so'z yuritilganda, biz uchun, avvalo, mamlakatimizning 1991-yildan keyin bosib o'tgan tarixiy yo'li mohiyati va mazmunini anglab yetish muhimdir. Bu jarayon qanday borganligini, mamlakatimiz mustaqillik arafasida va uning dastlabki yillarida qanday muammolarga duch kelganini tushunib yetish muhim. O'zbek jamiyatida qadimgi davrlardan beri ayrim demokratiya unsurlari: o'zini o'zi boshqarishning jamoa shakli, mahalla yig'inlari, oqsoqollar kengashlari va xalq

diplomatiyasi mavjud edi. Biroq hozirgi kunda ushbu institutlar tomonidan an'anaviy funksiyalar bajarilishining o'zi bilan qanoatlanib bo'lmaydi. Biz ularning faoliyatini hozirgi davr talablariga mos yangi mazmun bilan to'ldirishimiz maqsadga muvofiqdir. Rivojlangan demokratik davlatlarda siyosiy partiyalar fuqarolik jamiyatining eng muhim institutlaridan birini tashkil etadi. Mamlakatimiz Birinchi Prezidenti Islom Karimov fuqarolarning davlat va jamiyatni boshqarishda keng ishtirok etishini ta'minlovchi siyosiy institutlarning xilma-xilligiga asoslangan yangi demokratik tizim negizlarini shakllantirish zarurligiga alohida e'tibor qaratgan. Sobiq tuzum davrida davlat va yakkapartiyaviylik tizimi shaxs ustidan yalpi hukmronligini o'rnatgan edi. Fuqaroning huquqiy himoyalanganligi, boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik usullari, har qanday muqobil fikrlashning tazyiq ostiga olinishi ko'p odamlarda chorasizlik tuyg'usini uyg'otib, real hayotdan uzoqlashish istagini oshirdi. "Siyosiy autsayderlar" deb ataluvchi kishilar sonining o'sishi, jamiyatda ijtimoiy pessimizm va boqimandalikning kuchayishiga sabab bo'ldi. Afsuski, bugungi kunda ham jamiyatda eski davrga xos bo'lgan ijtimoiy ongning retsidivlari muayyan darajada saqlanib qolmoqda [2;46]

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ushbu holatni nazarda tutgan holda O'zbekistondagi siyosiy partiyalarni jiddiy tanqid ostiga olib, quyidagilarni ta'kidladi: "Ochiq aytish kerak, siyosiy partiyalarda bu sohada haligacha xotirjamlik, qandaydir mudrab o'tirish kayfiyati hukm surmoqda. Hech kimga foydasi bo'lmagan majlislar soatlab davom etmoqda, tanqidiy tahlil o'rniga mayda masalalar bilan o'ralashib, dolzarb muammolarning yechimi chetda qolib ketmoqda". Bugun kuchli fuqarolik jamiyatni qurish vazifasi tobora ko'proq dolzarblik kasb etmoqda. Uning amalga oshirilishi real va faol ko'p partiyali tizimni shakllantirishni talab etayotir. O'zbekistonning eng yangi tarixini o'rganishda yuqorida ta'kidlab o'tilgan vazifalar qatorida jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy isloh qilishdagi o'zbek modelining konseptual asoslarini idrok etish, davlatimizning global va mintaqaviy integratsiya jarayonlarida ishtiroki bilan bog'liq masalalarning to'g'ri va haqqoniy tahlilini xalqimiz va kelajak avlodga yetkazish burchimizdir.

O'zbekiston hududi qadimdan Markaziy Osiyoning siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri bo'lib kelgan. Har bir davrda amalga oshirilgan islohotlar va ijtimoiy o'zgarishlar jamiyat taraqqiyotiga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatgan. Ushbu maqolada qadimgi davrlardan to' mustaqillik davriga qadar bo'lgan islohotlar tahlil qilinadi va ijtimoiy o'zgarishlarning tarixiy davrlardagi xususiyatlari yoritiladi.

O'zbekiston hududida qadimgi Xorazm, So'g'd, Baqtriya kabi davlatlarda irrigatsiya tizimining shakllanishi, yozuv va boshqaruv tizimining paydo bo'lishi – bu davrning eng muhim ijtimoiy islohotlaridandir. Zamin sug'orish tizimi va shaharsozlik madaniyati ijtimoiy tabaqalanishni shakllantirdi.

"So'g'd va Baqtriya xalqlari yer haydash va sug'orishda ilg'or bo'lib, ular shahar madaniyatining rivojiga katta hissa qo'shganlar" [3]

Arablar istilosidan so'ng hududda islom dini yoyildi. Islom dini va arab yozuvi ijtimoiy hayotning barcha sohalarini o'zgartirdi. Ilm-fan rivojlandi, madrasa va kutubxonalar qurildi. Bu davrda ilmiy tafakkur va ijtimoiy tuzum keskin o'zgarishga yuz tutdi.

"Buxoro va Samarqand islom madaniyatining markaziga aylangan edi. Bu yerdan chiqqan olimlar butun musulmon olamiga mashhur bo'lganlar." [4]

Amir Temur va uning avlodlari davrida ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, ayniqsa, qurilish, savdo va ilm-fanning rivojlanishiga katta e'tibor berilgan. Amir Temur o'zining "Temur tuzuklari" asarida davlat boshqaruvi va ijtimoiy tartibga alohida e'tibor qaratgan.

"Men adolat bilan ish ko'rishni o'zimga asosiy qonun qildim" [5]

Ulug'bek davrida esa ilm-fan va madaniyat yuksak cho'qqiga chiqdi. Uning rasadxonasi va astronomik ishlari ijtimoiy ong va tafakkurda yangilanish olib keldi.

O'zbekiston hududi XIX asrda Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shilgach, ijtimoiy tuzumda yangi islohotlar boshlangan. Sovet davrida esa kollektivlashtirish, majburiy mehnat va ateizm siyosati ijtimoiy hayotga katta ta'sir ko'rsatdi. Ta'lim tizimi kengaydi, biroq milliy qadriyatlar bostirildi.

"Sovetlar O'zbekistonga sanoat va ta'limni olib keldi, biroq bu taraqqiyot milliy o'zlikni yo'qotish evaziga bo'ldi" [6]

1991-yilda mustaqillikka erishgan O'zbekiston yangi davrga qadam qo'ydi. Dastlabki yillarda davlat mustaqilligini mustahkamlashga qaratilgan islohotlar olib borildi. Iqtisodiy erkinlashtirish, bozor munosabatlariga o'tish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish asosiy yo'nalishlar bo'ldi.

"Yangi O'zbekiston – bu inson qadri ulug'langan, xalq davlatga emas, davlat xalqqa xizmat qiladigan jamiyatdir"

So'nggi yillarda "Yangi O'zbekiston" konsepsiyasi asosida sud-huquq, ta'lim, sog'liqni saqlash va yoshlar siyosatida chuqur islohotlar amalga oshirilmoqda. Ayollar huquqlari, nogironlar manfaatlari va inson huquqlari ustuvor yo'nalish sifatida rivojlanmoqda.

O'zbekiston tarixi davomida amalga oshirilgan ijtimoiy va siyosiy islohotlar har bir davrda o'ziga xos shaklda namoyon bo'lgan. Qadimgi davrda tabiiy resurslarni boshqarish va sug'orish tizimi, islom davrida diniy-ma'naviy o'zgarishlar, Temuriylar davrida madaniyat va fan yuksalishi, sovet davrida modernizatsiya va nihoyat, mustaqillikdan so'ng inson qadrini ulug'lashga qaratilgan islohotlar O'zbekiston ijtimoiy taraqqiyotining asosiy bosqichlaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2021.
2. Mirziyoyev Sh.M. 2017-yil 30-iyundagi "O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi huzurida O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha jamoatchilik kengashi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qarori
3. Tarixni o'rganish – bu nafaqat o'tmishni anglash, balki kelajakni to'g'ri qurishdir" (I.Karimov, Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch, 2008)
4. Bartold V.V. Turkiston tarixi. Toshkent: Fan, 1993 (asl nusxasi 1928-yil).
5. Ibn Xallikon. Mashhur kishilar tarjimai holi. Qohira nashri, IX asr.
6. Amir Temur. Temur tuzuklari. Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1992.
7. Olmosov Sh. Sovet siyosati va O'zbek jamiyati. Toshkent: O'zbekiston, 1987.
8. Sodiqov A.S., Jo'raev A. O'zbekiston tarixi (Qadimgi davrdan to hozirgi kungacha). Toshkent: O'qituvchi, 2019.
9. Ravshan Abdullayev, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori, tarix fanlari doktori.

YOSH VOLEYBOLCHI QIZLARNING PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGINI OSHIRISH METODLARI

Abdullayev Usmon Umarovich – Urganch Ranch texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqoloda yosh voleybolchi qizlarni to'g'arak mashg'ulotlarida irodaviy tayyorgarlik darajasi, idrok qilish qobiliyatlari, diqqat va sezgi organlarni rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Zamonaviy voleybolda yosh sportchilarni psixologik tayyorgarlikning dolzarb masalalari va jihatlari bayon qilingan. Voleybol har bir o'yinchidan maksimal tezlik bilan javob reaksiya ko'rsatishni talab qiladi. Voleybolchi faoliyati keskin vaziyatda va vaqt tanqisligida javob reaksiyasini namoyish etishga tayyor bo'lishini talab etadi. Voleybolchilarning barcha harakati o'ta murakkab refleks, tanlash reaksiyasi va uni to'g'ri amalga oshirish bo'yicha ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Voleybol, mashg'ulot, irodaviy tayyorgarlik, psixologik tayyorgarlik, sport, texnika, vestibulyar analizator, refleks, tezlik, reaksiyasi, qobiliyat, musobaqa.

Voleybol sport turlarini yanada ommalashtirish, yoshlar orasidan voleybol sport turlari bilan shug'ullanuvchi sportchilarni saralab olish tizimini yaxshilash, ushbu sport turi bo'yicha zamonaviy sport infratuzilmasini yaratish hamda milliy terma jamoalarimizning nufuzli sport musobaqalarida yuqori natijalarga erishishini ta'minlash maqsadida: "Voleybol sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-274-sonli Prezident Qarori qabul qilindi. Qarorga ko'ra, 2025 yildan boshlab, har yili Respublika hududida ananaviy tarzda quyidagi musobaqalar o'tkazib borilishi belgilab qo'yildi.

Bular Oliy ta'lim muassasalari talabalari, professional ta'lim va umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilari o'rtasida "Volleyball Stars" O'zbekiston kubogi o'tkazish. Vazirlik va idoralar xodimlari o'rtasida uch bosqichli (tuman (shahar) – viloyat – Respublika) o'rtasida "Yangi O'zbekiston" Respublika musobaqasi tashkil qilish va o'tkazish. Umumiy o'rta ta'lim muassasalari, yuqori sinf o'quvchilari o'rtasida uch bosqichli maktabgacha va maktab talimi vazirligi kubogi o'tkazish. Nogironligi bo'lgan shaxslar o'rtasida para voleybol sport musobaqalari tashkil qilish va o'tkazish. 2025-yildan boshlab, har ikki yilda bir marotaba voleybol bo'yicha Markaziy Osiyo voleybol assotsiasiyasi (CAVA)ga a'zo davlatlar o'rtasida "Buyuk Ipak yo'li" xalqaro turniri o'tkazib boriladi.

Jismoniy tarbiya va sport, jumladan voleybol bo'yicha o'qituvchi-murabbiy kasbiga ixlos qo'ygan, uni tanlagan ta'lim yo'nalishi bo'yicha o'qishga qabul qilingan har bir talaba O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» haqidagi Qonunlar talablariga muvofiq shaxs sifatida shakllanishi, kasbiy-pedagogik bilim, ko'nikma va malakalarni chuqur o'zlashtirish bilan bir qatorda, yuksak ma'naviy va madaniy xislatlarga ega bo'lishi, aqlan teran, mustaqil fikrlovchi, ijodkor, milliy va umumbashariy qadriyatlarni o'zida jo qilgan, murakkab vaziyatlarda tashabbus va mas'uliyatni o'ziga olishga qodir, keng dunyoqarashga ega inson bo'lib yetishishi taqdim etilayotgan o'quv qo'llanmaning ustuvor maqsadi qilib belgilangan [1: 56].

Voleybol o'zining hammabopligi, kamharajatligi, go'zal o'yin mazmuni, katta-yu kichik diqqatini o'ziga rom qiluvchi hujum va himoya kombinatsiyalari bilan yurtimiz shahar-qishloqlarida, mahallayu maskanlarda, to'y va bayramlarda bahs-raqobat, sihat-salomatlik, jismoniy va ruhiy barkamollik vositasi sifatida xizmat qilib kelmoqda. Mashg'ulotlar va o'yinlar doimo tabiiy yorug'lik (kunduzgi) va sun'iy yorug'lik (elektr yorug'lik) me'yorida bo'lgan zallarda o'tkazilishi zarur.

Yorug'lik etmagan yoki me'yordan tashqari yoritilgan zallarda shug'ullanish ko'z mushaklari va retseptorlarida zo'riqish alomatlarini yuzaga keltiradi, ko'rish hajmi, ko'rish kengligi – ko'z bilan o'lchash aniqligini keskin susaytiradi [5]. Turli ranglar ham inson ruhiyatiga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Rangning psixofiziologik funksiyasi – ko'rish, ko'rish orqali his qilish (idrok qilish), toliqishni kechiktirish, xatto yorug'likni ham yanada yaxshilash kabi qulay sharoitlarni yaratishi bilan bog'liqdir. Lekin barcha ranglar ham ko'rish funksiyasiga bir xilda ta'sir etavermaydi. Ranglar ichida oq, sariq va yashil rang boshqa ranglarga qaraganda ko'rish funksiyalariga ijobiy ta'sir etadi. Qora, qizil, binafsha, ko'k ranglar ta'sir etganda toliqish alomatlari tezroq yuzaga keladi. Rang o'zining turiga qarab issiq yoki sovuqni, uzunlikni o'zgarishi, xona kengligi yoki balandligi, buyumning og'irligini his qilish chegarasini o'zgartiradi.

Ranglar insonning emotsional holatini o'zgartirib, uning nerv sistemasiga ijobiy yoki salbiy ta'sir etadi. Murabbiylar ana shu qayd etilgan omillarni bilishi va ularni o'z faoliyati davomida e'tiborga olishi lozim. Ko'z bilan oraliqni o'lchash aniqligini shakllantirishda asosiy talab – bu mashg'ulotlarda to'p uzatish, to'p o'yinga kiritish, hujum zarbalarini berish oraliqlarini o'zgartirib turishdan iborat. Buning uchun bu texnik usullarni turli tezlikda, yo'nalishda va balandlikda bajarilishi foydalidir. To'pni o'yinga kiritishni turli usullari, turli oraliq va yo'nalishlarda, zarba berishni murabbiy ko'rsatmasi bilan turli zonalar bo'ylab mashqlarni juftlikda, uchlikda va to'rtlikda bajarishi lozim. Ushbu jarayonda ko'rish funksiyalarini ishga solishga urg'u berish yanada foydaliroq natija beradi.

Voleybolchilar mashg'ulotlarda o'z harakatlarining elementlari, fazalari, koordinatsion tarkibi, texnik tuzilishlari va mazmunini nazorat qilishlari va ko'rish orqali his qilishlari lozim [3: 78]. Voleybolga xos barcha texnik usullarni ijro etish – ongning nazorati ostida amalga oshiriladi. Voleybolchilar harakatlariga xos eng muhim psixologik xususiyatlarga quyidagilarni misol keltirish mumkin. Masalan: o'yin jarayonida voleybolchi o'z xarakatlarini jamlaydi va boshqaradi. Mushaklar kuchlanishi va tezlanish darajasini nazoratda ushlaydi, to'p bilan oraliq masofani mo'ljalini oladi, baholaydi va qaror qabul qiladi.

Bularni barchasi voleybolchilarni ko'rish harakat qobiliyatini koordinatsiyasini mashqlar yordamida shakllantirish bilan bog'liqdir. Bunda oraliqvaqt, aniqlik – tezlanish va kuchlanish darajalarini farqlash mahorati muhim rol o'ynaydi. Ma'lumki, voleybolga ijro etiladigan asosiy texnik usul - to'p uzatish bilan kaftbarmoqlari mushaklarining muvofiq holda to'g'ri his qilish bilan bog'liqdir. Bu qobiliyat sportchining mashg'ulotlarda mukammal shug'ullanganligi bilan belgilanadi. Jumladan, voleybolchi yuksak sport formasiga erishgan vaqtda mushaklar harakatining kuchlanish aniqligi 2,5 baravardan ortiq o'sadi. Mukammal shug'ullanmagan yoki yaxshi sport formasida bo'lmagan o'yinchilarda bunday natija bo'lmasligi aniqlangan.

Mushaklar kuchlanishini aniq farqlash darajasi bog'lovchi o'yinchilarda xujumchilarga qaraganda 3 baravar ortiq bo'ladi. [4: 52]. Voleybol har bir o'yinchidan maksimal tezlik bilan javob reaksiya ko'rsatishni talab qiladi. Voleybolchi faoliyati keskin vaziyatda va vaqt tanqisligida javob reaksiyasini namoyish etishga tayyor bo'lishini talab etadi. Voleybolchilarning barcha harakati o'ta murakkab refleks, tanlash reaksiyasi va uni to'g'ri amalga oshirish bilan farqlanadi. Ushbu harakat nafaqat tezkor, balki uni o'z vaqtida aniq ijro etilishini talab qiladi. Buning uchun vaziyatni o'z vaqtida chamalash, payqash-farqlash va his qilish hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy voleybolida murakkab harakat reaksiyasi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Maydonda joyni tanlash, shu joyga o'z vaqtida etib kelish, to'pni uchish tezligi, yo'nalishi va balandligini aniqlash, o'zining va raqibining harakati, kerak bo'lgan oraliq – vaqt ko'rsatkichlarini xis qilish va foydali javob qaytarish – murakkab harakat reaksiyasining asosiy funksional elementlarini tashkil qiladi.

Shuni yodda tutish kerakki, bolalarga ta'sir ko'rsatish ostida emotsional qo'zg'alishni tez-tez o'zlarini yomon nazorat qiladi, ayrim vaqtda o'ylamasdan hal etish ko'pincha bu o'yin tayyorgarligini va texnikasini yetarli bo'lmasligi natijasida bo'ladi. O'z-o'zini nazorat qilish va tezda fikrlash, tajriba oshirilgan yuklamani bajarish jarayonida amalda orttirilgan bilim bilan o'tadi. Psixologik tayyorgarlik jarayoni umumiy tayyorgarlikka (asoslovchi tarbiya, muntazam ravishda shug'ullanishga undashga, harakat malakalarini takomillashtirishga, qiyinchiliklarni yengib o'tishga) va musobaqalarga tayyorlash, qachonki bir necha musobaqalarda yoki ushbu musobaqada qarshi kurashishga eng yuqori psixologik tayyorgarlikni yaratish bo'yicha ish o'tkaziladi.

Xulosa o'rinda shuni aytish kerakki, voleybolchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab yoki ularni sport formasiga erishganligiga qarab qayd etilgan diqqat ko'rsatkichlari o'zgarib boradi. Jumladan, mashg'ulotlarda bir oy shug'ullanmagan o'yinchilarda diqqat hajmi 25-30% ga zaiflashishi aniqlandi.

Ko'rinib turibdiki, voleybolchilarga xos psixologik tayyorgarlik, jumladan taktik fikrlash (tafakkur, xotira, idrok, ong, diqqat, iroda va analizatorlar) faoliyatini integral tartibda maxsus voleybolchilarga ixtisoslashtirilgan mashqlar yordamida muntazam shakllantirib borish yuqori malakali voleybolchilarni tayyorlash jarayonining fundamental asosi sifatida xizmat qiladi. O'ta keskin raqobat ostida kechadigan turli nufuzli musobaqalarda g'alabaga erishish, shu g'alabani ta'minlashga zamin bo'ladigan texnik-taktik harakatlar, jismoniy va psixofunksional imkoniyatlarni shakllantirish bilan bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ayrapetyants L.R., Pulatov A.A. Voleybol nazariyasi va uslubi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
2. Masharipov Y. Sport psixologiyasi. O'quv qo'llanma. –Toshkent, 2010.
3. Tulenova X.B. Jismoniy tarbiya va sport psixologiyasi. –Toshkent, 2001.
4. A.A.Pulatov, Sh.X.Israilov Voleybol nazariyasi va uslubi // O'quv qo'llanma. –Toshkent, 2007.

NAVOIY VILOYATIDA O'RTA PROFESSIONAL TA'LIM MUASSASALARI RIVOJLANISHI: TARIXIY JARAYON VA BUGUNGI HOLAT

Jurayeva Nargiza Baxshullayevna – Navoiy innovatsiyalar universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası o'qituvchisi

Anotatsiya. Ushbu maqolada Navoiy viloyatida professional ta'lim muassasalarining shakllanishi va rivojlanishi tahlil qilingan. Mustaqillikdan so'ng qabul qilingan qonun va qarorlar, ayniqsa "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", hududdagi kasb-hunar kollejlari va texnikumlarning kengayishiga huquqiy asos bo'ldi. Tadqiqot davomida tarixiy-xronologik yondashuv, statistik tahlil hamda mahalliy kuzatuvlar qo'llanildi. Natijada professional ta'lim muassasalarining bugungi holati, korxonalar bilan hamkorlik shakllari va mavjud muammolar yoritildi.

Kalit so'zlar: professional ta'lim, texnikum, Navoiy viloyati, kadrlar tayyorlash, islohot, sanoat hamkorligi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng ta'lim sohasida tub islohotlar boshlandi. Ayniqsa, professional ta'lim tizimi mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti uchun tayanch omillardan biriga aylandi [1]. Navoiy viloyati – konchilik, metallurgiya va yirik sanoat korxonalari jamlangan hudud. Shu sababdan ham bu yerda kasb-hunar kollejlari, texnikumlar va kasb-hunar markazlari faoliyatiga alohida e'tibor qaratilgan. 1990-yillardan boshlab professional ta'lim muassasalari nafaqat ta'lim tizimining tarkibiy qismi, balki butun viloyat mehnat bozorining "tayyorlov maydoni" vazifasini bajara boshlagan [2].

Tadqiqot davomida uchta yondashuv asosiy bo'ldi:

1. Tarixiy-xronologik tahlil – 1991 yildan keyingi hujjatlar va qarorlar izchil o'rganildi.

2. Statistik ma'lumotlarni solishtirish – Davlat statistika qo'mitasi hamda viloyat hokimligi hisobotlari asosida qabul, bitiruv va ishga joylashish dinamikasi ko'rib chiqildi [3, 4].

3. Mahalliy kuzatuv va suhbatlar – o'qituvchilar, texnikum rahbarlari va bitiruvchilar bilan norasmiy suhbatlardan foydalanildi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari hamda Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi hisobotlari asosiy manba sifatida qo'llanildi [5, 6].

1997 yilda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" professional ta'lim muassasalarini kengaytirishning huquqiy asosi bo'ldi [3]. Muallif tahliliga ko'ra, aynan shu davrdan boshlab Navoiy viloyatida qator kollejlari barpo etildi. O'sha yillarda konchilik, qurilish va xizmat ko'rsatish kabi yo'nalishlarda yangi mutaxassisliklar ochildi.

2000-yillar davomida qabul kvotalari keskin oshdi, natijada viloyatning deyarli barcha tumanlarida kasb-hunar kollejlari faoliyat yurita boshladi. Shu bilan birga, amaliyot bazalari yirik korxonalar bilan hamkorlikda tashkil etildi [4]. 2017 yildan keyingi davr tub burilish davri bo'ldi. Prezident qarorlari asosida kollejlarning bir qismi texnikumlarga aylantirildi, qisqa muddatli kasb-hunar markazlari ochildi [5].

Bizning kuzatuvlarimizga ko'ra, bu qaror viloyatda tezkor kadrlar tayyorlash imkoniyatini kengaytirdi.

Bugungi kunda (2024/2025 o'quv yilida) Navoiy viloyatida 15 dan ortiq texnikum va o'nlab kasb-hunar markazlari faoliyat yuritmoqda [6]. Ularda dual ta'lim tizimi yo'lga qo'yilgan bo'lib, talabalar ishlab chiqarishda amaliy tajriba orttirmoqda. Masalan, Navoiy kon-metallurgiya kombinati o'quvchilar uchun maxsus amaliyot dasturlarini joriy qilgan [7].

Statistika shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda professional ta'lim muassasalarini bitirganlarning ishga joylashish darajasi respublika o'rtacha ko'rsatkichidan yuqori. Biroq, ayrim tumanlarda malakali pedagoglar yetishmovchiligi, o'quv-uslubiy ta'minotning eskiligi kabi muammolar hamon dolzarb [8].

Navoiy viloyatidagi professional ta'lim tizimi rivojining asosiy drayverlari uchta omilga tayanadi:

- viloyat iqtisodiyotining sanoatga yo'naltirilganligi;
- davlat siyosatida professional ta'limning ustuvor deb e'tirof etilishi;
- korxonalar va ta'lim muassasalari o'rtasida hamkorlikning kengayishi.

Bu omillar viloyatda kadrlar tayyorlashning barqaror tizimini yaratdi. Shu bilan birga, mavjud muammolar — pedagoglar malakasini oshirish sur'atlari yetarli emasligi, jihozlarning eskirganligi va raqamli ko'nikmalarga talabning oshib borishi yaqin kelajakda hal qilinishi lozim bo'lgan vazifalar sifatida qolmoqda [9].

1991–2025 yillar davomida Navoiy viloyatida professional ta'lim muassasalari bosqichma-bosqich rivojlandi. Bu tizim bugungi kunda sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlarining ehtiyojlariga moslashgan holda shakllangan. Texnikumlar va kasb-hunar markazlari viloyat mehnat bozoriga muntazam ravishda malakali kadrlar yetkazib bermoqda. Kelgusida tizimni yanada takomillashtirish uchun davlat-xususiy sheriklikni kuchaytirish, xalqaro standartlarga mos o'quv dasturlarini kengaytirish va raqamli ta'lim imkoniyatlarini yanada rivojlantirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 1997.
2. Muallif kuzatuvlari va suhbatlari. – Navoiy, 2024.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" to'g'risidagi qarori. – Toshkent, 1997.
4. Davlat statistika qo'mitasi: "Ta'lim statistikasi" to'plami. – Toshkent, 2024.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining professional ta'limga oid qarorlari. – Toshkent, 2009–2020.
6. Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi hisobotlari. – Toshkent, 2023.
7. Navoiy kon-metallurgiya kombinati matbuot xizmati axborotlari. – Navoiy, 2022.
8. Navoiy viloyati hokimligi rasmiy sayti. www.navoiy.uz (murojaat qilingan sana: 31.08.2025).
9. Xodjayev, A. "Professional ta'lim tizimini modernizatsiya qilish yo'nalishlari". – Ilmiy axborot jurnali, 2021.

THE ROLE OF SCIENCE AND EDUCATION IN MODERN SOCIETIES

Rasulova Maysara Nabiyevna – Assistant Lecturer, Department of Primary and Preschool Education Methodology, Samarkand State Pedagogical Institute

Abstract. Science and education are the main driving forces of social development in modern societies. The rapid advancement of technology, globalization, and the digital transformation of all areas of life require a new approach to knowledge and learning. Education not only provides knowledge and skills but also cultivates critical thinking, creativity, and adaptability to modern challenges. This paper analyzes the role of science and education in sustainable development, the formation of an innovative society, and the preparation of a competitive young generation.

Keywords: modern society, education, science, innovation, sustainable development, digitalization.

In the 21st century, the role of science and education has become increasingly vital in shaping the social, economic, and cultural development of nations [1]. The progress of societies is directly connected to their ability to generate, transfer, and apply knowledge effectively. In modern contexts, education is not limited to the acquisition of theoretical knowledge but extends to the cultivation of problem-solving abilities, creative thinking, and lifelong learning skills. This creates the basis for sustainable development and global competitiveness.

Scientific research provides the foundation for innovation and technological progress [4]. The transformation of industries, healthcare, agriculture, and communication systems is the result of continuous scientific discoveries [3]. Science fosters evidence-based decision-making and strengthens the ability of societies to respond to global challenges such as climate change, pandemics, and energy crises. In addition, science plays an essential role in bridging the gap between theory and practice, helping countries to modernize their economies and improve the quality of life of their citizens.

Education serves as the bridge between scientific achievements and social implementation [2]. It plays a crucial role in preparing a skilled workforce capable of adapting to rapid technological and economic changes. Furthermore, education fosters social values such as tolerance, intercultural understanding, and global citizenship, which are vital in today's interconnected world. Modern education systems aim not only at professional training but also at developing personal competencies, ethical values, and critical awareness of global problems.

Despite significant achievements, modern education systems face numerous challenges [5]. Among them are unequal access to quality education, the digital divide, and the need for continuous adaptation of curricula to labor market demands. At the same time, digitalization and artificial intelligence provide new opportunities for personalized learning, online education, and global academic collaboration. Governments and educational institutions are tasked with finding a balance between traditional teaching methods and innovative approaches in order to ensure inclusiveness and equality in education.

Uzbekistan has undertaken significant reforms in its education system in recent years [5]. The government has prioritized improving access to preschool education, which is considered essential for early childhood development. New programs have been launched to ensure that every child has the opportunity to receive quality preschool training. In general education, new state standards and curricula have been introduced, emphasizing critical thinking, creativity, and digital literacy.

Higher education in Uzbekistan is also undergoing rapid modernization. The establishment of branches of leading foreign universities, the expansion of academic mobility, and the implementation of credit-modular systems have significantly improved the quality of education. Digitalization is another priority: online learning platforms and electronic resources such as 'my.edu.uz' are being actively introduced.

Moreover, the government's strategies such as "Yangi O'zbekiston – yangi ta'lim" are aimed at raising education to international standards. These reforms demonstrate the country's determination to integrate into the global education system and prepare a competitive young generation.

Science and education are inseparable components of social development in modern societies. They ensure sustainable progress, promote innovation, and prepare future generations for the challenges of globalization. Strengthening the integration of science and education into all spheres of life is essential for building a knowledge-based, competitive, and prosperous society.

The case of Uzbekistan shows how a country can strategically reform its education system to achieve both national development goals and global competitiveness [7]. The successful implementation of educational reforms requires consistent government support, investments in human capital, and active collaboration with international institutions. Only through continuous investment in scientific research and educational reforms can nations secure long-term success and stability [6].

References

1. Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society*. Wiley-Blackwell.
2. UNESCO (2021). *Futures of Education: Learning to Become*. Paris: UNESCO Publishing.
3. Drucker, P. (1993). *Post-Capitalist Society*. Harper Business.
4. World Bank (2022). *World Development Report 2022: Digitalization and Development*. Washington, DC.
5. President of the Republic of Uzbekistan (2019). *Decree on the Concept for the Development of the Public Education System until 2030*.
6. Ministry of Higher and Secondary Specialized Education of Uzbekistan (2021). *National Report on Higher Education Reform*.
7. OECD (2021). *Education in Central Asia: Challenges and Opportunities*. Paris: OECD Publishing.

TIL KO'NIKMALARINI INTEGRATSIYALASH ORQALI GRAMMATIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH

Toshpo'latov Temur Mo'minjonovich – Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, ingliz tili o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalar orasida grammatik kompetensiyalarni shakllantirish mexanizmlari tahlil qilinadi. Grammatik bilimlarni o'zlashtirish nafaqat nazariy qoidalarga tayanishni, balki amaliy mashqlar, interaktiv usullar va kommunikativ yondashuvni ham talab etishi ta'kidlanadi. Shuningdek, maqolada integratsiyalashgan o'qitish usullari, innovatsion texnologiyalardan foydalanish va mustaqil ta'lim orqali talabalar grammatik savodxonligini rivojlantirish yo'llari yoritilgan.

Kalit so'zlar: grammatika, kompetensiya, til o'rganish, interaktiv usullar, kommunikativ yondashuv, innovatsion texnologiyalar.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida chet tillarini mukammal bilish insonning ta'lim va kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Chet tillarni o'qitish metodikasida nafaqat so'z boyligini oshirish, balki grammatik kompetensiyani shakllantirish ham alohida ahamiyatga ega. Zero, grammatik kompetetsiya nutq faoliyatining asosiy tayanchidir.

Grammatik qoidalarni to'g'ri o'zlashtirmasdan turib, til ko'nikmalarining mukammal rivojlanishini tasavvur qilib bo'lmaydi. Biroq grammatikani faqat nazariy qoidalar bilan cheklash ko'pincha kutilgan natijani bermaydi. Talabalar grammatik bilimlarni qo'llash jarayonida qiyinchiliklarga duch kelishadi. Shu sababli, zamonaviy metodologiya grammatik kompetensiyani rivojlantirishning samarali usuli sifatida til ko'nikmalarini integratsiya qilishni taklif qiladi. Integratsiya tufayli talaba nafaqat grammatik bilimlarni egallaydi, balki uni tinglash, o'qish, yozish va gapirish kabi nutqiy faoliyatda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi[1;75].

Muhokama va natijalar. Grammatik kompetensiya tilning morfologik va sintaktik tuzilishini ongli ravishda o'zlashtirib, undan turli nutqiy vaziyatlarda to'g'ri va samarali foydalana olish qobiliyatidir. U lingvistik kompetensiyaning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Masalan, talabalar ingliz tilidagi zamon yoki o'zbek tilidagi fe'llarni mukammal egallamasa, ular to'liq va mazmunli muloqot qila olmaydi. Demak, grammatika o'qitish jarayonida talabalarni nazariy bilimlardan amaliy qo'llash bosqichiga o'tkazish asosiy vazifadir.

Grammatik kompetentsiyani rivojlantirishda talabalarning mustaqil bilim olishlari muhim rol o'ynaydi. Matnlarni mustaqil o'qish, audioyozuvlarni tinglash, yozma topshiriqlarni bajarish va dialoglar tashkil etish talabalarning grammatik bilimlarini chuqurlashtirish imkonini beradi. Mustaqil ta'lim integratsiya tamoyillari bilan uyg'unlashganda samaraliroq bo'ladi [2;184].

Demak, grammatik kompetensiya til o'rganishning ajralmas qismidir. Uning rivojlanish jarayonida til malakalarining integratsiyasi samarali mexanizm bo'lib xizmat qiladi. O'qish, yozish, tinglash va gapirishni uyg'unlashtirib, talabalar nafaqat grammatik bilimlarni egallaydilar, balki uni real nutqiy vaziyatlarda qo'llash

imkoniyatiga ega bo'ladilar. Integratsiyalashgan yondashuvning afzalligi shundaki, u nazariya va amaliyotni uyg'unlashtiradi, muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi va til o'rganishga qiziqishni oshiradi. Innovatsion texnologiyalar, interfaol mashqlar va mustaqil ta'lim bu jarayonni yanada samarali qiladi.

Zamonaviy dunyoda chet tillarini bilish muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat va boshqa mamlakatlardan kelgan odamlar bilan muloqot qilishning zaruriy shartidir. Ingliz tili xalqaro muloqotda alohida o'rin tutadi. Biroq, ingliz tilini o'rganish talabalar uchun, ayniqsa ingliz tilida muloqot qilish tajribasiga ega bo'lmaganlar uchun juda qiyin bo'lishi mumkin [3;76].

Maktablar va universitetlarda ingliz tili darslari odatda grammatika, lug'at, o'qish va yozishga qaratilgan. Biroq, ingliz tilida chinakam samarali muloqot qilish uchun til ko'nikmalarini birlashtirish va ulardan uyg'un foydalanish muhimdir. Masalan, tinglash nutqni rivojlantirishga yordam beradi, yozish esa grammatika va lug'at haqidagi bilimlarni chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Shu bois chet tillarini o'qitish metodikasida "til malakalarining integratsiyasi" tushunchasi mavjud. Bu atama o'zaro bog'liqlikda nutq faoliyatining barcha turlari bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirish jarayonini anglatadi. Bundan tashqari, "xorijiy til" fanining o'zi turli bilim sohalari materiallariga asoslangan holda integratsiyalashgan. Shunday qilib, ingliz tili bo'yicha til ko'nikmalarining integratsiyalashuvi to'rtta asosiy til ko'nikmalarini birlashtirish va qo'llash jarayonidir: gapirish, o'qish, yozish va tinglash.

Bunga turli mashqlar va topshiriqlar orqali erishish mumkin. Masalan, o'qituvchi grammatika qoidalarini tushuntirib, so'ngra yozma yoki og'zaki mashqlarni berishi mumkin; audioyozuvlar yordamida yangi so'zlarni tanishtirish va keyin ular asosida dialoglar yoki grammatik topshiriqlarni tashkil qilish ham yaxshi samara beradi. Yana bir samarali usul - talabalarni nutq, o'qish va yozishga jalb qilish uchun o'yin va testlardan foydalanishdir. Bu talabalarga erkin va interaktiv muhitda o'z ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi [4;81].

Til ko'nikmalari integratsiyalashuvining yana bir misoli ingliz qo'shiqlaridan foydalanishdir. Talabalar inglizcha qo'shiqlarni tinglash va ularning matnlarini o'rganish orqali tinglash va talaffuzni yaxshilashlari mumkin. Ingliz filmlarini asl nusxada tomosha qilish, fan va texnologiyaga oid matnlarni o'qish va muhokama qilish ham samarali usullardir.

Integratsiya til ko'nikmalaridan tashqari talabalarining muloqot ko'nikmalarini va ijtimoiy moslashuvini ham rivojlantiradi. Masalan, rolli o'yinlar orqali o'quvchilar turli vaziyatlarga moslashish va ingliz tilida erkin muloqot qilishni o'rganadilar.

Til ko'nikmalarini birlashtirishning asosiy shakllari:

- o'qish va gapirish: matnni o'qish va uning mazmunini muhokama qilish;
- tinglash va yozish: audioyozuvni tinglash va qisqacha hisobot yozish;
- o'qish va yozish: matnni o'qish va u bo'yicha yozma topshiriqni bajarish;
- tinglash va gapirish: audioyozuvni tinglash va olingan ma'lumotlar asosida muhokama qilish;

- gapirish va yozish: berilgan vaziyat asosida dialog yaratish, uni yozib olish va taqdim etish. Til ko'nikmalarining integratsiyalashuviga turli usullar orqali erishish mumkin. Ulardan biri haqiqiy materiallardan (maqolalar, videolar, audio yozuvlar) foydalanishdir. Bunday materiallar tinglash va o'qish qobiliyatlarini rivojlantiradi, yangi so'z va iboralarni o'zlashtirishga yordam beradi. Ushbu materiallar asosida

o'qituvchi barcha til ko'nikmalarini (gapirish, yozish, o'qish, tinglash) qamrab oladigan vazifalarni ishlab chiqishi mumkin [5; 11].

Yana bir usul - grammatika va lug'atni umumiy mavzular orqali o'rgatishdir. Masalan, fe'l zamonlarini o'rganishda talabalar grammatikaga oid matnlarni o'qish va muhokama qilish orqali o'z malakalarini har tomonlama rivojlantirishlari mumkin.

Til bilimlarini integratsiyalash jarayoni uzluksiz va tizimli bo'lishi muhimdir. O'qituvchi doimo barcha til ko'nikmalaridan foydalanishni talab qiladigan vazifalarni yaratishi, talabalarni muntazam ravishda rag'batlantirishi va ularga fikr-mulohazalarini bildirishi kerak.

Integratsiyalashgan til malakalari oddiy va murakkab turlarga bo'linadi.

– Oddiy tip: o'qish va gapirish, o'qish va yozish, tinglash va yozish kabi ikki turdagi nutq faoliyatining kombinatsiyasi. Bunda retseptiv (idrok etish) va ishlab chiqarish (ifoda qilish) qobiliyatlari bir vaqtda rivojlanadi. Misol uchun, matnni o'qish, undagi muammoni muhokama qilish yoki film tomosha qilish va keyin rasmiy hujjat yozish.

– Murakkab tip: o'qish, tinglash, gapirish va yozish kabi uch yoki to'rtta nutq qobiliyatlarining kombinatsiyasi. Masalan, matnni o'qish, audio/video materialni tinglash va keyin insho yozish.

Til ko'nikmalarining integratsiyasi turli sohalarda qo'llanilishi mumkin:

– Texnologiyada: ingliz tilida dasturlashni o'rganayotgan talabalar terminologiyani o'rganish orqali maxsus bilim va til ko'nikmalarini birlashtiradi.

– Madaniyatda: talabalar ingliz tilini o'rganadilar va boshqa xalqlarning urf-odatlarini va an'analarini tushunadilar. Masalan, boshqa xalqlarning bayramlari, marosimlari haqidagi matnlarni o'qish va muhokama qilish orqali madaniy ko'nikmalar rivojlanadi.

– Shaxslararo muloqotda: talabalar ijtimoiy mavzularda ingliz tilida munozaralar olib borish orqali nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy kompetensiyalarni ham rivojlantiradilar [3;19].

Xulosa. Til o'rganish jarayonida grammatik kompetensiyani rivojlantirish nafaqat nazariy qoidalarga tayanish, balki nutq faoliyatining barcha shakllari - tinglash, gapirish, o'qish va yozishni birlashtirish tufayli ham samarali bo'lishi mumkin. Integrativ yondashuv o'quvchilarni amaliy nutqda grammatik qoidalarni to'g'ri qo'llashga, tilni faol kommunikativ vosita sifatida egallashga undaydi.

Grammatik kompetensiyani rivojlantirishda integrativ usullardan foydalanish talabalarining tilni o'rganishga qiziqishini oshiradi, ularda kommunikativ madaniyatni shakllantiradi va ingliz tilini zamonaviy ta'lim talablari darajasida o'zlashtirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. The Model of Forming Communicative Competence of Students in the Process of Teaching the English Language // International Journal of Environmental & Science Education. – 2015. – №10.

2. Азимов Э. Г. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания иностранных языков). – СПб.: Златоуст, 1999. –362 с.

3. Алиева Т. Формы контроля при проверке грамматической компетенции у студентов языковых вузов (на примере французского языка) // Язык и деятельность. Научные чтения: сборник статей по итогам VIII международной конференции. – Москва. 2023. – 455 с.

4. Исламова, М. В. Формирование языковой компетенции учащихся: На материале изучения членов предложения. – Самара: Ульяновский государственный педагогический университет, 2005. – 203 с.

5. Шамов, А. Н. Методика преподавания иностранных языков. – Москва: АСТ, 2008. – 154 с.

ATROF-MUHITNI ANGLASH VA ASRASH KO‘NIKMALARINI BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA RIVOJLANTIRISH

Xoliqova Matluba Mardon qizi – Samarqand davlat pedagogika instituti assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich ta‘lim bosqichida o‘quvchilarda atrof-muhitni anglash va uni asrash ko‘nikmalarini shakllantirishning ahamiyati, mazmuni va samarali usullari yoritilgan. Ekologik tarbiyaning erta yoshdan boshlanishi zarurligini asoslab beradi hamda o‘quvchilarda tabiatga nisbatan ongli munosabatni shakllantirish, ekologik madaniyatni oshirishga xizmat qiluvchi interfaol metodlar, amaliy mashg‘ulotlar va darsdan tashqari faoliyatlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta‘lim, ekologik tarbiya, atrof-muhitni asrash, ekologik madaniyat, ekologik ong, tabiatga e‘tibor, barqaror rivojlanish.

Kirish. XXI asrda insoniyat oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri — bu ekologik muvozanatning buzilishi va atrof-muhitning tobora ifloslanib borayotganidir. Global miqyosda yuzaga kelayotgan iqlim o‘zgarishlari, biologik xilma-xillikning kamayishi, chiqindilarning ortib borishi, suv va havo sifatining yomonlashuvi kabilar bugungi kunda ekologik tahdidlar sifatida baholanmoqda. Bunday sharoitda atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va barqaror rivojlanish g‘oyalarini keng joriy etish zarurati ortib bormoqda. Bu jarayonda ekologik madaniyatli, tabiatga mehr va e‘tibor bilan qaraydigan yosh avlodni tarbiyalash ta‘lim tizimining muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta‘lim — bu shaxsning shakllanishida asosiy bosqich bo‘lib, bola tafakkuri, dunyoqarashi, xulq-atvori, qadriyatlari aynan shu davrda shakllanadi. Shu bois, aynan boshlang‘ich sinfda o‘quvchilarda tabiatga nisbatan ongli va mas‘uliyatli munosabatni shakllantirish, ularni atrof-muhitni anglash va asrashga o‘rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ko‘nikmalar o‘quvchilarning nafaqat ekologik bilimni oshiradi, balki ularning axloqiy tarbiyasi, estetik dunyoqarashi va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda ham muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy dunyoda atrof-muhit muammolarining keskinligi ortib borayotgan bir paytda ekologik madaniyat va tabiatga nisbatan mas‘uliyatli munosabat shakllantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, bu ko‘nikmalarni erta yoshdan, ya‘ni boshlang‘ich ta‘lim bosqichida rivojlantirish ta‘lim jarayonining ustuvor vazifalaridan biriga aylangan. Boshlang‘ich maktabda o‘quvchilarga atrof-muhitni anglash va uni asrash tamoyillarini o‘rgatish orqali ularning tabiatga bo‘lgan hurmatini, ekologik ongini, shuningdek, barqaror rivojlanish konsepsiyasiga mos keluvchi xulq-atvor ko‘nikmalarini shakllantirish mumkin. Shu bois, pedagoglar uchun atrof-muhitni asrash bo‘yicha samarali metod

va yondashuvlarni aniqlash, ta'lim mazmuniga integratsiya qilish muhim vazifa hisoblanadi.

Muhokama va natijalar. Bugungi kunda ekologik muammolarning ortib borayotgani insoniyatdan atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishni talab qilmoqda. Bu esa yosh avlodni ekologik tarbiyalashni ta'lim tizimining ajralmas qismi sifatida qarash zarurligini ko'rsatadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishning asosiy yo'nalishi – aniq-obrazli tafakkurdan mavhum-mantiqiy tafakkurga o'tish hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish jarayoni dastlab bilishning hissiy bosqichida sodir bo'ladi. Ya'ni bola atrof muhit haqida dastlab 5 ta sezgi a'zo orqali tasavvurga ega bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishda tafakkur shakllari ham ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishda tasniflash, taqqoslash, o'xshatish, sintez, mavhumlashtirish, umumlashtirish, tizimlashtirish yordamida amalga oshiriladi. Shunday qilib, o'quvchilarda atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish to'g'risida doimiy qayg'urishga yo'naltirilgan o'quv faoliyatini tashkil etish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Afsuski bugungi kunda biz kundalik ishlarga va tashvishlarga berilib, tirik va jonsiz tabiat dunyosi abadiy emasligini, unga insoniyat tomonidan ko'proq zarar ko'rsatayotganligini bevosita his qilmayapmiz. Bu jarayon albatta bolalikdan ta'lim va tarbiyani uzviyligini ta'minlash asosida olib borilishi lozim. Bundan kelib chiqadiki, ekologik ta'limning asoslari hatto maktabgacha yoshda bolalar ongi va ruhiyatiga singdirib borish dolzarb hisoblanadi. Shu o'rinda ekologiya so'zining etimologiyasiga to'htalib o'tsak. Ekologiya so'zi yunoncha oikos – “vatan, uy” va logos – “fan, ta'limot” ma'nosidagi so'zlardan tashkil topgan bo'lib, birgalikda yashaydigan tirik organizmlarning o'zaro va tevarak-atrofdagi muhit bilan munosabatini, shuningdek, olam va biosfera o'rtasidagi munosabat masalalarini o'rganuvchi fan nomini bildiradi [1].

Ekologik tarbiya, avvalambor, bolalarni insonparvarlik, xayrixohlik, hissiy munosabat va ularning atrofidagi dunyoga qiziqishini tarbiyalashga xizmat qiladi. Zero, atrof-muhitni bolaga ta'siri juda katta. Chunki har kuni bolalar u yoki bu shaklda atrof-muhitdagi turli narsalar yoki hodisalar bilan aloqaga kirishadilar ya'ni ular qushlarni, hasharotlarni, hayvonlarni, qishda, qor parchalarini, kuzda, sarg'aygan barglarni, yomg'irni kuzatishadi, tabiat haqidagi she'rlar va hikoyalarni tinglashadi va tabiat hodisalari, o'simliklarga g'amxo'rlik qilishni o'rganadilar. Tabiat bolalarni birinchi navbatda o'zining go'zalligi, ranglarining yorqinligi, xilma-xilligi bilan o'ziga jalb qiladi. Shu boisdan “Ekologik tarbiya maktabgacha yoshda, maktab davrida, maktabdan keyingi, mahalla, mehnat jamoasi hamda keksalik davrida turlicha mazmun, shakl va metodlar hamda yondashuvlarda amalga oshiriladi” [2].

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish juda ham murakkab jarayon hisoblanadi. Bu, bir tomondan, rasmiy mantiqning qat'iy doirasiga mos kelmasligi bilan bog'liq. Boshqa tomondan, bola doimo kattalar tabiat hodisalari, narsalarga nisbatan elementar normalar va xatti-harakatlar qoidalarini qanday buzayotganini ko'radi: daraxt shoxlarini sindirish, axlatlarni dam olish joylarida qoldirish shular jumlasidandir. Bunday hollarda, agar bola bunga e'tibor bergan bo'lsa, siz unga kattalar noto'g'ri ish qilayotganini o'z vaqtida aytishingiz kerak bo'ladi. Inson tabiat boyliklaridan oqilona va ehtiyotkorlik bilan foydalanishi kerak, shundagina tabiat

ham insonni saxiylik bilan mukofotlaydi. Shu boisdan ham bolaning ekologik madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan barcha harakatlar kattalarni befarq qoldirmasligi kerak [3].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishda bayramlar va tadbirlarning roli katta. Bu kabi bayramlarda tanish bo'lgan musiqa asarlari, she'rlarni yodlash va yang'ilarini yaratish juda muhimdir. Bolalarga ekologik ta'lim berish bo'yicha ota-onalar bilan ishlashda an'anaviy shakllardan foydalanilinish o'rinlidir (ota-onalar yig'ilishlari, konsultasiyalar, suhbatlar). Bunda quyidagilarga alohida e'tibor qaratish muhim: "Daraxt eking", "Qushlarga yordam bering", "Ona Vatan tabiatini asraylik". Bunday aksiyalarda bolalar ota-onalari bilan birgalikda faoliyat olib borish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bolalar uchun ota-onalarining o'rni va tabiatiga munosabati juda muhimdir. Shunday qilib, kompleks yondashuvni muvaffaqiyatli amalga oshirishning eng muhim sharti - bu kattalar shaxsiy namunasi bilan bolalarga tabiatga to'g'ri munosabatni namoyish etadigan va o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda tabiatni muhofaza qilishda faol ishtirok etadigan muhitni yaratishdir

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish ekologik ta'limsiz amalga oshmaydi. Masalan, sinfda tabiat burchagi yaratildi, u yerda gullarga g'amxo'rlik qilish paytida bolalar gullarni to'g'ri parvarish qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar, har bir gul o'ziga xos go'zalligi va g'amxo'rlikka muhtojligini bilib oladilar. Amaliy faoliyatda bolalarning individual namoyon bo'lishi ularning ekologik tarbiyasi va madaniyati darajasining ko'rsatkichidir [4]

Yashil hududlarni kengaytirish: Shaharlar va qishloqlarda yashil hududlarning ko'paytirilishi, daraxtlar ekish va ekologik parklarda dam olish uchun sharoitlar yaratish, aholi sog'lig'ini yaxshilash va havo sifati bilan bog'liq muammolarni hal etish imkonini beradi.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish: Quyosh va shamol energiyasini keng qo'llash, energiya samaradorligini oshirish ham atrof-muhitni himoya qilishga yordam beradi.

Xulosa. Boshlang'ich ta'limda atrof-muhitni anglash va asrash ko'nikmalarini rivojlantirish o'quvchilarning ekologik ongini shakllantirish va barqaror rivojlanish tamoyillarini amaliy hayotga tatbiq etishda muhim ahamiyatga ega. Mazkur ko'nikmalarni erta yoshdan mustahkamlash orqali kelajak avlodlarda tabiatga hurmat, mas'uliyat va e'tiborni tarbiyalash mumkin bo'ladi. Atrof-muhitni anglash va uni asrash ko'nikmalarini boshlang'ich ta'lim jarayonida shakllantirish — nafaqat ta'limning, balki jamiyatning ham muhim vazifasidir. O'quvchilarda ekologik madaniyat, tabiatga mehr va e'tiborli munosabat erta yoshdan boshlab tarbiyalansa, ularning hayot davomida tabiatni asrashga bo'lgan intilishi kuchli bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan ekologik mashg'ulotlar, kuzatuvlar, loyihalar va darsdan tashqari tadbirlar bu borada samarali natijalar beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. U.A. Bovonova "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishning psixologikpedagogik xususiyatlari" Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. February, 2022. – B. 221.

2. Ismoilov A., Axadov R. Ekologik ta'lim-tarbiya. – T.: "O'qituvchi", 1997. – B.18.

3. Isakulova N.J. Uzluksiz ta'lim jarayonida o'quvchilarga fanlararo ekologik tarbiya berish nazariyasi va amaliyoti. Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertasiya avtoreferati. –Toshkent: 2012. –B.17.

4. Isakulova N.J. Ekologik tarbiyaga oid tushunchalarni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari. // Узлуksиз таълим тизимида инновацион педагогик технологиялар. Мақолалар тўплами.– Т.: “Extremum press”, 2010. –B. 40.

AYOLLARGA NISBATAN RUHIY ZO'RAVONLIKNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Xudayberganova Roziya Nurniyazovna – Urganch davlat universiteti stajyor-tadqiqotchisi, Urganch Ranch texnologiya universiteti “Pedagogika va aniq fanlar” kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisdá ruhiy zo'rávonlikning mohiyati, sabab va oqibatlari hamda uning psixologik xususiyatlari o'rganilib, ruhiy zo'rávonlikka qarshi kurashish yo'llarini aniqlash uchun ilmiy asoslangan tahlil va tavsiyalar taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: Ruhiy zo'rávonlik, psixologik salomatlik, gender stereotiplari, hissiy manipulyatsiya, ijtimoiy izolyatsiya, ayollarga nisbatan zo'rávonlik.

Kirish. Ayollarga nisbatan ruhiy zo'rávonlik jahon miqiyosida dolzarb muammo bo'lib, bu inson huquqlari buzilishining keng tarqalgan shakli sifatida tan olinadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining (WHO) 2022-yildagi hisoboti ma'lumotlariga ko'ra, har uch ayoldan biri o'z hayoti davomida kamida bir marta ruhiy yoki jismoniy zo'rávonlikka duch keladi.[2]

O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi tomonidan 2023-yilda o'tkazilgan tadqiqotlarda esa ayollarning 25 foizi oila ichida turli darajadagi, ruhiy bosimga uchragani qayd etilgan. Ushbu raqamlar muammoning nafaqat jahon miqiyosida, balki mahalliy darajada ham dolzarbligini ko'rsatadi.[5]

Oila ichidagi zo'rávonlik, xususan, ayollarga nisbatan oila zo'rávonligi, uzoq yillardan buyon jamiyat uchun dolzarb muammo bo'lib kelmoqda. Misol tariqasida, 30 yil avval qanday muhim bo'lsa, bugungi kunda ham ushbu mavzu o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Milliy, diniy yoki ijtimoiy tabaqaga bog'liq bo'lmasdan, oila zo'rávonligi dunyo bo'ylab har doim va har joyda uchrab turuvchi hodisadir.

Ayollarga nisbatan zo'rávon munosabatlar sog'liq bilan bog'liq muammolarga sabab bo'lishi mumkin: jismoniy hamda ruhiy salomatlik, ijtimoiy moslashuvning buzilishi va ayrim hollarda xatto o'lim bilan yakunlanishi mumkin.

Nazariy qism. Ruhiy zo'rávonlik (psixologik zo'rávonlik) bu boshqalarga nisbatan qo'rquv, iltirib yoki o'ziga past nazar bilan qarashni keltirib chiqaradigan xatti-harakatlar majmuidir. Tadqiqotchilar bu turdagi zo'rávonlikni verbal tahdid, nazorat qilishga qaratilgan manipulyatsiyalar, doimiy tanqid va ijtimoiy izolyatsiya orqali amalga oshiriladigan bosim sifatida tasniflashadi.[1]

Oila ichidagi zo'rávonlikdan jabrlangan ayollarning psixologik xususiyatlarini o'rganish psixologik markaz mijozlari bilan samarali ishlashni tashkil qilishga yordam beradi. Shu bilan birga, profilaktik tadbirlarni o'tkazish, ayollarni og'ir

vaziyatlarga tushib qolishdan ogohlantirish yoki bunday holatlarni kamaytirishga yordam beradi.

So'nggi 10 yil ichida rus va xorijiy olimlar tomonidan ushbu mavzuda ko'plab asarlar chop etilgan. Rossiyalik olimlar (M.P.Pisklakova, E.R.Yarskaya-Smirnova, E.Cherepanova, T.A.Vakhmyanina, N.N.Vodopyanova va S.S.Morozova, Z.A.Androsova va N.Yu.Ivanovskaya va boshqalar) va xorijiy tadqiqotchilar (I.Arias va P.Johnson, D.M.Gonzalez, S.K.Steinmetz) zo'ravonlikning kelib chiqish sabablari va uning oqibatlarini o'rgangan. Xususan, Walker (1979) ayollarga nisbatan ruhiy zo'ravonlikni "zo'ravonlik sikli" nazariyasi orqali tushuntirgan. Ushbu nazariyaga ko'ra, zo'ravonlikning ruhiy ta'siri vaqt o'tishi bilan ortib boradi va ayollarning o'zini-o'zi qadrlashiga jiddiy zarar yetkazadi. Boshqa bir tadqiqotda Stark (2007) "majburiy nazorat" konsepsiyasini ilgari surib, ruhiy zo'ravonlikni ayollarning kundalik hayotiga ta'sir qiluvchi nozik, lekin xavfli shakli sifatida tasvirlagan. Ushbu izlanishlar zo'ravonlikning murakkab xususiyatlarini ochib beradi va muammoni hal qilishda chuqurroq yondashuvni talab qiladi.[3. 4]

Psixologik zo'ravonlikning asosiy omillari orasida patriaxal jamiyat tuzilmasi, gender stereotiplari va oila ichidagi noxolis kuch munosabatlari mavjud. Psixologik zo'ravonlik ko'pincha boshqa turdagi zo'ravonliklar bilan birga uchraydi va ayollarning ruhiy salomatligiga jiddiy zarar yetkazadi. Zo'ravonlik jiddiy ijtimoiy va psixologik muammo hisoblanadi. Ushbu muammoning ildizida inson tabiatiga xos bo'lgan tajovuzkorlik yotadi, bu esa shaxslararo munosabatlarda namoyon bo'ladi. Psixologlar inson tajovuzkorligini tushuntirish va uning mohiyatini yoritishga urinishmoqda. Ushbu tadqiqotlarning natijalari psixologiya sohasi va amaliy psixologik bilimlar uchun katta ahamiyatga ega. Zo'ravonlikning psixologik tabiati va shart-sharoitlarini yaxshiroq tushunish orqali uning oldini olish dasturlarini ishlab chiqish, jamiyatda turli zo'ravonlik shakllari rivojlanishining oldini olish va uning salbiy oqibatlarini kamaytirish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqola doirasida quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

1. Adabiyotlarni tahlil qilish – ruhiy zo'ravonlikka oid xalqaro va mahalliy ilmiy manbaalar, maqolalar va tadqiqot hisobotlari o'rganildi. Bu ruhiy zo'ravonlikning asosiy belgilari, omillari va oqibatlarini aniqlashga xizmat qildi.

2. Intervyular o'tkazish – ruhiy zo'ravonlikdan aziyat chekkan 50 nafar ayol bilan chuqurlashtirilgan intervyular o'tkazildi. Suhabat davomida ularning tajribalari, hissiy holati va ruhiy zo'ravonlikka bo'lgan munosabatlari o'rganildi. Intervyular maxfiylikni saqlagan holda amalga oshirildi.

3. Anketa so'rovnomalari – maxsus ishlab chiqilgan anonim so'rovnomalar yordamida 90 nafar respondentning ruhiy zo'ravonlikka bo'lgan qarashlari, bunday holatlarga munosabati va zo'ravonlikni boshdan kechirgan ayollarga nisbatan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari haqidagi fikrlari tahlil qilindi.

4. Statistik tahlil – so'rovnomalar va intervyular natijalari asosida statistic tahlil o'tkazildi. Olingan ma'lumotlar asosida ruhiy zo'ravonlikning keng tarqalgan shakllari va ularning ta'siri haqida xulosalar chiqarildi.

5. Holatlar tahlili – ruhiy zo'ravonlikka uchragan ayollarning hayotiy voqealari asosida chuqur holat tahlillari olib borildi. Bu ruhiy zo'ravonlik jarayonining murakkabligini va uning psixologik oqibatlarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Ushbu yondashuvlar ruhiy zo‘ravonlikning turli jihatlarini to‘liq yoritishga masalaning mohiyatini chuqur tahlil qilishga yordam berdi.

Natijalar va tahlil. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ruhiy zo‘ravonlikning eng keng tarqalgan shakllari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Verbal zo‘ravonlik – tahdid, haqorat va kamsituvchi so‘zlar.
2. Emotsional manipulyatsiya – aybdorlik hissini uyg‘otish, o‘z qadrini pasaytirish.

3. Ijtimoiy izolyatsiya – yaqin do‘stlardan va oila a‘zolaridan ajratish.

Ko‘pchilik ayollar doimiy zo‘ravonlik natijasida depressiya, xavotirlilik, emotsional buzilishlar va o‘z-o‘zini qadrlashning pasayishi kabi salbiy psixologik oqibatlarini boshdan kechirishadi. NCADV ma‘lumotlariga ko‘ra, zo‘ravonlikning jiddiy shakllariga duch kelganlarning faqat 34 foizi tibbiy yordamga murojaat qilgan bo‘lsa, tazyiqqa uchragan ayollarning 70 foizi ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlariga murojaat qilmagan, bu esa ularning muammosini hal qilish imkoniyatlarini cheklaydi. Ushbu muammoni o‘rganishning murakkabligi, avvalo, zo‘ravonlikning shakllari va namoyon bo‘lishlarining xilma-xilligi bilan bog‘liq. Bundan tashqari, zo‘ravonlik muammosi ko‘pincha yashirin xarakterga ega bo‘lib, jabrlanuvchi o‘z holatini oshkor qilmaydi xatto, zo‘ravonlikni sodir etgan shaxsni himoya qiladi.

Xulosa. Ayollarga nisbatan ruhiy zo‘ravonlik jamiyatning muhim psixologik va ijtimoiy muammosi hisoblanadi. Ushbu zo‘ravonlikni kamaytirish uchun quyidagi chora tadbirlarni amalga oshirish zarur:

- Gender tengligini targ‘ib qilish va gender stereotiplarni bartaraf etish;
- Psixologik zo‘ravonlik qurbonlarini qo‘llab-quvvatlash tizimlarini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiriq etish;
- Ayollarga ish joyi yoki boshqa istalgan muhitdan shikoyat qilish uchun qonuniy jarayonlardan foydalanish tartibini tushuntirish;
- Jamiyatda psixologik savodxonlikni oshirish va ruhiy zo‘ravonlikning salbiy oqibatlarini ommaga tadbiriq qilish.

Mazkur maqola ruhiy zo‘ravonlikni o‘rganish bo‘yicha qo‘shimcha izlanishlar olib borish va profilaktik chora-tadbirlarni kengaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Smith, J., Jones, R. (2020). “Psychological Abuse: Understanding and Addressing Emotional Violence”. New York: Academic Press.
2. World Health Organization. (2022). “Violence against women prevalence estimates”. Geneva: WHO Publications.
3. Walker, L.E. (1979). “The Battered Woman Syndrome”. New York: Springer Publishing.
4. Stark, E. (2007). “Coercive Control: How Men Entrap Women in Personal Life”. Oxford: Oxford University Press.
5. O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi. (2023). Ayollar huquqlarini himoya qilish bo‘yicha hisobot. Toshkent.

ICHKI ISHLAR XODIMLARIDA KREATIV TAFAKKUR SHAKLLANTIRISHDA SUN'IY INTELLEKT MUAMMOLARI

Shamsiyev Sardor Asliddinovich – Samarqand davlat universiteti “Falsafa va milliy g‘oya” kafedrası mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada ichki ishlar xodimlarida kreativ tafakkur shakllantirish jarayonida sun'iy intellektdan foydalanishning imkoniyatlari va muammolari tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: sun'iy intellekt, kreativ tafakkur, ichki ishlar, etika, ma'lumot xavfsizligi.

Zamonaviy huquqni muhofaza qilish tizimida ichki ishlar xodimlarining kreativ tafakkuri yuqori ahamiyatga egadir. Jinoyatchilikning turli shakllariga qarshi samarali kurashish, profilaktika ishlarini olib borish va fuqarolar bilan ishlash jarayonida ijodiy yondashuv, yangi yechimlar topish qobiliyati zarur. Bugungi kunda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari ichki ishlar organlarida ma'lumotlarni tahlil qilish, prognoz qilish va qaror qabul qilish jarayonlarida keng qo'llanilmoqda [1;22]. Biroq, sun'iy intellektdan foydalanish jarayonida xodimlardagi mustaqil kreativ, ijodiy fikrlash ko'nikmalariga ta'sir etishi mumkin bo'lgan qator muammolar yuzaga kelmoqda.

Ichki ishlar xodimlarining kasbiy faoliyatida sun'iy intellektning bir qator ijobiy imkoniyatlari mavjud. Sun'iy intellekt ichki ishlar organlariga katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor qayta ishlash, jinoyatchilik tendensiyalarini aniqlash va prognoz qilish imkoniyatini beradi. Masalan, kriminal ma'lumotlar bazasini avtomatik tahlil qilish orqali jinoyat sodir bo'lishi ehtimoli yuqori hududlar oldindan belgilanadi [2;87]. Shu bilan birga, sun'iy intellekt asosida ishlaydigan real-time kuzatuv tizimlari orqali yo'l harakati qoidalari buzilishini aniqlash, yo'l-transport hodisalarini prognoz qilish va favqulodda holatlarga tezkor javob berish imkoniyatlari yaratilgan.

Kreativ tafakkur rivojida sun'iy intellektning o'zni ko'pgina baxslarga sabab bo'lmoqda. Sun'iy intellekt ichki ishlar xodimlari uchun interaktiv trenajyorlar, VR/AR simulyasiyalar va virtual ssenariylar yaratishda qo'llaniladi. Bu texnologiyalar orqali xodimlar turli vaziyatlarda qaror qabul qilish mashqlarini amalga oshirishi, ijodiy yechim topish qobiliyatini rivojlantirishi mumkin [3;104]. Xalqaro amaliyotda, masalan, Singapur polisijasida sun'iy intellekt asosidagi “Incident Simulation” tizimi xizmat qiluvchilarni noaniq vaziyatlarda ishlashga tayyorlaydi.

Ichki ishlar xodimlari faoliyatida sun'iy intellektdan foydalanishning bir qator muammolari va cheklovlari mavjud. Biroq, sun'iy intellekt orqali tayyor yechimlardan ortiqcha foydalanish xodimlarda mustaqil tahlil va ijodiy fikrlash salohiyatini pasaytiradi [4;56]. sun'iy intellektning avtomatik qaror qabul qilish jarayonlari xodimlarning shaxsiy tajriba va intuisiyaga asoslangan yechimlarini cheklashi mumkin. Bundan tashqari, ma'lumot xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, sun'iy intellekt algoritmlaridagi yolg'on-ijobiy natijalar, hamda etik me'yorlarga rioya qilish kabi masalalar jiddiy muammolar sifatida namoyon bo'lmoqda.

O‘zbekistonda ichki ishlar tizimida sun‘iy intellektdan foydalanish bo‘yicha qadamlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. 2024 yildan boshlab sun‘iy intellekt asosidagi “Smart Patrol” tizimi sinovdan o‘tkazilmoqda, u patrul xizmatini optimallashtirish va tezkor ma‘lumot almashish imkoniyatini yaratadi. AQSH va Yevropa Ittifoqida esa sun‘iy intellekt faqat yordamchi vosita sifatida qo‘llanilib, inson nazorati ustuvor hisoblanadi. Yaponiyada esa sun‘iy intellekt algoritmlariga ijodiy yechim variantlari yaratish funksiyasi qo‘shilgan bo‘lib, xodimlarga standartdan tashqari variantlarni taqdim etadi.

Ichki ishlar tizimida sun‘iy intellektdan oqilona foydalanish strategiyasi mavjudir. Sun‘iy intellekt imkoniyatlaridan samarali foydalanish uchun quyidagi yo‘nalishlar muhim ahamiyatga ega: 1) sun‘iy intellekt texnologiyalarini axloqiy me‘yorlar asosida joriy etish; 2) Xodimlar uchun muntazam kreativ fikrlash treninglarini o‘tkazish; 3) sun‘iy intellekt qarorlarini inson nazoratidan o‘tkazish; 4) Milliy qonunchilik va xalqaro standartlarga mos normativ bazani takomillashtirish; 5) sun‘iy intellekt vositalarini xodimlarning ijodiy salohiyatini oshirish maqsadida qo‘llash.

Xulosa qilib aytganda, sun‘iy intellekt ichki ishlar organlari faoliyatida samaradorlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lsa-da, uning kreativ tafakkurga ta‘sirini nazorat qilish zarur. Xodimlarda mustaqil fikrlash va ijodiy yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantirish, axloqiy me‘yorlarni mustahkamlash va sun‘iy intellekt texnologiyalaridan oqilona foydalanish milliy xavfsizlik va jamiyatdagi huquq-tartibotni ta‘minlashda strategik ahamiyatga egadir.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. — Toshkent, 2023.
2. Russell, S., Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. — Pearson, 2021.
3. Karimov Sh.R. Sun‘iy intellekt va huquqni muhofaza qilish organlari. — Toshkent: Iqtisod, 2022.
4. Floridi, L., Cowls, J. AI in Law Enforcement: Risks and Opportunities. — AI & Society, 2021.
5. Mahkamov R.X. Ijodiy tafakkur va texnologiyalar integratsiyasi. — Toshkent: Fan, 2022.

SUN‘IY INTELLEKTGA OID BAHSLAR VA O‘ZBEKISTONNING GLOBAL TEXNOLOGIK KONTEKSTDAGI O‘RNI

Xoliqova Ra‘noxon Abdumuxtorovna – Guliston davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Sun‘iy intellekt texnologiyalari global miqyosda sog‘liqni saqlash, ta‘lim, sanoat va xizmat ko‘rsatish kabi sohalarda innovatsion yechimlar yaratib, inson faoliyatini samarali qo‘llab-quvvatlamqda. Shu bilan birga, algoritmik nohaqlik, shaxsiy ma‘lumotlar xavfsizligi va ish o‘rinlarining qisqarishi kabi muammolar jiddiy tashvish uyg‘otmoqda. Dunyo bo‘ylab davlatlar SI‘ni tartibga solish, etik me‘yorlar ishlab chiqish va texnologik tenglikni ta‘minlash yo‘lida

muhim choralarni ko‘rmoqda jumladan O‘zbekistonda ham ushbu sohada qator chora tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Kalit so‘zlar: sun‘iy intellekt, chat-botlar, kiberxavfsizlik, katta til modellari, mintaqaviy integratsiya, biometrik ma‘lumotlar, startaplar, universitet-lablar, texnologiya markazlari.

Kirish. Sun‘iy intellekt (SI) texnologiyalari so‘nggi o‘n yilliklarda misli ko‘rilmagan sur‘atlar bilan rivojlanib, global miqyosda ilmiy-texnik taraqqiyotning yangi bosqichini boshlab berdi. Ushbu texnologiyalar dastlab sanoat avtomatlashtirish, hisoblash tizimlari va kompyuter fanlari sohalarida qo‘llanila boshlagan bo‘lsa, bugungi kunga kelib ularning ta‘siri ancha kengayib, jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalariga kirib bormoqda.

Ayniqsa, sun‘iy intellekt asosida ishlovchi chat-botlar, katta til modellari (Large Language Models – LLMs), avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish tizimlari, yuzni aniqlash va kuzatuv texnologiyalari, hamda generativ SI vositalari (masalan, matn, rasm va video yaratish tizimlari) ijtimoiy, siyosiy, madaniy va axloqiy munosabatlarda tub burilishlarga sabab bo‘lmoqda[1;67].

Muhokama va natijalar. Sun‘iy intellekt imkoniyatlari orqali informatsion oqim tezligi va ko‘lamining ortishi, insoniyat tarixida misli ko‘rilmagan darajadagi axborot ishlab chiqarish va qayta ishlash quvvatini yuzaga keltirdi. Biroq, bu texnologiyalar jamiyatdagi mavjud kuch munosabatlarini qayta shakllantirish, ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirish yoki yangi adolatsizlik shakllarini yuzaga keltirish xavfini ham o‘zida mujassam etadi. Ayniqsa, algoritmik diskriminatsiya, shaxsiy ma‘lumotlarning maxfiyligi, raqamli nazoratning kuchayishi, soxta va asossiz yangiliklar tarqalishi, va intellektual mehnatning avtomatlashtirilishi kabi muammolar tobora dolzarb tus olmoqda. Global miqyosda, SI haqidagi bahslar odatda ikki xil kuchli qarash orasida joylashadi: ijobiy tasavvurlar – SIning insoniyatga olib keladigan yutuqlari, samaradorlik, yangi imkoniyatlar, sog‘liq, ta‘lim va xizmat ko‘rsatishda yaxshilanish; va salbiy qarashlar va xavotirlar — maxfiylikning yo‘qolishi, nazorat va shxsiy ma‘lumotlardan foydalanish, nohaq algoritmik ajralish, ish o‘rinlarining kamayishi va axloqiy javobgarlik masalalarining murakkabligi[2;185].

O‘zbekiston hukumati 2024–2025 yillarda SI rivoji strategiyasini tasdiqlagan, etik standartlar joriy etilishini ma‘qullagan, hamda tegishli qonunchilik tashabbuslarini boshlagan. Shu sababli, mahalliy diskursning shakllanishi, ziddiyatlari va ehtiyojlari haqida tahlil qilish ayniqsa muhimdir. Ushbu maqola O‘zbekiston misollarida SI diskursining asosiy yo‘nalishlari, muammolari va takliflarini ko‘rib chiqadi.

a) Qonunchilik va tartibga solish: 2025 yil 15 aprelda Oliy Majlisda AI-ni tartibga soluvchi qonun loyihasi birinchi o‘qishda ma‘qullandi. Mazkur loyiha shaxsiy ma‘lumotlarni AI orqali noqonuniy ishlatish va tarqatishga qarshi chora-tadbirlar, huquqiy javobgarlik, kontentga “AI yaratilgan” yorliq qo‘yish kabi talablarni o‘z ichiga oladi.[5;]

b) Zamonaviy kiber xavfsizlik : Prezidentimiz AI etik standartlarni joriy etishni taklif qilgan, shuningdek global model qonunlari bo‘yicha ikkala huquqiy va axloqiy elementlar mavjudligi e‘tirof etilgan.[6;] Bu soha muhim, chunki AI texnologiyalari tez rivojlanmoqda, lekin axloqiy me‘yorlar va fuqarolarning huquqlari yetarli

darajada himoyalangan holda qolishi mumkin. Xususan, shaxsiy hayot tasvir va ovozlarning ruxsatsiz foydalanilishi, soxta va fotosuratlarining tarqalishi kabi muammolar jiddiy e'tiborni talab qiladi.

c) Amaliy loyihalar va texnologik integratsiya : SI texnologiyalari sog'liqni saqlash, transport, shu jumladan mamografiya tahlillari, qonun huquqi sohasida huquqiy yordam modullari, yuritilayotgan loyihalar tokomli shaklda amalga oshirilmoqda. Loyihalar juda istiqbolli, lekin ularning samaradorligi, ma'lumotlarning sifat va xavfsizligi, texnologik adolat (ya'ni hamma hududlarda, hamma guruhlariga teng imkoniyatlar berilishi), til va mintaqaviy integratsiya kabi jihatlariga e'tibor berish juda muhim hisoblanadi.

d) Jamoatchilik reaksiyasi va savodxonlik : Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda SI haqida yangiliklar, qo'rqinchli va marazli holatlar (soxta, yolg'on ma'lumotlar, shaxsiy ma'lumotlarning tarqalishi, yuz va ovozga taqlidlar) keng tarqalmoqda. Shuningdek, hukumat va deputatlar qonunlardagi jazolar va mas'uliyatni yumshoq tutishga harakat qilmoqda, ya'ni jamiyatda texnologiya rivojini cheklamaslik uchun ehtiyot choralari bilan harakat qilmoqdalar.

O'zbekistonda sun'iy intellekt bilan bog'liq muammolarni oldini olish uchun bir qancha ishlar amalga oshirilishi kerak.

1. **Qonuniy va normativ bazani takomillashtirish.** SI haqidagi qonun loyihalari fuqarolik jamiyati, mutaxassislar va keng jamoatchilik ishtirokida muhokama qilinishi kerak.

2. **Texnologik adolat va infratuzilma.** Qishloq va chekka hududlarda internet va texnik imkoniyatlarni yaxshilash, SI loyihalarining mintaqalarga teng tarqalishini ta'minlash. Til va dialekt resurslarini boyitish — o'zbek tilining shevalari, talaffuz farqlari, shifrlil-belgilar holatlarini hisobga olgan korpuslar va modellar yaratish.

3. **Ta'lim va malaka oshirish.** Ta'lim muassasalarida CI bo'yicha chuqur kurslar, etik va huquqiy jihatlarini o'rgatish, talaba va mutaxassislariga real loyihalarda ishtirok etish imkoniyatlarini yaratish hamda oilalar va keng jamoatchilik uchun SI savodxonligini oshirish: SI nima, uning chegaralari, xavflari va foydalari haqida tushuntirish, ommaviy axborot vositalarida ma'lumotli va balanslangan yoritish.

4. **Mahalliy tadqiqotlar va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash.** O'zbekiston va Markaziy Osiyoda SI texnologiyalari bo'yicha empirik tadqiqotlar ko'paytirilish — misollar bilan, tajribalar bilan, ijtimoiy va madaniy auditoriyalar bo'yicha. Startaplar, universitet-lablar, texnologiya markazlarini rag'batlantirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish.

Etik me'yorlar va fuqarolik huquqlari himoyasi. Ma'lumot maxfiyligi, biometrik ma'lumotlar, yuz/ovoz soxtalashtirilishi kabi xavflarga qarshi aniq axloqiy va huquqiy mexanizmlar ishlab chiqilishi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Floridi, L., et al. (2018). *AI People—An ethical framework for a good AI society: Opportunities, risks, principles, and recommendations*. Minds and Machines.
2. Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism*. PublicAffairs.
3. European Commission (2021). *Proposal for a Regulation laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act)*.
4. Nazarov, F. et al. (2024). *FeruzSpeech: Uzbek Dialectal Speech Corpus for ASR and NLP Tasks*. arXiv preprint arXiv:2410.00035.
5. Kun.uz (2025). O'zbekiston sun'iy intellektini nazorat qilmoqda www.kun.uz

XALQ DOSTONLARINI O‘QITISHDA PIAGET NAZARIYASI VA UNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Anisbekova Dulfuzaxon Maxammadumar qizi – Chirchiq davlat pedagogika
universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: ushbu maqolada bugungi kunda o‘zbek xalq dostonlarini o‘qitishning pedagogik-psixologik xususiyatlari va bolalar psixologi Piagetning nazariy qarashlari borasida fikr-mulohazalar yuritilgan. Piaget nazariyasini xalq dostonlarini o‘qitishdagi ahamiyati borasida ilmiy qarashlar va yondashuvlar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: Piaget nazariyasi, psixologiya, xalq dostonlari, bola psixologiyasi, psixologik bosqich, kognitiv rivojlanish.

Xalq dostonlarini o‘qitishning psixologik ta’sini shaxsiy rivojlanish ya’ni inson o‘z faoliyati davomida shakllanadi. Dostonlarni o‘qish orqali o‘quvchilarda milliy iftixor, ma’naviy qadriyatlar va badiiy did shakllanishi bilan izohlaydi. Uning hissiy rezonansga ham ta’sirini ko‘rsatadi. Ya’ni, doston voqealari orqali o‘quvchilar o‘z hissiy tajribalarini kengaytiradi. Bu esa ularning hissiy intellektini rivojlantiradi. J.Piagetning faoliyat nazariyasi dostonlarni o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning aqliy va ijodiy rivojlanishi uchun samarali vosita hisoblanib dostonlarning mazmunini tahlil qilish, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash va voqealarning rivojini tasavvur qilish orqali tashkil etiladi. Bu nafaqat o‘quvchilarning shaxsiy va intellektual rivojlanishiga, balki ularning jamiyatdagi faol ishtirokiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Bolalar psixologiyasi va bilish jarayonlari bo‘yicha mashhur tadqiqotchilardan biri J.Piaget kognitiv rivojlanish nazariyasi nomli tadqiqot ishlarida ta’lim jarayonida xalq dostonlarini o‘qitishning ahamiyati, bolalarning fikrlash shakllari, bilish bosqichlarini hamda xalq dostonlarini o‘qitishda bu yoshga xos rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish samaradorlikni oshirishga yordam berishini ta’kidlagan.

Piaget kognitiv rivojlanish nazariyasini 4 bosqichga ajiratgan, har bor bosqichda bolalar tafakkurining o‘ziga xos xususiyatlarini ochib bergan.

Sensomotor bosqich (0-2 yosh): Bu davrda bolalar asosan sezgi va harakatlar orqali dunyoni idrok etadi. Xalq dostonlarini o‘qitish bu bosqichga mos emas, ammo qisqa, qiziqarli hikoyalar va musiqiy ritmlar bolalarning til rivojlanishiga yordam beradi.

Old-operatsion bosqich (2-7 yosh): Bolalar tasavvurlar orqali fikrlay boshlaydi, lekin ularning fikrlash jarayoni hali mantiqiy emas. Dostonlarni qisqartirilgan shaklda, qiziqarli va tushunarli hikoya sifatida taqdim etish mumkin. Rang-barang tasvirlar va dramatik hikoyalardan foydalanish ularning qiziqishini oshiradi.

Konkret operatsiyalar bosqichi (7-11 yosh): Bolalar mantiqiy fikrlay boshlaydi, ammo bu fikrlash hali abstrakt darajaga yetmagan. Doston qahramonlarining xatti-harakatlari va sabab-oqibat munosabatlarini tushuntirish orqali o'rganish mumkin. Bolalar dostonlarni qismlarga bo'lib tahlil qilishi va ulardagi voqealarni hayotiy vaziyatlarga bog'lab tushunishi mumkin.

Formal operatsiyalar bosqichi (11-16 yosh va undan yuqori): Bolalar abstrakt fikrlash qobiliyatiga ega bo'ladi va murakkab tushunchalarni anglay oladi. Ushbu bosqichda dostonlarni falsafiy va axloqiy jihatdan tahlil qilish, voqealarni turli nuqtai nazardan ko'rib chiqish imkoniyati mavjud. O'quvchilar qahramonlarning qarorlari va ular olib kelgan natijalar haqida o'z fikrlarini bildiradi [1;259].

Piaget nazariyasi asosida xalq dostonlarini o'qitishda quyidagi jihatlar e'tiborga olinishi:

Bolalarning qiziqish darajasi: Yoshga mos dostonlarni tanlash muhim. Masalan, yosh bolalar uchun oddiy va tushunarli hikoyalar, kattaroq bolalar uchun murakkabroq voqealar tanlanadi.

Tafakkur darajasi: Har bir yosh guruhining fikrlash qobiliyatiga mos keladigan tarzda dostonlarni tahlil qilish metodlarini qo'llash.

Qahramonlarning faoliyati: Yosh bolalarga sodda, aniq va o'ziga xos xulq-atvor ko'rsatadigan qahramonlar taqdim etish, kattaroq bolalarga esa murakkab xarakterli qahramonlarni o'rgatish kabi jihatlarni inobatga olgan holda darslarni tashkillashtirishni ta'kidlaydi.

Piaget nazariyasiga ko'ra, bolalar yangi ma'lumotlarni o'zlaridagi mavjud bilimlar bilan moslashtiradi (assimilyatsiya) yoki yangi bilimlarni qabul qilib, o'z bilimlarini qayta shakllantiradi (akkomodatsiya). Dostonlarni o'qitishda yangi tushunchalar, voqealar va qahramonlar orqali bolalar bilimlari kengayadi. Mavzuga mos ravishda dostonlardagi ramziy ma'nolarni tushuntirish orqali bolalarning mantiqiy va abstrakt fikrlash qobiliyati rivojlantiriladi. Bilish jarayonlari hissiy holatlar bilan bog'liq. Qahramonlarning hissiy kechinmalarini tushunish bolalarning empatiya qobiliyatini oshiradi. Voqealar rivojini kuzatish va baholash orqali bolalar o'z hissiy tajribalarini boyitadi. J.Piagetning bolalar psixologiyasi va bilish jarayonlari bo'yicha tadqiqotlari xalq dostonlarini o'qitishda yoshga xos xususiyatlarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Xalq dostonlari ko'pincha milliy qadriyatlar va tarixiy voqealarni aks ettiradi. Bu bolalarga o'z vatani va madaniyatini sevishtirishni o'rgatadi. Dostonlarda aks ettirilgan qahramonlarning adolatparvarligi, mardligi va fidoyiligi bolalarga ideal xulq-atvor namunasi bo'lib xizmat qiladi. Doston qahramonlarining o'z maqsadlariga erishishdagi harakatlari bolalarga mehnatsevarlik va maqsad sari intilish fazilatlarini o'rgatadi. Bolalarni tarbiyalashda badiiy adabiyotning o'rnini yuqori baholagan [3;130]. U dostonlarni nafaqat o'qib chiqish, balki ularni tahlil qilish, muhokama qilish va qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash orqali bolalarda ma'naviy tushunchalarni shakllantirishni tavsiya etgan. Dostonlarni o'qish jarayonida bolalar o'rtasida munozara uyushtirish ularning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi va ularni ijtimoiy mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantiradi. Yosh bolalarni kitobga oshno qilishni, ularga yaxshi adabiyotlarni tanlashni va kitoblar yordamida ularning axloqiy tarbiyasini oshirishni muhim deb hisoblagan [4; 153]. U o'z pedagogik faoliyatida tarbiya jarayonida badiiy adabiyotning quyidagi jihatlari alohida ajratib ko'rsatgan, ular xalq dostonlariga ham to'g'ri keladi:

Axloqiy qadriyatlarni yetkazish: Dostonlarda yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm o'rtasidagi kurash tasvirlanadi, bu bolalarga axloqiy mezonlarni tushuntirish uchun qulay material bo'lib xizmat qiladi.

Hissiy ta'sir: Dostonlardagi dramatik voqealar bolalarning hissiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi, ularda empatiya va hamdardlik kabi sifatlarni rivojlantiradi.

Shaxsiy mas'uliyatni anglash: Qahramonlarning qiyinchiliklarni yengish jarayonida ko'rsatgan jasorati va mas'uliyati bolalarga shaxsiy o'rnak bo'la oladi

Adabiyotlar ro'yxati

1. Пиаже Ж. Генезис элементарных логических структур. La genese des structures logiques elementaires. 1959.

2. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. –T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi 2010 y.

3. Nazarov B. O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. –T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2012. –B.130.

4. Nazrov B, Rasulov A, Qahramonov Q, Axmedova Sh. O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. –T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2012. – B.153.

MAXSUS IQTISODIY ZONALAR VA IQTISODIY O'SISHNING NAZARIY OMILLARI

Anvarxonov Abdulatifxon Jamshidxon o'g'li – Toshkent shahridagi Xalqaro Vestminster universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu tezisda Maxsus iqtisodiy zonalar (MIZ) zamonaviy iqtisodiyotdagi o'rni va ularning iqtisodiy o'sishga ta'siri nazariy tamoyillar asosida tahlil qilinadi. Iqtisodiy o'sishning klassik, neoklassik, endogen va institutsional nazariyalari doirasida MIZlarning amaliy ahamiyati yoritilib, ularning investitsiya, innovatsiya, texnologiya transferi, bandlik va eksport salohiyatini rivojlantirishdagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: Maxsus iqtisodiy zonalar, nazariy tamoyillar, iqtisodiy o'sish, iqtisodiy o'sish omillari

Global iqtisodiy rivojlanish jarayonida MIZlar milliy iqtisodiyotlarning barqaror o'sishini ta'minlashda muhim vositalardan biri sifatida qaraladi. Dunyo tajribasida Xitoy, Janubiy Koreya, Malayziya, BAA, Polsha kabi mamlakatlar MIZlardan samarali foydalangan holda iqtisodiy modernizatsiya va eksport salohiyatini sezilarli darajada kengaytirganini ko'rish mumkin. O'zbekiston ham so'nggi yillarda bir qator erkin iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalar va texnoparklarni tashkil etib, ularni investitsion jozibadorlik, yangi texnologiyalarni joriy etish va ish o'rinlari yaratishda faol qo'llab kelyapti.

O'zbekiston iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha 2018-2024-yillar tahlil qilinsa, MIZlarning hissasi 1,21 foizdan 1,76 foizga yetgan bo'lsa, shu yillar oralig'ida o'sish sur'ati 1,2 foizdan 3,3 foizga yetgan. Jami sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda esa MIZlar ishtirokchilari bo'lgan korxonalarning ulushi 2018-

yilda 1,4 foizdan 5,0 foizga yetgan. 2018-2024-yillar oralig'ida esa MIZlar tomonidan ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmi 13,6 baravarga ko'paygan. Demak, MIZlarning mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni yildan-yilga oshib borayotganini ko'rish mumkin [1;22].

MIZlar ko'pincha eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish markazlari bo'lib xizmat qiladi. Bu mamlakatning tashqi savdo balansini yaxshilaydi va xalqaro integratsiyani kuchaytiradi. MIZlar xorijiy investitsiyalar oqimini jalb etishda muhim vosita hisoblanadi. Soliq imtiyozlari, bojxona yengilliklari va qulay infratuzilma xorijiy investorlarni o'ziga tortadi.

Iqtisodiy o'sish nazariyalari nuqtayi nazaridan MIZlar kapital to'planishi, texnologiya transferi, innovatsiyalar va institutsional islohotlarni jadallashtiruvchi mexanizm sifatida talqin etiladi. Shu bois, ularni nazariy asoslarda tahlil qilish ilmiy hamda amaliy jihatdan dolzarbdir.

Klassik va neoklassik nazariyaga ko'ra ya'ni Adam Smit, David Rikardo va boshqa klassik iqtisodchilar iqtisodiy o'sishning asosiy manbai sifatida kapital to'planishi, ishlab chiqarish samaradorligi va bozor erkinligini ko'rsatgan [2;7]. Klassik modelda ishlab chiqarish hajmi mehnat va kapitalga bevosita bog'liq va unga ko'ra yer resurslari chegaralanganligi tufayli ishlab chiqarish hajmi kamayuvchi samaradorlik qonuniga bo'ysunadi:

$$Y = f(K, L, T)$$

bu yerda, Y – ishlab chiqarish hajmi, K – kapital, L – mehnat, T – yer va boshqa tabiiy resurslar.

MIZlar kontekstida bu model shuni ko'rsatadiki, agar faqat kapital va mehnat bo'lsa, lekin texnologiya rivojlanmasa, o'sish chegaralangan bo'ladi.

Neoklassik modelda esa (Robert Solou, Trevor Svon) ishlab chiqarish funksiyasida kapital va mehnatning roli alohida ta'kidlanadi. Bu nuqtayi nazardan, MIZlarga kapitalni jalb etish, resurslardan samarali foydalanish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning amaliy mexanizmi sifatida qarash mumkin [3;4].

Neoklassik nazariyaga asoslangan holda Kobb–Duglass ishlab chiqarish funksiyasi taqdim etilgan:

$$Y = A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{\beta}$$

bu yerda, Y – ishlab chiqarish hajmi, A – texnologiya darajasi, K – kapital, L – mehnat, α , β – ishlab chiqarishda kapital va mehnatning hissasini ko'rsatuvchi elastiklik ko'rsatkichlari.

MIZlarda yangi korxonalar ochilishi natijasida minglab ish o'rinlari yaratiladi. Ishchilar zamonaviy ishlab chiqarish jarayonlarida malaka oshiradi, bu esa inson kapitalining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Keyinroq **Solou modeli** kapital jamg'arilishi, mehnat o'sishi va texnologik taraqqiyotni ham qo'shadi [5;2]:

$$Y = A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{1-\alpha}, 0 < \alpha < 1$$

bu yerda, Y – ishlab chiqarish hajmi, A – texnologiya darajasi, K – kapital, L – mehnat, α – ishlab chiqarishda kapitalning hissasi.

MIZlar uchun kapital jamg'arilishi va texnologiya transferi muhim o'sish manbai hisoblanadi.

Endogen o'sish nazariyasi asoschilari bo'lgan Paul Romer va Robert Lukas ta'kidlaganidek, innovatsiya, texnologik taraqqiyot va inson kapitali o'sishning asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. MIZlar aynan shu jarayonlarni rag'batlantiradi hamda xorijiy investitsiyalar orqali yangi texnologiyalar kirib keladi, malakali kadrlar tayyorlanadi, ilmiy-tadqiqot markazlari shakllanadi [5;4]. Bu nazariyada innovatsiya va bilim o'sishning ichki manbai sifatida qoraladi:

$$Y = A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{1-\alpha}$$

$$\dot{A} = \delta A \cdot L_A$$

bu yerda, A – bilim/texnologiya darajasi, L_A – ilmiy-tadqiqot sohasida ishlovchi mehnat, δ – bilim ishlab chiqarish samaradorligi.

Hozirda zamonaviy MIZlarda bevosiya ilmiy-tadqiqot markazlari va texnoparklar ham mavjud ekanligini inobatga olinadigan bo'lsa, bevosita shu model ham mos kelishi mumkin.

Endogen o'zish nazariyasining yana bir nomoyondalari bo'lgan Roy Horrod va Evsey Domarga ko'ra iqtisodiy o'sishni investitsiyalarga bog'lab ko'rsatadi [6;3]:

$$g = \frac{s}{v}$$

bu yerda, g – iqtisodiy o'sish sur'ati, s – jamg'arish normasi, v – kapitalning ishlab chiqarishga nisbati.

MIZlarda sarmoya oqimi yuqori bo'lsa, iqtisodiy o'sish tezlashadi. Xorijiy kompaniyalar orqali yangi uskunalar, boshqaruv usullari va ishlab chiqarish texnologiyalari mamlakat iqtisodiyotiga kirib keladi. Bu endogen o'sish nazariyasida belgilangan texnologik innovatsiyalarni tezlashtiradi.

Schumpeterning innovatsiya nazariyasiga ko'ra iqtisodiy o'sishning manbai **innovatsiyalardir** va ko'proq endogen modellar orqali ifodalanadi [7;4]:

$$Y_t = A_t \cdot K_t^{\alpha} \cdot L_t^{\beta}, \quad A_{t+1} = (1 + \mu) A_t$$

bu yerda μ – innovatsiyalar tufayli texnologiyaning o'sish sur'ati.

Bunday holda MIZlardagi texnoparklar va startaplar innovatsion o'sishni tezlashtiradi.

Institutsional nazariya namoyondalari bo'lgan Duglas Nort va boshqa iqtisodchilar iqtisodiy o'sishda samarali institutlarning muhimligini ko'rsatgan. MIZlar soliq imtiyozlari, soddalashtirilgan tartib-taomillar, huquqiy kafolatlar orqali qulay biznes muhitini shakllantiradi. Bu esa iqtisodiy o'sish uchun muhim institutsional baza yaratadi [8;3]. **Institutsional nazariya** yondashuvida ishlab chiqarish samaradorligini **institutsional sifat ko'rsatkichlari (IQ)** orqali kengaytirish mumkin:

$$Y = A(IQ) \cdot K^{\alpha} \cdot L^{\beta}$$

Bunda **IQ** – huquqiy tizim, soliq siyosati, biznes muhiti sifati. MIZlar imtiyozlari bu modelda “institutsional yaxshilanish” sifatida aks etadi.

MIZlar iqtisodiy o'sish nazariyalarida belgilangan tamoyillarni amalda tatbiq etuvchi samarali mexanizmdir. Ular kapital jalb qilish, texnologiyalarni transfer qilish, inson kapitalini rivojlantirish, eksport salohiyatini kengaytirish va urbanizatsiya jarayonlarini tezlashtirish orqali milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Shu bois, MIZlarni iqtisodiy o'sishning nazariy

tamoyillari va amaliy omillari bilan bog‘liq holda tadqiq etish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi rasmiy veb-sayti - <https://siat.stat.uz/>
2. Lowe, A., 1954. The classical theory of economic growth. Social Research, pp.127-158. - <https://www.jstor.org/stable/pdf/40982378.pdf>
3. Solow, R.M., 1999. Neoclassical growth theory. Handbook, pp.637-667. - [https://www.doi.org/10.1016/S1574-0048\(99\)01012-5](https://www.doi.org/10.1016/S1574-0048(99)01012-5)
4. Chen, K., Gong, X. and Marcus, R.D., 2014. The new evidence to tendency of convergence in Solow model. Economic Modelling, 41, pp.263-266. - <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2014.02.029>
5. Pack, H., 1994. Endogenous growth theory: intellectual appeal and empirical shortcomings. Journal of economic perspectives, 8(1), pp.55-72. - <https://doi.org/10.1257/jep.8.1.55>
6. Ryuzo Sato, 1964. The Harrod-Domar Model vs the Neo-Classical Growth Model, *The Economic Journal*, 74(294), pp.380–387. - <https://doi.org/10.2307/2228485>
7. Sweezy, P.M., 1943. Professor Schumpeter's theory of innovation. The Review of Economics and Statistics, 25(1), pp.93-96. - <https://doi.org/10.1007/s00191-012-0297-x>
8. Willmott, H., 2015. Why institutional theory cannot be critical. Journal of Management Inquiry, 24(1), pp.105-111. - <https://doi.org/10.1177/1056492614545306>

O‘ZBEKISTONNING XALQARO HAMKORLIK LOYIHALARIDA EKOLOGIK MONITORINGNI SUN’IY INTELEKT ASOSIDA RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Avezov Hikmatjon Kenjayevich – O‘zbekiston Milliy Universiteti “O‘zbekiston tarixi” kafedrası tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada 1991–2023 yillarda O‘zbekistonning xalqaro ekologik hamkorlikdagi tajribasi hamda bu jarayonga sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining kirib kelishi tahlil qilinadi. Parij kelishuvi, GEF va FAO kabi yirik platformalarda erishilgan natijalar milliy ekologik siyosatni xalqaro me’yorlarga yaqinlashtirgan. Kosmik suratlarni tahlil qilish, havo sifati va suv resurslarini real vaqt rejimida prognozlash, bioxilma-xillikni avtomatik kuzatish kabi SI yechimlari ekologik monitoringni yangi bosqichga olib chiqmoqda. OAV va ijtimoiy tarmoqlardagi diskurs jamoatchilikni raqamli texnologiyalar bilan tanishtirib, hukumatni ochiqlik va global hamkorlikni kuchaytirishga undamoqda. Bu tendensiyalar O‘zbekistonning global ekologik boshqaruvdagi mavqeiini mustahkamlash va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, xalqaro ekologik hamkorlik, sun’iy intellekt, ekologik monitoring, barqaror rivojlanish, iqlim o‘zgarishi.

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda global ekologik muammolar – iqlim o‘zgarishi, cho‘llanish jarayonlarining jadallashuvi, havo va suv resurslarining ifloslanishi – butun dunyo miqyosida davlatlar o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirishni dolzarb masalaga aylantirdi. Atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan xalqaro tashabbuslar, jumladan Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit bo‘yicha dasturi (UNEP), Global Ekologik Jamg‘arma (GEF) va boshqa ko‘plab xalqaro institutlar ekologik xavfsizlikni ta‘minlashda muhim o‘rin tutmoqda. O‘zbekiston Respublikasi 1991-yilda davlat mustaqilligini qo‘lga kiritganidan so‘ng ekologik barqarorlikni ta‘minlash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish maqsadida qator xalqaro kelishuv va dasturlarda faol ishtirok etib kelmoqda. Jumladan, Parij iqlim kelishuvi, Orolbo‘yi ekologik fojiasini yumshatish bo‘yicha Markaziy Osiyo tashabbuslari hamda BMTning bir qator rezolyutsiyalarida belgilangan majburiyatlarni bajarish O‘zbekiston ekologik siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

O‘zbekiston uchun bu jarayon ikki yo‘nalishda strategik ahamiyatga ega. Bir tomondan, xalqaro ekologik tashkilotlar bilan hamkorlikni chuqurlashtirish orqali ilg‘or SI texnologiyalarini milliy monitoring tizimlariga tatbiq etish imkoniyati kengaymoqda. Ikkinchi tomondan, mamlakatning o‘z ilmiy salohiyatini oshirish, ma‘lumotlarni yig‘ish va tahlil qilishning zamonaviy mexanizmlarini rivojlantirish orqali ekologik boshqaruvni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish ehtiyoji kuchaymoqda. Shu bois, O‘zbekistonning xalqaro hamkorlik loyihalarida ekologik monitoringni sun‘iy intellekt asosida rivojlantirish imkoniyatlarini o‘rganish masalasi nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb bo‘lib, respublika ekologik xavfsizligini mustahkamlash, barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish hamda global ekologik jarayonlarda faol ishtirokini ta‘minlashda muhim o‘rin tutadi.

Muhokamalar va natijalar. O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, ekologik xavfsizlikni ta‘minlashni milliy taraqqiyotning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgiladi. Orol dengizi inqirozi, cho‘llanishning kuchayishi, suv tanqisligi va atmosfera havosining ifloslanishi kabi omillar mamlakatni xalqaro ekologik hamkorlikni kengaytirishga undadi [1]. 1991–2023 yillar davomida O‘zbekiston BMT, FAO va Global Ekologik Jamg‘arma (GEF) kabi tashkilotlarning yirik tashabbuslari va dasturlarida faol ishtirok etdi [2].

BMT doirasida 1993-yilda Iqlim o‘zgarishi to‘g‘risidagi Asosiy konvensiyani ratifikatsiya qilishi, 2017-yilda esa Parij iqlim kelishuvini ma‘qullashi orqali O‘zbekiston issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish, energiya samaradorligini oshirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish bo‘yicha majburiyatlarni zimmasiga oldi [3]. Shu asosda 2030-yilgacha barqaror rivojlanish strategiyasi ishlab chiqildi [4].

GEF bilan hamkorlikda cho‘llanishga qarshi kurash, bioturli xilma-xillikni saqlash, iqlim o‘zgarishining salbiy oqibatlarini yumshatish va energiya samaradorligini oshirish bo‘yicha qator grant loyiholari amalga oshirildi [5]. Bu loyihalar ekologik infratuzilmani mustahkamlash, milliy monitoring tizimlarini xalqaro standartlarga moslashtirish hamda tabiiy resurslarni boshqarish tajribasini boyitishda muhim rol o‘ynadi [6]. FAO bilan hamkorlikda o‘rmonzorlarni tiklash, tuproq degradatsiyasini kamaytirish, suv resurslaridan oqilona foydalanish va qishloq xo‘jaligida ekologik barqarorlikni ta‘minlashga qaratilgan dasturlar ishlab chiqildi

[7]. Ushbu tashabbuslar qishloq hududlarida ekologik muvozanatni tiklash, suv tejash texnologiyalarini keng joriy etish hamda oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashga xizmat qildi [8].

Shu davrda O'zbekiston iqlim o'zgarishi, suv resurslarini boshqarish va ekologik monitoring bo'yicha mintaqaviy hamda xalqaro grant dasturlarida ham faol qatnashdi [9]. Bu jarayonlarda masofaviy zondlash, geoinformatsion tizimlar (GIS) va sun'iy intellekt (SI) algoritmlari asosida ma'lumot yig'ish va tahlil qilish bo'yicha muhim tajriba to'plandi [10]. Natijada milliy ekologik siyosatni global standartlarga moslashtirish, barqaror rivojlanishning ustuvor yo'nalishlarini amalga oshirish va SI asosidagi ilg'or monitoring tizimlarini rivojlantirish uchun mustahkam poydevor yaratildi [11]. O'zbekistonning ekologik monitoring sohasidagi xalqaro tajribasi SI va raqamli yechimlarning joriy etilishi bilan uyg'unlashmoqda [12]. Global tendensiyalar masofaviy zondlash, sensor tarmoqlari va mashinaviy o'rganish modellari yordamida ekologik nazoratni sezilarli darajada takomillashtirmoqda [13].

Masalan, Toshkent shahrida daraxt inventarizatsiyasini SI-GIS yondashuvi bilan tahlil qilish daraxt qoplaminig zichligi bo'yicha aniq statistik ma'lumotlarni taqdim etdi [14]. Havo sifatini real vaqt rejimida aniqlashda sensor tarmoqlari va chuqur o'rganish modellari yordamida PM_{2.5} va NO₂ konsentratsiyasi prognoz qilinmoqda [15]. Karakalpakstan hududida 17 ta avtomatlashtirilgan monitoring stansiyalari joriy etilib, aholining salomatligini himoya qilishga xizmat qilmoqda [16].

Suv resurslarini boshqarishda mashinaviy o'rganish algoritmlari, prediktiv tahlil va IoT qurilmalari asosida suv tejash hamda irriqatsiya tizimlarini optimallashtirish yechimlari ishlab chiqildi [17]. Daryo havzalaridagi suv sathi va sifati masofaviy zondlash ma'lumotlari yordamida muntazam kuzatilmoqda [18].

Bioxilma-xillikni avtomatik kuzatish tizimlari doirasida dronlar, yuqori rezolyutsiyadagi tasvirlar, akustik monitoring va chuqur o'rganish tarmoqlari asosida turli o'simlik va hayvon turlarini 90 % dan yuqori aniqlik bilan identifikatsiya qilish mumkinligi isbotlandi [19]. Bu yondashuvlar milliy qo'riqxonalar va biosfera rezervatlarida amaliy tatbiq etilmoqda [20]. So'nggi yillarda SI texnologiyalarining ekologik monitoringdagi qo'llanishi xalqaro ekologik hamkorlik diskursini ham tubdan o'zgartirmoqda. O'zbekistonning 1991–2023 yillardagi xalqaro ekologik loyihalarda ishtiroki SI yechimlari bilan boyib, yangi kommunikativ maydonni shakllantirdi.

2020-yillardan boshlab meteorologik stansiyalar, IoT sensorlari va sun'iy yo'ldosh ma'lumotlaridan olingan datasetlar chuqur o'rganish modellari yordamida iqlim prognozi uchun tahlil qilinmoqda. Bu jarayon BMTning GEF dasturlari hamda FAOning "Digital Agriculture" tashabbuslari bilan uyg'unlashib, iqlim prognozini yanada aniqroq qilish imkonini berdi. Yevropa Ittifoqi va AQSh tajribasi ham iqlim ma'lumotlarini SI yordamida tahlil qilish katta ko'lamli monitoring tizimlarini yaratishga xizmat qilayotganini ko'rsatadi.

O'zbekistonning xalqaro ekologik tashabbuslari borasidagi OAV diskursi ham vaqt o'tishi bilan evolyutsiyalandi: dastlab Orol inqirozi ustuvor bo'lgan bo'lsa, keyinchalik Parij kelishuvi, suv taqchilligi va SI texnologiyalari asosidagi ekologik boshqaruv masalalari muhokamalarda yetakchi mavzuga aylandi. So'nggi besh yilda esa ijtimoiy tarmoqlar xalqaro ekologik hamkorlikka oid jamoatchilik fikrini

shakllantirishning asosiy maydoniga aylandi . Bu esa davlat organlarini xalqaro standartlarga mos siyosat yuritishga rag‘batlantirmoqda .

Xulosa. 1991–2023 yillar davomida O‘zbekiston xalqaro ekologik hamkorlikni bosqichma-bosqich rivojlantirib, Parij kelishuvi, Global Ekologik Fond (GEF) va FAO kabi yirik platformalarda faol ishtirok etdi. Ushbu hamkorlik milliy ekologik siyosatni xalqaro standartlarga yaqinlashtirish, barqaror rivojlanish tamoyillarini mustahkamlash va mintaqaviy ekologik xavfsizlikni ta’minlashda muhim omil bo‘ldi. So‘nggi yillarda mazkur jarayon sun‘iy intellekt (SI) asosidagi texnologiyalar bilan boyib, ekologik monitoringni yangi ilmiy-uslubiy bosqichga olib chiqmoqda.

Kosmik suratlarni AI yordamida tahlil qilish, havo sifatini real vaqt rejimida prognozlash, suv resurslari holatini mashinaviy o‘rganish algoritmlari orqali kuzatish hamda bioxilma-xillikni avtomatik monitoring qilish kabi ilg‘or yechimlar O‘zbekiston uchun nafaqat atrof-muhitni muhofaza qilish, balki iqlim o‘zgarishiga moslashuv choralarini jadallashtirish, xalqaro investitsiyalarni jalb etish va barqaror iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlashda ham strategik ahamiyat kasb etmoqda. Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda shakllangan diskurs esa jamoatchilikni innovatsion yondashuvlar bilan tanishtirib, davlat siyosatida ochiqlik va xalqaro hamkorlikni yanada rag‘batlantirmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Karimov I. A. Orol fojiasi — muammo va yechimlar. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2009. – 85–90-betlar.
2. Xo‘jayev Sh. “O‘zbekistonning barqaror rivojlanish strategiyasi va ekologik xavfsizlik.” O‘zbekiston ekologik jurnali, №2, 2021. – 15–28-betlar.
3. UNDP. Uzbekistan: Environmental Protection and Sustainable Development Projects 1991–2021. New York: UNDP Publications, 2022. – 33–35-betlar.
4. UNDP. Barqaror rivojlanish strategiyasi – 2030. New York: UNDP, 2022. – 35–38-betlar.
5. GEF. Country Portfolio Evaluation: Uzbekistan 2010–2020. Washington, D.C.: GEF Evaluation Office, 2021. – 12–18-betlar.
6. GEF. Central Asia Activities Report 1991–2020. Tashkent, 2021. – 44–46-betlar.
7. FAO. Sustainable Agriculture and Forestry in Uzbekistan. Rome: FAO, 2023. –P41.
8. FAO. Water-Saving Technologies in Rural Uzbekistan. Rome: FAO, 2023. – P. 47.
9. Норматов У.А. и др. “Сотрудничество Узбекистана с международными организациями по вопросам охраны окружающей среды.” Вестник АН Узбекистана, №3, 2020. – 50–59-betlar.
10. Alotaibi E., Nassif N. “Artificial intelligence in environmental monitoring: in-depth analysis.” Discovery Artificial Intelligence, 2024. – 45–49-betlar.
11. Sobirov U., Alikulova F. “Tree inventory analysis using AI and GIS in Uzbekistan: A case study from Tashkent.” BIO Web of Conferences, 2025. – 5–8-betlar.
12. Jumaev M. “AI for Water Management: Smart Solutions for Conservation in Uzbekistan and Central Asia.” Information Horizons, 2024. – 22–26-betlar.
13. Firuza Aghazada. “AI Based Approaches for Real-Time Air Quality Monitoring in Urban Environments.” Scienceweb Uzbekistan, 2024. – 13–17-betlar.

14. Arkhan Khozi & Elsi. "Air Quality Monitoring System Based Internet Of Things." Brilliance: Research of Artificial Intelligence, 2024. – 28–34-betlar.
15. Jumaev M. "Leveraging AI for Environmental Protection in Uzbekistan." Journal of Scientific Research, Modern Views and Innovations, 2024. – 36–40-betlar.
16. Moksha M. Shah. "AI for Biodiversity Conservation and Ecosystem Monitoring." Futurity Proceedings, 2024. – 75–78-betlar.
17. UN FAO. Digital Agriculture: Harnessing the Power of AI for Climate Resilience. Rome, 2023. – 21–24-betlar.
18. European Environment Agency. Artificial Intelligence for Climate Services. Copenhagen, 2023. – 63–66-betlar.
19. U.S. National Oceanic and Atmospheric Administration. AI strategies in climate monitoring. Washington D.C., 2024. – 28–32-betlar.
20. Qodirov R. "O'zbekiston matbuotida ekologik siyosat diskursi (1991–2010)." O'zMU Ilmiy xabarlari, 2022. – 55–60-betlar.

TA'LIMDA "KOLLABORATSIYA" TUSHUNCHASI

Egamberdiyev Umidbek Xo'jayevich – Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Hozirgi kunda "kollaboratsiya" tushunchasi ta'lim tizimiga chuqur kirib bormoqda. Mazkur maqola uning zamonaviy ta'rif va talqinlariga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: kollaboratsiya, ta'lim, pedagogika, ta'lim sifati, ta'lim texnologiyalari

Yangi O'zbekistonda ta'lim-tarbiya jamiyatning har tomonlama taraqqiyotga erishuvining tayanch ustunlari sifatida belgilangan. "Ko'hna tarix, bugungi hayot tajribasi barcha muammolarning yechimi, savollarning javobi faqat va faqat ta'limda, kamolot va baxt eshiklarining kaliti ta'lim va tarbiyada ekanidan dalolat beradi"[1], deya ta'kidlagan edi davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev.

Keyingi yillarda uzluksiz ta'lim tizimida olib borilayotgan keng qamrovli islohotlar jarayonida ta'lim sifatini ta'minlashda xalqaro tajribaning keng qo'llanilayotganligi ham shular jumlasidandir.

"Kollaboratsiya" tushunchasi milliy ta'lim tizimida yangi tushunchalardan biridir. Shu bilan birgalikda, mazkur tushunchaga xorijiy davlatlar pedagogik fanlarida ham turlicha yondashuvlar va talqinlar mavjudligini ta'kidlab o'tish lozim bo'ladi.

Hozirda ilm-fanda Duglas Engelbart birinchi bo'lib "hamkorlik" atamasi uchun yangi ma'noni kiritgan, deb e'tirof etiladi. U 1968 yilda o'z hamkasblari bilan bir qator yangi kompyuter texnologiyalari – "The Mother of All Demos" (jumladan, "sichqoncha")ni namoyish etadi. Shu bilan ular "Father of Groupware" norasmiy unvonini oladilar. 1984 yilda u jamoalarning ijodiy imkoniyatlarini samarali kengaytirish uchun birgalikdagi texnologiyalar uchun asosiy va ixcham talablarni shakllantiradi va bu keyinchalik "insoniyatning kollektiv intellekti" (Sollective IQ) tushunchasining shakllanishiga olib keldi [2;102]. Pirovardida mazkur tizimga

insoniyatning murakkab muammolarini birgalikda hal etish tizimi sifatida qarala boshlandi.

Xorijiy olimlardan M.Laal va S.M.Ghodsi kollaboratsiyani “o‘quvchilar o‘z harakatlari uchun javobgar bo‘lgan va tengdoshlari qobiliyatlari va tuyg‘ularini hurmat qiladigan ta’limdagi o‘zaro ta’sir falsafasi” sifatida talqin qiladi.

A.V.Leeuwen va J.Janssen kollaboratsiya sifatida ikki yoki undan ortiq o‘quvchilarning umumiy o‘quv vazifasini birgalikda bajarishini o‘z ichiga olgan o‘quv faoliyati sifatida tushunish kerakligini taklif qiladi [3;19].

A.V. Kulikov esa ta’lim muhitidagi kollaboratsiyani yanada kengroq ta’riflab, uni bu ta’lim falsafasi, birgalikdagi faoliyat, o‘qitish va kasbiy-akademik o‘zaro hamkorlikning asl konsepsiyasi ekanligini ta’kidlaydi [4; 105–107].

Tadqiqotchilardan M.A.Leonova kollaborativ ta’limning asosiy tamoyillari sifatida quyidagilarni keltirib o‘tadi:

1.Hamkorlik: barcha ishtirokchilar belgilangan ta’lim maqsadiga erishish uchun birgalikda ishlaydi.

2. Mas’uliyat: har bir ishtirokchi o‘z ishining sifati va umumiy muammo yoki masalani hal qilishga qo‘shgan hissasi uchun shaxsan javobgardir.

3. Moslashuvchanlik: ta’lim jarayonini har bir o‘quvchining individual ehtiyojlariga moslashtirish imkoniyatini beradi.

4. Mustaqillik: o‘quvchilarga berilgan vazifalarni hal qilish usullari va vositalarini mustaqil tanlash imkoniyati beriladi.

5.Samaradorlik: hamkorlik bir qancha o‘quvchilarning sa’y-harakatlarini birlashtirish va muammoni hal qilish jarayonini tezlashtirish imkonini beradi.

Kollaborativ ta’lim texnologiyalariga ta’rif berar ekan, bir guruh olimlar uni “odatda ishtirokchilar o‘rtasidagi aloqani yaxshilash, zarur natijalarga tezda erishish, o‘quv jarayonini modernizatsiya qilish va samaradorligini oshirish maqsadida maxsus zamonaviy texnologiyalar, maxsus ishlab chiqilgan o‘quv dasturlari, ilovalar, ishlanmalar va boshqalardan foydalangan holda, guruh mashg‘ulotlari (shu jumladan onlayn) xulq-atvor madaniyatiga ta’sir qilish vositalari va usullari majmui sifatida” [6;256] tushunishni ilgari suradilar.

O‘zbekiston ta’limda kollaboratsiya muammolarini o‘rganish borasida ham bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lib, ular sirasida Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tomonidan 2025 yil 22 aprel kuni o‘tkazilgan “Farzand tarbiyasida kollaborativ texnologiyalardan foydalanish sohasidagi xalqaro tajribalar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman katta ahamiyat kasb etadi. Ya’ni mazkur anjuman yurtimiz ta’lim tizimida kollaboratsiya masalalarini tadqiq etishda katta ilmiy platforma vazifasini bajardi. Mazkur anjuman materiallarida tarbiyaga kollaborasion yondashuv negizida ta’lim va boshqa ijtimoiy institutlar hamkorligining zamonaviy maqsadlar, texnologiya va vositalarga asoslangan yangi shakli sifatida qarash yetakchilik qiladi [7].

Hamyurt tadqiqotchilarimizdan M.G.Aripovaga ko‘ra, “kollaboratsiya tushunchasi zamirida ishtirokchilarni umumiy kontekstga jamlashni hisobga olgan holda qo‘yilgan vazifalarni hamkorlikda hal etish ko‘zda tutiladi” [8;10].

Bizningcha ta’limda kollaboratsiya ta’limni zamon talablariga mos transformatsiya qilish jarayonida ilg‘or texnologiya, metodlar va vositalar asosida ishtirokchilarning ma’lum ta’lim maqsadlari yo‘lida imkoniyat, salohiyat va qobiliyatlarni birlashtirish orqali harakat qilishi jarayonidir. Shuni alohida ta’kidlash

joizki, an'anaviy hamkorlikdan ko'ra kollaboratsiya ko'proq zamonaviy ta'lim maqsadlari va manfaatlariga ko'proq mos tushadi. Sababi unda ta'lim, shaxs va ijtimoiy institutlarning o'zaro hamkorligi va ta'siri yanada kengayadi. Bu jarayonlarda zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalarining o'zni va ahamiyati yanada kuchliroq namoyon bo'ladi.

Xulosa sifatida aytganda, yurtimiz ta'limiga kollaborativ texnologiya va metodlarining faol joriy etilishi uning sifati va natijaviyligini ta'minlashda katta rol o'ynashi tabiiydir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston o'qituvchi va murabbiylariga tabrigi. 30.09.2024. <https://president.uz/uz>

2. Максименкова О. В., Незнанов А. А. Коллаборативные технологии в образовании: как выстроить эффективную поддержку гибридного обучения? // Университетское управление: практика и анализ. 2019. №1-2.

3. Балышев П. А. Коллаборативное обучение: к сущности понятия. Мир науки. Педагогика и психология. 2023, Том 11, № 1.

4. Куликов А.В. Системы дистанционного коллаборативного обучения и некоторые аспекты технологии их разработки / А.В. Куликов // Сборники конференций НИЦ Социосфера. — Vedecko vydavatelske centrum Sociosfera-CZ sro, 2012. — № 8.

5. Леонова М.А. Коллаборативное обучение в образовательном пространстве университета // Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал. 2024. № 07 (96). Режим доступа: <https://scipress.ru/pedagogy/articles/kollaborativnoe-obuchenie-v-obrazovatelnom-prostranstve-universiteta.html>

6. Вашкевич А.В., Ермаков А.Г., Белянкина В.А. Проблемы и перспективы использования коллаборативных технологий в образовательной деятельности // Вестник экономической безопасности. 2022. №2.

7. Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti. "Farzand tarbiyasida kollaborativ texnologiyalardan foydalanish sohasidagi xalqaro tajribalar" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 2025 yil 22 aprel.

THE STATE ARCHIVE OF NAVOI REGION: HISTORICAL DEVELOPMENT AND SIGNIFICANCE

Iskandarova Shohsanam Isoyevna – Doctoral candidate (Basic Doctoral Student)
at Navoi State University

Annotation. This article examines the historical development of the State Archive of Navoi Region and its significance in the context of Uzbekistan's archival heritage. The study highlights the establishment of the archive during the Soviet era, its dissolution amid administrative and territorial reforms, and its eventual restoration following the independence of Uzbekistan. By analyzing these processes, the article demonstrates how the archive reflects broader political and administrative transformations in the country.

Keywords: Navoi Region, State Archive, archival heritage, Uzbekistan history, cultural identity, documentary memory.

The history of archives in Uzbekistan is an essential part of the nation's cultural and political heritage. Archives serve as custodians of documentary memory, preserving evidence of governance, socio-economic development, and the everyday lives of people. The establishment, transformation, and restoration of regional archives reflect not only administrative changes but also broader processes of state-building and historical continuity.

The case of the State Archive of Navoi Region is particularly significant. Its creation in the Soviet period, subsequent dissolution during administrative reforms, and eventual restoration after independence mirror the profound political and territorial shifts that shaped Uzbekistan in the late 20th century. The development of this institution demonstrates the resilience of archival practices in safeguarding historical records despite repeated challenges.

The relevance of this topic lies in two main aspects. Firstly, it illustrates the institutional capacity of Uzbekistan to preserve its documentary heritage under changing political contexts. Secondly, it highlights the role of archives in consolidating the national identity of independent Uzbekistan, where the preservation of memory directly contributes to cultural sovereignty and historical scholarship.

In accordance with the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Uzbek SSR dated April 20, 1982, No. 2247-X, and the Resolution of the Council of Ministers of the Uzbek SSR dated April 30, 1982, No. 3304, Navoi Region and its regional institutions were established. Along with this decision, the State Archive of Navoi Region was created within the regional archival department with 5 staff units [1]. Between 1982 and 1985, the archive did not have its own bank accounts and was therefore included in the consolidated accounting office of the Executive Committee of the Council of People's Deputies of Navoi Region. Only in 1986 did the State Archive of Navoi Region obtain its own accounts and bookkeeping system [2].

According to the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Uzbek SSR dated September 6, 1988, Navoi Region was abolished and incorporated into Samarkand Region. Consequently, the city of Navoi was also included within the territory of Samarkand Region [3]. By the Resolution of the Executive Committee of the Samarkand Regional Council of People's Deputies dated February 13, 1989, No. 41/2, and the Order of the Samarkand Regional Archival Department dated February 28, 1989, No. 3-P, the activities of the State Archive of Navoi Region were terminated [4]. Later, under the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Uzbek SSR dated May 16, 1989, "On Partial Changes to the Borders of Samarkand Region," and the Order of the Council of Ministers of the Uzbek SSR dated May 19, 1989, No. F-148, certain territories of Samarkand Region were transferred to Bukhara Region. As a result, the city of Navoi, along with its territorial units, was incorporated into Bukhara Region [5].

After independence, the Decree of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Uzbekistan dated January 27, 1992, No. 3535-XII, restored Navoi Region within its designated administrative boundaries [6]. Following this, by Resolution No. K-01/3 of the Navoi Regional Hokimiyat (Administration) dated

January 7, 1993, the State Archive of Navoi Region was re-established and began operating within the system of the regional archival department [7].

Today, the system of the State Archive of Navoi Region includes the state archive branches of Navoi and Zarafshan cities, as well as the districts of Qiziltepa, Konimex, Tomdi, Nurota, Khatirchi, and Navoi. In 2020, a new building of the archive was inaugurated, and during the opening ceremony, the Director General of the “Uzarchiv” Agency, A. Abdullayev, congratulated the regional archivists [8].

The historical evolution of the State Archive of Navoi Region reflects the broader narrative of Uzbekistan’s administrative and political transformations. Although it was repeatedly reorganized, merged, and even dissolved, the archive eventually regained its place as a vital institution for preserving national memory. The re-establishment of the archive in the years of independence symbolizes the country’s renewed commitment to protecting its historical legacy and ensuring the continuity of documentary heritage. Today, the State Archive of Navoi Region stands not only as a repository of documents but also as a vital link between the past and the present, offering invaluable resources for researchers, policymakers, and the wider public. The significance of this institution extends beyond its local role. By safeguarding documentary evidence of administrative, cultural, and social life, the archive strengthens national identity and contributes to the academic understanding of Uzbekistan’s history. Ultimately, the experience of the State Archive of Navoi Region highlights the resilience of Uzbekistan’s archival system and underlines its indispensable contribution to the preservation of the country’s history, identity, and sovereignty.

References

1. Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Uzbek SSR, April 20, 1982, No. 2247-X.
2. Resolution of the Council of Ministers of the Uzbek SSR, April 30, 1982, No. 3304.
3. Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Uzbek SSR, September 6, 1988.
4. Resolution of the Executive Committee of the Samarkand Regional Council of People’s Deputies, February 13, 1989, No. 41/2;
5. Order of the Samarkand Regional Archival Department, February 28, 1989, No. 3-P.
6. Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Uzbek SSR, May 16, 1989; Order of the Council of Ministers of the Uzbek SSR, May 19, 1989, No. F-148.
7. Decree of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Uzbekistan, January 27, 1992, No. 3535-XII.
8. Resolution of the Navoi Regional Hokimiyat, January 7, 1993, No. K-01/3.

MILLIY IQTISODIYOTDA KICHIK BIZNES UCHUN RAQAMLI BUDJETLASHTIRISHNING AHAMIYATI

Isomuxamedov Akbarjon Boxodir o'g'li – Namangan davlat texnika universiteti,
Buxgalteriya hisobi kafedrası o'qituvchisi (mustaqil tadqiqotchi)

Anotatsiya. Mazkur maqolada milliy iqtisodiyotda kichik biznes subyektlari faoliyatida raqamli budjetlashtirishning ahamiyati ilmiy jihatdan yoritiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kichik biznes iqtisodiy barqarorlik, bandlik darajasini oshirish hamda yangi daromad manbalarini shakllantirishda muhim bo'g'in hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, budjetlashtirish jarayonlarini raqamlashtirish moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va korxonalar rentabelligini ta'minlash imkonini beradi. Maqolada raqamli budjetlashtirishning nazariy asoslari, amaliy imkoniyatlari, xalqaro tajribalar hamda O'zbekistondagi qo'llanilish istiqbollari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Milliy iqtisodiyot, kichik biznes, raqamli budjetlashtirish, moliyaviy boshqaruv, iqtisodiy barqarorlik, resurslardan foydalanish, samaradorlik.

Milliy iqtisodiyotda kichik biznes subyektlari iqtisodiy o'sishning muhim drayveri sifatida qaraladi. Ular nafaqat yangi ish o'rinlarini yaratadi, balki ichki bozorni raqobatbardosh mahsulot va xizmatlar bilan ta'minlaydi, davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda ham muhim o'rin tutadi. Shu bois kichik biznesning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash va ularni samarali boshqarish milliy iqtisodiyotning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Hozirda kichik biznes subyektlari asosan an'anaviy usullarda budjetlashtirishni olib boradi. Ular ko'pincha qo'lda hisob-kitob qilish yoki oddiy elektron jadvallardan foydalanish bilan cheklanadi. Bunday yondashuv sekin ishlaydi, xatoliklar ehtimoli yuqori va real vaqt rejimidagi tahlil imkoniyatlari yetarli emas. Shu bois kichik biznes uchun raqamli budjetlashtirishni joriy etish dolzarb zaruratdir.

Budjetlashtirish nazariy jihatdan korxonaning kelajakdagi faoliyatini rejalashtirish, resurslarni oqilona taqsimlash va moliyaviy natijalarni oldindan baholash jarayoni sifatida talqin etiladi [1]. U korxonaning moliyaviy intizomini kuchaytiradi, daromad va xarajatlar nisbatini muvozanatlash imkonini beradi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar asosida shakllantirilgan budjetlashtirish tizimi ma'lumotlarni real vaqt rejimida qayta ishlash orqali qaror qabul qilish sifatini oshiradi va kichik biznesning raqobatbardoshligini mustahkamlaydi.

Budjetlashtirish korxona faoliyatini moliyaviy rejalashtirish vositasi sifatida qadimdan qo'llanib kelinadi. Klassik usullar quyidagilarni o'z ichiga oladi [2]:

- **Inkremental usul** – avvalgi davr budjeti asosida kichik o'zgarishlar kiritish orqali yangi budjet tuzish. Bu usul oddiy, biroq innovatsion yondashuvni cheklaydi.

- **Nol asosli budjetlashtirish (Zero-Based Budgeting)** – har bir xarajetni qayta asoslab chiqish orqali budjet shakllantirish. Bu yondashuv resurslarni samarali taqsimlash imkonini beradi.

- **Moslashtirilgan budjetlashtirish** – bozor sharoitlari va ishlab chiqarish hajmidagi o'zgarishlarga qarab budjet ko'rsatkichlarini qayta ko'rib chiqish.

- **Prognostik budjetlashtirish** – istiqboldagi iqtisodiy ko'rsatkichlarni oldindan baholashga asoslangan.

Raqamli budjetlashtirish — bu klassik budjetlashtirish usullarini zamonaviy axborot texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish jarayoni bo'lib, moliyaviy rejalashtirishning yangi bosqichini anglatadi. Uning asosiy afzalliklari:

- Budjet ko'rsatkichlarini real vaqt rejimida monitoring qilish.
- Ma'lumotlarni tezkor qayta ishlash va vizualizatsiya qilish imkoniyati.
- Moliyaviy intizomni mustahkamlash va qaror qabul qilish sifatini oshirish.
- Xarajatlarni tahlil qilish va optimallashtirish imkoniyatini kengaytirish.
- Inson omili ta'sirini kamaytirish orqali shaffoflikni ta'minlash.

Xalqaro tajribada raqamli budjetlashtirish keng qo'llanilmoqda va bu quyidagi modellar yoki davlatlar tajribasidan foydalaniladi [3]:

• **AQSh va Yevropa Ittifoqi davlatlarida** kichik biznes uchun ERP (Enterprise Resource Planning) tizimlari keng joriy etilgan. Bu tizimlar moliyaviy rejalashtirishni raqamlashtirish orqali vaqt va xarajatlarni sezilarli darajada kamaytirgan.

• **Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida** kichik va o'rta korxonalar uchun "cloud-based budgeting" platformalari yo'lga qo'yilgan. Ular budjet jarayonlarini onlayn boshqarish va turli filiallarni yagona tizimga bog'lash imkonini bermoqda.

• **Xitoyda** raqamli budjetlashtirish "Big Data" va sun'iy intellekt vositalari bilan birlashtirilgan bo'lib, kichik biznesning tezkor rejalashtirish va prognozlash qobiliyatini sezilarli darajada oshirmoqda.

Hozirda kichik biznes subyektlari asosan an'anaviy usullarda budjetlashtirishni olib boradi. Ular ko'pincha qo'lda hisob-kitob qilish yoki oddiy elektron jadvallardan foydalanish bilan cheklanadi. Bunday yondashuv sekin ishlaydi, xatoliklar ehtimoli yuqori va real vaqt rejimidagi tahlil imkoniyatlari yetarli emas. Shu bois kichik biznes uchun raqamli budjetlashtirishni joriy etish dolzarb zaruratdir.

O'zbekistonda so'nggi yillarda "raqamli iqtisodiyot"ni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi [4;5]. Shu jumladan:

• **Elektron hisob-kitob tizimlari** (masalan, "my.soliq.uz" platformasi) kichik biznes uchun moliyaviy shaffoflikni ta'minlamoqda.

• **Bulutli xizmatlar** yordamida budjetlashtirishni onlayn boshqarish imkoniyati yaratilmoqda.

• **Mobil ilovalar** orqali moliyaviy oqimlarni monitoring qilish va tezkor hisobotlar olish imkoniyati paydo bo'lmoqda.

• **Sun'iy intellekt va Big Data** asosida xarajatlarni prognozlash va optimallashtirish amaliyoti bosqichma-bosqich rivojlanmoqda.

Shu bilan birga, kichik biznes uchun raqamli budjetlashtirishni keng tatbiq etishda bir qator cheklovlar mavjud:

• Moliyaviy resurslarning yetarli emasligi va dasturiy ta'minot xarajatlari yuqoriligi.

- Mutaxassislarning raqamli texnologiyalarni to'liq o'zlashtirmaganligi.
- Internet infratuzilmasining ayrim hududlarda sustligi.
- Axborot xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq muammolar.

Shunga qaramay, davlat tomonidan kichik biznesni raqamli iqtisodiyotga integratsiya qilish bo'yicha qator dasturlar amalga oshirilmoqda. Bu esa kelgusida budjetlashtirish tizimini yanada samarali va shaffof qilish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Raqamli budjetlashtirish kichik biznesda moliyaviy rejalashtirishni soddalashtirmoqda. An'anaviy usullarga nisbatan vaqt tejraladi, hisob-kitoblar aniqroq bo'ladi va inson xatolari kamayadi. Real vaqt rejimida xarajat va daromadlarni kuzatish rahbariyatga tezkor qaror qabul qilish imkonini beradi. Shuningdek, avtomatik prognozlash funksiyalari kelgusi davr budjetini ishonchli shakllantirishga xizmat qiladi.

Raqamli budjetlashtirish soliq hisobotlarini to'g'ri yuritish va nazorat qilishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, elektron hisob-fakturalar va onlayn nazorat kassa mashinalari orqali olinadigan ma'lumotlar budjetlashtirish jarayoniga integratsiya qilinib, daromad va xarajatlarni aniq aks ettirish imkonini beradi. Bundan tashqari, korxonalar moliyaviy hisobotni tezroq va shaffof tayyorlaydi. Natijada, boshqaruv qarorlarining sifat darajasi oshadi, chunki qarorlar aniq va ishonchli moliyaviy ma'lumotlarga asoslanadi.

Namangan viloyati va boshqa hududlarda kichik biznes faoliyati iqtisodiyotning asosiy drayveri bo'lib xizmat qilmoqda. Masalan, yengil sanoat, qurilish va xizmat ko'rsatish sohalarida faoliyat yuritayotgan korxonalarda raqamli hisob-kitob dasturlaridan foydalanish bosqichma-bosqich kengaymoqda. Bu holat quyidagi ijobiy natijalarni bermoqda:

- Xarajatlarni to'g'ri tasniflash va kamaytirish imkoniyati.
- Rentabellik darajasini aniqlashning tezkorligi.
- Davlat nazorat organlari bilan o'zaro hamkorlikda shaffoflikni kuchaytirish.

Shu jihatdan qaraganda, raqamli budjetlashtirish kichik biznesning moliyaviy boshqaruv tizimini zamonaviy bosqichga olib chiqmoqda. Bu esa nafaqat alohida korxonalar, balki butun milliy iqtisodiyot barqarorligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Milliy iqtisodiyotda kichik biznes subyektlari barqaror rivojlanishning asosiy drayveri sifatida muhim o'rin egallaydi. Ularning samarali faoliyat yuritishi moliyaviy boshqaruvning sifatiga, xususan, budjetlashtirish jarayonining to'g'ri tashkil etilishiga bevosita bog'liqdir.

An'anaviy budjetlashtirish usullari kichik biznes ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydi. Ular vaqt talab qiladi, inson xatoliklari yuqori bo'ladi va real vaqt rejimida nazorat imkoniyatlari cheklangan. Shu bois raqamli budjetlashtirish tizimiga o'tish zaruratga aylanmoqda.

Raqamli budjetlashtirish kichik biznesda moliyaviy intizomni mustahkamlaydi, xarajatlarni kamaytirish va daromadlarni prognozlash imkoniyatini kengaytiradi. Bu jarayon moliyaviy natijalarni yaxshilash bilan birga, milliy iqtisodiyot barqarorligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kaplan, Robert S., and Anthony A. Atkinson. *Advanced Management Accounting*. 3rd ed. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1998.
2. Horngren, Charles T., Srikant M. Datar, and Madhav V. Rajan. *Cost Accounting: A Managerial Emphasis*. 16th ed. Harlow: Pearson Education, 2021.
3. OECD. *SME and Entrepreneurship Outlook 2019*. Paris: OECD Publishing, 2019.
4. World Bank. *Digital Transformation of Small and Medium Enterprises*. Washington, DC: World Bank Group, 2020.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. “2020–2030 yillarda O‘zbekiston Respublikasini raqamli iqtisodiyotga o‘tkazish strategiyasi.” Toshkent, 2020.

SUN’IY INTELLEKT VA MEHNAT BOZORINING O‘ZGARISHI. “INSON O‘RNINI MASHINA EGALLAYDI” DISKURSINING KO‘RINISHLARI

O‘ktamov Madadjon O‘ktam o‘g‘li – Shahrizabz davlat pedagogika instituti
Matematika va ta’limda axborot texnologiyasi kafedrası o‘qituvchisi
Fayzullayeva E’zoza O‘tkir qizi – Shahrizabz davlat pedagogika instituti
Matematika yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining mehnat bozoriga ta’siri va “inson o‘rnini mashina egallaydi” degan diskursning mazmun-mohiyati chuqur tahlil qilingan. Muallif sun’iy intellektni tahdid emas, balki inson salohiyatini kengaytiruvchi vosita sifatida ko‘rib chiqadi. Tadqiqot davomida xorijiy va mahalliy adabiyotlar tahlili, diskursiv yondashuv hamda empirik kuzatuvlardan foydalanilib, mehnat bozoridagi real o‘zgarishlar asosida xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, diskursiv tahlil, AI etikasi, kasbiy transformatsiya.

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari nafaqat texnikaviy rivojlanishning markazida, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasini tubdan o‘zgartirayotgan asosiy omilga aylangan. Dunyo bo‘yicha 2025-yilga borib SI asosidagi avtomatlashtirish 85 milliongacha ish o‘rni yo‘qolishiga sabab bo‘lishi mumkinligi, lekin ayni vaqtda 97 million yangi ish o‘rnini vujudga keltirishi haqida Jahon Iqtisodiy Forumi hisobotlarida ta’kidlanmoqda. Bunday qarama-qarshi tendensiyalar fonida “inson o‘rnini mashina egallaydi” degan diskurs global va mahalliy miqyosda muhim ijtimoiy muhokamalarga sabab bo‘lmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2024-yil 25-dekabrda Oliy Majlisga murojaatida shunday degan edi: “Yangi davr texnologiyalari – sun’iy intellekt, robototexnika va katta ma’lumotlar bilan ishlash ko‘nikmalari har bir soha mutaxassisining ajralmas qismiga aylanishi shart. Aks holda, raqobatbardoshlikni yo‘qotamiz”. Bu fikr sun’iy intellektning faqat texnik imkoniyat emas, balki mehnat bozorini qayta formatlovchi omil ekanligini anglatadi.

Xorijiy tadqiqotchilardan Carl Benedikt Frey va Michael Osborne (Oksford Universiteti, 2013) o‘zlarining “The Future of Employment: How Susceptible are Jobs to Computerization?” nomli tadqiqotida AQShdagi 702 kasbni sun’iy intellekt egallashi ehtimolini tahlil qilgan[1.15]. Ularning tadqiqot natijalariga ko‘ra, 47% kasblar sun’iy intellekt va avtomatlashtirish ta’sirida yo‘qolish xavfi ostida. Biroq bu o‘zgarish har doim ham yo‘qotishni emas, balki transformatsiyani anglatadi.

Erik Brynjolfsson (Massachusetts Institute of Technology) esa “The Second Machine Age” kitobida inson kapitalini SI texnologiyalari bilan muvofiqlashtirish zarurati haqida gapirib, yangi kompetensiyalarni rivojlantirishni SI bilan raqobat qilishning emas, balki hamkorlik qilishning muhim sharti sifatida ta’riflaydi.

Mahalliy tadqiqotchilardan M.Jo'rayev (2022, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti) "O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotda sun'iy intellektning roli" maqolasida sun'iy intellekt natijasida soddalashtirilgan ishlab chiqarish tizimlarida ish o'rinlari qisqargani, biroq servis, ta'lim va logistika sohalarida yangi ish turlarining paydo bo'lganini misollar bilan keltiradi.

Q.Qodirov (2024, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti) o'zining "O'zbekiston mehnat bozorida sun'iy intellektning integratsiyalashuvi: xavf va imkoniyatlar" nomli maqolasida davlat siyosati orqali yangi kasblarni yaratish bo'yicha strategiyalarni taklif qiladi [2.32]. Unga ko'ra, SI asrida "ishsiz qolgan emas, qayta tayyorlanmagan inson" asosiy muammoga aylanadi.

Mazkur tadqiqot sun'iy intellektning mehnat bozoriga ta'sirini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda ko'p darajali sifatli-tahliliy yondashuv asos qilib olingan. **Diskursiv tahlil** – "Inson o'rnini mashina egallaydi" degan g'oyaning O'zbekiston ommaviy axborot vositalari, siyosiy chiqishlar, ijtimoiy tarmoqlar va ilmiy adabiyotlarda qanday talqin qilinayotgani o'rganildi. 2020–2025 yillar oralig'ida chop etilgan 20 dan ortiq maqola va intervyular lingvistik va semantik jihatdan tahlil qilindi.

Sohalar kesimida sotsiologik so'rov – ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, IT va ta'lim sohalarida faoliyat yurituvchi 20 nafar xodim bilan yarim tuzilgan intervyular o'tkazildi. Savollar sun'iy intellektning ish faoliyatiga ta'siri, ko'nikmalarni yangilash va ish o'rnini yo'qotish xavfi haqida edi.

Sanoat statistikasi va startaplar tahlili – O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi hamda Innovatsion rivojlanish agentligining 2023–2024 yillardagi ochiq ma'lumotlari asosida, ayniqsa sun'iy intellekt asosidagi 8 ta startap loyihasi faoliyati o'rganildi. Ular tomonidan yaratilgan yangi ish o'rinlari va ularning formatlari (freelance, masofaviy va gibrid) tahlil qilindi.

O'zbekiston sharoitida sun'iy intellekt texnologiyalarining mehnat bozoriga ta'siri hali to'liq shakllanmagan bo'lishiga qaramay, mavjud jarayonlarni chuqur o'rganish orqali muhim kuzatuv va xulosalarga kelish mumkin bo'ldi. Tadqiqot davomida ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, intervyular, startap ma'lumotlari, sohaviy kuzatuvlar va yarim tuzilgan suhbatlar asosida sifatli va kompleks tahlil amalga oshirildi. Natijalar quyidagi yo'nalishlarda taqdim etiladi.

Birinchidan, "inson o'rnini mashina egallaydi" degan ibora ijtimoiy ongda yakkahokim bo'lib qolgan emas. 20 dan ortiq matn (maqolalar, intervyular, postlar) tahlil qilinar ekan, sun'iy intellekt bilan bog'liq nutq strategiyalari uch asosiy guruhga ajraldi: birinchisi, texnologiyani ijobiy o'zgarish sifatida talqin qiluvchi "transformativ muqarrariyat" (taxminan 42% holatlarda), ikkinchisi, sun'iy intellektni tahdid deb biluvchi "ijtimoiy xavotir" strategiyasi (28% hollarda), va uchinchisi, o'zgarishga moslashishni targ'ib qiluvchi "adaptiv optimizm" (30%). Bu tahlil shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt mehnat bozori uchun xavf emas, balki imkoniyat sifatida ko'rilyotgan holatlar soni ortib bormoqda.

Ikkinchidan, sotsiologik jihatdan 20 nafar respondent bilan olib borilgan suhbatlar quyidagi tendensiyalarni ochib berdi: ishtirokchilarning 61 foizi sun'iy intellekt texnologiyalari bilan ish faoliyatida bevosita yoki bilvosita to'qnashganini bildirdi. 44 foizi ishlayotgan sohasi avtomatlashtirilayotganini sezganini aytgan. 36 foiz respondent ish o'rnini yo'qotishdan xavotirda bo'lsa-da, aynan axborot texnologiyalari va xizmat ko'rsatish sohalaridagi ishtirokchilar bu xavotirni

yuqoriroq ko'rsatdi (57%). Shu bilan birga, 78 foiz respondent sun'iy intellekt bilan ishlash uchun yangi ko'nikmalar zarurligini tan olgan.

Uchinchi dan, tahlil davomida O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan sun'iy intellektga asoslangan 8 ta startap faoliyati o'rganildi. Ularning 50 foizi xizmat ko'rsatish, tibbiyot va logistika sohalarida ishlaydi.

1-jadval. Sun'iy intellekt ta'sirida mehnat bozorida kuzatilgan asosiy tendensiyalar (2023–2025 yillar bo'yicha O'zbekiston misolida)

№	Tahlil yo'nalishi	Asosiy kuzatishlar / Natijalar
1	Nutq strategiyalari (20 ta matn tahliliga ko'ra)	- Transformativ muqarrariyat: 42% - Ijtimoiy xavotir: 28% - Adaptiv optimizm: 30%
2	Respondentlar bilan suhbatlar (N=20)	- Sun'iy intellekt bilan to'qnashganlar: 61% - Ish o'rnini yo'qotishdan xavotir: 36%
3	Kasblar bo'yicha xavotir darajasi	- Axborot texnologiyalari va xizmat sohasida xavotir: 57%
4	Ko'nikma zaruriyati	- Yangi ko'nikmalar talabini sezganlar: 78%
5	AI asosidagi startaplar (8 ta tahlil qilingan)	- Eng ko'p faoliyat yo'nalishlari: tibbiyot, logistika, xizmat ko'rsatish - An'anaviy shtatdagi ishlar: 27%
6	Yangi lavozimlar vujudga kelishi	- Chatbot menejeri, AI mutaxassisi, kurs dizayneri, ma'lumotlar analitigi
7	Kasblarning transformatsiyasi	- Pedagog, bankir, shifokor kabi rollarning AI bilan integratsiyalashuvi
8	AI texnologiyalari integratsiya darajasi	- EdTech, FinTech, MedTech platformalarda to'g'ridan-to'g'ri AI modullari joriy etilgan
9	Mehnat bozori moslashuv sur'ati	- Gibril ishlashga o'tganlar: 48% - To'liq AI bilan ishlovchilar: 22%
10	Umumiy xulosa	- AI inson resurslari transformatsiyasini tezlashtirayotgan, lekin kasblarni yo'q qilmay, o'zgartirayotgan omil

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston mehnat bozorida sun'iy intellekt texnologiyalari nafaqat ishlab chiqarish tizimini, balki ijtimoiy munosabatlarni, kasb ko'nikmalariga bo'lgan talabni va bandlik tushunchasini ham qayta shakllantirmoqda. Sun'iy intellekt jarayonlari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqada bo'lgan yoki bo'lmagan kasblarda ham transformatsiya jarayoni bevosita sezilmoqda. Shu sababli, bu texnologik o'zgarishlarga ijobiy moslashuv va tizimli strategiyalar asosida tayyorgarlik ko'rish dolzarb masalalardan biridir.

O'tkazilgan tadqiqotlar asosida sun'iy intellektning mehnat bozoriga ta'siri bir yoqlama "inson o'rnini mashina egallaydi" degan xavotirdan ko'ra, chuqurroq, ko'p qatlamli o'zgarishlarni aks ettirayotgani aniqlandi. Diskurs tahlillari shuni ko'rsatmoqdaki, sun'iy intellekt inson mehnatini to'liq almashtirish emas balki uni to'ldirish, yengillashtirish va takomillashtirish orqali yangi ish o'rinlari, kasblar va iqtisodiy model shakllanishiga sabab bo'lmoqda. Umuman olganda, sun'iy intellekt inson mehnatini to'liq egallash emas, balki uni yangi sifat bosqichiga olib chiqish imkoniyatini taqdim etmoqda. Buni to'g'ri boshqarish va ijtimoiy ongni tayyorlash

orqali bu texnologiyalarni O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyotiga xizmat qildirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdihakimov, Mirjalol. "IT sohasida axborot xavfsizligi". Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. 4.5 (2025): 15-17.
2. Amirova, Zilola. "Matn bilan ishlash dasturlari bo'limini o'qitish metodikasi". Молодые ученые. 3.6 (2025): 32-34.
3. Arabboyev, O'lmas. "Sun'iy intellekt yordamida muhandislik ishlarini avtomatlashtirish". Молодые ученые. 3.6 (2025): 35-38.
4. Baratova, Nafisa. "Blokcheyn texnologiyasining ijtimoiy tamoyillari". Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. 4.5 (2025): 18-20.
5. Bekmurodov, Nodirbek, and Asal Uralova. "O'rta sinflardagi bolalarga informatika o'qitishning kreativ g'oyalari". Молодые ученые. 3.6 (2025): 39-41.
6. Berdimuhammadov, Iskandar. "Mobil ilovalar ishlab chiqish". Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. 4.5 (2025): 21-23.

THE IMPACT OF THE ESTABLISHMENT OF NAVOI REGIONAL RADIO ON REGIONAL JOURNALISM

Ruzimurodov Azizbek Shonazarovich – independent researcher at Navoi State University

Abstract. This article examines the establishment of Navoi Regional Radio and its impact on the formation and development of regional journalism. The study analyzes the emergence of an independent information space in the region, the expansion of opportunities to deliver timely and reliable news through radio, as well as the advancement of journalists' creative activities to a new stage. Special attention is paid to strengthening the role of local journalism in socio-political processes and to the regular coverage of pressing issues related to the life and culture of the regional population. The research highlights that the foundation of Navoi Regional Radio was not only a milestone in the information sphere but also an important historical stage in the overall development of regional journalism.

Keywords: Navoi region, radio, journalism, local media, information space, socio-political processes, mass media, regional journalism, information dissemination, journalistic creativity.

In the 1980s, the emergence of Navoi region on the map of Uzbekistan played a significant role in all areas of socio-economic, spiritual and cultural life of the region, including the development of practical journalism. On August 2, 1982, Navoi Regional Radio broadcast its first program. The broadcast began with the words of the announcer: "Attention! Attention! This is Navoi Radio! Today is the birthday of Navoi Regional Radio!" The first word was given to Vasily Pavlovich Yesin, First

Secretary of the Navoi Regional Committee of the Communist Party of Uzbekistan [1].

In his congratulatory speech, First Secretary Yesin addressed the people of Navoi, saying: “On behalf of the Regional Committee of the Communist Party of Uzbekistan and the Executive Committee of the Regional Council of People’s Deputies, I congratulate all radio listeners on this important event. Vladimir Ilyich Lenin called the radio a newspaper without paper. It was open to everyone, became a bright propagandist of Lenin’s ideas among the working masses, and earned the sincere affection of radio listeners. I am confident that Navoi Regional Radio will continue the glorious traditions accumulated by Soviet radio journalism. Today, powerful industrial, construction, and transport enterprises are operating in the cities of Navoi, Zarafshan, and Uchquduq. Cotton growing and other agricultural production are highly developed in the districts of Khatirchi, Navoi, Kiziltepa, and Navbahor. The districts of Nurata, Konimekh, Tomdi, and Uchquduq are famous for their advanced livestock breeding. In the future, our region’s industrial and agro-industrial potential will further increase. The energy and mining industries are rapidly developing. Construction of a new airport and reconstruction of the runway in the regional center are progressing at a fast pace. Cotton growers of the region plan to harvest 240 thousand tons of raw cotton this year, and over one million tons of ‘white gold’ during the five-year plan period” [2].

He also announced that production collectives had successfully fulfilled their semi-annual tasks: over 4,000 tons of cement, 18,000 tons of clinker, 320 tons of nitron fiber, and 10 million kilowatt-hours of electricity had been produced in excess of the plan. Rural workers fulfilled the sheep breeding plan, obtaining 160 lambs per 100 ewes, while silk growers of the region delivered 891 tons of cocoons [3].

Next, the floor was given to Galina Evseevna Podvorchan, delegate to the 26th Congress of the CPSU and recipient of the Order of Lenin and the Order of the Red Banner of Labor. She noted: “Today, the regional radio has gone on air for the first time. Thanks to the great attention given to the press, television, and radio, a strong wave of labor enthusiasm has swept across the peoples of our country. Our team is diligently implementing the decisions of the May Plenum of the CPSU Central Committee. We are mainly working on completing residential buildings, and by the end of August we will deliver a 32-apartment building in the 9th microdistrict. May this joyful excitement be your faithful companion! May correspondents always set out for distant journeys with excitement, may they read the heartfelt letters of radio listeners, and may radio operators and technicians carry out their work with pride” [3].

From its very first day on August 2, 1982, the creative team of Navoi Regional Radio laid the foundation for the emergence and development of the Navoi school of journalism [Navoi Regional State Archive, Fund 33, Inventory 1, Case 3, Sheets 2–3]. Local journalists set themselves the goal of preparing daily broadcasts in Uzbek, Russian, and Kazakh, fully covering the life of the region. Thanks to this commitment, the young regional radio soon became one of the leading divisions within the republican broadcasting system.

In its first year, the station’s broadcasts were distinguished by their diversity. Among them were programs dedicated to the awarding of the Socialist Labor Hero title to farmer Normurodov from the Khatirchi district, the opening of a new

kindergarten in Khatirchi, the labor achievements of workers in Kiziltepa, and the harvest of 185,000 tons of cotton in Navoi region. Popular programs included “Akhsam Abdulin – Two-time National Boxing Champion”, a special broadcast “Feat – Uzbekistan’s 6 Million Tons of Gold”, and “The All-Union Communist Subbotnik is 60 Years Old” [4].

In 1983, new thematic broadcasts such as “The Soviet Way of Life”, “Public Education in the USSR”, “International Museum Day”, “The Country of Pioneers” (radio newspaper), “Satirical Microphone”, “Whistle” (satirical radio journal), “The Victors”, and “The Creator” appeared, informing the population about socio-economic and cultural changes in the region. Programs such as “Regional Silk Growers Report”, “The 25th Anniversary of Navoi City”, “Nurata – Winner of the Republican Socialist Competition”, and “Labor Triumphs of Khatirchi Workers” were also broadcast at a high level [5].

The establishment of Navoi Regional Radio in 1982 marked a turning point in the development of regional journalism in Uzbekistan. From its first broadcast, the radio station not only became a new platform for informing the public but also laid the foundation for the Navoi school of journalism. By covering the socio-economic, cultural, and political life of the region in Uzbek, Russian, and Kazakh languages, the station strengthened the role of local media in shaping public opinion and fostering social unity. Its diverse programming and active engagement with the realities of the region reflected the growing importance of radio as a medium of communication and propaganda during the Soviet period. Thus, Navoi Regional Radio played a crucial role in enriching the information landscape of the region and significantly contributed to the professional development of local journalism.

References

1. Navoi Regional State Archive. Fund 33, Inventory 1, File 3, Sheets 2–3.
2. Navoi Regional State Archive. Fund 33, Inventory 1, File 3, Sheets 3–5.
3. Navoi Regional State Archive. Fund 33, Inventory 1, File 3, Sheet 6.
4. Navoi Regional State Archive. Fund 33, Inventory 1, File 3, Sheets 8–10.
5. Navoi Regional State Archive. Fund 354, Inventory 1, File 671, Sheets 3–4.
5. Navoi Regional State Archive. Fund 354, Inventory 1, File 671, Sheets 4–5.

XX ASRNING IKKINCHI YARMIDA SAMARQAND SANOATINING ATROF-MUHIT VA JAMIYATGA TA’SIRI

Shotemirova Aziza Usarovna – Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr ikkinchi yarmida Samarqand viloyatida sanoat rivojlanishining ekologik va ijtimoiy oqibatlari tarixiy nuqtai nazardan tahlil etiladi. Maqolada arxiv hujjatlari, rasmiy statistik ma’lumotlar hamda davrga oid ilmiy manbalar asosida sanoatning tabiiy muhit va jamiyatga ta’siri holati o’rganilib, sanoatlashtirish saboqlaridan kelajakda barqaror rivojlanishda foydalanish muhimligi xulosa qilinadi.

Kalit soʻzlar: Samarqand, sanoatlashtirish, atrof-muhit, ijtimoiy taʼsir, ishchi kuchi, turmush darajasi, sogʻliq, barqaror rivojlanish.

Kirish. Ikkinchi jahon urushidan soʻng boshlangan sanoatlashtirish jarayoni Samarqand viloyatini XX asr ikkinchi yarmida Oʻzbekistonning yirik sanoat markazlaridan biriga aylantirdi. 1946–1991-yillar davomida hududda ogʻir sanoat, kimyo va energetika tarmoqlarining jadal rivojlanishi kuzatilib, ishlab chiqarish quvvatlari bir necha barobarga oshdi. Mazkur davrda Samarqand sanoati iqtisodiyotga salmoqli hissa qoʻshib, xalq xoʻjaligining turli sohalarini mahsulotlar bilan taʼminladi. Sanoat korxonalarining kengayishi viloyatda iqtisodiy oʻsishga turtki bergani holda, tabiiy muhitga va ijtimoiy hayotga sezilarli taʼsir koʻrsatdi.

Muhokama va natijalar. Urushdan keyingi dastlabki yillarda Samarqand viloyatida vayron boʻlgan sanoat korxonalari tiklanib, yangi ishlab chiqarish tarmoqlari barpo etildi. 1946–1950-yillardayoq viloyatda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish urushgacha davrga nisbatan oshirildi. Masalan, 1950-yillarga kelib Samarqanddagi “Krasniy dvigatel” zavodi qishloq xoʻjaligi texnikalariga ehtiyot qismlar yetkazib beruvchi yirik korxonaga aylandi. 1959–1965-yillarda sanoat ishlab chiqarishi hajmi viloyatda 80% ga oʻsdi. 1970-yillarda viloyatda traktor dvigatellari, mineral oʻgʻitlar, qurilish materiallari, oziq-ovqat mahsulotlari kabi turli sohalarda ixtisoslashgan yirik korxonalar faoliyat koʻrsatdi. Sanoatning bunday kengayishi viloyatni mamlakat ichki bozori bilan bir qatorda xalqaro bozorlarga ham mahsulot yetkazib beradigan hududga aylantirdi.

Sanoat oʻsishining ijtimoiy hayotga taʼsiri sezilarli boʻldi. Birinchi navbatda, minglab yangi ish oʻrinlari yaratilib, aholi bandligi oshdi. Masalan, 1980-yillarga kelib Samarqand viloyatida sanoat tarmoqlarida 45 mingdan ortiq ishchi mehnat qilayotgan edi. Bu koʻrsatkich viloyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga sezilarli taʼsir koʻrsatib, aholi daromadlarining oʻsishiga zamin yaratdi. Ikkinchidan, sanoat korxonalari atrofida yangi mehnat posyolkalari va shaharchalar vujudga keldi. Korxonalar ishchilari uchun maxsus turar-joy massivlari, madaniy-maishiy obʼektlar barpo etildi. Masalan, 1960-yillarda Samarqand azot oʻgʻitlari zavodi yonida 200 oilaga moʻljallangan uy-joylar, maktab, bolalar bogʻchasi va madaniyat uyi qurilib, yuzlab oilalar uchun qulay sharoitlar yaratildi.

Ammo, Samarqand viloyatida joylashgan zavod va fabrikalarning chiqindilari yillar davomida toʻgʻridan-toʻgʻri tabiatga chiqarib yuborildi – oqava suvlar daryolarga oqizildi, zararli tutunlar havoga chiqarildi, ishlab chiqarish qoldiqlari esa maxsus poligonlarga toʻplanib bordi. Asosiy suv manbalaridan biri boʻlgan Zarafshon daryosi ifloslana boshladi. 1975-yilda oʻtkazilgan ekologik tekshiruv daryo suvidagi zararli moddalar miqdori belgilangan meʼyordan 4,2 baravar oshganini qayd etdi [7;65].

Samarqand shahrida va sanoat zonalarida atmosfera havosining sifati yomonlashdi. 1980-yillarga kelib viloyat markazida havoning ifloslanish darajasi meʼyordan yuqori ekani rasman qayd etilgan. Masalan, Zarafshon vodiysi boʻylab joylashgan ekin maydonlariga ifloslangan suv va havoning taʼsiri bilan hosildorlik pasaya bordi – 1980-yillarda paxta va boshqa qishloq xoʻjaligi ekinlarining hosili 1960-yillarga nisbatan 15% ga kamaydi [10;98]. Hisoblarga koʻra, atrof-muhitning ifloslanishi oqibatida 1980-yillarga kelib Samarqand viloyatida qishloq xoʻjaligiga

yiliga qariyb 2,8 million so'm miqdorida zarar yetgan va shu bilan birga aholi salomatligini saqlashga ketadigan xarajatlar ham ortgan.

Ekologik muammolar tobora dolzarb tus olishi natijasida 1970-yillarning oxirlaridan boshlab hukumat darajasida muayyan choralar ko'ra boshlandi. Xususan, 1983-yilda SSSR Ekologiya qo'mitasi tomonidan "Zarafshon daryosining suv resurslarini muhofaza qilish to'g'risida" maxsus qaror qabul qilinib, uning doirasida Samarqanddagi yirik korxonalarda chiqindilarni zararsizlantirish texnologiyalarini joriy etish ishlari boshlandi. Masalan, Samarqand azot o'g'itlari zavodida oqava suvlarni takror ishlovchi zamonaviy uskuna o'rnatilib, zararli chiqindilar chiqarilishi 35% ga; 1985-yilda Samarqand yog'-moy kombinati faoliyatida ekologik standartlar tatbiq etilishi natijasida atmosfera chiqindilari 20% ga qisqartirildi. Samarqand kimyo zavodida esa zararli gazlarni filtrlash uchun yangi chang ushlagichlar o'rnatilib, havoga chang va gaz chiqarish 15% ga kamaytirildi. 1988-yilda Samarqand shahrida "Ekologiya va sanoat" mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjuman o'tkazilib, sanoat korxonalarini ekologik boshqaruvini takomillashtirish yuzasidan muhim tavsiyalar berildi [9;110].

Yuqoridagi natijalar Samarqand viloyatida sanoatlashtirish jarayoni murakkab va qarama-qarshi oqibatlarga ega bo'lganini ko'rsatadi. Bir tomondan, sanoatning jadal rivojlanishi hudud iqtisodiy salohiyatini oshirib, aholi bandligi va farovonligi uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Sanoat korxonalari qurilishi minglab oilalar uchun daromad manbai bo'lib xizmat qildi, viloyat infratuzilmasi rivojlandi, shaharlar kengayib, yangi aholi maskanlari paydo bo'ldi. Bu jarayon mahalliy aholi hayot tarzini o'zgartirdi – an'anaviy qishloq xo'jaligi tarmoqlaridan sanoat ishlab chiqarishga o'tgan ishchilar sinfi shakllandi.

Boshqa tomondan, erishilgan iqtisodiy yutuqlar katta ekologik va sog'liqni saqlash xarajatlari evaziga qo'lga kiritildi. Sanoat korxonalarining atrof-muhitga bevosita va bilvosita zarari uzoq vaqt davomida e'tibordan chetda qolib kelgan. Buning asosiy sababi Sovet davlati siyosatida iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga ustuvor ahamiyat berilib, ekologik oqibatlar ikkinchi darajali masala sifatida qaralgani edi[5;240]. A.Nove ta'kidlaganidek, sovet iqtisodiy modelida asosan ishlab chiqarish rejalarini bajarish va o'sish sur'atlariga erishish maqsad qilingan bo'lib, tabiatni muhofaza qilish masalalari yetarlicha inobatga olinmagan[5;240]. P.Gregory o'z tadqiqotlarida stalinizm davrining iqtisodiy siyosati odamlarning turmush sifati va atrof-muhit holati hisobiga amalga oshirilganini ta'kidlaydi[6;125]. Haqiqatan ham, Samarqandda kuzatilgan ekologik muammolar va aholi salomatligiga tahdidlar buni tasdiqlaydi.

Totalitar boshqaruv sharoitida qabul qilingan ekologik dasturlar va standartlar ko'pincha qog'ozda qolib ketdi yoki sust amalga oshirildi. Masalan, 1983-yilda qabul qilingan Zarafshon daryosini muhofaza qilish qarori ijrosi nihoyasiga etkazilmay qoldi yoki ayrim korxonalarda eskirgan filtrlash uskunalarini almashtirish ishlari cho'zilib ketdi. Buning sabablaridan biri mablag' va texnologiya yetishmovchiligi bo'lsa, ikkinchi tomondan, rahbar organlarning beparvoligi ham rol o'ynadi. Natijada 1980-yillar oxiriga kelib ham viloyatda ekologik vaziyat og'irligicha qoldi.

Migratsiya oqibatida shaharlarda infraqurilma yuklamasi ortib, uy-joy va xizmat ko'rsatish sohalarida muammolar yuzaga keldi. Masalan, kimyo korxonalari ishchilarida nafas olish yo'llari kasalliklari, teri va allergik muammolar keng tarqaldi. Bu kabi salbiy ijtimoiy oqibatlar sanoat rivojining "yashirin" xarajatlari sifatida

namoyon bo'ldi. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, Samarqand viloyatining sanoatlashuvi tarixi murakkab va saboqlarga boy jarayondir. Bu jarayonda erishilgan yutuqlar ham, yo'qotishlar ham mavjud bo'lib, ular bugungi kunda mazkur tajribadan to'g'ri xulosalar chiqarishni talab qiladi.

Xulosa. XX asr ikkinchi yarmida Samarqand viloyatida amalga oshirilgan sanoatlashtirish jarayoni o'z davri uchun katta tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. Sanoatning jadal rivoji viloyatning iqtisodiy qiyofasini o'zgartirib, hududni respublika sanoat tizimida muhim o'ringa chiqardi. Shu bilan birga, bu rivojlanish jarayoni viloyat ekologik holatiga va ijtimoiy hayotiga chuqur iz qoldirdi. Sanoat korxonalarining faoliyati natijasida Zarafshon daryosi va atrof-muhit ifloslanib, qishloq xo'jaligiga va aholi sog'lig'iga zarar yetkazilgan bo'lsa-da, sanoatning rivoji ko'plab oilalarning turmush darajasini oshirdi, mintaqada urbanizatsiya jarayonini jadallashtirdi. Samarqand sanoatining sobiq ittifoq davridagi rivojlanish tajribasi bugungi kunda katta saboq bo'lib xizmat qiladi. Ayni paytda O'zbekiston sanoat siyosatida iqtisodiy o'sish bilan birga ekologik muvozanatni saqlash masalasi ustuvor vazifa sifatida belgilanmoqda [11;172].

Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, sanoat taraqqiyoti davomida tabiatga yetkazilgan zarar jamiyatga ortiqcha yuk bo'lib tushadi va buning oqibatlarini bartaraf etish ko'p mablag' va vaqt talab qiladi. Shunday ekan, kelajakda sanoatni rivojlantirishda ekologik barqarorlikni ta'minlash, chiqindisiz va energiya tejamkor texnologiyalarni qo'llash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бабаханова С. Промышленный Самарканд (Экономический очерк города. 1918–1970). – Ташкент: «Узбекистон», 1975. – 130 с. (Rus tilida)
2. Samarqand tarixi. 2 jildlik. II jild / mas'ul muharrir M.M. Mўminov. – Toshkent, 1970. – 400 b. (O'zbek tilida)
3. Ульмасбаев Ш.Н., Слива С.А. Индустриальное развитие Узбекистана за годы Советской власти. – Ташкент: «Узбекистон», 1966. – 286 с. (Rus tilida)
4. Узбекистан в цифрах: Краткий стат. сборник. 1990 г. – Ташкент: Узбекистон, 1990. – 148 с. (Rus tilida)
5. Nove, A. An Economic History of the USSR. – London: Penguin Books, 1989. – 416 p. (Ingliz tilida)
6. Gregory, P.R. The Political Economy of Stalinism. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 284 p. (Ingliz tilida)
7. Отчет об экологических проблемах СССР. – М.: Наука, 1981. – 210 с. (Rus tilida)
8. Отчеты об экологической политике СССР. – Нижний Новгород: Волга-Эко, 1985. – 175 с. (Rus tilida)
9. Документы по экологическому образованию СССР. – Екатеринбург: Урал-Эко, 1988. – 200 с. (Rus tilida)
10. Отчеты об экономическом и экологическом ущербе СССР. – Новосибирск: Сибирская экология, 1980. – 154 с. (Rus tilida)
11. Мухаммедов М.М., Умаров А.З. Экономическая история Узбекистана: Учебник. – Ташкент, 2020. – 320 с. (Rus tilida)

ASSESSING LEARNERS' LISTENING AND SPEAKING SKILLS

Umarjonova Madinabonu Fatxiddin kizi – “TIIAME” National Research University

Abstract. This teaching material describes a group of fifteen secondary school students aged 14–16 who are learning English as a second language (ESL). The learners, whose first language is Russian, are currently at an IELTS proficiency level of 4.5–5.0 and aim to reach 5.5–6.0. The methodology has shifted from the traditional Grammar-Translation Method to the Communicative Language Teaching (CLT) approach, which emphasizes student interaction and real-life communication. The text introduces two main classroom activities—“Listen and Repeat” for listening development and “Situations” for speaking practice. Each activity is justified with references to academic sources, highlighting the importance of authentic materials, motivation, and student-centered learning. The material reflects an understanding of learner needs and offers practical strategies for improving listening and speaking skills.

Keywords: English as a Second Language (ESL), Communicative Language Teaching (CLT), listening comprehension, speaking skills, student motivation, authentic materials, real-life communication, secondary school learners, language acquisition, IELTS preparation.

Description of learners. There are fifteen students in a group. All of them are secondary school students. Their age is 14-16 years. When it comes to the language setting, they are learning English as a second language. The learners' first language is Russian. Students' current level is 4.5 -5.0 according to the IELTS band description and they are moving from 4.5-5.0 to 5.5-6.0 scores. They learned English through the grammar translation method but now students are learning through communicative learning methods. In communicative learning methods, interaction plays a key role in language learning and the lesson is not limited to explaining new topics but students can easily explain their ideas and opinions about the topic to their peers and teacher. As Moskowitz mentioned, “Children can develop language only if there is a language in their environment and if they can employ that language to communicate with other people in their immediate environment” (1978). Motivation is also important in second language acquisition. As Suresh Canagarajah mentions identifying students' motivation helps language instructors to lead them successful language acquisition (2006). Language learners have an intrinsic motivation to study. They enjoy the process of learning English and they want to make more progress. If we look at their strengths, students excel at doing oral activities and they have proper pronunciation skills. Students' weaknesses are that they have problems with academic writing skills as they make errors in word choice and punctuation. In listening, learners have some comprehension problems. Students' language expectation is that they want to reach native-like competence.

Listening activity

“Listen and repeat”

1. In this activity, the teacher should have a voice recorder, and they should prepare monologues orally in advance. Monologues should be different and consist of 2-3 sentences. These monologues' themes should be about jobs, education, technology, and the environment. For example:

1-monologue

Jobs.

Speaker: I think it is vital to have a job to reach financial stability, and also, if you want to build a career path, you should be professional in the field you are working".

2-monologue

Education

Speaker: Last year, my parents sent me to a single-sex school where there were no boys. But now, I study in a public school, and I have many friends, including girls and boys.

3-monologue

Technology

Speaker: Using a smartphone too much time can adversely affect our eyes, so you should turn on screen time in your smartphone.

4-monologue

Environment

1. Speaker: We know that noise pollution, and air pollution are common in urban areas. But in the countryside, there is more fresh air, and there is no noise coming from vehicles.

2. The teacher should turn on the recorder, and students should listen to monologues very carefully.

3. After listening to the first monologue, the teacher turns off the recorder and asks to repeat the first monologue. If students repeat fully teacher should turn on the recorder in order to listen to 2-monologue. If learners repeat 2-monologue, they move to listen 3-monologue. If learners struggle to repeat, the teacher should turn on the recorder again or wait for students until they repeat fully.

Justification. Many second language learners indeed have problems with comprehension in listening. Even teachers find it difficult to teach listening. As Kathy Thompson said, " Learning to listen effectively is a complex, challenging, and lifelong undertaking, a dynamic process that requires skillful integration of appropriate listening attitudes, knowledge, and behaviors" (2004). There are many effective ways to improve listening. One of them, listening to dialogues and monologues. It will be better to understand if listening material is taken from real-life situations. Listening material should be based on a wide range of authentic texts, including both dialogues and monologues (Richards, 2003). In order to improve students' comprehension skills stage by stage, listening to monologues and after that, repeating them should be the better option.

Speaking activity

"Situations"

In this activity, students are divided into several groups, and each group should consist of two students.

1. The teacher prepares for learners several cue cards in which written the names of real-life situations. For example, "Making an appointment", "Hotel reservation",

"Holiday", "Study abroad", "Traveling", "Conversation between tourist and guide", and "Making order in the restaurant."

2. Each group chooses one of the cards and makes a conversation.

Justification. Speaking is an integral part of language learning. We know that the initial period of speaking can be challenging for language learners and it can lead a low self-confidence. If students do not have enough conversational fluency, they do not want to make a conversation or when the teacher asks for oral questions they may answer briefly. In order to eliminate these problems, teachers should encourage them to participate. Firstly, teachers should create a flexible atmosphere in which students can easily express their views and perspectives. Secondly, as Hadley mentions "Opportunities must be provided for students to practice using the language in a range of contexts likely to be encountered in the target culture" (1993). Using authentic themes in conversation is a great way to improve speaking skills because it is very engaging and students can feel themselves more confident.

References

1. Canagarajah, A.S. (2006). TESOL at forty: What are the issues? *Tesol Quarterly*, 40(1), 9-34.
2. Hadley, A. O., & Reiken, E. (1993). *Teaching Language in Context, and Teaching Language in Context--Workbook*. Heinle & Heinle Publishers, International Thomson Publishing Book Distribution Center, 7625 Empire Drive, Florence, KY 41042.
3. Moskowitz, B.A. (1978). The acquisition of language. *Scientific American*, 239(5), 92-109.
4. Richards, J. C. (2003). Current trends in teaching listening and speaking. *The language teacher*, 27(7), 3-6.
5. Thompson, K., Leintz, P., Nevers, B., & Witkowski, S. (2004). The integrative listening model: An approach to teaching and learning listening. *The Journal of General Education*, 53(3-4), 226-246.

O‘ZBEKISTONDA MAHALLIY DASTURLAR VA IJTIMOYIY ISHTIROK ORQALI QASHSHOQLIKNI QISQARTIRISH

Xudoynazarov Faxriddin – Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekistonda qashshoqlikni qisqartirish borasida amalga oshirilayotgan mahalliy dasturlar va jamoatchilik ishtirokining o‘rni tahlil qilinadi. Unda ijtimoiy himoya tizimini kuchaytirish, mahalliy darajadagi tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash, fuqarolarni bandlikka jalb qilish va ularning iqtisodiy faolligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning samaradorligi yoritilgan. Shuningdek, qashshoqlikka qarshi kurashda “mahalla” instituti, nodavlat tashkilotlar va fuqarolik jamiyati institutlarining ishtiroki alohida ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda qashshoqlikni kamaytirishda aholining o‘z tashabbuslari va davlatning maqsadli dasturlari o‘zaro uyg‘unlikda amalga oshirilishi zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, qashshoqlikni qisqartirish, mahalliy dasturlar, ijtimoiy ishtirok, mahalla instituti, fuqarolik jamiyati, bandlik, iqtisodiy faollik.

Qashshoqlikni qisqartirish va ijtimoiy farovonlikni oshirish XXI asrning eng dolzarb va murakkab muammolaridan biridir. Jahon miqyosida o'nlab yillar davomida amalga oshirilgan sa'y-harakatlarga qaramay, ushbu masala hamon o'zining muhimligini saqlab kelmoqda. BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari doirasida belgilangan "Qashshoqlikka barham berish" vazifasi global hamjamiyatni birlashtiruvchi asosiy yo'nalishlardan biriga aylangan.

2025 yil 17 sentyabrda "Kambag'allikdan farovonlik sari" III xalqaro forumining ochilish marosimida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev quyidagilarni ta'kidladi: "Keng ko'lamli sa'y-harakatlarimiz tufayli O'zbekiston 2030 yilga qadar kambag'allikni ikki karra qisqartirish bo'yicha olgan majburiyatini muddatidan ilgari bajarishga harakat qilyapti. Shu holatlarni inobatga olgan holda, bugun yangi, yanada yuqori maqsadni belgilab olishga tayyormiz. 2030 yilga kelib, xalqaro mezonlarga muvofiq ravishda O'zbekistonda mutlaq kambag'allikka to'liq barham berishga barcha imkoniyatlarimiz mavjud va biz buni, albatta, amalga oshiramiz" [11]. Ushbu strategik yo'nalish mamlakatimizda kambag'allikni tubdan bartaraf etish va ijtimoiy adolatni ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarning asosini tashkil etmoqda.

Respublikamizda qashshoqlikka qarshi kurash doirasida "Ayollar daftari" dasturi, "Yoshlar daftari" tizimi, "Temir daftar" loyihasi kabi innovasion tadbirlar joriy etilmoqda. Bu dasturlar orqali 2,5 millionga yaqin oila va shaxsga maqsadli yordam ko'rsatilmoqda. Shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash hamda ta'lim va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish orqali aholining turmush darajasini oshirish yo'lida keng miqyosli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda [12].

Jahon amaliyotida qashshoqlikka qarshi kurashning bir necha asosiy mexanizmlari shakllangan. Birinchi guruhni xalqaro hamkorlik va institutlar tashkil etadi. Qashshoqlikka qarshi kurash umumjahon ijtimoiy ne'mati sifatida e'tirof etilgan bo'lib, bu xalqaro hamkorlikni taqozo etadi. Iqtisodiy jihatdan kamroq rivojlangan mintaqalarning yirik iqtisodiy ittifoqlarga integratsiyalashuvi global federal tizimlar va xalqaro institutlarning tafovutlarni kamaytirishdagi salohiyatini namoyon etadi [3; 82].

Ko'p tomonlama va ikki tomonlama tashqi yordam qashshoqlikni yumshatish bo'yicha global sa'y-harakatlarning asosiy poydevori bo'lib qolmoqda. Bunda Xalqaro valyuta jamg'armasi va Jahon banki kabi tashkilotlar muhim o'rin tutadi [4; 115]. Ushbu tashkilotlar orqali moliyaviy yordam, texnik ko'mak va institusional quvvatlash dasturlari amalga oshiriladi.

Ikkinchi muhim mexanizm global maqsadlar va monitoring tizimidir. Mingyillik rivojlanish maqsadlari (MRM) va Barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM) qashshoqlikni qisqartirish bo'yicha aniq vazifalarni belgilab berdi. Xususan, BRMning 1-maqsadi (Qashshoqlikka barham berish), 2-maqsadi (Ochlikni tugatish) va 8-maqsadi (Munosib ish o'rnlari va iqtisodiy o'sish) bevosita iqtisodiy muammolarni hal etishga qaratilgan (Ullah, Khan & Pinglu, 2024) (1-jadval).

Qashshoqlikka qarshi kurashishning asosiy mexanizmlari

Mexanizm turi	Misollar/Yondashuvlar	Asosiy xulosalar/Muammolar	Samaradorlik darajasi
Global mexanizmlar	Xalqaro institutlar (XVJ, JB), tashqi yordam, BRM	Integratsiya zarurati, standartlashtirishdagi	O'rta

		muammolar	
Mahalliy mexanizmlar	Infratuzilmaga sarmoya, jamiyat ishtiroki, imkoniyatlarni kengaytirish	Mahalliy sharoitga moslashish, mahalliy daxldorlik	Yuqori
Yangi yondashuvlar	Innovasion moliyalashtirish, manfaatdor tomonlarni jalb qilish, raqamli texnologiyalar	Barqarorlik, global va mahalliy bog‘liqlik	Yuqori potensial
O‘zbekiston modeli	Ayollar daftari, Yoshlar daftari, Temir daftar	Maqsadli yondashuv, jamoat ishtiroki	Ijobiy tendensiya

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, qashshoqlikka qarshi kurashishda mahalliy mexanizmlar global mexanizmlarga nisbatan yuqori samaradorlikka ega. O‘zbekiston modelining o‘ziga xos xususiyati maqsadli yondashuv va jamoat ishtirokini ta’minlashda namoyon bo‘lmoqda. Yangi yondashuvlar, xususan raqamli texnologiyalarga asoslangan dasturlar kelajakda eng yuqori potensialga ega.

Global qashshoqlik darajasi ko‘pincha “kuniga bir dollar” kabi standartlashtirilgan ko‘rsatkichlar orqali o‘lchanadi. Biroq, madaniy va mahalliy sharoitlardagi tafovutlar tufayli bunday o‘lchovlar muammoli bo‘lishi mumkin [7; 38].

Mahalliy darajada qashshoqlikka qarshi kurashishning eng samarali mexanizmlaridan biri infratuzilma va ijtimoiy sarmoyaga investisiya qilishdir. Jismoniy infratuzilma (elektr energiyasi, suv ta’minoti, sanitariya, transport, AKT) va ijtimoiy infratuzilma (ta’lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy himoya)ga sarmoya kiritish kambag‘al aholining imkoniyatlarini kengaytirish va ijtimoiy yuksalishini ta’minlash uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega [5; 19].

Jamiyat ishtiroki va imkoniyatlarni kengaytirish yondashuvi ham muhim ahamiyat kasb etadi. So‘nggi yondashuvlarda kambag‘al aholini o‘z ehtiyojlarini aniqlash va chora-tadbirlarni ishlab chiqish jarayoniga jalb etishga urg‘u berilmoqda. Bu esa qabul qilinayotgan yechimlarning mahalliy sharoitga mos va samarali bo‘lishini ta’minlaydi [1; 102].

Mahalliy hamjamiyatlarda o‘ziga ishonchni, tanlov erkinligini va daxldorlik hissini shakllantirish orqali ularning imkoniyatlarini kengaytirish tadbirkorlik va mustaqillikni rivojlantirib, qashshoqlikni ildizi bilan bartaraf etishga yordam beradi [2; 82].

Iqtisodiy o‘sish va integratsiya mexanizmi ham samarali natijalar bermoqda. Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasining ayrim qismlarida kuzatilgan integratsiyalashgan iqtisodiy o‘sish qashshoqlikni barqaror qisqartirish salohiyatini ko‘rsatdi, biroq uning samarasi har doim ham teng taqsimlanmaydi [10; 62].

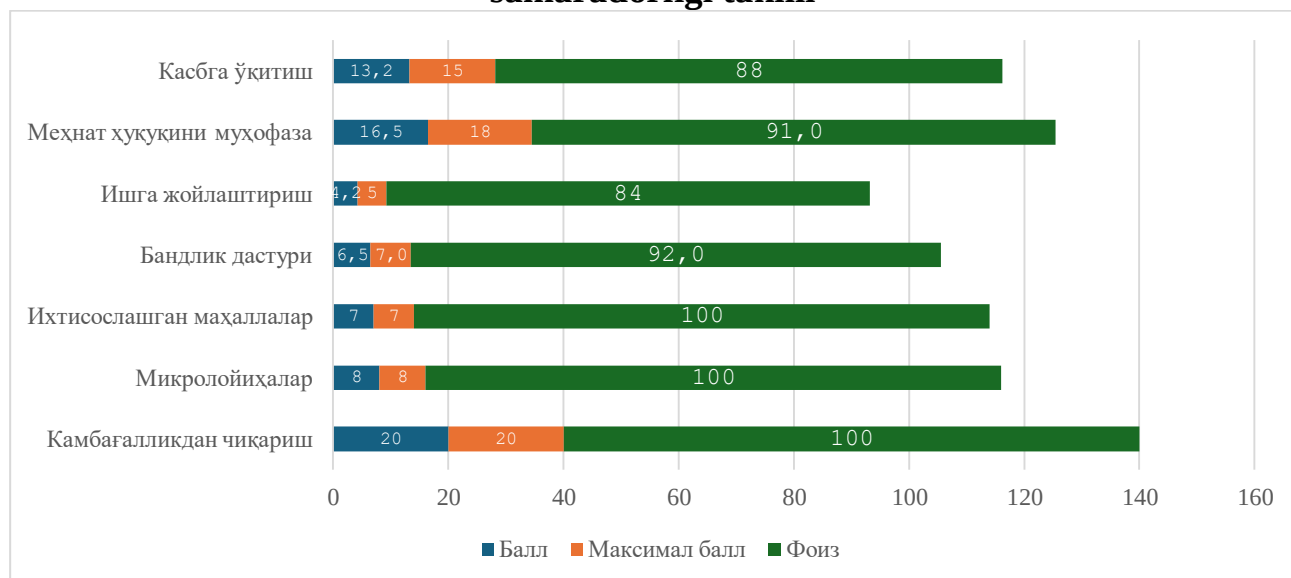
Zamonaviy tadqiqotlarda mahalliy sharoitga moslashish zarurati tobora ko‘proq e’tirof etilmoqda. Global strategiyalarni mahalliy voqelikka moslashtirish zarurligi sababli standartlashtirilgan chora-tadbirlar va o‘lchovlar mahalliy aholining qashshoqlik haqidagi tasavvurlariga mos kelmasligi yoki jamiyat tomonidan qo‘llab-quvvatlanmasligi mumkin [7; 38].

Davom etayotgan tengsizlik muammosi ham jiddiy e’tibor talab etadi. Nisbiy qashshoqlik darajasi pasayayotgan bo‘lsa-da, mutlaq ko‘rsatkichlar yuqoriligicha qolmoqda. Globallashuv ba’zan boy va kambag‘al mintaqalar o‘rtasidagi tafovutni kuchaytirib, “yutuqqa erishganlar va yutqazganlar”ni yuzaga keltirmoqda [8; 30].

Innovation moliyalashtirish va manfaatdor tomonlarni jalb qilish yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Qashshoqlikni qisqartirish bo'yicha yanada samarali strategiyalarni ishlab chiqish yo'li sifatida moliyalashtirishning yangi mexanizmlari va turli manfaatdor tomonlarni jalb qilish imkoniyatlari o'rganilmoqda [6; 39].

O'zbekistonda 2025-yilning yanvar-iyun oylarida O'zbekiston Respublikasining turli tuman va shaharlaridagi kambag'allikni qisqartirish va bandlikka ko'maklashish bo'yicha muhim chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Respublika bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich 89.1 ball (yaxshi) bo'lib, aksariyat tuman va shaharlar "yaxshi" yoki "a'lo" baholangan. Ba'zi viloyatlarda esa "qoniqarli" baho olgan tumanlar mavjudligi, ushbu hududlarda faoliyatni kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi. Bizningcha, past baholangan hududlarda faoliyatni chuqur tahlil qilish, kamchiliklarni bartaraf etish, ishga joylashtirish bo'yicha eng yaxshi tajribalarni tarqatish, kasbga o'qitish dasturlarini takomillashtirish va mehnat bozori talablariga mos mutaxassislar tayyorlashni kuchaytirish tavsiya etiladi. (1-rasm).

Kambag'allikni qisqartirish va bandlikka ko'maklashish faoliyati samaradorligi tahlili

1-rasmda ko'rinib turganidek, O'zbekiston tuman va shaharlarida kambag'allikni qisqartirish va bandlikka ko'maklashish bo'limlarining faoliyati umuman yaxshi baholangan. Umumiy samaradorlik 89.1 ballni tashkil etib, "yaxshi" darajani ko'rsatmoqda. Kambag'allikdan chiqarish, mikroloyihalar va ixtisoslashgan mahallalar yo'nalishlarida maksimal natijaga erishilgan. Biroq ishga joylashtirish (84%) va kasbga o'qitish (88%) sohalarida qo'shimcha ishlar olib borish zarurligi mavjud. Mehnat huquqini muhofaza qilish va bandlik dasturlari bo'yicha ham yaxshi natijalar qo'lga kiritilgan. Umuman olganda, asosiy vazifalar muvaffaqiyatli bajarilayotgan bo'lsa-da, ayrim yo'nalishlarda takomillashtirish ishlari davom ettirilishi lozim.

Jahon tajribasi tahlili va O'zbekiston amaliyoti asosida qashshoqlikka qarshi kurashish global muvofiqlashtirish va mahalliy moslashuvning uyg'unligini talab etishini ko'rsatdi. Xalqaro tuzilmalar va yordam muhim ahamiyatga ega bo'lsa-da, muvaffaqiyat ko'proq mahalliy hamjamiyatlarning imkoniyatlarini kengaytirish, infratuzilmaga sarmoya kiritish hamda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning madaniy va mahalliy sharoitga mosligini ta'minlashga bog'liq. Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, quyidagi tavsiyalar taqdim etiladi:

Birinchidan, mavjud “Ayollar daftari”, “Yoshlar daftari” kabi dasturlarni yanada takomillashtirish va ularning samaradorligini oshirish zarur. Bu dasturlarga raqamli texnologiyalarni joriy etish, monitoring tizimini mustahkamlash va natijalarni baholash mezonlarini takomillashtirishni o‘z ichiga oladi.

Ikkinchidan, kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish orqali ishsizlikni kamaytirish va aholi daromadlarini oshirish yo‘nalishini kuchaytirish lozim. Moliyaviy inklyuziya darajasini oshirish, mikrocredit dasturlarini kengaytirish va startup loyihalarini qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, mahalla komitetlari va fuqarolik jamiyati tashkilotlarining rolini yanada mustahkamlash orqali jamoat ishtirokini kengaytirish zarur. Bu mahalliy ehtiyojlarni aniqlashda va yechimlarni ishlab chiqishda aholining faol ishtirokini ta’minlaydi.

To‘rtinchidan, ta’lim tizimini takomillashtirish, kasb-hunar tayyorgarligi sifatini oshirish va raqamli savodxonlikni rivojlantirish orqali inson kapitalini mustahkamlash muhim yo‘nalish hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda qashshoqlikni qisqartirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar global tendensiyalarga mos keladi va ijobiy natijalar bermoqda. Biroq, jahon tajribasi asosida ushbu mexanizmlarni yanada takomillashtirish va innovasion yondashuvlarni joriy etish orqali mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni yanada tezlashtirish mumkin. Doimiy innovatsiyalar va manfaatdor tomonlarning jalb etilishi yangi, yanada samarali yondashuvlarni ishlab chiqishning asosiy omilidir.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Cook, P. (2011). Infrastructure, rural electrification and development. *Energy for Sustainable Development*, 15.
2. Fu, X., Ghauri, P., Lu, J. (2025). Digital technology and inclusive development during global crisis: Evidence from a randomised experiment in Bangladesh. *Research Policy*, 54.
3. Moshirian, F. (2004). Elements of global financial stability. *Journal of Multinational Financial Management*, 14.
4. Okada, K., Samreth, S. (2012). The effect of foreign aid on corruption: A quantile regression approach. *Economics Letters*, 115.
5. Qiu, T., Luo, B., Li, Y. (2024). Economic performance of the pairing-off poverty alleviation between China's cities. *Cities*, 152.
6. Sharma, S. (2007). People vs. poverty: Powering through partnership. *Futures*, 39.
7. Tache, B., Sjaastad, E. (2010). Pastoralists' Conceptions of Poverty: An Analysis of Traditional and Conventional Indicators from Borana, Ethiopia. *World Development*, 38.
8. Tarabini, A. (2010). Education and poverty in the global development agenda: Emergence, evolution and consolidation. *International Journal of Educational Development*, 30.
9. Tarabini, A., Jacovkis, J. (2012). The Poverty Reduction Strategy Papers: An analysis of a hegemonic link between education and poverty. *International Journal of Educational Development*, 32.

10. Ullah, A., Khan, S., Pinglu, C. (2024). Income distribution and sustainable development nexus: Fostering poverty reduction and integrated sustainability amidst multi-dimensional regional integration. Sustainable Futures, 7.

11. 2030 yilga borib, O'zbekistonda mutlaq kambag'allikka to'liq barham berish imkoniyati bor. (2025, September 17). President. Retrieved 24 September. 2025, from <https://president.uz/uz/lists/view/8495?>.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Ijtimoiy himoya milliy agentligi. (2025, September 15). Ihma. Retrieved 24 September. 2025, from <https://ihma.uz/oz/statistic>.

O'ZBEK VA INGLIZ BADIY DISKURSIDA DINIY FRAZEOLIGIZMLARNING MADANIY-PRAGMATIK TALQINI

Xudoynazarova O'g'lonoy Allamurodovna – Termiz davlat universiteti (DSc)
doktoranti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va ingliz badiiy matnlarida qo'llanilgan diniy frazeologik birliklar lingvomadaniy va pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Diniy birliklarning semantik siljishi, konnotativ kengayishi va kommunikativ strategiyalari ochib beriladi. Ularning zamonaviy diskurslardagi faoliyati, diskurslararo o'zgarishi va madaniy qatlamdagi talqini yoritiladi.

Kalit so'zlar: diniy frazeologizm, lingvomadaniyat, pragmatika, diskurs, ingliz adabiyoti, Boburnoma, Shekspir.

O'zbek va ingliz badiiy diskursida diniy frazeologik birliklar nafaqat tilning tasviriy vositasi, balki madaniy xotira, tarixiy-estetik ong va milliy tafakkur mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. Ular xalqning diniy-ma'naviy qadriyatlari, axloqiy mezonlari, estetik didi, tarixiy-madaniy tajribalari va ruhiy izlanishlarini umumlashtiruvchi madaniy kod sifatida xizmat qiladi. Diniy frazeologik birliklar o'z mohiyatiga ko'ra sinkretik xususiyatga ega bo'lib, ular badiiy tasvir, diniy ishora, ijtimoiy signal va psixologik konnotatsiyalarni o'zida mujassamlashtiradi. Ushbu birliklar ko'pincha ramz (masalan, "Ko'ngling Ka'ba bo'lsa", "farishtadek odam"), simvol (masalan, "iblis vasvasasi", "sir ilmi"), tashbeh (masalan, "iymon nuri bilan to'lg'on ko'zlar") yoki istiora (masalan, "lahad ichra fig'on aylamoq") shaklida namoyon bo'lib, ular orqali inson va iloh, gunoh va najot, hayot va o'lim, yaxshilik va yovuzlik kabi fundamental tushunchalarning badiiy talqini amalga oshiriladi [1;32].

O'zbek adabiyotida diniy frazeologik birliklar ko'proq tasavvufiy ruhda, Haqqa yetishish, qalb pokligi, sabr va tavba g'oyalari bilan bog'liq. Jumladan, Mashrab she'riyatida "dard ahli", "lahad ichra fig'on aylamoq", "fano ichra bo'lmoq", "baxti qaro" kabi birliklar ilohiy ishq yo'lida ruhiy iztirobni anglatadi. A. Navoiy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro ijodida "zikr qilmoq", "yor bilan suhbat qurmoq", "ma'rifat nuri", "sir ilmi" kabi birikmalar orqali ruhiy poklanish jarayoni ifodalanadi[2;55].

Boburnomada esa diniy frazeologizmlar turmushiy va siyosiy kontekstda madaniy qatlam bilan uyg'unlashgan. Masalan, "shahodat barmog'ini kesmoq" birligi

– diniy e’tiqoddan voz kechish ramzi sifatida, “qalinlik qilmoq” esa islomiy nikoh madaniyatiga oid birlik sifatida ishlatiladi. “Munojotga bosh qo‘ymoq”, “shafolat”, “rahmatiga bordi”, “namozi digar” kabi frazemalar iltijo, duo, oxiratga tayyorgarlik holatlarini anglatadi [3;11].

Ingliz adabiyotida esa diniy frazeologizmlar ko‘proq dramatik kuch, ironik anglash va ruhiy kurash orqali beriladi. Shekspirda bu an’anaviy holatga aylangan. “To be a devil porter”, “to circumvent God”, “to serve the angel”, “the ghost come from the grave” kabi birikmalar insonning zaifligi, fojiaiy tanlovlar, riyo va halokatni ifodalaydi. Ular diniy g‘oyalarni shubha ostiga oluvchi yoki uni chuqur falsafiy mushohadaga chorlovchi vositadir.

Diniy frazeologizmlar turli diskurslarda (diniy, siyosiy, shaxsiy, tibbiy) semantik siljishlarga uchraydi. Masalan, “Alhamdulillah” birligi diniy diskursda – shukr va taslim bo‘lish, shaxsiy nutqda – his-tuyg‘u ifodasi, siyosiy diskursda – ijtimoiy ruhlantirish, tibbiy kontekstda – o‘ziga tasalli berish ma’nolarida ishlatiladi. “Saraton tashxisi qo‘yildi, lekin Allohdan umidim bor. Alhamdulillah, hali tirkman” – bu ibora pragmatik o‘zgarishning yaqqol namunasidir [4;102].

Madaniy-pragmatik tahlil shuni ko‘rsatadiki, diniy frazeologizmlar xalqning mentaliteti, ruhiy kechinmalari, ijtimoiy qadriyatlarini estetik uslubda ifoda etish bilan birga, turli diskurslarda o‘z funksiyalarini kengaytirib boradi. Ular ham estetik, ham kommunikativ, ham ma’naviy yuklamaga ega. Ingliz va o‘zbek adabiyotida bu birliklarning aksariyati diniy konnotatsiya bilan birga, umuminsoniy qadriyatlar – poklik, sabr, mehr, najot, iltijo, najot topish, vasvasa, vasiyat kabi tushunchalarni yetkazishga xizmat qiladi.

Diniy frazeologik birliklar lingvomadaniy tabiatga ega bo‘lib, ular orqali xalqning ruhiy va madaniy olamini chuqurroq anglash mumkin. Bunday frazeologik birliklar nafaqat tilning semantik va stilistik jihatlarini o‘zida aks ettiradi, balki ularni shakllantirgan jamiyatning diniy dunyoqarashi, qadriyatlari va estetik didi haqida ham qimmatli ma’lumotlar beradi. Har bir frazeologik ibora o‘z ichiga xalqning tarixiy tajribasi, diniy e’tiqodi va ma’naviy qadriyatlarini olgan bo‘lib, ularning lingvistik ifodasi xalqning muloqot madaniyati va ijtimoiy axloqiy normativlari bilan chambarchas bog‘liqdir.

O‘zbek va ingliz adabiyoti diniy frazeologiya jihatidan boy manbalarga ega bo‘lib, ular o‘quvchi va tadqiqotchiga xalqning ruhiy va ma’naviy olamini chuqurroq anglash imkonini beradi. Masalan, o‘zbek frazeologik birliklarida ko‘pincha Allohga bo‘lgan e’tiqod, duo, sabr-toqat, shukr kabi qadriyatlar aks etadi, bu esa xalqning diniy hayotini, insonlararo munosabatlaridagi axloqiy qadriyatlarni aks ettiradi. Shu bilan birga, ingliz adabiyoti va frazeologiyasida ham diniy motivlar, masalan, imyon, rahm-shafqat, ma’naviy poklik va axloqiy qadriyatlar mavjud bo‘lib, ular ham o‘sha xalqning tarixiy tajribasi va madaniy an’analari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Frazeologik birliklarni tahlil qilish, ularning leksik va semantik xususiyatlarini o‘rganish orqali tadqiqotchilar nafaqat tilning o‘ziga xosligini, balki xalqlar madaniyati va diniy hayotini ham o‘rganish imkoniga ega bo‘ladi. Bu jihat ularni madaniyatlararo tadqiqotlarda muhim manba sifatida qadrlanishiga olib keladi. Madaniyatlararo tadqiqotlar esa o‘z navbatida turli xalqlar orasidagi o‘zaro tushunishni, hurmat va bag‘rikenglikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, frazeologik birliklar lingvistik va madaniy tadqiqotlarning ajralmas qismi hisoblanadi.

Shu bilan birga, diniy frazeologik birliklar o'zbek va ingliz tilida madaniy tafovutlar va o'xshashliklarni aniqlashga yordam beradi. Masalan, bir tilning frazeologik birligi ma'lum bir dini qadriyatni aks ettirsa, boshqa tilning ekvivalenti esa shu qadriyatni boshqa kontekst yoki ifoda orqali yetkazishi mumkin. Bu esa tilshunos va madaniyatshunos olimlarga xalqlar dunyoqarashi, estetik qarashlari va diniy qadriyatlarni chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Umuman olganda, diniy frazeologik birliklarni o'rganish orqali til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi, xalqning ma'naviyati va diniy tafakkuri, shuningdek, madaniyatlararo muloqotning samarali yo'nalishlari haqida keng qamrovli tasavvur hosil qilinadi. Shu sababli, o'zbek va ingliz adabiyotidagi frazeologik xazinalar lingvistik va madaniy tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib, ularni sistematik tahlil qilish ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Omonturdiyev A. Professional nutq evfemikasi. (Surxondaryo va Qashqadaryo chorvadorlari nutqi asosida): monografiya. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "Fan nashriyoti", 2006. – 232 b.
2. Bobur Z.M. Boburnoma. –Toshkent: "Fan" nashriyoti davlat korxonasi, – 2019. – B. 448.
3. Madvaliyev A. O'zbek tilining izohli lug'ati. –Toshkent: "O'zbekiston nashriyoti", 2021.
4. Shakespeare W. Hamlet. The tragedy. –London: Blackie and Son limited, University of Toronto, 1965. – p.264
5. Shakespeare W. Macbeth. Tragedy. –Glasgow: The Villafield Press, 1907. – p. 212.

KONSTITUTSIYALARNING JAMIYAT HUQUQIY TAFAKKURI EVOLYUTSIYASIGA TA'SIRI

Nishonboyeva Gularo Jahongirovna – Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti (DSc)
mustaqil tadqiqotchisi, (PhD)

Annotatsiya. Konstitutsiyasida inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadriyatiga oid huquqlari oliy qadriyat ekanligi qayd qilingan bo'lib, asosiy qonun mamlakatda inson huquqlarini himoya qilish, fuqarolik jamiyati asoslarini rivojlantirish, jamiyat hayotining ijtimoiy-siyosiy sohalarini liberallashtirish va modernizatsiya qilishda mustahkam poydevor sifatida xizmat qiladi. Chunki, konstitutsiya fuqarolarning ijtimoiy va siyosiy hayotida muhim ahamiyat kasb etadigan huquqiy qomus sifatida uzoq yillar mobaynida tadrijiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Mazkur maqolada ham konstitutsiyaning ijtimoiy va siyosiy ahamiyati, uning rivojlanish xususiyatlari va tamoyillari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: konstitutsiya, qonun, hokimiyat, davlat, erkinlik, huquq, demokratiya, siyosiy institutlar, inson huquqlari.

Zamonaviy konstitutsiyalarning aksariyati davlatning asosiy tamoyillari, boshqaruv tuzilmalari va jarayonlari hamda fuqarolarning asosiy huquqlari oliy qonunda bayon etilgan bo'lib, ularni oddiy qonunchilik akti bilan bir tomonlama

o'zgartirib bo'lmaydi. Ushbu oliy qonun odatda konstitutsiya deb ataladi. Muayyan konstitutsiyaning mazmuni va mohiyati, shuningdek, uning qolgan huquqiy va siyosiy tartib bilan bog'liqligi turli mamlakatlarda sezilarli darajada farq qiladi.

Konstitutsiyaning universal va aniq ta'rifi mavjud emas. Shunga qaramay, konstitutsiyaning har qanday keng tarqalgan ishchi ta'rifi quyidagi xususiyatlarni o'z ichiga olishi mumkin. Konstitutsiya – bu quyidagi asosiy huquqiy-siyosiy qoidalar to'plamidir:

1. Davlatdagi har bir fuqaro, shu jumladan oddiy qonun chiqaruvchi institutlar uchun majburiydir;

2. Siyosiy, ijtimoiy institutlarning tuzilishi va faoliyati, siyosiy tamoyillari va fuqarolarning huquqlarini kafolatlaydi;

3. Keng tarqalgan milliy va xalqaro qonuniylik prinsiplariga asoslanadi;

4. Oddiy qonunlarga qaraganda o'zgartirish qiyinroq (masalan, uchdan ikki qismini o'zgartirish uchun ko'pchilik ovozi yoki referendum zarur bo'ladi);

5. Kamida inson huquqlari nuqtai nazaridan demokratik tizimning xalqaro tan olingan mezonlariga javob berishi zarur.

Konstitutsiyaning vazifalari esa quyidagilardan iboratdir:

- Konstitutsiya siyosiy hamjamiyat chegaralarini e'lon qilishi va belgilashi mumkin. Bu chegaralar hududiy (davlatning geografik chegaralari, shuningdek, uning boshqa har qanday hududga yoki hududdan tashqari huquqlarga bo'lgan da'volari) va shaxsiy (fuqarolik) bo'lishi mumkin.

- Konstitutsiya siyosiy hamjamiyatning prinsiplari va hokimiyatini belgilashi mumkin. Bunda ko'pincha davlatning asosiy tamoyillari va shakllarini, shuningdek, uning suverenitetini e'lon qiladilar. Masalan, Fransiya Konstitutsiyasida "Fransiya ajralmas, dunyoviy, demokratik va ijtimoiy respublikadir" va "Milliy suverenitet uni o'z vakillari orqali va referendumlar yo'li bilan amalga oshiradigan xalqqa tegishlidir" (Beshinchi Fransiya Respublikasi Konstitutsiyasi). Gana Konstitutsiyasida (1992) aytilishicha, "Gana suvereniteti Gana xalqida yashaydi, uning nomidan va uning farovonligi uchun hukumat vakolatlari amalga oshiriladi".

- Konstitutsiya milliy hamjamiyatning o'ziga xosligi va qadriyatlarini ifodalashi mumkin. Konstitutsiyalar davlat qurish vositalari sifatida davlat bayrog'i, gerbi, madhiyasi va boshqa ramzlarni belgilashi, millatning qadriyatlari, tarixi va o'ziga xosligini ifodalashi mumkin.

- Konstitutsiya fuqarolarning huquq va majburiyatlarini belgilab berishi mumkin. Aksariyat konstitutsiyalarda fuqarolarga tegishli asosiy huquqiy deklaratsiyalar mavjud. Bular ochiq va demokratik jamiyat uchun zarur bo'lgan asosiy inson huquqlarini (masalan, fikrlash, so'z, uyushmalar tashkil etish, qonuniy jarayon va o'zboshimchalik bilan hibsga olish yoki noqonuniy jazodan ozod qilish) o'z ichiga oladi. Ayrim konstitutsiyalar ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy huquqlarni yoki ozchilik jamoalarning o'ziga xos huquqlarini ham o'z ichiga oladi.

- Konstitutsiyalar davlat va jamiyatning siyosiy institutlarini tashkil etishi va ularni tartibga solishi mumkin. Shuningdek, ularning tarkibi, vakolatlari va funksiyalarini belgilash, ular o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish vazifasini ham bajaradi. Konstitutsiyalarda hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlarini tashkil etishi universal holatdir. Bundan tashqari davlat rahbari, siyosiy jarayonlarning yaxlitligini ta'minlovchi institutlar (masalan, saylov komissiyasi), hokimiyatdagilar hamda shaffoflikni ta'minlaydigan institutlar

(masalan, hisob palatasi, auditorlar, nazorat-taftish organlari, sudlar)ning hisobdorligini ta'minlaydi. Institutsional qoidalar odatda hokimiyatni demokratik taqsimlash va tinch yo'l bilan topshirish mexanizmlarini (masalan, saylovlar) va hokimiyatni suiste'mol qilgan yoki xalq ishonchini yo'qotganlarni boshqaruvdan cheklash yoki chetlatish mexanizmlarini (masalan, impeachment protseduralari, ishonchsizlik votumi) taqdim etadi.

- Konstitutsiyalar jamiyatning turli qatlamlari yoki sub-davlat jamoalari o'rtasida hokimiyatni taqsimlashi yoki bo'lishi mumkin. Ko'pgina konstitutsiyalar viloyatlar, hududlar yoki boshqa sub-davlat jamoalari o'rtasida hokimiyatni taqsimlash uchun federal, kvazi-federal yoki markazlashmagan jarayonlarni o'rnatadi. Ular geografik jihatdan aniqlangan bo'lishi mumkin (Argentina, Kanada yoki Hindiston kabi federatsiyalarda bo'lgani kabi) yoki ular madaniy hamda lingvistik jamoalar tomonidan belgilanishi mumkin (masalan, 1994 yilgi Belgiya Konstitutsiyasida geografik mintaqalarga qo'shimcha ravishda avtonom lingvistik jamoalarni tashkil qilish moddasi kiritilgan).

- Konstitutsiyalar davlatning rasmiy diniy o'ziga xosligini e'lon qilishi va diniy va dunyoviy hokimiyat o'rtasidagi munosabatlarni chegaralashi mumkin. Bu, ayniqsa, diniy va milliy o'ziga xosliklar o'zaro bog'liq bo'lgan jamiyatlarda muhim ahamiyatga ega.

- Konstitutsiyalar davlatlarni muayyan ijtimoiy, iqtisodiy yoki rivojlanish maqsadlarini belgilashi mumkin. Bu sud orqali amalga oshiriladigan ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar, hukumat uchun siyosiy jihatdan majburiy bo'lgan direktiv tamoyillar yoki majburiyatlar shaklida bo'lishi mumkin.

Konstitutsiyalar huquqiy vosita sifatida: hokimiyatni adolat bilan bog'laydi; qonun ustuvorligini qo'llab-quvvatlaydi; hokimiyatning o'zboshimchaligiga cheklovlar qo'yadi.

Konstitutsiyalar ijtimoiy deklaratsiya sifatida: turli darajadagi jamiyatni tashkil etish va shakllantirishga harakat qiladi; ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarni, madaniy yoki lingvistik siyosatni, ta'lim va tibbiyotni belgilovchi qoidalarini tadbqiq etadi.

Konstitutsiyalar siyosiy qurol sifatida: konstitutsiyalar "oliy hokimiyatni belgilaydi", "hokimiyatni samarali qarorlar qabul qilishga olib keladigan tarzda taqsimlaydi" va "sog'lom siyosiy kurashning davom etishi uchun asos yaratadi". Siyosiy qoidalar davlat institutlari (parlament, ijro etuvchi hokimiyat, sudlar, davlat boshlig'i, mahalliy hokimiyat organlari, mustaqil organlar va boshqalar) qanday tuzilganligi, ular qanday vakolatlarga ega ekanligi va bir-biri bilan qanday bog'liqligini ko'rsatadi.

Ma'lumki, tarixiy taraqqiyot davomida 2 ta konstitutsiyaviy yo'nalish yuzaga kelgan: protsessual va retseptiv. Ushbu ikki turdagi konstitutsiya o'rtasidagi farqlar hujjatning mazmuni va maqsadlari bilan bog'liqdir.

Protsessual konstitutsiya davlat institutlarining huquqiy va siyosiy tuzilmalarini belgilaydi hamda demokratik jarayonlar va insonning asosiy huquqlarini himoya qilish maqsadida hukumat hokimiyatining qonuniy chegaralarini belgilaydi.

Retseptiv (Ta'kidlovchi) konstitutsiya esa davlatning asosiy funksiyasiga urg'u beradi. U fuqarolarning umumiy qadriyatlari va intilishlariga asoslangan jamiyat deb hisoblanishi mumkin bo'lgan jamoaviy tasavvurni taqdim etadi. Bu konstitutsiyaning ijtimoiy, huquqiy va siyosiy mazmunining mafkuraviy shakliga ko'proq e'tibor qaratishida namoyon bo'ladi.

Demokratik konstitutsiyaviy tuzumni barpo etish uzoq davom etadigan jarayon ekanligini avvalo tan olish zarur. Konstitutsiyaviy matnni ishlab chiqish muammoning faqat kichik bir qismidir. Shuningdek, konstitutsiya siyosiy-ijtimoiy institutlar, ularning tartiblari va qoidalarini (tayyorgarlik bosqichi) belgilashi zarur. Konstitutsiyaga huquqiy kuch berish (ratifikatsiya qilish, qabul qilish) va eng muhimi, konstitutsiyaga sodiqlik bilan amal qilish hisoblanadi.

Konstitutsiyaviylik insoniyat sivilizatsiyasining eng asosiy yutuqlaridan biridir. Konstitutsiyaviy boshqaruvni o'rnatgan va uni saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan davlatlarda fan-texnika taraqqiyoti, iqtisodiy rivojlanish, madaniy yuksalish, inson farovonligini ta'minlash yuqori darajada bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ghai Yash. "Chimera of constitutionalism: State, economy and society in Africa", Lecture, 2010.
2. Lutz Donald S., Principles of Constitutional Design. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
3. Viroli Maurizio. Republicanism. New York: Hill and Wang, 2001.
4. Paul Ellen Frankel, Miller Fred D. Jr. and Paul, Jeffrey (eds.). What Should Constitutions Do?. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Бердиева Нафиса Абдумалик кизи – Исследователь Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

Аннотация. В данной статье рассматриваются важные аспекты методики преподавания русского языка и литературы. В частности, в ней рассматривается вопрос преподавания русскому языку и литературы путем формирования речевых и языковых компетенций. Также автором статьи представлены эффективные технологии, которые приемлемы при формировании этих компетенций.

Ключевые слова и понятия: обучение русскому языку, компетентностный подход, речевая и языковая компетенции, эффективность, этапы образования, методы.

С ранних лет человек должен учиться владеть основными навыками: самостоятельно мыслить, искать наиболее правильные пути преодоления трудностей; владеть богатым словарным запасом, быть коммуникабельным, самостоятельно работать над собственным развитием. В современном обществе формирование речевой компетенции вызывает большой интерес, существует большая проблема, связанная с явным недостатком языкового воспитания, низкой языковой компетенцией большей части населения.

Речь детей часто бедна из-за того, что у них нет потребности говорить более выразительно и красиво. Речь – это, прежде всего, общение, т.е. понимание людьми друг друга, диалог. Но современная методика в основном

развивает монологическую речь, а умение слушать и слышать собеседника не формируется [1;112].

Главная цель педагогической деятельности - формирование языковой и речевой компетенций учащихся на основе коммуникативно-деятельностного подхода к процессу обучения, позволяющих на практическом уровне овладеть русским языком.

Что же такое речевая компетенция?

Речевая компетенция входит в состав коммуникативной компетенции. И означает свободное практическое владение речью, умение говорить правильно, бегло и динамично как в диалоге, так и в виде монолога, хорошо понимать слышимую и читаемую речь, включая умение производить и понимать речь в любом стиле, т.е. способность использовать накопленный языковой материал в речи с целью общения [2;33].

Задачи педагога в формировании речевой компетенции учащихся:

Формировать умение вести дискуссию, слушать и слышать собеседника, отстаивать свою точку зрения, подкрепленную аргументами;

Научить работать с текстом (выделять главную мысль, вести поиск нужной информации, анализировать её, делать обобщения и выводы);

Вырабатывать навыки создания новых текстов, повышать творческий потенциал учащихся, словесно-логического мышления.

Компетенция включает совокупность взаимосвязанных качеств личности (знаний, умений, навыков, способов деятельности), задаваемых по отношению к определённому кругу предметов и процессов и необходимых для качественной продуктивной деятельности по отношению к ним. Выходит, что компетенция для ученика – это образ его будущего, ориентир для освоения.

К сожалению, наши ученики имеют серьёзные недостатки в развитии коммуникативной компетентности. Каковы причины?

низкий уровень сформированности индивидуально-личностных оснований для коммуникативной компетентности;

снижение уровня читательской культуры;

снижение уровня индивидуального словарного запаса.

Коммуникация – акт общения, связь между двумя и больше индивидами, основанная на взаимопонимании, сообщение информации одним лицом другому или ряду лиц. **Коммуникативная компетенция** включает знание необходимых языков, способов взаимодействия с окружающими людьми и событиями, навыки работы в группе, владение различными социальными ролями в коллективе. Ученик должен уметь представить себя, написать письмо, анкету, заявление, задать вопрос, вести дискуссию. Языковая компетенция предполагает знание самого языка, его устройства и функционирования, языковых норм, в том числе орфографических и пунктуационных [3;42].

Формирование коммуникативной компетенции – процесс длительный и достаточно сложный. Главная роль отводится урокам русского языка. Особую сложность в преподавании русского языка представляет соотнесение предметного курса и реального речевого опыта школьника, процесс приобретения знаний о языке и процесс овладения языком. Что может сделать учитель русского языка и литературы, чтобы обеспечить коммуникативную компетенцию учеников? Прежде всего, создать оптимальные условия для

продвижения каждого ученика в образовательном пространстве. Для этого и необходимо знать учебные возможности школьников каждого возраста. На уроках развития речи особое внимание уделяется коммуникативным компетенциям на основе работы с текстом.

Работать над "развитием речи вообще" нельзя, важно в каждом классе сосредоточиться, что должны знать и уметь дети в определенных разновидностях устной и письменной речи. Однако в понятие коммуникативной компетенции входит не только овладение необходимым набором речеведческих и языковых знаний, но и формирование умений в области практического использования языка в процессе речевой деятельности. Это соотносится и с реализацией воспитательных задач по формированию социально активной личности, ориентирующейся в современном мире. Коммуникативная компетенция здесь становится частью культурной компетенции, ведёт к повышению общей гуманитарной культуры личности, формированию у неё высоких творческих, мировоззренческих и поведенческих качеств, необходимых для включения её в разнообразные виды деятельности [4;71].

Формирование речевой компетенции учащихся особую роль играет применение современной технологии обучения русскому языку, основанной на исполнении концентрированного подхода. Сущность этой технологии заключается в последовательном проведении педагогически процедур, операций и приемов, составляющих в совокупности целостную дидактическую систему. Реализации указанной системы в практике работы преподавателя способствует как формированию языковой компетенции, так и всестороннему развитию личности учащихся. Любая технология обладает средствами, активизирующими деятельность учащихся, в некоторых же технологиях эти средства составляют главную идею и основу эффективности результатов.

К таким технологиям развивающих речевую компетенцию можно отнести игровые технологии. Именно их я использую на уроках русского языка [5;29].

Общие положения понятия игры.

Игра- основной вид деятельности не только ребенка, но и взрослого. Это одно из замечательнейших явлений жизни, деятельность на первый взгляд, бесполезная и вместе с тем необходимая.

Игра- особо организованное занятие, требующее напряжения и эмоциональных и умственных сил.

Игра «Эрудит». Угадай слово по толкованию его лексического значения.

Сосуд особого устройства, предохраняющий помещенный в него продукт от остывания или нагревания (термос).

Начальный момент спортивного состязания по преодолению какого-либо расстояния на скорость (старт).

Красная строка, отступ в начале строки (абзац).

Городская подземная электрическая железнодорожная машина (метро).

Тот, кто любит свою Родину, предан ей и своему народу (патриот).

Устройство, которое обеспечивает человеку дыхание под водой (акваланг).

Дословная выдержка какого-либо текста (цитата).

Игра в мяч. Во время работы над такими темами, как «Склонение существительных», «Склонение прилагательных», «Спряжение глаголов»,

использую на уроке мяч. Бросаю кому-нибудь из класса мяч и называю существительное, ученик ловит мяч и называет род, склонение, число и падеж существительного. Такая игра активизирует весь класс, пробуждает интерес, заставляет работать даже тех, кто привык отсиживаться за чужими спинами и заставляет подумать каждого ученика сможет ли он или она правильно ответить.

Игра блиц-опрос «За себя не отвечаю». Название игры содержит основное условие, которое нужно соблюдать: на вопрос заданный тебе, должен ответить сосед по парте, и наоборот. Не рекомендуется ставить оценку, так как назначение игры активизация внимания, мобилизация учащихся на изучение нового.

Сочинения и рассказы являются наилучшим средством развития языковой компетенции учащихся. Они оживляют уроки, увлекают учащихся на деле, показывают им богатейшие возможности языка и необходимость его изучения.

Дети наблюдают, накапливают материал, обобщают, сопоставляют и делают выводы. Если на первом уровне овладения компетенцией учащиеся должны пересказать простые по сюжету тексты, то постепенно переходят к сжатым изложениям от лица рассказчика или плана с творческими и грамматическими заданиями.

Высокохудожественные тексты, написанные выдающими мастерами слова, а затем письменно пересказанные детьми способствует развитию речевых навыков, очищают речь, повышают ее культуру, прививают художественный вкус, развивают языковое чутье. Развивать самостоятельность и творчество учащихся, сформировать умение передавать свои мысли и знания невозможно, если проводить лишь изложения. Нужны условия, чтобы выражать свои мысли самостоятельно. К. Д. Ушинский писал, что дети более всего учатся подражая, но ошибочно было бы думать, что из подражания сама собой вырастает самостоятельная деятельность.

Как известно, цель обучения русскому языку – это практическая грамотность, языковая и речевая компетентность учащихся. Соединить деятельность школьников по выработке (закреплению) практических навыков грамотного письма и речевому развитию позволяет работа с текстом как основной дидактической единицей [6;185].

Таким образом, в период младшего школьного возраста идет активное становление и развитие всех сторон речи. Главная цель развития речевой и языковой компетенции младших школьников состоит в том, чтобы ребёнок творчески освоил нормы и правила родного языка, умел гибко их применять в конкретных ситуациях, овладел основными коммуникативными способностями. Это создаёт предпосылки для успешного обучения в школе, для дальнейшего совершенствования устной речи, обучения письму и чтению, для того, чтобы речь стала не только средством общения, но и средством познания.

Развивая речь ребёнка, мы развиваем и его интеллект. Только через развитие речи возможно становление и совершенствование мышления, воображения. Речь помогает ребёнку не только общаться, но и познавать мир. Для ребёнка грамотная речь – залог успешного обучения и развития. Современная школа должна подготовить человека думающего и чувствующего, который не только имеет знания, но и умеет использовать эти знания в жизни,

который умеет общаться и обладает внутренней культурой. Овладение речевой компетентностью – необходимое условие формирования социально активной личности. Научиться ясно, и грамматически правильно говорить, обладать хорошо поставленным голосом, излагать собственные мысли в свободной интерпретации, уметь выражать свои эмоции разнообразными интонационными средствами, соблюдать речевую культуру и развивать умение общаться - необходимо каждому. Языковое образование и речевое развитие младших школьников – одна из центральных задач сегодня в школе. Не секрет, что от успешности развития речи во многом зависит качество дальнейшего обучения и воспитания школьников. Свободное владение речью способствует полноценному общению, созданию коммуникативного комфорта человека в обществе.

Литература

1. П.Баранов М.Т., Ладыженская Т.А., Львов М.Р. и др. Методика преподавания русского языка. М.: Просвещение, 2001.
2. Божович Е.Д. Развитие языковой компетенции: проблемы и подходы. // Вопросы психологии, 1997. №1. С. 33 - 34.
3. Божович Е.Д. Учителю о языковой компетенции школьников. Психолого-педагогические аспекты языкового образования. М.: Изд-во
4. Быстрова Е.А. Какую компетенцию мы формируем на уроках русского языка? // Непрерывное образование: опыт, проблемы, перспективы. -Выпуск 4. Русский язык: от теории к практике. Самара, 2000.
5. Быстрова Е.А. Цели обучения русскому языку, или Какую компетенцию мы формируем на уроках. // Обучение русскому языку в школе: учеб. пособие для студентов педагогических вузов.
6. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. М.: Просвещение, 1981.

SANOATDA KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISH (XORAZM VILOYATI MISOLIDA)

Malikov Umarxo‘ja Kamolovich – Urganch Ranch texnologiya universiteti
2-bosqich Iqtisodiyot mutaxassisligi magistri

Annotatsiya. Ushbu maqolada sanoatda kichik biznes subyektlari faoliyati samaradorligini oshirish masalalari Xorazm viloyati misolida o‘rganiladi. Kichik biznesning viloyat iqtisodiyotidagi ahamiyati va uning sanoatdagi o‘rnini kuchaytirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Xorazm viloyatida kichik biznes subyektlarining iqtisodiy ko‘rsatkichlari va sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishdagi hissasi, investitsiyalarni jalb etish va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish mexanizmlari hamda davlat tomonidan ko‘rsatilayotgan qo‘llab-quvvatlash choralari va ularning kichik biznes rivojlanishiga ta’siri o‘rganiladi.

Kalit soʻzlar: kichik biznes, samaradorlik, sanoat, Xorazm viloyati, davlatning qoʻllab quvvatlashi, investitsiyalar, iqtisodiy rivojlanish, raqobatbardoshlik, barqaror iqtisodiy oʻsish, hudud salohiyati.

Soʻnggi yillarda mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan eʼtibor sezilarli darajada oshdi. Xususan, kichik biznes subyektlari faoliyatini qoʻllab-quvvatlash, ularning iqtisodiyotdagi rolini kuchaytirish hamda raqobatbardoshligini oshirish maqsadida keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Davlat tomonidan taqdim etilayotgan imtiyozlar, jumladan, soliq yukini kamaytirish, kreditlash shartlarini soddalashtirish va hududlarda tadbirkorlar uchun qulay muhit yaratish boʻyicha olib borilayotgan chora-tadbirlar kichik biznes subyektlarining rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Islohotlar natijasida, 2023-yil yakunlariga koʻra kichik biznesning respublika YaIM dagi ulushi 51,2 % ni tashkil etdi. [1;79]

Xorazm viloyatida ham ushbu sohada bir qator muhim ishlar amalga oshirilib, sanoat tarmoqlarida kichik biznes subyektlarining faolligini oshirishga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Viloyatda ishlab chiqarish jarayonlariga innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangi ish oʻrinlarini yaratish boʻyicha dasturlar samarali amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, kichik biznes subyektlarining eksport salohiyatini kuchaytirish hamda ularni xalqaro bozorlarga integratsiya qilish borasida davlat va xususiy sektor oʻrtasida hamkorlik aloqalari kengaymoqda.

**Xorazm viloyatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi
(umumiy hajmga nisbatan % da) [2;91]**

Yil	YaHM	Sanoat	Qurilish	Bandlik
2020	76,2	30,9	88,7	79,3
2021	73,7	21,8	88,1	79,1
2022	71,6	16,0	89,7	78,1
2023	69,7	163,3	90,4	79,3
* 2024-yil yanvar-mart	63,0	16,9	86,1	x
* 2024-yil yanvar-iyun	66,6	20,7	87,9	x
* 2024-yil yanvar-sentabr	72,0	21,6	89,5	x

2023-yilda Xorazm viloyatida kichik biznes subyektlari tomonidan amalga oshirilgan mahsulot va xizmatlar eksporti hajmi 99,1 million AQSH dollariga yetib, bu koʻrsatkich oʻtgan yilning shu davriga nisbatan 50,1 foizga oshgan. Viloyat umumiy eksportida kichik biznesning hisssasi 60,9 foizni tashkil qilgan. [3;128]

2018-2023- yillar (yanvar-iyun oylari) da viloyat eksportida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari ulushining oʻzgarish dinamikasi: [4;43]

№	Yil	Foiz
1	2018-y	70,7
2	2019-y	91,8

3	2020-y	69,1
4	2021-y	49,5
5	2022-y	52,3
6	2023-y	60,9

Sanoatda kichik biznes subyektlari faoliyatini tashkil etishning zaruriyati quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish;
- ish o‘rinlarini yaratish;
- mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirish;
- innovatsiyalarni joriy etish;
- eksport salohiyatini oshirish;
- tadbirkorlik muhitini yaxshilash.

Xorazm viloyatida kichik biznes subyektlari sanoat tarmoqlarida muhim o‘rin tutib, viloyat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida sezilarli ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada kichik biznes subyektlarining samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar, mavjud imkoniyatlar va istiqboldagi vazifalar o‘rganildi.

O‘tgan yillarda kichik biznes faoliyatini qo‘llab-quvvatlash uchun davlat tomonidan keng qamrovli imtiyozlar va moliyaviy yordam mexanizmlari joriy etilgan bo‘lib, bu subyektlarning ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va eksport salohiyatini oshirishga yordam berdi. 2023-yil natijalariga ko‘ra, viloyatda kichik biznesning eksportdagi ulushi 60,9 foizni tashkil etib, bu sohaning salohiyati tobora ortib borayotganini ko‘rsatadi. [5;103]

Shu bilan birga, kichik biznesning samaradorligini yanada oshirish uchun quyidagi yo‘nalishlarda ish olib borish tavsiya etiladi:

- Innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish;
- Eksport faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va yangi bozorlarni o‘zlashtirish;
- Mahalliy xomashyo resurslaridan samarali foydalanish;
- Tadbirkorlik subyektlarini moliyalashtirishni soddalashtirish va kredit olish imkoniyatlarini kengaytirish.

Kichik biznes subyektlarining samarali rivojlanishi nafaqat sanoat ishlab chiqarishini oshirishga, balki hududda yangi ish o‘rinlari yaratish, ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash va mahalliy iqtisodiyotni mustahkamlashga xizmat qiladi. Xorazm viloyatida bu yo‘nalishda olib borilayotgan ishlar natijadorligi ushbu tajribani kengaytirish va boshqa hududlar uchun namuna sifatida foydalanish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Bayxonov B. Mehnat resurslarining o‘zgarishi bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining yashirin iqtisodiyotini baholash. –Toshkent. Yangi nashr. 2023. 1. – №. 11-12.

2. Eshqo‘ziyev O. Iqtisodiy-matematik usullar asosida sanoat korxonalarining investitsiyalari samaradorligini oshirish yo‘llari. –Toshkent. Fan. 2023.

3. Kasimov A. Sanoat salohiyati va omillar unumdorligini iqtisodiy-statistik baholash usullari. –Toshkent, Iqtisodiyot umiversiteti. 2023.

4. Mo'ydinjon o'g'li T. M. "Raqamli iqtisodiyot sharoitida oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatida zamonaviy boshqaruv istiqbollari". -Qo'qon. Qo'qon pedagogika universiteti xabarnomasi. – 2023. – B. 41-45.

5. Musayev O. "Kichik biznes subyektlari faoliyatini innovatsion rivojlantirish omillari". – Toshkent. Moliya. – 2024. №. 8.

6. Ochilov A., Xazratov S. O'zbekiston sanoat korxonalarida xom ashyo resurslaridan samarali foydalanishning hozirgi holati, muammolari va mintaqaviy xususiyatlari (Qashqadaryo viloyati misolida). – Qarshi. QarDU. 2023.

O'QUVCHILARNI BILISHGA BO'LGAN QIZIQISHINI OSHIRISHDA PEDAGOGIK OMILLARDAN FOYDALANISH

Malikova Xamida Kamolovna – Urganch Ranch texnologiya universiteti
Pedagogika mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishini oshirishda pedagogik omillarning ahamiyati va ularni ta'lim jarayonida samarali qo'llash usullari tahlil etilgan. Maqolada motivatsiya, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, o'yinli yondashuv, muammoli o'qitish va interaktiv metodlarning ta'lim jarayoniga ta'siri ko'rsatilgan. Ushbu metodlar o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirish va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. O'quvchilarda ta'limga bo'lgan qiziqish va ishtiyoqni oshirishda pedagogik texnologiyalar, zamonaviy yondashuvlar va o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi samarali muloqotning roli muhim ahamiyatga ega. Maqola ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish uchun amaliy tavsiyalarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: o'quvchilar, bilim olish, pedagogik omillar, motivatsiya, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, o'yinli yondashuv, muammoli o'qitish, interaktiv darslar, pedagogik texnologiyalar, zamonaviy ta'lim metodlari.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim jarayonining muhim vazifalaridan biri – o'quvchilarni bilim olishga qiziqitirish va ularning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Chunki ta'lim tizimi faqatgina ma'lumot berish bilan cheklanmasdan, o'quvchilarda bilimga bo'lgan qiziqishni uyg'otish va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga ham yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Bilim olishga qiziqish esa faqat o'quv jarayonidagi muvaffaqiyatlarni emas, balki o'quvchilarning kelajakda o'zini rivojlantiradigan, ijodkor, innovator va faol fuqarolarga aylanishini ta'minlaydi.

Bilishga bo'lgan qiziqish – bu insonning tabiatiga xos bo'lgan ehtiyojlardan biri bo'lib, uni rivojlantirish o'qituvchi va pedagogik jarayonning markazida turishi lozim. Ayniqsa, zamonaviy texnologiyalarning keng joriy etilishi va global raqobat sharoitida o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish jamiyat taraqqiyoti uchun muhim omil bo'lib qoldi. Ta'lim faqat darsxona devorlari ichida cheklanib qolmasligi, balki real hayotiy muammolarni hal qilish uchun imkoniyatlar yaratadigan jarayonga aylanishi kerak.[1;45]

Ushbu maqola o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishini oshirishda pedagogik omillarning o'rni va ahamiyatiga bag'ishlangan bo'lib, o'quv jarayonida samarali usul va vositalarni qo'llash orqali o'quvchilarda bilimga intilishni kuchaytirish yo'llarini o'rganadi. Shuningdek, maqolada zamonaviy ta'lim texnologiyalari, innovatsion yondashuvlar va o'qituvchi hamda o'quvchi o'rtasidagi muloqotning ahamiyati haqida batafsil so'z yuritiladi. Maqsad – nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy tavsiyalarni taqdim etish orqali o'quvchilarning o'z salohiyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishga yordam berishdir. [2;78]

Shunday ekan, maqolada qiziqishni oshirish uchun pedagogik yondashuvlar, o'qituvchi tomonidan rag'batlantirish strategiyalari, shaxsga yo'naltirilgan o'qitish metodlari va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish yo'llariga alohida e'tibor qaratiladi. Shu orqali ta'lim jarayoni o'quvchi uchun yanada qiziqarli, mazmunli va samarali bo'lishi mumkin.

Muhokama va natijalar. O'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini uyg'otishda psixologik va pedagogik omillarning to'g'ri qo'llanishi muhim ahamiyatga ega. Ushbu omillar, nafaqat o'quvchilarning mavzu bilan qiziqishini oshirish, balki ularning dars jarayonida faol ishtirok etishini ham ta'minlaydi. Psixologik va pedagogik omillarni chuqur va samarali tarzda qo'llash, o'quvchilarning bilim olish jarayonini yanada samarali qiladi va ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi.

Dars jarayonida motivatsiya va shaxsiy yondashuv kabi psixologik omillar, o'quvchilarga o'z qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. O'qituvchi tomonidan o'quvchilarning ehtiyojlari va qiziqishlariga mos metodlar tanlash, o'quvchilarning faol ishtirokini oshiradi.[3;120] Pedagogik omillar esa, ta'lim jarayonini yanada samarali qilish uchun turli metodlar va texnologiyalarni qo'llashni taqozo etadi.

Shu bilan birga, ta'limda yaratilgan qulay va ishonchli muhit ham o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshirishda katta rol o'ynaydi. O'quvchilarni faollashtirish uchun o'qituvchilarning pedagogik uslublari, zamonaviy texnologiyalar va rag'batlantirish tizimlari o'quvchilarning bilimga bo'lgan qiziqishini va motivatsiyasini yuqori darajaga ko'taradi.[4;75]

Ta'lim jarayonida qo'llaniladigan usul va metodlar nafaqat mavzuning mohiyatiga mos bo'lishi, balki o'quvchilar uchun qiziqarli va samarali bo'lishi kerak. O'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish va ularni ta'lim jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlashda pedagogik metodlarning roli beqiyosdir. Mavzuga mos metodlar qo'llanilishi o'quvchilarning nafaqat mavzu bilan bog'liq bilimlarni o'zlashtirishiga, balki ularning fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantirishga yordam beradi.[5;88] Jumladan, o'yinli yondashuv, Mavzuni o'yin shaklida o'rgatish o'quvchilarga ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. O'yinlar o'quvchilarga o'z bilimlarini amaliyotda sinash imkonini beradi, bu esa ularning mavzu bilan bog'liq qiziqishini oshiradi. Masalan, krossvordlar, viktorinalar yoki rolli o'yinlar orqali o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishi yanada kuchayadi. Bu metod nafaqat darsni rang-barang qiladi, balki o'quvchilarning mantiqiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga ham yordam beradi.

Navbatdagisi, Muammoli o'qitish. Muammoli o'qitish metodikasi o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi, bu esa ularning mantiqiy tafakkurini rivojlantiradi. Dars davomida o'quvchilarga qiyin va murakkab savollarni berish,

ularda tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantiradi. Masalan, “Agar bu muammoni siz hal qilishingiz kerak bo’lsa, qanday yo’lni tanladingiz?” kabi savollar orqali o’quvchilarni mavzu yuzasidan chuqurroq o’ylashga undash mumkin. Bu metod o’quvchilarni darsda faol ishtirok etishga rag’batlantiradi, ularning o’z bilimlarini amaliyotda qo’llashga imkon yaratadi.

Shuningdek, Interaktiv darslar. Interaktiv metodlar o’quvchilarning qiziqishini oshirishda va dars jarayonini samarali tashkil etishda muhim o’rin tutadi. Munozaralar, guruhli muhokamalar va ko’rgazmali vositalar orqali o’quvchilar darsga yanada faol jalb qilinadi. Masalan, o’quvchilarga taqdimot qilishni topshirish, ularga mavzuga bo’lgan e’tiborlarini oshirishga yordam beradi va darsni interaktiv shaklda tashkil etadi. O’quvchilar o’z fikrlarini ifodalashga va guruhli ishlarda ishtirok etishga rag’batlantiriladi, bu ularning bilim olish jarayoniga bo’lgan qiziqishini oshiradi.

Shunday qilib, o’yinli yondashuv, muammoli o’qitish va interaktiv darslar metodlarini qo’llash o’quvchilarning ta’lim jarayonida faol ishtirok etishini ta’minlab, ularning bilim olishga bo’lgan qiziqishini oshiradi. Bu metodlar o’quvchilarga mavzularni chuqur o’rganish va o’z fikrlarini erkin ifodalash imkonini beradi, natijada o’quvchilar o’z bilimlarini yanada mustahkamlab, yangi ma’lumotlarni o’zlashtirishga bo’lgan ishtiyoqini oshiradilar.

Maqolada o’quvchilarning bilishga bo’lgan qiziqishini oshirishda pedagogik omillarning ahamiyati va ularni ta’lim jarayonida samarali qo’llash usullari tahlil etildi. Ta’limda qiziqishni oshirishda psixologik va pedagogik omillarning to’g’ri qo’llanishi o’quvchilarning bilim olish jarayoniga bo’lgan ishtiyoqini kuchaytiradi va ularning ta’limga bo’lgan munosabatini o’zgartiradi. Ta’limda rag’batlantirish, shaxsga yo’naltirilgan metodlar va innovatsion yondashuvlar o’quvchilarning o’z salohiyatlarini ro’yobga chiqarishda asosiy rolni o’ynaydi.

O’yinli yondashuvlar, muammoli o’qitish metodlari va interaktiv darslar orqali o’quvchilar nafaqat mavzuga qiziqishni oshiradilar, balki o’z bilimlarini amaliyotda qo’llash va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradilar. Ushbu metodlar orqali o’quvchilarning fikrlash qobiliyatlari va mantiqiy tafakkurlari shakllanadi, natijada ular mustaqil va tanqidiy fikrlovchi shaxslar sifatida o’zlarini rivojlantiradilar.

Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalarning ta’lim jarayoniga integratsiyasi o’quvchilarning bilim olishga bo’lgan ishtiyoqini yanada kuchaytiradi.[6;102] Interaktiv metodlar, ko’rgazmali vositalar va yangi pedagogik texnologiyalar o’quvchilarga mavzularni yanada chuqurroq o’rganish va o’z fikrlarini erkin ifodalash imkonini yaratadi. Bu esa o’quvchilarda bilim olishga bo’lgan qiziqishni kuchaytirish va ularni faol va ijodiy fikrlovchi shaxslar sifatida tarbiyalashga yordam beradi.

Umuman, pedagogik omillarning samarali qo’llanishi ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi, o’quvchilarda mustaqil fikrlash va bilim olishga bo’lgan ishtiyoqni uyg’otadi.[7;46] Shu bilan birga, o’qituvchining yondashuvi, motivatsiya va zamonaviy metodlarni qo’llash o’quvchilarni bilim olishga yanada jalb etish uchun muhim ahamiyatga ega.

Analitik metod orqali ta’lim jarayonidagi pedagogik omillar va metodlarning ta’siri chuqur o’rganilib, har bir metodning o’quvchilarning bilishga bo’lgan qiziqishini oshirishdagi o’rni va samaradorligi tahlil qilindi. Bu tahlil natijasida, o’quvchilarning bilim olishga bo’lgan qiziqishini yanada kuchaytirish uchun qanday

pedagogik yondashuvlar samarali ekanligi aniqlangan. Komparativ metod yordamida turli pedagogik metodlar, masalan, o'yinli yondashuv, muammoli o'qitish va interaktiv darslar o'rtasida solishtirish amalga oshirildi. Bu yondashuvlar o'quvchilarning bilim olish jarayonida qanday ta'sir ko'rsatishini va ularning qiziqishini qanday oshirishini taqqoslash orqali eng samarali metodlar belgilandi.

Eksperimental metod esa pedagogik texnologiyalar va metodlarning amalda o'quvchilarga qanday ta'sir ko'rsatishini tekshirishga qaratilgan. Darslarda yoki ilmiy tadqiqotlar jarayonida qo'llaniladigan metodlarning real ta'siri, masalan, interaktiv darslar va muammoli o'qitish metodlarining o'quvchilarning motivatsiyasiga qanday ta'sir qilishini ko'rsatdi. Ushbu metodlar, o'quvchilarning faol ishtirokini va bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshirishda muhim o'rin tutadi.

Bunday yondashuvlar pedagogik metodlarning samaradorligini chuqur o'rganish va ta'lim jarayoniga tatbiq etishda keng imkoniyatlar yaratadi, bu esa o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. O'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishini oshirishda pedagogik omillar va metodlarning to'g'ri qo'llanilishi katta ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonida motivatsiya, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv va zamonaviy pedagogik metodlar, masalan, o'yinli yondashuv, muammoli o'qitish va interaktiv darslar o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi, ularni darsda faol ishtirok etishga rag'batlantiradi va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Pedagogik metodlar va texnologiyalarning samarali qo'llanilishi nafaqat o'quvchilarning ilmiy salohiyatini oshiradi, balki ularning jamiyatda faol va ijodiy shaxslar sifatida shakllanishiga ham xizmat qiladi. O'qituvchining yondashuvi, pedagogik metodlar va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ta'lim jarayonini yanada samarali, qiziqarli va mazmunli qiladi, bu esa o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullaeva D. Pedagogik metodlar va ularning ta'lim jarayoniga ta'siri. – Toshkent. O'zbekiston davlat pedagogika universiteti nashriyoti. 2019. 198 bet.
2. G'ofurov B., Toshpulatov S. Pedagogik psixologiya: nazariy asoslar va amaliy qo'llanmalar. – Toshkent. Fan. 2018. 266 bet.
3. Karimov U. Pedagogik metodlar: an'anaviy va zamonaviy yondashuvlar. – Toshkent. Akademiya. 2022. 320 bet.
4. Rahmatullayev R. Ta'lim jarayonida motivatsiya va shaxsga yo'naltirilgan yondashuv. – Toshkent. Yangi nashr. 2020. 147 bet.
5. Sattorov R. O'quvchilarning ta'limga bo'lgan qiziqishini oshirishda pedagogik texnologiyalar. – Buxoro. Buxoro davlat universiteti. 2018. 192 bet.
6. Azizov A. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari va pedagogik innovatsiyalar. – Samarqand. Samarqand davlat universiteti nashriyoti. 2020. 182 bet.
7. Ibragimov I. O'quvchilarda bilim olishga bo'lgan qiziqishni oshirishda innovatsion metodlarning o'rni. O'rta Osiyo pedagogik tadqiqotlari jurnali. 2021. 15(2), 45-58.

YANGI O‘ZBEKISTONDA NODAVLAT OLIY TA’LIMNING RAQABOTBARDOSH KADRLAR TAYYORLASHDAGI O‘RNI

Hakimov Nazar Hakimovich – Toshkent amaliy fanlar universiteti “Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası professori, fasafa fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada yangi O‘zbekistonda nodavlat oliy ta’limning shakllanishi va rivojlanish jarayonining, mamlakatimizda uzliksiz ta’lim rivoji va uchinchi uyg‘onish davri metodologik, ilmiy asoslarining yaratilishi va tarixiy ildizlari bilan uzviy bog‘liqligining falsafiy jihatlarini tadqiq qilingan. Muallif mamlakatimizda nodavlat oliy ta’lim rivojlanishi uchun uning huquqiy, tashkiliy jihatlarini bilan uzviy bog‘liqligini asoslaganlar.

Kalit so‘zlar. Nodavlat oliy ta’lim, uchinchi uyg‘onish, din, yangi bosqich, jamiyat, yoshlar.

Kirish. Nodavlat oliy ta’lim xizmatlari ko‘rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish, ta’limning yuqori sifatini ta’minlashda davlat va nodavlat ta’lim muassasalari o‘rtasida sog‘lom raqobat muhitini yaratish, shuningdek, nodavlat ta’lim xizmatlari ko‘rsatish sohasidagi yuridik shaxslar uchun qulay shart-sharoitlar takomillashtirilmoqda. Nodavlat oliy ta’lim xizmatlari ko‘rsatish faoliyatini yanada rivojlantirishning asosiy yo‘nalish va vazifalari iste’dotli yoshlarni aniqlash va qo‘llab-quvvatlash sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish uchun ta’lim-tarbiyaning raqabotbardoshligini ta’minlaydigan qulay shart-sharoitlar yaratilmoqda. Shu bilan birgalikda, sifatli oliy ta’lim olishning muqobil imkoniyatlarini yaratadigan pullik ta’lim xizmatlari ko‘rsatish bozorini jadal rivojlantirish ilg‘or xalqaro tajribalarni inobatga olib, o‘qitishning innovatsion pedagogik shakllari, uslublari hamda zamonaviy texnologiyalaridan foydalanib ta’limning samradorlik va natijaviyligini ta’minlashga e’tibor kuchaydi.

Mamlakatimizda tashkil qilingan nodavlat oliy ta’lim muassasalari o‘z faoliyatini davlat ta’lim standartlari va talablar asosida amalga oshiradi, amaldagi me’yoriy-huquqiy hujjatlarga qat’iy rioya qilgan holda yuqori malakali pedagog kadrlar bilan ta’minlash, ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish choralari ko‘rmoqda. Shuningdek, nodavlat oliy ta’lim muassasalarida o‘quvchi va talabalarning o‘qish muddati va shartlari, to‘lov miqdori, tomonlarning huquq va majburiyatlari belgilangan shartnomaga muvofiq ta’lim oluvchilarning ota-onalari yoki boshqa qonuniy vakillari bilan o‘zaro munosabat o‘rnatilgan. Mamlakatimiz taraqqiyotining ijtimoiylik tamoyillariga sodiqligini hisobga olib, maktabgacha va umumiy o‘rta ta’lim va universitetlar sohasida nodavlat ta’lim xizmatlarini ko‘rsatadigan yuridik shaxslar ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarning qobiliyatli va iqtidorli farzandlarini tanlov asosida muassasadagi jami o‘quvchilar umumiy sonining 10 foizidan kam bo‘lmagan miqdorda ta’lim xizmatlarini ko‘rsatish bepul (grant asosida) o‘qishga qabul qilishi belgilab qo‘yilgan. O‘zbekiston Respublikasida nodavlat oliy ta’lim xizmatlari ko‘rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish, ta’limning yuqori sifatini ta’minlashda davlat va nodavlat ta’lim muassasalari o‘rtasida sog‘lom raqobat muhitini yaratish lozim. Shuningdek, nodavlat oliy ta’lim xizmatlari ko‘rsatish sohasidagi yuridik shaxslar uchun qulay shart-sharoitlarni yaxshilash, aholiga nodavlat oliy ta’lim xizmatlarini ko‘rsatish

faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslarga davlat mulki bo'lgan foydalanilmayotgan bino, ob'ektlar va inshootlarni davlat-xususiy sherikchilik shartlari asosida foydalanishga ruxsat berilgan.

Asosiy qism. Yangi O'zbekiston tushunchasining mazmuni, maqsadi va mohiyatini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston" gazetasiga bergan intervyusida tushuntirib berdi. "Yangi O'zbekiston – demokratiya, inson huquq va erkinliklari borasida umim e'tirof etilgan norma prinsiplarga qat'iy amal qilgan holda, jahon hamjamiyati bilan do'stona hamkorlik tamoyillari asosida rivojlanadigan pirovard maqsadi halqimiz uchun erkin, obod va farovon hayot yaratib berishdan iborat bo'lgan davlatdir"[1;52]. Yangi O'zbekiston sharoitida va Sharq Uyg'onish davrining ahamiyatini o'rganishga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlari asosiy ilmiy metodologik manba rolini bajarmoqda. Davlatimiz rahbari ta'kidlaydiki, "zamonaviy O'zbekiston hududi qadimda ikki buyuk uyg'onish davri – birinchi (ma'rifatparvarlik – IX-XII asrlar) va ikkinchi (Temuriylar – XIV-XV asrlar) Uyg'onish davri beshigi bo'lganini alohida ta'kidladi. "Bu jahon fani tomonidan tasdiqlangan va e'tirof etilgan tarixiy haqiqatdir"[2;51]. Mamlakatimiz hududida Uyg'onish davrining ikkinchi davri asoschisi Movaraunnahrda markazlashgan davlat yaratgan buyuk Amir Temurdir. O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichi sharoitida yoshlar O'zbekiston Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev asarlarini o'rganish orqali uchinchi Uyg'onish davri asoslarini shakllantirishning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sabablari haqida ilmiy asoslangan, ishonchli ma'lumotlarga ega bo'lmoqdalar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning taklifiga muvofiq, nodavlat oliy ta'lim muasasalarining huquqiy asosi shakllantirildi. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risidagi Qonuni"da belgilanganki, "nodavlat ta'lim tashkiloti – davlat ta'lim standartlari, davlat ta'lim talablari va o'quv dasturlariga muvofiq ta'lim xizmatlari ko'rsatish faoliyatini amalga oshirish huquqini beradigan litsenziya asosida yoki xabardor qilish tartibida ta'lim xizmatlari ko'rsatuvchi yuridik shaxs"dir [3;2]. O'zbekistonda nodavlat oliy ta'lim taraqqiyotining metodologik asoslarini mustahkamlashda, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yangi tahrirda qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mamlakatimiz asosiy qomusining 50 moddasida belgilab qo'yilganki, "Har kim ta'lim olish huquqiga ega. Davlat uzliksiz ta'lim tizimi, uning har xil turlari va shakllari, davlat va nodavlat ta'lim tashkilotlari rivojlanishini ta'minlaydi. [4;32] Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Nodavlat ta'lim xizmatlari ko'rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" Qarori qabul qilindi va 2018 yil 1 yanvaridan boshlab mamlakatimizda nodavlat oliy ta'lim tashkilotlarining faoliyati yo'lga qo'yildi [5;2].

Nodavlat oliy ta'lim xizmatlari ko'rsatish faoliyatini rivojlantirishning asosiy yo'nalish va vazifalari etib quyidagilar belgilab qo'yilgan:

Birinchidan, iste'dotli yoshlarni aniqlash va qo'llab-quvvatlash orqali ta'lim-tarbiyaning yuqori sifatini ta'minlaydigan qulay shart-sharoitlar yaratish;

Ikkinchidan, sog'lom raqobat muhitini shakllantirish uchun an'anaviy ta'lim xizmatlari bilan bir qatorda sifatli va ommabop ta'lim olishning muqobil imkoniyatlarini yaratadigan pullik ta'lim xizmatlari ko'rsatish bozorini jadal rivojlantirish, ilg'or xalqaro tajribalarni inobatga olib, o'qitishning innovatsion

pedagogik shakllari, uslublari hamda zamonaviy texnologiyalaridan foydalanish asosida ta'lim sohasidagi samaradorlik va natijaviylikni oshirishdan iborat [6;1].

2025 yil 11-yanvariga qadar respublikada, Oliy ta'lim muassasalarining umumiy soni 208 ta bo'lib, shundan 108 tasi davlat universitetlari, 30 tasi xorijiy universitetlar, 70 tasi nodavlat oliy ta'lim muassasalaridir [7;1]. Davlat oliy o'quv yurtlarida 995 ming 551, nodavlat oliy o'quv yurtlarida 515 ming 634 talaba tahsil olmoqda. Ularning 173 ming nafari davlat granti asosida, 1 million 377 ming 384 nafar talaba to'lov-kontrakt tizimida tahsil oladi. Yangi O'zbekistonda nodavlat oliy o'quv yurtlari soni ortib bormoqda, ularning soni 11 barobar oshdi; 2017-yilda nodavlat ta'lim tashkilotlari soni jami 512 tani tashkil etgan bo'lsa, bugungi kunda ularning soni 5678 tani tashkil etadi. Jumladan, maktabgacha ta'lim tashkilotlari 2189, umumta'lim maktablari 300, xizmat ko'rsatuvchi oliy ta'lim muassasalari 42, nomaktab ta'lim tashkilotlari 623, kadrlar malakasini oshirish kurslari 853 tani tashkil etadi [8;1].

Xulosa. Birinchidan: Davlat rahbari tomonidan nodavlat oliy o'quv yurtlarida kadrlar tayyorlash jarayoniga doimiy e'tibor qaratilmoqda. Yoshlarning nodavlat oliy o'quv yurtlariga bo'lgan ishonchi izchil ortib bormoqda.

Ikkinchidan: yangi O'zbekistonda nodavlat oliy ta'limning barcha shakllari tizimli ravishda takomillashtirilmoqda. Nodavlat ta'lim muassasalarining kadrlar salohiyati, ilmiy-uslubiy bazasi, moddiy-texnik ta'minoti mustahkamlanmoqda

Uchinchidan: nodavlat universitetlarning xalqaro aloqalarini kengaytirish uchun ilmiy-huquqiy asoslar yaratildi. Bunda nodavlat oliy ta'lim muassasalarida ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar olib borayotgan xorijlik olimlarning hissasi katta. Ayniqsa, O'zbekistondagi nodavlat oliy o'quv yurtlarida o'tkaziladigan xalqaro anjumanlarda muntazam qatnashib kelmoqda.

To'rtinchidan: nodavlat oliy o'quv yurtlarida ilmiy-uslubiy, tarbiyaviy ishlar tajribali, taniqli professorlar, yetakchi dotsentlar, iqtidorli yosh o'qituvchilarni ishga jalb etish orqali izchil takomillashtirilmoqda. Bu ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish uchun universitet rahbariyati tomonidan qabul qilingan innovatsion usullar fonida yuz beradi.

Beshinchidan, bugungi kunda nodavlat oliy o'quv yurtlari mamlakatimiz iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlari va ijtimoiy sohasi uchun raqobatbardosh kadrlarning yangi avlodi tayyorlanayotgan maydonga aylanmoqda.

Oltinchidan: kadrlar tayyorlash jarayonini falsafiy tushunish Toshkent amaliy fanlar universitetida dual ta'lim metodologiyasi o'quv jarayoniga chuqur joriy etilgani davr talablari, bozor munosabatlarining chuqurlashuvi, raqamli iqtisodiyot va sun'iy intellektga hamohang ekanligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси асосида демократик ислохатлар йўлини қатъий давом эттирамиз. Том 6, Тошкент: Ўзбекистон 2023.

2. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси асосида демократик ислохатлар йўлини қатъий давом эттирамиз. Том 6, Тошкент: Ўзбекистон 2023.

3. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисидаги Қонуни”. <https://lex.uz/docs/5013007>

4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент, Ўзбекистон, 2023. 50 -модда.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Нодавлат таълим хизматлари кўрсатиш фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарори. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 38-сон, 1033-модда;)

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Нодавлат таълим хизматлари кўрсатиш фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 38-сон, 1033-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.12.2019 й., 06/19/5893/4150-сон).

7. Ўзбекистонда нодавлат олий таълим ташкилотлари сони сўнгги 5 йилда 11 баробар ошди. <https://daryo.uz/k/2022/08/10/ozbekistonda-nodavlat-oliy-talim-tashkilotlari-soni-songgi-5-yilda-11-barobar-oshdi>

8. Янги ўқув йилида 5 та ОТМ иш бошлайди /<https://kun.uz/kr/news/2024/08/25/yangi-oquv-yilida-5-ta-otm-ish-boshlaydi>

“TEMUR TUZUKLARI”DA ADOLAT VA QONUNIYLIK MASALASI

Maxmudov Bexzod Xamidovich – TIFT universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası dotsenti

Akramova Mashxuraxon Abdunabiyevna – TIFT universiteti Tarix yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Amir Temur asos solgan davlat boshqaruv tizimi tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor “Temur tuzuklari”da ilgari surilgan adolat, tartib va layoqatga asoslangan boshqaruv prinsiplari hamda ularning davlatchilik amaliyotida qanday aks etganiga qaratiladi. Tadqiqotdan maqsad — Temur davlat boshqaruvi uslubini o‘rta asr sharq davlatchiligi kontekstida tahlil qilish va uning zamonaviy dolzarbligini ko‘rsatishdir.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Temur tuzuklari, adolat, davlat boshqaruvi, siyosiy model, sharq davlatchiligi, tarixiy tajriba.

Amir Temur (1336–1405) tarix sahnasida buyuk sarkarda sifatida tanilgani bilan birga, o‘ziga xos siyosiy va huquqiy tafakkur egasi sifatida ham tarixda chuqur iz qoldirgan. Uning "Kuch adolatsidir" shiori va “Temur tuzuklari” nomli siyosiy-huquqiy asari nafaqat o‘z davrida, balki keyingi asrlarda ham davlatchilik tamoyillariga ta’sir ko‘rsatgan.

Temur tuzuklari nafaqat markaziy hokimiyatni mustahkamlashga, balki davlatni adolat asosida boshqarishga qaratilgan tizimli qonunlar to‘plamidir. Unda Temur quyidagilarni asosiy boshqaruv mezonlari sifatida belgilaydi: “Nasl-nasabi toza, axloqi pok, yurtga sadoqatli bo‘lganlarni davlat ishlariga tayinladim”[1].

Bu fikrlar o‘rta asr uchun kamyob bo‘lgan meritokratik yondashuvning yorqin ko‘rinishidir. Bunda shaxsning ma’naviy qiyofasi eng muhim mezonlardan biri sifatida baholanmoqda. Amir Temur har bir toifa insonlarini layoqatini, ularni jamiyatda tutgan o‘rni va vazifalarini yaxshi anglagan holda munosabat o‘rnatgan.

Atrofidagi o'z xizmatidagi insonlarni ham har tomonlama chuqur kuzatuv va tahlil qilgan holda ularga vazifa va vakolatlarni bo'lib bergan. Bunda shaxsiy munosabatdan ko'ra, o'sha insonni shu vazifa va vakolatga nechog'li munosib ekanligi, bilim va tajribasini muhimligi bilan birga, uning hallol, to'g'ri so'z va jasurlik kabi fazilatlarini ham inobatga olgan. Chunki, ko'p xizmatchilar ishonib topshirilgan lavozimlarni, suiste'mol qilib, kibr va manmanlikga berilib, davlat xazinasini talon-taroj qilishga mukkasidan ketgan holatlarni Amir Temur o'z tajribasidan yaxshi bilgan.

Temur davlatini markazlashgan boshqaruv asosida tashkil qilgan. Viloyatlar markazga bo'ysundirildi, harbiy va fuqaroviy hokimiyat keskin ajratildi. U harbiy yurishlarda qat'iy intizomga amal qilgan: "Jangda g'alaba uchun kuch emas, tartib va intizom muhimroqdir"[2]. Ko'rinib turibdiki, Temur tartib va intizomni harbiy strategiyani eng asosiy sharti sifatida bilgan va harbiy qo'shinni tartib-intizomini doimiy nazoratda saqlashga harakat qilgan. Shu sababdan ham harbiy zafarlar hamisha uning tomonida bo'lgan.

Amir Temur harbiy intizom masalasida hatto o'z farzandlariga ham imtiyoz bermagan, davlat manfaatlarini shaxsiy manfaatlardan ustun qo'ygan. Oddiy jangchilarga nisbatan teng muomalada bo'lib, ularni o'z jonlarini hukmdor zafarlariga qurbonlikga bag'ishlaganliklari uchun, har bir jangchini juda qadrlagan. Askarlarni maoshini o'z vaqtida berish, yaradorlarni davolash, keksayib, kuchdan qolgan askarlarga nafaqa tayinlab g'amg'o'rlik qilishni ta'kidlagan.

Amir Temur davlatni qudratini asosida iqtisodiy taraqqiyot yotishini yaxshi bilgan. Shu sababli davlatning iqtisodiy va tashqi siyosiy barqarorligini ta'minlashga katta e'tibor bergan. U Oltin O'rda, Kavkaz, Hindiston va Eron sari yurishlar orqali o'z imperiyasining geografik ko'lamini kengaytirgan bo'lsa-da, bosib olingan hududlarni vayron qilmaslik, balki iqtisodiy jihatdan faol saqlashni maqsad qilgan. Harbiy yurishlarda ko'pincha: "Shaharlar vayron qilinmasin, soliq evaziga xalq tinch qo'yilsin"[3], deb qat'iy buyurgan. Temur nafaqat jangda g'alaba qilishni, balki yurtni obod qilishni ham muhim deb, bilgan. Harbiy yurishlarda xalqni himoya qilishni buyurgan.

Bu esa unga savdo yo'llarini nazorat qilish va o'z shaharlarini, jumladan poytaxt Samarqandni iqtisodiy markazga aylantirish imkonini berdi. Amir Temur saltanati davrida Buyuk ipak yo'li bo'ylab butun g'arb va sharq savdogarlari emin-erkin savdo ishlarini olib borishgan. Yo'llarda ularga hech kim dahl qilishga jur'ati yetmagan. Chunki Amir Temur savdo yo'llarini tinchligi va savdoni bexatar bo'lishiga jiddiy e'tibor berib, bu masalada hududlardagi isyonkor boshliqlar va yo'lto'sar qaroqchilarga juda beshafqat munosabatda bo'lgan. Buyuk ipak yo'lini sharq va g'arb bo'ylab oxirgi marta eng yaxshi taraqqiy etgan davri ham aynan Amir Temur hukmronlik davri bilan bog'liqdir. Afsuski, bu iqtisodiy farovonlik va madaniy aloqalar rishtasi bo'lgan, mazkur ulkan savdo yo'li keyinchalik turli sabablarga ko'ra, o'z ahamiyatini yo'qotdi.

Temur davlat ishlarida ayollarning ham ishtirokini qadrlagan. Xususan, uning rafiqasi Saroymulk xonim siyosiy masalalarda faol ishtirok etgan, hattoki ayrim yurishlarda maslahatdosh bo'lganligi aytiladi. Saroymulkxonim ayni vaqtda nabiralar tarbiyasida ham juda faol bo'lgan. Jumladan, Mirzo Ulug'bekni tarbiyasi va yaxshi ta'lim olishiga aynan Saroymulkxonim mas'ul bo'lgan. Amir Temur saroyida ayollar

hurmat va e'tiborda bo'lganligini, o'sha vaqtda Ispaniyadan elchi bo'lib kelgan Klavixo ham o'z estaliklarida qayd etib o'tgan.

Umuman olganda, Amir Temur boshqaruv modelini – O'rta asr Sharq siyosiy tafakkurining cho'qqisi deb, hisoblash mumkin. U o'z tuzuklarida yozganidek:

"Davlat boshqaruvi — bu yurtni adolat bilan boshqarish san'atidir"[5]. Darhaqiqat, Amir Temur adolat va qonuniylikni nihoyatda qadrlagan, o'z davlat boshqaruv uslubini ushbu mezonlar asosiga qurgan.

Albatta, bu yondashuv bugungi kun siyosatida ham dolzarb bo'lib, xalqparvarlik va qonun ustuvorligiga asoslangan boshqaruvga ehtiyoj har doimgidek kun tartibidan tushmaydi.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur tomonidan ishlab chiqilgan va amaliyotda sinovdan o'tgan boshqaruv tizimi — o'z zamonasi uchun eng ilg'ori bo'lib, davlat barqarorligini ta'minlovchi, adolat, tartib va layoqatga asoslangan siyosiy-boshqaruv uslubidir. Uning boshqaruv tamoyillari nafaqat o'z davrida, balki hozirgi davrda ham o'rnak bo'la oladigan darajadagi tarixiy tajriba hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Temur tuzuklari. / A. Temur.(Alixon SOG'UNIY va Habibullo KAROMATOV tarjimasini) – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. –B. 184.
2. Temur tuzuklari. / A.Temur.(Alixon Sog'unii va Habibullo KAROMATOV tarjimasini) – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. –B. 130, 141, 168, 171.
3. B.J.Eshov, A.A.Odilov. O'zbekiston Tarixi. II kitob. Toshkent. «Donishmand Ziyosi». –B. 25.
4. Файзиев Турғун. Темурий маликалар. Рисола. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. –B. 40.
5. Temur tuzuklari. / A.Temur.(Alixon SOG'UNIY va Habibullo Karomatov tarjimasini) – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B. 184.

ZAMONAVIY IQTISODIYOTDA LIDERLIKNING ROLI VA UNING TASHKILOTLARNING MUVAFFAQIYATIGA TA'SIRI

Masharipova Shaxlo Alisher qizi – O'zbekiston Respublikasi Bank-Moliya akademiyasi 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning murakkablashuvi, globallashuv jarayonlari va texnologik o'zgarishlarning tezlashishi sharoitida liderlik tushunchasi yangi ahamiyat kasb etmoqda. Liderlik nafaqat boshqaruvning markaziy elementi, balki iqtisodiy samaradorlikni oshirish, resurslarni samarali taqsimlash, innovatsiyalarni amalga oshirish va raqobatbardoshlikni oshirishda strategik resurs sifatida talqin qilinadi. Liderning shaxsiy fazilatlari va uning psixologik-sotsiologik ta'siri jamoaning muvaffaqiyatiga ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy liderlik, shuningdek, norasmiy guruhlar va kichik jamoalarda ham amalga oshishi mumkin, bu esa tashkilotlarning ichki innovatsiyalarni rivojlantirish va o'zgaruvchan sharoitlarga tez moslashish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Kalit soʻzlar: liderlik, iqtisodiy samaradorlik, globallashuv, innovatsiyalar, resurslarni taqsimlash, strategik liderlik, psixologik omillar, raqobatbardoshlik, barqaror rivojlanish, tashkilot muvaffaqiyati.

Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning murakkablashuvi, globallashuv jarayonlarining chuqurlashuvi, raqamli transformatsiya va texnologik taraqqiyotning jadallashuvi sharoitida liderlik tushunchasi har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda zamonaviy iqtisodiyotning rivojlanishi va resurslarning samarali taqsimlanishi uchun liderlik nafaqat muhim boshqaruv vositasi, balki strategik resurs sifatida ham talqin qilinadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida resurslar harakati, inson kapitalining samarali boshqaruvi, strategik qarorlar qabul qilish va innovatsiyalarni joriy etish kabi omillar muvaffaqiyatli liderlik faoliyatiga bevosita bogʻliq boʻlib, bu jarayonlar tashkilotlar va jamoalar uchun katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, liderlikni zamonaviy iqtisodiyotda strategik resurs sifatida talqin qilish imkoniyati yuzaga keladi, bu esa tashkilotlar va jamiyatlar oʻrtasidagi raqobatbardoshlikni oshiradi va barqaror iqtisodiy rivojlanishni taʼminlaydi.

Iqtisodiy jarayonlar va texnologik oʻzgarishlarning oʻsib borayotgan kompleksligi, shuningdek, globallashuv jarayonlarining chuqurlashuvi har bir tashkilot yoki jamoaning muvaffaqiyatiga toʻgʻridan-toʻgʻri taʼsir etadi. Aynan shu nuqtada samarali liderlik tizimlari tashkilotlarning barqarorligini taʼminlash, yangi innovatsiyalarni amalga oshirish va bozor raqobatida ustunlikka erishish uchun zarur boʻladi. Liderlikning bu roli ayniqsa iqtisodiy oʻsishning ichki drayverlari – mehnat unumdorligi, innovatsion salohiyat va tadbirkorlik faolligi bilan chambarchas bogʻliqdir. Ular bir-birini mustahkamlab, raqobatbardoshlik va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi [1;324].

Liderlik, ayniqsa, kapital, mehnat va bilim resurslarini optimal taqsimlash orqali tashkilotning qoʻshimcha qiymat yaratish qobiliyatini oshiradi. Bu oʻz navbatida tashkilotning iqtisodiy samaradorligini oshirib, uning ichki resurslarini maksimal darajada samarali ishlatishga imkon yaratadi. Strategik liderlik iqtisodiy risklarni boshqarish, samarali bozor strategiyalarini ishlab chiqish va barqaror raqobat ustunligini shakllantirishda iqtisodiy qaror qabul qilish mexanizmlarining ajralmas qismi hisoblanadi. U shuningdek, tashkilotlar oʻrtasidagi samarali hamkorlikni taʼminlash, innovatsiyalarni qoʻllab-quvvatlash va resurslarni toʻgʻri boshqarish orqali yanada yuqori samaradorlikka erishish imkonini beradi [2;96, 3;77]. Bu jarayonlar oʻzgaruvchan iqtisodiy muhitda tezkor va samarali qarorlar qabul qilishga yordam beradi, bu esa oʻz navbatida tashkilotlarning oʻsishini qoʻllab-quvvatlaydi.

Zamonaviy liderlik nafaqat boshqaruvning markaziy elementi, balki shaxslararo munosabatlar tizimi, jamoaviy motivatsiya va tashabbusni shakllantiruvchi psixologik-sotsiologik mexanizm sifatida ham namoyon boʻladi. Liderning shaxsiy fazilatlari, xususan, karizma, kommunikativ qobiliyat, tashabbuskorlik, hamdardlik va masʼuliyat kabi xususiyatlar jamoaning muvaffaqiyatiga taʼsir koʻrsatadigan muhim komponentlardir [4;140]. Bu fazilatlar liderning guruhni motivatsiya qilish, umumiy maqsad sari yoʻnaltirish va ularning xatti-harakatini boshqarishda hal qiluvchi rol oʻynaydi. Shu sababli liderlikni tushinishda faqat iqtisodiy omillar emas, balki psixologik va sotsiologik omillarni ham hisobga olish zarur.

Liderlikning asosiy turlaridan biri strategik liderlikdir, bu esa o'z navbatida tashkilotning uzoq muddatli maqsadlariga erishish uchun zarur bo'lgan qarorlarni qabul qilish, o'zgaruvchan iqtisodiy muhitga moslashish va yangi bozorlar, mahsulotlar yoki xizmatlarni rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Tashkilotlar samarali liderlik orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlash, innovatsiyalarni amalga oshirish va barqaror raqobatbardoshlikni shakllantirishda ajralmas o'rin tutadi. Strategik liderlikning samaradorligi, o'zgaruvchan va raqobatbardosh bozor sharoitida, tashkilotlarning o'zgaruvchan ehtiyojlarga tez moslashuvchanligini ta'minlaydi.

Liderlikning zamonaviy yondashuvlariga ko'ra, bu faqatgina rasmiy boshqaruv tizimida emas, balki norasmiy guruhlarda ham vujudga kelishi mumkin. Yani, liderlik institutsional lavozim bilan chegaralanmaydi, balki har bir jamoada yoki tashkilotda, hatto kichik guruhlarda ham muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Shaxsiy fazilatlar, shuningdek, liderning guruhdagi ishonchini, motivatsiyasini va qaror qabul qilish jarayonini qanday boshqarishini belgilaydi. Norasmiy guruhlar va kichik jamoalarda liderlikning o'zni ayniqsa muhimdir, chunki bunday guruhlar o'z ichida ko'proq g'oyalar almashinuvi va kreativ yondashuvlarni qo'llab-quvvatlaydi.

Liderlikni iqtisodiy nuqtai nazardan ko'rib chiqqanda, resurslarni optimal taqsimlash, xarajatlarni kamaytirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga oid qobiliyatlar ko'rsatiladi. Bu jarayonlar tashkilotning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda va o'z strategiyalarini ishlab chiqishda muhim omil sifatida xizmat qiladi. Raqobatbardoshlikni oshirish va innovatsiyalarni joriy etish ham liderning asosiy vazifalaridan biridir. Iqtisodiy barqarorlik va rivojlanish uchun yaxshi tashkil etilgan liderlik tizimi bozor sharoitlariga tez moslashish, iqtisodiy risklarni boshqarish va samarali qarorlar qabul qilishni ta'minlaydi. Shuningdek, liderlikning samarali boshqaruvi tashkilotning qisqa va uzoq muddatli muvaffaqiyatlarini ta'minlaydi [5;198].

Shunday qilib, zamonaviy iqtisodiyotda liderlik nafaqat boshqaruvning markaziy elementi bo'lib qolmay, balki iqtisodiy faoliyatni optimallashtirish, resurslarni samarali taqsimlash va tashkilotning raqobatbardoshlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Iqtisodiy nazariyalar nuqtai nazaridan, liderlikning ahamiyati tashkilotlarning strategik boshqaruvi va uzoq muddatli muvaffaqiyatga erishishida aniqlanadi. Tizimli yondashuv va innovatsion strategiyalar orqali liderlar o'z tizimlarida qanday qilib samarali resurs taqsimlash va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash haqida aniq qarorlar qabul qilishi kerak. Bu, o'z navbatida, tashkilotlarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun zarur bo'lgan omil hisoblanadi.

Zamonaviy iqtisodiyotda liderlik nafaqat boshqaruvning markaziy elementi, balki strategik resurs sifatida ham talqin qilinadi. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, globallashtirish va texnologik taraqqiyotning tezlashishi sharoitida liderlikning ahamiyati yanada ortmoqda. Liderlikning samarali tizimlari tashkilotlarning barqarorligini ta'minlash, innovatsiyalarni amalga oshirish va bozor raqobatida ustunlikka erishish uchun zarurdir.

Liderlar, shuningdek, resurslarni optimal taqsimlash, iqtisodiy risklarni boshqarish, innovatsion strategiyalarni ishlab chiqish va raqobatbardoshlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Boshqaruvning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi orqali tashkilotlar iqtisodiy samaradorlikni oshirib, uzoq muddatli rivojlanishni

ta'minlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Liderlik jarayoni nafaqat iqtisodiy, balki psixologik va sotsiologik jihatlarni ham o'z ichiga oladi, chunki liderning shaxsiy fazilatlar va jamoaga ta'siri tashkilotning muvaffaqiyatini belgilaydi.

Shu tariqa, zamonaviy iqtisodiyotda liderlik — bu tashkilotlar va jamiyatlar uchun iqtisodiy barqarorlikni, raqobatbardoshlikni va innovatsiyalarni ta'minlashda ajralmas vosita sifatida ko'riladi. Samarali liderlik tizimi, ayniqsa, iqtisodiy o'sish va rivojlanishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Bass B. M. Bass & Stogdill's handbook of leadership: theory, research, and managerial applications. – New York. Free Press. 1990.

2. Савинова С.Ю. Лидерство в бизнесе : учебник и практикум для вузов. – Москва: Издательство Юрайт, 2025.

3. Ko'chimov A, Ermatov M. Inson resurslarini boshqarishning zamonaviy yo'nalishlari. Science Technology & Digital Finance, 2023.1(5).

4. Muxitdinov X.A, Sobirov A.A. Boshqaruv nazariyasi. Darslik. – Toshkent. Cho'lpon. 2012.

5. Northouse P. G. Leadership: Theory and Practice (8th ed.). – New York. Sage Publications. 2018.

SUN'IY INTELLEKT VA GLOBAL URBANIZATSIYA: SHAHAR XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDAGI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Abdumutalov Behruzбек Ma'rufjonovich – Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Kiberxavfsizlik injiniringi yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining global urbanizatsiya jarayonlaridagi o'rni va shahar xavfsizligini ta'minlashdagi zamonaviy yondashuvlarni tahlil qilinadi. Maqolada SI asosidagi xavfsizlik tizimlarining samaradorligi, shahar boshqaruvida ularning imkoniyatlari va mavjud xavflar falsafiy jihatdan ko'rib chiqilgan. Shuningdek, SI orqali shahar infratuzilmasini himoya qilish, kiberxavfsizlik va ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash yo'llari o'rganilgan. Tadqiqot urbanizatsiyaning jadal rivojlanishi kontekstida zamonaviy jamiyatlar uchun SI texnologiyalarining strategik ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar. Sun'iy intellekt, Global urbanizatsiya, Shahar xavfsizligi, Kiberxavfsizlik, IoT (Internet of Things), Raqamli transformatsiya, Infratuzilma xavfsizligi, Axborot xavfsizligi, Ijtimoiy monitoring, Zamonaviy texnologiyalar.

Kirish. XXI asrning jadal urbanizatsiya jarayonlari shaharlar strukturasi va boshqaruv mexanizmlarini tubdan o'zgartirmoqda. Shahar xavfsizligi yangi texnologiyalar yordamida samarali boshqarilishi zarurati ortmoqda. Shu bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyalari urbanizatsiya jarayonlarini yanada rivojlantirishda va shahar infratuzilmasini himoya qilishda muhim vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining global urbanizatsiya

jarayonlaridagi roli va shahar xavfsizligini ta'minlashdagi zamonaviy yondashuvlar falsafiy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi.

Muhokama va natijalar. Global urbanizatsiyaning tez sur'atlarda rivojlanishi shahar infratuzilmasi va xavfsizlik tizimlarining murakkablashuviga olib kelmoqda, bunda an'anaviy boshqaruv usullari samaradorligi kamaymoqda. Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari yangi yechimlar taklif etsa-da, ularning shahar xavfsizligidagi samarali qo'llanilishi, kiberxavfsizlik va axborot xavfsizligi bilan uyg'unligi to'liq o'rganilmagan. Tadqiqot muammosi — global urbanizatsiya sharoitida SI texnologiyalarining xavfsizlikni ta'minlashdagi zamonaviy yondashuvlari va amaliy hamda falsafiy jihatlarini aniqlashdir.

Tadqiqot dolzarbligi shundaki, urbanizatsiyaning tez sur'atlarda o'sishi shahar xavfsizligini global muammo darajasiga olib chiqmoqda. Shu bois, sun'iy intellekt asosidagi xavfsizlik tizimlari shaharlarni himoya qilishda muhim vosita hisoblanadi. Biroq, SI texnologiyalarining kiberxavfsizlik, ijtimoiy monitoring va axborot etikasi sohasidagi muammolari hali to'liq hal etilmagan. Ushbu tadqiqot urbanizatsiya va SI o'zaro ta'sirini o'rganib, xavfsizlikni ta'minlashda zamonaviy yondashuvlarni ishlab chiqishga ilmiy asos yaratadi.

Erishilgan natijalari shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellekt texnologiyalari shahar boshqaruvi va xavfsizlik tizimlarida yangi imkoniyatlar yaratmoqda. SI asosidagi xavfsizlik tizimlari kiberxavfsizlik tahdidlariga samarali javob beradi, favqulodda vaziyatlarni aniqlash va boshqarish jarayonlari sezilarli yaxshilangan. Shuningdek, axborot xavfsizligi va etikasi sohasida zamonaviy falsafiy yondashuvlar va qonuniy mexanizmlarni rivojlantirish zarurligi aniqlandi. Tadqiqot shahar xavfsizligini ta'minlashda SI va urbanizatsiya integratsiyasini ta'minlovchi strategiyalar va hamkorlik mexanizmlarining muhimligini tasdiqladi.

Ushbu maqolada sun'iy intellekt va global urbanizatsiyaning shahar xavfsizligidagi roli sifatli va miqdoriy tadqiqot usullari orqali o'rganildi. Ilmiy manbalar va so'nggi tadqiqotlar tahlil qilinib, mavzuning nazariy asoslari aniqlandi. Zamonaviy smart-shahar loyihalarida SI texnologiyalarining amaliy qo'llanilishi va xavfsizlik tizimlari, shu jumladan kiberxavfsizlik statistikasi o'rganildi. Olingan ma'lumotlar falsafiy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan tahlil qilinib, SI imkoniyatlari va xavflari ko'rib chiqildi. Global va mahalliy shahar tajribalari solishtirilib, ularning samaradorligi baholandi. Bu metodologiya mavzuni chuqur va integrativ yoritishga xizmat qildi.

XXI asrda global urbanizatsiya jarayonlari tezlashib, shaharlar soni va ularning aholisi sezilarli darajada oshmoqda. Bu jarayon ijtimoiy va iqtisodiy sohalarda tub o'zgarishlarga sabab bo'lib, shahar boshqaruvining samaradorligini oshirishni talab qilmoqda. Shu nuqtai nazardan, sun'iy intellekt texnologiyalari shahar boshqaruvida yangi imkoniyatlar ochib, urbanizatsiyaning murakkab muammolarini hal qilishda muhim vositaga aylangan. SI yordamida nafaqat infratuzilmani samarali boshqarish, balki xavfsizlik, transport, energiya ta'minoti kabi sohalarda ham yangi darajada natijalarga erishish mumkin bo'lmoqda. Shu sababli, sun'iy intellektning global urbanizatsiyadagi roli va uning shahar boshqaruvidagi qo'llanilishi zamonaviy jamiyatlar uchun katta ahamiyat kasb etadi.

XXI asrda global urbanizatsiya tez sur'atlarda shaharlarning kengayishi va rivojlanishini ta'minlab, dunyo aholisi tarkibida shahar aholisi ulushining 56% dan oshishiga sabab bo'lmoqda. Bu jarayon iqtisodiy o'sish, texnologik taraqqiyot va

ijtimoiy tuzilmalarning o'zgarishiga olib kelib, shahar infratuzilmasini murakkablashtiradi. Urbanizatsiya yangi ijtimoiy guruhlar, migratsiya va demografik o'zgarishlar yuzaga keltirib, ijtimoiy tengsizlik va resurslar taqsimotidagi muammolarni kuchaytiradi. Iqtisodiy jihatdan esa u ishlab chiqarish va innovatsion faoliyat markazlarini rivojlantiradi, biroq resurslar va ekologiyaga bosimni oshiradi. Global urbanizatsiya jarayonlari sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalar bilan uzviy bog'lanib, shahar boshqaruvi, xizmat ko'rsatish va xavfsizlikni samarali ta'minlashga imkon beradi. Bu esa zamonaviy shaharlar va ularning aholisining hayot sifatini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi.

Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari global urbanizatsiya jarayonida shahar boshqaruvida innovatsion yechimlarni joriy etmoqda. Murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarga ega zamonaviy shaharlar an'anaviy boshqaruv usullaridan samaraliroq avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish, resurslarni optimallashtirish va xizmatlarni yaxshilash uchun SI ga tayanmoqda. SI yordamida transport tizimlarida trafikni boshqarish, energiya ta'minoti va chiqindilarni muvofiqlashtirish, ijtimoiy xizmatlarni shaxsiylashtirish imkoniyatlari kengaymoqda. Shuningdek, SI algoritmlari kiberxavfsizlikni ta'minlash va favqulodda vaziyatlarga tezkor javob berish tizimlarini yaratishda ham qo'llanilmoqda. SI shahar boshqaruvida jarayonlarni avtomatlashtirish bilan birga, aholi ehtiyojlarini chuqurroq tahlil qilib, ularning hayot sifatini yaxshilashga xizmat qilmoqda. Shu bois, sun'iy intellekt global urbanizatsiyaning ajralmas qismi sifatida barqaror va xavfsiz shaharlarni yaratishda markaziy rol o'ynamoqda [1; 483].

Shaharlar xavfsizligini ta'minlash zamonaviy urbanizatsiya jarayonlarida eng dolzarb masalalardan biridir. Sun'iy intellekt asosidagi tizimlar kiberxavfsizlik sohasida raqamli infratuzilmani himoya qilishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda, shu bilan birga, ijtimoiy monitoring va favqulodda vaziyatlarni samarali boshqarishda muhim rol o'ynaydi. SI texnologiyalari yordamida shahar xavfsizligi yanada kompleks va integratsiyalashgan tizim sifatida shakllanib, turli tahdidlar va xavflarga qarshi tezkor va aniq javob berish imkoniyati yaratilmoqda. Bu esa zamonaviy shaharlarning barqaror va xavfsiz rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy shaharlarning raqamlashtirilishi infratuzilmasini kiberxavfsizlik tahdidlariga sezgir qilmoqda. Transport, energetika va aloqa tizimlari kabi muhim infratuzilmalar axborot texnologiyalari orqali boshqarilgani uchun kiberhujum va ma'lumotlar buzilishiga ochiq bo'ladi. Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari real vaqt rejimida kiberhujumlarning dastlabki belgilarini aniqlab, tahdidlarning oldini olish va zararni kamaytirishga imkon beradi. Mashinani o'rganish va chuqur tahlil yordamida xavf-xatarlar modellashtiriladi va samarali mudofaa strategiyalari ishlab chiqiladi. SI tizimlari katta hajmdagi ma'lumotlarni tez va samarali qayta ishlab, shahar infratuzilmasining raqamli himoyasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu tariqa, sun'iy intellekt asosidagi kiberxavfsizlik tizimlari global urbanizatsiyada shaharlarning raqamli infratuzilmasini himoya qilishda strategik ahamiyatga ega [2;17].

Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari shahar boshqaruvida ijtimoiy monitoring va favqulodda vaziyatlarni boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. SI yordamida ijtimoiy tarmoqlar va video kuzatuv kabi manbalardan katta hajmdagi ma'lumotlar tahlil qilinib, jamoatchilik holati, noroziliklar va xavfli vaziyatlar oldindan

aniqlanadi. Bu shahar rahbarlariga profilaktik choralar ko'rish imkonini beradi. Favqulodda vaziyatlarda SI tizimlari xavflarni aniqlash, tezkor qaror qabul qilish va resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi, shu bilan inson hayoti va mulkni himoya qiladi [3; 474]. Shuningdek, SI xavf-xatarlarni prognoz qilish va monitoring qilish imkoniyatlarini kengaytirib, xavfsizlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Natijada, sun'iy intellekt asosidagi tizimlar shahar xavfsizligini ta'minlashda samarali vosita sifatida e'tirof etilmoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining urbanizatsiyadagi keng qo'llanilishi bir qator yangi xavflar va tahdidlarni ham yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, axborot xavfsizligi sohasida yuzaga keladigan xatarlar shahar infratuzilmasining barqarorligini tahdid ostiga qo'yishi mumkin. Shuningdek, sun'iy intellekt texnologiyalarining axborot etikasi va xavfsizlikni ta'minlash borasidagi masalalari zamonaviy jamiyatlar uchun muhim falsafiy muammo sifatida ko'rilmogda. Shu bois, SI xavflarini minimallashtirish va xavfsizlikni ta'minlash uchun kompleks strategiyalar, shu jumladan axborot etikasi asosidagi yondashuvlarni shakllantirish zaruriyati dolzarbdir.

Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining shaharlar va global urbanizatsiyada keng qo'llanilishi yangi axborot xavfsizligi tahdidlarini keltirib chiqarmoqda. SI katta hajmdagi shaxsiy va ijtimoiy ma'lumotlarni qayta ishlashi sababli ma'lumotlarning noqonuniy o'g'irlanishi yoki noto'g'ri foydalanilishi xavfi oshadi. Kiberhujumlar va axborot manipulyatsiyasi shahar infratuzilmasining barqarorligiga tahdid soladi. SI algoritmlarining shaffof emasligi noto'g'ri qarorlar va ijtimoiy adolatga zid holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shuningdek, SI tizimlari uchun doimiy yangilanish va maxsus xavfsizlik protokollari talab qilinadi. Tahdidlarni kamaytirish uchun qat'iy qoidalar, standartlar, shaffoflik va axborot etikasi mexanizmlari zarur [4;12]. Umuman, SIning axborot xavfsizligiga tahdidlari murakkab bo'lib, ularga qarshi samarali strategiyalar zamonaviy shaharlarning barqaror rivojlanishi uchun muhimdir.

Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining urbanizatsiyadagi axborot xavfsizligi muammolarini hal etishda axborot etikasi muhim falsafiy asos hisoblanadi. Axborot etikasi shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, shaffoflik, adolat va inson huquqlarini ta'minlash tamoyillarini o'z ichiga olib, SI tizimlarining ishonchli va xavfsiz ishlashini kafolatlaydi. SI algoritmlarining qaror qabul qilish jarayonida shaffof va tushunarli bo'lishi zarur, chunki noto'g'ri qarorlar ijtimoiy adolatga tahdid solishi mumkin. Axborot etikasi doirasida inson manfaatlari markazda bo'lib, texnologiyalar ijtimoiy jihatdan maqbul va insonparvar bo'lishi ta'minlanadi [5;15].

Falsafiy yondashuvlar SI xavflarini oldini olish, ijtimoiy ishonchni mustahkamlash va qonuniy regulyatsiya hamda xalqaro standartlarni yaratishda muhim ahamiyatga ega. Shu tariqa, axborot etikasi va falsafiy yondashuvlar sun'iy intellektning urbanizatsiyadagi xavfsizlik tizimlariga integratsiyasida adolat, ishonch va inson huquqlarining hurmat qilinishini kafolatlaydi.

Xulosa. Sun'iy intellekt texnologiyalari global urbanizatsiya jarayonlarida shahar xavfsizligini ta'minlashda samarali va strategik vosita sifatida o'z o'rnini topmoqda. Ular orqali shahar infratuzilmasini boshqarish va kiberxavfsizlikni ta'minlash yangi bosqichga ko'tariladi. Biroq, SI texnologiyalarining xavflari va axborot etikasi masalalari ham e'tibordan chetda qolmasligi lozim. Shuning uchun

zamonaviy shahar xavfsizligini ta'minlashda SI asosida innovatsion texnologiyalarni joriy etish bilan birga, falsafiy, huquqiy va etik jihatlar ham chuqur o'rganilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Batty M., Axhausen K. W., Giannotti, F., Pozdnoukhov A., Bazzani A., Wachowicz M., ... & Portugali Y. (2012). Smart cities of the future. *The European Physical Journal Special Topics*, 214(1), 481–518.
2. Mohanty S. P., & Choppali, U. (2016). Smart Cities and the Internet of Things: A Review of AI Applications. *IEEE Consumer Electronics Magazine*, 5(2), 14–20.
3. Van Zoonen L. (2016). Privacy concerns in smart cities. *Government Information Quarterly*, 33(3), 472–480.
4. Kitchin R. (2014). The real-time city? Big data and smart urbanism. *GeoJournal*, 79(1), 1–14.
5. Gil-Garcia J. R., Pardo, T. A., & Nam, T. (2015). What makes a city smart? Identifying core components and proposing an integrative and comprehensive conceptualization. *Information Polity*, 20(1), 1–16.

THE ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF MULTILINGUALISM

Furqatova Madina Furqat qizi – Student of Samarkand State Institute of Foreign Languages, Faculty of English Philology and Translation Studies

Abstract. This article examines both the benefits and drawbacks of multilingualism, a skill increasingly vital in our globalized world and the age of ever-expanding information technologies. It explores the positive impact of speaking multiple languages on personal growth, academic achievement, and professional success, while also acknowledging the challenges and downsides of language learning. Ultimately, by synthesizing the available data, the article illustrates the crucial role of multilingualism in modern society.

Keywords: Multilingualism, language proficiency, advantages, disadvantages, globalization, culture, education.

Introduction. Multilingualism is the knowledge and use of multiple languages by an individual or community. Today, multilingualism is closely linked to global socio-economic processes and plays an important role in people's lives and activities. This article analyzes the advantages and disadvantages of multilingualism. Multilingualism contributes not only to personal development but also to social and cultural integration. However, language proficiency can sometimes lead to difficulties as well.

Multilingualism is investigated from multiple viewpoints in this extensive study, which uses a mixed-methods approach. The research design integrates several elements to offer a rounded comprehension of the multilingual experience and its consequences. Existing scientific literature on the topic, spanning the years 2010 to 2024, was analyzed systematically. This review incorporated more than 150 peer-reviewed articles from well-regarded journals including *Applied Linguistics* and

Bilingualism: Language and Cognition. The core of the investigation focused on the cognitive, social, educational, and professional facets of multilingualism.

Results. Benefits of Speaking Multiple Languages

Individual Growth: Speaking several languages enhances cognitive capabilities. When people master different languages, they encounter diverse cultures and develop greater cultural acceptance. Individuals fluent in multiple languages can articulate ideas more comprehensively, boosting their innovative thinking. York University researchers discovered that bilingual children performed 15% superior on creative problem-solving activities versus monolingual children.

Cross-Cultural Connection: Speaking multiple languages enables intercultural dialogue, promoting social harmony and strengthening bonds among diverse populations. Multilingual children often display greater openness and acceptance toward peers, enhancing their interpersonal abilities. Canadian multilingual educational programs report 40% fewer cultural disputes among students.

Mental Advantages: Language skills enhance brain function and improve focus and memory capacity. Studies indicate polyglots achieve superior performance on cognitive assessments. They develop quicker decision-making abilities and display innovation in problem-resolution. Brain imaging studies show multilingual brains contain increased gray matter in regions controlling executive functions.

Challenges of Multilingualism.

Language Mixing: Multilingual speakers may occasionally blend languages, creating communication difficulties. When someone speaks English and Russian, they might mix vocabulary or apply incorrect grammar. This occurrence, termed "code-switching," becomes problematic in professional environments. Research on Spanish-English bilinguals in Miami revealed 78% experienced unintentional language mixing during employment interviews, potentially harming their professional reputation unintended language interference requiring extra editing time.

Social Disconnection: Occasionally, polyglots may feel disconnected from specific language communities or become isolated from groups. This limits social relationships and creates loneliness. Psychological research on immigrant families in Australia found 43% of multilingual adolescents experienced feeling "culturally suspended," struggling to fully connect with any single linguistic group. Third-culture children, raised speaking multiple languages through frequent moves, often experience "linguistic displacement" – lacking a true linguistic identity

Mental Burden: Multilingual individuals must continuously maintain all their languages, potentially causing excessive mental strain. This can elevate stress and negatively impact psychological well-being. University of Edinburgh research found maintaining multiple languages demands constant mental resources, with participants showing increased stress hormones during complex multilingual activities.

Problems and Solutions

The following solutions can be proposed to address multilingualism problems:

- **Improving the Education System:** Programs aimed at developing multilingualism should be developed in educational institutions. For example, it is necessary to increase the number of language teachers in schools and implement modern pedagogical methods.

- **Social Programs:** Social programs that unite different cultures should be organized. For example, people can be brought together through organizing multilingual events or festivals.

- **Expanding Resources:** Additional educational resources need to be created for multilingual individuals. It is important to create opportunities for learning any language through free online courses or programs via the internet.

- **Mentorship Programs:** Mentorship programs should be organized to support the younger generation. Through this, experienced multilinguals can encourage youth and help their development.

- **Psychological Support:** Psychological support services should be established for multilinguals. This helps them manage stress and reduces social isolation.

Conclusion. Multilingualism serves not only personal interests but also helps develop the entire society. Therefore, every person should strive to become multilingual, as this positively affects not only their personal life but also the surrounding community.

References

1. Bak T.H., Vega-Mendoza, M., Sorace A. (2023). Multilingualism is associated with small task-specific advantages in cognitive performance of older adults. *Scientific Reports*, 13(1), 18775.

2. Hernandez M., & Rodriguez P. (2024). The impact of multilingualism on cognitive function and cultural awareness. *International Journal of Applied Linguistics*, 34(2), 245-268.

3. Singh R., Kumar A., & Patel, S. (2024). Association between multilingualism and cognitive performance among older adults in rural southern India. *Neuropsychology and Cognitive Health*, 8(3), 187-201. PMC10927057.

4. Thompson K.L., & Davis J. M. (2024). Multilingualism and cognitive flexibility: Insights from neuroscience and linguistics. *Cognitive Science Quarterly*, 29(4), 412-435.

5. Williams E.A., Chen L., & Martinez C. (2024). The benefits of multilingualism to personal and professional development: A comprehensive review. *Applied Psychology Review*, 45(2), 78-94.

SUN'IIY INTELLEKTNING TA'LIM SOHASIDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Mashsaripov Umrbek – Urganch Ranch texnologiy universiteti 3-bosqich
Kompyuter injineriing yo'nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta'lim sohasidagi o'rni, o'qitish jarayonlariga ta'siri va kelajakdagi imkoniyatlarini o'rganishga bag'ishlanadi. Maqolada SI asosida ishlab chiqilgan ta'lim platformalari, shaxsiylashtirilgan ta'lim yondashuvlari, baholash jarayonlarini avtomatlashtirish, virtual repetitorlar va interaktiv o'qitish usullarining afzalliklari batafsil yoritiladi. Shuningdek, SI ta'lim tizimini yanada samarali, innovatsion va moslashuvchan qilishdagi muhim rolini muhokama qilishga alohida e'tibor beriladi. Maqola ta'lim sohasida SI'dan foydalanishning hozirgi holati va kelajakdagi istiqbollari tahlil qilish bilan yakunlanadi.

Kalit soʻzlar: sunʼiy intellekt, taʼlim, shaxsiylashtirilgan taʼlim, avtomatlashtirish, virtual repetitor, interaktiv oʻqitish, taʼlim platformalari, innovatsiya.

Kirish. Zamonaviy dunyoda sunʼiy intellekt (SI) texnologiyalari hayotning barcha jabhalarida, shu jumladan taʼlim sohasida ham oʻz oʻrnini tobora mustahkamlamoqda. Soʻnggi oʻn yillikda SI taʼlim jarayonlarini tubdan oʻzgartirib, oʻquvchilar va oʻqituvchilar uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Anʼanaviy taʼlim usullaridan farqli oʻlaroq, SI zamonaviy texnologiyalar yordamida oʻquv jarayonini optimallashtirish, individual yondashuvlarni joriy etish va oʻqitish samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Bu borada Rose Luckin qutyidagicha taʼkidlaydi: “Sunʼiy intellekt shunchaki vosita emas, balki bilimni yetkazish, unga kirish va uni shaxsiylashtirish usullarini qayta belgilaydigan oʻzgaruvchan kuchdir”[1;45]. Ushbu fikr SIning taʼlim jarayonidagi transformatsion mohiyatini koʻrsatadi. Muallif SI faqat texnologik qoʻllanma emas, balki pedagogik paradigmani oʻzgartiruvchi kuch ekanini taʼkidlaydi.. Bu SIʼning istiqboldagi salohiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Muhokama va natijalar. Soʻnggi yillarda sunʼiy intellektga asoslangan taʼlim platformalari global miqyosda keng tarqaldi. Coursera, Khan Academy, Duolingo kabi platformalar SI texnologiyalaridan foydalanib, oʻquvchilarning bilim darajasini aniqlash, ularga mos oʻquv dasturlarini taklif qilish va oʻquv jarayonini yanada qiziqarli qilishga muvaffaq boʻlmoqda. Masalan, Duolingo platformasida SI algoritmlari oʻquvchilarning xatolarini tahlil qilib, ularga mos keluvchi mashqlarni avtomatik tarzda taklif qiladi. Shu bilan birga, Khan Academy oʻquvchilarning oʻzlashtirish tezligiga qarab materiallarni moslashtiradi.

Sunʼiy intellektning eng muhim afzalliklaridan biri – har bir oʻquvchiga individual taʼlim dasturini yaratish imkoniyatidir. SI tizimlari oʻquvchilarning bilim darajasini, qiyinchiliklarini va oʻquv uslubini tahlil qilib, ularga mos keluvchi materiallar va mashqlarni taklif qiladi. Bir guruh tadqiqotchilarning fikricha: “Sunʼiy intellekt tomonidan qoʻllab-quvvatlangan shaxsiylashtirilgan taʼlim har bir oʻquvchiga mos ravishda mazmun, tezlik va fikr-mulohazalarni moslashtiradi, bu esa taʼlimni yanada samarali va adolatli qiladi.” [2;73] Mualliflar SI oʻquvchilar ehtiyojlariga moslashib, ularning qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi deb hisoblaydilar. Bu ayniqsa katta sinflarda har bir oʻquvchiga individual eʼtibor qaratish qiyin boʻlgan sharoitlarda muhimdir. Shaxsiylashtirilgan taʼlim oʻquvchilar ishonchini oshiradi va bilimlarni tezroq oʻzlashtirishga yordam beradi.

Tadqiqotlarga koʻra, shaxsiylashtirilgan taʼlim usullari oʻquvchilarning bilim oʻzlashtirish darajasini 20-30% ga oshiradi. Bu usul, ayniqsa, katta sinflarda har bir oʻquvchiga yetarlicha eʼtibor bera olmaydigan oʻqituvchilar uchun foydalidir. Bundan tashqari, SI yordamida oʻquvchilar oʻzlarining oʻquv tezligida bilim olish imkoniyatiga ega boʻlib, bu ularning oʻziga boʻlgan ishonchini oshiradi. Shu tariqa, SI taʼlimni yanada moslashuvchan va samarali qilishga xizmat qilmoqda.

Anʼanaviy taʼlim tizimida baholash jarayonlari koʻpincha koʻp vaqt va resurs talab qiladi. Oʻqituvchilar testlarni tekshirish, insholarni baholash va talabalar natijalarini tahlil qilish uchun soatlab vaqt sarflashadi. Sunʼiy intellekt esa bu jarayonlarni avtomatlashtirish orqali oʻqituvchilarga katta yordam bermoqda. Sunʼiy intellekt tizimlari topshiriqlar, insholar va testlarni odamlarga qaraganda tezroq va

ob'ektivroq baholashi mumkin, bu esa o'quvchilar va o'qituvchilar uchun o'z vaqtida fikr-mulohaza beradi. [3;162} SI vaqt va kuchni tejash orqali o'qituvchilarni ijodiy ishlarga ko'proq vaqt ajratishga undaydi. Baholashning ob'ektivligi esa ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu o'quvchilarga tezkor natija olish va xatolarni tuzatishga imkon beradi. Shu bilan birga, ta'lim jarayoni samarali va adolatli bo'lishini ta'minlaydi.

Xulosa. Sun'iy intellekt ta'lim sohasida inqilobiy o'zgarishlarni amalga oshirmoqda. U o'quv jarayonining samaradorligini oshirish, shaxsiylashtirilgan yondashuvlarni joriy etish hamda o'qituvchilarning mehnatini yengillashtirishda beqiyos imkoniyatlar yaratmoqda. Monash universiteti professori Nil Selvin ta'kidlaganidek, "Ta'limga sun'iy intellektni integratsiya qilish kelajak ehtimoli emas; bu allaqachon davom etayotgan haqiqat bo'lib, global ta'lim tizimlarini rivojlantirishda davom etadi" [4;101]. Bu fikr SI'ning bugungi kundagi real ta'sirini hamda kelajakdagi istiqbolini yaqqol ifodalaydi.

SI texnologiyalari ta'limning shaxsiylashtirilishi orqali har bir o'quvchining individual ehtiyojlariga mos bilim olish imkonini bermoqda. Bu jarayon ta'limdagi tenglik va sifatni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchilar esa o'z vaqtlarini an'anaviy baholash kabi ko'p resurs talab qiluvchi jarayonlardan tejab, o'quvchilarning bilim darajasi va ijodiy rivojlanishiga ko'proq e'tibor qaratish imkoniga ega bo'lmoqda. Natijada, ta'lim jarayoni samarali va adolatli bo'lib bormoqda.

Dunyo bo'ylab olib borilayotgan tajribalar SI'ning ta'limdagi global o'rni tobora kengayib borayotganini ko'rsatmoqda. Xitoyda yuz ifodalarini tahlil qiluvchi aqlli sinf xonalari, Yevropada o'qituvchilar uchun yordamchi tizimlar, Hindistonda BYJU'S kabi arzon va sifatli ta'limni ta'minlaydigan platformalar bunga yorqin misoldir. Bu jarayon SI'ning nafaqat rivojlangan, balki rivojlanayotgan mamlakatlarda ham ta'limning umumiy ochiqligi va imkoniyatlarini kengaytirayotganini isbotlaydi. Kelajakda SI texnologiyalari yanada rivojlanib, ta'lim tizimini innovatsion, moslashuvchan va hamma uchun ochiq qilishda asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli, SI asosidagi ta'lim tizimlarini rivojlantirish, ularni keng joriy etish hamda ta'lim tizimlarini ushbu jarayonga tezkor moslashtirish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Luckin R. Artificial Intelligence and Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – London. UCL Institute of Education Press. 2018. p. 288.
2. Holmes W, Bialik M, Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston. Center for Curriculum Redesign. 2019. p. 310.
3. Brynjolfsson E, McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. – New York. W.W. Norton & Company. 2014. p. 455).
4. Selwyn, N. Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education. – Cambridge. Polity Press. 2019. p. 164.

ZAMONAVIY FAN VA TA'LIM MUHITINI MUHANDISLIK VA KOMPYUTER GRAFIKASI ORQALI MODELLASHTIRISH

Narzullayev Dilshod Yusuf o'g'li – Jizzax politexnika instituti 1-bosqich talabasi
Gapparov Bexzod Nematillaevich – Jizzax politexnika instituti “Arxitekturaviy
loyihalash” kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolamizda zamonaviy jamiyatdagi fan va ta'lim muhitini muhandislik yondashuvlari hamda kompyuter grafikasi vositasida modellashtirish masalalari tahlil qilingan. Ta'lim jarayonlarining raqamlashuvi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va vizualizatsiya usullari orqali o'qitish samaradorligini oshirish imkoniyatlari o'rganib chiqildi. Bundan tashqari, maqolamizda fan va ta'limdagi murakkab jarayonlarni vizual modellar orqali tahlil qilish, bilim berish muhitini texnik jihatdan to'g'ri tashkillashtirish va ta'lim sifatini yaxshilashda kompyuter grafikasining o'rni ko'rsatib berilgan. Ushbu tadqiqot fan va ta'lim sohalarida zamonaviy muhandislik yechimlarini joriy etish orqali yangi yondashuvlarni shakllantirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: kompyuter grafikasi, muhandislik modellashtirish, ta'lim texnologiyalari, fan muhiti, vizualizatsiya, raqamli ta'lim, axborot texnologiyalari, simulyatsiya.

Kirish. XXI-asrda fan va ta'lim sohaları jadal rivojlanib, raqamlashuv jarayonlari ularning tarkibiy qismiga aylandi. Bugungi kunda ta'lim faqat ma'ruzalar va kitoblar bilan cheklanib qolmay, balki multimedia, kompyuter grafikasi, simulyatsiyalar va interaktiv muhitlar orqali samarali va qulay tarzda tashkil etilayotgani kuzatilmoqda.

Xususan, YuNESKOning 2024 yildagi hisobotiga ko'ra, raqamli texnologiyalardan foydalanish ta'lim samaradorligini 30% ga oshirgan, bu esa kompyuter grafikasi va muhandislik modellashtirish vositalarining ahamiyatini yanada oshiradi. Ta'limda STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) yondashuvining keng qo'llanishi, injenerlik fikrlashini o'qitish jarayonida tatbiq etilishi zamonaviy modellashtirish usullariga bo'lgan ehtiyojni orttirmoqda.

Masalan, arxitektura va qurilish muhandisligi kabi sohalarida talabalar AutoCAD, Revit, SolidWorks kabi dasturlarda real ob'ektlarni modellashtirishni o'rganmoqda. Bu ularga nazariy bilimni amaliy tajriba bilan bog'lash imkonini beradi. Shuningdek, tibbiyot sohasida ham an'anaviy ta'lim usullari o'rniga 3D vizualizatsiya va simulyatsiya texnologiyalari qo'llanilmoqda. Masalan, virtual anatomiya dasturlari orqali talabalar inson tana a'zolarini 3D formatida o'rganish imkoniga ega bo'lmoqda [1, 61-64].

Muhokama va natijalar. Bugungi kunda kompyuter grafikasi nafaqat vizual estetika yaratish, balki ma'lumotlarni samarali yetkazish, jarayonlarni aniq modellashtirish va murakkab faniy tushunchalarni soddalashtirishda muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda. Kompyuter grafikasi orqali yaratilgan vizual simulyatsiyalar, animatsiyalar, interaktiv 3D modellar ta'limda tahsil oluvchilarning e'tiborini oshiradi, mavzuni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi.

Bunday yondashuvning yana bir muhim jihati - fan va ta'lim sohaları o'rtasidagi integratsiyani ta'minlashidir. Muhandislik modellashtirishi va kompyuter grafikasi

orqali real hayotdagi muammolarni tasvirlash, tahlil qilish va yechim topish jarayonlari o'quv jarayoniga to'g'ridan-to'g'ri joriy etiladi. Masalan, ekologik muammolarni tahlil qilish uchun geografik axborot tizimlari (GIS), iqlim o'zgarishini modellash uchun dinamik simulyatsiyalardan foydalaniladi.

Shu bois, ushbu maqolamizda zamonaviy fan va ta'lim muhitini kompyuter grafikasi va muhandislik modellashtirishi orqali yangicha tahlil qilishga urinishgaharakat qildik. Bu yondashuv ta'limning texnologik transformatsiyasi va uning kelajagini shakllantirishda muhim qadam hisoblanadi.

Shunday ekan, endi bu borada hozirgi kunda mavjud muammolar, ularni bartaraf etish usullari va bu borada o'zimizni takliflarimizni ko'rib chiqamiz, ya'ni:

Mavjud muammolar.

Birinchidan, texnik infratuzilmaning yetarli emasligi. Bu degani hoo'irgi vaqtda ko'plab ta'lim muassasalarida zamonaviy kompyuterlar, grafik stansiyalar, 3D modellash dasturlari va yuqori sifatli proektorlar yetarli emas. Bu esa albatta o'z-o'zidan kompyuter grafikasi va muhandislik modellashtirishning keng joriy etilishiga to'siq bo'lmoqda.

Ikkinchidan, mutaxassis o'qituvchilarning yetishmasligi. Hozirgi kunga kelib joylarda kompyuter grafikasi va CAD/CAE dasturlaridan samarali foydalanadigan malakali o'qituvchilar soni cheklangan. Ayniqsa, ta'lim sohasida ularni to'g'ri tatbiq etish bo'yicha yetarli tajribaga ega kadrlar kam.

Uchinchidan, o'quv dasturlarining zamon talablariga mos emasligi. Hech kimga sir emas hozirgi vaqtda OTMlarda ko'plab o'quv kurslari hali ham an'anaviy usullarga asoslangan bo'lib, vizual modellash, STEM yondashuvi va interaktiv grafik tizimlarni qamrab olmagan.

To'rtinchidan, litsenziyalangan dasturiy ta'minot muammosi. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, professional modellashtirish va vizualizatsiya dasturlari (AutoCAD, Revit, Blender, SolidWorks va boshqalar) qimmat bo'lib, ularni ta'lim muassasalarida joriy etish qiyinlashmoqda [2,30-36].

Endi bu muammolarni ***bartaraf etish usullarini*** ko'rib chiqamiz, ya'ni:

1. Infratuzilmani rivojlantirish.

- Davlat va xususiy hamkorlikda ta'lim muassasalarini kompyuter texnikasi va grafik qurilmalar bilan jihozlash.

- Maktab va universitetlarda STEM laboratoriyalarini tashkil etish.

2. Mutaxassis kadrlarni qayta tayyorlash.

- Oliygo'ha o'qituvchilari uchun maxsus qayta tayyorlash kurslari (kurslar, vebinarlar, onlayn sertifikatlar).

- CAD, 3D modellash, vizualizatsiya va muhandislik modellashtirish bo'yicha amaliy seminarlar o'tkazish.

3. O'quv dasturlarini yangilash.

- Kompyuter grafikasi, 3D modellash va simulyatsiya kurslarini fan va ta'lim bilan bog'liq yo'nalishlarga integratsiya qilish.

- Ta'lim jarayonida loyiha asosida o'qitish (project-based learning) usullarini joriy etish.

4. Ochiq manba (open-source) dasturlardan foydalanish.

- Blender, FreeCAD, GIMP kabi bepul va keng imkoniyatlarga ega bo'lgan dasturlardan ta'lim jarayonida samarali foydalanish.

• O'qituvchilar va talabalar uchun maxsus metodik qo'llanmalar tayyorlash.

Endi bu borada o'zimizni takliflarimizni bersak, ular:

Birinchidan, ta'lim muassasalarida "Injenerlik grafika va modellashtirish" nomli majburiy kurs joriy etish, bu kurs doirasida talabalar 2D/3D modellashtirish, vizualizatsiya va simulyatsiya asoslarini o'rgansin.

Ikkinchidan, "Ta'limda kompyuter grafikasi" bo'yicha milliy standart yaratish, bu standart ta'lim muassasalarida ushbu texnologiyalarni joriy etish va baholash mezonlarini belgilaydi.

Uchinchidan, ochiq onlayn platformalar yaratish, masalan, videodarslar, simulyatsiya misollari va amaliy loyihalarni o'z ichiga olgan kontentlar bazasi tashkil etish. Bu o'zbekistondagi barcha talabalarga va o'qituvchilarga ochiq bo'lsin.

To'rtinchidan, STEM-ta'lim markazlarida kompyuter grafikasi laboratoriyalarini tashkil etish, bu markazlarda o'quvchilar real muammolarni modellashtirish orqali tanqidiy va muhandislik fikrlashni rivojlantiradi.

Beshinchidan, ilmiy-tadqiqot institutlari va universitetlar o'rtasida hamkorlik loyihalarini yo'lga qo'yish, masalan, ta'lim tizimini kompyuter grafikasi asosida rivojlantirish bo'yicha pilot loyihalar [3, 26-33].

Xulosa. Muhandislik modellashtirishi va kompyuter grafikasi zamonaviy fan va ta'lim tizimida bilim berish sifatini oshirish, murakkab tushunchalarni vizual ifodalash hamda o'quv jarayonini interaktiv va samarali qilishda muhim o'rin tutadi. Ushbu texnologiyalar ta'limni raqamlashtirish, talabalarda tanqidiy va texnik fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Muammolarni bartaraf etish uchun infratuzilmani takomillashtirish, mutaxassislar tayyorlash va ochiq dasturlardan keng foydalanish zarur. Kompyuter grafikasi va muhandislik yondashuvlarini ta'limga to'liq joriy etish kelajak avlodning raqobatbardosh salohiyatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro'yxati

1. A.T.Azimov, A.M.Raximov, N.A.Toxirov, "Ta'lim samarasini oshirish xaqida". (o'quv-uslubiy majmua). 2025, Eurasian Journal of Mathematical Theory and Computer Sciences. 61-64 betlar.

2. E.I.Xayriev, "Oliy ta'limda masofaviy ta'lim tizimini zamonaviy kompyuter texnologiyalari asosida tashkil etish". 2023, Ta'lim va taraqqiyot ilmiy-uslubiy jurnali, № 4/2. 30-36 betlar.

3. Elektron ta'lim jurnali. "Kompyuter grafikasi va vizuallashtirish" fanidan ma'ruza mashg'ulotlarini tashkillashtirish usuli. 2023, Elektron ta'lim, 10(1). 26-33 betlar.

ZAMONAVIY JAMIYATDA MODERN ADABIYOTNING FAN SOHASIDAGI AHAMIYATI

Rasulova Dilsora Bekmurod qizi – Qarshi davlat universiteti Filologiya yoʻnalishi
3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Yangi Oʻzbekiston hayotidagi barcha yangilanayotgan sohalar modern uslubda, zamonaviy talablar asosida tashkil etilmoqda. Jumladan, talaba-yoshlar uchun amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida ilm-fanning bir boʻlagi boʻlgan zamonaviy lirikaning ham oʻrni katta. Bugungi kunda modern uslubda ijod qilayotgan bir qator shoirlar borki, ular zamonga mos ravishda vatanparvarlik ruhiyatini modern uslubda oʻquvchilarga yetkazib berishga xizmat qiladi. Shunday shoirlardan bir serqirra ijodkor, moziy va kelajak bilan hamnafas boʻlgan Mansur Jumaevdir. Uning sheʼrlari maʼnaviy barkamollik vositasi boʻlibgina qolmay, yoshlarga rostgoʻylik, kurashuvchanlik motivlarini sheʼrlari orqali sheʼrxonlarga uqtirishga harakat qiladi.

Kalit soʻzlar: Uchinchi Renessans, Yangi Oʻzbekiston, Mansur Jumaev, Mirzo Kenjabek, Yunus Emro, Gʻayrat Majid, moziy, vatanparvarlik motiv, ichki ohang, surat va siyrat tafovuti, modern lirika, modernizatsiya, taraqqiyot, rostgoʻylik, Muhammad Yusuf.

Bugungi Yangi Oʻzbekiston hayotidagi barcha sohalar islohotlar maydoniga aylangan va har qanday sohani modernizatsiya qilish ustuvos vazifalardan biri sifatida taʼlim tizimining barcha bosqichlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etilmoqda. Hozirgi globallashuv davrida yangi kadrlar va mutaxassislarni mukammallik tamoyili ostida maʼnaviy barkamollikka yetkazishda, avvalo, taʼlim – tarbiya, shu bilan birga adabiyotning ham oʻrni kattadir. Jumladan, zamonaviy yoshlarning ongiga zamonaviy uslubda, oʻz qarashlariga mos boʻlgan modern sheʼriyat va adabiyotlar bilan birga ularni dunyoqarashlarini shakllantirish mumkin. Shu boisdan, yoshlar ongiga vatanga boʻlgan muhabbatni singdirish uchun taʼlim-tarbiya, adabiyot sohalarini dolzarb ahamiyatga ega. Hozirgi kunda “Yangi Oʻzbekiston: Uchinchi Renessans” iboralari ommalashmoqda. Bu esa keying yillarda mamlakatimizda mutlaqo yangilanish boʻlishidan darak beradi. Jumladan Mansur Jumaevning sheʼrlari modern sheʼriyatda oʻz oʻrniga va sheʼrxonlariga ega. Uning ijod namunalari yoshlar orasida nafaqat badiiy tafakkurni, balki ijtimoiy va atasavvufiy dunyoqarashni shakllantiradi. Shoirlar biroz ogʻir qalbli, lekin pokiza yurakli, haqiqiy oshiq, sofdil va samimiy, mehr va yaxshilikka xayrixoh insonlardir.

Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi aʼzosi Mansur Jumayevni ham ana shunday iliq soʻzlar bilan xotirlash mumkin. Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisi, Oʻzbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid Mansur Jumayev haqida “Adabiyotimizga oʻziga xos ijod uslubi, oʻz yoʻli, betakror ovozi bilan kirib kelgan”ini taʼkidlagan edi. “Darhaqiqat, Mansur Jumayev qalbi begʻubor, maʼrifati yuksak ijodkor edi”, – deya eʼtirof etgandi Oʻzbekiston Respublikasida xizmat koʻrsatgan yoshlar murabbiysi, taniqli shoir Mirzo Kenjabek. Shoirning “Oq orzularim”, “Hayrat qoʻshiqlari”, “Hazrati ishq”, “Biz kutgan fasl” sheʼriy toʻplamlari chop etilgan va asarlari ingliz, rus, turk, tojik, ozarbayjon, qoraqalpoq tillariga tarjima qilingan. Mansur Jumaevni “Ilohiy haqiqatlar kuychisi” sifatidagi xotiralari va chuqur mushohadaga undovchi

she'rlari yoshlarda chinakam vatanparlik ruhiyatini uyg'otadi. Mansur Juamev haqida gap ketarkan Yunus Emroning quyidagi satrlari yodga tushadi:

Yunus o'ldi deya sado berurlar,
O'lgan badan erur, oshiqlar o'lmas...

Darhaqiqat, inson bu dunyodan o'tib ketsa ham, uning qoldirgan badiiy merosi, xotiralari o'lmaydi. Shoir ham bizga ana shunday ma'naviy merosni qoldirgan-ki, ayni danda uni ajoyib she'rlaridan ta'lim-tarbiya sohasida foydalanamiz. Uning she'rlarida ilohiy-tasavvufiy ishq, ijtimoiy motivlar hamda betakror muhabbat timsollarini ko'rish mumkin.

Popuklari kuloh darvesh bo'lganman,
Ozod shamollarga tanish bo'lganman,
Qanday unutayin, eh ona daryo,
Nay bo'lishdan oldin qamish bo'lganman.

Bu misralar shoirning rostgo'ylikka yo'g'rilgan iqrorini ko'rsatadi. Bugunning ortidan kelgan shon-shuhratga o'ch emasligi va kechagi kunini unutmagani, bir so'z bilan aytganda "asli kim ekanini" hamisha yodda tutgan vatanparvar motiviga guvoh bo'lamiz. She'rxon shoirning darvesh bo'lganiga, bu shamollar unga begona emasligiga va nay bo'lib sayqallanishdan avval, qamish bo'lganini tasavvur qila boshlaydi. Mansur Jumaevning she'rlarida insoniy muhabbat tasavvufiy ishq uchun vosita bo'lganini ifodalaydi. Mansur Jumaevning "Tangriga maktublar" deb nomlangan turkumi adabiyotimiz tarixidagi munojotlarni yodga soladi. To'rtta maktubdan iborat turkumning birinchi maktubida quyidagi satrlar bor:

Ey ko'zimni aylagan soqiy,
Ey so'zimni sor aylagan zot.
She'rlarimni shifo qil boqiy,
She'rni menga kor aylagan Zot!

Ushbu misralarda shoir o'zini bir "soqiy" ya'ni "ichimlik ulashuvchi" ichimlik bilan, o'zini esa "so'zlari bilan teran, izchil" ko'rib, o'zi bilan bog'liq noaniqlikni his qilmoqda. "Ko'zimni aylagan" va "so'zimni sor aylagan" degan iboralar so'z va ko'zning ma'naviy va ilohiy tasvirlarini beradi. Soqiy, yaxshilik va go'zallikning tashuvchisi sifatida ko'rsatiladi. Bu shoirni ilohiy ruhda ishonchga, ma'naviy yangilanishga undaydi. She'rda shoirning o'z ma'naviyatiga bo'lgan ishonchi aks etadi. Umuman olganda, misrada ma'naviyat va ilohiy ilhomning kuchli aks-sadosi bor. Shoir o'zining she'riyatini bir "kor aylagan Zot" — yuqori kuch va ilohiy mavjudotga atayotganini, shu orqali o'zining ma'naviy o'sishini izlayotganini ko'rsatadi. Yuqorida aytib o'tganimizdek Mansur Jumaevning she'rlarida insoniy muhabbat ilohiy ishq o'rtasida vosita vazifasini bajargan. "Yaxshi" degan sifat haqiqiy she'rni ta'riflash uchun ozlik qilishi, haqiqiy she'r insonga o'xshashi, umri, fe'l-atvori, orzulari, armonlari, qiyofasi, kuchi, mehr-u muhabbati bor bo'lgan odam ekanligini, Mansur Jumaev ham surati va siyratiga ega bo'lgan she'rlar yozishini ta'kidlagandi shoir G'ayrat Majid. Haqiqatdan ham uning she'rlari shunchaki diydiyolar yig'indisi emas, balki makon va zamon talab qilmaydigan bir dardning ifodasidir. Mansur Jumayev she'rlarida barchaning qalbini bezovta qiladigan umuminsoniylik jarangi mavjud. Uning ijod namunalarini o'qigan kitobxon o'zbek she'riyatida Sharq klassikasi va g'arbona uslubni uyg'unlashuvidan yuzaga kelgan yangicha ohangga guvoh bo'ladi. Uning quyidagi satrlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak:

Ko‘z yoshi ham kutmagin
Sevilmagan odamdan;
Sevgi so‘rma, sevgilim,
Sevilmagan odamdan.

Shoir bu yerda sevgi va his-tuyg‘ularga nisbatan samimiylikni ta’kidlayapti. "Ko‘z yoshi" — bu nafaqat real ko‘z yoshlarini, balki ichki hissiyotlarni ham anglatadi. "Kutmagin" deya - insonni sevmaslik, uning sevgisiga munosabat bildirmaslik holatini bildiradi, bir so‘z bilan aytganda “Umidvor bo‘lma” demoqchi. Shu bilan birga, sevilmagan odamdan hech qanday yuksak his-tuyg‘ularni kutmaslik kerakligi ta’kidlanadi. Bu yerdagi tub ma’no faqatgina sevgi, nafsoniy qarashlar emas, balki befarq insondan qochish haqidadir. Jamiyat uvchun eng befarq inson bu befarq insondir, shu sababli Mansur Jumaev bu timsolni befarqlik motive ostida ifodalagan.

Ishq tilasang har mahal,
Oshiq bo‘lib so‘ragin;
Barmoqlaringga mahtal
Eshik mening yuragim.

Bu qatorni umumiylik nuqtai nazaridan tahlil qiladigan bo‘lsak, nimanidir chin yurakdan xohlasakgina va harakat qilsakkina natija eshigini qoqishga haqli bo‘la olamiz, taraqqiyot, ilm-fan, adabiyot, sevgi, muhabbat jamiki sohani. Agar maqsad qo‘yib, vaqtida harakat qilmasak, Yangi O‘zbekistondagi zamonaviy ta’lim va ilm-fan sohasida yaratilgan islohotlar hech bir yo‘nalishda foyda bermaydi. Kasbga hurmat va muhabbat tuyg‘ulari hamisha muhimdir. Shoir ham sevgilisi motivida balki “qanday soha bo‘lmasin, ilmi va Imkoni boricha yordam berish uchun qalb eshiklari ochiq ekanini ta’kidlagan bo‘lishi ham mumkin.

Yo‘ling tushgan zamoni,
Yoymay ovozasini,
Bir yo‘l chertib o‘t, jonim,
Qalbim darvozasini.

Demak, bu yerdagi tasviriy ifodalar ham shov-shuvdan holi, tinchlik istagan ko‘ngil ovozin anglatadi. "Yo‘ling tushgan zamoni" — sevgilisining hayotiga kirishi yoki unga nisbatan yo‘l ochilishi haqida so‘z bormoqda. Shoir sevgilisining kelishini kutayotganini bildiradi. "Yoymay ovozasini" deya sevgilisining nozik va muloyim tarzda, tinch va salobatli tarzda kirishini anglatadi. Shoir sevgilining ichki dunyosiga yaqinlashishini istaydi, lekin bu o‘zgacha, muloyim tarzda bo‘lishi kerakligi aks ettirilgan.

Faqat bir shart:
Chorlasam,
Kirsang,
Hasrat chekish yo‘q,
Bu eshikdan, azizam,
Kirish bordir, Chiqish yo‘q!

So‘nggi misrada shoir o‘zbekona holislik ila shart qo‘ymoqda. Bilamizki, barcha oilalar sadoqat, ishonch kabi tamoyillar asosida quriladi. Mansur Jumaevning ushbu she’rida “chorlasam – chaqirsam”, ya’ni hamisha chaqirganda yonida bo‘lishi, birga dardni ham, baxtni ham qarshilashida hamroh bo‘lishni sevgilisiga shart qilib qo‘yganini, shu bilan birga kelganidan afsuslanmasligiga va agar bu eshikdan kirsa,

ya'ni shoirning qalbiga kirsa, qaytib chiqmaslikka avvaldan rizolik olayotganini ko'rishimiz mumkin. Shoir bu misralarda sevgining doimiylikni, o'zaro hurmat va samimiylikka asoslangan munosabatlar sifatida tasvirlaydi. Shoir o'z qalbini faqat chin dildan kelgan sevgi va sadoqat bilan qabul qilishni istaydi. Agar sevgilisi uning dunyosiga kirsa, qaytishning, ajralishning imkoni yo'q, chunki bu sevgi doimiy va hech qachon tugamaydi. Shoir, sevgi yo'lida bir marta kirgan odam uchun, bu yolda abadiy qolishni, orqaga qaytmaslikni va faqat birgalikda yashashni ta'kidlaydi. Mansur Jumaevning she'rlarini har kim har xil talqin qilishi mumkin, ammo uning she'rlarida moziy nafasi, vatanparvarlik tuyg'usi hamda makon va zamon tanlamas muhabbat mavzusi shoirning o'z fenomenini ifoda etadi. Shoirning umri uning she'rlari, munojotlari, maktublari, kitoblari orqali davom etaveradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Yangi O'zbekistonda ilm-fan sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, Sevinch Rajabova, shahrizoda Xaydarqulova, Multidisciplinary Scientific Journal 2022, 665-b.
2. Usmonova O'za https://uza.uz/oz/posts/ilohiy-haqiqatlar-kuychisi_689565
3. Bu janggohda nahot Sen yo'qsan – Mansur Jumayev ijodi nimalarni fosh etadi?: Sitorabonu HOSHIM qizi, <https://oyina.uz/uz/article/3533>
4. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/mansur-jumayev-kichkina-odamning-ulkan-qalbi>
5. Mansur Jumayev “Hayrat qo'shiqlari” She'rlar/”Adabiyot” 2021, Toshkent, 2-b.
6. Mansur Jumayev. Hazrati sevgidan mujda keltirdim & Hayrat qo'shiqlari. She'rlar to'plami, <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/yoshlar/mansur-jumayev-hazrati-sevgidan-mujda-keltirdim-hayrat-qoshiqlari-she'rlar-toplami.html>

ZAMONAVIY JAMIYATDA KORRUPSIYA: IQTISODIY RIVOJLANISH VA SUN'IY INTELLEKT KONTEKSTIDA

Xushvaqtova Sarvinoz Zoir qizi – Jamoat xavfsizligi universiteti Yurisprudensiya yo'nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada korrupsiyaning zamonaviy jamiyat va iqtisodiy rivojlanishga ta'siri, shuningdek, sun'iy intellekt texnologiyalarining korrupsiyaga qarshi kurashdagi imkoniyatlari tahlil qilingan. Yangi O'zbekiston sharoitida davlat boshqaruvini raqamlashtirish, ochiq ma'lumotlar tizimi va sun'iy intellekt yondashuvlari korrupsiyani kamaytirishga qaratilgan. Maqolada xalqaro tajriba va milliy islohotlar ham solishtirma tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: korrupsiya, sun'iy intellekt, raqamlashtirish, iqtisodiy rivojlanish, ochiq ma'lumotlar

Kirish. Korrupsiya bugungi kunda jahon miqyosida jamiyat rivojlanishining asosiy to'siqlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro tashkilotlarning tadqiqotlariga ko'ra, korrupsiya darajasi yuqori bo'lgan davlatlarda iqtisodiy o'sish sur'atlari sezilarli darajada pasayadi, ijtimoiy tengsizlik kuchayadi, aholining davlat boshqaruviga

bo'lgan ishonchi esa pasayadi [1]. Shu bois korrupsiyaga qarshi kurash har bir davlatning barqaror taraqqiyoti uchun strategik ahamiyatga ega. Yangi O'zbekiston sharoitida korrupsiyaga qarshi kurash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, so'nggi yillarda bu borada muhim huquqiy, tashkiliy va texnologik islohotlar amalga oshirilmoqda. 2017-yilda qabul qilingan "Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida"gi Qonun hamda 2020-yilda tashkil etilgan Korrupsiyaga qarshi kurash agentligi korrupsiyaga qarshi kurashning institutsional asosini mustahkamladi [2].

Korrupsiyaning zamonaviy jamiyatga ta'siri. Korrupsiya nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va ijtimoiy barqarorlikka ham jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi. Birinchidan, u davlat byudjeti va iqtisodiy resurslarning samarasiz sarflanishiga olib keladi. Ikkinchidan, fuqarolarda davlat organlariga bo'lgan ishonch pasayadi, ijtimoiy adolatsizlik hissi kuchayadi. Uchinchidan, korrupsiya yoshlar ongida "halollik bilan muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi" degan noto'g'ri tasavvurni shakllantiradi [3]. Global miqyosda ham korrupsiya xalqaro investitsiyalar oqimini cheklaydi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, korrupsiyaga qarshi samarali kurash olib borgan davlatlarda YaIM o'sishi o'rtacha 2,5 foizga oshadi, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi esa 20 foizdan ortiq ko'payadi [4].

Sun'iy intellektning korrupsiyaga qarshi kurashdagi roli. Texnologiyalar taraqqiyoti korrupsiyaga qarshi kurashning yangi bosqichini boshlab berdi. Xususan, sun'iy intellekt (SI) yordamida quyidagi imkoniyatlar paydo bo'lmoqda:

1. Davlat xaridlarida shaffoflik – SI orqali tender jarayonlarida shubhali takliflarni aniqlash.
2. Soliq va moliya monitoringi – real vaqt rejimida mablag'larning noqonuniy yo'naltirilishini aniqlash.
3. Ochiq ma'lumotlar tahlili – davlat ma'lumotlar bazalarini SI yordamida tahlil qilib, korrupsiya xavfini oldindan prognozlash.
4. Huquqni muhofaza qilish faoliyatida yordam – korrupsion sxemalarni avtomatik aniqlash va tergov jarayonini soddalashtirish [5].

Bundan tashqari, sun'iy intellekt jamoatchilik nazoratini kuchaytiradi va "raqamli izlar" asosida noqonuniy faoliyatlarni tezroq aniqlashga imkon beradi.

Yangi O'zbekiston islohotlari va xalqaro tajriba. O'zbekistonda oxirgi yillarda raqamlashtirish siyosati korrupsiyaga qarshi kurashning asosiy yo'nalishiga aylandi. "Elektron hukumat", "Ochiq budjet", "Raqamli O'zbekiston – 2030" kabi loyihalar davlat boshqaruvida ochiqlikni ta'minlamoqda. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, Estoniya, Singapur va Janubiy Koreya kabi davlatlar raqamlashtirish va sun'iy intellektdan foydalanish orqali korrupsiyani keskin kamaytirishga erishgan. Masalan, Singapurda barcha davlat xaridlari va tenderlar to'liq onlayn amalga oshiriladi va SI algoritmlari avtomatik ravishda shubhali bitimlarni aniqlaydi [6].

Xulosa. Korrupsiyaga qarshi samarali kurash zamonaviy sharoitda kompleks yondashuvni talab qiladi. Faqatgina huquqiy choralar yetarli bo'lmay, iqtisodiy, texnologik va ijtimoiy mexanizmlar uyg'unligi zarur.

Yangi O'zbekiston sharoitida sun'iy intellekt, raqamlashtirish va ochiq ma'lumotlar platformalarini joriy etish: Davlat boshqaruvining shaffofligini oshiradi; Fuqarolarning davlatga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi; Korrupsion xavflarni erta aniqlash va bartaraf etish imkonini beradi. Shu bois, korrupsiyaga qarshi kurashni texnologiyalar va xalqaro tajribaga asoslangan holda kuchaytirish

mamlakatning iqtisodiy barqarorligi va xalqaro nufuzini oshirishning muhim shartidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Transparency International. Corruption Perceptions Index 2024
2. O‘zbekiston Respublikasi “Korrupsiyaga qarshi kurash to‘g‘risida”gi Qonun, 2017.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6257-son Farmoni, 2021.
4. World Bank. The Impact of Corruption on Economic Growth. Washington, 2022.
5. U4 Anti-Corruption Resource Centre. AI Tools in Anti-Corruption. 2023.
6. UNDP. Digital Solutions Against Corruption: Best Practices. 2024.

AUTIZM SINDROMLI BOLALARNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK RIVOJLANISHI VA ULARNI IJTIMOY MOSLASHTIRISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Yakubova Umida – Andijon davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. Autizm sindromining kelib chiqish sabablari, tasnifi, darajalari hamda ushbu sindromli bolalarga ta’lim-tarbiya berishning psixologik-pedagogik xususiyatlari tahlil etiladi. Autizmga xos asosiy belgi va muammolar, shuningdek, bolalarni ijtimoiy moslashtirishning zamonaviy yondashuvlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: autizm, shizofreniya, diagnoz, aqli zaiflik, idrok reaksiyalari, autizm belgilari, ijtimoiy moslashuv, “ilk yoshdagi bolalar autizmi”.

Kirish. Hozirgi kunda butun dunyoda alohida yordamga muhtoj bolalarni o‘rganish, ulardagi nuqsonlarning kelib chiqish sabablari, rivojlanishi, ularni oldini olish, maxsus yordamga muxtoj bolalarga ta’lim tarbiya berish, ulardagi nuqsonlarni korreksiyalash bo‘yicha ko‘plab ishlar olib borilmoqda. Yurtimizda ham bunday bolalarga yuksak e’tibor qaratilib, ularning huquq va erkinliklari qonun tomonidan kafolatlanib, ularning ta’lim va tarbiyasiga alohida e’tibor qaratilib kelmoqda.

Muhokama va natijalar. Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 2-aprel sanasi “Autizm to‘g‘risida xabardorlik kuni” sifatida e’lon qilingan bo‘lib, bu kun butun dunyoda mazkur sindrom haqidagi bilimlarni keng ommalashtirishga qaratilgan. Autizm (yunoncha *auto* – o‘zi) tushunchasi dastlab 1910-yilda shveysariyalik psixiatr E. Bleyler tomonidan shizofreniya belgilari qatorida ilmiy muomalaga kiritilgan[1]. Keyinchalik amerikalik psixiatr L. Kanner autizm sindromini mustaqil rivojlanish buzilishi sifatida ajratib ko‘rsatdi. Uning ta’kidlashicha, autizmning uch asosiy belgisi mavjud: autistik kechinmalar, stereotip xulq-atvor va nutq rivojlanishidagi buzilishlar[2]. Amerikalik psixiatr Leo Kanner autizm sindromini alohida, mustaqil rivojlanish buzilishi sifatida ilmiy jihatdan ajratib ko‘rsatgan. U ta’kidlaganidek, autizmning uch asosiy belgisi bor: Autistik kechinmalar – ya’ni, insonning o‘z ichki dunyosiga berilib, tashqi olam bilan muloqotdan chekinishi. Stereotip xulq-atvor – takrorlanuvchi, o‘zgarmas harakat va

odatlar. Nutq rivojlanishidagi buzilishlar – so‘zlashishning kechikishi yoki o‘ziga xos tarzda rivojlanishi.

Bu ta’rif autizmni boshqa psixologik yoki rivojlanish holatlaridan farqlashga yordam beradi va zamonaviy tibbiyotdagi autizm tushunchasiga poydevor bo‘lgan. Kannerning bu ishlari tufayli autizm alohida tashxis sifatida tan olingan.

Autizm sindromli bolalarning umumiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: ijtimoiy muloqotda qiyinchilik (ko‘z bilan aloqa qilmaslik, qisqa muddatli aloqa), nutqning kech rivojlanishi yoki butunlay yo‘qligi, bir xil harakatlarni takrorlash, baland ovoz va yorqin nurga yuqori sezuvchanlik[3]. Autizm sindromli bolalarda muloqot ko‘nikmalarini o‘zlashtirishda buzilishlar, shuningdek, xulq-atvor bilan bog‘liq bo‘lgan bir qator qiyinchiliklar birga keladi. Ko‘pincha bolalarga o‘zi nima qilishni bilsa o‘sha xatti-harakatni o‘rgatish osonroq. Autizm sindromli bolalar uchun harakatlarni o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklar o‘ziga xosdir. Bunda bolalarning xatti-harakatlarni mustaqil ravishda boshlashi, bir harakatdan ikkinchisiga o‘tish qiyinligini ko‘rishimiz mumkin.

“Autizm spektri buzilishiga ega shaxslar ta’limiy, xulq-atvoriy va oilaga asoslangan yondashuvlar uyg‘unlashtirilgan holda, individual, erta va davomiy tarzda olib borilgan ta’sir choralari orqali sezilarli ijtimoiy integratsiyaga erisha oladilar[4]”. Bola va kattalar o‘rtasidagi hamkorlik jarayonida biz muvaffaqiyatga erishish holatlarini yaratamiz, bu maktabgacha yoshdagi bolaning shaxsiy rivojlanishining muhim shartidir. Muvaffaqiyatli vaziyatni tashkil etish autizm sindromli bolalar bilan korreksion mashg‘ulotlarda optimistik yondashuv tamoyilini amalga oshirishgaimkon beradi. Ijobiy munosabatni saqlashga harakat qilish va uni bolaga o‘tkazish, bolaning ijobiy harakatlariga e’tibor qaratish va uning qilgan xato harakatlarini sezmaslik kerak

Tony Charman ijtimoiy integratsiya jarayoni faqatgina bir martalik yoki qisqa muddatli aralashuvlar bilan samarali bo‘lishi qiyinligini ilmiy asosda tushuntiradi. U erta yoshda boshlanadigan va bolaning individual xususiyatlariga moslashtirilgan, uzoq muddatli hamda tizimli yondashuvlarning ahamiyatini ta’kidlaydi. Ta’limiy metodlar bolaning bilim va ko‘nikmalarini shakllantirishga, xulq-atvor terapiyasi (ABA kabi) muomala va xatti-harakatlarni tuzatishga, oilaviy ishtirok esa bolaning kundalik hayotda qo‘llab-quvvatlash tarmog‘ini kengaytirishga xizmat qiladi. Bunday kompleks yondashuv nafaqat ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi, balki bolaning mustaqil hayot kechirish imkoniyatlarini ham oshiradi.

Yengil darajadagi autizmga tarbiyachi bolaning kun tartibini moslashtirish, tengdoshlar bilan ijobiy aloqalarni shakllantirish, psixoterapevtik tushuntirish ishlarini olib borishi maqsadga muvofiqdir. Ota-onalar bilan hamkorlikda bolaga ortiqcha e’tibor bermaslik, lekin uning oilada o‘zini teng huquqli a’zo sifatida his qilishiga sharoit yaratish, qo‘lidan keladigan ishlarni bajarishga jalb etish va rag‘batlantirish muhimdir[5]. Og‘ir holatlarda esa shifokor nazoratida davolash, dori vositalari qo‘llash va maxsus pedagogik yondashuv zarur.

“Autizmli bolalarning ta’lim olishi qulay bo‘lishi va ularning tashvishi kamayishi uchun ta’lim muhitini ularning sezgi va muloqot ehtiyojlariga moslashtirish lozim” [6]. Autizmli bolalar uchun ta’lim muhiti faqatgina umumiy o‘quv standartlariga mos bo‘lishi yetarli emas, balki ularning o‘ziga xos sezgi (sensor) va muloqot ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashtirilishi zarur. Bunday bolalar ko‘pincha ovoz, yorug‘lik, ranglar, hid yoki teginish kabi sezgi ta’sirlariga sezgirroq bo‘ladilar. Shuning uchun ta’lim jarayonida shovqinni kamaytirish,

yorug'likni mos darajada sozlash, o'quv materiallarini vizual, eshitish yoki taktil ko'rinishda taqdim etish kabi yondashuvlar samarali bo'ladi.

Temple Grandin o'z tajribasiga tayangan holda autizmli bolalarning o'quv jarayonidagi asosiy qiyinchiliklaridan biri sezgi ortiqcha yuklanishi (sensory overload) ekanini ko'rsatadi. Yorug'lik, shovqin, keskin tovushlar, ranglar yoki hatto kiyim matosining tuzilishi bolalarda tashvish va chalg'ishni kuchaytiradi. Shu sababli ta'lim muassasalari sharoitida sezgi jihatdan moslashtirilgan o'quv muhitini yaratish, vizual ko'rsatmalar va aniq jadvaldan foydalanish, o'quv jarayonini kichik bo'laklarga ajratish, dam olish burchaklarini tashkil etish kabi choralar bolalarning o'zlarini xavfsiz his qilishiga va bilim olish jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda 10 milliondan ortiq bolaga autizm tashxisi qo'yilgan bo'lib, so'nggi yillarda bu ko'rsatkich yiliga o'rtacha 11 foizga oshmoqda [7]. O'tgan asrning 90-yillarida har 5000 boladan birida uchrasa, hozirgi kunda bu nisbat 1:50 ga yetgan.

"Ijtimoiy hikoyalar va tengdoshlar ishtirokida amalga oshiriladigan mashg'ulotlar autizm spektri buzilishiga ega bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali strategiyalar ekanini isbotlagan[8]." Shu bilan birgalikda autizm spektr buzilishiga ega bolalarda ijtimoiy ko'nikmalar: muloqot qilish, hamkorlikda o'ynash, ijtimoiy vaziyatlarga moslashish ko'pincha tabiiy ravishda shakllanmaydi. Shu sababli, bu ko'nikmalarni maqsadli mashqlar va moslashtirilgan ta'lim metodlari orqali rivojlantirish zarur.

Karol Gray ishlab chiqqan "Ijtimoiy hikoyalar" metodikasi bolaga turli hayotiy vaziyatlarda qanday harakat qilish kerakligini oddiy, aniq va vizual tarzda tushuntiradi. Bu metod bolalarning notanish vaziyatlarda o'zini qanday tutishni oldindan bilib olishini, shu orqali tashvish darajasini kamaytirishini ta'minlaydi. Tengdoshlar ishtirokidagi mashg'ulotlar esa tabiiy ijtimoiy muhitni yaratib, muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Natijada bolalar faqat kattalardan emas, balki o'z tengdoshlari orqali ham ijtimoiy qoidalarni o'rganadi, bu esa moslashuv jarayonini tezlashtiradi.

O'zbekistonda autizmli bolalar sonining ortib borishi tibbiyot xodimlari, psixologlar, pedagoglar va ota-onalarning kompleks yondashuvini talab etadi. Ularning rivojlanishidagi sensor, ijtimoiy va emotsional qiyinchiliklar asosan axborotni idrok etish va qayta ishlashdagi o'ziga xosliklar bilan bog'liq[9]. Shu bois autizmli bolalarni ijtimoiy moslashtirishda sensor integratsiya jarayonlarini o'rganish va shaxsning kuchli hamda zaif jihatlarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

"Autizm spektri buzilishiga ega bolalarda individual yondashuvni maxsus pedagogik metodlar bilan uyg'unlashtirish ularning jamiyatga moslashish jarayonini tezlashtiradi[10]." Haqiqatdan ham, yuqoridagi jumlar autizm spektri buzilishiga ega bolalar bilan ishlash jarayonida individual yondashuvning ahamiyatini ochib beradi. Har bir bolaning rivojlanish sur'ati, sezgi xususiyatlari, qiziqishlari va muloqot uslubi o'ziga xos bo'lgani uchun ta'lim jarayonini shaxsiy ehtiyojlarga moslashtirish zarur. Individual yondashuv va maxsus metodlarning uyg'unligi natijasida bola jamiyatdagi o'z rolini tushunadi, tengdoshlari bilan muloqot qilishga intiladi va turli vaziyatlarda o'zini tutishning mos yo'llarini o'rganadi. Bu esa jamiyatga moslashish jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi va bolaning hayot sifati yaxshilanishiga xizmat qiladi.

Xudoyberdiyeva autizmli bolalarni o'qitishda yagona standart dasturdan foydalanish o'rniga har bir bolaning shaxsiy rivojlanish darajasi, qiziqishlari va qiyinchiliklarini hisobga olgan holda ta'lim strategiyasini ishlab chiqish lozimligini ta'kidlaydi. Bu jarayonda maxsus pedagogik metodlar — vizual qo'llanmalar, strukturalangan ta'lim, qadam-baqadam instruksiyalar va o'yin orqali o'rgatish kabi usullar juda muhim. Ushbu uyg'unlik bolaning ijtimoiy signallarni tushunish, muloqot qilish va o'zini boshqarish ko'nikmalarini tezroq rivojlantiradi.

“Autizm sindromli bolalarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish — ularning kelgusidagi hayot faoliyati uchun asosiy poydevordir” [11]. Darhaqiqat, autizm sindromiga ega bolalarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish ularning kelgusidagi hayot faoliyati uchun mustahkam poydevor hisoblanadi. Kommunikativ kompetensiya — bu nafaqat og'zaki yoki yozma muloqot qilish, balki tinglash, tushunish, javob qaytarish, hissiy holatlarni ifodalash va boshqalarni tushunish kabi ko'plab ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Autizmli bolalar ko'pincha muloqotga kirishish, suhbatni davom ettirish yoki ijtimoiy signallarni tushunishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Shu bois, bu ko'nikmalarni shakllantirishda maxsus pedagogik metodlar, vizual qo'llanmalar, ijtimoiy hikoyalar, rolli o'yinlar va muloqotga rag'batlantiruvchi faoliyatlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Sattorova kommunikativ kompetensiya tushunchasiga nafaqat so'zlashuv, balki tinglash, javob qaytarish, neverbal signallarni tushunish, hissiy ifodalarni anglash kabi ko'nikmalar kirishini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, kommunikativ malakalarni shakllantirish bo'lajak kasbiy faoliyat, mustaqil hayot va ijtimoiy munosabatlarda muvaffaqiyatning kalitidir. Shu sababli logopedik mashg'ulotlar, ijtimoiy o'yinlar va real hayot vaziyatlarini simulyatsiya qilish kabi metodlar birgalikda qo'llanilishi kerak.

“Oila va pedagog o'rtasidagi muntazam hamkorlik — autizmli bolalarning jamiyatga moslashishi uchun zarur shartdir” [12]. Shubhasiz, oila va pedagog o'rtasida muntazam hamkorlik autizmli bolalarning jamiyatga moslashishi uchun zarur shartdir. Chunki autizmli bolalar bilan ishlash jarayoni faqat ta'lim muassasasida emas, balki uy sharoitida ham izchil davom etishi kerak. Agar pedagoglar va ota-onalar o'zaro ma'lumot almashib, bir xil metodik yondashuvlardan foydalansalar, bola uchun barqaror va tushunarli o'quv muhiti yaratiladi.

Uy va maktabdagi talablar hamohang bo'lishi bolaning chalkashmasligiga, yangi o'rgangan ko'nikmalarini turli vaziyatlarda qo'llay olishiga yordam beradi. Masalan, maktabda o'rgatilgan muloqot usullari yoki o'zini tutish qoidalari uyda ham qo'llansa, bola buni mustahkam o'zlashtiradi.

Ota-ona va pedagogning yaqin hamkorligi bolaning individual ehtiyojlarini to'g'ri aniqlash, rivojlanishdagi o'zgarishlarni kuzatib borish va kerak bo'lsa, ta'lim strategiyasini o'z vaqtida moslashtirish imkonini beradi. Bu esa autizmli bolalarning ijtimoiy moslashuvini tezlashtiradi va ularning hayot sifatini yaxshilaydi.

Jo'rayevga ko'ra, autizmli bolalarning rivojlanish jarayoni faqat ta'lim muassasasida emas, balki uy sharoitida ham davom etishi lozim. Ota-onalar pedagog bilan muntazam uchrashib, bolaning rivojlanish bosqichlarini muhokama qilishi, uyda ham maxsus mashg'ulotlarni davom ettirishi kerak. Bunday hamkorlik bolaning o'qishdagi va kundalik hayotdagi ko'nikmalarini uyg'unlashtiradi hamda yangi ijtimoiy vaziyatlarga moslashish jarayonini tezlashtiradi.

Autizm spektr buzilishiga ega bolalar bilan ishlash jarayonida individual yondashuv, maxsus pedagogik metodlar va oila hamda pedagog o'rtasidagi muntazam hamkorlik o'zaro uyg'unlashganda, ta'lim samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Har bir bolaning sensor va kommunikativ ehtiyojlarini hisobga olish, ijtimoiy ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish va o'rgangan malakalarni turli hayotiy vaziyatlarda mustahkamlash — ularning jamiyatga muvaffaqiyatli moslashishida asosiy omillardir.

Ota-ona, pedagog va mutaxassislarning birgalikdagi sa'y-harakatlari autizimli bolalarning o'zini namoyon qilishiga, mustaqillik darajasining ortishiga va kelgusidagi hayot sifatining yaxshilanishiga xizmat qiladi. Demak, inklyuziv va moslashtirilgan ta'lim muhiti yaratish nafaqat bolalarning rivojlanishiga, balki ularning jamiyatda teng huquqli shaxs sifatida o'z o'rnini topishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Defektologiya asoslari (korreksion pedagogika). – Toshkent: “Niso Poligraf”, 2017. – B. 151–152.
2. Mo'minova L.R. Autizm sindromi, uning sabablari, turlari va bartaraf etish yo'llari. – Toshkent: “Spectrum Media Group”, 2015. – B. 11–12.
3. Kagan V.E. Psixologiya anomaliy rivojlanish. – Moskva, 2014. – B. 78–82.
4. Charman, T. (2011). Developmental approaches to intervention in autism spectrum disorder. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 52(3), 271–290.
5. Defektologiya asoslari (korreksion pedagogika). – Toshkent: “Niso Poligraf”, 2017.-B.160.
6. Grandin, T. (2015). The Way I See It: A Personal Look at Autism and Asperger's. *Future Horizons*, p. 102.
7. World Health Organization. Autism spectrum disorders. – Geneva: WHO, 2023. – P. 4–6.
8. Gray, C. (2010). The New Social Story Book. *Future Horizons*, p. 18.
9. Mo'minova L.R. Autizm sindromi, uning sabablari, turlari va bartaraf etish yo'llari. – Toshkent: “Spectrum Media Group”, 2015. – B. 45.
10. Xudoyberdiyeva, X. (2020). Maxsus pedagogika asoslari. Toshkent: Fan, 154-bet.
11. Sattorova, M. (2019). Defektologiya nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: TDPU nashriyoti, – B. 212.
12. Jo'rayev, S. (2021). Maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlash metodikasi. Toshkent: O'qituvchi,– B. 98.

HAKIM TERMIZIYNING IJTIMOY-FALSAFIY QARASHLARI

Mamadaliyeva Husnora Baxodir qizi – Termiz shahar 9-umumiy oʻrta taʼlim maktab oʻqituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Hakim Termiziyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari, u yashagan davrning tarixiy-madaniy sharoiti hamda uning inson, jamiyat va maʼnaviyat haqidagi gʻoyalari tahlil qilinadi. Mutafakkirning tasavvufiy merosi ijtimoiy hayot va axloqiy qadriyatlar bilan bogʻliq jihatlarini orqali yoritiladi. Shuningdek, Hakim Termiziyning asarlari zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tafakkur rivojiga qoʻshgan hissi haqida ilmiy mulohazalar beriladi.

Kalit soʻzlar: Hakim Termiziy, ijtimoiy-falsafiy qarashlar, tasavvuf, jamiyat, maʼnaviyat, axloqiy qadriyatlar.

Hakim Termiziy taxminan hijriy III (milodiy IX) asr boshlarida Termiz shahrida tugʻilgan. U oʻzining ruhiy rivojlanishi va hayotining muhim bosqichlarini bayon etgan “Buduvvu shaʼn” nomli risolasida “taqdirining baxtli bir tajallisi va yaxshi bir ustoz” deb taʼriflagan zot uni ilmga ragʻbatlantirganini yozadi. Bolalikdan boshlab u naqliy va aqliy ilmlarni oʻsha ustozdan oʻrgangan boʻlib, bu shaxs uning hadis ilmi bilan shugʻullangan otasi boʻlishi ehtimoldan yiroq emas. Attorning maʼlumotlariga koʻra, Hakim Termiziy oʻrtoqlari ilm olish uchun safarga otlanganida, yolgʻiz onasini tashlab keta olmagani uchun juda qaygʻurardi. Shunda u Xizr bilan uchrashib, undan taʼlim olgan [3; 92].

Hakim Termiziy Termiz va Balxda koʻplab muhaddislarning hadis darslarida qatnashdi va yirik hanafiy faqihlaridan fiqh ilmini oʻrgandi. U yigirma yetti yoshida haj safariga chiqdi. Avval Iroqda boʻlib, hadis eshitdi, keyin Basra yoʻli orqali Makka shahriga yetib bordi. “Buduvvu shaʼn”da u har saharda Kaʼba atrofiga chiqib, katta gunohlaridan tavba qilgani, holatini isloh qilish, dunyoga berilmaslik va Qurʼonni yod olish uchun Allohdan yordam soʻraganini zikr etadi. Haj safaridan qaytgach, yurtida Qurʼonni yodlab xatm qildi. Soʻng Allohni tanish va oxiratga yuzlanish maqsadida kitob oʻqishga, tadqiqotlar olib borishga va murshid izlab safarlarga chiqishga kirishdi. Bu davrda u doimiy roʻza tutdi, koʻp nafl namozlari ado etdi, oriflarning soʻzlaridan taʼsirlandi. Ahmad ibn Osim al-Antokiy asaridan ilhomlanib, riyozat va mujohada hayotini tanladi. U koʻproq yolgʻizlikni afzal koʻrib, xarobalar va qabristonlarga tez-tez borib turardi. Shu paytda u tushida Rasulullohni koʻrdi, undan keyin ilhomga sazovor boʻlgani, tun boʻyi suhbat va ibodat bilan mashgʻul boʻlgani zikr qilinadi [2; 76].

Hakim Termiziy mashhur soʻfiylar majlisida qatnashib, tasavvuf, axloq, kalom, hadis, tafsir, mazhablar tarixi va tilshunoslik kabi koʻplab sohalarida asarlar yozdi. Asarlariga boʻlgan qiziqish baʼzi kishilarning hasadiga sabab boʻldi, ayrimlar uning baʼzi soʻzlarini notoʻgʻri sharhlab, uni bidʼatda aybladilar. Natijada Balx hokimiga shikoyat qilingach, Hakim Termiziy bu mavzularda gapirmaslikka oid yozma majburiyat berdi. Biroq u boshidan kechirgan mashaqqatlarni maʼnaviy kamolot manbai deb bildi. Qiyinchiliklar uning qalb koʻzini ochdi, ruhiy yuksalishga olib chiqdi. Nihoyat unga hurmat koʻrsatuvchi insonlar soni ortdi.

Hakim Termiziyning “Buduvvu shaʼn” asarida hayotining oxirgi davri haqida maʼlumot yoʻq. Ammo u umrining soʻngigacha asarlar yozib, muridlarini tarbiyalash

va irshod bilan shug'ullangan. U Termizda vafot etdi, qabri hozirgacha ziyorat qilinmoqda [2; 88].

Hakim Termiziy o'ziga xos uslubda naql va aqlni birlashtirishga intildi, naqliy ilmlarni aqliy asos bilan izohlashga urindi. Xususan, u yunon falsafasi va gnostitsizmga mansub hikmat tushunchasini tasavvufga olib kirib, bu yo'nalishda yangi davr boshlab berdi. Shu sababli u "Hakim" (donishmand) laqabi bilan mashhur bo'ldi [2; 102].

Hakim Termiziy tasavvufni keng ma'noda hikmat sifatida talqin qildi va bilimni uchga ajratdi: ilm, zohiriy hikmat va botiniy hikmat. U asosan oxirgi ikkisini muhim deb hisoblagan. Uning nazarida tasavvuf faqat ruhiy holatlar emas, balki obyektiv haqiqatlar – hikmatlardir. Payg'ambarlar va avliyolarga berilgan bilimlar ilohiy va maxfiy hikmatlardan iborat bo'lib, ular bevosita Alloh tomonidan beriladi. U "haq", "adl" va "sidq" tushunchalariga alohida e'tibor qaratdi.

Ruhiy faoliyatlar Hakim Termiziyga ko'ra ikki yo'l bilan yuz beradi: insonning sa'y-harakati yoki ilohiy inoyat (himmat) bilan. Birinchi holda umumiy, ikkinchisida esa maxsus valoyat yuzaga keladi. Avliyolar Allohning haqqiga rioya qilib, diniy amrlarga amal qiladilar, niyatni to'g'rilash va nafsni kuzatish kabi ma'naviy holatlarga e'tibor beradilar. Allohning lutfu inoyati ila ular valoyatning eng yuqori darajasiga yetadilar. Shunday avliyolar doimiy ravishda yaxshilikka odatlanib, xato va gunohlardan saqlanadilar. Ularning ilhomlari shayton tomonidan aralashtirilmaydi, nafs ham uni buzolmaydi. Shu bois valoyat ham payg'ambarlik kabi Allohning inoyatidir, biroq u maxsus xususiyatga ega.

Hakim Termiziy "Xatm al-avliyo" va "Ilal ash-shari'a" asarlaridagi ayrim fikrlari uchun tanqid qilindi, hatto ba'zi manbalarda uning Termizdan chiqarilishiga ham shu qarashlari sabab bo'lgani aytiladi. Uni avliyolarni payg'ambarlardan ustun qo'yishda, bid'atchilikda va soxta hadislarini kiritishda aybladilar. Biroq u bunday da'volarni qat'iyankor inkor etgan [5; 19].

Hakim Termiziy ko'plab asarlar yozgan bo'lib, ularning muhim qismi bizgacha yetib kelgan. O'zining ta'kidlashicha, u kitoblarini oldindan reja asosida emas, balki ma'naviy holatlarning bosimi ostida, taskin topish uchun yozgan. Shu bois ba'zan uslubi sodda va ravon bo'lsa-da, mavzudan mavzuga o'tib ketishi va ba'zi tartibsizliklarga yo'l qo'ygan. O'sha davrda tasavvuf va falsafa terminologiyasining hali to'liq shakllanmaganligi ham ba'zi noaniqliklarga sabab bo'lgan.

Hakim Termiziyning g'oyalari keyingi so'fiylar orasida ham katta ta'sir ko'rsatgan bo'lib, uning qarashlarini qabul qilganlarning tashkil etgan guruhiga "Hakimiyya" nomi berilgan. Abu Bakr ibn Varroq va Hasan ibn Ali al-Javzajoniy ushbu harakatning yetakchi namoyandalari hisoblanadi.

G'azzoliy, ayniqsa "Ihyo ulum ad-din" asarining "g'urur" bobida keng ko'lamda Hakim Termiziyning asarlaridan foydalangan. Ibn Qayyim al-Javziyya ham "Kitob ar-Ruh" asarida uning asarlaridan istifoda qilgan.

Ibn Atoulloh al-Iskandariy, shayxi Mursiy hamda Abu-l-Hasan ash-Shaziliy Hakim Termiziyga katta e'tibor berganliklarini, uning so'zlaridan keng foydalanib, uni eng buyuk avliyolardan biri deb bilganliklarini ta'kidlaydi. Hatto Ibn Atoullohning o'zida ham bu ta'sir yaqqol ko'rinadi. Bahouddin Naqshband ham Hakim Termiziyning buyuk valiy sifatida tan olgani va vaqti-vaqti bilan uning ruhoniyatiga yuzlanib turgani rivoyat qilinadi [4; 171].

Hakim Termiziy o‘z davrining eng yirik mutasavviflaridan biri sifatida nafaqat Movarounnahr, balki butun islom olamidagi tasavvufiy-falsafiy tafakkur taraqqiyotiga beqiyos hissa qo‘shgan. Uning g‘oyalari shaxs, ruh, ma’naviy poklanish, valoyat va ma’rifat masalalariga yangicha yondashuv olib kirib, keyingi avlod so‘fiylariga mustahkam nazariy asos bo‘lib xizmat qilgan. Hakim Termiziyning qarashlari atrofida shakllangan Hakimiyya maktabi tasavvufiy tafakkur yo‘nalishida alohida o‘rin tutgan bo‘lib, bu maktab vakillari insonning ruhiy-axloqiy kamolotiga alohida urg‘u berishgan.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Ahmad ibn Aybak ad-Dimyatiy. Al-Mustafad min zayl Tarix Bag‘dod. – Bayrut. 1986. – 372 b.
2. Al-Hakim at-Termiziy. Xatm al-avliyo. Buuvvu sha’n. Usmon Yahyo nashrga tayyorlagan. – Bayrut: Al-Matba’a al-kosulikiyya, 1965. – 198 b.
3. Farididdin Attor. Tazkiratul avliyo. – Tehron: “Behzod”, 1997. – 451 b.
4. Muhammad Hakim Termiziy risolalari (Buduvvu sha’n, Adab an-nafs, Riyozatun nafs, Bayon al-kasb). Cho‘tmatov J. tarjimasini. – Toshkent: “Movarounnahr”, 2017. – 295 b.
5. Uvatov U. Usmonov I. Termizlik ikki alloma. –Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2017. – 232 b.

MUSTAQILLIKDAN KEYINGI DAVRDA XALQARO MULOQOTDA MILLIY PSIXOLOGIK OMILLAR

Davletova Shahnoza Madamin qizi – Urganch RANCH texnologiya universiteti
“Maktabgacha ta’lim pedagogikasi va psixologiyasi” yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Mustaqillikdan keyingi davrda xalqaro muloqotda milliy psixologik omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Davlatlararo aloqalar, madaniy almashinuvlar va xalqaro hamkorlik jarayonlarida milliy psixologiya qirralari o‘zaro anglashuv va ishonch muhitini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Har bir xalqning o‘ziga xos tarixiy tajribalari, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari mavjud bo‘lib, ular xalqaro muloqotning samaradorligi va sifatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: xalqaro muloqot, madaniy almashinuvlar, xalqaro aloqalar, jamiyat, etiket qoidalari, munosabatlar, xulq-atvor, hamkorlik.

Milliy psixologik omillarni o‘rganish, ularni xalqaro aloqalarda hisobga olish davlatlar orasidagi munosabatlarni yanada mustahkamlashga yordam beradi. Bu omillar ichida eng muhimlari sifatida milliy ong, milliy g‘urur, milliy identifikatsiya, xalqqa xos xulq-atvor va etiket qoidalari, shuningdek, stereotiplar va mifologik tasavvurlar sanaladi. Ularning barchasi xalqaro muloqotda davlat vakillarining o‘zini tutishi, qarorlar qabul qilishi va boshqalar bilan munosabatda bo‘lishida muhim o‘rin tutadi. Milliy ong va milliy g‘urur ko‘pincha millat vakillarining o‘z madaniy merosiga, tarixi va an‘analariga bo‘lgan hurmat va muhabbatidan kelib chiqadi.

Mustaqil davlat sifatida o‘zligini mustahkamlash jarayonida bu omillar yanada kuchayadi. Xalqaro muloqotda esa milliy g‘ururning o‘ta kuchli yoki salbiy

ko‘rinishlari kelishmovchiliklarga sabab bo‘lishi mumkin. Shuning uchun, davlat vakillari milliy jihatlarni inobatga olgan holda, boshqa xalq vakillarining madaniy va psixologik xususiyatlarini hurmat qilishlari zarur. Milliy identifikatsiya millat vakillarining o‘zini qaysi guruhga mansub deb bilishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu holat ularning xalqaro muloqotdagi xulq-atvorini belgilaydi. Kuchli milliy identifikatsiyaga ega shaxslar o‘z manfaati va qadriyatlarini himoya qilishga intiladilar. Bu ba’zida muloqotda qat’iylilik yoki konservatizm ko‘rinishida namoyon bo‘lishi mumkin. Shuning uchun xalqaro muloqotda milliy identifikatsiyani hisobga olib, unga moslashuvchan yondashuvlarni qo‘llash muhimdir.[1]

Xalqaro aloqalarda milliy psixologik omillardan biri sifatida xalqqa xos xulq-atvor va etiket qoidalarini ham ajratish mumkin. Masalan, ba’zi millatlarda o‘z fikrini bevosita ifoda etish odatiy hol bo‘lsa, boshqalarda bu hurmat va ehtiyotkorlikni talab qiladi. Shu sababli, madaniyatlararo muloqotda bunday nozik jihatlarni inobatga olish zarur. Bu, o‘z navbatida, xalqaro hamkorlikni yanada samarali va samimiy qilishga yordam beradi. Milliy stereotiplar va mifologik tasavvurlar ham xalqaro muloqotda muhim psixologik omillar hisoblanadi. Bu tasavvurlar millat vakillarining boshqa xalqlarga nisbatan oldindan shakllangan fikr va munosabatlarini ifodalaydi. Ba’zan ular ijobiy, ba’zan esa salbiy bo‘lishi mumkin. Salbiy stereotiplar muloqot jarayonida ishonchni buzishi, hamkorlikning rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi ehtimoli yuqori. Shu bois, xalqaro maydonda stereotiplar bilan ishlash, ularni yengish va o‘zgartirish yo‘llarini izlash dolzarb masalalardan biridir.

Milliy psixologik omillarni chuqur o‘rganish va ularni xalqaro muloqotda hisobga olish nafaqat davlatlararo ishonchni mustahkamlashga, balki xalqaro konfliktlarni oldini olishga ham xizmat qiladi. Bunday yondashuv, shuningdek, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish, global hamkorlikni kengaytirish va dunyo hamjamiyatida tinchlikni ta’minlashga yordam beradi. Mustaqillikdan keyingi davrda o‘zbek milliy psixologiyasining xalqaro maydondagi o‘rni va ahamiyati ortib bormoqda. O‘zbekiston o‘z milliy qadriyatlarini saqlab qolish bilan birga, global jarayonlarga faol integratsiyalashmoqda. Bu jarayonda milliy psixologik omillarni inobatga olgan holda xalqaro muloqotni tashkil etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Xalqaro muloqotdagi milliy psixologik omillar shuningdek, diplomatiya sohasida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Diplomatlar o‘z millatining tarixiy tajribasi, madaniyati va psixologik xususiyatlarini yaxshi bilishi, shuningdek, boshqa xalqlarning milliy psixologiyasini tushunishi kerak. Bu ularga muzokaralarda muvaffaqiyatli bo‘lish, kelishmovchiliklarni bartaraf etish va manfaatlarni muvofiqlashtirish imkonini beradi.[2]

Milliy psixologik omillarni xalqaro muloqotda samarali qo‘llash uchun yetarli madaniy bilim va psixologik tayyorgarlik talab etiladi. Shu maqsadda, davlatlararo hamkorlikda madaniyatlararo treninglar, o‘quv kurslari va seminarlar tashkil etilishi zarur. Bu tadbirlar muloqot ishtirokchilarining bir-birini yaxshiroq tushunishiga, stereotiplarni kamaytirishga va ishonch muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Milliy psixologik omillarning xalqaro muloqotdagi roli shuningdek, iqtisodiy va siyosiy aloqalarda ham namoyon bo‘ladi. Masalan, savdo muzokaralarida, investitsiya shartnomalarini tuzishda yoki siyosiy bitimlarni amalga oshirishda har bir tomonning milliy psixologik xususiyatlarini hisobga olish kelishuvlarga erishishni osonlashtiradi. Shu tariqa, milliy psixologiya xalqaro munosabatlarning samarali boshqaruvida muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari, xalqaro

maydonda milliy psixologik omillar madaniy diplomatiya faoliyatida ham keng qo'llaniladi. Madaniyatlararo almashinuv, san'at va ta'lim sohasidagi loyihalar millatlar o'rtasidagi tushunishni chuqurlashtiradi va barqaror tinchlikni ta'minlashga yordam beradi. Bu esa, o'z navbatida, xalqaro hamkorlikni yanada mustahkamlaydi.[3]

Madaniyatlararo muloqotda milliy psixologiyani hisobga olishning foydalari juda ko'p va ular global hamda mahalliy darajada xalqaro munosabatlarning sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Milliy psixologiya — bu millat vakillarining tarixiy tajribalari, madaniy qadriyatlari, an'analari va ijtimoiy xulq-atvorining to'plami bo'lib, uni tushunish va hisobga olish muloqot jarayonida ishtirokchilar o'rtasida mukammal anglashuvni ta'minlaydi. Madaniyatlararo muloqotda milliy psixologiyani hisobga olish birinchi navbatda tushunish va hurmat asosida samarali aloqa o'rnatishga imkon yaratadi. Har bir millat o'ziga xos fikrlash yo'llari, hissiy reaksiyalari, ijtimoiy me'yorlari va muloqot uslublariga ega bo'lib, bunga hurmat bilan yondashish kerak. Agar muloqot ishtirokchilari bir-birining milliy psixologik odatlarini tushunmasa yoki inobatga olmasa, bu noto'g'ri tushunishga, xato xulosalarga va hatto nizo yuzaga kelishiga olib keladi. Masalan, ba'zi millatlarda bevosita va ochiq fikr bildirish hurmat alomatidir, boshqalarda esa muloyimlik va ehtiyotkorlik muhim sanaladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, milliy psixologiyani hisobga olish muloqot jarayonida madaniy tafovutlarni yumshatadi va muvozanatni saqlashga yordam beradi. Milliy psixologiyani hisobga olishning yana bir muhim foydasi shundaki, u kelishmovchiliklar va tushunmovchiliklarning oldini olishga xizmat qiladi.

Har bir millatning psixologik xususiyatlari unga xos reaksiyalarni shakllantiradi — bu ba'zan keskinlik yoki ehtiyotkorlik, qat'iylik yoki moslashuvchanlik ko'rinishida namoyon bo'ladi. Agar muloqotda bu nuqtai nazar e'tiborga olinmasa, tomonlar bir-birining harakatlarini noto'g'ri talqin qilishi mumkin. Natijada, muloqot jarayoni murakkablashadi, ishonch kamayadi va muzokaralar samaradorligi pasayadi. Shu sababli, milliy psixologiyani chuqur anglash va uni muloqot strategiyasiga kiritish kelishuvlarga erishish imkoniyatlarini oshiradi. Milliy psixologiyani hisobga olish hali ko'p hollarda xalqaro siyosatda, iqtisodiy aloqalarda va diplomatik jarayonlarda ham muvaffaqiyatga erishishning kalitidir. Diplomatik muloqotda, masalan, har bir mamlakat vakili o'z millatining madaniy an'analari, psixologik xususiyatlari va ijtimoiy kontekstini hisobga olgan holda o'zini tutishi zarur. Bu diplomatlarga kelishuvlarga erishishda, nizolarni yumshatishda va ishonchli hamkorlikni yo'lga qo'yishda yordam beradi. Shu tariqa, milliy psixologiyani hisobga olish xalqaro aloqalarning sifatini oshirib, tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.[4]

Madaniyatlararo muloqotda milliy psixologiyani hisobga olish bevosita madaniy diplomatiya faoliyatini ham rivojlantiradi. Madaniyat va san'at orqali xalqaro aloqalarni mustahkamlash, turli davlat va millatlar o'rtasida o'zaro hurmat va do'stlikni shakllantirishning muhim vositasi hisoblanadi. Milliy psixologiyani chuqur tushunish madaniy almashinuvlarni yanada samarali va mazmunli qiladi, bu esa o'z navbatida global miqyosda insonlar o'rtasidagi ishonch va hamkorlikni kuchaytiradi. Bundan tashqari, madaniyatlararo muloqotda milliy psixologiyani hisobga olish insonlar o'rtasida stereotip va prejuditsiyalarni kamaytirishga xizmat qiladi. Stereotiplar ko'pincha noto'g'ri va umumlashtirilgan qarashlardan iborat bo'lib, ular

muloqotda muammolar va nizolar keltirib chiqarishi mumkin. Milliy psixologiyani o'rganish va tushunish orqali bu stereotiplarni buzish, har bir millatning o'ziga xosligini qadrlash va hurmat qilish mumkin bo'ladi. Natijada, madaniy tafovutlar to'siq emas, balki boylik sifatida qabul qilinadi.[5]

Xulosa qilib aytganda, mustaqillikdan keyingi davrda xalqaro muloqotda milliy psixologik omillar nafaqat millatning o'zligini anglash va ifoda etishda, balki davlatlararo munosabatlarni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Milliy psixologiyani hisobga olgan holda olib boriladigan muloqot zahirida madaniy hurmat, ishonch va samarali hamkorlik yotadi. Shu bois, milliy psixologik omillarni o'rganish va xalqaro aloqalarga integratsiyalash davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan bo'lib, ularning samarali qo'llanilishi kelajakdagi barqaror va tinch dunyo qurilishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nurmatov, A. (2021). "Mustaqillikdan keyingi O'zbekistonning xalqaro siyosatida milliy psixologik omillar". Siyosatshunoslik Jurnali, 3(2), 15-27.
2. Tursunov, E. (2020). "Milliy mentalitet va uning O'zbekiston tashqi siyosatiga ta'siri". O'zbekiston Iqtisodiyoti va Siyosati, 5(4), 99-110.
3. Karimova, Z. (2019). "Milliy psixologiya va xalqaro muloqot: O'zbekiston tajribasi". Jahon Siyosati va Diplomatika, 2(1), 45-58.
4. Qodirov, M. (2018). "Madaniyatlararo muloqot va milliy psixologik omillar". Ilmiy izlanishlar, 4(3), 33-41.
5. Akbarov, D. (2017). "Milliy g'oya va xalqaro munosabatlarda psixologik omillar". O'zbekiston Tarixi va Madaniyati, 11(2), 60-72.
6. Islomov, H. (2016). "Xalqaro muloqotda milliy qadriyatlar va psixologik xususiyatlar". O'zbekiston Ijtimoiy Fanlari, 5(5), 22-35.
7. Rasulov, S. (2015). "Mustaqillikdan so'ng O'zbekistonda milliy o'zlik va xalqaro muloqot". Milliy G'oya, 1(1), 10-20.
8. Sharipova, N. (2014). "Psixologik omillar va madaniyatlararo aloqalar: O'zbekiston tajribasi". Madaniyatshunoslik Jurnali, 3(2), 50-65.

YOSHLAR ONGIDA AXBOROT TAHDIDLARGA QARSHI AN'ANAVIY QADRIYATLARNING ZAMONAVIY IFODASINI SHAKLLANTIRISHDA XALQOR TAJRIBALAR TAHLILI

Qurbonov Sherzodjon Shuxratovich – Respublika ma'naviyat va ma'rifat markazi huzuridagi Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada bugungi kun yoshlari o'zining kimligini anglash jarayonida qadriyatlar va ma'naviy yo'nalishlarga tayanadi, chunki ular shaxsiy identitetning poydevorini tashkil etadi. Axborot asrining globallasuvi, raqamli texnologiyalarning hayotimizning barcha qatlamlariga chuqur singib borayotgani inson tafakkurining shakllanishi, ruhiy barqarorligi va ma'naviy-axloqiy mezonlariga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Maqolada xalqaro ilmiy yondashuvlar hamda milliy va madaniy qadriyatlarga sodiqlikni shakllantirish bilan bog'liq xalqaro tajriba va milliy qadriyatlar uyg'unligi mexanizmlari tahlili bayon etilgan.

Kalit soʻzlar: Kognitiv mustaqillik, axborotdan himoya, axborotga nisbatan immunitet, anʼanaviy qadriyatlar, manipulyatsiya, sunʼiy intellekt, maʼnaviyatli algoritmlar, virtual dialog, gʻoyaviy-mafkuraviy jarayonlar.

Kirish. Axborot jamiyati sharoitida yoshlarning maʼnaviy barqarorligini saqlash strategiyasi, avvalo, ularni axborot olamida yoʻnaltiruvchi intellektual va ruhiy yoʻl xaritasi sifatida milliy qadriyatlar asosida yangicha axborot madaniyatini shakllantirishga qaratilishi lozim. Bu yondashuv faqat diniy-axloqiy doirada emas, balki epistemologik va kommunikativ qadriyatlar kontekstida olib borilishi zarur. Jamol Jurakulovning fikricha, “yosh ongida anʼanaviy qadriyatlarning zamonaviy ifodasi topilmasa, uni agressiv axborot oqimi egallashi muqarrar” [1;5]. Bunday holatda, milliy gʻoyaning kommunikativ reabilitatsiyasi, uni axborot texnologiyalari vositasida zamonaviy va taʼsirchan shaklda ifodalash dolzarb masalaga aylanadi.

Adabiyotlar tahlili. Yoshlar ongida axborot-mafkuraviy tahdidlarga qarshi anʼanaviy qadriyatlarning zamonaviy ifodasini shakllantirishda xalqor tajribalar tahlili qilishda B. Kuyliyevning jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilish global texnologiyalarning siyosiy qurolga aylanishi, O. Xodjayevning “gʻoyaviy-mafkuraviy jarayonlarning rivojlanish tendensiyalari” toʻgʻrisidagi gʻoyasida tahlil, J. Jurakulovning yosh ongida anʼanaviy qadriyatlarning zamonaviy ifodasi topilmasa, uni agressiv axborot oqimi egallashi muqarrar shuningdek Manuel Castells, Ulrich Beck, Anthony Giddens, Martha Nussbaum, Manuel Guerrero, Henry Jenkins, Manuel Castellsning falsafiy tahlil va yondashuvlari muhim tadqiqotlar sirasiga kiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ishda kuzatish, adabiyotlar, maʼmuriy-huquqiy hujjatlarni oʻrganish va tahlil qilish, taqqoslash, ilmiy bilish va vorisiylik kabi tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Jahon miqyosida axborot terrorizmi hodisasi yangicha shakllar va vositalar bilan keng quloch yozmoqda. Ayniqsa, yoshlar ongiga nisbatan amalga oshirilayotgan manipulyativ texnologiyalar ularning intellektual mustaqilligini zaiflashtirib, gʻoyaviy tanlov erkinligini cheklamoqda. Bunday xavfli jarayonga qarshi kurashda xalqaro tajriba va milliy qadriyatlarning dialektik uygʻunligi asosida shakllantiriladigan strategiyalar muhim metodologik va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar va natijalar. Xalqaro tajriba shuni koʻrsatmoqdaki, koʻplab rivojlangan davlatlar axborot tahdidlariga qarshi kurashda uch bosqichli modelni ishlab chiqqan: birinchi bosqich – axborotdan himoya, ikkinchisi – axborotga nisbatan immunitet, uchinchisi – ijobiy axborotni ishlab chiqish va tarqatish. Ushbu model Oʻzbekiston sharoitida muqaddas qadriyatlar, maʼrifiy tafakkur va sunʼiy intellekt asosida ishlab chiqilgan monitoring tizimlari bilan uygʻunlashtirilgandagina toʻlaonli samaradorlik kasb etadi. B.Kuyliyevning fikricha, “jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilish global texnologiyalarning siyosiy qurolga aylanishidir. Uni yengish faqat milliy identitet va axboriy immunitet birligida mumkin” [2;5]. Bundan tashqari, axborot xavfsizligini taʼminlashda sunʼiy intellekt vositalaridan foydalanish dolzarb muammolardan biridir. N.Mirzaxolov bu borada shunday fikr bildiradi: “Sunʼiy intellekt yordamida yoshlar ongiga zararli kontentlar taʼsirini sezish va avtomatik tarzda neytrallashtirish imkoniyati – maʼnaviy xavfsizlikning yangi paradigmalardan biridir” [3;5]. Bu esa, maʼnaviy texnologiyalar masalasining yangi bosqichga oʻtganini anglatadi – endilikda maʼnaviyat faqat insoniy ruhiyat emas, balki algoritmik himoya obʼekti hamdir. Mazkur muammolarga strategik

yondashuvlar axborot va mafkura muvozanatini ta'minlash bilan birga, milliy identitetni global tahdidlarga nisbatan barqaror qiluvchi konstruktiv mexanizmlarni ishlab chiqishni ham nazarda tutadi. Olimlar fikricha, bu mexanizmlar quyidagi asosiy prinsiplar asosida shakllanishi zarur: "ma'naviyatli algoritmlar" (axborotning axloqiy filtrlari), "virtual dialog" (yoshlarning axborot muhitidagi ijtimoiy interaktivligi), "tug'ma emas, orttirilgan ong" (axborotga nisbatan ongli yondashuv) va "ma'rifiy kurash" (sof mafkuraviy immunitet yaratish). Bu yondashuvlar xuddi O. Xodjayevning "g'oyaviy-mafkuraviy jarayonlarning rivojlanish tendensiyalari" to'g'risidagi g'oyasida tahlil etilganidek, "yoshlarning g'oyaviy himoyasini ta'minlashda sog'lom ijtimoiy ong shakllantirish yetarli emas, balki uni faol mafkuraviy qarshilikka tayyorlash ham zarur" [4;5]. Axborot terrorizmi sharoitida yoshlarni himoyalash strategiyalari faqatgina pedagogik va psixologik yondashuvlar bilan emas, balki g'oyaviy, texnologik va epistemologik uyg'unlikda shakllanishi zarur. Xalqaro tajriba va milliy qadriyatlar uyg'unligi bu strategiyani metama'naviy darajaga olib chiqib, uni zamon, makon va jamiyat doirasida universallashtirish imkonini beradi. Ma'naviy texnologiyalar endilikda faqat targ'ibot emas, balki axborot urushida g'alaba keltiruvchi vosita sifatida qaralishi lozim. Falsafa endi nazariy tafakkur emas, balki axborot xavfsizligining aksiologik va metodologik tamal toshi bo'lib xizmat qilmoqda.

Xalqaro tajriba va milliy qadriyatlar uyg'unligi asosida yoshlarni axborot terrorizmidan himoyalash strategiyalari, zamonaviy ma'naviy jarayonlar va texnologiyalar kontekstida, global xavfsizlik paradigmalari hamda milliy ruhiy meros sintezida o'ziga xos murakkablik kasb etadi. Manuel Castells ta'kidlaganidek, "axborot makonida kuch va qarshilik global tarmoq logikasida namoyon bo'ladi, bunda shaxsiy va milliy identitet doimiy tahdid ostida turadi" [5;142]. Bu qarash, yoshlarning ongini himoya qilishda nafaqat texnologik nazorat, balki ma'naviy immunitetni mustahkamlash zaruriyatini ko'rsatadi. Biroq Castellsning pozitsiyasi shunchaki tarmoqlar kuchini tahlil qilish bilan chegaralangan bo'lib, milliy qadriyatlarning ruhiy himoya mexanizmlaridagi rolini yetarli yoritmaydi. Shu sababli, xalqaro tajribani milliy ma'naviy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish zaruriyati yanada dolzarb bo'ladi.

Ulrich Beck o'zining xavf jamiyati haqidagi nazariyasida "modernlikning o'zagi xavflarni ishlab chiqarishdir, shu bois global xavf manbalarini faqat texnik vositalar bilan emas, balki ijtimoiy-madaniy mexanizmlar bilan ham boshqarish kerak"ligini qayd etadi [6;23]. Ushbu qarash axborot terrorizmi sharoitida yoshlarni himoyalash strategiyasida xalqaro xavfsizlik standartlarini milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish muhimligini ko'rsatadi. Chunki yoshlarning ruhiy-axloqiy immuniteti nafaqat tashqi axborot oqimlariga qarshi turadi, balki milliy birlik va ijtimoiy birdamlikni ta'minlovchi resurs sifatida namoyon bo'ladi. Beck nazariyasining kuchli jihati xavfning global xarakterini ochib berish bo'lsa-da, u milliy identitet va qadriyatlarni strategik resurs sifatida yetarlicha asoslamaydi. Shu sababli xalqaro xavfsizlik yondashuvlarini milliy madaniy jarayonlar bilan uyg'unlashtirish zarurat kasb etadi.

Anthony Giddens bu masalaga ijtimoiy nazorat va ishonch kontekstida yondashadi: "zamonaviy jamiyatda ishonch institutsional shaklda bo'lib, u xavflarni boshqarishning asosiy omilidir" [7;39]. Bu qarashdan kelib chiqib aytish mumkinki, yoshlarni axborot terrorizmidan himoyalashda xalqaro institutlar tomonidan ishlab

chiqilgan standartlar (masalan, UNESCOning media savodxonlik dasturlari) milliy axloqiy tarbiya tizimlari bilan uyg'unlashtirilsa, samaradorlik oshadi. Biroq Giddensning institutsional yondashuvi individual ma'naviy qarshilik va ichki immunitet mexanizmlarini to'liq qamrab olmaydi. Aslida esa, yoshlarning tanqidiy fikrlash qobiliyati va milliy qadriyatlarga sodiqligi xalqaro tajriba bilan birlashtirilgandagina chinakam barqaror strategiya yuzaga keladi.

Xalqaro tajriba va milliy qadriyatlar uyg'unligi asosida yoshlarni axborot terrorizmidan himoyalash strategiyalarini ma'naviy jarayonlar va texnologiyalar kontekstida tadqiq etish bugungi globallashuv sharoitida dolzarb masala sifatida ko'riladi. Bu borada Manuel Castellsning "axborotlashgan jamiyatda ijtimoiy munosabatlar global tarmoq logikasida shakllanadi, bu esa yangi turdagi xavflarni, jumladan, ong va identitetga qarshi mo'ljallangan tahdidlarni yuzaga keltiradi" degan fikri e'tiborga loyiqdir[8;156]. Mazkur qarash yoshlarning ma'naviy immuniteti nafaqat individual ongni himoyalash, balki milliy birlikni mustahkamlash uchun ham zarur ekanini ko'rsatadi. Biroq Castellsning tahlilida milliy qadriyatlarning o'zni yetarlicha yoritilmagan, shu sababli xalqaro tajribani milliy ma'naviy asoslar bilan uyg'unlashtirish zaruriyati yanada kuchayadi.

Shu jihatdan Martha Nussbaumning "ta'lim va tarbiya jarayonlari nafaqat bilim berish, balki insonparvarlik va tanqidiy tafakkurni shakllantirish orqali yoshlarni manipulyativ g'oyalardan himoyalash imkonini yaratadi" degan qarashi muhimdir[9;24]. Nussbaumning pozitsiyasi shuni anglatadiki, axborot terrorizmidan himoyalash faqat texnologik filtrlash yoki huquqiy mexanizmlar orqali emas, balki ma'naviy-axloqiy tarbiya orqali samarali bo'ladi. Bu fikr xalqaro tajribada qo'llanilayotgan media savodxonlik dasturlarini milliy axloqiy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish zarurligini tasdiqlaydi. Ammo Nussbaumning yondashuvi ko'proq universal axloqiy qadriyatlarga tayanadi, milliy o'ziga xoslik masalasi esa chetda qoladi. Shuning uchun uning g'oyalarini milliy madaniy meros bilan boyitish zarur.

Manuel Guerrero esa yoshlar xavfsizligi masalasini demokratik qadriyatlar bilan bog'lab, "axborot oqimlari ustidan nazorat nafaqat texnik, balki axloqiy va siyosiy mas'uliyatdir" deya ta'kidlaydi[10;67]. Uning fikricha, xalqaro tajribada ishlab chiqilgan axborot xavfsizligi standartlari milliy ijtimoiy-madaniy tizimlarda ijodiy moslashtirilmasa, ular formallikka aylanib qoladi. Bu fikr ma'naviy jarayonlarning asosiy funksiyasi — yoshlarning ongida mustahkam axloqiy mezon va milliy sodiqlikni shakllantirishdir, degan xulosaga olib keladi. Guerrero yondashuvi xalqaro va milliy qadriyatlarning uyg'unlashuvi faqatgina texnik mexanizmlar emas, balki ma'naviy mas'uliyat bilan qo'llab-quvvatlanishi lozimligini asoslaydi.

Xalqaro tajriba va milliy qadriyatlar uyg'unligi asosida yoshlarni axborot terrorizmidan himoyalash strategiyalarini ma'naviy jarayonlar va texnologiyalar kontekstida o'rganish, avvalo, axborot oqimlarining globallashgan dunyoda ong va tafakkur ustidan hukmronlik o'rnatish imkoniyatini tan olishdan boshlanadi. Bu borada David Buckinghamning "media savodxonlik yoshlarni xolis idrok qilishga, manipulyativ diskurslarni ajratishga va mustaqil fikr shakllantirishga o'rgatadi" degan fikri dolzarbdur[11;41]. Muallifning qarashi shuni ko'rsatadiki, axborot terrorizmidan himoya qilish mexanizmlari nafaqat tashqi nazorat, balki ichki ma'naviy qarshilik tizimini yaratishga tayanmog'i lozim. Ammo Buckinghamning konsepsiyasi ko'proq universal metodologiyaga tayanib, milliy qadriyatlarning o'zni

masalasini yetarlicha ochib bermaydi, bu esa xalqaro tajribani milliy madaniy asoslar bilan boyitish zaruratini ko'rsatadi.

Henry Jenkins esa raqamli madaniyatning yangi imkoniyatlarini tahlil etar ekan, "yoshlar axborot oqimlarida faol ishtirok etgan sari ular ijtimoiy va madaniy qarashlar xilma-xilligini qabul qilishga va shu jarayonda o'z milliy qadriyatlarini mustahkamlashga o'rganadi" deya ta'kidlaydi[12;114]. Jenkinsning yondashuvi yoshlarni global axborot oqimlaridan izolyatsiya qilish emas, balki ularni ongli va faol ishtirokchi sifatida tarbiyalash zarurligini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, xalqaro tajribaning samarali jihatlari — masalan, UNESCO va Yevropa Ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan media savodxonlik dasturlari — milliy tarbiya tizimlari bilan uyg'unlashtirilgan taqdirdagina yoshlarni axborot terrorizmidan himoyalashning barqaror yo'lini ta'minlaydi.

Xalqaro tajriba va milliy qadriyatlar uyg'unligi asosida yoshlarni axborot terrorizmidan himoyalash strategiyalari masalasini ma'naviy jarayonlar va texnologiyalar kontekstida tahlil qilishda, eng avvalo, global xavfsizlik konsepsiyalarining mahalliy an'ana va qadriyatlar bilan uyg'unlashuvini ko'rsatish zarur. Manuel Castells "axborot makonidagi kuchlar nafaqat siyosiy jarayonlarni, balki ijtimoiy ong va identitetni ham qayta shakllantiradi, shu sababli milliy jamiyatlar o'z madaniy asoslariga suyanmagan holda bu tahdidlarga qarshi turishga ojiz qoladi" deya ta'kidlaydi[13;422]. Bu qarashdan ko'rinadiki, xalqaro tajriba texnologik imkoniyatlarni taklif etsa-da, u milliy ma'naviy zamin bilan uyg'unlashgandagina samarali bo'ladi. Shu ma'noda, yoshlarni axborot terrorizmidan himoya qilish uchun davlat siyosatida ma'naviy immunitetni kuchaytiruvchi strategiyalar ishlab chiqilishi muhimdir.

Yoshlarni axborot terrorizmidan himoyalash strategiyalarini xalqaro tajriba va milliy qadriyatlar uyg'unligi asosida ko'rib chiqish ma'naviy jarayonlar va texnologiyalar kontekstida murakkab tahlilni talab etadi. Bugungi globallashuv davrida turli mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, axborot tahdidlariga qarshi samarali mexanizmlar nafaqat texnologik filtrlash yoki huquqiy cheklovlar orqali, balki yoshlarning ongini ma'naviy jihatdan mustahkamlash orqali ham shakllanadi. Ulrich Beck ta'kidlaganidek, "risk jamiyati"da xavflarni nazorat qilishning asosiy omili ijtimoiy institutlarning hamkorligi va madaniy qadriyatlarning barqarorligidir, zero, global xavfqa qarshi milliy zamin bo'lmasa, jamiyat zaiflashadi[14;54]. Beckning fikri, xalqaro tajribaning universalligi milliy qadriyatlarga integratsiyalanmaguncha yoshlarni himoya qilishda to'liq samara bermasligini anglatadi.

Xulosa sifatida shuni ta'kitlash kerakki bir tomondan, yoshlarni axborot tahdidlaridan himoya qilishda xalqaro tajribaning texnologik imkoniyatlarini qo'llash zarurligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, milliy qadriyatlarning strategik o'rni haqida ham o'ylashga undaydi. Bu o'rinda milliy-madaniy qadriyatlarni axborot xavfsizligi siyosatiga integratsiya qilish — texnologiyalarni shunchaki nazorat vositasi sifatida emas, balki ma'naviy immunitetni mustahkamlovchi mexanizm sifatida qo'llash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jurakulov J. Axborotlashgan jamiyatda inson ma'naviy borlig'ining ijtimoiy-madaniy transformatsiyasi. –Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2023.

2. Kuyliyev B. Global axborot makonida jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilishning ma'naviy-siyosiy texnologiyalari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2025.
3. Mirzaxolov N. Axborotlashgan jamiyatda sun'iy intellektning rivojlanish dinamikasi. – Namangan: Namangan davlat universiteti, 2025.
4. Xodjayev O. Ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida g'oyaviy-mafkuraviy jarayonlarning rivojlanish tendensiyalari. – Namangan: Qo'qon davlat pedagogika instituti, 2024.
5. Castells, M. Communication Power. – Oxford: Oxford University Press.
6. Beck, U. Risk Society: Towards a New Modernity. – London: Sage Publications.
7. Giddens, A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. – Cambridge: Polity Press.
8. Castells, M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Wiley-Blackwell.
9. Nussbaum, M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. – Cambridge: Harvard University Press.
10. Guerrero, M. Communication, Citizenship and Media: Democracy and Globalization. – London: Routledge.
11. Buckingham, D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. – Cambridge: Polity Press.
12. Jenkins, H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. – New York: New York University Press.
13. Castells, M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell Publishing.
14. Beck, U. Risk Society: Towards a New Modernity. – London: Sage Publications.

MARKAZIY OSIYODA O'ZBEK IDENTIKLIGI SHAKLLANISHIDA ISLOM DINI OMILI

Maxmudov Lazizjon Yusupovich – TIFT universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası katta o'qituvchisi

Markaziy Osiyo xususan o'zbek xalqi tarixiga nazar tashlar ekanmiz, islom dini misolida bir dinning o'zi XIV-XV asrlar mobaynida unga bo'lgan turli xil yondoshuvlar natijasida ikki xil funktsiyani bajarganligini kuzatish mumkin. Bu ikki funktsiya mintaqada yuz bergan ikki buyuk uyg'onish davri bilan bog'liqdir. Ya'ni bu IX-X va XIV-XV asrlar bo'lib, aynan shu davrlarda bir tomondan o'zbek xalqi xalq sifatida shakllangan bo'lsa, ikkinchi tomondan, bu davrda milliy shakllanishdagi muhim ijtimoiy-siyosiy omillar yuz beradi. Bular – ijtimoiy omillar sifatida ma'naviyat, din, mafkura, iqtisodiyot bo'lsa, siyosiy omillar sifatida mavjud siyosiy tuzum va davlat boshqaruvi davomida erishilgan ulkan yutuqlar edi. Aynan shu davrlarda milliy shakllanish uchun ham siyosiy, ham ijtimoiy muhit mavjud edi. Islom dini zo'ravonlik asosida targ'ib qilingani bilan xalq xarakterida doimiy kurashlar natijasida shakllangan tolerantlik xususiyati milliy xarakterda har qanday

zo‘ravonlik yoki bag‘rikenglik bilan qabul qilingan jihatlardan ham kelajak uchun yaxshilik yo‘lida foydalanish sifatini shakllantirdi. Bu o‘zbek xalqining identiklik jarayonida murakkab tarixiy vaziyatlardan foydalana olish, sharoitdan oqilona xulosa chiqarish kabi eng noyob fazilatlar edi.

Xususan o‘zbek xalqining davlatchilik tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, biz uni qadimgi Xorazm davlatidan tortib, to Amir Temurning markazlashgan davlati va undan keyingi davrlarni keltirishimiz mumkin. Bu davrlarning har biri aholi ongiga o‘ziga xos tarzda ta’sir o‘tkazish bilan birga, ma’lum bir dunyoqarashni ham shakllantirgan. Bugungi kunda olimlar o‘zbek davlatchiligi 2700 yillik tarixga ega ekanligi haqidagi nazariyalarni ilgari surmoqda. Bu haqida tarixiy manbalar va yirik tarixiy asarlardagi ma’lumotlar ham xabar beradi. Boshqacha aytganda, tarixnavislikning rivojlanib borishi va ularda jamiyat hayotining turli yo‘nalishlari bo‘yicha ma’lumotlarda o‘z aksini topishi, o‘zbek davlatchiligi boy taraqqiyot yo‘liga ega bo‘lib kelganini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari dunyoga mashhur Strabon, Plutarx, Kvint Kurtsiy Ruf, Gerodot kabi tarixchilar bilan birga o‘rta asrlar tarixshunosligida sulolaviy tarixlarga bag‘ishlangan asarlar ham buni tasdiqlaydi. Ammo davlatchilikni bosh manbai bu - xalq hisoblanadi. O‘zbekiston hududida tashkil topgan ilk davlatlar boshqa qabila va etnoslar birligi asosida vujudga keladi. Keyinchalik esa bu davlatlar siyosiy va iqtisodiy jihatdan zaifligi tufayli ular o‘rnida siyosiy jihatdan ustunlikka ega bo‘lgan markazlashgan davlatlar tashkil topa boshlaydi. Bu markazlashgan davlatlar siyosiy-iqtisodiy jihatdan kuchli bo‘lganligi tufayligina uzoq muddat davomida boshqaruv va strategiyani saqlab tura olgan.

Shundan kelib chiqqan holda XIV asrning 60-yillarida Mavorounnahrda hukm surgan nixoyatda og‘ir siyosiy va iqtisodiy vaziyat mamlakatni birlashtirib, kuchli bir davlat tashkil etishni talab qilmoqda edi. Amir Temur o‘z davrining bunday talabini yaxshi tushungan va u shuning uchun ham bor e’tiborini Movarounnahrda markazlashgan davlat tuzishga qaratadi. Amir Temur o‘z siyosatining g‘oyaviy asosini tashkil etishda o‘zbek xalqining tarixiy ildizlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan turk ulusini birlashtirish maqsadiga tayandi. Bunda u xalqni birlashtirish uchun yagona e’tiqodga birlashtirish lozimligin tushungan edi. Yagona e’tiqod manbaini shakllantirish Markaziy Osiyoda islom dinining rolini oshirish, tasavvuf tariqati vakillariga tolerant munosabatda bo‘lish asosida qurilgan edi.

Boshqa tomondan ushbu davrda tasavvufning naqshbandiya suluki yetakchi xarakter kasb etib, unda mehnatga, insonga bo‘lgan ratsional munosabat, boshqa suluk, mazhab, din vakillariga tolerant kayfiyat ijtimoiy-siyosiy hayotda vaqt o‘tib uyg‘onish davri hodisasining shakllanishiga olib keldi: “So‘fiylik g‘oyalari ushbu davr ijtimoiy tafakkuriga ulkan ta’sir ko‘rsatgan. Ulardan mavjud jamiyatning o‘tkir ijtimoiy ziddiyatlarini hal etishda foydalanilgan. Bularning hammasini O‘rta Osiyo jamiyatining keng qatlamlarini qamrab olgan keng harakatlariga qiyos etish mumkin. Bu jarayon XV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr jamiyatida naqshbandiya suluki va uning mashhur arbobi Xoja Ahror yetakchi mavqega ega bo‘lganda o‘z cho‘qqisiga ko‘tarilgan”.

Bunday yuksak va mashaqqatli maqsadni amalga oshirishda Amir Temur ruhoniylar, harbiylar, savdogar va shahar hunarmandlariga tabaqalariga tayanib ish tutgan. Bundan tashqari u turk, arab, va eronliklar tarixini chuqur bilgan va amaliy jihatdan foyda keltira oladigan har qanday bilimlarni qadrlagan. U davlat ishlari

uchun hamma narsaning foydali tomonlarini olishga harakat qilgan hamda davlat ahamiyatiga ega bo'lgan har bir masalani hal etishda shu sohaning bilimdonlari va ulamlari bilan maslahatlashgan.

Xususan Amir Temurning hayotlik davridayoq uning harbiy san'ati va davlat boshqarish uslubiga bag'ishlangan maxsus asar yaratilib, bu asar "Temur tuzuklari" deb nomlanadi. Amir Temur va Temuriylar tarixini tadqiq etgan olimlar fikricha, bu asardagi barcha manbalar uning o'z og'zidan yozib olingan. Asarda davlatni boshqarish uslublari bilan birga bu boradagi sir-sinoatlar shuningdek, Amir Temurning davlatni boshqarish davomida erishgan ulkan yutuqlari hamda ularning sabablari haqida so'z boradi. Shuning bilan birga asarda, davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, toju-taxt egalarining yo'nalishi va vazifalari, vazir va qo'shin boshliqlarini saylash, askar-sipohilarning maoshi, davlat arboblari hamda qo'shin boshliqlarining burchi va vazifalari, amirlar, vazirlar hamda boshqa mansabdorlarning davlat ishlarida ko'rsatgan alohida xizmatlarini munosib taqdirlash tartibi va boshqalar xususida bayon etiladi.

Albatta Amir Temur ushbu asarda keltirib o'tilgan barcha uslub va maslahatlarga to'la amal qilgan va busiz u barpo qilgan markazlashgan davlatni tuzib bo'lmasdi ham. Chunki Movarounnahrda Amir Temur hokimiyat tepasiga kelmasidan oldingi ijtimoiy-siyosiy ahvol tang holatda bo'lib, Mavorounnahr hududida yashagan umumiy aholi turli etnik birliklar va urug'-qabilalar sifatida yashab, ularning ijtimoiy-siyosiy qarashlari ham turlicha bo'lgan. Bu esa o'z navbatida, ushbu hududda yashagan xalqlarning milliy birlik va birdamlik asosida birlashishiga to'sqinlik qilar edi. Bundan tashqari davlatchiligimiz tarixida davlat boshqaruvi haqida asar yozib qoldirgan yagona hukmdor Amir Temur hisoblanadi.

U o'z zamonasi tartiblariga mos ravishda jamiyatni o'n ikki toifaga taqsimlasada, mohiyat e'tibori bilan bu o'n ikki toifaga barcha ijtimoiy guruhlar kirgan. Mavorounnahrni Amir Temur va Temuriylar boshqargan davrini tahlil qilishda "Temur tuzuklari" dan tashqari bir qancha boshqa tarixiy asarlarning o'zni katta albatta. Ammo bu asar boshqa asarlardan farq qilib, bu ham bo'lsa unda davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni huquqiy asosda qurish g'oyasining keng targ'ib qilinganiligidir. Amir Temur bu asardan davlatni boshqarishda keng foydalangan va shu bilan birga u davlat va jamiyatni boshqarishda asardan o'zidan keyingi hukmdorlarning ham foydalanishini targ'ib qilgan.

Shu o'rinda Amir Temurning quyidagi gaplarini eslatib o'tish joizdir: "Bu tuzuklarni saltanat ishlarini boshqarishda qo'llanma sifatida foydalangaylar... Ular ham ushbu tuzukka amal qilsinlar". Amir Temur va Temuriylar davridagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlar faqatgina o'zbek davlatchiligining taraqqiy etgan davri sifatida chegaralanmay, bu davr milliy shakllanishda muhim rol o'ynagan ijtimoiy-siyosiy omillarning yuzaga chiqishi bilan ham belgilanadi. Bu davrda milliy shakllanishda muhim rol o'ynagan omillar asosan davlat manfaatlarining xalq manfaatlari bilan uyg'unlashishi natijasida milliy manfaatlarning shakllanishidir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, millat shakllanishi davomida boshdan kechirgan tarixiy jarayonlar u hoh ijtimoiy, hoh siyosiy, hoh madaniy bo'lsin bu uning millat sifatida shakllanish davomidagi butun borlig'idir. Ana shu borliq tufayli inson millat sifatida o'zini boshqalardan farqlaydi yoki aynanlashtiradi. Ammo buning uchun ham ma'lum bir sharoit, muhit va davr bo'lishi lozim. O'zbek xalqining shakllanish tarixi davomida kechgan bir necha omillar o'zbek identikligining o'ziga xos xususiyatlarini

tashkil qiladi. Bu xususiyatlarga uzoq tarixga ega bo'lgan davlatchilik hamda uning mustahkam asoslari, kuchli e'tiqod manbai, tolerantlik, bag'rikenglik, boy ma'naviy meros, madaniy uyg'unlashuv, asrlar davomida saqlanib kelayotgan umumbashariy qadriyatlar va boshqalarni kiritish mumkin.

M U N D A R I J A

№	Mualliflar	Maqola nomi	Bet
1-SHO‘BA. TARIXIY KONTEKSTDA SIVILIZATSIYALARARO MULOQOTLARNING TRANSFORMATSIYALASHUVI			
1	Nazarov Qiyom Normirzaevich	O‘zbek falsafasi – xalqimiz sivilizatsiyasining ma’naviy poydevori	7
2	Kalanov Komil Kulaxmatovich	Mahalliy (lokal) sivilizatsiyalarning “tasavvurimizdagi hamjamiyat” sifatida gavdalanishining sotsiomadaniy tahlili	15
3	Muxitdinova Firuza Abdurashidovna	Sivilizatsiyalararo muloqot: tarixiy meros va istiqbolli hamkorlik saboqlari	19
4	Abbos Eqbol Mehran, Muhammad Rizo Alam	Sivilizatsiyalarning tarixdagi rolini jahon tinchligiga e’tibor qaratgan holda o‘rganish	22
5	Sayfullayev Behruz Dilshod o‘g‘li	Turkiston va hind taraqqiyparvarlarining mamlakat ravnaqi yo‘lidagi qarashlari (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari)	28
6	Maxmudov Bexzod, Elmurodov Diyorbek	Uyg‘onish davridagi sharq ilm-fanining Yevropaga ta’siri	31
7	Maxmudov Bexzod Xamidovich	Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida harbiy atamalar	34
8	Jumayev Buron Ulug‘murotovich	O‘zbek taomlarining kelib chiqish tarixi	36
9	Rizayev Baxtiyor Nazarboevich	1950-1960 yillarda O‘zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish istiqboli va muammolari (Buxoro viloyati misolida)	38
10	Sharipov Shohruz	Maymananing afg‘on hukmdorlari tomonidan bosib olinishiga oid ba’zi mulohazalar	41
11	Салимов Шерзод Юнусович	Миграционные особенности стран центральной азии	45
12	Yo‘ldashev Abduvali Abdumutalibovich	Turon sivilizatsiyasida jadidchilik harakati: o‘tmish, zamon va kelajak	50
13	Habibullayev Orif	Qadimgi Samarqandning shaharsozlik sivilizatsiyasi	53
14	Gulmira Ochilova	Turkiston jadidlarining o‘rta va oliy ta’limni tashkil etishda xorij tajribasidan foydalanishi	57
15	Хидирова Дурдона Мухтаровна	Трансформация меж цивилизационного диалога в историческом контексте	59
16	Qo‘chqarov Temirbek Baxromjon o‘g‘li	Eronda hukmronlik qilgan turkiy sulolalar	62
17	Marimov Muzaffar Erkinovich	Xorazm okrugida sanoat rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari (XX asr 20–40-yillar misolida)	67
18	Abdakimova Orzugul Umidjon kizi	State policy on the restoration of historical and cultural heritage in our country	69
19	Abdujabborova Saodat Bozorboyevna	1920–1930-yillarda Samarqand viloyatida xotin-qizlarning ishlab chiqarish va sanoatga jalb etilishi: islohotlar va natijalar	71
20	Abdulfaizova Durdona Ikromjon qizi	Zo‘ravonlik fenomenining tarixiy ildizlari va sivilizatsiyalararo muloqotlarda uning aks sadosi	74
21	Borotov Dilshod Zokir o‘g‘li	Rossiya imperiyasi va Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi elchilik aloqalarining sivilizatsiyalararo muloqotdagi taqini	76
22	Egamberdiyev Alisher Muzaffar o‘g‘li	Muhammad Vafoyi Karminagiyning “Tuhfat ul-Xoniy” asarida mang‘itlar sulolasi hokimiyatining legitimligi masalasi	79

23	Ergashov Javokhir Inomjon o'g'li	Markaziy Osiyoda Trans-Kaspiy temiryo'l tarmog'i qurilishining maqsad va vazifalari	82
24	Eshchanov Zakir Xudayarovich	O'rta asr turkiy yozuv madaniyati rivojlanish tendensiyalari	84
25	Masharipov Baxtiyar	Shaharlarning evolyutsion institutsionallashtirishida an'anaviylik bilan zamonaviylikning sintezi	87
26	Omonov Yaxyo Akbarjon o'g'li	1932-1940 yillarda Farg'ona viloyati konserva zavodlarining muaommolari va tarixiy tajribasi	90
27	Raxmonova Yulduz Xusanovna	Ijtimoiy tragediyaning badiiy tahlilidagi nazariy yondashuvlar	93
28	Sharofov Sirojiddin Jaloliddin o'g'li	Qadimgi Ustrushona arxeologik yodgorliklarining o'rganilishi xususida	95
29	Shukurillayeva Lazzatoy Shamshodovna	Language, gender, and civilizational discourse: the representation of Takinakhatun and Saraymulkhanim in the Timurid era	99
30	Suvonkulov Muzaffar Zairovich	Jizzax vohasi turk guruhining moddiy madaniyat bilan bog'liq udum va irimlari	102
31	Zokirov Mirzo	Sivilizatsiyalararo muloqotning mamlakatlar taraqqiyotiga ta'siri	104
32	Abdujabborova Saodat Bozorboyevna	1920–1930-yillarda Samarqand viloyatida xotin-qizlarning ishlab chiqarish va sanoatga jalb etilishi: islohotlar va natijalar	106
33	Ismoilova Diyoraoy Xursandjon qizi	Surxondaryo viloyatida xotin-qizlarning huquqlari va imkoniyatlari	109
34	Sharipova Dilnavoz	“Tarixiy Rashidiy” asarining qo'lyozma nusxalari va tarjimalari	111
35	Утаганов Бехруз Чори угли	История дипломатических взаимоотношений Тюркского Каганата с Сасанидским Сраном и Византийской империей	115
36	Shokirova Mubina Nabijon qizi	Historical foundations and transformational characteristics of intercivilizational dialogue	117
2-SHO'BA. ZAMONAVIY XALQARO MUNOSABATLARDAGI SIVILIZATSIYALARARO ALOQALAR VA TO'QNASHUVLARDAGI TENDENSIYALARNING TAHLILI			
1	Xudayberdiyev Ikrom Ixomjon o'g'li	Transmintaqaviy energetik xavfsizlik tizimida tapi: Markaziy va Janubiy Osiyo misolida	120
2	Salimov Sherzod	Markaziy Osiyo davlatlaridagi migratsion jarayonlar tahlili	123
3	Шералиев Нурали Шерали угли	Узбекистан-Таджикистан: общая характеристика двусторонних отношений	126
4	Sheraliyev Nurali, To'yaliyev Asror	Sharq mamlakatlari O'zbekiston bozorlarida: mehnat resurslari va iqtisodiy o'zgarishlar	129
5	O'ktamov Madadjon, Fayzullayeva E'zoza	Sivilizatsiyalararo aloqalarning ta'lim tizimidagi aks ettirilishi – dunyoqarashni shakllantirish omili sifatida	132
6	Sabirov Latifboy Otabek o'g'li	Xitoy tashqi siyosatini o'rganishning nazariy jihatlar	135
7	Axrrova Nilufar Uktamovna	Yoshlar migratsiyasi va talabalar turizmi: mintaqaviy integratsiya imkoniyatlari	138
8	Dusbekova Xurshida Pardayevna	Qozog'iston yoshlar strategiyasini amalga oshirishda yoshlar tashkilotlarining roli	141
9	Hoshimova Shaxlo Ulug'bek qizi	Zamonaviy xalqaro munosabatlarda sivilizatsiyalararo aloqalar va to'qnashuvlardagi tendensiyalarni tahlil etishning amaliy ahamiyati	146
10	Nasrilloev Karimjon Sobirjon o'g'li	Ashtarxoni hukmdor vali muhammadxon davrida madaniy sohaning taraqqiyoti	148

11	Nazirov Sherzodbek Rustamsher o'g'li	Sivilizatsiyalararo munosabatlar: tarixiy tajriba va zamonaviy yondashuvlar ibn xaldun ta'limoti asosida	151
12	Oqmurzayev Dilshod Jo'raqul o'g'li	O'quvchilarni global hamkorlik, bag'rikenglik va millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalashning psixologik-pedagogik asoslari	154
13	Sa'dullayeva Gulnoza Quvondiq kizi	Interpretation of surreal literary worlds in the context of international relations	158
14	Shavkatov Shaxboz	Mehnat migratsiyasi: xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik va milliy qonunchilikni takomillashtirish masalalari	160
15	Tilavoldiyev Asrorjon Ulug'bek o'g'li	Zamonaviy xalqaro mehnat migratsiyasi jarayonlarida O'zbekiston va Koreya Respublikasi hamkorligi	164
16	Toxirov Abdumalik Ashurali o'g'li	O'zbekistonda yoshlar axloq me'yorlarining transformatsiyasi	167
17	Султонова Лобар Мамарайим кизи	Процедура рассмотрения Узбекистаном запросов на экстрадицию в современном международном сотрудничестве	170
18	Mansurova Nigora Dmitriy qizi	Zamonaviy xalqaro munosabatlarda gender tenglik tushunchasining ahamiyati	173
19	Jumaqulova Zeboxon Ikromovna	Zamonaviy o'zbek nasrida global muammolarning badiiy talqini	176
20	Maxsudjonova Xikmatxon	Zamonaviy xalqaro munosabatlarda sivilizatsiyalararo aloqalar	178
21	Fozilov Sardorbek Akmaljon o'g'li	Markaziy osiyoda mintaqaviy hamkorlik: imkoniyatlar va muammolar	181
22	Xikmatov Xikmat Shokir o'g'li	Sivilizatsiyalararo muloqot: tarixiy tajriba va zamonaviy xalqaro munosabatlarda falsafiy yondashuvlar	184
3-SHO'BA. GLOBALLASHGAN DUNYODA YANGICHA FALSAFIY TAFAKKUR VA DINIY KONFESSIYALARARO MULOQOTLARDAGI ILMIY MUNOZARALAR			
1	Norboyev Urazali Murodovich	Globallashuv davrida falsafiy tafakkur yangilanishi va konfessiyalararo muloqotning ilmiy-nazariy asoslari	188
2	Ashurov Ma'rufjon Abdumutalibovich	Globallashuv sharoitida milliy musiqa ta'limi va madaniy identitetning saqlanishi	191
3	Muxamedjanova Lalixon Ashuraliyevna	Globallashuv davrida etika va madaniyatlararo kompetensiya: nazariy va amaliy jihatlar	196
4	Norov Toji	Alisher Navoiy falsafiy merosining ilohiy asoslari	200
5	Saidov Ulugbek Aripovich	Axborotlashgan jamiyatda yoshlardagi qadriyatlar mo'ljallarining transformatsiyalashuvi	206
6	Ergashev Urolbek Berkinovich	Falsafa va din mutanosibligi masalasida Ahmad Toshko'prizoda yondashuvi	209
7	Turdiboyev Bozor	Tarixiy jarayonlar mohiyati: ijtimoiy va falsafiy qarashlar	213
8	Xadjiyev Umrbek Shonazarovich	Yoshlarning innovatsion tafakkuri va uning jamiyat hayotiga ta'siri	216
9	Axmedov Akmal Axmedovich	Sharq mutafakkirlari ijodida iste'molchi axloqi va madaniyatining falsafiy tahlili	218
10	Davletov Jamshid Bekmatovich	Jamiyatda dinlararo bag'rikenglikni mustahkamlashda konfessiyalararo muloqotni rivojlantirish omillari	223
11	Xudaybergenov Abidjan Adilovich	Innovatsiyalarning jamiyat hayotidagi ijtimoiy ahamiyati va barqaror rivojlanishga ta'siri	226
12	Xodjayev Sardor Baxodirovich	Ilmiy etikaning asosiy tamoyillari: halollik, plagiatga qarshi kurash va shaffoflik	230
13	Rajapov Pirnazar Sardor o'g'li	XI asrda Buyuk Saljuqiylar davlatida Islom falsafasi rivoji	234

14	Raximov Sherbek Kamolovich	Millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlashda o'zbekiston tajribasi	237
15	Sa'dullayev Aziz Akmal o'g'li	Globalashuv jarayonida shaxsning identitet inqirozi va uning psixologik talqini	240
16	Adambayev Umidbek Xaitbayevich	Globalashuv jarayonida kontekstual argumentlashning roli va ishonch-e'tiqodning shakllanish mexanizmlari	243
17	To'roqulova Ra'no Ibrogimovna	Zamonaviy tafakkurda kognitiv va nokognitiv jarayonlar	247
18	Boboyev Doniyor Xaydaraliyevich	Globalashuv sharoitida milliy ma'naviyatga tahdidlar va ularning bartaraf etish omillarini o'rganishning nazariy-metodologik asoslari	250
19	Sayfullayev Samarbek Dilshod o'g'li	Barqaror rivojlanish sharoitida Yangi O'zbekistonda muhandislik sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning ijtimoiy-falsafiy tahlili	253
20	Abduvaxidov Dilshod Narbotirovich	Urgut – qadimgi xristianlik markazlaridan biri	256
21	Jo'rayev Axadjon Ilyosjon o'g'li	Globalashuv va sivilizasiyalar muloqot dialektikasi	259
22	Kodirov Dilshod Sabirjonovich	Globalashuv sharoitida konfliktologiyani falsafiy asoslari va qadriyatlar to'qnashuvi	263
23	To'xtayev Nasrulloh	“Qur'oni Karim”da “urf” va unga ma'nodosh so'zlar	266
24	Norboyev Javlon Akbarali o'g'li	“Muhyiddin ibn al-Arabiyning “Vujud-ul Vojib” ta'limotidagi “vujud” tushunchasi	268
25	Rajabov Behruz Baxshillovich	Globalashgan dunyoda yangicha falsafiy tafakkurning tinchlikni ta'minlashdagi o'rni	270
26	Rasulov Jamshidbek	Yangi O'zbekiston ijtimoiy munosabatlar tizimida “oila-mahalla-maktab” hamkorligi	272
27	Xasanboyeva Bahora Ilhom qizi	Xalqaro xavfsizlik va din: diniy konfessiyalararo dialog asosida tichlik barpo etish imkoniyatlari	275
28	Yo'ldosheva Shoxista To'liqinova	O'zbekistonda ijtimoiy-huquqiy islohotlarda oila va mahalla institutining amaliy faoliyatini rivojlanish tendensiyalari	276
29	Таирова Юлия Рафаэлевна	Танец как язык межкультурного диалога: культурное наследие кашкардарьинской области в глобализированном мире	281
30	Najmidinova Guzal Axlitdinovna	Turkiy xalqlar falsafiy tafakkurida milliy identitet va globalashuv ziddiyatlari	284
31	Raximova Muslima Raxmatulla qizi	Islomda ayollarning ilm olishiga munosabat va uning gender jihatlari	286
4-SHO'BA. ZAMONAVIY JAMIYATLARDA FAN VA TA'LIM, IQTISODIYOT, EKOLOGIYA, URBANIZATSIYA VA SUN'IY INTELLEKT MAVZULARIDA KECHAYOTGAN DISKURS TAHLILLAR			
1	Aynakulov Muxitdin Abduxamidovich	Turizmning asosiy drayver sifatidagi roli (Jizzax viloyati misolida)	290
2	Ganiyeva Muborak Adilovna	Neyrosetlar yordamida kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish masalalari	293
3	Inamov Farhodjon, Mullabayev Baxtiyarjon	Hududlarda investitsion faoliyat samaradorligini ta'minlash muammolari va ularni tartibga solish	296
4	Sultanova Gulnoza Sabirovna	Ta'limda konstruktiv tafakkur tarzini shakllantirish mexanizmlari	300
5	Madaminov Azimbek Egamberganovich	Bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarini tayyorlashning ijtimoiy- pedagogik xususiyatlari	302

6	Narkabilova Gulnoza, Muxammadjonova Diyorabonu	Boshlang'ich ta'limda sinfdan tashqari ishlar va noformal ta'lim integratsiyasi	306
7	Qoraboyeva Dildora Danil qizi	Zamonaviy jamiyatlarda fan va ta'lim, iqtisodiyot, ekologiya, urbanizatsiya va sun'iy intellekt mavzularida kechayotgan diskurslarning tahlili	309
8	Kuchimova Farida Tashtemirovna	Ta'lim taraqqiyotida projektiv tafakkur tarzining ahamiyati	312
9	Mamatqulov Bekzod Sherozovich	Tarixiy kontekstda sivilizatsiyalararo muloqotlarning transformatsiyalashuvi va sanoat taraqqiyoti jarayonidagi o'zaro ta'sirlar	315
10	Habibullayev Orif Muhiddin o'g'li	Yangi O'zbekiston siyosatida yoshlar ta'lim-tarbiyasiga yondashuv	318
11	Gapparov Bexzod Nematillaevich	Ta'lim va fanga oid diskurslarning arxitektura muhitiga ta'siri: loyihalashdagi zamonaviy yondashuvlar	321
12	Hayitov Qobil Qurbonovich	Oliy ta'lim tizimidagi sust o'zlashtiruvchi talabalarning psixologik xususiyatlari	325
13	Ablaqulov Kamoliddin Bahriddinovich	O'zbekiston ta'lim tizimida qo'llaniladigan sun'iy intellekt dasturlari	328
14	Miraxmedova Shoxida Nusratilloevna	O'zbekistonning eng yangi tarixini o'rganishning dolzarb masalalari	331
15	Abdullayev Usmon Umarovich	Yosh voleybolchi qizlarning psixologik tayyorgarligini oshirish metodlari	334
16	Jurayeva Nargiza Baxshullayevna	Navoiy viloyatida o'rta professional ta'lim muassasalari rivojlanishi: tarixiy jarayon va bugungi holat	337
17	Rasulova Maysara Nabiyevena	The role of science and education in modern societies	339
18	Toshpo'latov Temur Mo'minjonovich	Til ko'nikmalarini integratsiyalash orqali grammatik kompetensiyani rivojlantirish	341
19	Xoliqova Matluba Mardon qizi	Atrof-muhitni anglash va asrash ko'nikmalarini boshlang'ich ta'limda rivojlantirish	344
20	Xudayberganova Roziya Nurniyazovna	Ayollarga nisbatan ruhiy zo'ravonlikning psixologik xususiyatlari	347
21	Shamsiyev Sardor Asliddinovich	Ichki ishlar xodimlarida kreativ tafakkur shakllantirishda sun'iy intellekt muammolari	350
22	Xoliqova Ra'noxon Abdumuxtorovna	Sun'iy intellektga oid bahslar va o'zbekistonning global texnologik kontekstdagi o'rni	351
23	Anisbekova Dilfuzaxon Maxammadumar qizi	Xalq dostonlarini o'qitishda piaget nazariyasi va uning psixologik xususiyatlari	354
24	Anvarxonov Abdulatifxon	Maxsus iqtisodiy zonalar va iqtisodiy o'sishning nazariy omillari	356
25	Avezov Hikmatjon Kenjayevich	O'zbekistonning xalqaro hamkorlik loyihalarida ekologik monitoringni sun'iy intellekt asosida rivojlantirish imkoniyatlari	359
26	Egamberdiyev Umidbek Xo'jayevich	Ta'limda "kollaboratsiya" tushunchasi	363
27	Iskandarova Shohsanam Isoyevna	The state archive of navoi region: historical development and significance	365
28	Isomuxamedov Akbarjon Boxodir o'g'li	Milliy iqtisodiyotda kichik biznes uchun raqamli budjetlashtirishning ahamiyati	368
29	O'ktamov Madadjon, Fayzullayeva E'zoza	Sun'iy intellekt va mehnat bozorining o'zgarishi. "Inson o'rnini mashina egallaydi" diskursining ko'rinishlari	371

30	Ruzimurodov Azizbek Shonazarovich	The impact of the establishment of Navoi regional radio on regional journalism	374
31	Shotemirova Aziza Usarovna	XX asrning ikkinchi yarmida Samarqand sanoatining atrof-muhit va jamiyatga ta'siri	376
32	Umarjonova Madinabonu	Assessing learners' listening and speaking skills	380
33	Xudoynazarov Faxriddin	O'zbekistonda mahalliy dasturlar va ijtimoiy ishtirok orqali qashshoqlikni qisqartirish	382
34	Xudoynazarova O'g'lonoy Allamurodovna	O'zbek va ingliz badiiy diskursida diniy frazeologizmlarning madaniy-pragmatik talqini	387
35	Nishonboyeva Gularo Jahongirovna	Konstitutsiyalarning jamiyat huquqiy tafakkuri evolyutsiyasiga ta'siri	389
36	Бердиева Нафиса Абдумалик кизи	Формирование речевой компетенции учащихся на уроках русского языка и литературы	392
37	Malikov Umarxo'ja Kamolovich	Sanoatda kichik biznes subyektlari faoliyati samaradorligini oshirish (Xorazm viloyati misolida)	396
38	Malikova Xamida Kamolovna	O'quvchilarni bilishga bo'lgan qiziqishini oshirishda pedagogik omillardan foydalanish	399
39	Hakimov Nazar Hakimovich	Yangi O'zbekistonda nodavlat oliy ta'limning raqabotbardosh kadrlar tayyorlashdagi o'rni	403
40	Maxmudov Bexzod, Akramova Mashxuraxon	"Temur tuzuklari"da adolat va qonuniylik masalasi	406
41	Masharipova Shaxlo Alisher qizi	Zamonaviy iqtisodiyotda liderlikning roli va uning tashkilotlarning muvaffaqiyatiga ta'siri	408
42	Abdumutalov Behruzбек	Sun'iy intellekt va global urbanizatsiya: shahar xavfsizligini ta'minlashdagi zamonaviy yondashuvlar	411
43	Furqatova Madina Furqat qizi	The advantages and disadvantages of multilingualism	415
44	Mashsaripov Umrбек	Sun'iy intellektning ta'lim sohasidagi o'rni va ahamiyati	417
45	Narzullayev Dilshod, Gapparov Bexzod	Zamonaviy fan va ta'lim muhitini muhandislik va kompyuter grafikasi orqali modellashtirish	420
46	Rasulova Dilsora Bekmurod qizi	Zamonaviy jamiyatda modern adabiyotning fan sohasidagi ahamiyati	423
47	Xushvaqtova Sarvinoz Zoir qizi	Zamonaviy jamiyatda korrupsiya: iqtisodiy rivojlanish va sun'iy intellekt kontekstida	426
48	Yakubova Umida	Autizm sindromli bolalarning psixologik-pedagogik rivojlanishi va ularni ijtimoiy moslashtirishning zamonaviy yondashuvlari	428
49	Mamadaliyeva Husnora Baxodir qizi	Hakim Termiziyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari	433
50	Davletova Shahnoza	Mustaqillikdan keyingi davrda xalqaro muloqotda milliy psixologik omillar	435
51	Qurbonov Sherzodjon Shuxratovich	Yoshlar ongida axborot tahdidlarga qarshi an'anaviy qadriyatlarining zamonaviy ifodasini shakllantirishda xalqaro tajribalar tahlili	438
52	Maxmudov Lazizjon Yusupovich	Markaziy Osiyoda o'zbek identikligi shakllanishida islom dini omili	443

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**TOSHKENT XALQARO MOLIYAVIY BOSHQARUV VA
TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI**

**“SIVILIZATSIYALARARO MULOQOT: TARIXIY
TAJRIBA VA ZAMONAVIY XALQARO
MUNOSABATLARDA FALSAFIY YONDASHUVLAR”**

MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

2025 YIL 27 SENTYABR, TOSHKENT SHAHRI